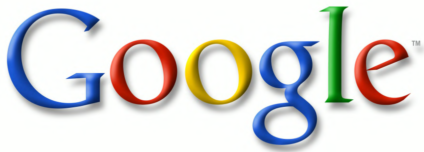
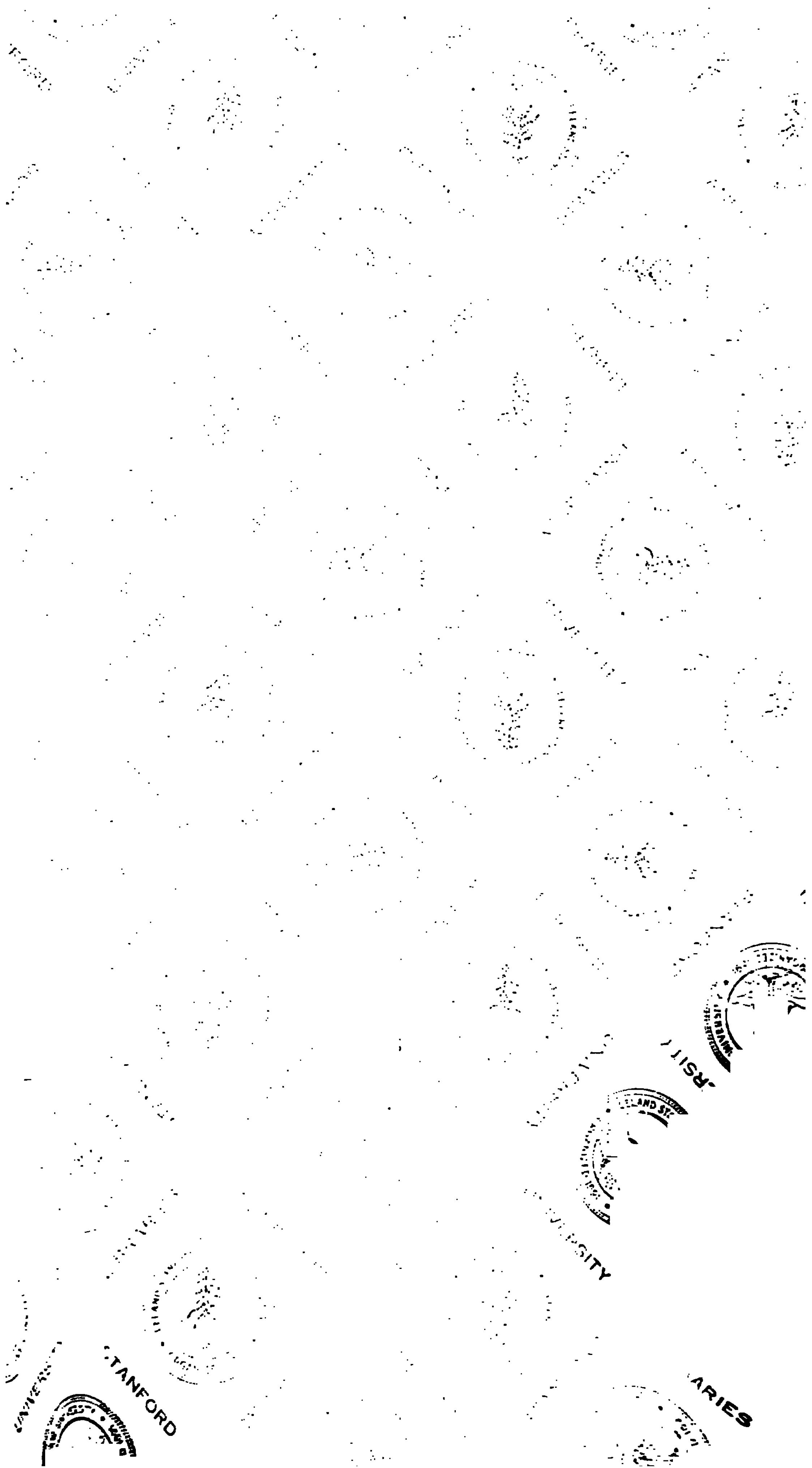

Google

STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES

A

KÖZÉPKORI VÁRAK

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA

IRTA

KÖNYÖKI JÓZSEF

TANÁR

A M. T. AKADEMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

NAGY GÉZA

——— (870 ÁBRÁVAL.) ———

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA KIADÁSA

1905.

Ára 16 korona.

A M. TUD. AKADÉMIA

KIADÁSÁBAN MEGJELENTEK:

Korona

Gróf Széchenyi munkái. II. sorozat. 1. kötet. (Hitel. Világ.) Ára … 10.—

Dr. Szádeczky Lajos. A csíki székely krónika. Ára … 4.80

Dr. Szendrei János. A magyar viselet történeti fejlődése. 174 szövegközti képpel és hét táblával … 12.—

Báró Radvánszky Béla. Rimay János munkái … 9.—

Archaeologiai értesitő. Szerkeszti dr. Rómer Flóris. A VIII. kötettől Henszlmann Imre. A X. kötettől Henszlmann Imre és báró Nyáry Albert. A XIV. kötetet Pulszky Károly.

A még kapható kötetek a következők:

III. kötet: Számos fametszettel 1870. … 6.—
V. » » » 1871. … 6.—
VIII. » » » 1874. … 6.—
X. » » » 1876. … 6.—
XI. » » » 1877. … 6.—
XII. » » » 1878. … 6.—
XIV. » » » 1880—1881. … 10.—

Ugyanaz. **Uj folyam.** Szerkeszti az I—IV. kötetet Pulszky Károly, az V. kötettől Hampel József. Számos fametszettel.

A még kapható kötetek a következők:

I. kötet: Két füzet 1881—1882. … 10.—
II. » » » (A harmadik füzet elfogyott.) 1882—1883. … 8.—
III. » » » 1883. … 10.—
VIII. » 1., 2. és 5. füzet. 1883. (A 3—4. füzet elfogyott.) Egy-egy füzet ára 2.40
IX—XXIII. kötet: (1889—1903.) Minden kötet öt számban jelent meg. Egy-egy szám ára … 2.40

Archaeologiai Közlemények. A hazai műemlékek ismertetésének előmozdítására. Az eddig megjelent kötetek a következők:

I. kötet: 12 táblával. 1859. (Elfogyott.) … —.—
II. » Egy 4° képatlaszszal és 54 táblával. 1861. … 6.—
III. » 4 füzetben, 10 képtáblával és több fametszettel. 1862. … 3.20
IV. » 3 » 8 képtáblával. 1864. … 2.40
V. » 2 » 2 réztáblával és több fametszettel. 1865. … 2.40
VI. » 2 » 7 » » » » 1866. … 3.20
VII. » 2 » 4 » » » » 1867—1868. … 3.20
VIII. » 3 » 6 » » » » 1870—1871. … 3.20
IX. » 2 » 2 » » » » 1873—1874. … 6.60
X. » 3 » 1 » 3 térképpel és számos ábrával. 1875—1877. … 7.60
XI. » 5 tábla rajzzal és számos ábrával. 1877. … 3.60
XII. » Számos fametszettel. 1878. … 4.—
XIII. » » » 1879—1880. … 3.60
XIV. » » » 1886. … 7.—

Folytatás a boríték 3. oldalán.

A

KÖZÉPKORI VÁRAK

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA

IRTA

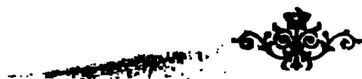
KÖNYÖKI JÓZSEF

TANÁR

A M. T. AKADEMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

NAGY GÉZA

(676 ÁBRÁVAL)

... DÉMIA KIADÁSA

1905.

Budapest, az Athenaeum irodalmi és nyomdai r.-t. nyomása.

ELŐSZÓ.

A Magyar Műemlékek Országos Bizottsága 1876-ban a Pozsony megyében lévő középkori műemlékek megvizsgálásával és rajzokban való bemutatásával bízott meg. E megbízást azután úgy bővítettem ki, hogy a hazánk nyugati részén lévő várakat is tanulmányoztam és felvételeket tettem.

E kétrendbeli megbízás folytán 1876-tól 1892-dik év végéig a nyári idő egy részét csakugyan a kijelölt építmények megvizsgálása és felvételére használtam fel úgy, hogy a jelzett idő tartama folyamán száznál több középkori templomot s mintegy száztizenöt középkori várat, illetőleg romot vizsgáltam meg s mértem fel.

Munkálataim folyamán hazánk várait összehasonlítván a külföldi várakkal, azon érdekes tapasztalatra jutottam, hogy hazánk várai, a vidéki szokásokat tekintetbe nem véve, tökéletesen az akkori kultura színvonalán állottak, sőt némely irányban a külföldieket felül is multák. Ezen körülmény indított arra, hogy tanulmányaim eredményét tágasabb olvasó körnek is hozzáférhetővé tegyem.

Egyes monografiákat kivéve, irodalmunk szűkölködik oly munkában, mely a középkori várak keletkezését, fejlődését, berendezését részletesen és szakszerűleg tárgyalná, azért úgy vélem, nem végeztem meddő munkát e könyv megírásával. Természetes, hogy míg e könyvet megírtam, sok nehézséggel kellett megküzdenem.

Első sorban hiányoznak irodalmunkban a szakkifejezések és azok, melyek használtatnak is, nem fejezik ki elég szabatosan a fogalmat, melyre használvák; azért kénytelen voltam új szavakat is alkotni, melyek elfogadását kérem addig, míg nyelvészeink helyettük jobbakat nem ajánlanak.

*

A könyv berendezését illetőleg a lexikális alakot azért választottam, mert így — a csak egyik vagy másik várrészlet iránt érdeklődők — azt gyorsan feltalálják. Egyébiránt a lexikális alak a könyv tartalmáról teljes áttekintést nyujt.

Említettem, hogy tanulmányaim eredményét nagyobb olvasó körnek szántam. Itt első sorban az e szakkal foglalkozókat értem, kik minden irányban felvilágosítást találnak könyvemben.

Jó hasznát fogják venni továbbá e könyvnek a műépítők is, kik gyakran vannak oly helyzetben, hogy középkori stílben várrészleteket kell építeniök. E műben megtalálják az egyes részleteket, azok magyarázatát és okszerű alkalmazását.

A középkori várak szerkezetéről, berendezéséről, a várvívásról és védelemről oly zavarosak a fogalmak, hogy a művelt közönség szívesen veheti oly mű megjelenését, a mely a várakra vonatkozó minden kérdésre kellő, biztos és igaz felvilágosítást igyekszik nyujtani.

A tárgy természeténél fogva elkerülhetetlen volt a sok illusztráczió. Egy ábra olykor jobban magyaráz, mint ívekre terjedő szöveg. Még keveslem a könyvhöz csatolt ábrákat, de tudván, hogy az illusztrácziók amúgy is drágítják a kiadást, azért úgy igyekeztem a bajon segíteni, hogy a legtipikusabb ábrákat használtam minden egyes részletnél.

Nagyon fontosnak tartván a hazai és külföldi várak összehasonlítását, a külföldiekre nézve igénybe vettem a német, franczia és angol szakirodalmat.

Nem hagyhatom megemlítés nélkül, hogy a hazai várakra vonatkozólag több irányban szíves támogatásukban részesítettek dr. Thaly Kálmán, dr. Hampel József és Poór Antal magyar tudományos akadémiai tag urak, nemkülönben segitségemre voltak nyelvismereteikkel dr. Wagner Lajos és Dalotti Ödön tanár urak, miért is hálás köszönetet mondok e helyen a fent nevezett uraknak.

Pozsonyban, 1898. évi márczius hóban.

Könyöki József.

* * *

Könyöki József, a pozsonyi városi múzeum megalapítója s több mint 30 éven át buzgó igazgatója, meghalt 1900 márczius hó 1-én 71 éves korában. Hátrahagyott kéziratának kiadását a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága vállalta magára s alólirottat bízta meg sajtó alá rendezésével. Stiláris változásokon kívül, melyeket különösen

a magyartalan szófüzés tett szükségessé, több kisebb lényegbeli helyreigazítást is tettem. Nagyobb betoldást, illetőleg teljes átdolgozást a »Gátárok«, »Homárka (Hunnok árka)«, »Pogányvárak«, »Római várak«, »Solymászat« és »A várnevek« cz. részeknél, valamint a magyar várak lajstrománál láttam elkerülhetetlennek. Az ilyen betoldásokat két csillag * * közé foglaltam s az illető helyen külön is megjegyeztem. Elkészítettem továbbá az ábrák magyarázatát a szövegben levő utalások nyomán s a képek indexét; a boldogult szerző csak annyit jegyzett meg a képeknél, hogy melyiket honnan vette. Végül az ábrák számát is kellett még szaporítani. Maga a boldogult szerző is hivatkozik néhány olyan képre, melyek rajzát már nem tudta elkészíteni, de ezenkívül tapasztaltam, hogy az eredetileg fölvett 637 ábrának legalább is $^3/_4$-ed része külföldi, különösen pedig németországi; a magyar várakról és várrészletekről az Archaeológiai Közleményekben, Archaeológiai Értesítőben, Orbán Balázs művében stb. megjelent s a műemlékek országos bizottságának birtokában levő kiadatlan anyag nagyobb felhasználása tehát elkerülhetetlen szükségesnek látszott. Az Arch. Közlemények és Értesítő clichéit dr. Hampel J. úr, a műemlékek orsz. bizottságánál levő rajzokat b. Forster Gy. úr volt szives rendelkezésemre bocsátani. Fogadják érte köszönetemet.

Budapest, 1904. deczember hó 17-én.

Nagy Géza.

TÁRGYMUTATÓ.

Ablakok alakja 1.
Ablakpadok 2.
Ablakzár 2.
Ágyurés 118.
Ajtó 4.
Alagút 4.
Áldozóhely 222.
Alemann várak tipusa 262.
Állatbordák, kitömött állatok 6.
Árnyékszék 7.
Árok 8.
Árokvédő 9.
Attila utja 69.
Automat 142
Avar várak 224.
Baranyavár neve 70, 247.
Barbacan 10
Barlangvár 210.
Baromudvar 11.
Bastide 12.
Bástyabolt, bástyalak 12.
Bástyapárna 65.
Bástyavédő 12.
Bebocsátási jog 12.
Bérlett vár 14.
Bihari földvár 225.
Bolondvár 221.
Boltozat 14.
Boszorka pincze 15.
Bronzkori várak 223.
Börtön 16.
Bujólik, buvólyuk 66.
Burgundi várak tipusa 263.
Butorzat 18.
Buvóajtócska 19.
Caponniére 9.
Casematte 12.
Cavalier 65.
Console 72
Csapóajtó 20.
Csapódeszka 20.
Csapórács, leesőrács 21.
Cselédszoba 23.
Csiga 25.
Csongrád vár neve 247.
Csontvázak 23.
Csörsz árok 68.
Csusztató, csiga, sikló 25.
Czímer 25.
Czölöpfal 26.
Dák várak 224.
Danziger 27.
Daru 28.
Deszkázott fal 29.
Dobogó 61.
Donjon 180.
Ebédlőpalota 29.
Eleven sövény gát 30.
Ellensáncz 141.
Ellenvár 31.
Elővár 32.
Elzáró árok 9.
Elzáró fal 32.
Elzáró gerenda 33.
Elzáró láncz 34.
Emelcsű 61.
Éneklő madarak 34.
Építési elv 35.
Építési időközök 36.
Építési jog 37.
Építőmesterek 40.
Épületanyag 42.
Ereszkedő ernyő 144.
Erkély 43.
Erődgát, palánk 44.
Escarpe és contraescarpe 45.
Fáczánház 45.
Fák a vár körül 45.
Falfestmény 46.
Falfok 49.
Falfülke 49.
Falkötés 49.
Falköz, kapuköz, sikátor 58
Falrés 118.
Faltorony 173.
Faltörő kos 137.
Farkaskasza 139.
Farkasverem 60.
Favár 211.
Faváracs 212.
Fecskefark 60.
Féleresz 172.
Felvonó hid, dobogó, emeltyű 61.
Fencvadak a várakban 63.
Fennsík várak 213.
Figyelő torony 177.
Fióktorony 178.
Fokeröd, bástyapárna 65.
Folyosók 65.
Folyosós köpeny 66.
Források 66.
Földalatti menhely 66.
Földvár 221.
Főtorony 180.
Frank vártipus 262.
Fürdőszobák 67.
Füstölő kamara 68.
Gadem 135.
Gátárok, csörszárok, gyepű,

ördögárok, homárka, hunnok árka, kakasborozda 68.
Gátvárak 214.
Gerendás falak 71.
Gerendalyuk 72.
Görögtűz 138.
Gyámkő 72.
Gyémántárok-bemetszés 73.
Gyepű 68.
Gyilokjáró 73.
Győr 69.
Habarcs 203.
Hadak utja 70.
Hadiorom 156.
Hajító-gép 138.
Haláljárda, gyilokjáró, öldöklő folyosó 73.
Halastó, haltartó 74.
Hamit 74.
Hamutartó 75.
Harangtorony 178.
Hársfa 75.
Hegytorok 76.
Hidak 76.
Homárka 68.
Homlokorom 77.
Honfoglaláskori várak 224.
Hunnok árka 68.
Hűségvár 248.
Ijj 162.
Ijjrés 118.
Ikervár 216.
Imaház 77.
Irodalom 78.
Isodomum fal 52.
Jazyg várak 224.
Jégverem 78.
Jelkép 79.
Jelszavak 79.
Kakasborozda 69, 70.
Kalászszerű falrakás 51, 57.
Kályha 79.
Kamrák (földalattiak) 81.
Kandalló 82.
Kápolna 84.
Kapu 87.
Kapuárok 60.
Kapudísz 89.
Kapuerőditmény 89.
Kapuköz 58.
Kapuvédő 92.
Kastély, várkastély 264.
Katakoló 100.
Keep 265, 267.
Kelta várak 224.
Kemenate 135.
Kémény 93.
Kémlelő, kémlyuk, kémnyilás 94.
Keresztesek várai 216.
Kert 94.
Kettős várak 216.
Kincstár, kincstartó kamara 95.
Kinzókamra 95.
Kiséret 98.
Kitömött álatok 6.
Klopacska 100.
Koffer 9.
Kolostor 53, 130.
Kolos=gyepű 70, 247.
Kontytető 172.
Konyha 99.
Kopogtató, katakoló, klopacska 100.
Kovácsműhely 101.
Kőfaragó jelek 101.
Kőhajító gép 138.
Kőház 4.
Kőkori várak 223.
Kőpaizs 156.
Köpeny 104.
Köpülőtorony 178.
Körárok 9.
Körfal 105.
Kőserpenyő 106.
Kősüveg 172.
Közös várak 217.
Községi várak 209, 219.
Kripta 106.
Kulcsrés 119.
Kuptető 172.
Kurtina 107.
Kút 107.
Kutyák 109.
Különített torony 179.
Kürt 273.
Lábhorog 139.
Lakó torony 266.
Laposfödél 110.
Leányvár 221.
Leeső rács 21.
Lejtős fal 111.
Lelenczkő 50.
Lépcsőház 112.
Lépcsőrés 118, 119.
Lépcsőzet 112.
Levéltár 113.
Levezető csatorna 113.
Loggia 65.
Lovagterem 113.
Lőportár 118.
Lövőkamra 118.
Lövőrés, lövőlyuk 118.
Lugas 123.
Macskajáró ösvény 124.
Magas köpeny 124.
Majorság 125.
Malom 125.
Megvédhető ház 126.
Méhes 128.
Menekvés 129.
Mennyezet 129.
Monostorok (erősítve) 53, 130.
Mosdó 133.
Mosóház 134.
Motte 212.
Munoth 134.
Nadrágrés 120.
Napóra 134.
Nebojsza-torony 180.
Nógrád neve 247.
Női szoba 135.
Nyakárok 8.
Nyeregtető 172.
Nyíl 162.
Nyíllövő gép 138—140.
Nyílrés 118.
Oldalpásztázó 135.
Oltárfülke 136.
Opus eraticium 52.
— mixtum 52.
— quadratum 52.
— reticulatum 52.
— spicatum 51.
Oromtető 172.
Ostrom és védelem 136.
Ostromgép 138—140.
Ostrom ellensánczvonal 141.
Öldöklő folyosó 73.
Önmozdony 142.
Öntő erkély 167.
Öntőlyuk 142.
Öntöttfal 51, 57.
Ördögárok 68.
Ördögcsülök 142.
Ördög utja 69—70.
Öregtorony 180.
Őrfa 143.
Őrség 143.
Őrtorony 195.

Padmaly 144.
Padolat 146.
Paizsfal 146.
Palánk 44.
Palota 147.
Papok sáncza 70.
Paraszt várak 215.
Párhuzamos tető 172.
Pásztor várak 228.
Pénzverő 149.
Pincze 149.
Piscina 150.
Pogányvár 221.
Puposkoczka 50, 55—57.
Purgstall 209, 235.
Puskarés 118.
Rablólovagság 151.
Rabsonné (Rapsonné) utja 69—70.
Repülő híd 155.
Résszoros 117. 119.
Riasztó harang 272.
Rohammentes vonal 156.
Római sánczok 70.
Római várak 230.
Rovátkák, hadi orom 156.
Sarkkövek 158.
Sátortető 172.
Serfőző, sernevelő 159.
Sikátor 58.
Sikló 25.
Sisaktető 172.
Sólyomvadászat 159.
Sövénygát 30.
Specula 179.
Sulyom 139
Sütőkemencze 163.
Sváb-alemann vártipus 262.
Szabolcsi földvár 226.
Szájrés 119.
Szakálszárító 110.
Számszeríjj 162.
Szárnytornyocska 195.
Székely támadt, Székely bánja 248, 256.
Szelelő nyilás 163.
Szélkakas, szélvitorla 163.
Szélvédő 156.
Szentkirály jobbágyai 207.
Szertár 163.
Sziklába vájt várak 234.
Szláv földvárak 225.
Szobrok 164.
Szögletrés 120.
Szőnyegek 166.
Szurokörítő, öntőerkély 167.
Támadó torony 137.
Tambour 135.
Támpillér 168.
Tatárok utja 70.
Tégla 168.
Temető 169.
Templom 169.
Templomvár 220.
Terras 92.
Tetőburok 170.
Tetőzet 171.
Tolóhíd 173.
Tornatér 275.
Torony 173.
— (Faltorony 173.
— Figyelőtorony 177.
— Fiók- vagy köpülőtorony 178.
— Harangtorony 178.
— Különített torony 179.
— Öreg torony, főtorony, nebojsza torony, donjon 180.
— Őrtorony 195.
— Szárnytorony 195.
— Toronytető alatti lakás, toronyház 96.
— Tömörtorony 196.
— Féltorony, vérttorony 196.)
Tóvár 244.
Tündérek utja 70.
Tündérvár 221.
Tüskevár 70.
Tűzhajító gép 138.
Tűzjelző 222, 273.
Udvar 198.
Udvari bohócz 198.
Üvegfestmény 201.
Üvegvár 234.
Vadaskert 202.
Vadászvár 209.
Vakolat, habarcs 203.
Vár 206.
Váracs 235.
Várak osztályozása 207.
— Barlangvár 210.
— Favár 211.
— Faváracs, motte 212.
— Fennsík várak 213.
— Gátvárak 214.
— Keresztesek várai 216.
— Kettős v. ikervárak 216.
— Közös várak 217.
— Községi várak 219.
— Pogányvárak, földvárak 221.
— Római várak 230.
— Sziklába vájt várak 234.
— Üvegvárak 235.
— Váracs 235.
— Várcsoport 237.
— Végvárak 238.
— Vizvárak 239.
Várak fejlődése 241.
Várak helyrajzi fekvése 243.
Várak magas fekvése 244.
Várcsoport 237
Várispánság 207—208.
Várispánsági jelvény 246.
Várjobbágyok 207.
Várhely 247
Várnevek 246.
Várösvény, várut 249.
Várpap 250.
Várak pusztulása 250.
Várak száma 254.
Várterület, vártalaj 255.
Várak tervrajza 255.
Vaskapocs 269, 277.
Vaskapu 223, 247.
Védő folyosó 209.
Végvárak 238.
Vészharang, kürt 272.
Vészjelző 272.
Világító eszközök 273.
Visegrád neve 247.
Vivópálya 274.
Vivótorony 137.
Víztartó 276.
Vízvárak 239.
Vízvezeték 277.
Zárda (erődített) 53, 130.
Záróvas 277.
Zenélő szerek 277.
Zólyomi Pusztavár 227.

Magyarország várainak megyék szerinti jegyzéke 279.
Forrásművek 298.

INDEX A KÉPEKHEZ.

Ágy (góthikus) 31.
Agyuostrom 376–378.
Ágyurés 287—288.
Altbodman 10, 342.
Alteberg 85.
Altkönig 563.
Altkreuz 500.
Angers 554.
Arab rovátkák 421.
Árnyékszék 16.
Árok (várat és bastideot összekötő) 24.
Árpád követsége Szvatopluknál 613.
Asszír rovátkák 413.
Auerberg 384.
Avignon 393—394, 418, 555.
Bajmócz 18, 404.
Bakabányai mesterjegy 192.
Bálványos 642.
Barlangvár 560.
Bártfa 22, 34.
Beaucaire 391, 422.
Beczkó 176, 203. 429.
Bécsujhely 174.
Belgiumi gátfal 572.
Berencsvár 587.
Bergalingen 569.
Berneck 407.
Besingheim 146, 532.
Beszterczebánya 440.
Bibarczfalvi Tiborczvár 648.
Biberlikorf 78.
Bittse 77, 115, 138, 189, 190.
Blanquefort 508.
Blau 299.
Bogojevai földvár 580.
Bohóczlakás 556.
Boldogkő 660.
Boltozat váza 26.
Boppard 90.
Bozók 60, 330, 573.
Bölön 645.
Brassó 538, 675, 676.
Brömserburg 340.
Budvár 580.
Bulle 603.
Bükszádi Vápavár 667.
Carcassone 23, 42, 477.
Castel 98, 99, 100.
Chamboi 612.
Chaselles 445, 446.
Cluny 188.
Conisborough 607.
Constanz 349.
Coucy 522.
Csábrág 317–318.
Csapódeszka 43—46, 48.
Csapópad 209.
Csapórács 206–208.
Csapószék 36.
Csernátoni Csonka- vagy Ikavár 668.
Csesznek 486.
Csobáncz 655.
Csókakő 673.
Csúcsíves faltorony 478.
Czölöpfal 359, 363—365.
Dachsburg 122.
Dagobert trónja 35.
Defontenay 133.
Déva 537.
Dévény 179.
Diex 623.
Diósgyőr 344.
Domború tégla 458.
Dornsberg 62.
Dower 608—610.
Drégely 163.
Dreisstein 497.
Droste-Vischering 65.
Droyssig 200.
Ecsed 615.
Éger 157.
Egisheim 575.
Ehrenburg 451.
Eichelgarten 582.
Eigues-Mortes 474.
Eisenerz 455.
Elbogen 543.
Emelcsős kapu 161, 162.
Engelsburg 557.
Erődgát 71.
Északnémetországi rovátkák 423–424.
Etampes 506.
Eulbach 79.
Falkötés 83, 91, 93–97, 109.
Falrés 220.
Falréteg 102.
Faltörő kos 361.
Féltető 469.
Felvonó hidszerkezet 59, 61.
Figyelő torony 483.
Firenze 205.
Firtos 647.
Fleckenstein 585.
Four de Cesson 66.
Fraknó 28, 29, 76, 116, 573.
Frankfurt 392.

Frank-Salzburg 8, 576.
Freudenberg 89, 487.
Freudenburg 589.
Fülek 120, 328.
Füstölő kamara 195.
Gács 327, 599.
Gaillard 380, 473, 593.
Garam-Sz.-Benedek 354.
Gátfal 571—572.
Gaudeck 449.
Geletnek 334—335.
Gelnhausen 43.
Gerencsér 670.
Gerenda (elzáró) 58.
Gesztes 201, 672.
Ghibellin rovátkák 416.
Gisors 409.
Glastomburg 197.
Gombosi földvár 580.
Gothikus rovátkák 420.
Gottlieben 529.
Grafenbach 624.
Greifenstein 515.
Grenzlerburg 566.
Grevenstein 75, 499.
Gutenfels 150.
Guttenberg 514.
Gyémántárok 123.
Gyertyatartó 628—636.
Gyilokjáró 124—125.
Habsburg 620.
Hainburg 170.
Hajítógép 366—374.
Hamit 131.
Hanstein 9.
Harangtorony 485.
Hargitai ördögbarázda 583.
Hartenburg 600.
Heckenraasback 386.
Heidelberg 510.
Heidenkringen 581.
Hermanstein 5 7.
Heineburg 571.
Hid 132.
Hirschhorn 447.
Hochbarr 05, 567.
Hochenschwarn 2, 144.
Hochkönigsburg 152.
Hochlandau 03, 104.
Hochlandseck 448.
Hoheneck 82.
Hohengeroldtseck 6.
Hohenklingen 47, 73.
Hohenkrähen 88.
Hohenrhätien 1, 12.
Hohenrappolstein 108.
Hohensalzburg 137.
Hohenstein 82.
Homburg 403.
Homoródi Castrum 583.
Horgas tégla 461.
Hornberg 496.
Hotel de Sens (Páris) 412.
Hricsó 588.
Hrussó 26.
Hühneburg 564.
Hunn-bolgár nyilas 184.
Iburg 92.
Ijjasok 184.
Ikavár 668.
Illyefalva 644.
Isodomum falkötés 91.
Jászóvár 355.
Joigny 398.
Jókő 521.
Kabold 54, 431.
Kades 561.
Kályhafiók 139.
Kapocs tégla 459—460.
Katz am Rhein 504.
Katzungen 452—454.
Keep 553, 611—612.
Keresd 653.
Késmárk 432—433.
Kinsheim 387.
Klingenberg 614.
Kokožin 463.
Kollenberg 2 .
Kontytető 470.
Konyha 196—197.
Korlátkő 662.
Kornburg 113.
Korneuburg 164.
Kőfaragó jelek 135, 191.
Kőhajító gép 368—369, 371—374.
Kőhalom 659.
Köln 165.
Köpcsény 661.
Köpülő-forma torony 487—489.
Köríves faltorony 476 s köv. rovátkák 419.
Körmöczbánya 13. 160.
Kőserpenyő 158.
Krak 69.
Kővár (Nagy-Tapolcsány 664.
Krämpelstein 147.
Krivadia 583.
Kulcsrés 237—248.
Kun nyilas 184.
Kuptető 467.
Kustély vára 649.
Különített torony 486.
Laa 488.
La Beauport 187.
Lábhorog 375.
Láda (renaissance) 32.
Landeck 470, 536.
Landsberg 4, 134, 157.
Landstuhl 511.
Langenau 531.
Lánzsér 339.
Laon 173, 186.
Lapos tégla 457.
Lauffer J. mesterjegye 193.
Lausanne 604.
Lejtős fal 210.
Léka 5, 216.
Lépcső 528.
Lépcsőrés 219, 266—270.
Lichtenberg 198.
Lichtenstein 385, 443.
Liebenfels 141.
Liebenzell 406.
Lindau 80.
London (St. Thomastoweri-piscina) 408.
Lőrések 217—335. (magyarországiak 308—335.)
Lövőkamara 222.
Lubló 658.
Lützelburg 153.
Marienburg 389, 390.
Marienwerden 49, 202.
Maulbrou 352.
Meersburg 63.
Mehun 315, 396.
Mennyezet 348—350.
Messkirch 86.
Mesterjegyek 192—193.
Micsinye 665.
Miltenburg 383.
Montargis 468.
More 172.
Motte 356.
Munkács 597. A.
Munoth 357.
Murány 652.
Münzenberg 417.
Nadab 139.

Nadrágrés 284—286.
Nagy-Bossány 430.
Nagy-Sáros 639.
Nagy-Szeben 482.
Nagy-Tapolcsány 199, 664.
Nagy-Vázsony 319, 321, 410, 535.
Narbonne 171.
Nassauer Haus (Nürnberg) 541.
Négyszögű faltorony 475, 479, 480.
Neipperg 148.
Németujvár 178, 331.
Neudek 590.
Neuebernstein 438.
Neuhaus 204, 559.
Neuscharfeneck 128.
Neuweier 112.
New-Castle 611.
Ninivei rovátkák 413.
Nottingham 606.
Nürnberg 303, 347, 494, 541, 622.
Nyeregtető 465.
Nyilasok 184.
Nyilhajító gép 366—367, 370.
Oberburg 117.
Oberwinterthurm 84.
Ojtozi Rákóczivár 650.
Olbrück 502.
Opus eraticium 97, mixtum 95, quadratum 94, reticulatum 93, rusticum 96.
Oromtető 465.
Ortenberg 505.
Ortenburg 337—338, 518.
Osterburken 583.
Ostromárok 360.
Ostromlétra 358.
Ottilienberg 110.
Ördögbarázda (Hargita) 583.
Öregtorony 492—545.
Pad 30.
Padmalyos várkapu 167, 169, padmalyszerkezet 382.
Padolat tégla 399—401.
Pannonhalma 353.
Párhuzamos tető 468.
Páris. St. Sauveur padmalya 397, Hotel de Sens 412.
Petersburg 145.
Pfannberg 181, 498.
Pierrefonds 539, 616, 617.
Pilis-Maróth 583.
Plau 530.
Pogányvár 580.
Pohárszék 37.
Pompei-i kőfaragójegy 191.
Pottenstein 112.
Pozsony 17, 183, 343, 350, 434, 435.
Pozsonyi mesterjegy 193, muzeum kályhafiókjai 139.
Pranthoff 558.
Prornis 509.
Prösselburg 72.
Proulten 472.
Pupos koczkák 103—107.
Purgstall (Sopron) 580.
Puxer-lueg 560.
Rabsonné vára 646.
Radvány 156.
Rákóczi-féle kandalló 156.
Rákóczivár (Ojtoz) 650.
Randeck 516.
Ratsamhausen 149.
Ravensburg 565.
Regécz 640.
Reichenberg 503.
Réskamara 295—296.
Réstábla 274—280.
Revistye 345.
Ried 213, 538.
Riesenburg 55.
Rochester 553.
Rochlitz 544.
Római csapórács 206, fal 81, kőfaragójegy 191, tégla 462, rovátkák 414.
Rosenburg 114, 637.
Rottenburg 441, 483, 523.
Rovátkák 413—433. (magyarorsz. 428—433.)
Rozsnyó 70, 166, 578.
Römerthurm (Nürnberg) 494.
Röthelstein 140.
Rudelsburg 542.
Runkelstein 127.
Runkelvár 501.
Saalburg 87.
Saalhof 219.
Saarburg 519.
Sachsenlager 562.
Saldenburg 546.
Salzburg a/Saale 8, 576.
Sargans 136.
Sáros 639.
Sárospatak 547—552.
Saskő 346, 436.
Sátortető 471.
Sauerwasserpfad 51.
Schaffhausen 20, 357. 481.
Schleglerschloss 194.
Schlüsserfelder-féle ház (Nürnberg) 347.
Schönburg 142.
Schöneck 450.
Schramberg 7.
Schrankenfels 19.
Schwalbach 601.
Schweizi tornyosház 484.
Schwetz 388.
Sepsi-Szentgyörgy 643.
Simony 663.
Sisaktető 466.
Solidor 507.
Solovares 592.
Somoskő 329.
Sopron 485, Purgstall 580.
Sövénygát 52.
Spalatói kőfaragójegy 191.
Sporkenburg 129, 341.
Steinsberg 595—596.
Sternburg 602.
St. Gereon kapu (Köln) 165.
Stiriai községi vár 579.
St. Jean Provins 64.
Stockberg 570.
St. Sauveur padmalya 397.
St.Thomastoweri piscina 408.
St. Triphon 121.
St. Ulrich 74, 594.
Sulyom 375.
Sümeg 654, római castrum 583.
Szabolcs 580.
Szádvár 568.
Szájrés 249—265.
Szaláncz 638.
Szalonak 172, 520, 540.
Számszeríjjas 185.
Szász-Hermány 577.
Székely-Udvarhely 651.
Szekrény (renaissance) 33.
Szelimluka 560.
Szélkakas 437.
Segesvár 666.
Szigliget 657.
Szoba 38—41.
Szögletrés 294.

Szuroköntő 438—452,
Tangenbrunn 591.
Tangermünden 425.
Tarantsberg 151.
Tata 674.
Tátika 656.
Taufersburg 442.
Tégla 457—462.
Teschen 68.
Tető 463—471.
Thökölyvár 433.
Tiborczvár (Bibarczfalva) 648.
Tirant 351.
Tornyos ház 484.
Torony 472—546.
Toronyajtó 525—526.
Tortosa 574.
Törcsvár 405.
Traunfeld 67.
Trencsény 11, 27, 154, 155, 310—314, 323—324, 428, 491, 524, 534, 556, 597.
Triefels 106, 545.
Trient 411.
Trier 101.
Vág-Besztercze 180.
Vajda-Hunyad 527.
Varasd 598.
Várkapú 158, 159, 167—169.
Várlépcső 212.
Várostrom 376—378.
Védő folyosó 618, 619.
Velencze 426—427.
Velturns 50.
Vincennes 381.
Visegrád 211.
Vitán 671.
Vivótorony 363.
Vöröskő 401.
Vápavár (Bükszád) 667.
Várhegy 669.
Wartburg 118, 119, 215, 336, 402, 464.
Wasingstein 586.
Weiteneck 489.
Welf rovátkák 415.
Wels 490.
Wildenburg 126, 379.
Wildenstein 53.
Wimpfen m. Császárpalota 3.
Windeck 130.
Zay-Ugrócz 15, 177, 439.
Zboró 641.
Zólyom 333.
Zólyom-Lipcse 14.
Zürich 584.

Ablakok alakja. Az ablakbélletek, az ajtóbélletekhez hasonlóan, a közép kor elején minden dísz nélkül, csak nagyobb, laposra faragott kövekből készültek, mint az az 1. ábrán a X. században épült Hohen-Rhätien (Elsass) vár öregtornyán látható. Lefelé az ablak nyílásai kissé kitágulnak; a gerébfal (Parapet) egyenlő vastagságú az épület falával [1]. Eleinte téglányalakúak és kifelé nagyon kicsinyek voltak, befelé azonban a nyílások tágultak, így pl. Hochenschwarm (Saalfeld mellett) várban a 10 cm széles ablak befelé 2 m-re tágul és 140 cm magas. A béllet durván, laposkövekből, nyeregtető alakban készült (2. ábra) [2]. A X. század végén és a XI. század elején már gondosan faragott élzettel díszes kőbélleteket kezdtek használni [3]; azonkívül előfordulnak e korban kettős, hármas, négyes, sőt több nyílású és mindig köríves ablakok is. A nyílásokat hol egy, hol két, egymás mögött álló oszlopocska vagy pillér (Kuppelfenster) választja el (3. ábra), pl. a Császár-palotában Wimpfen mellett. Némely helyen az ablakocskák fülkékbe vannak csoportosítva, pl. Landsberg (Wasgau) várban (4. ábra).

Hazánkban románkori kettős ablakokat találtam Bozók vár folyosóján, Zólyom-Lipcsén, egyik emeleti szobában és Lékán az átmeneti korból (5. ábra). Ezen ablakokat csak egy oszlop választja el.

Az átmeneti és a csúcsíves korban is találkozunk kettős, hármas, sőt négyes ablakokkal is, pl. Hohengeroldtseck (Schwarzwald) és az 1459-ben épült Schramberg (Wasgau) várban (6., 7. ábra). Előfordulnak e korban kis kerek ablakok is, pl. Franksalzburg és Hanstein várakban (8., 9. ábra).

Hazánkban hármas ablakot a csúcsíves korból csak Revistyén, Trencsénben és a pozsonyi városház erkélyén találtam, kerek ablakocskákat azonban nem. Nagyságukra nézve a románkori ablakok 100—140 cm magasak és 40—60 cm szélesek, a csúcsíves-koriak hol nagyobbak, hol kisebbek, s megfelelnek a jelenkoriaknak. Díszítésük pedig mindig a kor stylje szerint történt. Megjegyzem, hogy csúcsíves ablakokkal rendesen csak a kápolnák és templomok vannak ellátva, a profán helyiségek ablakai általánosan nem csúcsívesek, hanem lapos szemöldökkövüek. Hozzáteszem, hogy ha az ablakok 1·50 m magasságot érnek el, azokba mindig kőkeresztet (Kreutzstok) alkalmaztak. Ily kőkeresztes ablakokat Trencsénben, Körmöczbányán, Lietaván és más helyeken találtam.

Ablakok csak a vár rohammentes oldalán és oly magasságban voltak, hogy azokat létrákkal elérni nem lehetett; azokat is vaslemezzel bevont deszkákkal zárták el kivülről, oly czélból, hogy ostrom alkalmával a várra hajított kövek az ablakoknak ne árthassanak [4].

Lovagtermeknél az ablakok egymás mellett symmetrikusan voltak építve, de a többi szoba ablakai sem magasságukra, sem szélességükre nézve nem egyenlők, és minden szabályosságot és symmetriát mellőzve vannak elhelyezve, még oly helyeken is, ahol a symmetria betartásának semmi sem szolgált akadályul. Ilyen például a XIV-dik század elején épült Altbodman vár Badenben (10. ábra) [5].

Ahol csak lehetett, dél felé voltak a várúr és családja lakásának ablakai, hogy a lakók a jó levegőt, a nap meleg sugarait élvezzék, és a zord éjszaki szélrohamok ellen mentve legyenek; így vannak építve Rempelnstein, Lichtenstein, Sebenstein (osztrák) várak [6]. Ugyanezt találtam több hazai várnál is, pl. Trencsén, Szepes várakban.

Jegyzetek. 1. Krieg 241. lap. — 2. Krieg 246. l. — 3. Piper 480—483. lap és Näher: Deutsche Burg 289. lap. — 4. Näher: Breisgan V. lap és Essenwein 125. lap. — 5. Piper 479. lap és Merimé 68. lap. — 6. Feil 172. l.

Ablakpadok. A XII. század német költői minden szerelmi vallomás vagy egyéb bizalmaskodás helyéül az ablakfülkéket szeretik választani; és valóban nem is lehetett ilyenekre alkalmasabb hely. A falak 1—3 méternyi vastagságának ablaknyílásai mind egy-egy kis kabinetet képeztek; ezekben mulattak, szőnyegekkel takart zsámolyokon üldögéltek, a nők hímeztek s gyakran nyugvóhelyül is használták.

A XIII. században, midőn a csúcsíves építési mód általános lett, az ablakokat nagyobbra építették, miáltal a fülkék is nagyobbak lettek s ezek két oldalán alkalmaztak üléseket kőből.

Ilyen ablakpadok voltak majdnem minden várnak olyan szobáiban, hol az urak tartózkodtak és társalogtak; de különösen a lovagteremben, sőt erkélyeken is.

Az ablakpadok alkalmazása még a XVI. században is divatos volt [1].

Hazánkban Trencsén várának lovagtermében találtam igen csinos, faragott kőből készült padokat (11. ábra); egyszerűbbeket Simony kis várban, Strecsenben és Bozókon, a XVI. században épült köríves bástyatorony földszinti helyiségének egyik fülkéjében, hol annak idején ágyú állott.

Jegyzet. 1. Piper 485., 486. ll.

Ablakzár. Ámbár az üveget az ókorban is ismerték s Velenczében már 820-ban foglalkoztak üveggyártással, ablaküveg használatát pedig az V-dik században épült templomoknál említi az irodalom, a profán épületekben drágasága miatt, csak a XII. században kezdették az üveget az ablaknyilások elzárására használni.

E kortól kezdve egész a XV. századig 10—15 cm átmérőjű köríves púpos (Butzenscheiben) üveget, később szabályos 6 vagy 8-szögűt használtak,

melyet ónnal foglaltak össze; a XV. században kezdették alkalmazni a mai négyszögű üvegtáblákat. Felemlítem, hogy üvegmetszésre gyémántot az üvegesek csak a XVI. században kezdtek alkalmazni, annakelőtte éles aczéllal vagy forró vassal vágták az üveget.

Zürich városháza 1402-ben kapott üvegablakokat, Básel városházának a XV. században még üvegablakai nem voltak. Bécsben 1458-ban kezdették az üvegtáblákat használni.

Igen természetes, hogy az üvegablakok használatát a templomokban s uralkodók és gazdag főurak váraiban kezdették meg, minthogy ezen fényüzéshez már kiváló vagyon volt szükséges. Mily nagyra becsülték az ablaküveget, abból látjuk, hogy a gazdag Northumberlandi herczeg, ki a XVII-ik század közepén élt, az ablaküvegeket kivetette és becsomagoltatta, valahányszor elutazott.

A XVII. század végén még a királyi várakban is csak a főbb helyiségeknek voltak üvegablakai. Midőn 1658-ban a franczia követek Madridba utaztak, hogy ott XIV. Lajos király számára a spanyol királyleány kezét megkérjék, sok sötét termen mentek keresztül, mert az ablakok deszkával voltak elzárva, melyeken csak kis üveges nyilások voltak.

Az ablakok a várak keletkezésének első idejétől kezdve a XII. századig egyáltalán, de különösen az öregtornyok ablakai igen kicsinyek voltak és deszkákkal, szalma- vagy vesszőfonattal zárták el, ezeken kis nyilást engedvén, melyet bélhártyával, olajos papirossal, vékony bőrrel, szarulemezzel vagy macskaüveggel (Glimmerschiefer, lapis specularis) vontak be, hogy némi világosságot nyerjenek. Az ily deszka-ablakok némely helyen vízszintes sarokvasban mozogtak, mint pl. Carcassonne várban [1]; de többnyire gerendával zárták el úgy, mint a kapukat és ajtókat szokták, vagy az ablak két oldalára vasreteszt (Schubriegel) szögeztek és azt betolták az ablakbélletbe. Hazánk rombadőlt váraiban, hol itt-ott még megvannak az ablakbélletek, gyakran találtam rajtuk vasretesznek szolgáló lyukakat, a várromok törmelékében pedig púpos üvegek darabkáit. Vajda-Hunyad vár ablakai »kristály karikákkal« azaz púpos üveg korongokkal voltak ellátva [2].

A hiányosan elzárt ablakokkal ellátott szobákban nagyon kellemetlen lehetett a tartózkodás. Ha volt kandalló a szobában és tüzelőfa nagy mennyiségben állott a lakók rendelkezésére, már maga a fűtés akkori módja gyakran füstöt okozott, a meleg pedig soha nem terjedt el egyformán a helyiségben. E kellemetlenséghez járult még a hiányos ablakok által okozott léghuzam. Volt ugyan bőségben ködmön, mely a lakókat megóvta a hideg ellen, de hónapokig ily nehéz ruhákban járni ugyancsak kényelmetlen. Nem csoda tehát, hogy a középkori költők a közeledő tavaszt oly meleg hangon énekelték meg [3].

Jegyzetek. 1. Viollet le Duc. V. 402. lap. — 2. Arányi 44. lap. — 3. Piper 484., Schultz I. köt. 58., Weininger 501., Kisling 15., Schulte I. köt. IX. lap, Weinhold II. köt. 80., Ritgen 80. lap.

Ajtó. A középkor elején, midőn a várakat kőből kezdték építeni, a kövek művészi faragásához nem igen értettek; az ajtóbélleteket tehát símára faragott kövekből állították össze. Ily érdekes példát a X. században épült Hohen-Rhätien (Elsass) várban látni; az ajtó egyik oldalán hornyolatot (Falz) véstek,* melybe az ajtót illesztették (12. ábra) [1].

A román korban a bélletek már gondosabban vannak faragva és mindig körívesek; gyakran a szegletük leférczelt. Az angol váraknál gyakran gazdagon tagozott (Profil) ajtóbélletek is fordulnak elő. Különben a köríves ajtó nem elég a várépítés idejének meghatározására, mert találtam Felső-Lendván és Zay-Ugróczon köríves pinczeajtókat, pedig e várak nem épültek a román korban, hanem hagyomány szerint a XIII. század végén. Midőn a csúcsív használatba jött, azt is többnyire kapuk-, templomok- és kápolnáknál használták, ámbár előfordulnak pinczék, szobák ajtóinál is, de rendesen lapos szemöldökkövet (Thürsturz) használtak. A bélleteknek gyakran igen csinos arczélük (Profil) van; ilyeneket Bozókon, Zólyomban és másutt is találtam.

A renaissance korban készített ajtók tagozata és díszítménye. szintén stylszerű. Az ajtók vastag deszkából készültek, gyakran vaslemezzel bevonva és kopogóval ellátva s rendesen kőserpenyőben forogtak, belől pedig gerendával zárattak el. Igen csinos, vassal bevont ajtót találtam Körmöczbányán, egy régi lakóház folyosóján (13. ábra). A vaslemezzel be nem vont ajtók szintén vastag, 10—15 cm széles deszkából készültek, és belső oldalukon erős hevederek vannak a deszkába (Einsubleiste) tolva, elől pedig csinos pántokkal megvasalva. A vaspántokat némelykor ónnal vonták be, hogy megóvják a vasat a rozsdától. Ily ajtók természetesen sarkvasakon forogtak. Bemutatom 14. ábra alatt Zólyom-Lipcse vár egyik ajtaját II. Lajos özvegye, Mária királyné czímerével, 15. ábra alatt pedig a zay-ugróczi vár első emeletén levő egyik ajtót [2]. Megjegyzem, hogy a renaissance-korban az ajtók már olyformán készültek, mint a maiak és a vaspántokat nem vízszintesen, hanem függélyesen szegezték az ajtóra. E korbeli ajtók gyakran fabélletekkel (Intarsia) vannak művésziesen díszítve. Nagyságukra nézve felemlítem, hogy az ajtók minden korban kicsinyek voltak és sohasem szárnyas ajtók. A vaspántokat egyszerű, úgynevezett czigányszögekkel erősítették az ajtóra.

Jegyzetek. 1. Krieg 242. lap. — 2. Saját felvételeim.

Alagút. Felvételeim alkalmával alig láttam várat, hol ne mutatott volna a lakosság egy nyílást a falban vagy pinczében, mely szerintük az alagút lejáratát képezi.

Ha a várat az ellenség bevette, az úr családjával és a várőrséggel, további intézkedésig fogságba esett.

Ily eshetőség ellen is gondoskodtak oly módon, hogy föld alatt utakat vájtak, melyeken a vár lakói menekülhettek, mint azt a történelem is többször igazolja.

* Szerző itt »hajték« szóval magyarosította a német Falzot, a *Csapórács* cz. czikkben a »horony« szót használja, melyet megfelelőbbnek tartok. A »horny« (horony) szó a Czuczor-Fogarassy-féle nagy szótár szerint a m. vájás, gyalulás által bevésett csatorna. *N. G.*

Hornstein lovag Holenberg várának hálószobájából menekült családjával [1]. Rohrer lovag leonsteini várát III. Albrecht osztrák herczeg ostrom alá vette; Rohrer a várat nem tarthatván, annak alagútján menekült [2]. IV. Henrik császár Harzburg várból megszökött Berthold herczeg, Zeitz és az osnabrücki püspökök kiséretében, midőn látta, hogy a várat sikerrel megvédelmezni képtelen [3]. I. Renaus lovag is ily módon menekült Montauban (Francziaország) várából családjával [4].

Ily alagutak a főtoronyból, pinczéből, szobákból, vagy kutakból vezettek a szabadba. Említenek azonban olyanokat is, melyek valamely közel levő szomszéd várba vagy városba vezettek.

Plessen [5], Dilsburg [6], Wurmberg [7], Hradek, Friedland, Elbogen váraknál az alagút a kútból indult ki [8], Peska és Klingenberg váraknál a pinczéből [9], Karlsteinban pedig egy féltoronyból és Karlik várba vezet (valamennyi Csehországban), hol csak a királyok nejei szoktak tartózkodni [10]. A főtoronyból kiinduló és a szabadba vivő alagutat Steinsberg várnál (Kraichgau) találunk [11].

Mint említettük, az alagutak nemcsak a szabadba vezettek, hanem néha két várat is összekötöttek. Természetes, hogy az összekötött várak urai egymás támogatására kötelezték magukat; ilyenek Leonstein és Grünberg [12], Fürstenstein és Freiburg [13], Drazu és Benátok [14], Hradek és Anscha (csehországiak) [15], Landeck és Gácsostrau (utóbbi kettő Sziléziában) [16].

Volt rá eset, hogy az ellenség is megtudta a helyet, hová az alagút kivezetett, a mi aztán a várra nézve nagyon veszedelmessé vált. Turenne franczia tábornok 1674-ben az alagúton át jutott Auerberg vár (Hessen-Darmstadt) birtokába [17]. Gröditzberg (Csehország) várban Schindler Gáspár 1633-ban szeretőjével meghasonlott; bosszúból az asszony titokban értesítette Waldsteint az alagút hollétéről; Waldstein emberei azon behatolva, a várat vérontás nélkül bevették.

Vannak várak, melyek akropolis gyanánt városok felett épültek; ilyenek Trencsén, Pozsony, Selmecz, Körmöcz, Tersatto (Fiume fölött) és külföldön is számtalan; ezekből rendesen vezetett egy vagy több alagút a városba. Igy pld. a nürnbergi várat 3 alagút köti össze a várossal; közülök egyik a városházba vezet. Ezek most is jókarban vannak [18].

A felsorolt külföldi példákon kívül még vagy 60 várat ismerek az irodalomból, melyekben állítólag alagútak voltak.

Hazánkban következő várakban találtam alagutat.

Körmöczbányán a várkápolna össze van kötve a városházzal. Murány várból Basó Mátyás kapitány alagúton szökött meg, midőn észrevette, hogy a lázadó őrség Salm gróffal titokban alkudozni kezdett [19]. Zólyom-Lipcsén a 26 m mély kút a lépcsőcsarnokban van, 20 méternyi mélységben van a 126 m hosszú sziklába vájt alagút, mely a Garamvölgy országútja felé egy uradalmi pinczébe vezet. A hegy mészkő, melybe az út kerülékalakban van vájva; magassága 1·80 m, szélessége 100—120 cm között váltakozik, a kút felé keveset nedves, de a többi része száraz és kényelmes. Nyitraszeghen

(Nyitra m.) valaha öreg torony állott, ennek pinczéjéből egy út éjszak, egy nyugat és egy dél felé vezet. Zsámbokréton (Nyitra m.) még most is van egy erős torony (jelenleg k. pósta), melyről mondják, hogy Mátyás király lakta vadászat alkalmával. Ennek pinczéjéből a közel lévő urasági major alatt elhalad az alagút vagy 200 m távolságra a Nyitra folyó partjáig. Kékkő várában (Nógrád m.), valamint Unghvártt is, az alagút egy pinczéből indult kifelé a szabadba, de nem tudják, hogy hol volt a nyílása, mert benn a levegő oly rossz, hogy messzire behatolni nem lehet. A Fiume fölötti Tersatto várban sziklába vájt alagút megy a pinczéből a Luiza nevű országútra (a mostani papirgyár fölé). Zsember (Hont m.) régi várkastélyban is van alagút, de erről sem tudják, hogy hová vezet. Ez utôbbiról hallásból tudok, a többit saját szemeimmel láttam. Világos várban is van alagút; ezt évek előtt befalazták, mert benne gyakran rablók tartózkodtak [20]. Füzéren az alagút a falu felé vezet, de ennek bejáratát az uraság már régen befalaztatta [21].

Jegyzetek. 1. Piper 542. l. — 2. Schlechta I. k. 157. l. — 3. Leonhard 120. l. — 4. Schultz I. k. 42. l. — 5. Gottschalk I. k. 209. l. — 6. Schulte Brüll I. k. 146. l. — 7. Wanderungen in Steiermark II. k. 99. l. — 8. Heber I. k. 69., 80. ll., V. k. 6. l. — 9. Heber II. k. 9., 195. ll. — 10. Heber I. k. 9. l. — 11. Essenwein I. k. 64. l. — 12. Schlechta I. k. 156. l. — 13. Taschenbuch V. k. 29. l. — 14. Heber I. k. 62. l. — 15. Heber I. k. 69. l. — 16. Péter II. k. 161. l. — 17. Taschenbuch V. k. 13. l. — 18. Essenwein 83. l. — 19. Tomasik 24. l. — 20. Hunfalvy J. II. k. 374. l. — 21. Saját felvételem.

Állatbordák, kitömött állatok. Már a középkorban felismerték az idegen föld meglátogatásának, az utazásnak nagy becsét. Nem volt az a módosabb német úr, ki leányát valamely külföldi udvarhoz — előszeretettel Francziaországba — fiait pedig utazni ne küldötte volna, hogy idegen szokásokkal megismerkedvén, a látottakból a hasznavehetőt hazájában alkalmazza [1].

Némely lakott vár kapucsarnokában találunk emlékeket, melyeket a várurak utazásaikból, a középkorban különösen a keresztes háborúkból hoztak haza magukkal.

A fraknói csarnokban látni egy kitömött krokodilt és az ellenségtől elvett fegyvereket; Vöröskőn egy csolnakot, melylyel gróf Pálffy Miklós a Dunán török fogságból megmenekült és egy kitömött krokodilt [2]; Vajda-Hunyadon nagy »mamur« (valószínűleg mammut) csontot [3]. Budavár bécsi kapujában még a XIX. század első évtizedeiben is láthatók valának ily ősállati óriás-csontok [4]. Sebensteinban (Ausztria) látni czethal- és más óriási csontokat s kitömött tengeri halakat [5]. Eppansteinban (Nassau) a kapu felett van egy czethalborda, melyről a népmonda azt állítja, hogy egy óriásnak a bordája, ki azon sziklán lakott, melyen most a vár áll, s hosszú ideig rettegtette a vidék népét; Eppo gróf az óriást egy sodronyhálóval elfogta, a szikláról letaszítván, megölte s e hőstettét a vár építésével megörökítette [6].

Jegyzetek. 1. Schultz I. k. 145. l. — 2. Saját felvételeim. — 3. Arányi 42. l. — 4. Toldy Ferencz mint szemtanu feljegyzései szerint. — 5. Feil 173. l. — 6. Taschenbuch III. k. 12. l.

Árnyékszékek. A hol emberek laknak, ott szükséges gondoskodni a fentnevezett helyiségekről. Ma igen finnyásak vagyunk e tekintetben s nem egyhamar elégedünk meg ezek szerkezetét és elhelyezését illetőleg. Megkívánjuk, hogy lakószobáink közelében legyenek, de sem külsejük által, még kevésbbé szaguk által el ne árulják rendeltetésüket.

A középkorban, a várban lakók nem igen botránkoztak meg azon, ha az ürülékek lehullását, akár a vár mellett haladó útról, akár a vár egyes részeiről szemlélni lehetett. Megelégedtek, ha az ürülék vagy árokba, vagy a hegymeredeken végig csúszott és alkalmilag az eső megint tisztára mosta a berondított talajt. Példa erre nemcsak hazánkban többek között Szalonak és Zólyom-Lipcse, de számos külföldi vár is.

A hol nagyobb számú őrség volt, annak számára rendesen csak valamely külső udvar, vagy sikátor jelöltetett ki primitiv szerkezetű árnyékszékeknek. Az úri nép számára azonban a belsőbb udvarok épületeiben találni, imitt-amott gondosabb szerkezetű árnyékszékeket.

A paizsfalhoz támasztott épületekben, valamint a palota és öreg toronyban, tehát ott, a hol a falak vastagsága a biztonság veszélyeztetése nélkül azt megengedte, a fal között vezetett lefelé, vagy árokba, vagy kloakába, az ürüléket levezető szűk cső.

A várépület felsőbb emeletén az árnyékszékek kiszökő, szűk gyámköveken nyugvó erkélyekben voltak elhelyezve, leggyakrabban minden levezető cső nélkül, pl. Sigmundskron várban (Tirol) [1]. Imitt-amott ezen erkélyek alatt, a fal lejtősen horpadott be, vagy homorú kivájt mélyedést mutat [2], a fal alsó része azonban már egészen a talajig merőleges. Az erkély, illetőleg a fülke alsó nyilása, biztonság kedvéért, néhol vasrácscsal van ellátva (16. ábra) [3].

Az elhagyott várakban az ülődeszka, minthogy rendesen fából volt, hiányzik; de voltak kőből készültek is [4].

Kisebb várakban, főleg az igen régiekben, legfeljebb az uraság szobájában, illetőleg mellette volt árnyékszék, de némely nagyobb várból is hiányzott; csak későbben fordítottak több gondot a kényelmi helyiségre. A külföldi várak öreg tornyaiban, kivévén az angol öreg tornyokat (Keep), hol mindenütt volt, csak elvétve fordul elő árnyékszék, pl. Pierrefondban (Francziaország) [5], Dachau (Bajorország) várban [6]. Besinghein (Bajorország) vár öreg tornya II. emeletén erkélyben van [7]. Hazánk több várában találni az öreg toronyban árnyékszéket, így Nagy-Vázsonyban, Trencsénben, Keresden a boltozatos I. emeleten, t. i. az uraság lakóhelyében és Sáros-Patakon. Bajmócz várban a régibb palota több szobái árnyékszéknek való fülkékkel vannak ellátva. A jókői árnyékszék még külön pissoirral is el van látva, mely egyszersmind vízkiöntőnek használtatott. Vajda-Hunyad I. emeletén a díszterem mellett, de azonkívül a vár különféle részében még hét árnyékszék van; nem különben Biccsén a lakodalmi palotában.

Igen érdekes a pozsonyi koronázó főtemplom (melynek építése 1218-ban kezdődött) nyugati oldalán lévő két gyámkövön nyugvó árnyékszék (17 ábra).

A templom ezen oldala a város védőszerkezetébe volt bevonva. A manapság levéltárul használt és a sekrestye fölötti szobába vezető lépcső fordulófoka és a templom északi oldala mellett van ezen árnyékszék, de ajtó nélkül. Ilyen ajtó nélküli árnyékszékről van említés Eisenhart (Brandenburg), Schönberg (Naumburg), Stargard (Mecklenburg), Lützelburg (Nordwasgau), Habsburg (Schweiz) várakban is [10].

Az árnyékszékhez számíthatók még a Danzker nevű helyiségek is, melyekről külön fejezetben lesz szó.

Több várromban találni a legalsóbb helyiségekben, mint börtönökben, néha kikövezett, szűk nyilású, de alul kibővülő gödröket. Ezek is valószinűleg árnyékszékül használtattak. Voltak árnyékszékek, melyeknek lefolyása nem volt; ezeket valószinűleg csak szükség idejében használták és ha megteltek fölhagyták; de ostrom idejében az összegyűjtött ürüléket az ellenség bosszantására is felhasználták úgy, hogy azt az ostromlók közé hajították; így tettek mindenféle dög, romlott eleség, szóval mindennel, mi a levegőt megfertőztette és betegséget okozhatott. Gyakran az ürülék egyik szoba talaja alatt, cloakába gyűlt össze, így pl. Erfurtban, hol I. Frigyes 1183-ban gyülést tartva, a rothadt padozat betört, sokan életüket ott vesztették, Frigyes maga az ablakon át menekült [11].

Szepes várából 1709-ben az árnyékszék nyilásán át ereszkedett le a sziklára és menekült el a kuruczok fogságából gróf Stahremberg Miksa cs. altábornagy [12].

Jegyzetek. 1. Clemen 20. lap. 1893. — 2. Piper 499. lap. — 3. Merimée 57. lap. — 3. Schultz I. köt. 85. lap. — 5. Essenwein 123. lap. — 6. Nächer, Feudalburgen 51. lap. — 7. Piper 236. lap. — 8. Arányi 9. lap. — 9. Saját felvételem. — 10. Piper 499. lap. — 11. Schultz I. köt. 85. lap. — 12. Thaly Kálmán a vizsgálati iratok cz. kéziratgyűjteményében.

Árok. Hegyi várak védelmi főereje a magas fekvésben rejlett, azért oly hegykúpot szerettek várépítésre felhasználni, a melynek legalább nagy része igen meredek lejtőjű volt, azaz rohammentes; a hol a lejtő ellapult, ott szükségesnek bizonyult árkok által megakadályozni az ellenség közeledését és teljes erejének kifejthetését. Az árkok a talajképződés szerint majd hosszabbak, majd rövidebbek voltak; a kivájt köveket a vár építésére használták fel; természetes, hogy az ilyenek rendesen száraz árkok voltak. Szélességük és mélységük különböző volt és látván az árkok hasznavehetőségét, a középkor vége felé ezeket szélesebbre és mélyebbre ásták.

Sokkal nagyobb jelentőségük volt az árkoknak vizi váraknál.

Négyféle árkot különböztetünk meg és pedig: 1. nyakárkot, 2. körárkot, 3. kapuárkot, 4. elzáró árkot.

Sok olyan vár van, mely a hegylánczból kinyúló kőtömegen, vagy hegyfokon épült; ily esetben a kapu előtt 10—15 méternyi széles, 4—8 méternyi mély árkot húztak s így a várat a hegyláncztól elszigetelték. Ez a nyakárok. Az árokba pillért építettek, melyen a híd nyugodott. Hazánkban ily nyakárka van Csábrágnak hídoszlop nélkül, Zay-Ugróczon pedig két hídoszlop van.

Némelykor pillér helyett az ellen-escarptól az árkon át földgátat emeltek, melynek végén nyugodott a leeresztett emelcsű [1]. Adolfeck vár (Taunus) három oldalát bekeríti az Aar folyó, ott a nyakárkot oly mélyre ásták, hogy a folyó vize azt is betöltötte. Dahn (Hardtgebirge) várnál a kapu előtti nyakárok még néhány lábbal mélyebbre volt vájva azároktalajnál, úgy hogy a mélyedés víztartónak is szolgált. Hohenbergnek (Fichtelgebirg) és Lobdaburg (Jena mellett) várnak két nyakárka van [2].

A körárkok hegyi váraknál ritkábbak s nem is veszi körül mindenhol az egész várat, hanem ennek csak egy részét. Hazánk hegyi várai közül Fraknó várnak déli és nyugati részén 10 méter mély és 20 méter széles árka van, majd a talajképződés folytán, az északkeleti része felé az árok lassan elenyészik. Bajmócz azon hegylejtőn épült ritka várak egyike, melynél teljes körárok van, azaz az árok az egész várat körülveszi, sőt vízzel is megtölthető [3]. Az irodalomban említtetik, hogy némely várnál az árok közepén egy 1·5 méter széles és 1 méter mély kisebb árok van, hova az árnyékszékek ürülékeit vezették be. Természetes, hogy az csak oly helyen történt, hol az árokban forrás volt, vagy a patakból annyi vizet lehetett bevezetni, hogy az ürülék a vízzel lefolyhasson. A várfalak közötti ürülék-levezető-csatorna vége erős vasrácscsal volt ellátva [4]. Hazánk hegyi várai közül csakis Bajmóczon találtam ilyet. Itt az árok nyugati ellen-escarp falából csörgő forrás elegendő arra, hogy a közép kis árok vízfolyását élénken tartva, az ürüléket tovább vigye (18. ábra).

A kapuárkot a farkasveremről szóló czikkben tárgyalom.

Az árkok negyedik neme az elzáró árok (Abschnittgraben). Ezt rendesen csak hegyi várakban alkalmazták oly czélból, hogy az elővárat elkülönítsék a palotától; ennek példája Schrankenfels (osztrák) várban látható, ugyanis a palota és öreg torony közötti várudvar közepén mély árok van húzva (19. ábra) [5]. Rosenburg (osztrák) várnál a vívópálya és a vár között van az elzáró árok [8].

Felemlítem még, hogy némely várban az öreg torony körül, vagy csak egyik oldalán 4—6 méter mély és ugyanoly széles árok van húzva. Ez azért történt, hogy támadás alkalmával az ellenség a torony közelében ne fejthesse ki összes erejét. A francziaországi Coucy vár öreg tornya egészen körül van árkolva [6]. Hazánkban Sümeg vár öreg tornyának pedig csak egy része [7]. Tata várnak délkeleti fele nagy halastó által, a másik fele pedig árokkal volt megvédve; utóbbiba a vizet zsilipen eresztették a halastóból, ha ellenség közeledett. Nagy-Sáros vár öreg tornya szintén körül van véve árokkal [9].

Jegyzetek. 1. Merimée 10. lap. — 2. Piper 311. lap. — 3. Saját felvételeim. — 4. Merimée 8. lap. — 5. Piper 311., 321. lap. — 6. Viollet 92. lap. — 7. Saját felvételem. — 8. Osztrák-magyar monarchia 53-dik füzet 674. lap. — 9. Saját felvételem.

Árokvédő (Koffer, Caponnière, Maisonettes). E védőeszközre Bárczay a német Koffer elnevezést használja, én jobban szeretném árokvédőnek vagy védőházacskának elnevezni; de félős, hogy új meg új elnevezések által a fogalmak összezavarodnak, tehát én is a koffer elnevezést használom.

A koffer falai alig emelkednek ki a földből, oldalai lövőlyukakkal vannak ellátva és erős boltívvel van befödve; a boltozatot tető borítja, melynek gerinczén összekötött vasszögek állanak ki oly czélból, hogy az ellenség esetleg ne mászhasson a tetőre.

Oly kofferek, melyek az árkot átmetszik úgy, hogy abból a két fal oldalán történik a védelem, egész koffereknek neveztetnek; ha pedig a koffer a contre-escarpból szögel ki, hogy a támadó ellenség hátát veheti czélba, ily esetben »hátkoffer«-nek (Rücken-Caponniere) hivatik. Vannak kofferek, melyek csak biztos közlekedés czéljából épültek; ezen nincsenek lövőlyukak, sőt tetőzet nélküliek is fordulnak elő [1]. Végre vannak kerek torony alakúak is, ezek a várat rövid folyosójával kötik össze; előnyük abban állott, hogy az ellenséget körből fogadhatták lövegekkel. Ennek példáját Schaffhausen várban látni, hol az öreg toronynyal (Munoth) van összekötve (20. ábra) [2]. Előfordulnak kofferek vízzel telt árkokban is; ily esetben természetesen ezek erős alapfalakra építvék [3].

Muratori, az olasz városok erődítményeit tárgyaló művében azt állítja, hogy a kofferekről már XI. századi okmányokban van említés; az újabb szakírók véleménye szerint azonban csak a XV. században kezdették alkalmazni [4].

Bemutatom Kollenberg vár egész kofferját (21. ábra). Az *mm* árok elválasztja a várat az *f* sziklafaltól; az *e* koffer csúcsíves donga boltozatú, a két falon pedig két sorban lövőlyukak vannak alkalmazva. A sziklafal melletti kamara *R* valószínűleg szertárnak szolgált; a folyosónak a vár felé irányuló része a földalatt 28 lépcsőből álló csigalépcsőhöz vezet, melyen a várudvarba értek [5].

Jegyzetek. 1. Mothes II. köt. 14. lap. — 2. Nächer, Städte 94. lap. — 3. Piper 574. lap. — 4. Ugyanott, Krieg 235. lap és Bárczay II. kötet, 275. lap. — 3. Piper 314. lap.

Barbacan. Francziaországban a középkor elején barbacan név alatt lövőrést, hadi ormot, sikátort, sikátorfalat, sőt leeső rácsot is értettek, míg későbben a főkapun kívül levő erődítményeket értették ezen elnevezés alatt s még későbben csak a kaputorony megvédésére szolgáló, különálló árokkal körülvett, erős tornyot, a hozzátartozó csapóhíddal, őrtornyocskákkal és egyéb a főkapu megvédését czélozó főerődítményt nevezték kizárólagosan barbacánnak. A barbacan szót arabs eredetűnek mondják, de már a rómaiak is ismerték különböző alakban, ú. m. barbacanis, barbacenus, barbicanum.

Az ellenség csak akkor ért be a várba, ha a barbacant bevette és a körfal kapuját áttörte.

Bártfa barbacanja (22. ábra) legjobban magyarázza meg a barbacanok szerkezetét. A legrégibb 1240-ben Carcassonne várkapuja előtt épült, ezek tehát csak a XIII· század második felétől kezdve jöttek használatba (23. ábra) [1].

Barbacanokat inkább a városok kapuinál használtak, hol ezek nagy erődítményekké fejlődtek, de előfordulnak nagyobb váraknál is. Fel kell emlí-

tenem, hogy különböző alakuak. Köralakú barbacanok vannak Francziaországban Carcassonne-, Metz- és Marseilleben; Tirolban, Hocheppan várban és Krakóban; hazánkban Győrött, Bártfán, Eperjesen, Körmöczön, Kassán és Lőcsén, utóbbi három már elpusztult [2]. Félkörívesek vannak Basel, Schafthausen városokban, Dornek és Bruck (Tirol) várakban [3]. Bácsvárnak patkóalakú barbacanja van [4]. Sokszögalakuak vannak Kölnben, a Wegerkapunál és Rathsamhausen (Rajnán) várban [5]. Végre négyszögű volt a Bastille barbacanja Párisban, mely a franczia forradalomban pusztult el (6). Az angol barbacanok, ú. m. Kidwelly, Alnwick és Arques váraknál szintén négyszögüek [7].

Jegyzetek. 1. Viollet 44. l. — 2. Viollet 44. l., Clemen 1894. 28. l., Miskovszky, Bártfa, 11. l., Mittheilungen 1856. 316. l. — 3. Clemen 1894. 29. l. — 4. Henselmann Bácsi ásatások 172. l. — 5. Essenwein 234. l., Piper 335. l., — 6. Essenwein 235. l. — 7. Klark I. k. 155. l., II. k. 185. és 189. ll.

Barlangvár (l. Várak osztályozása: *a)* Barlangvár).

Baromudvar. A lovag lovon harczolt, lovon utazott; a ló tehát a lovagtól úgyszólván elválaszthatatlan fogalom volt. Innét van, hogy a lovagkor legkorábbi idején is, midőn a vár csak egy dombon lévő egyetlen — többnyire — fatorony volt és ennek czölöpfőkerítésén és árkán kívül egyéb erődítmény alig volt, lovak számára találunk az udvarban istállót.

Rendesen ennek szomszédságában a szolgák számára is emeltek egy kis épületet.

Ilyen gyarló vár, főleg Francziaországban, már az V—VI. században sok volt s az irodalomban »Motte« név alatt fordulnak elő [1].

Később, midőn az erődítmények nagyobb szerkezetté bővültek, a lovag, ha nem is a palotában, de a vár sikátorán, vagy az előudvaron beljebb, a vár főépületéhez eső udvarban, és később egyéb szükséges háziállatok társaságában helyezte el lovait s ezt nevezték baromudvarnak. Itt volt a lovak istállója, néhány tehén, kecske, birka, az apró marha vagy baromfi; néha a sólymok, sokszor szamarak is, melyek a helységből különféle dolgokat, főleg élelmiszereket szállítottak a várba és melyeket főleg a víznek kerék segélyével való felhuzása czéljából tartottak [2].

Béke idején főleg a lovak udvarának lehetett mondani; de mihelyt támadástól tartottak, valóságos élő éléstárrá változott, megtelt mindenféle ehető állattal. Természetesen, minél nagyobb volt a vár, annál nagyobb helyet kerítettek el e czélra; ha a vár kicsi volt, akkor csak a legszükségesebb állatokat szorították ide.

Nagy előny volt azonban, ha a baromudvar tág volt, hogy ostrom idején a várat élelemre szolgáló állatokkal lehessen ellátni, hazai várainkban is, főleg a nagyobbakban, még mindig fel lehet ismerni a feljebb eső udvar e czélját. Trencsén, Lietava, Kővár, Bozók, Német-Ujvár, Fraknó, Ghimes, Lándzsér, Szepes és még több várban találtam baromudvart.

Jegyzetek. 1. Demmin I. k. 303. l. — 2. Cori 30. l.

Bastide (Tenaille). A »Bastide«-ok földből fölhányt, gyakran czölöpökkel ellátott erődgátak voltak, melyeket városok előtt utak elzárására, a váraknál pedig a kapu előtt, annak megvédése czéljából emeltek. Egy nevezetes példája van már 1286. évből Montpensier városkában [1].

Eredetük valószínüleg Olaszországban keresendő, honnan a XIV. században déli Francziaországban terjedtek el. M. Jouannet angol találmánynak tartja. Derby gróf 1345. évben Réole város ostrománál a kapuk előtt használta, hogy az utat kifelé elzárja a városbeliek előtt. Eszerint a »Bastide« ellenvár-féle erődítmény volt [2].

Oly helyen, hol a közeli hegyláncz a várnál valamivel magasabban feküdt, szintén használták a hegylánczféle Bastide-okat.

Az összekötést a város vagy vár és Bastide között árok eszközölte (24. ábra).

Hazánkban létezett Bastide-okról nincsen tudomásom.

Jegyzetek. 1. De Caumont II. k. 158. l. — 2. Köhler III. k. 3. szakasz 59. l.

Bástyabolt, bástyalak (Casematte). Bástyákat Olaszországban a XV. században kezdettek épiteni, midőn ágyúkkal ostromolták a várakat. Kifelé vastag, a vár felé pedig vékony téglafalakat emeltek; a két falat két tégla-vastagságú boltívvel látták el, az ívet 1 méter magas földdel boritották, hogy az ívre eső bombák, kőgolyók, az ívet át ne törjék; kifelé mellvédet emeltek és gyakran ágyúrésekkel is ellátták.

Az ív alatti helyiség a katonaságnak laktanyául szolgált [1].

A bástyalakok az ujabb katonaerődítményeknek fővédelmi eszközük; de előfordulnak a középkorú várakban is, pl. Német-Ujváron. Érsek-Ujvár és Nyitra várát a XVII. században Vauban, a franczia hadépitészet mesterének rendszere szerint látták el bástyákkal és bástyalakokkal.

Jegyzet. Demmin 308. l.

Bástyavédő (Zange, Grabenscheere). Hogy a »Bastide«-t netaláni támadás ellen jobban megvédhessék, a város erődgátjától, a várkaputól, vagy esetleg a vár körfalától a »Bastide« két oldala felé árkot húztak, melyből a támadó ellenséget visszautasitották. Ortenberg (Baden) várnak a hegy felé néző oldala volt ilyen bástyavédő által megvédve [1] Lásd 24. ábrát. Az *a* bástya (Bastide), a két szárnyaló árok *b* és *c* képezi a bástyavédőt (Zange).

Jegyzet. 1. Näher: Ortenau 10. l.

Bebocsátási jog (Einlassrecht, Öffnungsrecht, Einreiterecht). Hazánkban a hűbérrendszer ismeretlen lévén, nem is létezett bebocsátási jog mint törvény (Einlassrecht), csak ott, hol a várat a család több tagja birta, de egyike a várban nem lakott, ez kikötötte magának a jogot, hogy a várba bemehessen és ott esetleg tartózkodhassék, vagy üldözése alkalmával és szükség esetén a közös várba menekülhessen; ilyenkor a vár összes birtokosai kötelesek voltak a netalán megtámadottat a várban közösen megvédelmezni. A király-

nak és a nádornak, mint a király helyettesének, nemcsak a várurak voltak kötelesek a várkaput megnyitni, hanem ezen kapunyitási kötelesség kiterjeszkedett minden alattvalóra is. A polgárok a város kapuit, a magánember háza portáját volt köteles kinyitni, ha a király vagy annak helyettese bebocsátást kért.

Fontos hadászati pontokon levő várakat a törvényhozás figyelemmel kísérte és a vártulajdonost várának megvédésében támogatta. Igy például 1651. évi február 21-én a gyulafejérvári országgyűlésen elhatározták, hogy a Bethlen családnak »Illye« várát a kormány más birtokkal cserélhesse ki, de addig is a család tartozik hiteles hazafias 30 fegyveres őrt tartani, s hogy a fejedelem a várat bármikor megmustrálhatja [1].

Más viszonyok fejlődtek külföldön a hűbérrendszer által.

A keresztes hadjáratok alatt sok lovag keleten vesztette életét. A hátramaradt családtagok képtelenek voltak magukat több különálló várban fenntartani, azért egy vagy két közös várba huzódtak vissza. Természetes, hogy az illető közbirtokosnak a várkaput fel kellett nyitni [2].

Azon terjedelmes birtokot, mely külföldön az uralkodók kezére került, maguk nem voltak képesek gondozni úgy, hogy jövedelmet hajtson, azért egyes birtokokat hű vitézeiknek, előkelő udvarnokoknak, a haza, illetőleg az uralkodó érdekeit előmozdítóknak, püspököknek és apátságoknak, nagyobb birtokokat csekély bérfizetés és azon kötelezettség mellett adtak bérbe (hűbérbe), hogy az uralkodónak hűséget esküdve, őt hadjárataiban személyesen és embereikkel támogassák. A nagy urak, kik nagy birtokra tettek szert, egyes birtokukat ismét szegényebb nemeseknek szintén a fennidézett feltételek mellett adták bérbe; ezek voltak az albérlők, »alhűbéresek.« Így keletkezett a hűbérrendszer, mely Nagy Károly idejében vette kezdetét. Ha a német császár hűbérbe adott valamely jószágot, azt a németek »Reichslehen«-nek nevezték. A hűbéres pedig csak az uralkodó beleegyezése mellett adhatta a birtokot albérbe, »Afterlehen.«

Később ily birtokok egyes családok, püspökségek, apátságok örök birtokába mentek át. A hűbért adó, lett legyen az uralkodó vagy főúr, mindig kikötötte magának a jogot, hogy előtte a hűbért vevő várának kapuit megnyissa s így keletkezett külföldön a »kapunyitási törvényes jog« (Öffnungsrecht, Einlassrecht) [3].

Hűbérveszteségek, halálozások, örökösödések, zálogba adások által, már a XII. században nagyon bonyolódott viszonyok támadtak, úgy, hogy az urak jogaikat többnyire erejükkel védték meg; némely esetben pedig az uralkodó itélt a perlekedők jogai felett; s így történt: hogy a Nassaui grófok 1158-ban Hillin trieri püspökkel Laurinburg vár felől oly szerződést kötöttek, mely szerint a grófok 150 ezüst márkát fizetnek a püspöknek, a vár a grófok birtokában maradt, a püspök pedig kikötötte a maga részére azt a jogot, hogy a várban lakást és kápolnát épithessen és a kapu előtte mindig megnyittassék [4].

A Kyrburg család 1329-ben kihalván, a vár visszaesett Balduin trieri érsek kezébe, mint hűbért adóéba. Dhaun gróf a várra igényt tartván, az

érseket megtámadta. Ezen pernek Lajos császár vetett véget úgy, hogy az érsek Kyrburg várnak birtokában megmaradt, sőt Dhaun gróf arra is köteleztetett, hogy saját várának kapuit az érsek előtt megnyissa [5].

A Geroldseck grófok 1377-ben szerencsétlen hadviselés következtében kénytelenek voltak a Würtembergi grófoknak a kapunyitási jogot biztosítani [6].

Leonhard passaui püspök Rannarid várát 1431. évben Pottheim grófnak adta el, de kikötötte magának »dass ihm und seinen Leuten die Veste allzeit offen gelassen werden soll, so, dass er ungehindert aus- und einreiten könne« [7].

Ha valamely birtok zálogba adatott, az elzálogosító mindig fenntartotta maga részére a kapunyitási jogot, hogy esetleg üldözői elől a várba, német terminologia szerint »ins offene Haus« menekülhessen és ott magát védelmezhesse.

Ulrich, st.-galleni apát, 1480-ban Rosenberg várat Munpart Rudolfnak adta hűbérbe; midőn az apát a várban éjjelezett, Munpart a várkapu kulcsait az apát vánkosa alá tette, ezáltal az apátnak kapunyitási jogát elismervén [8].

A XV. század végéig számtalan okmányban találunk kapunyitási jogra vonatkozó adatokat. Ezentúl a várak hadi jelentősége mindinkább csökkenvén, ezen jogot nem tartották oly fontosnak, hogy azt okmányilag biztosítsák maguknak, annál kevésbbé, minthogy a XVI. században amugyan is sok vár elhagyatott és elpusztult [9].

Jegyzetek. 1. Kőváry 145. l. — 2. Gottschalk 14. l., Schweiger 14. l. — 3. Poetz 17. l. — 4. Schultz II. kötet, 261. l. — 5. Näher, Pfalz 40. l. — 6. Näher Ortenan 16. l. — 7. Schlechta III. kötet, 18. l. — 8. Piper 660. l. — 9. Clemen 1894., 32. l.

Bérlett vár. Előfordultak esetek, hogy a lovagok váraikat egymásnak bizonyos bérfizetés mellett rövid időre bérbe adták, mert háborus időben a bérbevevőnek vára ellentállásra nem volt elég erős, vagy talán a bérelt várból valamelyik ellenségének jobban árthatott, jobban bosszanthatta [1].

Vajjon hazánkban szokásos volt-e várat bérbe adni, arra nézve nem találtam adatot.

A várak bérbeadását nem kell összetéveszteni a külföldön uralkodó hűbéri viszonyokkal. Hazánkban a várak zálogba adása nagyon gyakori volt, de hogy fenntartotta-e magának a bérbeadó a kapunyitási jogot vagy sem, arra nézve adatokat nem találtam.

Jegyzet. 1. Cori 71. lap.

Bolondvár. (l. Várak osztályozása: *n)* Pogányvár).

Boltozatok. Az uralkodó stíl szerint készültek a boltozatok is; míg a román stíl uralkodott, rendesen dongaboltozatot, esetleg lakószobákban famennyezetet, vagy a lovagteremben díszes fafödélzetet találunk, mint pld. Wartburgban. Előfordulnak azonban románkori várakban, különösen azok kápolnáiban, a stílnek megfelelő gerinczekkel ellátott süveges boltozatok is, mint pld.

Conisborough, Tower, Rochester angol várakban [1], hazánkban Lékavár lovagtermében és a kápolna alatti csontházban, nemkülönben Fraknó vár öreg tornyának földalatti börtönhelyiségében. Utóbbi az átmeneti korban épült. Később, midőn a csúcsíves stíl kezdett uralkodni, a boltozatokat is e stíl szerint épitették; ily boltozatot találunk részint kápolnákban, részint lovagtermekben: Vajda-Hunyadon, Trencsénben, Monyorókeréken, Strecsén, Beczkón, Bozókon, Véglesen; utóbbi várban az úri lakószobák mind gerinczes boltozatúak.

A renaissancekori lakószobákban a csúcsíves boltozatok eltünnek s helyettük a díszes famennyezeteket használták, mint pld. Radványban, Zay-Ugróczon és egyéb helyeken. Külföldön is általános volt e korban a famennyezet [2].

A csúcsíves kortól kezdve egész az újkorig a földalatti helyiségek rendesen dongaboltozatúak, sőt a nagy-vázsonyi Kinizsi-vár öreg tornyának első emeleti boltozata, nemkülönben a ghimesi vár öreg tornyának boltozata is donga, azért a vár keletkezése idejére csak akkor mérvadó a boltozat, ha azon díszes faragott követ találunk, mert itt-ott a dongaboltozat egész a renaissancekorig használtatott; ezen megmaradt szokás oda magyarázható, hogy a dongaboltozatnak előállítása kőanyagból könnyebb és egyszerűbb volt, mint a csúcsíves bolt; a téglák általános használata a várak építésénél, de különösen a boltozatoknál csakis a XV. század végén kezdődött.

A boltozatok készítését és anyagát illetőleg megjegyzem, hogy mindenekelőtt gerendákból és deszkákból oly állványokat emeltek, melyek a készítendő bolt alakjának megfeleltek, az ív vagy süvegek formáját deszkákból rakták ki, ezekre álló lapos köveket tettek, azután habarcscsal öntötték ki. (25. ábra).

A már említett fraknói börtönhelyiség boltozatának süvegein még most is látni a deszkamaradványokat (28. ábra), a simonyi várban pedig tisztán látszanak a deszkák nyomai, melyekre lapos köveket egymás mellé állítva habarcscsal öntötték ki. Oly váraknál, melyek közelében tuffkövet találtak, a boltozatok készítésére, könnyűsége miatt azt használták fel, mint pl. Trencsén, Lietava, Strecsén, Szkalka és Temetvény várakban; hol pedig tuffkövet nem találtak, másnemű, de mindig lapos követ használtak. Megjegyzem, hogy az általam ismert várakban csak Hrussón találtam egy — két méter széles és 10 méter hosszú — börtönhelyiséget, melynek egyszerű csúcsíves boltozata van (26. ábra). Csúcsíves dongaboltozat van Rozsnyóvárban, nemkülönben Bodókvár kaputornyának is csúcsíves dongaboltozata van [3].

Jegyzetek. 1. Clark I. köt. 443. lap, II. köt. 212., 413. lap. — 2. Saját felvételeim. — 3. Grosz és Ruhlbrandt 63. lap és saját felvételem.

Boszorkapincze. A középkorban azt hitték, hogy a boszorkák természetfölötti erejüket elvesztik, ha egy ideig úgy tartják őket fogva, hogy lábaikkal a földet nem érinthetik.

Penzlin (Brandenburg) várban fennmaradt ily börtön. A falban fülkék, a fülkékben pedig kőpadok voltak; oda ültették a boszorkákat, az illető mellét,

kezét, lábát pedig vaskampókkal a falhoz zárták; a fülkéket azonkívül erős ajtókkal zárták el [1].

Ily börtönöket hazánkban nem ismerek.

Jegyzet. 1. Piper 552. lap.

Börtön. A középkor elején a jobbágyság rabszolgának tekintetett; vagyona, élete földesurának a kezében volt; a földesúr kedve szerint büntette jobbágyait; míg e viszony idők folytán enyhébb lett és az emberiséghez méltóan, törvény által szabályoztatott.

A kormányzó főurak hivataluknál fogva bírói hatalommal voltak felruházva, e hatalmat (jus gladii) más főurak is gyakorolták, királyi megbizás folytán jobbágyaik felett. Gondoskodni kellett tehát a vizsgálat alatt lévő, vagy elitélt gonosztevők számára szükséges börtönökről.

Az ököljog elterjedésével szaporodtak a rablólovagok is, kik saját erejükre támaszkodva, nemcsak az úton járó-kelőket, kereskedőket, a váltságdíj lefizetéséig tartóztatták le, de bosszúból vagy kincsvágytól ingerelve, megtámadták ellenséges érzelmű szomszédjaikat is, s ha azokat kézrekeríthették, mindaddig fogva tartották, míg értök váltságdíjat nem fizettek, vagy a legnagyobb kínok között lelköket ki nem adták.

Berlichingi Götz, Waldeck Fülöp grófot földalatti börtönben tartotta addig, míg a szerencsétlen gróf Götznek 8900 arany váltságdíjat nem fizetett. Midőn a berni polgárok 1333-ban Schwanau várát bevették, a börtönben több holt és éhhalállal küzdő kereskedőt találtak. Egy vár öreg tornyának börtönét évek előtt felbontván, egy szekérre való emberi csontot találtak.

Ily tények arról tanuskodnak, hogy még a XV. században is a főurak és lovagok durva lelkületüket megfékezni nem tudván, féktelenségük kirohanásaiban embertársaikon a legszívtelenebb kegyetlenségeket követték el [1].

A börtön rendesen az öreg torony vagy ha más tornyok is voltak a várban, azok földalatti helyiségeiben, vagy pinczékben voltak; gyakran találni ezekben kőpadot és fölötte a falba eresztett vaskapcsot, melylyel a rabot falhoz kötötték. Némely helyen a kőpadban erős vaskapcsok vannak, ezekhez a szerencsétlennek lábait kötötték; előfordulnak a kőpadba beeresztett vaskarikák is, ezeken áthúztak egy lánczot, melynek végén nagy vasgolyó volt, a másik végén pedig vaskarikát zártak a fogoly lábaira. Így a szegény fogoly legalább felállhatott és a kőpad mellett egy-két lépést tehetett.

Ily börtön úgy külföldön, mint hazánkban számos van, csak Trencsént és Fraknót említem; előbbi az öreg torony sziklaalapjába van vájva s dongaboltozatú; ennek nyílásán kötélen eresztették le a rabot (27. ábra). Keresden és Fraknón szintén az öreg torony földszine alatt 8 méter mélységben van a börtön, utóbbinak famennyezete van és a mennyezet négyszögű nyílásán, hengerre kötött kötélen eresztették le a rabot. A henger még most is ott áll. A földszinti helyiség oldalában még két erős, vastag vaspántokkal és zárral ellátott börtönkamra van. Az ajtókon kis vasrácsos nyílások vannak, hol a raboknak ételt és italt nyujtottak be (28., 29. ábra).

Vaskapcsok a falban a pozsonyi városház pinczéiben és a köpcsényi régi kisvárban ma is láthatók.

Némely helyen a mennyezet alatt találni a falban keskeny szelelőnyílást, mint pld. Dhaun (Rajna) várban. Trencsénben és Fraknón szelelőnyílások nincsenek. Oly öreg tornyoknál, hol a feljárás a falba épített lépcsőkön történt a nélkül, hogy az emeleti helyiségeket érinteni kellett, a börtönt egyik emeletre tették, mint pld. Hanstein várban (Kassel mellett). Calw vár (Stuttgart mellett) öreg tornyában föld alatt volt egy tölcséralakú börtön, hogy ott a rabok nem fekhettek le.

A középkor vége fele erős gerendákból készített faketreczbe is zárták a foglyokat és oly helyiségekbe helyezték, melyeket folyvást szemmel tarthattak, a nélkül hogy a helyiségeket különös védelmi eszközökkel kellett volna ellátni, így pl. Gottlieben várban (Konstanz mellett), hol a hagyomány szerint Huss János fogva tartatott; továbbá Staufeneggben, Greifensteinban (osztrák), hol ily ketreczbörtönök még ma is láthatók [2]; nemkülönben Kiburg és Neu-Rapperswil várban (Schweiz), utóbbiban Waldburg-Sonnenberg Eberhard grófot 1464. évben fogva tartották. Ezeket is még lehet látni [3].

Némely helyen egy külön torony emeletein, melyet folyvást szemmel lehetett tartani, zárták el a rabokat; ilyen pl. Trencsénben a laktanyák melletti, úgynevezett óratorony. Ennek emeleteire kívülről létrán lehetett jutni. Az erős ajtókat még 1859-ben láttam. A legfelsőbb emeleten az őr tartózkodott.

Börtönnek szolgáló tornyok Olaszországban és Dél-Tirolban gyakoriak és »broletto« név alatt ismeretesek. Ilyen van Trentóban az Adige fölötti híd mellett.

A Chinon vár (Francziaország) öreg tornya alatti börtön famennyezetű, a bejárás a kis oldalajtón volt. Ennek sem volt szelelő nyilása [4].

Landstein várban (Csehország) a börtönök a kápolna alatt voltak; feltünő, hogy itt a börtönbe nyiló egyedüli bejárat a kápolna nyugati oldalán volt [5].

Aggstein (osztrák) vár legmagasabb részének egyik helyiségéből kis ajtócskán át egy sziklacsúcsra érünk ki, melyen alig fekhetik ember. Ide tette ki a várúr, Jörg Schek von Wald, a foglyot, hol melegnek, hidegnek, esőnek, hónak kitéve várta kínos halálát; vagy kínjának az által vetett véget, hogy a magas szikláról leugorva, halálba ment. A vár harmadik kapuja fölött vörös márványtáblán a keményszívű várúr neve van megörökítve, ki a várat 1228-ban építette [6]. Nem kevés megbotránkozásomra Beczkón ugyanilyen börtönt találtam. A kápolnától a harmadik szobában, észak felé van egy kis csúcsíves ajtó, mely a sziklabörtönre vezet. Ez csak abban különbözik az aggsteini börtöntől, hogy a sziklatető katlanalakú, melyben hat ember is elfér [7].

Vajda-Hunyadon, mint kormányzói várban, a földalatti helyiségek nagy része börtönül szolgált [8]. Hasonlóképen Sáros-Patakon és Krasznahorkán, hol a harmadik kapucsarnokban kötélen eresztették le a rabokat a börtönbe.

Jegyzetek. 1. Weininger 599. l. — 2. Piper 553. l. — 3. Zeller-Werdmüller 383. l. — 4. Mérimée 75. l. — 5. Heber VI. köt. 121. l. — 6. Weininger 599. l. és Ruinen V. köt. 11. l. — 7. Saját felvételem. — 8. Arányi 44. l.

Bujólik, buvólyuk (l. Földalatti menhely).

Bútorzat. Valamint a várépítés első korszakában az egész épület csak kezdetleges, úgy a bútorzat is oly kevés és primitiv volt, hogy alig lehet ilyenről szó. Ez időben a várúr családjával az öregtorony egyik emeletén lakott, a legmagasabb emeleten voltak a férfiak, a várúr lakása alatt pedig a nők. Már az előkelőség némi fokára vallott, ha az úri család részére a földre szőnyeget terítettek s arra az éji nyugalomra szánt, szőrrel vagy gyapottal tömött derékaljat helyezték fekhelyül; a többi várbeliek pedig szalmán vagy szalmazsákon aludtak.

Az angol várak öreg tornyának emeleteit kisebb szobákra osztották, azonkívül a falban fülkék voltak, hol éjjel aludtak. Később, midőn a várat palotával bővítették ki, az úri család fűthető szobában (kamenate) feküdt; az őrség őrszobában, a nőcselédség a dolgozó-szobában (Diernitz) vagy konyhában, a fal körül lévő padokon feküdt. Az úri család tagjai a XII. század végén és a XIII. század elején már nem a földön, hanem széles padokon aludtak. Ezeken nem volt deszka, hanem a felső részük vékony kötélből készült hálóval volt bevonva. Nappal vánkost tettek reá és ülőhelyül szolgált, éjjel derékaljjal fedetten nyugodtak rajta (Spannbetten) (30. ábra). Ha számosabban érkeztek vendégek, azokat nagyobb várakban e czélra valamely előudvarban épült vendégházban helyezték el, vagy ha olyanok nem voltak, a vendégeknek a lovagteremben vetettek ágyat, de úgy, hogy a nőket az uraktól elkülönítették. Éjjel a lovagterem lámpával volt kivilágítva. Ha a várhoz közel város, falu vagy majorság volt, oly esetben a vendégek egy részét ott helyezték el [1].

III. Henrik angol király 1234-ben szalmazsákos nyoszolyát készíttetett magának, mi divattá vált és Európaszerte gyorsan elterjedt. Schultz Alvin ezen nyoszolyát tartja az elsőnek [2], de valószínűleg téved, mert III. Béla királyunk már 1189-dik évben I. Frigyes császárnak szép ágyat ajándékozott, melynek vánkosai és takaróinak szépsége különösen fölemlíttetnek [3].

Múzeumokban gyakran látni igen csinos ágyakat a gót és renaissance korból (31. ábra).

Szekrényeket a román korban nem ismertek. A ruhákat, ékszereket stb. gyakran igen szépen faragott ládákban őrizték, melyek a fal körül voltak elhelyezve. E ládák gyakran oly nagyok voltak, hogy rajtuk aludtak is (32. ábra) [4]. A csúcsíves korban különféle czélokra és gyakran igen gazdagon kiállított gyönyörű szekrényeket építettek; a renaissance-korban még egy Holbein sem vonakodott díszszekrényekhez rajzokat készíteni (33. ábra). Ami az asztalokat illeti, már Tacitus említi, hogy a germánok asztalok mellett ebédeltek [5].

A középkor elején legelterjedtebb asztalforma volt a parasztjainknál még ma is szokásban maradt forma, mely két keresztben álló és léczczel összekötött támból (asztalszék) és a reá helyezhető lapból állott; de voltak négylábú asztalok is. Abroszokat már a középkor elején is használtak. Kisebb asztalok általános használatra egyes szobákban is voltak felállítva. Ünnepi

alkalmakkor a lovagteremben étkeztek, hová az asztalokat felállították, étkezés után pedig azokat kivitték.

A csúcsíves és renaissance korban az asztalokat is gyakran művésziesen készítették (34. ábra). Kisebb várakban, különösen a középkor elején, midőn az urak csak öreg tornyokban laktak, a szétbontható asztalok kicsinyek és egyszerűek voltak [6].

Székeket a román korban gyérebben használtak; a kandalló és asztal körül inkább vánkosokkal borított padokat alkalmaztak. A várúr és az előkelő vendégeknek külön székük volt. A székek kétfélék voltak és pedig kar- és háttámmal biró, szilárdan készített, gyakran gazdagon díszített és az egyszerű úgynevezett csapószékek; utóbbikat összecsapni és fal mellé állítani lehetett. Dagobert király trónszékét a XIII. század végéről (35. ábra), csapószéket pedig a 36. ábrán mutatok be [7].

A díszedényeket minden korban nagyra becsülték s ha vendégek érkeztek, azoknak az ételt arany és ezüst edényekben, az italt arany és ezüst serlegekben szolgálták föl. Midőn a várakat lovagteremmel látták el, a díszedényeket lépcsőszerű állványokon azaz »pohárszékeken« alkalmas helyen kirakva tartották. Közönséges használatra czinnedények voltak szokásban (37. ábra).

Hogy hazánkban a várak e módon voltak berendezve, kétséget nem szenved, különben tanuskodnak erről a családi levéltárakban őrzött régi végrendeletek és vagyonösszeírások.

Mátyás királyról tudjuk, hogy nagyon kedvelte az arany és ezüst edényeket, sőt olyanokat kegyének jeléül ajándékképpen osztogatott is, pl. Bécs-Ujhely város még ma is őrzi a Mátyás-serleget; a Rumy család pedig egész napjainkig birtokában volt a híressé vált, ismeretes Rumy-serlegnek. Bemutatok végre a 38., 39., 40., 41. ábrán bebútorozott szobákat a XII., XIII., XIV. és XV. századból [8].

Jegyzetek. 1. Schultz I. köt. 70. l., Weinhold II. köt. 108. l., Langl 24. l. — 2. Schulte I. köt. XII. l. — 3. Schultz I. köt. XII. l., Weisz IV. köt. XIV. Jahrhundert 824. l. — 4. Schultz 82. l. — 5. Weinhold II. köt. 102. l. — 6. Schultz I. köt. 69. l. és Weisz IV. köt. XIV. Jahrhundert 838. l. — 8. Viollet-le-Duc. szerint Hirt. 2—3. l.

Buvóajtócska (Poterne). Gyakran megtörtént, hogy valamely várúr legközelebbi várszomszédjaival haragot tartott s igy veszély alkalmával segítségükre nem számíthatott. Ily esetben vészjelzőt nem használt, mert veszedelmessé is válhatott ellenséges indulatú társait tudósítani. Ilyen körülmények közt legjobb volt egy megbízható egyént üzenettel küldeni valamely vele barátságban lévő várúrhoz, vagy városhoz, melynek talán közös érdekei a segélynyujtást okszerűvé tették.

E titkos hírmondók a várat gyakran búvóajtócskán hagyták el, melyek a földszinttől 3—12 méter magasan voltak a falban úgy, hogy csak létrán lehetett hozzá jutni. Ezek leggyakrabban a vár rohammentes oldalán voltak elhelyezve; ezeken ment ki rendesen a megbízható ember, hogy ura barátjától

segítséget hozzon, szóval ezen titkos úton állott a várúr összeköttetésben a külvilággal, ostrom alkalmával.

A rómaiak a búvóajtócskát már alkalmazták. A középkorban róluk 874. évi okmányokban már tétetik említés [1]. Ilyen van Zólyom-Lipcsén 3 méter magasságban a vártalajtól és pedig a rohammentes — Garamvölgy felé néző — körfalban. Dévény várban vagy 15 méter magasságban a Duna felé, meredek sziklába van vájva a búvóajtócska. Rozsnyón a búvóajtócska a kapu mellett van [2].

Pozsonyban a vár egyik félköríves — a város felé néző — bástyáján szintén 3 méter magasságban a talaj felett van a búvóajtócska, és pedig határozottan oly czélból, hogy a várkapitány fentartsa a közlekedést a várossal. Némely helyen az ajtócska magában a főtoronyban van, pl. Lucens (Broiethal) várban [3], Falkenstein (Rajnán) várban pedig a palotában lévő ily ajtócskán egyik sikátorba lehet jutni [4].

Némely nagyobb várban több ilyen ajtócska volt, ilyen váraknak rendesen több kapuja is lévén, ezek felnyitása és bezárása, főleg éjnek idején, nemcsak alkalmatlan, de veszélyes is lehetett, azért e czélra az előudvarok és sikátorok — melyeket az őrjárat megtekinteni köteles volt — ily ajtócskákkal voltak összekötve, úgyszintén ostrom idején csak ezeken közlekedett a várnép [5].

Trencsén várban a malombástya a második sikátorral búvóajtócskával van összekötve [6] (597. számú alaprajz-ábra 76. sz.); Carcassonne, Coucy, Gaillard, Provins, Bonaguil francziaországi várakban több búvóajtócska volt alkalmazva. Carcassonne vár faltornya melletti búvóajtócskát a 42. ábrán mutatom be [7].

Jegyzet. 1. Krieg 235. l. — 2. Grosz: Rosenau 53. l. — 3. Näher: Feudalzeit 75. l. — 4. Näher: Rheinische Pfalz 47. l. — 5. Köhler III. k. 358. l. — 6. Saját felvételeim. — Viollet-le-Duc. 11., 46., 49., 68., 90., 76., 157. ll.

Csapóajtó. Faluhelyeken gyakran, városokban imitt-amott a pincze- vagy padlásajtó nem függőlegesen van a falban, hanem vízszintesen, valamely helyiség padozatában, vagy mennyezetében elhelyezve. Az ily ajtókat felemelni és leereszteni kell s sok vidéken csapóajtó néven ismeretesek.

Minthogy a várat annál biztosabbnak tartották, minél kevesebb ajtó volt a falakban; de az egyes emeletek között a gyors közlekedés is kivánatos volt, ily csapóajtókat a várakban is alkalmaztak.

A lovagkorról szóló regényekben ezen ajtók nagy szerepet játszanak, és mindig valamely titkos helyiséggel hozatnak összeköttetésbe. Meglehet, hogy egyik vagy másik ilyen ajtó csakugyan valamely földalatti helyiségbe vagy titkos alagútba vezetett, melynek azonkívül semmi bejárata nem volt, vagy talán — a mi valószínűbb — féltetebb vagyon biztos elrejtésére szolgált. Ilyen volt az Altmühl folyó melletti Prunn várban [1].

Jegyzet. 1. Weininger 530. l.

Csapódeszka. (Falladen, Schutzbrett, Tablier). Ha az ellenség a várat megtámadta, természetes, hogy a várnép a vár körfalára sietett, azt megvédendő.

A rovátnyilásokon át lőttek nyilakat az ellenségre; de mihelyt a védő a nyílásoknál megjelent, hogy az ellenséget czélba vegye, a támadók is iparkodtak, a védőket lövéseikkel ártalmatlanokká tenni. Szükséges volt tehát a nyílásokat úgy szerkeszteni, hogy a védők biztosítva legyenek a támadók lövéseitől. E czélból a nyílásokat csapódeszkákkal látták el, melyeknek hat faját ismerjük.

Ezen csapódeszkák szerkezetét, illetőleg használatát is, a keresztes vitézek hozták Ázsiából és a XII. század második felében Európa-szerte kezdettek elterjedni.

A 43. ábra alatti csapódeszka hasonlóan a sarokvasban mozog, mint az ajtó; a 44. ábrán levő két félkörives szegen mozog, a 45. ábra alatti két kőserpenyőn, a 46. ábra alatti pedig két lánczon mozog, illetőleg lóg [1, 2].

Ezeken kívül voltak olyanok is, melyek a csapódeszka közepére alkalmazott hengeren mozogtak, ilyen Hohenklingen várban (Rajnán) volt alkalmazva (47. ábra) és végre olyanok, melyek nem mozogtak, hanem fákkal állandóan a falhoz voltak erősítve (48. ábra), ilyeneket találni Dűrer híres festő fametszetén »das Marienleben« tárgyaló munkájában [3].

Nemcsak a várfalak ormain és tornyain, hanem városokban is pl. Gross-Enzersdorf (osztrák) városban mai nap is látni a csapódeszkáknak nyomait [4].

Némely helyen a csapódeszkákon rések is voltak; ezeken lehetett a nyilakat kilőni, a csapódeszkák feltámasztása nélkül. Ilyeneket látni Carcassonne vár egyik hatalmas félkörives faltornyán (42. ábra) [5].

E deszkák oly előnyös védelmi eszközt képeztek, hogy ezeket kétségkívül hazánkban is alkalmazták. A még lakott várakban eltávolították, mert fentartásuk költséges volt és a helyiségek más rendeltetést nyervén, a csapódeszkák átalakíttattak; a várromokban pedig, különösen a körfalak ormain levők legnagyobb része elpusztult, s így hazánkban az általam ismert várakban ezek nyomait nem találtam.

Jegyzetek. 1. Viollet 103. l. — 2. Cori 38. l. — 3. Piper 349. l. — 4. Lind 258. l. III. köt. — 5. Viollet 11 l.

Csapórács v. **leesőrács** (Fallgitter, Herse). Azon készletekhez, melyek a vár bejáratát elzárták, vagy legalább megnehezítették, tartozik a csapórács.

A rómaiak, Vegetius szerint, már ismerték és azt egy fennmaradt falfestmény is igazolja (206. ábra) [1]. A rómaiak által épített, s reánk fennmaradt trieri porta nigrának és Aosta kapujának volt csapórácsa, mert annak nyomai még ma is láthatók; az is említtetik, hogy ezek szerkezete nem felelt meg tökéletesen a czélnak, minthogy a csapórács, ha azt leeresztették, elborította a kapu feletti ablakot úgy, hogy azt védelemre nem használhatták [2].

Némely kaputornyon két csapórács volt alkalmazva, az egyik a külső kapu előtt, a másik a várudvar felé nyiló kapucsarnok végén; ilyen példák vannak a Haimburg vár bécsi kapujánál és az 1270-ben épült Aignes-Mortes (Francziaország) kikötő erődítménye kapujánál [3].

Ámbár a rómaiak, mint említettem, a csapórácsot ismerték, az összes szakírók véleménye szerint, azt még is csak a keresztes hadjáratok vége felé alkalmazták általánosan.

E csapórácsok többnyire egymástól 20—30 cm távolságban lévő merőleges 10—15 cm vastagságú tölgygerendákból állottak, melyek 2—3 vízszintes rúddal voltak összekötve; minden rúd alsó vége hegyes volt és megvasalva. Előfordulnak vasból készült rácsok is.

A kapu két oldalfalában oly tágas és magas horony (Falz) volt, hogy a csapórács abban könnyen mozoghatott. Rendesen fel volt vonva a kapucsarnok fölötti szobában levő emelőcsigákon vagy tengelyen, veszély esetén azonban leeresztették (207. ábra) [4]. Emelőtengely a 160. ábrán látható.

A XIII. század jeles tudósa Aegidius Colonna, »De regimine principum« czímű könyvében azt írja: »Ante huius modi portam ponenda est chataracta, pendens annullis ferreis, undique etiam ferrata, prohibens ingressum hostium et incendium ignis. Nam si obsidentes vellent portas munitionis succendere, chataracta, quae est ante portam prohibet eos. Rursus supra chataractam debet esse murus perforatus, recipiens ipsam, per quem locum poterunt proiici lapides, emitti poterit aqua ad extinquendem ignem, si contigerit ipsum ab obsidentibus esse appositum.« Speckle, Muratori és az új írók, mint: Köhler, Cohausen, Essenwein, Näher, Cori, Schultz, mindenik a maga módja szerint, nehezebb vagy könnyebben megérthetően magyarázza a csapórács czélját; azonban abban megegyeznek, hogy a csapórács feladata az volt, hogy az ellenségnek a kapu betörését lehetőleg megnehezítse [5].

A rombadűlt váraknál többnyire a kapu volt az első áldozat, melynek köveit elhordták, s alig találni csapórácsot épségben; a fennállóknál az a feltünő, hogy nem mindig a kapu előtt, hanem a kapu mögött is voltak alkalmazva; így pl. Simonyvárban a csapórács 15 cm távolságban, Dévényvár alsó kapujánál pedig 30 cm távolságban van a kapu előtt, a pozsonyi Szent Mihály kapu toronyban kifelé volt egy kapu, ettől befelé a kapucsarnok alatt a külső kapu mögött 180 cm távolságra volt a csapórács, ettől 60 cm távolságra befelé ismét volt egy kapu, melynek vízszintes gerendája, hova a kapu erősítve volt, még most is látható. Itt úgylátszik a csapórácsot azért tették annyira hátrább az első kapu mögé, hogy ha az ellenség az első kaput áttörné, annál nehezebb munkája legyen a második kapu áttörésénél már azért is, mert ott 10 embernél több alig mozoghatott volna, ezekre pedig a boltozaton levő kerek nyíláson át forró vizet önthettek és köveket dobhattak [6].

A második neme a csapórácsnak az »orgonamű«. Ez az elsőtől csak abban különbözik, hogy a merőleges rudak a vízszintes rudakban mozoghattak; ez pedig oly czélból történt, hogy ha a rács lebocsátása előtt esetleg kő került a rács alá, a többi rúd mégis a földre jutott úgy, hogy az ellenség a rács alatt át nem bújhatott. Ezen javítást Gundulf rochesteri püspöknek tulajdonítják (208. ábra) [7].

A harmadik neme a csapórácsnak a »csapópad« (Fallpritsche). Ez vasból készült és mindig a kapu előtt volt alkalmazva úgy, hogy vagy erős vas-

körmök között (Eisenkrampen), mint pl. Pfalzgrafenstein várnál (Rajnán), vagy a kapubélletbe vájt horonyban (Falz) mozgott, mint pl. Szent-Márton kapuján Ladenburgban. Utóbbi szerkezetet középnémetországi városoknál gyakran találni. Hazánkban azonban tudtommal ismeretlen volt (209. ábra) [8]. Várakban, hol több kaputorony volt, rendesen minden torony kapuja el volt látva csapórácscsal; ilyen pl. Rozsnyóvár [9].

Jegyzetek. 1. Demmin 295. l. — 2. Krieg 37. l. — 3. Lind 1890, 155. l., és Näher Städte 23. l. — 3. Köhler III. köt. 353. l. — 5. Piper 326. l. — 6. Saját felvételem. — 7. Näher Feudalzeit 51. l. — 8. Näher Stadtbefestigung 63. l. és Piper 330. l. — 9. Grosz 59. l.

Cselédszoba (Dürnitz, Türnitz, Dornitze, Gynéce). A német irodalom a »Dürnitz« szót a cselédszoba fogalom kifejezésére általánosan elfogadta, ámbár némelyek azt nem cselédszobának, hanem családi gyülekező helynek, vagy ebédlőnek tekintik.

Essenwein pl. azt állítja, hogy a cselédszobát csak a XIV. században kezdték az öreg torony, lovagterem és úrhölgyszoba mellé építeni, mert a cselédszobát kályhával fűtötték, a kályhával pedig csak a XIV. században ismerkedtek meg [1].

Akármilyen czélnak volt a helyiség szánva, abban az írók megegyeznek, hogy a »Dürnitz«-et kályhával és nem kandallóval fűtötték. Természetes azonban, hogy nagyobb úri családban kellett egy fűthető helyiségnek lennie, hol a női cselédség a varrást és egyéb munkát végezhesse; arra pedig szükség volt már akkor is, midőn a kályhát még nem ismerték. Hogy a szobát kályhával láthassák el, arra nem volt szükséges külön házat építeni.

Voltak bizonyosan cselédszobák, melyeket kandallóval is fűtöttek [2, 3].

Jegyzetek. 1. Essenwein 6. l. — 2. Piper 465. l. — 3. Demmin 305. l.

Csiga (L. Csúsztató).

Csontvázak. Könyves Kálmán királyunk hiába mondotta, hogy »boszorkányok nincsenek«, az ő bölcsességének lángja nem volt képes a sötét középkort megvilágítani.

A főurak úgy, mint a nép hittek a babonában. Ha valamely főúrnak fia beleszeretett valamely rangján alúl álló szegény leányba s a szülők gyermekük szerelmét elfojtani nem tudták, reá fogták a szerencsétlen leányra, hogy az úrfit »megigézte« s babonáskodás miatt irgalom nélkül elevenen égették meg.

Ama korban az a babonás hit is el volt terjedve, hogy ha új várat építettek, annak egyik falába élő gyermeket kell befalazni, akkor a várat ellenség soha nem veheti be.

Ahhoz való gyermekeket vagy raboltak, vagy szegény szülőktől pénzen vettek. Hogy ez valóban megtörtént, arról tanuskodik Krainburg vára (Eisenach mellett), hol egy falban gyermekcsontvázat találtak [1].

A XIX. század elején Plessen várban (Göttingen mellett) szintén találtak gyermekkoporsót csontvázzal, egy összedült falba befalazva [2].

Az alapkő letétele mindig ünnepélyesen ment végbe; s így midőn Reichenstein vár (Csehország) alapkövét letették, aznap elveszett egy jobbágy egyetlen gyermeke. A kétségbeesett apa biztosra vette, hogy fiát a vár alapkövének letétele alkalmával falazták be; bosszúvágytúl indítva, Heimet, a vár urát, megleste s megölte. Hetek mulva, aratás alkalmával, az eltévedett gyermeket a szántóföldeken halva találták [3].

Több romba dőlt várban nem csak gyermekek, de felnőttek csontvázai is napfényre jöttek. Pl. Herberstein (Steierország) [4], Bolkoburg (óriáshegység) [5], Eck várakban (Ausztriában a Duna mellett) [6], Falkenstein vár (Harz) főtoronybörtönében [7] és számos más várban.

Hazánkban is akadunk ily szomorú emlékre. Budetin várát az előkelő Szunyog család birta. Szunyog Istvánnak leánya, gróf Forgách kedvesével megszökött. Szunyog utánuk küldötte embereit, ezek a szerencsétlen leányt visszahozván, az atya őt elevenen befalaztatta. A várban mutatnak egy fülkét és felette a Szunyog család czímerét, hol a csontokat később megtalálták.

A Révay család — melynek tagjai közül többen jeles államférfiak, hazaszeretetben és erényekben tündöklő egyének voltak — még ma is birja Blatnicza várát. Egyik Révaynak egyetlen leánya, Elika, szerelmes volt Illamér, Znió vár urának hadapródjába s azért vonakodott azon férfihez menni, kit szülei neki férjül szántak. A vár alatt akkori időben szerzetes klastrom volt, melynek egyik híres és tudós szerzetese, »Odiló«, a gyóntatószékben megtudta okát annak, hogy Elika miért nem akar a szülei által neki szánt férfinak neje lenni. Odiló megtudta azt is, hogy Elika Illamérrel a Znióra vezető úton lévő kápolnánál tartja találkozóját, Odiló a szerelmeseket meglepte, Illamért megölte, Elikát pedig elrabolván, szénégető klastromi jobbágyoknál vagy félévig fogva tartotta. Egy éjjel a lakóházában tűz támadt Elika ezt felhasználta, szüleihez sietett, kik őt Illamérrel külföldre menekültnek véltek. Elika elpanaszolta Odiló gyalázatos tettét, mire a kolostor Odilót kiadta, Révay pedig a szerelmes barát szájára erős vaslakatot tétetvén, Blatniczán elevenen befalaztatta. Blatnicza romba dőlt s úgy találták meg később Odiló csontjait a lakattal; utóbbit a Radvánszky bárók birtokában lévő radványi kastély régiséggyűjteményében mutatják [8].

E két eset azonban rege, nem pedig történelmi valóság.

Nagy-Selmecz község (Liptó m.) lakosai régi időktől fogva azt beszélik, hogy éjfél táján a kis Jánosháza nevű várban gyermeksírást hallani. Néhai Rakovszky István, Jánosháza birtokosa, a 70-es években a várban átalakításokat végeztetett, mely alkalommal kitörtek egy falat, hol gyermek csontvázat találtak. Régi időkben sejtette a nép, hogy Jánosházban egy gyermek falaztatott be, míg végre a nép száján maradt a hagyomány, hogy a várban gyermeksírást hallani.

Jegyzetek. 1. Gottschalk III. köt. 133. l. — 2. Gottschalk I. köt. 208. l. — 3. Gottschalk VI. köt. 157. l. — 4. Wanderungen durch Steiermark 200. l. — 5. Wanderungen im Riesengebirg 125. l. — 6. Wanderungen an der Donau 268. l. — 7. Wanderungen im Harz 153. l. — 8. Gottschalk VI. köt. 31. l.

Csörszárok (l. Gátárok).

Csúsztató, csiga, sikló (Gleitbahn). A darú nevű felvonó szerkezeten kívül használtak csúsztatót is, főleg súlyosabb terhek fel- és leszállítására. Minthogy azonban ehhez nem minden talaj volt alkalmas, ritkán fordul elő. A csúsztató szerkezete hasonló volt a budapesti siklóéhoz, a mely a várba szállítja fel az embert, csakhogy nem gőz, hanem mint, a szárazmalmokban, lovak húzták a terhet forgó géppel egyszerű kenderből készült kötélen. A rézsútos talajra összeillő erős gerendák voltak alkalmazva, melyek között könnyen mozgatható deszkához kötél volt erősítve, ezen deszkára helyezték a terhet. Lefelé a teher önmagától csúszott; ha azonban a csúsztatón fel akartak valamit szállítani, akkor lovat fogtak be, mely körben járva, a kötelet erős karóra tekerte. Ily csúsztató volt Baldern várban (Schweiz), hol a szerkezet nyomai még tisztán láthatók [1].

Hazánkban tudtommal csak Munkácson volt csúsztató, melyet föltekerő masinának, maga a várúr, II. Rákóczi Ferencz pedig »csigának« nevezett. A csúsztató a külső vár falától a vár aljáig nyúlt le. Erős deszkákat raktak a vár lejtőjére, a két oldalon pedig faoszlopokat eresztettek a földbe, melyeken a csúsztató födele nyugodott. Ha ellenség közeledett, Rákóczi utasítása szerint a födelet a vár falánál szétszedték, hogy esetleg — ha a csúsztató felgyújtatnék — a vár tűzveszélynek ne legyen kitéve, a csúsztató többi részleteit alúlról kezdették szétbontani, a fákat pedig a várba felhúzták és a sziklába vájt felső árokba helyezték el (597. *a)* ábra) [2].

Fáy István murányvári főparancsnok engedélyt kér gróf Bercsényi Miklóstól, hogy Murányban készíthessen felhúzógépet; mire gróf Bercsényi Miklós Ungvárról 1709. évi márczius 21-én következőket válaszolja: id. Fáy István murányvári főparancsnoknak: »Három rendbeli levelét vettem, tudósítását értem. Az mely tanácsot adtak Kgldnek rabok revisiójában levő böcsületes emberek, szekereket fölvonható csigának megcsináltatása iránt: annyit tészen, mintha valaki azt adná tanácsúl, hogy Murány várában embereket léptettetné be Kgld; abbúl tudom semmi sem telhetik, kiért az szegénséget (t. i. a várhoz szolgálni tartozó jobbágyságot) sem köll terhelni érette. Munkács várában alig tudnak valami taligácskákat föltekertetni — hogy-hogy lehetne tehát szekereket, kivált Murányban felhúzatni?!« [3].

Jegyzetek. 1. Zeller-Werdmüller I. köt. 275. l. — 2. Thaly Kálmán II. Rákóczi Ferencz levéltára III. köt. 586. l. — 3. Thaly Kálmán gyűjteményében.

Czímer. Nem lehet feladatom jelen munkában az úri czímerek keletkezési történetét és fejlődését leírni, hisz ez sok szakmunkában olvasható; itt csak a várban való használatukat kell felemlítenem, már azért is, mert ilyenekkel nagyon gyakran találkozunk.

A czímer családi jelvény volt, melyet a család minden tagja használt. Az uraságok, ha egymást személyesen nem is ismerték, bizonyára ismerték a családi czímert, s ha véletlenül találkoztak, bemutatás nélkül azonnal fel-

ismerték a czímeren, hogy az illető mely családhoz tartozik, hiszen ott volt a czímer a kocsin, lótakarón, a kiséret pajzsain stb.

Ha vár mellett haladtak el, a váron lévő czímerről ismerték el a birtokos családot. Ez a szokás mai napig is fennmaradt a nemességnél, nem csak házakon, kocsikon alkalmaznak czímert, de még a fehérneműre is kihímezik.

A czímereket vagy festették vagy kőből faragták ki a középkorban, ezeket különböző helyeken, de majd minden várban alkalmazták; többnyire a vár kapuja fölött, egy kiszögelő bástyán, erkélyen, gyakran zárköveken, vagy valamely tornyon.

Munkácson a felvár kapuja fölött Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony czímerét, Trencsényben az Illésházy-czímert a palotakapu felett, a lovagterem mellett pedig egy szobában az ablakbéletek boltozatán gróf Zrínyi György és neje Arco grófnő festett czímerét most is látni. Lietaván, egy kiszögelő bástyán, a Kosztka család czímerét, Bajmóczon a palota kapuja felett a gróf Thurzókét és gróf Pálffyakét, Beczkón a palotakapu udvarában Szapolyayét, Unghvárott a palotakapu felett a homonnai gróf Drugethekét, Sümegen egy kiszögelő bástyán egyik veszprémi püspökét, Magyar-Óváron a kapucsarnok boltozatán és Köpcsényben a régi várban levő börtön ajtaja felett a Szent-Györgyi grófok czímerét, Lánzsér vár második kapuja mellett az Eördögh családét látni; szóval majd minden várban, mely még ép, vagy legalább egészen romba nem dült, találhatók czímerek.

Ezen szokás külföldön is mindenütt uralkodott: Peckán (Csehország) a volt várbirtokosoknak 21 czímere díszlik a palota udvarában [1], Krumau várban (Csehország) szintén több czímer volt a palota falára festve [2].

Hogy czímereket a szobák falaira festettek, az az irodalomban gyakran említtetik [3].

A lothringi Mensberg várban kőből faragott czímer látható a főtorony ajtaja felett [4].

Az ajtó fölötti czímerek példáját Mária királyné várában Zólyom-Lipcsén látni (14. ábra) [5]. Vajda-Hunyadon Hunyadi, Szilágyi és egyéb jeles családok czímerei a csúcsíves lovagterem zárkövein vannak bevésve [6].

Jegyzetek. 1. Heber II. k. 9. l. — 2. Heber II. k. 151. l. — 3. Weinhold II. k. 94. l. — 4. Piper 623. l. — 5. Saját felvételeim. — 6. Arányi 22. l.

Czölöpfal. Oly vidéken, hol nagy erdőségek voltak és fában nem szűkölködtek, természetes, hogy már nagyon korán kezdették a fát védelmi czélokra felhasználni; s így már 150. évben Krisztus előtt Belgiumba letelepedett népek a rómaiak ellen czölöpökkel ellátott árkos erődgát által védelmezték magukat. A Rajnától a Dunáig volt ily czölöpös erődgát húzva, melynek 40 órára terjedő részét Würtembergben Paulus tudós kutatta fel. A IX. és XI. századból származó német okmányokban a czölöpárkok »Palgraben« név alatt gyakran említtetnek [1].

A Merovingok idejében a frankoknál az ily erődítményeknek nagy szerep jutott, és Belgiumban még a XII. században használták. Nürnberg

comthurjai engedélyt kaptak a német császártól, hogy Eschenbach helységet alakítsák át várossá, és »kő, fa és árok« erődítményekkel lássák el.

Halstein gróf Lübeck város tanácsát felhatalmazza, hogy a várostól neki zálogba adott Trittau várat czölöpökkel megerősítheti 1440. évben.

Stralsund város »Störtenwall«-féle erődgátját czölöpökkel látták el [2].

A középkori várakat is, ahol arra szükség volt, czölöpfallal látták el. Essenwein számos ilyen példát mutat be az általa rekonstruált váraknál. Hazánkban Palota vár, Eszék, Lenti, Verebély 1660-ban czölöpfallal volt körülkerítve [3].

A Lafranconi Enea-féle képgyűjteményben számos középkori hazai város és vár képén tisztán kivehető a czölöpfal. Pozsonyban egy utcza már évszázadok óta »védczölöp-uťczá«-nak neveztetik.

Ha a czölöpfal az erődgát koronáján épült, akkor az volt czélja, hogy az ellenségnek az erődgát megrohanását megnehezítse; ha pedig erődgát nem volt és a czölöpök egyszerüen a földbe voltak eresztve, akkor az volt czéljuk, hogy az ellenséget szemmel tarthassák és ha az ellenség mégis a czölöpfalhoz jutott, azt a várbeliek megvédelmezhessék. Éjjel az őrök körüljárták a czölöpfalat, a netalán közeledő ellenséget megfigyelvén. Nappal a czölöpfal megvédte az őröket a száguldozó ellenség nyíllövéseitől.

A czölöpök 2—3 méter magasságuak voltak s oly mélyre voltak a földbe eresztve, hogy az ellenség azokat egykönnyen ne húzhassa ki. A czölöpök fönt hegyesre voltak faragva és hegyük alatt 30—40 cm-re fűzfaágakkal erősen össze voltak fonva. Két czölöp között széles nyílást hagytak, hogy közötte lőhessenek. Némely helyen a czölöpfalakba réseket is alkalmaztak, hogy a lövőeszközöket kényelmesen használhassák.

A czölöpök nem voltak merőlegesen a földbe eresztve, hanem kissé kifelé hajlítva, hogy annál nehezebben tudja kifeszíteni az ellenség.

Jegyzetek. 1. Demmin 296. l. — 2. Piper 15. l. — 3. Pirksteiner 153., 174. 176., 177. l.

Danziger (Danzger). Oly helyeken, hol nagyobb számú várőrség volt, vagy a lovagrend váraiban, hol a lovagok nagyobb számban laktak, az árnyékszék alatti czikkben felsorolt berendezések nem voltak elegendők; gondoskodni kellett tehát, e fontos kérdésnek czélszerű megoldásáról.

A szentgalleni kolostor alaprajzán, mely a IX. századból származik és ott a városi levéltárban őriztetik, már látni a főépülettel, illetőleg a háló- és vendégszobákkal folyosó által összekötött különálló tornyot, mely a rajzon »exitus necessarius, requisitum naturae«-nak van jelölve.

Nagyobb őrséggel bíró franczia várakban az árnyékszék külön toronyba volt elhelyezve [1].

A poroszországi lovagrend váraiban ily tornyokat »Danzger«-nek neveztek; ezt az elnevezést Danzig várostól nyerték, mely 1308-ban a lovagrend birtokában volt. — Számos okmányban 1393. évtől kezdve a lovagrend váraiban az árnyékszékek mindig Danzgernek neveztettek.

A német lovagrend marienwerdeni várában ilynemű árnyékszék elrendezésének példáját látjuk (49a, 49b ábrán). A főépületet a Danzgertoronynyal négy oszlopon álló, csúcsíves folyosó köti össze. A Danzger rendesen patak vagy folyó partján volt építve, oly módon, hogy a víz az ürüléket elmossa; itt az »alte Nogatt«.

A második torony, mely a főépülettel csak egy oszlopon álló folyosóval van összekötve, a kutat tartalmazza, mint azt a kútról szóló czikkben felemlítettem.

Vagy 150 év óta a szaktudósok a Danzgert őr- és védőtoronynak tartották. Ha tekintetbe veszszük szilárd szerkezetüket és a folyó melletti elhelyezésüket, ezen nézet igen alaposnak látszik, de manapság a szaktudósok a Danzger rendeltetését az elmondott czélra mind elismerik; ez nem zárja ki azonban azt, hogy innen is megfigyelték a közeledő ellenséget, esetleg a várhoz való közeledést meggátolták.

Ily Danzger-féle árnyékszéktornyok vannak Marienwerder, Königsberg, Hochstädt, Rheden, Graudenz, Thorn, Eckersberg és Johannisburg várakban (mind Németországban) [2, 3].

Az Osztrák és Magyar birodalom területén ily szerkezetű árnyékszékek ismeretlenek, legalább az irodalom ezeket sehol sem említi. Vajda-Hunyadon van ugyan hasonló, oszlopokon álló folyosó, de ez a palotát köti össze az öreg toronynyal és a rendeltetése nem a Danzigeré.

Jegyzet. 1. Viollet VI. k. 163. l. — 2. Piper 506. l. — 3. Cohausen Berchfriede 22. l.

Daru. A felvonó csiga, melyet várakban már igen korán használtak, hasonló volt a még ma is használatban lévő egyszerű csigához, mely házépítésnél az anyag felhúzására szolgál. E csigát a várépület felsőbb emeleteinek valamely kiszökő részén, például a tetőerkélyen erősítették meg, kapcsot vagy kosarat kötvén egy hosszú kötél vagy láncz végére úgy, hogy a kötél a várfalon kívül lógott le és azon a kivánt tárgyat felhúzták.

De nemcsak a munka megkímélését czélozták vele, hanem a biztonságot is, mert ostrom idején a felvonó híd lebocsátása és a kapunyitás, veszedelmet okozhatott [2, 3].

Hogy a daru sok várban használtatott, arra számos példa van. Legszebb példa erre azonban az Elsassban lévő Dagsburg, a hol a darun kívül más közlekedő eszköz nincsen [4]. Itt a daru kiszökő sziklán épült toronyban van elhelyezve úgy, hogy rudja a kiszökő szikla alatti majorba nyúlik. Minthogy az egész vár merőlegesen felnyúló sziklatömegre van építve, a melynek platója imitt-amott merészen kiszökik, nem egykönnyen jut fel, a kit a darun fel nem húznak (122. ábra). Természetes, hogy hazánk váraiban is használták a darut, csakhogy az erősen pusztult romok közt nem igen lehet már nyomát találni. Felvételeim alkalmával csak 5 várban konstatálhattam darut. Ezek Német-Ujvár, Oroszlánkő, Szaláncz és Lietava; utóbbiban főleg a víz felszállítására használták, minthogy a daru a vár második emeletén van alkalmazva, s vedre az előudvar sziklába vájt víztartójába nyúlik. Murány várban a daru egy

szögletbástyán volt [6]. Másféle szerkezetű felhúzók is voltak, melyek belépületekben, néha magában az öregtoronyban is alkalmaztattak; erre példa Szaláncz, hol az öregtorony felsőrészén látni a daru nyomait. Igen érdekes titkos felvonó készüléket találtak Trifels (Zweibrücken) várban [5].

Jegyzetek. 1. Mérimee 63. l. — 2. Cori 126. l. — 3. Scheiger 53. l. — 4. Weininger 501. l. — 5. Krieg 309. l. — 6. Tomasik 57. l.

Deszkázott fal (Wandvertäfelung, Chambre lambroisie). A várak falai a középkorban csakis kőből épültek. Némely kőnem, mint pl. a mészkő, magába szívja a nedvességet, úgy hogy még a legvastagabb falon is leszivárogva a szobák belsejébe, azt nemcsak elcsúfítja, de egészségtelenné is teszi; ezen a bajon úgy iparkodtak segíteni, hogy a díszszobák falaira vagy 2 méter magasságban csinosan tagozott meződiszítményekkel ellátott deszkaborítékot alkalmaztak.

A franczia költők már a XII. században említenek deszkázott falakat; Essenwein azonban azt állítja, hogy csak a XV. században kezdették használni [1].

Hazánkban ilyet nem ismerek, de Németország déli részeiben, itt-ott még lakott várakban találhatók. Dísztermekben és ebédlőkben jelenleg is divatosak. A tiroli és schweiczi várakban sok deszkázott fal van. Az 50. ábra mutatja Velturns várban (Tirolban) levő egyik szobának deszkázott falát [2]. Hazánkban csak Vajda-Hunyad várban van a régi sütőháznak, később szobának, deszkázott fala [3]. Más helyről ilyet nem ismerek.

Jegyzetek. 1. Piper 460. l. — 2. Hirt 239. l., és Paukert Ferencz, Zimmergothik. — 3. Arányi 44. l.

Dobogó (L. Felvonó híd).

Ebédlőpalota (Musshaus). A német »Musshaus« felől a tudósok véleménye egymástól nagyon eltérő, némelyek azt állítják, hogy »Haus der Musse« tehát pihenő helyet jelent; mások Waffenhaus, Zeughaus, Zuchthaus-nak tartják, sőt a Solariumot is egyértelműnek mondják Musshaus-al; ismét mások »Mous« szót a góth »muos« Speise szóból származtatván, a régi költeményekben említett »Moushaus« helyiséget ebédlőnek tartják. Vajjon voltak-e a várakban külön ebédlők? e kérdésbe Piper nem bocsátkozik, Schultz pedig azt mondja: »ha voltak külön ebédlők, csakis herczegi várakban (Fürstenschlösser) lehettek« [1]. Minket a kérdés csak annyiban érdekel, hogy voltak-e a középkori várakban külön ebédlők vagy nem? E kérdésre igennel válaszolhatunk, mert Zách Feliciánról határozottan mondatik, hogy midőn a királyi család ebédelt, a palotába megy (Zách) s kivont karddal az *ebédlőbe* rohan [2]. E kérdést illetőleg osztozom Schultz abbeli nézetében, hogy a középkori uralkodói és nagyúri várakban voltak külön ebédlők.

Hogy melyik helyiség volt az ebédlő, úgy a romokban, mint az időközben máskép berendezett és még lakott várakban meghatározni nagyon bajos. Ungh-

várott, lovagtornajeleneteket ábrázoló frescóképekkel és flandriai gobelinképekkel ékes »nagy« és »kis ebédlőpalota« létezett, az egykorú összeírás szerint.

Jegyzetek. 1. Piper 466., Schultz I. köt. 80 l. — Horváth Mihály II. köt. 55. l. (A csaknem egykorú Márkféle krónika szerint a király és családja nem a várban, hanem a vár alján levő palotájában »in suburbis castri Wissegrad, in domo sua« ebédelt. P. II. cap. 102. L. még: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi S. III. köt. 78. l. NG.) — 3. Thaly Kálmán: Archivum Rákoczianum VIII. köt.

Eleven sövénygát (Gebücke, Hage, Hackelzeume, Knicke). Az eleven sövénygátak többnyire gátárkokkal együtt fordulnak elő, azért az illető czikkre kell utalnom; de előfordulnak önállóan is, különösen mint határvédők.

A természetben előforduló különféle fanemek, bokrok, tüskék és ágak, az életéért, vagyonáért aggódó embert csakhamar arra a gondolatra vezethették, hogy ezeket védelmi czélokra használja fel, különösen oly helyeken, hol kővel nem rendelkeztek. A rengeteg őserdők ezen védelmi anyagot pedig bőven szolgáltatták.

Ezeknél fogva Cohausen azt tartja, hogy az eleven sövénygát, a legrégibb védelmi eszköz volt, nézetét azzal támogatván, hogy annál jobban ellenállhatott a pusztításnak, mennél alkalmatlanabbak voltak az eszközök, úgymint a bronz-, de különösen a kőeszközök, az eleven sövénygát pusztítására.

A gátárkoknál említettem, hogy az eleven sövényt már a rómaiak, ősgermánok és szaracenusok is ismerték. Utóbbiak mindenkit, a ki az eleven sövényt bántotta, halállal büntettek.

Bodmann tudós ezek általános használatát Európaszerte a XI. vagy XII. századba teszi.

Történeti adatokból tudjuk, hogy a két mainzi érsek gr. Isenburg Diethrich (1459—1461, újra 1475—1482) és Nassaui Adolf (1461—1475) közötti ellenségeskedésben, Diethrich a tőle elpártolt rheingaui lakosokat 1461-ben megtámadta, ezek az eleven sövénygátat oly ügyesen védelmezték, hogy Diethrich egynapi ostromlás után kénytelen volt visszavonulni.

Németországban a lázadó parasztok 1555-ben Wachhold hegyre vonultak, magukat az eleven sövénygát mögött védelmezendők.

Frankfurt városnak a XIV. századból fennmaradt számadásaiban adatokat találunk, hogy a város évenkint az eleven sövénygát fenntartására bizonyos összeget fizetett. A harminczéves háború sanyargatásai csak akkor érték a a rheingaui lakosságot, midőn az eleven sövénygátak át voltak törve. Cohausen egész sorozatát közli Európaszerte, de különösen a Rajna vidékén előforduló eleven sövényeknek [1].

A pogány poroszok szintén eleven sövénygáttal védekeztek az ellenük törő német lovagrenddel szemben. A XI., XII., XIII. századbeli földvárakat rendesen, s ha szükség volt, az úri várakat is sövénygáttal látták el, így a városokat is. Kölnnek 1386-ban két sor eleven sövénye volt [2]. Homburg mellett három sorban találunk eleven sövénygátat (Dreieichenhain).

E védelmi eszközök nemcsak határoknál, szorosoknál, hanem városok-, faluk- és váraknál is előfordulnak. A Rheingau háromszöget képez, két oldalát a

Rajna folyó, harmadikát pedig Eltvill és Lorchhausen faluk közötti sövény védi meg. Simmern várnak eleven sövénygátját Münster Sebestyén fábametszett képben örökítette meg.

Az eleven sövénygátak mértföldekre terjednek, szélességök egy negyed mértföld és 20 lépés közt váltakozik, igy pl. Morvaország határa Cseh- és Lengyelország felé, egy negyed mértföld szélességű sűrű erdősávval (preseka) volt ellátva, Oberrad és Sachsenhausen közötti eleven sövény 80 láb széles. Sauerwasserpfad és Rosenhahn (51. ábra) rajnai Wallufnál még most is látható. Védelem czéljából az átjáróknál és egyéb fontos pontoknál félköríves emeletes vérttornyokat emeltek. Ezeket »Backofen«-nak nevezték (52. ábra).

E védelmi eszköz lényege abban állott, hogy közel egymáshoz csemetéket ültettek, az ágakat lehajtották és egymással összefonták, hogy ezek élőfalat képezzenek; a fák közé földi szedret és egyéb tövises bokrot ültettek. E czélra a következő fanemeket használták: kőrisfa, tölgy-, szilfa, fehér s vörösbükk és galagonyát. Igen természetes, hogy lovasság e sövényen át nem hatolhatott, a gyalogság is csak lassan, lépésről lépésre haladhatott előre, ha a sövényen át akart törni.

Hazánkat illetőleg említik: »die alten Preussen deckten sich ebenfalls durch derartige Gehäge (Septa arborum consectarum) gegen die Einfälle des deutschen Ordens, so wie die Ungarn gegen asiatische Angriffe.

Hogy nálunk az eleven sövénygátat ismerték és alkalmazták, azt a gátárkokról szóló czikkben részletesebben is kimutatom [3].

Jegyzetek. 1. Cohausen, Rheingau-Gebück 149—167. ll. — 2. Köhler III. köt., I. rész, 368., 444. ll. — 3. Demmin 299—300. ll.

Ellenvár. Vitruvius és Vegetius iratait a XI. század körül nem igen ismerték, a támadógépekhez hiányoztak a minták és így a vár ostromlása körülzárás vagy rajtcsapás által történt; ha az utóbbi nem sikerült, körülzárták a várat és kiéhezés által iparkodtak a védőket a vár átadására kényszeríteni. Ha a megtámadott vár eleséggel bőven el volt ellátva, akkor a kiéheztetés nemcsak hosszadalmas, de veszedelmes is volt, mert a várból néha egészen észrevétlenül törtek kisebb csapatok az ellenséges táborba és nem ritkán nagy veszedelmet okoztak. Sokszor a tábor eleségét lopták meg, néha ők voltak a rajtcsapók és emberben tettek nagy kárt. E baj elhárítása czéljából kisebb ellenvárak építése vált szükségessé, hogy az ostromlók a várat és környékét jobban szemmel tarthassák, másrészt az ostromlandók védekezései ellen támaszpontot bírjanak.

Ezen ellenvárakat a kapu előtt nyíllövésnyi távolságban fából, később kőből is építették. Milano ostroma alkalmával, I. Frigyes alatt 1158-ban, az ostromló hűbéres urak a város 6 kapuja előtt 6 erős ellenvárat építettek. Hódító Vilmos Arques vár előtt 1040-ben és a Domfront öreg torony előtt 1048-ban ellenvárat épített [1]. A normannok Tourst 853-ban több kővárral vették körül [2].

Nálunk is több ilyen ellenvárról van emlékezet.* Igy pl. 1317-ben, midőn a Károly Róbert ellen fellázadt Kopasz nádor a bevehetetlennek tartott Sólyomkő

várába szorult, az őt ostromló Dobi Dorogok Sólyomkővel szemben a szomszéd hegyormokon jobbról s balról két várat rakattak, hogy Kopaszt minden oldalról elzárják és kiéheztessék [3]. *Hunyady János 1452-ben Majthényi Gergely hajdani csejthei főkapitánynak szóló parancsában .nagyszámú munkásnépet rendel ki »ad laborandi fortalicii sub civitate Crempnicziensi fiendi« [4].

Miután Rozgonyi Sebestyén Pata, Gyöngyös, Sajó-Németi, Sajó-Gömör, Rimaszécs és más várakat a huszitáktól elfoglalta, az erős Murány vár elé vonult. Mátyás király Rozgonyi segitségére fővezérét, Szapolyay Istvánt, küldötte erős haddal Murány alá, Lőcse város polgárainak pedig meghagyta, hogy Szapolyayt egy »ellenvár« építésében minden erejökből támogassák [5].

Jegyzetek. 1. Piper 401. l. — 2. Bárczay II. k. 214. l. — [3. A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi S. III. 68. *NG.*] — 4. Bécsi cs. és kir. levéltárban őrzött eredeti levél. — 5. Tomaschik 9. l.

Elővár (Vorburg, Faubourg). Mindenféle módon iparkodtak a várbirtokosok a főkaput kellően megvédeni, mert annak bevétele a várlakókra nézve veszedelmessé vált, a támadók pedig, ha a kaput birtokukba kerítették, erős támpontot nyertek a további támadásra.

Ilyen kapuvédő volt az elővár. Fő rendeltetése volt támadás esetén a kaput megvédeni és a külvilággal — hacsak lehetett — a közlekedést fentartani. Itt lakott állandóan a várnépnek egy része.

Az elővárat már a XI. és XII. században ismerték és a XIII. században ezek építését nagy tökélyre emelték.

Alkalmazásuk a talajtól függött. Ha a vár valamely fönsík végén épült, ily esetben az alantabb részén emeltek elővárat; így történt a XII. században épült Boyneburg várnál (Eschwege mellett). Ezt mindenféle védőeszközökkel látták el, sőt két öreg tornyot is emeltek benne [1].

Minden oldalról rohammentes sziklaváraknál az elővár a szikla aljára épült, pl. Hochbarnál (Wasgau). A wildensteini vár (Duna mellett) elővára, úgy mint a vár maga, külön sziklatömegen épült (53. ábra). Előváruk van Pernsteinnak, Falkensteinnak, Schaumbergnek (mind osztrák) stb. [2].

Hazánk várai közül is többnek van elővára; úgymint Szepes-Várnak, Dévénynek, Árva várának, Lánzsérnak, Német-Ujvárnak, Unghvárnak stb.

Síkon fekvő vizi váraknak is van előváruk, így pl. Kőszegen, Monyorókeréken és Kaboldon, utóbbi az 54. ábrán látható [3, 4].

Jegyzetek. 1. Köhler III. k. I. szak. 430. l. — 2. Cori 13., 14., 15. l. — 3. Saját felvételeim. — 4. Schultz I. k. 1. l.

Elzáró fal. A várbirtokosok úgy rendezték be váraikat a támadások ellen, hogy a vár kapuján behatolt ellenség még korán sem volt a vár birtokában. Gyakran erős küzdelembe került a vár végleges bevétele.

Oly várakban, hol hosszabb sikátoron lehetett csak a palotába jutni, vagy hol a palotát sikátor vette körül, ott az utóbbit több elzáró fallal látták el; példának felhozom Riesenburg várát Teplitz mellett (55. ábra). Az első

falat egy kis torony *a* védte meg s ha az ellenség azon áttört, még hét elzáró falat, illetőleg kaput kellett bevennie, míg a palota udvarába jutott; a hetedik elzáró fal a *k* utolsó menekvő toronyhoz vezetett, ezt is át kellett törnie az ellenségnek, míg teljesen birtokába került a vár. Ezen falak *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, *f*, *g* és *h* helyiségek által voltak megvédve [1].

Frankenburg várban (Elsass) három elzáró fal van, ezek egyike még azáltal is nehezíti az ellenség további előrehaladását, mert csak a kapu előtti sziklába vájt alagúton át juthatott a kapuhoz; annak bevétele után a falon túl pedig mély árok volt, melyről támadás alkalmával a hidat eltávolították [2].

Wartburgban két elzáró fal van, egyik a víztartótól a palota felé, a másik pedig az istálló felé húzódik [3]. Boskovic várban (Csehország) a palota körüli sikátor két fallal van elzárva [4].

Hazánk várai közül Apponyban is, Trencsénben is két elzáró fal van. Mindkettőt a fallal összefüggő melléképületekből védették meg [5]. Az elzáró falak a XIII. század végével jöttek alkalmazásba [6]. A törcsvári és vöröstoronyi szoros oly keskeny, hogy csak az országút és patak húzódik a szoroson végig, mindkét oldalon középnagyságú hegyek emelkednek. A két vár előtt vagy 250 méter távolságra Románia felé a két hegy oldala közepéig 150 cm vastag ágyú-lövőlyukakkal ellátott fal zárta el a szorost [7].

Jegyzetek. 1. Piper 306. l. — 2. Essenwein 66. l. — 3. Köhler III. k. 413. l. — 4. Mittheilungen 1893. év, 223. l. — 5. Saját felvételeim. — 6. Köhler III. k. 484. l. — 7. Hunfalvy János III. k. 97. l. és saját felvételeim.

Elzáró gerenda. Az ostromlók a legtermészetesebb úton iparkodtak a várba jutni, ezért az ostromot főleg a kapu és az ajtók felé irányozták; ezeket tehát nemcsak a lehető legerősebben kellett készíteni, de főleg a megnyitást minden módon megakadályozni; e czélból nemcsak zárakkal és tolózárakkal (Schubriegel), hanem azonkívül még elzáró gerendákkal is ellátták a kapukat. A legáltalánosabb és legegyszerűbb szerkezetű gerenda az 56. ábrán látható. A kapu vagy ajtó magasságának közepén, a kapufal egyik oldalában kapu szélességű csatorna van, ide tolták az elzáró gerendát, mikor nem zárta el a kaput; a a kapufal másik oldalában ugyanazon magasságban van egy 20—30 cm hosszú másik csatorna, ide tolatik be az elzáró gerenda, ha a kaput el akarjuk zárni. Mindkét csatorna fadeszkával van kibélelve, hogy sem a gerenda, sem a csatorna el ne kopják a gyakori használat által. A gerenda vége meg van vasalva, ugyanott van egy vaskarika alkalmazva oly czélból, hogy annak segítségével az elzáró gerendát ki lehessen húzni a hosszú csatornából. A gerenda vasalása mellett, annak lefelé eső részén 20—30 cm hosszú és 8—10 cm széles vályúalakú mélyedés van bevésve; ez pedig arra szolgált, hogy a gerendát a kapuelzárásnál könnyebben lehessen betolni a csatornába, vagy onnan kihúzni, ha a gerendát vissza, t. i. a hosszú csatornába akarták tolni.

Hazánkban sok ilynemű egyszerű gerendát találtam alkalmazva, így pl. Trencsénben az öreg toronyban, Detrekő és Dévény vár kapujánál [1]. Némely

várkapu két, sőt három gerendával is el van zárva, pl. Tersatto (Fiume) és Gutenberg (Csehország) várakban [2].

Másik neme az elzárófának a »leeső fa«; ez az elsőtől abban különbözik, hogy a kaput nem vízszintesen, hanem merőlegesen zárta el.

A gerenda jóval hosszabb, mint a kapu magassága. A kapu fölött, a kapucsarnokban van alkalmazva egy boltív, lent a kapu alatt pedig egy kőbe vájt lyuk, hová a gerendát beillesztették; e két szerkezetbe volt a gerenda erősítve, ha a leeső fát leeresztették. Ily »leeső fát« Greifenstein várban (Thüringen) látni (57. ábra) [3].

Az elzáró gerenda harmadik nemét mutatja az 58. ábra. A kapu belső léczén erős vasszeg volt, erre lett felfüggesztve az elzáró gerenda, melynek közepén, hogy a kezelése könnyű legyen, 30—40 cm hosszú rés volt alkalmazva. Ilyen van Hohenklingen várban (Thurgau). Ezeken kívül Piper még más szerkezeteket is közöl [4].

Egyszerű elzáró gerendaszerkezetet találtam Segesvár déli kaputornyán. A jobb fal oldalán van mély négyszögű lyuk, ugyanoly magasságban hasonló lyuk van a bal fal oldalán is, azon különbséggel, hogy a bal fal gerendanyílása kettős és pedig a felső kétszer oly mélyen ereszkedik a falba s csak olyan tág, hogy a gerenda benne könnyen mozoghat. Mihelyt a gerenda vége a jobb falon levő gerendalyukba helyeztetik, másik vége a bal fali mélyedésbe esik [5].

Jegyzetek. 1. Saját felvételem. — 2. Piper 324. l. — 3. Ugyanott 325. l. — 4. Ugyanott 326. l. — 5. Saját felvételem.

Elzáró láncz. A várúrnak az volt főtörekvése, hogy a támadóknak a vár bevételét minden módon megnehezítse, azért a legkülönbözőbb eszközöket használta czélja elérésére; ilyen volt az elzáró láncz is. A kaput vagy egy méter magasságban erős vasláncz zárta el, melynek egyik vége kapocscsal volt a kapu kőbélletébe erősítve, másikát pedig erős lakattal zárták a kapu kőbélletéhez. Ez ugyan nem volt erős védőeszköz, de ha a kaput betörték vagy megégették, a berohanóknak mégis kellemetlen akadályul szolgált.

Ily lánczok nagyon ritkák.

Külföldön a XIII. századból való Carcassone vár kapujánál említtetik [1]. Hazánkban pedig Krasznahorka vár harmadik kapujánál van olyan, a miről magam is meggyőződtem. [2].

Jegyzetek. 1. Viollet le Duc 107. l. — 2. Erősy: Természettudósok Rimaszombaton, 1867. év, 428. l.

Éneklő madarak. A várak nagyobbrészt elszigetelt helyen lévén, a társasélet nem nyujtott sok szórakozást; főleg a nők érezték ennek hiányát, kik még erősebben voltak a házhoz kötve, mint a férfiak. Igaz, hogy a többféle aprólékos munka, vagy munkára való felügyelet némi időtöltést nyujtott; de szórakozást csak az imitt-amott érkező vendégek, vagy a vadászat szolgáltattak.

Nyáron a környékre való kirándulások hoztak csak némi változatosságot a várélet egyformán lepergő napjaiba, de télen, midőn vendég sem örvendeztette a vár lakóit és a vadászatban való részvételtől is visszariasztotta a nőket a kemény idő, szegények bizony nagyon unalmas napokat éltek. Ilyenkor előszedtek mindent, a mi csak élénkíthette környezetüket.

Az emberi társaság hiányát az állatok iránti szeretet pótolta. A fiatal leányok madaraikkal és ebecskéikkel bibelődtek, tanítgatták, etették, czirogatták, a legédesebb szavakkal dédelgették azokat; azért a madarak kalitkái mindig a női lakosztályokhoz legközelebb eső, sőt az általuk lakott szobákban voltak elhelyezve. A vastag falak mély ablaknyílásai, a palotát határoló, fedett széles ív nyílásai (Laube) és az erkélyek voltak erre a legalkalmasabb helyek [1].

Az éneklők különféle nemei közül legkedvesebb volt a csalogány, a csíz, a papagály, mely utóbbit úgy, mint a szajkót is, beszédre tanítgatták. A középkori költők költeményeiben mindenhol megemlékeznek a nők e kedvenczeiről. A Niebelungi énekben is előfordulnak a palotában lévő madarak.

A madártartás szokása egész a XII. századig vezethető vissza, de általános elterjedése főleg a XIII. századra esik [2]. Vajda-Hunyad vár leltárában (1681) említtetik »Madártartó vesszőkas« [3].

Jegyzetek. 1. Raumer 203. lap. — 2. Weinhold I. kötet, 110. lap. — 3. Arányi 38. lap.

Építési elv. Gruber Bernhard a cseh várakról azt állítja, hogy eltérőleg a német és francziaváraktól, az öregtorony nem mindig a vártalaj legmagasabb részén, hanem gyakran a kapu közelében, vagy a palota előtt áll; továbbá, hogy Csehországban szerették a várakat hosszúra nyujtani, mintha a talaj ezen kedvteléseket megengedte volna. Ebből azt lehetne következtetni, hogy a csehek bizonyosan önálló várépítési iskolát alapítottak [1]. Langl József pedig azt mondja: »Im XIII. Jahrhundert trat im Burgbau eine wesentliche Veränderung ein; es entstand der deutsche Burgenstyl, dessen Vollendung dann in die zweite Hälfte des XIV. und in das XV. Jahrhundert fällt« [2]. Ezen állitások helytelenek és csakis oly értelemben fogadhatók el, ha a »Burgenstyl« kifejezés az esetleges faragott kövek stiljére vonatkozik. A várnak megadta az alakját mindenhol a talaj alakja. A különféle módozatokról azonban a tervrajznál lesz szó. Sokkal helyesebben nyilatkozik Mérimé, ki a következőket mondja: »Az építő mérnökök oda törekedtek, hogy a vár alkalmas talajra építtessék, honnan a várhoz közeledőket szemmel lehessen tartani. Ha szükséges volt, árkot húztak; a faltornyokat úgy építették, hogy minden egyes torony különálló védelmi pontot képezzen és a védők mégis támogathassák egymást. A főtorony önálló, a többi épületektől független alkotású legyen, hova az őrség menekülhessen, ha a vár többi része az ellenség kezébe került s oly magas legyen, hogy onnan a védelmet és támadást áttekinteni és intézkedni lehessen stb. stb.«, tehát »a vár czélszerű megvédelmezhetősége« volt az egyedüli építési elv [3].

Näher az Alpesek és Rhône, egész Mosel és Maine közötti váraknál három különböző stílnemet vagy iskolát akar megkülönböztetni; úgymint:

a) a sváb-alemannstílt, ez Svábföldön, Schweizban és Elsassban dívott; *b)* a rajnai frankstílt Pfalz vidékén; *c)* a burgundi-románschweizi, Neuchâtelig terjedő stílt.

E különböző iskolák szerint épült váraknál nemcsak a fővédelmi eszközök nagyságára és elhelyezésére, hanem egyéb védelmi eszközök berendezésére és építési technikájára is kiterjed az eltérés [4].

A középkori várakat rendesen nem művészileg képzett építőmesterek építették, mint a templomokat, hanem az volt az irányadó, a mit a várúr és az építők czélszerűnek ismertek el. Ez által egyes vidékeken a váraknál bizonyos különlegességek fejlődtek ki, pl. az épületek alakja, az öregtorony berendezése, a paizsfal, padmaly alkalmazása, a rések alakja és nagysága tekintetében stb. Ezen vidéki különlegességek határai azonban összefolynak. Mit egy vidéken túlnyomólag használtak, azt távol más vidéken is feltaláljuk; vagy egy különlegesség más vidéken módosított alakban van elterjedve úgy, hogy vidéki építőstílről vagy iskoláról szó sem lehet; vannak azonban kivételek, melyekről a tervrajznál lesz szó, ilyenek az angol [5] és az úgynevezett burgundi stílű víz- és szárazárokkal körülvett síkban fekvő várak. Ezekről más helyen lesz szó, de már itt is megjegyzem, hogy ezeknél határozottan egy és ugyanaz az építési elv.

Ezt igazolva találom hazánkban is az általam ismert váraknál. Az elzárólánc a kapu előtt, padmaly, szuroköntő, terrasz, szárnyalótorony, őrtornyocskák és kősüveg ritkán ugyan, de előfordulnak; a lövőrések és rovátkák is legkülönbözőbb alakokat mutatnak fel, nemkülönben igen különbözők váraink tervrajzai, melyeknél mindig a védelmi czélszerűséget tartották szem előtt. Hazánk várainál építési iskolának vagy bizonyos építési elvnek létét, a czélszerű védelmét kivéve, tagadom.

Jegyzetek. 1. Mittheilungen 1874, 14. lap és 1871, 191. lap. — 2. Langl Habsburg 25. lap. — 3. Mérimé 2. lap. — 4. Näher, Elsass 1—10. lap. — 5. Piper 33. lap.

Építési időközök. Okmányokon kívül az építkezési időt legbiztosabban stílszerűen faragott kövekből lehet meghatározni; de várromoknál ezek vajmi ritkák. Kimutattam más helyen, hogy a falkötés, vakolat, faragott kövekből rakott falak sem szolgálnak biztos adatul az építkezés idejének meghatározására. Még leginkább a fegyvernemek és a védelmi eszközökre lehetne támaszkodni, de ezek sem biztosak, mert a várak mindig a fegyvernemekhez alkalmazkodva, gyakran szenvedtek átalakításokat. A szakírók a középkori várak építési időközeit következőleg osztják be.

1. Az első ezredév elejétől, t. i. 1000 évtől egész 1200-ig, ez időre esik a román építkezési stíl.

2. Az 1200. évtől kezdve 1400-ig, midőn a lőporos fegyvereket általánosan még nem alkalmazták, csak elvétve. Biztosan tudjuk, pl. hogy Firenzet

1326. és Cividalet 1331. évben lőporos fegyverekkel ostromolták. E kétszáz évre esik a csúcsíves építési időszak.

3. Végre 1400-tól a XVI. század közepéig. Ez időtől kezdve megszünt a várak jelentősége. Olaszországban már a XV. század, Németországban a XVI. század elején a vallási reformáczióval kezdődött a renaissance építési stíl fejlődni [1]. Hazánkban Mátyás király idejében a csúcsíves stíl még virágzott, sőt még később is, 1525-ben készült a pozsonyi székesegyház gyönyörű csúcsíves szentségtartója, [*Erdélyben pedig még a XVI. század második feléből is ismerünk csúcsíves emlékeket. *NG.].

Hazánkban e korszakokat általában véve legalább 50 évvel későbbre tehetjük. A XVII. században épült számos erősített kastélyokról más helyen lesz szó.

Jegyzet. 1. Brinkmann 33. l. és Piper 28., 423. ll.

Építési jog. A várak már a Merovingok alatt rendkívül elszaporodván, Nagy Károly mindjárt trónralépésekor kemény parancsolatot adott ki, hogy az ő engedélye nélkül várat senki ne építsen. A halála után bekövetkezett viszályok és Jámbor Lajos gyönge kormányzata alatt, a főurak hatalmuk terjesztése, életük és vagyonuk biztosítása czéljából, felhasználva az uralkodó gyöngeségét, oly nagy számban építettek várakat, hogy nemcsak a szegényebb nemességnek, de már a nagyobb telepeken élő népnek és városoknak is kellemetlenekké, sőt veszélyesekké váltak. Voltak is panaszok a főurak ellen; ez indította Kopasz Károlyt 864-ben a következő rendelet kiadására: »Et volumus et expresse mandasnus, ut quicumque istis temporibus castella et firmitates et hajas (sic) nostra verba fecerunt, Kalendis Augusti, omnes tales circum manentes exinde multas depredationes et impedimenta sustinent. Et qui eas difacere non voluerint, comites in quorum comitatibus facta sunt, eas disfaciant.«

Midőn azonban a magyarok Németországot bebarangolták, 926-ban birodalmilag rendeltetett el, hogy a főurak és ezek hűbéres nemesei várakat, a városok pedig körfalakat építsenek. I. Henrik német király mindkettőt anyagilag és kiváltságokkal támogatta. [1].

Az előadottakból láthatni, hogy csak a birodalmi uralkodótól nyert engedély mellett lehetett várat építeni. A IX. század végén a nagyobb birodalmi herczegek, a X. században a kisebb birodalmi herczegek és püspökök, a XI. században a birodalmi grófok is megnyerték a jogot, hogy alhűbéreseiknek várépítésre engedélyt adhatnak.

Az osztrák »1280. évi Landrecht« szerint várat csak az uralkodó engedélye mellett lehetett építeni és pedig egyik várat a másiktól vagy várostól egy »Rast« (mérföld) távolságra [3].

Ez a viszony Európa szerte megmaradt egész az újkorig, midőn t. i. a várak vagy elpusztultak vagy magánlakóházakká alakultak át és hadászati jelentőségüket végkép elvesztették.

A mondottak igazolására felhozok néhány példát: és pl. Schönna Péter 1194-ben Brandenburgi Lajos határgróftól kapott engedélyt, hogy

Schönna várát építhesse; a Wanga családnak 1237-ben a trienti püspök engedte meg, hogy Runkelstein várát építhesse; Schönberg vár építéséhez concordiai Romulus püspök adta az engedélyt neuhausi Amalarichnak [4].

Midőn a magyarok hazánkat elfoglalták, már találtak várakat, ilyenek: Bánya, Bihar, Bolondócz, Borsova, Diós-Győr, Galgócz stb., részint pedig újakat emeltek, pl. Bars, Csongrád, Himesudvar, Szabolcs [5] várakat, melyek fentartása a törzsöt illette. Árpád a bentalált vagy mindjárt az elfoglalás után emelt várakat, mint a hazavédelem fokhelyeit, közjavak gyanánt tartatta fenn; nemzetségfőknek nem örökbirtokul, hanem kormányzói joggal adattak. A néposztálybeliek őrzék váraikban a hazát és azokra nagy gondot fordítottak [6].

Az Árpádkorban csak a király emelhetett várakat; ezek királyi, nem pedig országos várak voltak. A tatárjárás után azonban IV. Béla magánvárak építésére is adott jogosítványt, miben utódai is követték. — A tatárpusztítás után IV. Béla a várszerkezetek romjainak felépítése és a magánvárak építésének engedélyezése által az ország biztonságáról gondoskodott [7]. Hajnik és Horváth, de a többi történetíróink is — valószínűleg biztos források híján, — nem derítik ki eléggé a várépítési jog kérdését a honfoglalás utáni korban; csak az 1211. évtől kezdve vannak e kérdésre vonatkozó biztos adataink, melyeket forrásaim szerint közlök és p. 1211-ben II. Endre a Bárczaságot a német lovagrendnek adományozza, mely itt Törcsvárat alapítá. V. István biztosokat küld ki, hogy a közelgő rablók elől a népet városokba és várakba tereljék. III. Endre gyűlést tartott Gyula-Fehérvárott 1291. évben és márczius 8-án mint végzést adja ki: hogy a várakat, melyeket egyes hatalmaskodók foglaltak el, visszavegyék, tehát a megye várain kívül már voltak magánvárak is.

Úgy látszik, egyelőre a várak építése semmi korlát alá nem volt vetve. De a várurak féktelenségre, rablásra adták magukat; azért már III. Endre alatt, az említett gyűlésen elhatározták, hogy az oly várak és tornyok, melyek a nép ártalmára vannak, rontassanak le; ugyane király alatt az első rákosmezei gyűlésen, 1298-ban, a felbőszült középrend keményen kikelt a rabló lovagok ellen, s végzéssé emelé, hogy ezentúl királyi engedély nélkül senki várat ne építhessen. E szerint csak ezen időtől kezdve lett a várépítés királyi engedélyhez kötve. Nagy Lajos király 1377-ben Brassó városnak adományozza Törcsvár uradalmát, azon feltétel alatt, hogy Törcsváron a német lovagrend által építtetett favár helyett kővárat építsen.

Bethlenvárat 1437-ben Bethlen Gergely a jobbágylázadás következtében építtette, ki erre az engedélylevelet Albert királytól nyeré [8].

IV. László 1283-ban megengedi a nyiri nemeseknek (nobiles seu servientes nostri regales de Nyr), hogy a Tarczal (Thorzol) hegyen a Tisza és a Bodrog egybefolyásánál védelmükre várat építhessenek. Ugyan ő 1284-ben a Máriásyak ősének, Miklósnak engedte meg a várépítést, »ita tamen, ut de ipso castro mala committere non presumat;« 1285-ben a Kállayak őse, Mihály (de genere Balogsemjén) kapott engedélyt, hogy várat építhessen, sőt azt is megadta neki

a király, hogy az anyagot vivő hajói a Szamoson vámmentesek legyenek. Róbert Károly király 1334-ben a Gutkeled nembeli Bereczk (Briccius) fiainak, a Báthoriak őseinek engedi meg, hűségük jutalmául, hogy az ecsedi lápon várat építhessenek, és azt Hywségnek (Hivség) nevezhessék. Zsigmond királytól Egervári Miklós nyert engedélyt 1402-ben, hogy Fantika (Fancsika) nevű zala- és vasmegyei birtokán várat építhessen, nem különben megengedi 1407-ben Sóvári Soos Péternek, hogy a Cseke Márton fiai hűtlensége miatt feldúlt Csekevárat »novis structuris, fortaliciis et munitionibus« újra építhesse [9.]

A tatárjárás után a pápa felszólította a püspököket, hogy kikérve a királyi engedélyt, építsenek várakat, mire Zalánd veszprémi püspök Tátika és Rezi várakat építette [10].

Végre közlöm Czobor Béla e kérdésre vonatkozó véleményét. »A tulajdonképeni vár építése még nagyobb és több nehézséggel járt. Még maga a fejedelem sem adhatott engedélyt várat emelni, valamely község határain belül, a birtokos uraság tudta és beleegyezése nélkül. Azonban később, mintegy a XIV. században, elégséges volt egyedül a fejedelem jóváhagyása is.«

Az alsóbb nemeseknek még a XIII. században sem volt szabad a grófok és bárók birtokán, engedélyük nélkül, várat építeni, sőt még azon területen sem, hol ezek csak valamicskét is bírtak.

Hazánkban (ezek szerint) korlátozva kellett lenni a várépítés jogának, melyet a király szokott adományozni. Így pl. V. Béla egy 1259-ben kelt okmányban említi, hogy az ország főurainak és egyéb híveinek erődítmények emelése czéljából alkalmas helyeket szokott adományozni. Ámbár nincsen világosan kifejezve, hogy a kijelölt helylyel együtt a jogot is adományozta, ezt kétségbe vonni még sem jutott senkinek eszébe. A XIV. századból vannak erre nézve is történeti adataink. Hogy többet ne említsünk, Nagy Lajos 1361-ben privilegiális levélben ád engedélyt Bazini Sebös fiának, Jánosnak, hogy hűsége és szolgálatainak kitünő érdemeiért, kiváló kegynél fogva (de gratia speciali) saját Hedvár nevű birtokán új várat építhessen, még pedig kívánsága szerint kőből, fából vagy bástyaszerkezettel.

Ebből látható, hogy oly egyén is, ki már vár ura volt, még saját birtokán sem építhetett új várat a király engedélye nélkül; sőt az engedélyt hűség és szolgálati kiváló érdemek fejében, és még ily esetben is csak kiváló kegy útján, szokta adni a király.

Egészen másként állott a dolog a végvárakkal. Maguk a királyok nemcsak hogy szivesen vették, de meg is jutalmazták azokat, kik az ország megerősítéséhez hozzájárultak. Így IV. Béla Moch fiának, Lekonek, valamint testvéreinek és Chvegh fiának Péternek, kik 1245-ben, a tatárjárás után, a pozsonyi várban egy tornyot építettek, »Neku« birtokát adta azon kikötéssel, hogy ők és utódaik a tornyot épségben fönntartani és védelmezni tartozzanak. De egyuttal kiváltkép arra ügyeltek királyaink, hogy a végvárak, mint az ország főerősségei biztos, hű kezekben legyenek. Ezen állításunkat ismét IV. Béla királyunk egyik okmányával tudjuk támogatni, ki hasonnevű fiának, a szlavoniai herczegnek őrizetére bízta Nyitra, Pozsony, Mosony, Sopron végvárakat, melyek

általa, hogy az oklevél szavaival éljünk, hasznosabban kormányozhatók mint más által.

Azonban nemcsak a várak, hanem még az egyes tornyok emeléséhez is szükséges volt a király engedélye. Így pl. János pilisi apát 1252-ben saját költségén építette a pozsonyi ú. n. vizitornyot (Vepruch), melyhez előbb a király engedélyét kérte ki. Hogy maguk a tornyok is adományozás tárgyát képezték, világos adataink vannak rá. IV. Béla király a soproni »Bobet« nevű tornyot az ottani ispotályosoknak adományozta, mint ez IV. Kelemen pápa 1268-ban kelt megerősítő okleveléből kitünik. Ime még egy másik példa. V. István ifjabb király 1262-ben a pataki várban lévő tornyot Ubul fiának Mihálynak ajándékozta. Ezen adatokból bár nem teljes, de mégis érthető képet állíthatunk azon mozzanatoknak, melyek a középkorban nálunk a várépítés jogára vonatkoznak« [11].

Jegyzetek. 1. Zeller Werdmüller 266. l. — 2. Demmin 304. l. — 3. Feil 1856. évi köt. 29. l. — 4. Clemen 1893. 184. l. 181. l., és Jáhn 52. l. — 5. Czobor 36. l. — 6. Horváth I. köt. 153. l. — 7. Hajnik 77., 79., 134., 197., 216. l. — 8. Kőváry 138., 197., 121., 202. l. — 9. Fejér CD. V/III. 139. l., u. o. V/III. 240. l., u. o. V/III. 280. l. Anjoukori okmánytár III. köt. 60 l. Fejér CD. X/III. 140. l., u. o. X/III. 583. l. — 10. Pauler Gyula II. köt. 253. és Horváth M. I. köt. 168. l. — 11. Czobor 6., 7., 8. l. Fejér CD. IV/III. 67. l. Árp. uj okl. III. 23.

Építőmesterek. A középkor elején nem voltak czéhek vagy más olyan intézmények, melyekben a tanuló-építő magát kiművelhette volna; olyan mesterek sem voltak, kik talán utazásokban szerzett tapasztalataikat hazájukban várépítéseknél értékesíthették volna. A templomépítésnél tanult és gyakorlott kőfaragók közreműködtek ugyan, de a művezetés az egyházi férfiak és klastromok kezében volt; innen magyarázható, hogy az első századokban többnyire püspökök neveztetnek, mint várépítő mesterek [1].

Azt nem kell hinnünk, hogy a várakat már elejétől fogva bizonyos terv szerint építőmesterek készíttették, sokkal jobban értettek ahhoz maguk a várurak, kik tapasztalt vitézek voltak és társadalmi állásuknál fogva sok várat láttak, a látottakon tapasztalt előnyös várrészletek építését saját váraikban is alkalmazták, vagy maguk is reájöttek egyre-másra, a gyakorlatból. Öreg torony, pár szoba, gazdasági épület, körfal, ezek voltak eleinte a szükségletek és ezek védelmi szempontból való czélszerű elhelyezéséhez a várurak jobban értették mint az építőmesterek; s a mennyiben azok közreműködtek, közreműködésük csakis a technikai kezelés és a munkásokkal való egyezkedésre terjeszkedett ki. S ha a szabadkőművesek, mint kőfaragó-társulat, már a középkor első századaiban léteztek is, mint önálló művezetők csak a XIII. század vége felé kezdenek működni. Ezek egyik jeles embere nemes Steinbach Ervin volt. A történelem számos adatai bizonyítják, hogy a várépítés technikája körül jeles vezérek szorgoskodtak. Például hozom fel, hogy Oroszlánszívű Rikárd a padmalyt, gyilokjárót és védőfolyosót egyesítette Gaillard váránál [2]. Ily hadtechnikai javításokat más lovagok is tettek, kik gyakorlatból ismerkedtek meg a szükségessé vált újításokkal. A papság

azonban oly remek műveket teremtett, hogy nem csuda, ha a főurak nemcsak kikérték azok tanácsát a várépítésnél, de az építést is rájuk bizták.

Említik, hogy Gregorius toursi és Venantius Fortunatus poitoui püspökök, Vegetius- és Vitruviusnak a római hadépítészetet tárgyaló könyveit tanulmányozták, tehát építészettel foglalkoztak. Rabanus Maurus és Eginhardt püspökök 842-ben szintén e könyveket tanulmányozták.

Herivacus rheimsi püspök a IX. század közepén épitette Coucy és Epernay várakat. Meinwerk paderborni és Bernward hildesheimi püspökök, a faragott kőfalak technikájára előnyös befolyást gyakoroltak [3]. Burghard wormsi püspök 1000 év körül Worms város falait épitette [4]. Gundulf rochesteri püspök több javításokat eszközölt; neki tulajdonítják a csapórács és emeltyű feltalálását.

Helyesen jegyzi meg Czobor Béla (9. lap), hogy a st. galleni, hirsaui, corvey-i, fuldai, paderborni, hersfeldi, reichenaui, osnabrücki, hildesheimi benczés zárdák valóságos építészeti iskolákkal voltak kapcsolatban, hol számos világi is nyert oktatást az építészetben.

A XI. században azonban már világi építőmesterek neveire is bukkanunk. Gisors várat (Francziaország) a normandi Vilmos herczeg parancsára Belleme Róbert, híres lovag és építőmester épitette [5]. Grifon lovag Hautefeuille várának (Francziaország) építésénél Rogier de Combians híres építőmesterrel szerződött, 1010. évben; az akkor híres Lanfred építőmester épitette Jory és Pithiviers várakat (Francziaország). Albereda Radulf bayeuxi gróf neje, attól tartván, hogy épitőmesterük a vár titkait netaláni ellenségének elárulhatná, Lanfredet lefejeztette [6]. A német »Walewein« czímű költeményben is megölik az épitőt, ki a földalatti alagutat épitette.

A XII. és a XIII. században világi építőmesterek már nagyobb számban működtek és az általuk Európaszerte emelt remekművek ma is bámulatra ragadják az utazót. E kornak fellobbanó lendülete nemcsak a kifejlődött buzgó és vallásos érzés szüleménye, de előmozdította a technikát azon körülmény is, hogy ez időben Vitruvius és Vegetius könyveinek tanulmányozása általános lett [7].

A XIII. századtól kezdve, midőn a városok rohamosan fejlődtek és nemcsak templomok, hanem polgári épületek, úgymint városházak, árúházak és városi erődmények is nagy számban épültek, ügyes, szakavatott épitők képeztettek ki. Misem természetesebb, mint hogy a várurak, kik épen ezen időszakban sok átalakítást eszközöltettek, vagy újabb erőditményekkel öregbitették a várak ellentállhatóságát, a városok gyakorlott, tanult épitőit is igénybe vették.

A XV. század végétől kezdve, épitőmestereket gyakran Olaszországból hozattak. Pl. Neuhaus várát (Csehországban) 1580-ban Majo Balthasar és a diszitéseket Facconi Maria Giovanni végezte [8].

Midőn Thurzó György leányát 1590-ben férjhez adta, a lakodalmi palotának felépítését Giovanni olasz építőmesterre bízta [9].

Kétséget nem szenved, hogy hazánkban az első műépitők Gejza alatt megtelepedett benczések voltak. Favus szt.-mártoni benczés apát (1252—1264.)

Szigliget nevű szigetén két év alatt oly szép várat épített, mely úgy megtetszett IV. Béla királynak, hogy azt megszerezni kivánván, az apátnak három birtokot adott [10].

Jegyzetek. 1. Piper 33. lap. — 2. Viollet 118. lap. — 3. Krieg 181., 193., 194., 212., 232. ll. — 4. Essenwein 18. l. — 5. Näher, Feudalzeit 51., 52. l. — 6. Schultz I. köt., 78. l. — 7. Mérimée 4. lap. — 8. Heber VI. köt., 18. lap — 9. Thurzó levelei, I. köt. — 10. Czobor 10. l.

Épületanyag. (Baumaterial.) A hegyi várak, a hol csak lehetséges volt, magas és részben meredek sziklákra épültek, az építési anyagot tehát magából a talajból vették. Bajos is lett volna más építési anyagot hordani fel oly meredek helyekre. Sok helyen a szikla oly alakú volt, hogy azon lapos részeket kellett vájni, hová szobákat, tornyokat, falakat emelhessenek; árkot is vájtak a kapu előtt, mint pl. Csábrágon. A hol csak lehetett, magát a sziklát használták fel falul, pl. Német-Ujváron, Ledniczen és Füleken. Ezen az ellenség sem fel nem mászhatott, sem azt alá nem áshatta. A gyönge kövekből épült várak, mint például a Pfalz várai, elhagyatásuk után nagyon gyorsan indultak végpusztulásnak. A még most is meglevő várromok épitő anyaguk szilárdságának köszönhetik fennmaradásukat [1].

Könnyítette a vár építését a mészköves talaj, mert ez a mészégetésre is megadta a szükséges anyagot [2].

Schweiz némely vidékén, de különösen Szent-Gallen és Reichenau klastromok környékén, nagy számban találni fiókvándorköveket (Findlingstein), ezek a magas hegyekről a völgyek felé legurulva, szögleteik lecsiszolódván, lelapított golyókhoz hasonlítanak. A vidék legrégibb, tehát a XI., XII., XIII. századból származó várai, ú. m. a mammertshofeni torony, Traunfeld, Hardturm, Möösburg, Pfungen várak és Árbon város körfalai ily fiókvándorkövekből épültek [3]. Traunfeld vár tornya vagy húsz méter magas, falai 2·50 méter vastagok, négyzetes alapjának egyes falai kívülről mérve 10 m hosszúak. A legnagyobb kövek hossza 1·90, vastagságuk pedig 90—100 cm. A kövek nem vizszintesen rakvák egymásra, hanem a cziklopfalakhoz hasonlóan vannak egymásra illesztve. A talaj felett és a szögleteken, a nagyobb köveket alkalmazták; faragásnak nyomai sehol sem találhatók rajtuk. A kövek közötti mélyedéseket apróbb kövekkel és habarcscsal tömték ki, a fal befelé néző oldalát pedig törött kövekkel bélelték laposra. Bámulatra méltó ügyesség kellett a torony felépítéséhez, ha tekintetbe vesszük a kövek nagyságát, súlyukat és azt, hogy a torony falai tökéletesen függőlegesek. Ámbár okmányi bizonyítékok nincsenek, mégis valószínű, hogy a régi hírneves Como vidéki kőművesek építették vagy legalább is közreműködtek az építésnél (67. ábra) [4].

Igen kedvelt épitő anyag volt a tuffkő, használták is, a hol volt. E kőnem, ha a bányában törik, rendesen nedves és oly puha, hogy azt fürészszel könnyen lehet idomítani, a légnek kitéve gyorsan megkeményedik és ellentáll az időjárás befolyásának. Zürich vidékén, Freienstein, Hohentüffe,

Eanuglis, Schwarzwasserstelz váraknál az öreg torony külfalai e kőből épültek, melyet a közeli Barkas vidékről vettek [5]. Hazánk várainál szinte tapasztaltam az előadottakat. Nálunk is azon kőnemből épült a vár, melyet a helyszínén találtak, így pl. Szalonak vár lapos vastartalmú kőből, Lednitz vár vörösmárványból, Strecsen, Lietava, Trencsén mészkőből, Salgó vár 4—5 m magas négyszögű, szürke hasábos bazalt hegyen állt, ezt alkalmazták a várnál is; Somoskő 80—100 cm hosszú és 15—20 cm átmérőjű hatoldalú fekete bazált kristályokból épült, a kövek vizszintesen vannak egymásra rakva; Hricsó és Szulyó pedig kővegyülékből (Nagelflue) épültek.

Trencsén megye várainak boltozatai többnyire tufkőből készültek, mely kőnem e czélra különösen alkalmas és a megyében több helyen található, a Vág vizén pedig könnyen lehetett szállítani.

A szkalkai templomban, Lietaván, Beczkón, Fraknón, Lánzséron találtam rombadőlt téglafalakat, Német-Ujvárott a katonalaktanya épült téglából. Mindezek a téglaépületek a XVI. századtól kezdve készültek, mert azt tapasztalhatták, hogy a puha téglafal jobban ellentáll az ágyúlövegeknek mint a kemény kőből készült [6].

Jegyzetek. 1. Näher, Pfalz 9. l. — 2. Kieszling 5. l. — 3. Zeller Werdmüller 268. l. — 4. Krieg 244. l. — 5. Zeller Werdmüller 270. l. — 6. Saját felvételeim.

Erkély. Már Diocletianus idejében az erkélyek mint védő eszközök ismeretesek voltak [1]. Európában azonban általánosan csak a XII. századtól kezdve alkalmazták, midőn a keresztes vitézek hazájukba visszatértek [2]. Románkorban az erkélyt nem ismerték.

Használatuk szerint különbözők s pedig: mulató-, védő- és árnyékszék-erkélyek.

A mulató-erkélyek főleg a hölgyek számára készültek, innen gyönyörködtek a vidék szépségében, itt szívták a tiszta levegőt, itt mulattak rendes családi körben, itt helyezték el vesszőkasban (kalitka) a kedvencz éneklő madarat. Az erkélyek a falból kiszökő faragott gyámkövekre voltak építve, és természetesen ablakokkal ellátva; mennyezetük csinos gerinczes boltozatú volt; a zárkövek gyakran a várúrnő czímerével voltak diszítve. Ilyenekkel gyakran találkozunk, mint Trencsénben, hol egy erkély Mária királyné (II. Lajos özvegye) czímerével van ellátva, aztán Óváron, Strecsénben Beczkón, Revistyén; Borostyánkővárban (Pozsony megye) az erkély, hat, szépen faragott, különböző fejeket ábrázoló gyámkövön nyugszik [3]. Ezek mind a várak rohammentes oldalain vannak, tehát nem védelmi czélból épültek. Természetes azonban, hogy szükség esetén védelemre ezeket is igénybe vették.

Az árnyékszékül használt erkélyek kisebbek voltak és csak két gyámkövön nyugodtak (17. ábra), kis ablakuk volt, és lehetőleg oly helyen helyezték el, hol egyrészt a kényelemnek megfelelt, másrészt pedig az ürülék nem okozott kellemetlenséget a várlakosságnak. Különben erről az árnyékszékek leirásánál van szó.

Az erkélyek harmadik neme: a védelmi erkélyek; ezek nemcsak zárt helyiségekből szöktek ki, hanem a körfalakból is; rendesen két erős gyámkőre építették és nemcsak falak, szobák, őrtornyok, de öregtornyokon is alkalmazták, mint pl. a községi váraknál (577. ábra) vagy Teschen város öregtornyán, hol a lapostető körül nyolcz erkély látható (68. ábra) [4].

Ezek kitünő védelmi eszközül szolgáltak, mert elől és a két oldalon résekkel voltak ellátva, padozatukon pedig 60 cm. nagyságú lyuk volt, róluk két oldal felé az oldalpásztázás lehetséges volt, előlről hathatósan nyilazhattak a padozatnyiláson pedig forró vizet, szurkot önthettek és köveket dobhattak a támadókra.

Az erkélyek egymástól 3—5 méter távolságra voltak elhelyezve azon czélból, hogy a védelmezőknek hely maradjon a falak gyilokjáróin felállított katlanokban vizet forralni, a védő tárgyakat az erkélyhez szállítani.

A védőerkélyek szemléltetésére legalkalmasabb a Szt-János lovagok »Krak« várának rajza, mely a Hems és Hama felől, Tripoli és Tortosa felé vezető utat uralta. Itt tisztán látni, hogy az erkélyek nemcsak a faltornyokon hanem folytatólag a körfalon is egyenlő távolságban vannak elhelyezve (69. ábra) [5].

Hazánkban védőerkelyeket találtam Erdélyben Rozsnyó várban (70. *a b, c, d* ábra) [6]. Szász-Hermányon (577. ábra), Medgyesen egy kaputornyon, Segesvár déli kaputornyán, és pedig befelé, a vár felé, és kifelé egymás mellett kettőt, Brassó körfalának két falitornyán, Törcsvár pajzsfalán kettőt, Szepesvár két falitornyán és Déván az öregtorony falán [7]. — Védelmi erkély a botfalvi templomtorony (Brassó m.) 2-dik és 3-dik emeletén is van [8].

A XIII. század vége felé a kapuk fölött és imitt-amott falakon is némi átalakulással, kicsi erkélyeket alkalmaztak, melyeket szuroköntőknek neveztek Ezekről bővebben szólok a szuroköntőket tárgyaló fejezetnél.

Jegyzetek. 1. Miskovszky Bártfa 11. l. — 2. Clemen 1894. 29. l. — 3. Saját felvételem. — 4. Lind II. köt. 99. l. — 5. Essenwein 109. l. — 6. Gross, 64. l. — 7. Saját felvételem, Hunfalvy János III. köt. 130. l.

Erődgát (Palánk). A középkor elején nem volt a városoknak körfaluk, hanem erődgátat emeltek a város körül.

A magyar földvárakhoz hasonlóan, a város körül 4—6 méter mély és széles árkot húztak, a földet mellvédőnek alakították és koronáján czölöpöket állítottak; egyes helyeken pedig fatornyokat emeltek és ezek segítségével védelmezték a két torony közötti erődgátat. Az escarpe és contreescarpe lejtős volt. néha a contreescarpe előtt is voltak czölöpök alkalmazva (71. ábra).

Felsőolaszországi Alexandriának csak ilyen erődgátja volt alapításakor 1168-ban, Köln városnak szintén csak erődgátja volt, miért is IV. Henrik meghagyta a város polgárainak, hogy a várost fallal vegyék körül; s csakugyan a polgárság 1106-dik évben azonnal hozzáfogott az építkezéshez úgy, hogy a város 1189-ben már egészen körül volt véve a még most is fennálló kör-

fallal. Gent város is előbb erődgáttal volt ellátva, s csak 1191—1214 közt építettek körfalat [1].

Mennyiben használták hazánkban az erődgátat a középkorban, kutatásaim daczára sincsen róla tudomásom. Mura-Szombaton és Csáktornyán azonban nyomait találtam, s úgy látszik, hogy ezeket váraknál még a XVI. század után is használták. Katona-erődítményeknél egész mostanáig használatban vannak.

Jegyzet. 1. Köhler II. köt. I. szak. 360. l.

Escarpe és contreescarpe. Valamely várat körülvevő ároknak, legyen az vízárok vagy szárazárok, a vár felé eső lejtőjét »escarpe«-nak, az ellenkező partját pedig »contreescarpenak« nevezik.

Az escarpe sziklafal is lehet; a contreescarpe, ha kőből épült, a hogy az rendesen történt, akkor merőleges volt, ha pedig csak földből állt a contreescarp, akkor 75—80 fokú szögben lejtett az árok felé. Bajmócz vár árkát 18. ábra alatt mutatom be; *a)* az escarpe, *b)* az árok, *c)* az ürülékárok, *d)* pedig a contraescarp [1]. Munkács felvárát I. Rákóczi György vétette körül sziklába vágott escarpe- és contreescarpokkal.

Támadások esetén a contreescarpot gyakran czölöpfallal vették körül; így történt az Pisa és Milánó városoknál 1157-ik évben [2].

Jegyzetek. 1. Saját felvételem. — 2. Köhler III. köt. I. szakasz 358. l.

Fáczánház. A gazdag főurak minden korban szerették a jó falatokat, azért némely várban a baromfiudvar mellett alkalmas helyen egy kisebb házat is építtettek, melyben fáczánokat tartottak. Ilyen fáczánház és baromfiudvar van Trausnitz vár egyik várárkában [1]. A romokban heverő hazai várainkban ily fáczánházat konstatálni nem lehet; a baromfit pedig többnyire a gazdasági épületekben tartották, azok akár a várban, akár a vár melletti vagy alatti majorságban voltak. Ungvárt volt a várhegy egyik oldalán s aljában terjedelmes »vadkert«, melyben fáczánok is tenyésztek.

Jegyzet. 1. Trausnitz 17. l.

Fák a vár körül. A turistát elragadja, ha sok fával körülvett várat lát; de különösen regényesnek találja a fákat tornyokon, házakon, falakon. Ezek pedig nagyon előmozdítják a vár pusztulását, mert gyökereik megerősödve, behatolnak a falak közé s azokat évről évre jobban meg jobban szétrepesztik. Kívánatos tehát, hogy a fák minden várból eltávolíttassanak, akkor a várak nem pusztulnának oly gyorsan.

A mai hadászat szabályai erődítmény mellett sem házat, sem fát, szóval semmit sem tűrnek meg, a mi az ellenségnek rejtekhelyül szolgálhatna. Úgy volt a középkori váraknál is. Bizonyos távolságra a vártól, sem bokrot, sem fát meg nem tűrtek. Ezt határozottan állítják is némely szakírók és én e nézetben osztozom [1]. Piper kritikus munkájában e nézetet nem fogadja el, mondván: hogy a vár körül egész őserdőket kellett volna kivágni s ha az ellenség éjjel közeledett, a fáknak úgysem vehette hasznát.

Ha a vár körül kivágják a fákat, nem kell azért őserdőket kivágni; és ha az ellenség nem éjjel, hanem nappal közeledett, a fák mindenesetre egyeseknek alkalmas rejtekhelyül szolgálhattak volna, mi a támadást már azáltal segíthette elő, hogy a fák mögé nyilazókat rejthettek [2].

Jegyzetek. 1. Cori 26. l., Essenwein 43. l. — 2. Piper 309. l.

Falfestmény. A minden díszítmény nélküli puszta fal, a ridegség benyomásával hat az emberi lélekre, pedig a »hajlék« fogalmával együtt jár nemcsak a biztonság, de a testi és lelki jóérzés képzete is. Igen természetes tehát, hogy a ridegséget, mely mindig valamely hiánynak érzetét szüli, hajlékainkból száműzni óhajtjuk.

Ezt a középkorban kétféleképen iparkodtak elérni: vagy szőnyegekkel vonták be falaikat, vagy a hol lehetséges volt, azokat festményekkel látták el.

Úgy látszik, az első faldekoratiók inkább csak szín által előidézett hatást czéloztak és csak egyes színes vonalak által élénkítették és törték meg az egyszínű fal unalmas síkját. E kezdetleges díszítésre használt színek igen rikítóak voltak, hiszen a színösszhangzat már fejlettebb műérzék kifolyása.

A mintázott díszítmények csak a szőnyegek általánosabb használata és ismerete, tehát bizton csak a keresztes hadjáratok után jöttek divatba.

A falfestmények azonban még a későbbi középkorban is csak kivételesen és csak nagyhatalmú, gazdag váruraknál vagy fejedelmi várakban fordulnak elő. A szegényebb várúr, ki távolabb is maradt a civilisatió elkényeztető hatalmától, még a későbbi középkorban is megmaradt rideg falai között s csak olykor iparkodott csinosítani lakását, ha arra valami örvendetes esemény, pl. gyermekének menyegzője serkentette arra, hogy vendégei előtt némi előkelőséget mutasson.

A tulajdonképeni decoratió és figurális falfestmény a kápolnákban kezdődött. Ezek falaira főkép szentek képeit festették, úgy, hogy sok rombadőlt várnál a kápolnát már csak a falfestmény árulja el, a falain megmaradt szentképek nyomaival.

Később a várúr és az úrnő szobáit, de főkép a lovagterem és ebédlő falait látták el festményekkel, de ezek már a helyiségnek megfelelő motivumokat tüntetnek fel.

Az annyira kedvelt ablakfülkék boltívein gyakran a család czímere vagy rosettaszerű díszítmény pompázik. Hazánkban ilyeneket Sztrecsén és Lietava várakban találtam. Trencsén várában az egyik szoba ablakfülkéjében gróf Zrinyi György tárnokmester († 1603) és neje gróf Arco Anna czímerei maradtak fenn kivehetően. A szobák falai is sejtetnek imitt-amott festményt, de a szinek oly erősen el vannak mosódva, hogy a motivumokat vagy mintázatot megállapítani nem lehet. Ledniczen a külső falakon is vannak decoratiófestés nyomok. Az egykori fényéről híres Beczkó vár szobáiban, a XV. századból eredő szarvasvadászatok vannak ábrázolva, Zay-Ugrócz falain festett díszitmény-nyomokat találtam. Az ungvári »nagypalota« ferscofestményeit már említettük.

Csábrág kápolnájában és ablakfülkéiben szintén vannak festmények nyomai. Csejthén nemcsak a kápolna, hanem a palota külső fala is díszeleg festményekben, utóbbiak homlokzata fehér és vörös koczkás mintával van díszítve.

Trencsén, Beczkó (XV. század) és Léka várak kápolnái igen szépen vannak kifestve szentek képeivel [1]. Ezek is a XV. században készültek.

Gyakran fordulnak elő a várakban történt események megörökítései, pl. Krasznahorka várban egy udvari törpe viselt dolgainak képen való megörökítését találjuk [2].

Hogy Vajda-Hunyad nem nélkülözte e díszítmény nemét sem, csodálni nem lehet; hiszen Mátyás atyja építette azon korszakban, melyben a jó ízlés úgyszólván ifjúkorát érte volt el. Nemcsak Arányi említi ezeket [3], de Piper is, ugyan kissé kétkedő hangon említi mint kivételt, a hídtorony külső falának festménynyel való díszét [4].

Megjegyzendő, hogy az igen korán épült váraknál talált festmények, a várral nem mindig egykoruak, nagyobbrészt a festést csak későbben eszközölték, nagyobb dísz és pompa kedvéért, esetleg valami fontosabb esemény alkalmából, vagy épen ilyenek megörökítése czéljából. A ragadozó állatokról szóló czikkben említve is van néhány festmény, mely valamely a várurral történt kaland megörökítését czélozza.

Igaz, már XII. századbeli költők is tesznek említést várak leírásánál festményekről. Főleg a franczia költők említenek festményeket (à orvermeil e à colors) tehát aranynyal és színekkel; Amys papnak megparancsolja a franczia király, hogy a disztermét ékesítse képekkel, melyek Dávidra és Nagy Sándorra vonatkoznak. Tarramer palotájában a roncevali ütközet volt ábrázolva. Erxeldoune Tamás elmondja, hogy Tristán, miután Beliagog nevű óriást legyőzte, dicső tetteit a díszterem falaira festeti. Wallewein pedig egy szobát említ, melynek falain Nagy Sándor hőstettei és Trója története volt festve. Pampelona várban Constantin násza és Camillusnak gallok fölötti győzelme van ábrázolva egyik falon [5].

Gyakran virágos díszítményekről is van említés. Sok külföldi várban még ma is jókarban vannak a falfestmények, így Traussnitzon (Bajorország). A művész részint a bibliából, részint a mythologiából vette anyagát [6]. Mythologiai képek vannak még Pečka vár termeiben [7]. Klingenberg egyik nyilt folyosójának fülkéit szintén jól látható festmények díszítik (Csehország) [8].

Kedvelt mulatságok és tornák is szolgáltak a falfestmény tárgyául. A labdajáték nemcsak az ó- és jelenkor kedvelt testgyakorlata, de a középkor ifjai és leányai is szívesen incselkedtek labdázás közben egymással.

A fényéről híres Runkelstein vár (Tirol) legrégibb részének egyik helyiségében labdázó társaság van ábrázolva [9].

Néhány tiroli várnál okmányilag kimutatható a festés ideje; ezen okmányok azért érdekesek, mert kitünik, hogy a festmények majdnem mind későbbi korból valók, mint a vár építése.

Juval vár (Tirol) fennállott már a XIII. század elején, egy okmány pedig felemlíti, hogy 1540-ben a vár új birtokost nyert, ki elődeinél pompaszeretőbb

lévén, a várat festményekkel díszítette [10]. Ép így Gravitsch várról (Tirol) már 1331-ben tétetik említés, de a díszterem és kápolna csak 1510-ben lett kifestve [11]. A már említett Runkelsteint 1237-ben kezdették építeni, de csak a később épült része van díszítve festményekkel, melyek * a Tristán, Wigalais stb. mondakörön kívül III. Meinhard bajor herczeg és tiroli gróf (1361—1363) anyja * Maultasch Margaretha tiroli grófné életére vonatkoznak * s tornázást, labdázást, tánczot, halászatot és vadászatot ábrázolnak, a labdázó jelenet alakjai közt a fölöttük levő czímerek után felismerhető III. Meinhard s anyja, IV. Rudolf osztrák herczeg és Erzsébet magyar királyné, Nagy Lajos anyja, ki ezenkívül még le van festve a tánczot és halászatot tárgyaló csoportozatban is s ezenkívül magában, a fürdőszoba ablakfülkéjében * [12] Kastelbell várnak (Tirol) szintén csak a későbben épült részében az úgynevezett »Kaiserzimmer«-ben van falfestmény [13].

A festmények majdnem mindenhol a helyiségek felsőbb részein vannak, úgy mint a mennyezeten és a mennyezet alatt; néhol a fal alsó része csak könnyebb mintázattal van ellátva.

A mennyezet gerendáin gyakran czímerek vannak festve, így Erstfelden vár (Schweiz) egyik tornyában, a mennyezet gerendáin mindazoknak czímereit találni, kik VII. Henrik koronázásán jelen voltak [14].

Vajda-Hunyad várnak dísztermében sok történeti személy arczképe van medaillon-keretben a falra festve. Arányi ezeket későbbi korúaknak tartja, de az sem lehetetlen, hogy a történeti személyek folytatólag a medaillonokba lettek illesztve.

Még egy jeles erdélyi várat akarok említeni, a mely Vajda-Hunyaddal sok tekintetben ellentétet képez, mert előbbinél minden kő a dinasztalakot árulja el, míg Rozsnyó az Erdélyben gyakori szász községi várak egyike. Ennek egyik tornyán, habár már igen rongálva, egy lovasnak körrajzai még kivehetők. Hogy ezen festmény, a vár ezen részének renoválása idejéből, azaz 1672. évből származik, vagy annak előtte volt-e már festve, biztosan állítani nem lehet [15].

Annyi bizonyos, hogy hazánk várai sem maradtak hátra a külföldiekkel szemben és minél inkább megismerjük hazánk várait, annál több fény fogja hazánk kulturtörténelmét is megvilágítani.

Kár, hogy oly sok várat annyira elhagytak pusztulni s hogy a közöny e tekintetben még jelen korszakunkban is folyton tart, úgy, hogy a mi még megmenthető volna is, nap-nap után mindinkább az enyészet martalékává válik.

Jegyzetek. 1. Saját felvételeim. — 2. Erősy 1894., 430. lap. — 3. Arányi 28. lap. — 4. Piper 402. lap. — 5. Schultz I. köt., 61. lap. — 6. Traunnitz 34. lap. — 7. Heber II. köt., 8. lap. — 8. Heber II. köt., 102. lap. — 9. Weinhold II. köt., 175. lap. — 10. Clemen 1893., 127. lap. — 11. Clemen 1893., 180. lap. — 12. Clemen 1893., 187. lap. [*L. még Mittheil. der k. k. Central-Commission. Neue Folge. XX. k. 1894., 144. l. Pór A.: Magyar vonatkozású fali képek Runkelsteinban. Arch. Ért. XX. 1900., 193—208. ll. *NG.].* — 13. Clemen 1894., 21. lap. — 14. Czeller-Werdmüller 285. lap. — 15. Gross-Rosenauer Burg 56. lap.

Falfok (Mauerabsatz). Minden többemeletes épületnél az emeletek padozat gerendáinak elhelyezése végett, a fal 20—30 cmre beszögel, miáltal a fal annál vékonyabb lesz fölfelé, minél több az emelete.

Ritkán ugyan, de találkozunk oly falfokokkal is, melyek nagyon helytelenül kívülről vannak alkalmazva; helytelenül pedig azért, mert az eső, téli időben az erős fagy, romlását idézi elő az ilyen szerkezetű falnak.

Hazánkban Trencsén vár öregtornyának belsejében három, Prössel vár (Tirol) kaputornyán egy (72. ábra) [1], Rouen vár (Francziaország) öregtornyán három ilyen falfok van [2].

A csúcsíves stílű templomok támpillérei is fokokra vannak építve, de itt a fokoknak esvénye van, hogy a víz azokon lecsurogva, a pillért ne rontsa.

Jegyzetek, 1. Clemen 1894., 22. l. — 2. Demmin 339. l.

Falfülke. A lakószobák berendezéséhez tartoztak a falfülkécskék is, melyeket várakban is gyakran találni. Ezekben nem értékes, hanem inkább a háztartáshoz szükséges kisebb tárgyakat tették el; rendesen horonynyal (Falz) vannak ellátva, a mi arra következtet, hogy a horonyba illő deszkácskákkal voltak elzárhatók. Néhol a horony is hiányzik; ezek valószínűleg táblázatos ajtócskákkal voltak ellátva (Täfelung), mely a falra volt erősítve.

Bemutatom a 73. ábra alatt a Hohenklingen (Rajnán) öregtornyában levő falfülkécskét. A 74. ábra mutatja a St. Ulrick (Wasgau) vár lovagtermében levő kettős fülkét, mely vízszintesen még 2, illetőleg 4 részre van osztva. A Grevenstein vár (Hardthegység) lovagtermében levő fülke szintén kettős, melynek részei azonban az oszlopocska mögött egygyé válnak és egymással össze vannak kötve (75. ábra) [1].

Hazai várainkban és régibb házakban még manapság is gyakran előfordulnak és rendesen táblázatos ajtócskájuk van.

Némely helyen a kapu fölött találni fülkét, melybe szent szobrocskát állítottak oly czélból, hogy az ellenséget a kapurohamtól visszatartsák. A pozsonyi díszes Mátyás király-féle várkapu homlokzatán három nagyobb fülke van, melyekben vagy lovagok vagy szentek életnagyságú szobrai állhattak [2]. Fraknóvár kapuja körül 5 fülkében szentek vannak (76. ábra) [3]. Biccsén az 1601. évben épült násztermeben, hol Thurzó György leánya mennyekzőjét tartotta, igen szép, nagy olasz renaissance stílben épült, színes és aranyozott díszítményekkel ékesített nászfülke van (77. ábra) [4].

Jegyzetek. 1. Piper 496. l. — 2. Saját felvételem. — 3. Osztrák magyar Monarchia XIII. k. 427. l. — 4. Saját felvételem.

Falkötés (Mauerverband). A románisták Vitruvius utasítása szerint a falazási technikára és a habarcsra alapítják érveléseiket, kimutatni akarván a római és középkori falazási közötti különbséget.

A románisták állítása szerint a rómaiak nagyon pontosan faragták a kövek éleit (Kanten), azokat szabályosan rakták egymásra úgy, hogy választék (Fuge) alig volt látható. A nem római eredetű falak kövei szerintük

gondatlanul vannak faragva, a kövek között sok a habarcs, úgy hogy a választékok 1 cm.-nél is vastagabbak; — továbbá, hogy a vízszintes és függőleges választékok nem képeznek keresztet, hanem gyakran folytatólagos vonalat [1].

A románisták e nézetét Piper megczáfolja, ráutalva a kétségen kívül álló római eredetű Biberlikorf (Wesen mellett) nevezetű őrtoronyra. Ezen a kövek alig vannak megfaragva, a függélyes választékok folytatólagos vonalat képeznek (78. ábra), de az ilyen rendetlenül épített falakat Rómában Servius Tullius körfalán is látni, úgyszintén Pompeiban.

A hol a rómaiak huzamosabb ideig tartózkodtak, ott gyakran használtak középkötésű (Mittelverband) koczkaköveket; például szolgáljon Eulbach (Odenwald) egyik falsarka (79. ábra). A faragott kövek nagysága nagyon különböző méreteket mutat, így pl. a trieri amphitheatrumnál 7 m-nél hoszszabb köveket is találni; a porta nigra-n ugyancsak Trierben vannak 3·50 m hosszú és 50—65 cm széles és magas kövek.

Regensburgban a még fennálló »porta praetoria«-n, a kövek 1·80 cm hosszúak és 0·90 cm szélesek. Az eulbachi sarokfalnál a kövek méretei váltakoznak, ú. m. 12:31-hez, 11:38, 20:50, 11:57, 19:72, 24:80-hoz; a kövek vastagsága többnyire 13 cm Horburg (Szilézia) várfal kövei (Argentoraria) fecskefarkkal voltak összekötve, azonfelül vastag habarcsréteggel ellátva. A trieri »porta nigrá«-nál fecskefark helyett vaskapcsok vannak. Némelyek azt állítják, hogy a rómaiak a púpos koczkákat nem szokták karimavágással (Randbeschlag) ellátni, míg ellenben Durm tanár szerint nemcsak a római, hanem a görög, ázsiai és etruszk épületeken is karimavágásúak a púpos koczkák, sőt Lindauban, Obersekeidenthalon (Badenben) és sok más helyen találtak karimavágású római falakat. A 80-ik ábra mutatja a lindaui félben maradt római fal egyik púpos koczkáját. A kőnek alsó részén a karimavágás hiányzik, mert azt csak akkor szokták eszközölni, ha a kő már el volt helyezve. E kövön a púp 7 cm-re szökik ki a síkból.

Sokkal szívesebben építettek a rómaiak oly falakat, melyeknél a köveknek csak külső részét faragván laposra, egymásra illesztették; a fal többi részét törött kövekkel kirakva, habarcscsal öntötték ki; a kövek nagyobbára 15 cm magasak, 50—75 cm hosszúak, 33 cm vastagságúak; méretük azonban nagyon váltakozik. Ilyen római falak találhatók Mainzban, Gloucesteren (Glevum), a trieri öreg templomon, Weisbadenban és egyéb helyeken (81. ábra).

Faragatlan lelenczkövekkel is építettek a rómaiak; pl. Obermais (Tirolban) és Wasserwald (Lotharingiában) castrumoknál. A falak habarcscsal való kiöntését illetőleg meg kell jegyeznem, hogy Stein vár falainál (Rajnán) látni, miszerint a kövek rétegek szerint vannak a falba berakva, fölébe egy réteg vakolatot tettek s erre ismét köveket raktak. E jelenség oda magyarázható, hogy nem rakták a falat folytatólagosan, hanem a munkát megszakították. A többi megvizsgált falnál azt tapasztalni, hogy kívülről és belülről darabonkint felfalazták, azután különböző — sokszor ökölnagyságú — törött kövekkel kirakták és erős habarcscsal kiöntötték. Burg am Rhein várnál

azonban az öntött falak belsejében métermázsás kövek is vannak; előfordulnak azonban falak, melyek egész vastagságukban faragott koczkakövekből épültek, ilyen pl. Hoheneck vár őrtornya Elsassban, melynek metszete a 82. ábrán látható [2].

Némely helyen törött köveket raktak egymáshoz úgy, mint azt a kőnek alakja kívánta (83. ábra). Kalászszerű kőrakás is található, sőt e két utolsó technika vegyesen egymással összekötve is előfordul, mint pl. Oberwinterthurmnál (Schweizban) (84. ábra).

Előfordulnak öntött falak, melyek lapos, hosszúkás kövekből készültek, ilyent látunk Altberg (Walldürn) várnál; a kövek 6—10 cm. vastagság és 20—50 cm. hosszúság közt váltakoznak (85. ábra). Vitruvius szerint »opus incertum antiquum.«

A kalászszerű falakat — »opus spicatum« — a rómaiak csak későbbi időkben alkalmazták, pl. a veronai amphitheatrumon, mely a III-ik századból származik; továbbá a római eredetű Altstadt-telepen Messkirch-nél (86. ábra), Saalburg és Boppard váraknál (87. ábra). Ily falakat Németországban Brömersburg, Runkel, Altenstein, Cobern (Unterfranken) stb., az osztrák tartományokban Dürnstein, Teufers, Karlstein, Raucheneck, Gösting, Schweizban Gräplang, Niederjuvalta stb. várakban találni. E felhozott példák oda látszanak utalni, hogy kalászszerű falakat csakis a XIII-ik század közepéig használtak. Hohenkrähen (Hägau) várban is van egy darab »opus spicatum«, de nem tudni, hogy mikor épült (88. ábra).

A kalászszerű falról különféle nézetek uralkodnak, minek felsorolása e könyv keretén kívül esik, csak megjegyzem, hogy általános az a nézet, miszerint ezen építési módot a Como tó Comacina szigetén lakó s a Alpokon túl munkát kereső kőmivesek alkalmazták egészen a XV-ik századig.

A római és középkori kalászfalkötés között különbség nem konstatálható, mert minden korban, bent a falban és annak külsején található és majd nagyobb, majd kisebb darabokban alkalmazták. Kivételképen a Ragac melletti Freudenberg várnak kalászkötésű öregtornya a falon kívül részben köríves alakú kövekkel van vegyítve (89. ábra).

A lindaui úgynevezett »pogány falnak« kövei (római fal) nem vízszintesen, hanem merőlegesen vannak egymásra rakva. Boppard vár körfalán pedig egy kőréteg merőlegesen (auf den Kopf stehend), másik pedig vízszintesen, a jövő réteg ismét merőlegesen és így tovább van elhelyezve (90. ábra). Ebből azt akarják következtetni, hogy ezen falkötés más nem lehet, mint római.

Mi pedig a római falak vastagságát illeti, ezek a legkülönbözőbb méretűek. Az Engers mellett kiásott hídfő tornyának falai 2·70 m, a Rajna jobb partján egy határőrtoronynak falai 3·25 m, a deutzi porta praetoriana 3·25 m, Boppard körfala 3·30 m, Strassburg 3·75 m, Metz város körfalai pedig 6·45 m vastagságúak.

A mondottakból kiderül, hogy csak akkor lehet egy várnak részeit, tehát tornyot vagy egyes falakat rómainak mondani, ha azt positiv leletek-

kel, pl. római téglákkal, érmekkel és egyéb tárgyakkal, vagy a manapig fennmaradt régi elnevezéssel, nemkülönben történeti adatokkal bizonyíthatjuk [3].

Mint láttuk, a rómaiaktól elhagyott tornyok, castrumok, falak stb. sok helyen folytatólagos kapcsolatban vannak a középkori várakkal, azért ezeket mint a középkorba áthatókat tárgyalni kellett.

Az »opus incertum vel antiquum« és »opus spicatum«-féle falkötésről volt előbb szó, most meg akarom ismertetni a olvasóval a rómaiknál gyakran előforduló egyéb falkötés nemeit. »Isodomum«-falnak olyat neveznek, hol a kövek egyforma magasságra vannak faragva és egymásra rakva, a választékvonal az egész falon végig fut (91. ábra). »Pseudoisodomum« pedig az olyan, hol a választékvonal nem töretik ugyan meg, hanem a kövek magassága változik, azaz, a kőrétegek nem egyforma vastagságúak, vagy ha a rétegek vízszintesek ugyan, de a faragott kövek szabálytalan vastagságuak. Ilyen fala van Iburg és Kislau várnak (92. ábra). Az »opus reticulatum«-ot találni Köln, Trier és Odenwalt falainál és az abban áll, hogy a kövek nem vízszintesen, hanem a sarkaikra vannak rakva (93. ábra).

»Opus quadratum« szabályosan faragott kőkoczkákból álló fal, egyenlő rétegmagassággal, és pedig 1. a rétegek majd 1 méter magasak, a kövek fecskefarkkal habarcs nélkül vannak összekötve (94. ábra). 2. 60 cm magas rétegű kövek vakolattal kötve. 3. A »petit appareil« fal, 8—12 cm nagyságú kis kövekből áll, melyek többnyire téglarétegek közé vannak rakva. 4. »Petit appareil allongé«, 8—12 cm magas, 20—30 cm hosszú vízszintesen fekvő kövekből épített fal.

»Opus mixtum«, hol az »opus incertum reticulatum, petit appareil« és téglák felváltva vegyesen vannak alkalmazva (95. ábra). »Opus rusticum« pedig szabályosan faragott púpos kövekből áll, akár karimavágással, akár a nélkül (96. ábra). Végre az »opus eratitium« vesszőből font és agyaggal kitapasztott fal (97. ábra) [11].

Hazánkban előforduló római tornyokat és egyéb falakat nem ismerek, de kétséget nem szenved, hogy a rómaiák nálunk sem térve el szokásaiktól; itt is úgy építettek, mint saját hazájukban és az elfoglalt tartományokban. A Pozsonyhoz közel fekvő Petronel határában (Ausztriában) levő római kapu »Opus incertum« t. i. csak kevéssé idomított kövekből készült; némely kövön római felírások vannak bevésve.

A falkötés a középkorban a következőkép fejlődött: A rómaiak távozása után az általuk meghonosított építési módot a frankok még vagy 100 évig követték. Nicetius püspökről mondják, hogy már 527-ben a trieri templomot helyreállította és a Mosel mellett maga számára nagyszerű várat épített.

Az elsők, kik a rómaiaktól elhagyott castrumokat maguk czéljaira felhasználták, a frank uralkodók voltak; így ismeretes, hogy I. Siegbert Andernach castrumban (576) lakott, Coblenzben (Confluintis Castrum) Gunthram király öcscse, Strassburgban II. Childebert király. Chilperich király meghagyta főurainak, hogy a városok falait jókarban tartsák. Dijonnak (Castrum Divionense) 9·45 m magas és 4·75 m vastag falai és 33 tornya volt. Ismeretes és

leletekkel konstatált tény az is, hogy az alemannok a rómaiaktól elhagyott villákat, melyeket gyakran tolvajok ellen fallal vettek körül, lakásul használták fel.

A harczhoz szokott nyers németek alatt a kőfalépítés ügyessége lassan-lassan elveszett, a temérdek erdő pedig elég jó anyagot nyujtott, hogy inkább a könnyen megmunkálható fából készítsék újonnan épült házaikat és templomaikat.

Egisheim várat Elsassban, a Dagobert tornyot a Bodeni tó mellett, Salzburg várat a Saale mellett római műnek tartják [5], mit Piper határozottan tagad Krieg ellenében, ki állítását nem képes bebizonyítani. Habár a Merovingok korában csekély számban itt-ott előfordul a kőépítkezés, mégis — különösen váraknál — inkább csak a Karolingok idejében kezdődik.

Nagy Károly több templomot építtetett birtokain, melyek építéséhez keletről és Olaszországból hozatott munkásokat, mivel ott a római mód hagyománya még nem halt ki. Lorch mellett Nagy Károly egy templom felavatásánál jelen volt, melyről a krónika azt írja, hogy: »more antiquorum et imitatione veterum« szerint épült a templom.

Nymwegen, Lauffen, Niederzell, Diedenhofen városokról említtetnek Karoling-korból származó falak, a nélkül, hogy az bebizonyíttatnék.

Hogy mikor kezdették a kővárakat építeni, azt bizonyosan meghatározni nem lehet, mert még Nagy Károly után soká faházakat is építettek s csak lassan-lassan, különböző vidékeken használtak köveket építkezésekre. Ha a legrégebbi okmányokban e kifejezés »Castrum« előfordul, abból nem következik, hogy az kőből épült. Általánosan az a nézet terjedt el, hogy a X. és XI. században kezdettek kővárakat építeni, részint a szászok leigázása, részint a normannok és magyarok betörései ellen, és hogy főleg I. Henrik (919—936) buzgólkodott ez irányban. Városokat építtetett, hogy a polgárok magukat védelmi állapotba helyezzék. Henrik a szorosok megerősítését is elrendelte, de ezek a természet által erősített jól megválasztott pontok inkább erődgátakkal voltak ellátva. Már a VIII. században a törzsherczegek és tartománygrófok erősített házakban laktak; de vajjon fa- vagy kőépületek voltak-e azok, azt meghatározni nem lehet.

A magyarok St.-Gallen kolostort a X. század elején bevették és kirabolták, a szerzetesek pedig az erdőben emelt erődgát mögé menekültek, mert kolostoruk vagy fából vagy agyaggal betapasztott fonadékból állott [6]. A kőtemplomokat illetőleg tudjuk, hogy Nagy Károlytól kezdve egészen az 1000 évig csak kivételképen fordultak elő, de már a XI. század elején gyakran építettek a fatemplomok helyébe kőtemplomokat. A városok azonban már előbb, pl. Tangermünde és Merseburg 919-ben, Hildesheim 992-ben nyertek kőkörfalat.

Fuldát, Münstert Achent, a XII. század 2-dik felében, Prenzlaut 1287-ben, Goesfeldet és Danzigot csak a XIV. században látták el kőkörfallal.

Az erősített monostorok is eleinte fából épültek; Lorch monostor 880-ban nyert kőkapus tornyot és 972-ben kőházat.

A St-Galleni kolostor a magyarok pusztítása után 950-ben nyert kőkörfalat 13 faltoronynyal.

E korból több monostor említtetik, melyeknek körfalai czölöpökből, a házak pedig fából készültek; valamivel később (1013) a brémai Alebrand püspök épített kőtemplomot. A templom egyik oldalán a püspök, a másik oldalán pedig Bernard herczeg épített kőházat.

A halberstadti Buco püspök Goslárban 1088-ban kőházban lakott.

Ugyane korban kő- és favárakkal találkozunk. Haold várnak a X. század közepén már kőfala volt.

Ugró Lajos 1067-ben Wartburg favárának épületeit kőfallal cserélte fel, ellenben a mecklenburgi vend herczegek még a XII. század végén is fa, szalma és agyagból épült várakban laktak. Ezen biztos adatok világosan mutatják, hogy a XI. századig hol fát, hol követ használtak építőanyagul, s hogy csak a XII. században váltak a kőépületek általánossá.

A Nagy Károly utáni korban a római építési mód lassan feledékenységbe ment; de a XI. században ismét kezdették alkalmazni, sőt fejleszteni.

Igaz, hogy a XI. század elején épült Habsburg várnál a köveknek csak a fekvő része van laposra faragva, de rendkívüli pontossággal. A választék vonal (Fuge) finom egyenes és oly szabályos, akár a rómaiak építették volna. Hogy a XI. és XII. században a kőkoczkák faragását kitünően kezelték, arról tanuskodnak a még most is fennálló románkori templomok, hol némelyiknél a kőfaragást kitünőnek mondhatni; e mellett azonban előfordulnak nagyon silányul épített falak is. Pl. az 1100-ban épült Castel vár (Schweizban) öregtornyának falán a kövek egymás mellé és fölé úgy vannak rakva, a hogy azokat a bányában törték (98. ábra). Ugyanott a palota egyik falában látni minden ok nélkül a falba rakott szabálytalan íveket (99. és 100. ábra).

Mondhatjuk, hogy ebben a korban, midőn a román épitkezési mód virágzott és a kőfaragás tökéletesbült, itt-ott rosszul is építettek, mint minden korban.

Némely szakíró, ú. m. Kraus, Schönermark, Lehfeld, azt állítják, hogy a csúcsíves kortól, tehát a XIII. századtól kezdve a kőfal építése ismét hanyatlott.

Ki csak némileg ismeri a csúcsíves épületeket, tudja, hogy éppen ama korban, hol a nagy ablakokat, támpilléreket, tornyocskákat, gazdag szelvényes ajtókat és ablakbéleteket, keresztvirágokat és többnemű diszitményeket nemcsak az egyházi, de a profán épületeken is alkalmazták, ily díszes munkákat csakis a legjobban iskolázott kőfaragók voltak képesek előállítani, ismeretes továbbá az is, hogy olyan munkások nagyszámban voltak is. Míg a késő középkorban tehát a XIV. és XV. században sem hanyatlott a kőfaragók ügyessége, mert 1350—1480 között épült, bámulatot gerjesztő remek műveket találunk külföldön úgymint hazánkban. Csak néhány példát emlitek:

Carlstein (Csehország), Pernstein (Morvaország), Nippenburg (Csehország), hazánkban pedig Hunyadvár, nemkülönben a templomok remekjei is, e korban épültek, ú. m.: St.-Sebald, Szt.-Lőrincz Regensburgban, Szt.-István Bécsben, Münster Strassburgban stb. [12].

Hazánkban a kassai dóm, a Mátyás-templom Budán, a bártfai templom, Szt.-János kápolna és koronázási egyház szentélye Pozsonyban, az okolicsnoi templom Liptómegyében. A két utóbbi Mátyás király idejében épült.

Természetes, hogy politikai belzavargások és az ököljog korszaka alatt mindinkább terjedő erőszakoskodások a várak építését gyakran siettették, ilyenkor megtörtént, hogy kevesebb gondot fordítottak az építésre.

A mondottakból kitünik, hogy a rómaiaknál úgy a román- mint a góthkorban igen jól, de rosszul is építettek, a hogy az építő úrnak anyagi viszonyai engedték, ügyes építőkre, jó építőanyagra szert tehetett és elég időt is szánhatott rá. Nem lehet azonban tagadni, hogy a silányabban épült várak romjai többnyire a középkor végéről származnak. Ennek okát abban találjuk, hogy az ököljog elharapódzásától kezdve számos vár leromboltatván, azok gyakran igen gyorsan ismét épültek fel csak éppen annyira, hogy a szükségnek megfeleljenek; nemkülönben a XIV. század végén elterjedt lőporfegyverek használata is átalakításokat és kibővítéseket igényelt. Ily szükséges épületekre és falakra nem akartak az urak sok költséggel járó faragott köveket használni.

Kraus és társai nézete szerint a várak újabb korban rosszabbul épült falai gyorsan düledeznek és pusztulnak, ellenben a régibb falak még fennállanak; ebből azt következtetik, hogy a fennálló falak románkorúak. Az ily érvelés egészen helytelen, mert vannak románkorú várak, melyekről csak a hely ismeretes, hol állottak, ellenben a későbbi középkorból származó várak falai, hacsak részben is, még fennállanak. Tapasztalásból tudjuk, hogy nemcsak az urak, de a jobbágyok is sok helyen a düledező várat kőbányának tekintették. Vajjon a falak állnak-e vagy elpusztultak, ez a vár korának meghatározására semmi támpontul nem szolgálhat.

Lehet-e egyáltalában a falkötés módjából a vár építési idejét meghatározni?

A kőrétegek téglarétegekkel való váltakozását a rómaiak nagyon kedvelték; fenn is maradt ily épület, t. i. a »Frankenthurm« Trierben; ez egy városi nemes erősített lakóháza volt, minőket Olaszországban gyakran, de Németországban is ta álni; 1016 táján a trieri dóm kibővítése szintén ezen technikában történt (101. ábra). Windeck és Heinburg (a Rajnán) váraknál a rétegek különféle kőből készültek (102. ábra).

A púpos koczkákat illetőleg némely szakíró véleménye oda irányul, hogy ezeket a rómaiak ismerték. Nyugat és Közép-Európában a XI. században fellépnek, a XII. században általánosak lesznek, a XIII. század után pedig lassan eltünnek [7]. A púpos köveket csakis Németország, Schweiz, Tirol, Olaszország és Francziaországban használták és csak ott, hol arra alkalmas kő volt, úgymint mészkő, gránit és más kemény kőnemek; de faragásra nem alkalmas köveket sohasem használtak púpos kövekre. Piper állítása szerint azonban a púpos koczkák használata sohasem szünt meg egészen, így pl. felhozza: hogy az 1380-ban épült Erfenstein vár (Kaiserlautern mellett) öregtornya púpos kövekből készült. A XV. században épült Nippenburg (Schwarzwald) várnál, púpos köveket a lövőlyukak nyílásainál és az épületek sarkainál alkalmaztak, az 1361-ben épült Freudenberg (Ragaz) vár palota sarkain ékít-

ményül szolgálnak; púpos köveket találunk az 1563-ban épült Hochlandau (Colmar) vár kapujánál is (103., 104. ábra), nemkülönben az 1583-ban Hochbarr (Wasgau) várban emelt öregtorony sarkánál (105. ábra) [8].

Nürnbergben a XIV. és XV. századból, Konstanzban 1198-ból, 1205-ből, 1321-ből származó épületeken, de más helyeken is találni púpos koczkákat. Ezekből látni, hogy az említett szakírók nézetei általánosságban nem helyesek. A XIII. században épült dreisteni (Wasgau) várnak öregtornya lapos koczkákból épült, a vár többi falainak több helyén púpos koczkákat alkalmaztak; pedig e vár sohasem volt bevéve vagy elpusztítva, tehát átalakítások nem igen történhettek.

Azért a púpos kövekből a várak keletkezési idejét meghatározni nagyon kétes alap volna.

A púpos koczkák különböző alakjaiból is akarják némelyek azok keletkezési korát meghatározni.

Némelyek az erősen kiszökő púpokat a XI. századba helyezik; a púpok csekélyebb kidomborodását pedig XII. és XIII. századinak tartják, azt adván okul, hogy a púpok használata e korban hanyatlani kezdett. Ez nem szolgálhat az idő meghatározására alapul, mert ugyanazon században erősen és kevésbé kiszökő púpok is fordulnak elő.

A púpos koczkák technikáját illetőleg mindig szabály volt, hogy a sarkkövek két, sőt négy púpot is kaptak, mint pl. Trifels (Zweibrücken) várnál az öregtorony lábpárkányának legfelsőbb sarkkövén látni (106. ábra). Továbbá a púpok mindig követték a kövek alakját (107. ábra).

A púpok használatát illetőleg némely szakíró azt is állítja, hogy azoknak hármas czélja volt; és pedig

a) hogy púpos falon a támadó hágcsót nagyon nehezen lehetett feljebb tólni, daczára annak, hogy a hágcsók felső végén karikák voltak alkalmazva,

b) a púpokra hányt kőgolyók és kövek könnyebben mállanak szét, mint a lapos falon és

c) hogy az eső nem hatol be a választékvonalakba, mert az esővíz a púpokon lecsöpög, tehát a púpok megóvják a falat az idő rontó befolyása ellen. Ezen állítások helytelenek, mert

a) hágcsók alig hosszabbak 7 méternél, a toronyba vezető ajtócskák gyakran 10—15 m magasban vannak, hol púpok már nincsenek. Ha ezt akarták megakadályozni, azt könnyebben úgy érhették volna el, hogy az ajtócska lábánál erősen kiszökő kőléczet alkalmaztak, vagy az ajtócska elé erkélyt emeltek, mi több helyen volt is. Előfordulnak púpok oly rohammentes helyeken is, hol hágcsó feltolásról szó sem lehet. De hát mi jelentősége van a púpoknak oly falakon, melyeken ablak vagy ajtó nem is volt, vagy ott, hol az öregtoronynak csak alsó részén vannak púpok, vagy a púpok a torony belső falában vannak, mint pl. Harburg (Wörnitzthal, Baiern), Lützelburg (Wasgau) és Hochkönigsburg (Inn folyó mellett) várak öregtornyaiban [9]. Igen gyakran találunk púpos köveket, melyek az épületek sarkait szegélyezik. Ezek által a falak sarkait szilárdabbá akarták tenni.

b) A kőgolyókat illetőleg megjegyzem, hogy golyókat — már a készítés nehézsége miatt — inkább puhább kövekből, a toronypúpokat pedig keményebb kövekből csinálták, tehát a puhább kő a keményebbnek nem igen árthatott.

c) Az esővíz a púpokon lecsurgott, a választékvonalat érintetlenül hagyta, annál tovább és jobban árthatott a hó, mely télen gyakran hetekig a púpok felső részén feküdt és csak lassan olvadt el. A hó mindenesetre többet árthatott a választékvonalnak, mint a gyorsan lecsurgó esővíz.

E tekintetben helyesnek találom Piper nézetét, ki azt mondja, hogy a púpoknak a falba eső részét gondosan megfaragták oly czélból, hogy a köveket merőlegesen és vízirányosan a falba lehessen berakni, a kövek külső oldalát azonban »idő és költség kimélése czéljából« faragatlanul hagyták.

E nézetet igazolja már az is, hogy gyakran látni púpos kőfalakat, hol a köveknek még karimájok sincsen, csakis a falba illesztett része van megfaragva.

Mindezekből kiderül, hogy a púpos kövekről nem lehet az épület keletkezési idejét meghatározni.

Hazánk általam ismert várait illetőleg megjegyzem, hogy laposan faragott kőből találtam építve Beczkon a kápolnát, Bozókon és Lekán a vártókákat, Saskőn egy védelmi tornyocskát és Gesztesen a vár sarkait találtam laposan faragott kövekkel szegélyezve. Sok helyen láttam, hogy a sarkok nagyobb kövekkel vannak szegélyezve, de púpos koczkákat várakban a Mátyás király alatt épült pozsonyi várkaput, koronatornyot, a vár sarkait, Törcsvár paizsfalát és Brassón a Katalin-tornyát kivéve, seholsem találtam. Megjegyzem, hogy púpos koczkákat még mai nap is előszeretettel használnak oly épületeknél, melyeknél az aesthetikai hatást, a nehézségi erőre óhajtják fektetni. Erre nézve kitünő példa az úgynevezett »Frohnfeste« Münchenben, vagy a Palazzo Pitti Firenzeben.

A mi pedig a falkötést illeti, azt tapasztaltam számos romban heverő várainknál, hogy azok a felsorolt példákat kivéve, kizárólag mind öntött falak és pedig úgy, hogy a fal külső részei nagyobb törött kőből rakattak, belső részei pedig hol nagyobb, hol kisebb kövekkel kitömve, habarcscsal öntettek ki.

Kalászalakú falkötést találtam a Vérteshegység erdejében Majk mellett romban heverő románkorú benczés templom szentélyének bal falában, körülbelül 2 □-méter kiterjedésben; ez is a faragott kőfal belsejében van s Ó-Budán a múzeum mellett egy római falban.

A falakat nem helyezték a szikla legszélsőbb szélére, nehogy a fal nehézsége által esetleg a szikla engedjen, úgymint Runkelstein várban (Tirol) történt, hogy az egyik fal — a híres falfestmények részével — sziklástul együtt lezuhant, hanem mindig beljebb a szikla fölött, hol a fal nem volt rohammentes, a sziklát inkább lejtősre lefaragták. Ezt tették pl. Német-Ujváron 60 méter hosszú sziklafalon.

A talajképződés többször kényszeritette a várépitőt arra, hogy egy falat boltivre emeljen, mint azt Hohenrappoltstein várnál (Colmar) (108. ábra) látni, ott ugyanaz a fal két külön nagyságú íven nyugszik; sőt Halbstein várban (Csehország) egyik falat úgy épitették, hogy erős tölgygerendákat

tettek két kiemelkedő csúcsra és ezekre a gerendákra rakták az 1 méter vastag falat.

Ívre épített falat Nagyszombat város körfalánál találtam. E boltíven nyugvó fal alatt folyik a Trnava patak. Ezen ív alatt menekültek 1848-ban honvédeink, midőn Schlick tábornok a várost körülvette.

Nem ritkán találni a várfalakban vízszintes, merőleges, jobbra vagy balra dülő rézsútos csatornaszerű nyílásokat és azokban elporlott gerendanyomokat. Ezekről különböző a vélemény. Én e tekintetben Piper és Cohausen nézetét tartom a legokadatoltabbnak, miszerint ezen falak gyorsan épülvén, nem volt elég idő erősebb falakat emelni, vagy azon helyen erősebb falra egyáltalán szükség nem volt. 109. ábra alatt bemutatom Nolling vár (Rajnán) egyik falát. Nolling váron kívül ismeretes még ily fal Liebenstein vár (Rajnán) egyik melléképületén. Erenfels várnál (Rajnán) pedig a rovátos falnak rohammentes oldala épült ily módon. A nevezett három vár egymáshoz nagyon közel van, építő anyaga apró palakő. Az ily anyagból merőleges erős falat építeni igen nehéz lett volna, azért emeltek faszerkezetet, melyeket kövekkel kitömve, habarcscsal kiöntöttek. Itt nem is volt szükséges a falakat erősre építeni [10, 11, 12].

Hazánkban ily szerkezetű falat, illetőleg a falban levő csatornát nem ismerek.

Jegyzetek: 1. Krieg 132. lap. — 2. Näher, Elsass II. rész, 3. lap. — 3. Piper 66., 83—115. ll. — 4. Mothes, Baulexicon III. köt., 310. lap. — 5. Krieg 184. lap. — 6. Krieg 204. lap. — 7. Lind I. köt., 260. lap, Essenwein 52. lap, Köhler III. köt., 345. lap, Cohausen, Mauerverband 57. lap. — 8. Piper 156. lap. — 9. Piper 162. lap. — 10. Piper 167. lap. — 11. Krieg 204. lap. — 12. Piper 150. lap.

Falköz, kapuköz, sikátor (Zwinger, bayle exterieur, antemurale). A körfalon kívül húzott második fal által képződött üres tér falköznek, sikátornak neveztetik; czélja pedig az volt, hogy az ellenség faltörő-gépeket a várfal betörésére ne használhasson, minthogy előbb a sikátorfalat kellett hatalmába keríteni.

A sikátorfal a körfalnál jóval alacsonyabb és a körfalhoz hasonlóan volt berendezve úgy, hogy az ellenség támadásait a körfalról és a sikátorfalról, tehát két vonalból utasíthatták vissza a nélkül, hogy a két falon álló védők, a nyillövéseikben egymást akadályozták volna.

Mielőtt az ellenség a körfal ellen vihette a támadó tornyot, a sikátorfalban kellett előbb elég széles rést nyitni. Ennek megakadályozására több módot találtak a védők és ritkán is történt, hogy a támadótoronynyal az ellenség a belső körfalig ért.

Créma városnak a sikátorfala oly közel volt a körfalhoz, hogy 1159-ben az ellenség a támadótornyot a sikátorfalhoz támasztván, a támadótorony emeltyűjét a körfalra eresztette le, a sikátorban levő őrség pedig hosszú vasgalymós rudakkal, a támadókat az emeltyűvel együtt lerántotta.

Ha a sikátorfalon az ellenség rést tört, oly esetben a sikátorban a törött rés két oldalán falat vagy földsánczot emeltek úgy, hogy ha az ellenség a

résen át bejutott a sikátorba, a védelmezők a körfalról és a sikátorban emelt földsánczról akadályozták a további előrehatolásban, mint az 1240-ben Carcassonne ostroma alkalmával történt [1].

A falközt már a rómaiak ismerték. Procopius »De aedificiis Justiniani« (liber II. cap. 1.) czímű művében, melyben az Anastasius által 490. évben megkezdett és Justinus által 518. évben bevégzett Misib melletti Dara város erődítményeinek építését leírja, bővebben ír a sikátorfalak emeléséről [2].

Piacenza városnak már 874-ik évben falköze volt, Niederringelheim város 1154-ben és Crema 1159-ben szintén birt már falközzel; és midőn a keresztesek Jeruzsálem és Ascalon városokhoz jutottak, már találtak ott falközt [3].

Aachen és Nürnberg a XII. században, ugyanekkor Köln és Strassburg kaptak falközt, de csak a kapuk mellett; Breslau és Ulm városokat pedig a XV. században látták el sikátorfallal. Rottenburg an der Tauber városka szintén ez időtájt nyerte falközét, mely tíz négyszögű és két emeletes toronynyal volt megerősítve. Tornyokkal erősített sikátorfal másutt is fordul elő, pl. Möckmühl és Reichenweilerben (Rajnán) [4].

Bécs-Ujhelynek bécsi kapuja két kaputoronynyal van megvédve, ezek közt szintén van falköz [5].

Kétségtelen, hogy Pozsonyt a XI. században látták el körfallal és biztosra vehető, hogy a falköz a XIV. századot megelőzte; mindkettőt a várhegy felé néző oldalon, részben még most is látni [6]. Konstantinápolynak szárazföldi oldala három fallal, illetőleg két falközzel van védve.

Eleinte a külső falat csak vagy 6—10 méter távolságra építették a körfaltól. A szerzett tapasztalások nyomán jobbnak találták nagyobb közt engedni, úgy, hogy 20 méter távolságra is építették. Mindkét falnak gyilokjárója és rovátai voltak.

Láttuk ezekből, hogy a rómaiak már ismerték a falközt, de főleg városoknál alkalmazták. A középkor elején sikátorfalakat nem emeltek, csak a XII. század végén és a XIII. század elején terjedett el Európa szerte a sikátorok alkalmazása és pedig mind városok, mind várak építésénél; mint azt az összes várirodalom egyhangulag állítja.

Azon várakat, melyek a középkor elején fennállottak, szükség esetén ez időtájt látták el falközzel, oly várakhoz pedig, melyek a XIII. századtól kezdve épültek, ha szükség mutatkozott, azonnal építettek falközt.

A talaj alakulásától függött a falköz alkalmazása; ha szükségesnek látták, a várat körfalon kívül falközzel is körülvették, ilyen vár Grenwenstein (Kassel mellett); sok várnál hiányzik egészen, ú. m. Eckartsberg (Thüringen), Freidenberg (Ragaz), Sargans (Rajnán) és másoknál. Igen sok vár van, hol a falközt csak részben, t. i. a vár gyöngébb oldalának megerősítésére alkalmazták [7]. Hazánkban az általam ismert várak közül sikátort nem találtam Buják, Óvár, Végles, Berencs, Szalonak, Vázsony, Murány, Nagy-Sáros, Torna, Szepesvár, Töricsvár, Füzér, Szaláncz stb. várakban; részben alkalmazott sikátor van Trencsénben, Somlyó, Ghymes, Csetnek, Blatniczan, Regécz, Bodrogkő várnál, Beczkón; utóbbinál a kaputól kezdve a vár keleti oldalán (mely

tökéletesen rohammentes) végig fut a falköz és azon czélból készült, hogy megvédje a kutat, mely a váron kívül a várszikla lábán van. Kapu előtt találtam sikátort (honnan a kaput megvédették) Vág-Beszterczén és Csobánczon. A 22. ábrán látni Bártfa város falközét.

Jegyzetek. 1. Köhler III. köt., I. oszt., 450. l. — 2. Miskovszky, Bártfa 11. l. — 3. Köhler III. köt., I. oszt., 357. l. — 4. Näher, Stadtbefestigung 39. l. — 5. Lind 1890., 181. l. — 6. Ortvay, Pozsony története II. kötet, 109. és 148. ll. — 7. Piper 12. l.

Faltorony (l. Torony *a)* alatt).

Faltörő kos (l. Ostrom és védelem).

Farkaskasza (l. Ostrom és védelem).

Farkasverem. Igen sok helyen olyan vár van, melynek kapuja előtt árok nem volt, minők hazánkban Beczkó, Trencsén, Csejthe, Lednicze, Óvár, Oroszlánkő stb., de még farkasvermet sem használtak; csak Zólyom-Lipcsén a palotakapu előtt, Lánzséron a harmadik kapu, Nagy-Tapolcsány várban a déli kapu és Nagy-Sároson az első kapu előtt találtam farkasvermet.

A farkasvermek 3—4 m mélyek, 3—4 m szélességűek és 8—10 m hosszúak, a felvonóhíd alatt, a kapu előtt vannak alkalmazva; a verem talajába pedig keményfából készült 8—10 cm vastagságú, 50—60 cm magas hegyes czölöpök vannak beverve azon czélból, hogyha az ellenség a verembe bejutna, a czölöpök által támadási működése akadályozva, illetőleg nehezítve legyen.

A külföldi várakban szintén gyéren fordulnak elő és ott többnyire nem is a kapu előtt, hanem a kapucsarnokban találhatók. Ha az ellenség minden védelem daczára bejutott a kapucsarnokba, ott a verembe került, hol a kapucsarnok boltozatában levő öntőlyukon át forró vízzel leöntötték, köveket dobáltak rájuk és a további előrehatolást ilyképpen akadályozni igyekeztek.

Külföldön farkasvermek vannak Neu-Dahn, Neuscharfeneck, Rodemacher (Rheinpfalz), Heidelberg várakban és Sirk (Lothringia) városka egyik kapucsarnokában [1].

Jegyzet. 1. Näher Stadbefestigung 53. l.

Favár (l. Várak osztályozása *c)* alatt).

Faváracs (l. Várak osztályozása *d)* alatt).

Fecskefark. A rómaiak nemcsak Castrumokat építettek védelmi czélból, hanem a nekik szükségesnek látszó helyeken, szomszédaik rajtcsapása ellen hosszabb falakat emeltek; ilyenkor nem használtak habarcsot, hanem a kövekbe nagyobb 16—25 cm hosszú mélyedéseket vájtak, melyekbe tölgy vagy más tartós kemény faczövekeket illesztettek; ezen czövekeket »fecskefarknak« nevezik.

Ottilienberg németországi hegyen van ily hosszabb fal, hol III—IV. századbeli római érmeket és egyéb tárgyakat találtak, azért némelyek római eredetűnek mondják, mások ellenben, köztük Cohausen, azt állítják: hogy a falat németek csinálták, érvül felhozva, hogy a kövek csak hiányosan vannak faragva, a rómaiak pedig a kőfaragásban mesterek lévén, azt bizonyára gondosabban készítették volna (110. ábra) [1].

Jegyzet. 1. Piper 55. l.

Felvonóhíd, dobogó, emelcső (Zugbrücke, pont levis). Oly váraknál, hol a kapu előtt sem árok, sem farkasverem nem volt vagy vízzel nem vehették körül, nem volt szükség a felvonóhídra vagy mint XVI. századbeli nyelvemlékeinkben találjuk, emelcsőre, azért az ily váraknál vagy ilynemű várak romjainál sehol nem látni nyomait. Víziváraknál azonban és oly váraknál, melyek kapui előtt akár száraz, akár vízzel telt árok volt, gondoskodni kellett alkalmas átjáróról. Ez a XIII. századig abból állott, hogy a kapu előtti contrescarpon és a kapu közötti könnyen eltávolítható tolóhídon (Schiebbrücke) jártak-keltek, melyeket éjjelenkint vagy vész idején a kapucsarnok alá húztak be. Ha az árok széles volt, oly esetben a centrescarp felől a kapu felé pilléreken nyugvó hidat építettek és csak az utolsó kapu előtti jármot nem kötötték össze a kapuval, hanem ide tolóhidat vagy emelcsőt alkalmaztak [1].

Ilyeneket hazánkban még most láthatni, pl. Zay-Ugróczon, Csábrágon és az összes víziváraknál, mint Német-Keresztúron, Kaboldon, Monyorókeréken.

Dr. Lind azt állítja, hogy az emelcsőt már a rómaiak ismerték, állítását azonban nem igazolja [2]. Demmin ennek ellenében azt állítja, hogy a rómaiak az emelcsőt nem ismerték, hivatkozva Rómában, Tivoli- és Pompejiban fennálló kapukra, hol emelcsőnek nyomai sehol nem láthatók; ilyeneket a régi irodalom sem említ [3]. Mások azt állítják, hogy az emelcsőt Gundulf rochesteri püspök találta fel [4]. Demmin szerint a legrégibb ismeretes a XIII. század végéről származó emelcső Saale melletti Schömburg várban van [5].

De Caumont a XIV. század előtt készült 200 kapunál többet vizsgált meg, de egyiken sem látni emelcsőre mutató nyomokat. Schultz szerint a német költők már a XIII. század elején tesznek említést az emelcsőről, Clark pedig azt állítja, hogy Norham várnak, mely 1125. évben épült, már volt emelcsője [6].

Legyen a kérdés eldöntve vagy maradjon függőben, abban az új szakírók megegyeznek, hogy a rómaiak nem ismerték és csak a XIV. század elején vált általánossá használata.

Az első emelcsők szerkezete oly módú volt, hogy annak a contrescarpra eső vége két lánczon megkötve, a falban levő csigák segítségével huzatott fel. Másik vége a kapu alatt lévő erős tölgyfagerendához volt kapcsolva vaskarikákkal, melyekben a hídnak ezen része forgott (59. ábra). Bozók vár kapujának emelcsője kivételesen nem volt vaskarikákkal a kapugerendához kapcsolva, hanem két erős kőserpenyőben forgott (60. ábra). A csigák vagy bronzból, mint pl. a pozsonyi Mihálytorony és Dévény vár-

kapuján látni, vagy vassal abrincsolt tölgyfából készültek, mint azt Nyitraszegen és Kaboldon találtam, ezeket az építés alkalmával illesztették be. A csiga tengelye vaslemezzel kibélelt hasábalakú tölgyfatuskóban forgott. A falnyilás, melyben a csiga be volt illesztve, 13—15 cm széles volt, oly czélból, hogy a csiga tengelyét időről-időre olajjal vagy zsírral lehessen megkenni (61. ábra). A láncz két vége rendesen 30—40 cm átmérővel bíró kőgolyóhoz volt erősítve; ezek ellensúlyképen könnyítették az emelcső felhuzását. Ilyeneket Német-Keresztúron találtam [7]. Hazánkban csakis ily szerkezet alkalmazását tapasztaltam; ismeretesek azonban más szerkezetek is, minő pl. Dornsberg (Tirol) vár kapuemelcsője. Itt az emelcső lánczai csigákon mozognak, a kapucsarnokon belül, a kapu előtt van egy kamra, hová a lánczok végei belógnak; ezek végén van az ellensúlykő. A vízszintes csapóajtó a járást-kelést nem akadályozta (62. ábra) [8]. Egy más szerkezetet látni Meersburg várban, a bódeni tó mellett. A lánczok vashengerre erősített csigákon mozognak, a henger végei pedig a falba vannak beillesztve (63. ábra) [9].

A XIV. század második felében azonban az emelcsőt felhúzógerendával (Zugbaum-Schwungruthe) emelték fel. Ennek feltalálója ismeretlen; szerkezete a Saint-Jean Provinsban levő vár kapuján (a 64. ábrán *a)* és *b)* alatt) tisztán látható [10]. Ha a kapu fölött nem volt torony és az emelcsőt gerendával húzták, ily esetben a kapu fölötti falat oly magasra emelték fel, hogy a felhúzógerendák azon átmehettek. Droste-Wischering várban (Westfalen) a felhúzógerendák a kapu fölötti rovátok között vannak alkalmazva (65. ábra) [11]. Kisebb kapuknál csak egy gerendát alkalmaztak, mint azt Four de Cesson várnál látni (66. ábra) [12]. A kapun belül a keresztgerendával jól össze volt kötve, s hogy kezelése könnyebb legyen, a végére köveket erősítettek.

Az emelcső számára, annak nagyságában és a gerendák vastagságában, a fal mindig visszaszökött annyira, hogy a felhúzott emelcső fedve volt a fal kiszökése által.

A felhúzott emelcső természetesen a kapunak is védelméül szolgált.

Vajda-Hunyadon »Bajoni János által Thököly Imre számára 1681-ben összeírt leltárban« a vár emelcsős kapuja említtetik, mely voltaképen a várkapunak felvonóhídja és az állóhídnak folytatása volt és John Paget 1840 körül Erdélyben utazott angolnak közlése szerint oly szerkezetű volt, mint már 1681-ben. A sajátság abban állott, hogy a felvonóhíd a szó szoros értelmében »billenő«-híd volt, nem pedig »felvonó«, mert míg egyéb várakban — még mai nap is — kerekes készülékkel s nem kevés fáradtsággal emelgetik föl a felvonóhídat, elég volt Hunyadon a várkapu küszöbére (t. i. a híd belső szélének közepére) állani s egy embernek súlya képes volt a kapufölbillenteni, s így mind az állóhíddal való közlekedést, mind pedig magát a kapunyílást elzárni. Paget csak röviden mondja, hogy egy ember képes a felvonót hidat felbillenteni, s bámul ezen elmés találmány fölött, melyhez hasonlót széles Európában nem lelt (noha igen jártas-keltes volt), de a billenés mechanismusát nem kutatta; én gyanítottam a ma már elpusztult szerkezet miben-

létét és Bajoni J. leltára teljesen támogatja sejtelmemet, mert megleltem benne, mit az angol (ki inkább államférfiú, mint mechanikus vala) nem említ meg. Arányi ezek után magyarázza a billenőeszköz szerkezetét, de rajzzal nem illusztrálja [13].

Jegyzetek. 1. Viollet 114. l. és Essenwein 206. l. — 2. Lind Städtebefestigung 1885. év, 238. l. — 3. Demmin 294. l. — 4. Näher Feudalzeit 51. l. — 5. Demmin 302. l. — 6. Köhler III. k., 356. l. — 7. Raját felvételeim. — 8. Piper 332. l. — 9. Ugyanott. — 10. Merimé 11. l. — 11. Piper 333. l. — 12. Merimé 12. l. — 13. Arányi 41. l.

Fenevadak a várakban. A ragadozó állatot mindig az erő és hatalom jelvénye gyanánt tekintették; hiszen félelmet gerjeszt, a mitől pedig félünk, elismerjük fölényét. Ily állattal való szembeszállás mindig a legnagyobb erény számba ment. A hőskor regéi tele vannak oly hősökkel, kik vadállatok fölött győzedelmeskedtek. Minden nemzetnek meséiben megvan a hétfejű sárkány vagy egyéb szörnyeteg.

A régi nemzetek átvitték a ragadozók iránt táplált bámulatot a kulturkorba is, sőt a kalandra való kedv még ma is a vadászatban nyilvánul; noha a mai kitünő fegyverek segítségével már nem annyira a személyes bátorság, mint inkább a fegyver ügyes használata biztosítja az eredményt. Mindamellett a vadászat, főleg ragadozókra, a bátorság és ügyesség kimutatására kiváló befolyással van.

A középkorban azon voltak, hogy a vadállatot lehetőleg elevenen kerítsék kézre.

Már a rómaiak is tartottak szelidített fenevadakat s a velük összeköttetésben lévő nemzetek iparkodtak őket mindenben utánozni. Főleg Németország hatalmasai szerették maguk körül a vadállatot. Nagy Károly, kis Pippin, Ottó császár és több más uralkodó tartott oroszlánokat; de nemcsak királyok, hanem kiválóbb várurak is hódoltak e szokásnak és így több királyi, úgy mint főúri várról ismeretes, hogy a sikátor egy része medvék vagy oroszlánok számára volt elrekesztve.

Gyakran ajándékképen jutott egy fenevad valamely várba [1, 2].

Trausnitz várban egy igen erős falban három rendkívül vastag vaskarikát mutatnak, s azt állítják, hogy ezekhez voltak kötve az oroszlánok [3].

A prágai Hradšinban is tartottak oroszlánokat [4]. Trausnitz várában V. Albert herczeg tartott oroszlánt [5].

A ki oroszlánt nem tarthatott, megelégedett hazai fenevaddal is, melyhez aránylag könnyen juthatott, mivel sok vár környékén őserdők terültek el, hol különféle vad, főleg medve, fölös számban tartózkodott. Azoknak elevenen való kézrekerítése a vadászat egyik főélvezetét képezte. Az ily elevenen fogott medvét valamely arra alkalmas árokba vagy sikátorba helyezték, sőt a várban való szaporodásukról is gondoskodtak.

Sziléziában Zobtenberg várától a helység felé vezető úton egy kőből faragott emlék áll, mely egy fejnélküli leányt ábrázol, kezében halat tartva, mellette egy medve pihen. Állítólag ezen emlék a következő eset megörökí-

tésére készült: A várúrnő kedvencz medvéje betegnek látszott. Az úrnő a beteg állatnak kedveskedni akarván, a cselédet a közel eső helységbe küldte halért. Mielőtt azonban a leány megérkezett volna, a maczkó valahogy kiszabadult, a leányt fele úton előtalálta s fejét leharapta. Ezen emlékről azt állítják, hogy ez lenne Sziléziának legrégibb szobrászati műemléke. Úgy látszik a XII. századból való [7].

Feistritzben (Stájerország) még ma is épségben van a fenevadak sikátora [8].

Krumau várban (Csehország) azon árkot, melyen az emeltyű vezet a várkapuhoz, medveároknak hívják, mivel még a XIX. század elején ott medvéket tartottak.

Hogy ezen állatok gyakran veszedelmet okoztak, nemcsak a zobtenbergi emlék bizonyítja, de egyéb hasonló esetek is. Így Coburg várban nagy riadalmat okozott a monda szerint két medve, a melyek kiszabadulván ketreczükből, a lakománál ülő úri népet felkeresve, nagy ijedtségbe ejtették. A terem egyik falán le van festve ezen esemény [9].

Krajnában Seisenberg várat 1575-ben az Auersperg család birta. A várúr nejét egy kiszabadult medve a várudvarban szétmarczangolta. A medvét megölték, de a szerencsétlen úrnőt nem menthették meg [10].

Különben nemcsak oroszlánokat és medvéket, de egyéb kisebb ragadozókat is tartottak, sőt az igen veszedelmes farkasoktól sem riadtak vissza [11].

A főúri szokást sok város is utánozta; ma csak Bern tart még medvéket. Még két évtized sem mult (t. i. 1898-ban, midőn a szerző e sorokat írta), a mikor a berni medvéknek egy franczia hajóskapitány esett áldozatul, ki fogadásból a medvék közé leereszkedett.

Köln város oroszlánokat tartott városházának egy kis udvarában.

Vilmos osztrák herczeg 1406-ban Bécsben az ősi vár előtt, lovának patkói alatt lehelte ki életét. Kedvencz állatát, egy szelidített oroszlánt nem lehetett a ravatal mellől eltávolitani s a hű állat ott múlt ki [12].

Hogy Mátyás királynak is voltak oroszlánai, a melyeket a bécsi királyi udvarnál tartott, amúgy is ismeretes dolog.

Ungvár várban is tartottak medvéket. Bizonyiték reá a Bercsényi gróf vagyonconscriptiója, hol 2 medve és számos vadászeb van felsorolva [13].

Bajmócz várban a kősziklába vájt medvebarlang még most is megvan s előtte erős vasrostély. Tata várban ma is tartanak két élő medvét.

Valószínű, hogy az erdélyi várakban több helyen nyomai lehetnek még a medveketreczeknek vagy medveárkoknak, mert hiszen ott nagyszámú oly vár van, melyek környékén medvékben bővelkedő erdők terülnek el, pl. Vécs, Görgény, Fogaras, Kolozsvár stb.

Jegyzetek 1. Schultz 349. l. — 2. Ritgen 30. l. — 3. Trausnitz 14. l. — 4. Wanderungen in Böhmen 142. l. — 5. Weininger 395. l. — Wanderungen, Hohenstern 115. l. — 7. Wanderungen, Zobtenberg 43. l. — 8. Feil 61. l. — 9. Gottschalk VII. kötet, 31. l. — 10. Schlechta 157. l. — 11. Weininger 395. l. — 12. Pozsonymegyei Közlöny 1889. febr. 10-én, 12. sz. — 13. Thaly Kálmán Archivum Rákóczianum VIII. kötet.

Figyelőtorony (l. Torony *b)* alatt).

Fióktorony (l. Torony *c)* alatt).

Fokerőd, bástyapárna (Cavalier). Hogy a vár gyengébb részét könnyebben lehessen megvédeni, a XVI. század elején a vár egyik arra alkalmas udvarában 2—3 méter magas sík helyet emeltek, hova sánczkosarak mögé ágyukat alkalmaztak.

Ily fokeród van Neuweier (Elsass), Rodemachern (Baden) várakban [1], és Marseilleben (111. ábra) [2].

Ezen erőd neme már az újkorba való ugyan, de azért említem fel, mert több középkori várban emeltek a lőpor feltalálása után ily fokerődöket. Igy például Trencsén vár előudvarában is találtam fokerődöt [3]. Munkács felvárában kettő maig is áll, egyike ormán a millenáris emlékoszloppal. Szigetvár előtt 1566-ban a török két nagy hegynyi sánczot emeltet, hogy jobban lövethesse a várat, a mire Zrinyi gróf tréfásan kiüzente, hogy ha a török bástyát akar emelni, majd ők, a bennlevők kiisszák a borukat, hogy a hordókból »kavalier«-t (bástyapárnát) készíthessenek bent, a mely a török hegynél magasabb lesz [4].

Jegyzetek. 1. Näher, Elsass 6. l. és Baden 5. l. — 2. Viollet le Duc 195. l. — 3. Saját felvételem. — 4. Barabás Samu, Budapesti Hirlap 1899. év 177. sz.

Folyosók (Loggia). A palota többnyire egy épülettestet képez. Ennek megvédése az őt körülfogó védőépületek, falak és sikátorok által történt, de itt-ott a palota külfalai is védelemre voltak berendezve.

Ha a palotaudvar nagyobb volt, az egyes épületrészek közötti közlekedést fafolyosók által eszközölték. Ennek typikus példáját látni a XIII. században épült Kornburg palota (Tirol) udvarában (113. ábra). De nemcsak itt, hanem több, Kornburggal egyidejű várban találjuk a faszerkezetű folyosók alkalmazását [1].

Hazánkban Zay-Ugróczon a palota udvarában és Trencsénben a palotán kivül fekvő, Szapolyay által emelt lakóházban találtam fafolyosókat.

Vannak szilárd anyagból épített közlekedő folyosók, azaz »ívcsarnokok, boltozatos folyosók, árkádok, loggiák«. Ezek, valamint a fafolyosók is többnyire déli Tirolban és Felső-Olaszországban találhatók, a hol a XV. és XVI. század építészeti modor jellegét képezik; ilyenek pl. Fischbach és Rubein várban (Tirol); az utóbbinál két sorban egymás fölött van a folyosó alkalmazva [2].

A külföldi irodalom loggiákat Rosenburg (osztrák) várban említ, hol a vivótér három oldalról íves folyosóval van körülvéve, honnan a lovagok torna- és vivógyakorlatait nézték (114. ábra) [3].

Hazánkban Csábrágon a palotában volt ilynemű folyosó, melynek nyomai még tisztán láthatók és Vajda-Hunyadon a kápolna mellett, mely még jelenleg is jó karban van [4]; van aztán Biccsén, hol a folyosó két emeletén a belvárudvar minden részén folytatódik (115. ábra), nemkülönben Felső-Lendván. Itt az árkádok a belvár két oldalán vannak [5].

Loggiákat a városok nevezetesebb épületein, sőt magánházakon is gyakran találunk, mint pl. Pozsonyban a városház udvarán a régi posta épületben és több magánházban. Zsolnán a főtért körülzáró épületek mind loggiásak.

Nálunk a loggiák a XVI. század elején jöttek divatba valószínűleg az akkor hazánk felvidékén nagy számmal letelepedő olasz kereskedők által, kik csakhamar meggazdagodván, a házájukban megszokott modorban, olasz mesterek által építették házaikat. Kolozsvárott »lábas házak«-nak hitták.

Jegyzetek. 1. Clemen 1894., 19. l. — 2. Ugyanott 1894., 24. l. és 1894., 179. l. — 3. Rosner, Osztrák-Magyar Monarchia 53. füzet, 62.4 l. — 4. Arányi 24. l. — 5. Saját felvételem.

Folyosós köpeny (Hemd. Chemise). A lejtősfal, tömörköpeny, magasköpeny és folyosós köpeny, az öregtornyok megerősítésére szolgáltak. Utóbbiról itt lesz szó. Ez hasonló az előbbiekhez, csakhogy nem tömör, hanem a torony és a köpenyfal között folyosó van.

A főtornyok ilynemű erősítésének módját a keresztes vitézek hozták magukkal keletről, azonban csak ritkán alkalmazták [1]. Hazánkban csak egy példát ismerek Fraknó várban. A főtorony északi és nyugati oldala épületekkel van körülvéve; a keleti és nyugati oldalnak azonban ily folyosós köpenye van. Egy melléképületből a főtorony falába épített lépcső vezet e folyosóra; ennek külső fala még három méterrel felemelkedik és nyitott folyosót képez. Az alsó dongaboltozatú folyosón áthaladva, érünk a főtorony belsejébe és két kis börtönbe. A főtorony belsejében a padozat egy magasságú a külső udvarral és fából készült; a közepén van egy nyílás, fölötte pedig felvonó-henger, melyen a foglyokat 8 m mélységbe bocsátották le (116. ábra) [2].

Igen érdekes példát az Oberburgi vár (Rajnán) öregtornyának rajzában mutatok be (117. ábra) [3]. A főtorony két oldalán körül van véve 11 méter magas, 2 méter széles ily folyosós köpenynyel úgy, hogy a köpeny három emeletet képez. Hasonló Jagsthausen vár (Württembergben), melynek csak két emeletes folyosós köpenye van [4].

Jegyzetek. 1. Köhler III. köt., 435. l. — 2. Saját felvételem. — 3. Pip. 246. l. — 4. Ugyanott 247. l.

Források. Ha a várban csak nagy nehezen lehetett kutat ásni és a várhegy alján forrás volt, abból látták el a várat vízzel; sőt a várirodalomban azon megjegyzést találjuk, hogy valamely hegyláncolatnak egyes alkalmas helyei közül előnyt adtak annak, a melyhez közel, azaz könnyen hozzáférhető forrás volt. Így volt Uetliberg és Maneg váraknál (Schweiz) [1].

Arról azonban nincs tudomásunk, hogy ostrom idején, midőn a vízre főkép szükség volt, mikép jutottak a forráshoz.

Jegyzet. 1. Zeller-Werdmüller 274. l.

Földalatti menhely (Erdstall). Strabo szerint az ősgermánok föld alatt kivájt nagyobb barlangokban végezték istentiszteletüket. Terjedelmüknél fogva

kétséget nem szenved, hogy háborus időben ezek, legalább a gyöngébb lakosoknak, öregeknek, asszonyoknak és gyermekeknek menhelyül szolgáltak.

Az ily földalatti menhelyek többnyire a löszképződményben vannak kivájva s több nagyobb és kisebb kamarákból állanak, melyek néha 20 méter hosszú alacsony folyosókkal vannak összekötve, a levegőt fölülről keskeny tárnák által nyervén.

Karner és Spötte tudósok százakra menő ilynemű menedékhelyet fedeztek fel a württembergi hegyekben és Ausztriának az alpesi hegységnek hazánk felé nyuló végágaiban. Ezeknek épitését a quádoknak tulajdonitják [1], de találkozunk középkorbeliekkel is. Pottenstein vár alatt (Csehország) számos boltozatos folyosó van, melyek keresztül-kasul itt-ott nagyobb kamarákba egyesülnek. E folyosók 2000 lépésnyi hosszúak és határozottan menhelyül szolgáltak; a felettük lévő vár elfoglalása után (föltéve, hogy eleséggel el voltak látva) az egész megmaradt őrség hónapokig tartózkodhatott ezekben, míg az ellenség a vár bevétele után magát biztosnak érezvén, a földalatti őrség rájuk törvén, a várbitorlókat megsemmisitette (112. ábra) [2]. Hazánkban szintén több helyen vannak ily földalatti menhelyek (a nép szájában bujólik, buvólyuk), így Alsó-Szentiványon (Fejér m.), azután Brogyánon (Bars m.), Tőkés-Ujfalun (Nyitra m.), Aranyos-Maróth mellett Olichon kívül több, stb. Itt bujt el a föld népe a törökök és tatárok portyázása alkalmával [3]. Hihetőleg azonban sokkal régebbi időkből valók.

Jegyzetek. 1. Piper 537. l. — 2. Mittheilungen 1870., LXX. l. — 3. Arch. Ért. V. 1871., 213. l., Szkiczói, Bars vármegye hajdanából 1892., 133. l.

Földvár (l. Várak osztályozása: Pogányvár).

Főtorony (l. Torony, *f)* Öregtorony).

Fürdőszobák. A kereszteshaborúk alkalmával sok keleti szokás és élvezet honosodott meg, az egyszerűbb életű nyugati népeknél. Egyike ezen meghonositott élvezeteknek volt a langyos fürdő is, mely csakhamar oly közkedveltségnek örvendett, hogy a szíves vendéglátás főkellékének tekintették.

A vendég megfürösztetése bizonyos szokásokkal, mondhatni szertartással járt, mi a vendég rangja szerint különféle volt.

Külön fürdőszoba vagy fürdőház azonban csak a nagyobb várakban, főleg fejedelmi udvari várakban voltak; a kisebb várakban a fürdőt csak valamely lakószobában kádakban készítették. Innen van, hogy csak imitt-amott lehet biztosan megállapitani a fürdőhelyiséget.

Hogy Wartburgban a fürdőt gyakran használták, azt különféle számlák bizonyítják, mert többször fordul elő a fürdőházban eszközölt javítás (118., 119. ábra) [1].

Traussnitz várban néhány évtized előtt, egyik helyiségben a fürdőmedencze maradékai megvoltak. Néhol a fürdőház nagy fényűzéssel volt berendezve, a falak és padozat márványlapokkal bevonva [3].

Az általam felvett és ismert várakban fürdőhelyiséget megállapítani nem lehetett, mert hazánk legtöbb vára annyira rom, hogy az egyes helyiségek rendeltetését csak nagy nehezen, vagy nem is lehet megállapítani.

Nyáron a várúr és családja a hársfa alatt, mely valamely előudvarban állott, kádban fürdött.

Jegyzetek. 1. Ritgen 234. l. — 2. Burg, Traussnitz 13. l. — 3. Schultz I. köt., 87. l.

Füstölőkamra. A vár lakóinak eledele különösen zavaros időkben, midőn az ellenség támadásaitól tartani kellett, liszten, hüvelyeseken és egyéb élelmi szereken kívül füstölt húsból állt, mit hosszabb ideig lehetett eltartani a nélkül, hogy elromolnék.

Azért nem ritkán találunk a középkori várakban sütőházon és konyhán kívül még nagyobb méretű, külön füstölőkamrákat. Egy érdekes nagyobb füstölőkamra még mai nap is megvan Neuhaus várban (Csehország). A tűzhelyet nagyobb boltív borítja és ebből öt toronyalakú kémény emelkedik a magasba. Azért építettek öt kéményt, hogy annál több húst lehessen egyszerre füstölni (195., 196. *a) b)* ábra) [1]. A másik Hohensalzburg várban (Salzburg) látható [2].

Hazánkban ily füstölőkamráról tudomásom nincsen, kivévén a pannonhalmi erődített kolostor füstölőtornyát, de kétséget nem szenved, hogy hazánkban is voltak ilyenek, mert nálunk minden korban nagy volt a sertéstenyésztés.

Jegyzetek. 1. Heber VI. köt., 11. l. — 2. Schechta I. köt., 121. l.

Gátárok, csörszárok, gyepű, ördögárok, homárka, hunnok árka, kakasborozda (Grenzwall, Teufelsgraben. Les fosses du diable.). Minthogy nemcsak a várak, hanem a gátárkok is a védelmi építkezésekhez tartoznak, röviden ezeket is tárgyalom.

A régi germánok határaikon a rómaiak elleni védekezés czéljából gátárkokat (Wallgraben) húztak; a gát koronáján czölöpöket alkalmaztak; az árok előtt pedig 20—50 lépésre sűrű eleven sövényt ültettek, hogy ezek által az ellenség rohama lehetőleg megakadályoztassék.

A rómaiak e védőeszköz czélszerűségét belátva, maguk is alkalmazták. Caesar már említést tesz ez árkokról, mondván: hogy a »Hegenaui Nerviérek«-nek lovasaik nincsenek, erejük a gyalogságban rejlik, és hogy jobban védekezhessenek lovas ellenségeik ellen, mindenfelé gátárkokat húznak.« Spartianus, Hadrianus császár életírója azt írja róla: »hogy a barbárok ellen ott, hol más véderők nem voltak, eleven sövénygátos árkokat huzatott [1]. Strabo a Menapiusokról ugyanazt mondja [1]. A szaraczenusok 891-ik évben St.-Tropez kikötőt bevéve, azt elevensövényes gátárkokkal zárták el. Az 1008-ban élt Bruno püspök útleírásában azon gátárkokról tesz említést, melyeket az oroszok a pecsenégek ellen építtettek.

Frankfurt város 1552-ik évben a körfalon kívül, attól 300 lépésre eső gátárokkal is körül volt véve. Aspach városka, a 30 éves háború alkalmával

szintén e védőeszközzel volt ellátva. Gusztáv Adolf 1631-ik évben, a talált gátárkok védelme alatt kelt át a Rajnán. Erberheim városkának még 1731-dik évben elevensövényes gátárkai voltak.

Francziaország provencei részeiben, az egész Rajnavidéken, Németország sok részében, Sziléziában, de hazánkban is találkozunk ilynemű erődítményekkel.

*Hazánkban ilynemű erődítmények közé tartoztak az Árpádok alatt még nagy jelentőségű gyepűk, aztán az ú. n. ördögárkok és a hasonló jelentésű, de szlávos elnevezésű csörszárok.

*A gyepűk még az avarok idejéből származnak; egy Adalbert nevű katona, ki részt vett Nagy Károly avar háborúiban, ilyen módon beszélte el a st.-galleni évkönyvek írójának, milyenek voltak az avarok gyepűi: »A hunok földe kilencz kerítéssel volt körülvéve s mikor én (t. i. a st.-galleni szerzetes), ki csak sövénykerítést láttam, azt kérdeztem Adalberttől, hogy miféle kerítések azok, azt felelte: afféle gyepűk (hegin, hagen). Mivel pedig másféle gyepűről nem tudtam, mint a minővel a vetéseket szokták biztosítani, így magyarázta meg: egy-egy kerítés olyan nagy volt, a mekkora távolság van Turicum (Zürich) és Constantia (Constanz) között; a kerítés tölgy-, bükk- és fenyőczölöpökből úgy volt készítve, hogy a 20 láb széles és 20 láb magas töltés közét kemény kővel és szívós agyaggal töltötték ki s tetejét aztán igen sűrű gyeppel födték be. Közbül apró fákat ültettek, melyek levágva kilombosodnak. A kerítésen belül a falvak és lakások úgy voltak elhelyezve, hogy egyiktől a másikig elhallott az emberi szó. A megvívhatlan falakon pedig szemközt az épületekkel széles kapuk voltak, melyeken ki és be járhattak. A második kerítéstől, mely az elsőhöz hasonlóan volt készítve, 10 német vagy 40 olasz mérföldre volt a harmadik s így tovább egész a kilenczedikig, bár nem mind egyforma nagyságúak. A kerítések közt mindenfelé úgy voltak elrendezve a birtokok és lakások, hogy kürtszóval jelt adhattak egymásnak.« Einhard »Hringus«-nak, azaz gyűrűnek nevezi ezen kerítéssel védett avar szállásokat (regia), a Hringust pedig az olasz (longobard) »Campus« szóval magyarázza, a mi világosan mutatja, hogy itt gyűrű (hring) alakú gyepűkről (campus) van szó s igaza lehet azoknak, kik a »Győr« névben (Nagy-Győr, Szolga-Győr, Diós-Győr) ezen avar erődítmények emlékét sejtik [3].

*Rómer Fl. a kilencz avar kerítés vonalát a gátárkok nyomai után a következőkben véli fölismerhetőknek: 1. Dombovár és Ujlak között, Somogy megyén keresztül a Balatonig; 2. a tolnamegyei Regölytől Palkonyáig és Lakig a Dráva--Duna szöglete felé; 3. Jabloncza és Nádas közt Pozsonym. északi részében; 4. a hontmegyei Keméndtől Uj-Barson és Helembán át Selmecz-bányáig; 5. a Duna és Tisza közti hármas vonal Vácztól Ároktőig a Füzes-Abony, Diós-Győr és Sajó-Szent-Péter közti kiágazással, aztán a Jász-Apátitól, Monostor, Szt.-László, Gödöllő, Mogyoród határain Alag- és Dunakeszig terjedő vonal, a Jász-Ladány, Jász-Berény és Isaszeg közti vonal; 6. Bajától Kőrös-Ladányig; 7. Apatintól Kőrös-Érig; 8. a Feketetótól Szilágymegyén át Tihóig terjedő vonal; 9. a Székelyföldön Kakasbarázda, Ördög-, Attila-, Rapsonné-,

Papok-, Tatárok- és Tündérekútja név alatt ismert s Orbán B. által »A Székelyföld leírásá«-ban részletesen tárgyalt vonalak.

*Kétségèt sem szenved, hogy ezek nem mind származnak az avaroktól, de a hogy a magyarok felhasználták az avarok gyepűit, kétségkívül az avarok is felhasználták a már készen talált sokkal régebbi erődítményeket. Legtöbb valószínüséggel lehet a nyugoti avar gyepűvonalat megállapítani, melynek emlékét számos helynév megőrizte, minők: Tüskevár s a hasonló értelmű szláv Torna, Gyepű-Kajár, Farkasgyepű, Sövényháza s az ugyanezt jelentő német Hainburg (Hagenburg), Győr, Lesvár, az őrségi Kolozsvár (az olasz »clusa«-gát, torlasz szóból), a szláv eredetű Baranya (borona vagyis tüskegát) sat. Igen figyelemre méltó dr. Sebestyén Gy. kísérlete, ki ezen és hasonló helynevekből igyekezett a két nyugoti avar hring vonalát meghatározni [4].

*Sokan ezek építését a rómaiaknak tulajdonították, pedig csak azon árkok és töltések származnak a rómaiaktól, melyek castrumokkal vagy castellumokkal vannak kapcsolatban. Ilyen Dácia északnyugoti határ-valluma a Meszes-hegység vidékén, melyet Torma K. konstatált s mint Árpád-kori gyepű is szerepelt; a vallum vonalán őrtornyok (propugnaculumok) voltak, míg a vonalon belül, avval egyenközüleg, de főleg a vallumhoz magához közel sűrűn volt elhelyezve az Egregy-, Almás- és Kőrös-völgyben hét castrum stativum, ú. m. a tihói, mojgrádi, romlotti, magyar-egregyi, szent-péterfalvi, vármezei és sebesváraljai. A vallum szerkezete különböző volt; Kis-Sebestől a karpini propugnaculumig építőmészszel rakott kőfal vezetett, innen a pusztakerti propugnaculum tájáig nem töltés, hanem csak czövekmű képezte a limest, aztán a Vártelek fölötti vízválasztóig Porolissummal (Mojgrád) szemben részint árokkal szegett töltés, részint csak töltés vonult, a Meszes-kapunál a töltést a pogujori castellumig kőfal váltotta fel, ezt a monastirei propugnaculummal czövekmű kötötte össze, innen a Tihóval szemben levő őrmezei hegyen állt legvégső őrtoronyig töltés vezetett. Szintén római eredetűnek veszi föl Téglás G. a Székelyföldön a két Küküllő forrásaitól az alsó-rákosi Olt szorosig, a Hargita-hegység alján húzódó *Rabsonné útja, Ördög útja, Pogányok árka, Hadak útja, Tatár-töltés, Kakasbarázda* sat. néven ismert régi sánczokat. Római eredetű a szerémségi »fossa Probi« is, melyet a nép Jarcsina-ároknak nevez [5].

*Ellenben, mint Fröhlich Róbert kimutatta, sem a bácskai, sem a temesi ú. n. »római sánczok« nem származhatnak a rómaiaktól, mert a sánczok mentén sehol sincs nyoma a castrumok-, castellumok- vagy csak propugnaculumoknak is, a sánczoknál levő árkok nem egyöntetű terv szerint készültek, a mi rómaiakról nem tehető fel, igen sokszor pedig egyenesen a római területnek fordul az árok; aztán a sáncz vonala sem folytonos, hanem bizonyos távolságban megszakad. Kétségkívül tehát barbár eredetűek e sánczok s mivel a Bács-Földvár táján levő vonalat Ammianus Marcellinus is említi (XVII. 13, 6.), bizonyos, hogy már a rómaiak idejében is megvoltak. A sánczárkok különböző elhelyezéséből pedig — t. i. hol az egyik, hol a másik, néha mind a két oldalon vannak — arra is következtethetünk, hogy többféle nép felhasználta különböző időkorokban s a saját szükségletei szerint egészítette ki. Így az

Apatintól kiinduló s egész Bácskát keresztülfutó sánczról, mely Gombos vagy Bogojeva felé kitér a rendes irányából s körülfogja a gombosi földvárat, Cziráky Gyula mutatta ki, hogy beletartozott az avarok védelmi rendszerébe [6].

*A hontmegyei Kéméndtől Új-Barson és Helembán át Selmeczig terjedő sánczokat a kvádoknak tulajdonítják. Ezek nem egyszerű földhányásból állnak, hanem mint Henszlmann I. megjegyezte, félig égett téglához hasonló égett agyag is nagy mennyiségben fordul elő s e tekintetben összehasonlíthatók a kelták által készített scarabantiai sánczczal, melyet Bella L. írt le. Hasonlót tapasztalt Neudeck Gyula az Alduna-melléki dombroviczai Muntjána nevű sáncznál, melynek koronája tűzzel megkeményített agyagból áll [7]. *NG.

A tulajdonképeni Ördög- vagy Csörszárok építését sokan a jászoknak (jazygoknak), mások a hunnoknak, némelyek pedig maguknak a magyaroknak tulajdonítják, kik a haza elfoglalása alkalmával emelték volna ezeket.

A Duna és Tisza közti árkokat Bél Mátyás is leírja. Tomka-Szászki földrajzában e sánczokban avargyűrűket lát, melyekből Magyarországra 7, Erdélyre pedig 2 esik. Megjegyzem, hogy e név »cserszárok« először 1558-dik évben Székel István krónikájában fordul elő; az első térképet, melyben a csörszárok ezen név alatt van beiktatva, Mikovényi Sámuel készítette 1737-ben. Az iratokban egész mai időig, mint nagyárok, kisárok, óriásárok, hosszúárok, árokszög, tündérárok stb. elnevezések alatt fordul elő [8].

A kérdes, vajjon mely néptől származnak e különféle vidéken elterjedt gátárkok, csak akkor lesz megközelítőleg eldöntve, ha ezeket felásva, oly tárgyak kerülnének napfényre, melyeket egyéb leletekkel lehet összehasonlítani.

Jegyzetek. 1. Demmin 296. l. — 2. Cohausen 167. l. — [* 3. Mon. Sangall. Gesta Karoli. Lib. II. 1. (Pertz: Mon. Germ. Hist. Script. II. 748.) Einhard évkönyveit l. Pertz id. m. XI. 9. — 4. Rómer Fl. Mouv. Arch. en Hongric. Compte-Rendu. II. köt. 1. 39—77. l. — Dr. Sebestyén Gy. A székelyek neve és eredete. 54. s köv. ll. s Az avar székely kapcsolat emlékei 26. s köv. ll. — 5. Torma K. A Limes Dacicus felső része. (Ért. a Tört. Tud. Kör. IX. 2.) Budapest, 1880. Adalék északnyugoti Dácia föld- és helyiratához. M. Tud. Akad. Évkönyvei. 1863. XI. köt. 2. 34. és Az alsóilosvai római álló tábor. Az Erdélyi Múz. Egyl. Évkönyve III. köt. 1. 10. — Téglás G. tanulmányai Arch. Közl. XIX. 1896. Erdélyi Múz. XIII. 1896. 384., 416. U. o. XVII. 1900. 261., 313. V. ö. Kuzsinszky B. a Szilágyi S. szerkesztésében megjelent Millenniumi magyar tört. I. köt. CLXIX. s köv. ll. — 6. Fröhlich R. A bácskai ú. n. római sánczok. Arch. Ért. VII. 1887. 19., 132., 207., 309. és Dacia nyugoti határa és a római sánczok. Arch. Ért. XI. 1891. 419. — Szilágyi S. Magyar nemz. tört. I. köt. CCLXIX. és köv. ll. — Cziráky Gy. A bogojevai sírmező és földvár. Arch. Ért. XIX. 1899. 268. és a bácsmegyei sánczok. U. o. XXIV. 1904. 234. — Haller J. A pécskai sánczok. Arch. Ért. XXIV. 1904. 235. — 7. Henszlmann J. Arch. Ért. XII. 1878. 248—249. Bella L. Scarbantia sáncza. Arch. Ért. XVI. 1896. 223—226. Neudeck Gy. Régiségek az Alduna vidékén. Arch. Ért. XIII. 1893. 258—259. — 8. Rómer id. m. 39—77. Szilágyi S. A magyar nemzet tört. I. köt. CCLX. és CCLXIX. s köv. ll. *NG.]

Gerendás falak. Némely várnak egyes falaiban erős, 40 cm.-nyi vastagságú gerendák vannak befalazva.

Találunk pedig ily gerendás falakat igen korán épült várakban [1], de olyanokban is, melyek határozottan a puskapor feltalálása után épültek.

A gerenda befalazásának mindig az volt a czélja, hogy a falat megóvja a repedésektől.

A puskapor feltalálása előttieknél ott találjuk az építés ezen technikáját, hol a talaj nem volt teljesen megbizható, azaz könnyebb kőzetből vagy földneműből állott, mely az épület súlya alatt könnyen sülyedhetett.

A puskapor után épült várak építői a gerendás falakat pedig az ágyugolyók által keletkező falrepedések továbbterjedése, illetőleg gyengítése elleni védekezés czéljából alkalmazták, főleg a tornyok egyes emeletei közé fektetvén a gerendákat.

Ily gerendás falakat találtam felvételeim alkalmával a füleki várban, hol a kaputorony egyes emeletei között hatalmas gerendák vannak beépítve (120. ábra). A simonyi kisebbszerű várban szintén vannak gerendás falak.

Jegyzet. 1. Demmin 328. l. és Näher, Feudalzeit 52. l.

Gerendalyuk. A várak falain igen gyakran találni szabályos vonalban lévő lyukakat. Hol az építésnél a szikla magassága vagy egyéb akadályok miatt állványokat nem állíthattak, mint pl. Árvavárban vagy Beczkón, ott függő állványokat alkalmaztak; t. i. a falból erősen kiszökő gerendákat raktak, azokra pedig rákötötték a függő állványokat, innen van, hogy gyakran találni a (különösen rohammentes) falakban fatuskókat vagy lyukakat, mert az állványokat lefűrészelve a falban lévő tuskókat bennhagyták; de némely helyen kihúzták a nélkül, hogy a nyílásokat betöltötték volna. Néhol a falban maradt tuskók idő folytán elrodhadtak. Némely helyen a lyuk egész falvastagság hosszat ment át, ily esetben belülről kövekkel tömték be a lyukat.

Wiesbaden város körfalának egy részét rómaiak építették és az állványlyukakat betömetlenül hagyták.

A szobafalak felső részein lévő lyukak a mennyezet gerendáinak a helye.

Találni ily lyukakat vízszintes sorban a falak legfelsőbb részén is, ilyenek fából szerkesztett védő folyosóknak szolgáltak, ezekről a kellő helyen lesz szó. 121. ábra alatt bemutatom St.-Triphonnak (Francziaország) a rómaiak által épített tornyát.

A középkori váraknál úgy külföldön [1], mint hazánkban ilynemű lyukakat gyakran nagyobb számban találni; így pl. Vajda-Hunyadon [2], Detrekő várban és sok más helyen [3].

Jegyzetek. 1. Krieg 116. l. — 2. Arányi 40. l. — 3. Saját felvételem.

Görögtűz (l. Ostrom és védelem).

Gyámkő, vállkő (Tragstein, Kragstein, Console, Corbeau). A falból kiszökő, gyakran szépen faragott köveket, melyekre erkélyek, szuroköntők, padmalyok vannak építve, gyámköveknek, vállköveknek nevezzük. Rajtuk gyakran famennyezetek is nyugosznak. Ezeket Európába, miután alakjukkal és rendeltetésükkel

megismerkedtek, a keresztes vitézek hozták; itt aztán nagyon gyorsan terjedtek el és jelenleg is használtatnak.

Hazai várainkban is nagyon gyakran alkalmazták a középkorban és hol egyszerűbb, hol díszesebb faragványokkal ékesítették.

Városokban erkélyek és kiülők rendesen gyámköveken nyugosznak.

Gyémántárok-bemetszés (Diamantgraben, Terrain-Einschnitt, Durchstich, Coupuren, Diamant). Már a német elnevezések utalnak különféle alkalmazásukra; hol a tornyok előtt vagy azok körül alkalmazták, hol pedig a sikátort elzáró fal helyett árokkal zárták el, s ha szükséges volt, az árokoldal koronájára czölöpöket is raktak. A közönséges ároktól abban különböznek, hogy medrük ékalakú. Lejtőjük és szélességük szabályhoz kötve nem volt (123. ábra) [1].

Némely helyen a körfal csak a rovátok vastagságában támaszkodott a faltoronyra, a gyilokjárófal a toronytól vagy 175 cm. távolban megszünt, úgy hogy a torony és gyilokjárófal között nyílás támadt. A közlekedést a torony és a gyilokjáró között, a toronyból a gyilokjáróra lebocsátott emeltyűn eszközölték.

Ezen védelmi eszközt »Einschnitt«-nek nevezték és arra szolgált, hogy az ellenség, ha a gyilokjáróra ért, a toronyba ne juthasson (124. ábra) [2].

Jegyzetek. 1. Mothes Baulx II. köt. 145. l. — 2. Köhler III. köt. I. sz. 348. l.

Gyepű (l. Gátárok).

Hadiorom (l. Rovátkák).

Hajítógép (l. Ostrom és védelem).

Haláljárda, gyilokjáró, öldöklő folyosó (Mordgang). Az első kővárak 4—6 m magas és alig 1 m vastag körfallal voltak körülvéve. A falak megrohanása, valamint megvédése létrák segítségével történt. A védekezés ezen módja azonban nagyon nehéz volt s ezért a falakat csakhamar úgy építették, hogy rajtuk védelem czéljából kényelmesen lehetett járni. A fal kifelé néző oldalán mellvédő vagy rovátos falat emeltek; így megvédve lévén az ellenség nyillövéseitől, a várbeliek a rovátok nyílásain könnyen visszanyilazhattak ellenségeikre.

A gyilokjárók különfélék voltak.

Rendesen úgy épültek, mint azt a 125. ábrán látni. Wildenburg vár (Rajna mellett) körfalának gyilokjárója oly keskeny volt, hogy azon járni nem lehetett, ott kőlapokkal betakart gyámkövek befalazása által szélesbítették a gyilokjárót (126. ábra).

A gyámkövek gyakran nagyobbak, mélyebbre befalazva és ívekkel össze vannak kötve, mint azt Runkelstein várban (Tirol, 127. ábra), Neuscharfenecknél (Bajorország, 128. ábra) és Sporkenburgnál (Witzlar, 129. ábra) látni.

A gyilokjárda egyszersmind közlekedésül is szolgált, hogy ebben akadály ne legyen, oly helyeken, hol a körfalon torony volt, a tornyon kívül

folyosót építettek, úgy hogy azt megkerülve, a körfalon végig lehetett menni, mint pl. Windeck várban (Siegthal, 130. ábra); itt két fal között áll a köríves torony, abba ívekkel összekötött gyámkövek vannak befalazva, ennek folyosóján, a tornyot nem érintve, egyik körfalról a másikra lehetett jutni.

A körfalak czélszerűen épült váraknál 10 m magasságot is elértek és rendesen egy magasságban voltak az épületek emeletével oly czélból, hogy a gyilokjáróról vagy az épületbe, vagy magába az öregtoronyba lehessen jutni [1].

Némely helyen a gyilokjárót faszerkezettel szélesbítették, mint az a védőfolyosóknál is történt.

Hazánk váraiban gyakran találtam egyszerű gyilokjárdás körfalat, úgymint: Szalonakon, Bozókon, Beczkón, Sümegen stb., de vannak várak, mint Lánzsér, Lietava, Sztrecsén, Lednicze, Zólyom-Lipcse, Zólyom, hol gyilokjáró nincsen; ezeknek valószínűleg védőfolyosóval kapcsolatos faszerkezetű gyilokjárói voltak. Zólyom-Lipcsén 25 év előtt távolították el a faszerkezetű gyilokjárdát.

Gyámköveken nyugvó gyilokjárdát Gesztesen találtam, hol azzal a palota és a katonalaktanya van összekötve [2].

Jegyzetek. 1. Piper 240—243. l. — 2. Saját felvételem.

Halastó, haltartó. A középkor vallásos szelleme a bőjtöt kötelezőbbnek tartotta, mint mai korszakunk. Sokan még azért is a pápához folyamodtak, hogy vajjal főtt ételeket ehessenek. De az emberi természet még akkor is csak emberi természet volt s a gazdag várúr gondoskodott arról, hogy a bőjti napokon se hiányozzék a jó falat. E czélra azon volt, ha csak lehetett, nagy költség és fáradság árán is, hogy tóra tehessen szert.

Ha patak volt a környéken, vizét a vár közelébe iparkodott vezetni, medenczébe gyűjtötte s tavat alakított belőle, melyet azután különféle halakkal népesített meg.

A tavak majd nagyobbak, majd kisebbek voltak; néhol oly nagyok, hogy rajta csónakáztak is, ilyen rendesen a vár alján terült el [1]. Kisebb tavak, illetőleg haltartók a várterületen belül is találhatók, sőt néha külön ráktartókat is készítettek, mint pl. Déva várban, hol a tóban pisztrángokat és rákokat tartottak [2].

Hazai várainkban gyakran akadunk ily tavakra; Német-Ujvár, Dobora, Szomolány, Keresd, Beczkó, Zólyom-Lipcse, Bozók, Csábrág, Lakompak várak kisebb-nagyobb halastavakkal rendelkeztek [3]. Diós-Győrön is volt halastó [4]. Tatán mintegy 300 holdas halastó van, mely a várat két oldalról védi [5]. Keresden a halastó közvetlen a vár alatt van [5].

Jegyzetek. 1. Feil 52. l. — 2. Kőváry 170. l. — 3. Saját felvételem. — 4. Kandra Kabos: Archaeologiai közlemények 1895. évf. 111. l. — 5. Saját felvételem.

Hamit (Homeyde). Már a XII—XIII. században a város és várkapuk előtti különféle fából és földből készült tornyokat és erődítményeket »Hamit,

Homeyde«-nek nevezték. A XVI. században a különböző kapu előtti erődítmények elnevezései is tisztultak, úgy hogy ma Hamit alatt várkapuk előtt lévő czölöpökből, kőből és földből épült házakat értünk.

Ilynemű erődítmények segítségével, melyek mint említettük, a váron vagy városokon kívül voltak építve — 1230-ban Brescia s 1243-ban Viterbo II. Frigyes ellen, 1312-ben Firenze VII. Henrik és 1238. évben Padua városok Romano Ezzelino ellen sikeresen védelmezték magukat (131. ábra) [1].

Hazánkban majd mindennemű védelmi eszközöket találunk, s valószínű, hogy a »Hamit«-ot is ismerték; minthogy azonban ezek csak fából készültek, könnyen elpusztultak, úgy hogy ma már azoknak nyomaira sem ismerni.

Jegyzet. 1. Köhler III. k. 444. és 454. l.

Hamutartó. Az összes irodalomban csak Kiesling tesz említést Eibenstein vár (Gmünd mellett) leírásában hamutartókról. Erről azt mondja, hogy Eibenstein várban a konyha közelében volt egy folyosó és ennek falában egy kis nyílás, melyen a konyha-hulladékot és hamut egy földalatti kamrába hányták. Hogy ily hamulyukakat konyhák mellett és konyhákban találni, azt ő többször tapasztalta. Némelyek, úgy mondja, e kamrákat börtönöknek magyarázzák, hová az éhhalálra itélteket a konyhában levő lyukon eresztették le. Kiesling azonban ezeket hamutartóknak vallja, egyszersmind állítván, hogy időről időre a hamut eltávolították [1].

Ily hamutartókat én sehol sem találtam és Kieslinget kivéve az irodalom sem említi ezeket.

Jegyzet. 1. Kiesling 27. l.

Harangtorony (l. Torony *e)* alatt).

Hársfa. A várlakók nemcsak magoknak szereztek mindenféle kényelmet, de gondoskodtak a szegény vándorról is; azért nagyon gyakran találunk a várkapu előtt hársfát. Ennek árnyéka alatt várt a jövevény, míg a várba beeresztették, itt tanyáztak a koldusok alamizsnáért könyörögve.

A kalandjairól ismert Lichtenstein Ulrik lovag, a hársfa alatt koldusnak öltözve, keveredett a koldusok közé azon czélból, hogy kisétáló vagy kilovagló imádott hölgyét egy perczig láthassa [1].

Valamelyik előudvarban szintén volt hársfa, ennek árnyékában fürödtek kádakban nyáron a hölgyek, itt élvezték a szabad levegőt; itt tartott a várúr bírói széket, nem ritkán élet-halál felett határozva [2].

A XVI. századtól kezdve, midőn az urak váraikat elhagyva, a síkon épült kastélyaikba költöztek, a bíráskodás a kastély kapucsarnoka alatt ment végbe.

Külföldön csak a várnépe felett itéltek az előudvar hársfája alatt, hűbéresek vagy gonosztevők felett a várkapu előtti hársfa alatt folyt a bírói szék.

Francziaország északi részén a fenyő, déli részén, Spanyol- és Olaszországban pedig az olajfa dívott a hársfa helyett [3., 4., 5].

Külföldön még ma is megvan a hársfa, pl. Dilsbergben (Sziléziában) az előudvarban [6], Frankenstein (Tirol) és Ebersteinban (Tirol) a kapu előtt [7] és számos más várban.

Hazánkban Bajmóczon a várkapu előtt díszlik még most is a kegyelettel gondozott gyönyörű 800 éves hársfa, mely alatt — a hagyomány szerint — Mátyás király vadászat alkalmával többször reggelizett; a második, már enyészetnek induló hársfát Zólyom-Lipcsén találtam az előudvarban. Munkács egyik bástyáján áll egy terebélyes hárs. [*A zborói várkastély száz hársfája történeti nevezetességre tett szert azzal, hogy I. Rákóczi György számos levele keltezésénél használta e szavakat: »Datum Zboroviae sub centum tiliis.« *NG.]

Jegyzelek. 1. Weinhold I. k. 216. l. — 2. Hajnik 249. l. — 3. Raumer 169. l. — 4. Schultz II. k. 51. l. II. kiadás. — 5. Cori 26. l. — 6. Schulte I. k. 156. l. — 7. Taschenbuch I. k. 49. l.; IV. k. 51. l.

Hegytorok. Gyakran a hegylánczokból félszigetképen kinyuló fokra, sziklatömegre van a vár építve.

Ily esetben a sziklatömeget a várkapu előtt mély árokkal szokták elválasztani a hegyláncztól. Ezen árkot hegytoroknak nevezik. Külföldön gyakran előfordulnak, ha a vár fekvése ezt kivánja. Hazánkban Csábrág, Kékkő, Zay-Ugrócz, Végles várak vannak hegytorokkal a hegyláncztól elválasztva.

Wildenstein (Dunán) várnál már az elővár van elválasztva a hegytől hegytorok által (53. ábra).

Hidak. Vannak várak, melyek tavakban vagy folyók mellett épültek, vagy nagyobb vízárokkal voltak körülvéve. A biztos közlekedés czéljából a kapu előtt nagyobbrészt kőhidat építettek, melynek a kapu előtti részén emelcső volt alkalmazva. A várúrnak főgondja volt a híd előtti kaput lehetőleg megvédeni. E czélból néhol a kapu előtti kis udvart rekesztették el, hogy az ellenség csak csekély erővel rohanhasson a kapuhoz, ilyen pl. Montargis vár (Francziaország). Itt a kaput megvédte a kaputorony, azonkívül a gyilokjáróval ellátott kis előudvar falairól is védelmezhették a kaput, ha az ellenség betört az előudvarba [1].

Couci várnál (Francziaország) 4 kőoszlopon állott a híd, melynek dobogójáróját azonban könnyen szét lehetett szedni. Utánna kettős torony következett, honnan megakadályozhatták az ellenség netaláni kisérletét, hogy új hidat készítsen; e kettős torony és a várfal között pedig emelcső volt alkalmazva [2].

A Friesach város (Karantán) kapuja előtti hidat két egymás mögött álló toronyból lehetett megvédeni [3., 4., 5].

Oly helyeken, hol a híd egészen a körfalig ment, ott a körfal mellett a hidat derékszögben megtörve, balra vezették a kapu felé; ez pedig azért történt, hogy az ellenségnek csekély tere legyen erejének kifejtésére (132. ábra) [6]. A XV. század vége felé nagyobb városok, mint pl. Metz, Milanó és Caerphilly hidját, külön előbástyák és tornyok védték.

Hazánkban Kaboldon, Lánzséron, Szigetvártt és Vajda-Hunyadon voltak külön hídvédő tornyok. Megjegyzendő, hogy ott, hol a hidat kőből építették, az utolsó kapu előtti jármot mindig emelcső képezte.

Folyók mellett fekvő városok állandó hídjainak oszlopaira tornyot emeltek. Ha az ellenség a hídon be akart hatolni a városba, előbb a tornyokat kellett bevennie, például szolgáljon Cahors vár hídja, melyen három és a St.-Sutri (Francziaország), melyen négy torony van [7].

Jegyzetek. 1. Viollet le Duc. 115. l. — 2. Ugyanott 92. l. — 3. Essenwein 215. l. — 4. Viollet 188., 193. l. és Clark I. k. 320. l. — 5. Saját felvételem. — 6. Merimé 18. l. — 7. Merimé 15. l.

***Homárka** (Hunnok árka). Így nevezik a háromszéki Réty község határában, a nyírben, a Feketeügytől Magyarós felé vizenyős talajon húzódó 11—14 m. széles és 2 m. magas homoktöltést, melynek folytatása volt a magyarósi »Csőszárok«. A »gátárok« czím alatt említett ősi erődítmények közé tartozik, de hogy mely időből származik, bizonytalan. Rendesen »hunnárok«-nak, »hunnok árká«-nak magyarázzák s a hunn idők maradványának tartják. Az elnevezésnek aligha van köze a hunnokhoz, inkább a török-tatár »kum-arka« = homok-hát kifejezésnek felel meg. *NG.

Homlokorom. A homlokormok különösen a Hansa-városokban, az úgynevezett macskahágó alakban voltak divatosak, a városokban azonban csak nagyon ritkán fordulnak elő.

Több ilyen homlokorom ismeretes: némelyek díszített kéményekkel vannak összekapcsolva [1., 2]. Bemutatom a 133. ábrán a De Fontenay apátságból (Francziaország) valót (Côte-d'or), 134. ábrán pedig Landsberg (Elsass) vár homlokormos palotáját [3]. Wildenburg (Elsass) és Schönna (Tirol) várakban is vannak homlokormok [4].

Hazánkban góth templomoknál és profán épületeknél találni néha ily ormokat, de várainkban, amennyire azokat ismerem, csak Nagy-Tapolcsány várban találtam, még pedig az öregtorony homlokzatán; arról sem mondhatom biztosan, hogy még a középkorban épült-e, mivel újabb időben, a mostani birtokosa báró Stummer az öregtornyot restauráltatta. Eperjesen egy csúcsíveskorú háznak van homlokorma.

Jegyzetek. 1. Piper 458. l. — 2. De Caumot II. k. 94. l. — 3. Essenwein 128. l. — 4. Näher Feudalzeit 36. l. és Clemen 1893. 184. l.

Hunnárok, hunnok árka (l. Homárka).

Ikervár (l. Kettős várak).

Imaház (Oratorium). Némely várban a kápolna úgy volt épitve, hogy a várúraság egy, a kápolna melletti kisebb szobában hallgathatta a szentmisét. Ezen imaházakat földszint vagy emeleten építették; az oltár felé szolgált ablakuk pedig rendesen vasrácsozatos volt.

Hazánk váraiban ily külön imaházat Kis-Küküllő várban, Kis-Tapolcsányban és Bodókon találtam, az irodalom is csak Thomasbergen és Aggstein várakban (Ausztria) lévőket említi [1].

Jegyzet. 1. Feil 158. l.

Irodalom. A felhasznált irodalmi termékeket felsoroltam, mind e mellett szükségesnek találom az irodalomról is koczkáztatni néhány szót.

Sokan azt hiszik, hogy várirodalom alig lehet; hiszen ki foglalkoznék a hegy ormain romba esett falakkal? Igaz ugyan, hogy a várromokkal csak a XIX-ik század második felében kezdtek a szaktudósok tüzetesen foglalkozni oly czélból, hogy a kultúrtörténelem ezen ágát is tisztába hozzák. Ez irányban Näher, Cohausen, Essenwein, Viollet le Duc, Schultz, Klark, Clemen nagyszámú hivatkozásokkal, Piper pedig részletekbe bocsátkozva, éles kritikával írt könyvében eredményesen fáradoztak; hozzájárul még számos monografia egyes várakról és egyes vidékek várairól. A hadviselésnek nagy horderejét a népek életében mai napig érezzük, érezték ezt minden korban a népek; azért foglalkoztak is azzal. Hogy a középkori várak építésénél már a XII-ik században segítségül vették Vitruvius és Vegetius könyveit, már másutt említettem; ez alkalommal csak felhozom, hogy Vitruvius Pallio 13—11 Krisztus előtt tíz kötetű munkát írt Octavianus Augustus császár kivánságára e czím alatt »De architectura libri X. ad Caesarum Augustum«, melyben mindent, mi az építkezésre vonatkozik, részletesen leír. Flavius Vegetius Renatus 400 körül Kr. u. élt és »Epitoma rei militaris« vagy »Institutiorum rei militaris libri quinque« czímű könyvet írt.

A hadtudománynak a népek fentartásában oly nagy része volt, hogy nem csodálkozhatunk, ha azzal már a legrégibb időktől fogva foglalkoztak a legnagyobb férfiak. II. Lajos bajor király megbizásából Jähn Miksa porosz alezredes, Európa szerte 76 nagyobb könyvtárt kutatott át, összeírván a hadviselésre és várépítésre vonatkozó könyveket és kéziratokat. Munkáját 1889-ben közölte két kötetben. Az első tárgyalja a Homeros előtti ókort egész 1600-ig, 32 szakaszban és 135 czikkben. E műben tüzetesen felsorolja a talált irodalmat. A második kötet tárgyalja az 1600-tól való kort egész a mai napig. Jähn kimutatja munkájában, hogy a legrégibb időktől kezdve a mai napig nagyszámú tudósok, építők, mérnökök, hadvezérek, sőt uralkodók is foglalkoztak e tárgygyal.

Érdemes munkát végezne az, ki hazai könyvtárainkat és levéltárainkat kutatná fel ez irányban, mert nem tehető fel, hogy a harczra oly gyakran kényszerített magyar nemzet, ez irányban följegyzéseket ne tett volna és azokat ne őrizte volna meg.

Jégverem. Ritkán ugyan, de mégis találni némely várban jégvermet; ennek tartalmát nyári időben úgy mint ma is, az italok lehűtésére, hústartásra és esetleg a beteg fájdalmainak enyhítésére használták. Ily jégverem Trausnitz várban volt, de már elpusztult [1].

Hazánk váraiban jégvermet nem találtam s a hol olyan létezik, az a váron kívül van építve, mint pl. Vöröskőn a gazdasági épületek mellett.

Jegyzet. 1. Trausnitz 17. l.

Jelkép. A kőfaragójelekről szóló czikkben azok használatáról s jelentőségükről van szó. A jelképeknek is ugyanazon czéljuk volt, mint a kőfaragójeleknek, t. i. azokkal jelölte meg a kőfaragó azon köveket, melyeket az építkezésre kifaragott, bizonyítékul annak, hogy az az ő munkája, és hogy ezek után a faragódíj neki jár. Az ily jelképek a román építkezési korban fordulnak elő, nemcsak templomokon, hanem várakon is, pl. Blankenhorn (Württemberg) és Wildenburg (Odenwald) várakban; utóbbinál a jelképet egy púpos kő (Buckelquader) közepén látni [1]. Néhány ily jelképet a 135. ábrán mutatok be. Előfordulnak még Gelnhausen (Fulda mellett), Kästinburg (Rajna), Laithabruck, Pottendorf (Ausztria) és a sziriai várakon, melyeket a keresztesvitézek építettek [2].

Hazánk váraiban a faragott kövek általában gyérek; a hol faragott követ találtam, gondosan figyeltem a kőfaragó jelképekre is, de olyanokra sehol sem akadtam.

Jegyzetek. 1. Näher, Feudalburgen 106. l. — 2. Piper 190. l.

Jelszavak. Németországi városokban különösen a polgárok szerették házaikat, üzleteiket jelszavakkal ellátni.

Hogy szokás volt-e az a várakban, azt az irodalom nem említi.

Hazánkban azonban némely helyen találkozunk ilyen jelszavakkal, pl. az egresi és vécsi vár egyik szobaajtaja felett [1], Krasznahorkán [2] és Csábrág várnak egyik szobaajtaja felett, hol a felírás a következő: »Deus dat, cui vult«, Egresen pedig azt olvassuk: »Rebus in adversis patientia probatur« [3]. Murányvár kapuja fölött is volt Kohárytól s utóbb gróf Bercsényitől egy-egy: »Dat Deus cui vult«. Comes Stephanus Koháry. »Accepit ubi vult«. Comes Nicolaus Bercsényi.

Kakasborozda (l. Gátárok).

Kályha. Csodálatosnak tartom, hogy sem a kályha feltalálójáról, sem első alkalmazásának helyéről és idejéről mitsem tudunk, mert a kályha alkalmazása annak idején feltűnést okozó találmány lehetett, minthogy az addig használt kandalló fölött rendkívüli előnyei voltak. A kandalló tüze egyenletes meleget nem adott, a melegség fokát szabályozni nem lehetett és erősebb szél alkalmával a füsttel kellett megküzdeni. A st.-galleni klastromban megvan a klastrom építési terve 830-ból, itt úgy mondja Krieg, hogy a hálóterem és a főapát mellette lévő szobáinak tervrajzában két kályha és ezeknek kéménye van bejegyezve, ennek alapján azt állítja egyúttal, hogy 830 körül a kályhát Németországban már ismerték. Támogatja állítását azzal is, hogy a germánok a rómaiak által használt sütő- és egyéb kemenczéket »römische Brennöfen

verschiedener Art« ismerték és hogy sokkal könnyebb volt ily sütőkemenczével fűteni, mint hypocaustumot épiteni, melyhez agyagcsövek és üres téglák voltak szükségesek, a germánok pedig ezek készítéséhez nem értettek [1].

Cori, Essenwein és más írók Krieg állítására hivatkoznak [2]. Ezeknek ellentmond Piper, azt állítván, hogy a rómaiak a kályhát (»fornax«) mint szobafűtőt nem használták és ha a st.-galleni monostor alaprajzán a szó fornax az említett két helyen előfordul is, az nem kályhát, hanem kemenczét avagy tűzhelyet jelent, a kitétel »domus fornace calens» alatt a hypocaustum praefurniumot, azaz utóbbinak fűtőjét jelenti. Úgy hiszem, hogy ahol eredeti rajzban van előttünk kályha és kémény, nem lehet ott hypocaustumról beszélni, mely ott rajzolva nincsen. Különben Piper a kályhák behozataláról saját nézetét nem közli, csak azt állítja a mit a többi szakíró, hogy az 1399. évben elpusztított Tannenberg vár (Hessen) romjaiban találtak kályhafiókokat [3] és hogy ezeket tartják a legrégibbeknek; s ebből azt következtetik, hogy a kályhák használata a XIV. század végén és a XV. század elején terjedt el, a XVI. században pedig általánossá lett. Ezt indokolja még azon körülmény is, hogy a XVI. században az ablakokat már üveggel látták el s így a kályhákkal való fűtés eredményessé és kellemessé vált [4]. Wartburgban az 1319. évben történt átalakításkor alkalmazták az első kályhát [5].

A kályhákat mindig kívülről vagy folyosón, vagy a falban épült kis kamrácskákból fűtötték; mint azt még manap is vastagfalú régibb házakban találni; a kémény pedig a falba volt beépítve, mint az ma is történik.

A legrégibb kályhafiókok díszítményei még az átmeneti korra vallanak, t. i. nem tiszta csúcsíves stylüek. Természetes, hogy az első kályhák nyersek, durvák voltak, a XVI. században a kályhagyártás már művészetté fejlődött. Ugyane korban szerették a többszinű zománczos kályhákat. Az előbbi korból valók azonban a legtöbb esetben egyszinüek, sőt csupán vörös szinüek s zománcznélküliek.

Gyűjteményekben gyakran a legkülönbözőbb alakú és díszítményű kályhafiókokat találunk. Legkedveltebb díszítmények az állatvilágból valók, ú. m. oroszlán, sárkány, griff, krokodil, de találunk virágdíszítményeket, sőt szenteket is

Bemutatom 136. ábra alatt a Sargans várban (Rajna) lévő igen egyszerű és 137. ábra alatt Hohensalzburgban még most is látható díszkályhát, továbbá a biccsei vár lovagtermének tetszetős fehér, sárga és kékzománczos kályháját 138. ábra alatt; nemkülönben a pozsonyi városi múzeumban őrzött magyar várakból származó kályhafiókokat (139. ábra).

Fölemlítem még, hogy vaskályhák már a XVI. század elején divatossá lőnek. Trausnitz várból való vaskályhát 1529-ből, egy másikat 1536-ból a müncheni nemzeti múzeumban látni. Dhann várban (Speier mellett) 1590-dik évből és Kränkingen várban (Steinathal) 1559-ből származó vaskályhák még most is helyükön állanak, nemkülönben Röthelstein várban (Ausztria), melynek rajázt 140. ábrán mutatom be [6]. Hazánkban a vöröskői várban még a XVI. századból származó, igen szép zöld zománczos nagy kályhák vannak.

Jegyzetek. 1. Krieg 207. l. — 2. Cori 99. l., Essenwein 139. l. — 3. Piper 495. l. — 4. Cori 99. l. — 5. Ritgen 25. l. — 6. Piper 449. és 496. l.

Kamrák (földalattiak). A földalatti pinczéken, börtönökön, éléskamrákon, kincstárakon és alagutakon kívül fordulnak elő olyan helyiségek is, melyeknek czélja felől a szakírók különféle s eddig el nem döntött véleményben vannak. Például felhozom Trifels várat (Zweibrücken). A palota udvarában van egy kikövezett 13 m mélységű akna, mely görögkereszt alakú faragott kővel van fedve úgy, hogy a kereszt négy ága négy gyámkövön nyugszik. Az akna a sikátor alatt a, szabadba vezet.

Näher ezen alkotmányt börtönnek, dr. Faber árnyékszéknek tartja, mások fűtőt látnak benne, melylyel a palotát fűtötték. Még legvalószínűbb volna Krieg nézete, ki ebben alagutat sejt, melyen az ország klenodiumait mentették meg, ha ellenség támadta meg ezen »birodalmi« várat. Ha ez volna rendeltetése, miért fedték be keresztalakú kővel, a melynek keresztszárnyai között négy nyílás van, és miért nem kerek kővel, a mely az aknanyílást egészen elfödné? De különben is az ország klenodiumainak Trifels nem volt állandóan rejtekhelye; hanem csak előreláthatlan körülmények folytán kerültek oda.

Még ennél is érdekesebb földalatti kamrák vannak Liebenfels várban (Karinthia; 141. ábra). A kápolna melletti folyosón lépcsőkön jutunk az *a* bolt-íves kamrába; innen vezet a *b* folyosó a *c* kamrába, ebből pedig a *2* számú lépcső felfelé a *d* kamrához, a *3* alatti meredek lépcsőkön felfelé jövünk az *e* keskeny kamrába, utóbbitól *5* alatti csigalépcsőn érünk az *f* kamrába, mely az *e* kamra felett van; a *4* alatti lépcső pedig az *e* kamrát *c* helyiséggel köti össze. Ezek szerint a *c* és *f* egyenlő mélységben vannak, *d* két méterrel magasabb, *e* pedig mélyebben fekszik mint a többiek. E kamrák sziklába vannak vájva és bevakolva, csakis a *b* alatti folyosóban látni kőből faragott ajtóbélleteket, melyek alakjukra nézve a XVI-dik századra vallanak. — Különösek azon fülkék, melyek a *d* kamra kivételével a többi kamrákban a *g, h, i* alatt az alaprajzban láthatók. Az *e* kamrában lévők 1·05 cm szélesek, 0·94 cm magasak és 1·10 cm mélyek; a többi kamra pedig 0·94 cm széles, 0·86 cm magas és 0·70 cm mély. Valamennyinél polczszerüen szabadon álló tölgydarab van befalazva. Mint az alaprajzon látni, a *c*-ben 4, *f*-ben 3, *a*-ban 2, *e*-ben pedig 12 fülke van; utóbbiban columbarium módja szerint négy sorban vannak egymás fölött (ábra c^1). A legmélyebb *e* kamrában a falra fekete szinnel silhouette van festve két alak, melyek a középső fülke felé nyujtják kezüket, a harmadik pedig botot vagy fáklyát tart kezében (141. ábra *e*). Eddig senkinek sem sikerült a kamrák rendeltetését kimagyarázni, csak az ismeretes, hogy a kamrák fölötti lakosztály IV. 1580-ban újonnan épült, a vár pedig már 1252-ben okmányokban említtetik [1].

Föld alatt rejtett kamrákat találni még Wasenburg várban (Inn mellett) is. Hazánkban ily kamrákat én nem találtam. A lakott várakban azon kérdésemre, vajjon vannak-e valahol rejtett kamrák, mindig határozottan nemmel feleltek, rombadőlt várakban pedig ásatás nélkül amúgy sem lehet olyanokba bejutni; de Vajda-Hunyad várról tétetik említés, hogy földalatt a »sziklában rejlő boltozott rejtekbe jutni«, mely be van falazva [2]. Továbbá Munkácson

és Unghvárott is valának sziklába vágott rejtett kamarák és Visegrádon a »korona-verem«.

Jegyzetek. 1. Piper 550. l. — 2. Arányi 46. l.

Kandalló. A rómaiak győzedelmes hadjárataik következtében zordabb éghajhajlatú vidéken is telepedtek le. A hideghez szokva nem lévén, ellene hathatósan védekeztek azáltal, hogy az otthon, főleg fürdőikben használt hypocaustumokat lakóhelyiségeikben is alkalmazták. A műveletlen, de edzett éjszaki népek csak igen hiányos fűtőeszközöket használtak. Rendszerint egyik szoba közepén állott a tűzhely, vagy a földön raktak tüzet s így óvták meg magukat a hideg ellen. A füst pedig a tető alatt találta útját kifelé. Hazánk némely éjszaki megyéiben még most is találni konyhákat kémény nélkül.

Midőn a germán népek a rómaiak igáját lerázták, azok alkotásait már csak bosszúból is elpusztították, a hypocaustumokat magukévá nem tették, hanem a régi fűtésmódjukat tartották meg. Azáltal, hogy a tüzet a fal mellé rakták, támadott a kandalló eszméje, csak a füstnek kellett külön kimenőt teremteni. Mikor és hol jöttek a kandallók először használatba, azt nem tudjuk, de okmányilag már 584. évben említés tétetik róluk. A st.-galleni klastrom alaprajzán (820-ból) a kandalló helye már fel van tüntetve; kétséget nem szenved, hogy ezen időtől kezdve a kandallókat használták, ámbár a IX. századból származó romokban ilyennek nyomait sehol sem találták [1].

A kandallók a lovagteremben, a várasszony szobájában (Kemenate) és az öregtorony azon emeletén voltak elhelyezve, hol a várúr lakott családjával.

A kandalló volt a várbelieknek és vendégeiknek díszhelye. Előtte támmal ellátott padok voltak, azokon pedig csinos hímzéses vánkosok, hol helyet foglalva, folyt a pattogó tűz mellett a társalgás [2]. A kandalló tüzénél főzték és melegítették az ételeket is, ott lógott a bográcsüst láncza, ott állottak a vasból készült pecsenyesütők, mint az Olaszországban még most is szokásos [3].

A tüzelőhely vagy 20—40 cm-rel magasabb volt a szoba padozatánál, a kémény be volt építve a falba, a tüzelőhely is többnyire egészen a falba volt beépítve, de találni olyat is, ahol a tüzelőhelynek $^1/_4$—$^1/_3$ része benyúlik a szobába, ilyeneknél a füstfogó köpeny egész egy méterre kiszökik a falból. Igen természetes, hogy a kandalló alakja és díszítménye mindig az uralkodó építőstylnek felelt meg.

A kandallók eredetüktől kezdve egészen mostanáig divatban maradtak, különösen gazdag uraknál, kik a fűtőanyag költségeivel nem gondolnak. A legrégibb ismeretes kandalló Schönburg várban (Saale mellett) van; de e várnak építési idejéről a vélemények különbözők, némelyek 1062. évben, mások pedig a XI. század végén vagy a XII. század elején épültnek tartják (142. ábra). Igen szép, két nyolczszögű oszlopon álló kandalló maradt ránk Gelnhausen várban, mely 1170 év előtt épült (143. ábra).

A Hohenschwarm várat (Saalfeld) I. Henrik 936-ban, vagy pár évvel később I. Ottó építtette; itt csak a durván faragott fagyámok láthatók, melyeken a füstköpeny nyugodott (144. ábra).

A legrégibb kandallók közé tartozik a Hohenhrätien vár (Svájcz) öregtornya harmadik emeletén lévő. Már 600. évtől a IX. századig Victorid grófi család lakta ezt a várat, a XI. században pedig a várat Hochrealta nemes család bírta. E két családnak tulajdonítják a vár építését. Amint az 1. ábra mutatja, a falba erős fagerendák vannak illesztve, melyeket a falmelletti pilérecskék támogatnak, ezeken nyugszik a mennyezetig felnyúló, kövekből szerkesztett füstfogó-köpeny. Ily lapos kövek képezik a várkörüli talajt, ebből épült a vár is.

A 145. ábrán látható kandalló a XII. század első felében épült Petersburg várban Friesach mellett. A falba két gyámkő van illesztve, ezeken nyugszik két, szintén a falba illesztett kő, mélyekre a csonkakúp alakú füstfogó-köpeny van építve. A mennyezetnél a füst a falon kívül épült kéményen jut a szabadba.

A XII. század második felében épült Besingheim vár (Württemberg) öregtornyában lévő kandalló köpenye 1·68 m magas, 20 cm erős román oszlopokon nyugszik (146. ábra).

Igen egyszerű, de érdekes kandalló van Krämpelstein vár (Passau fölött) öregtornyában. A tüzelőhely a falban van és a köpenyt egy támív (Strebebogen képezi, melynek egyik vége a falba van beépítve, a másik, hosszabbik pedig gyámkövön nyugszik (147. ábra).

A kandallóknak igen kedvelt alakja egész a renaissance-korig az volt, mely a Neipperg vár (Heilbronn) öregtornyában van. Szerkezete olyan, hogy lent a fal mellett oszlopláb alakban kezdődik; a közepe táján kifelé nyúl addig, míg a köpenyt egész nagyságában felveheti (148. ábra). A rathsamhauseni vár (Wasgau) palotájában lévő kandalló füstfogó-köpenye a fal mellé alkalmazott két oszlopcsoporton nyugszik (149. ábra).

A XIII. század második feléből, tehát az átmeneti korból származik a Gutenfels vár (Rajna m.) lovagtermében lévő csúcsíves elemekkel vegyült kandalló (150. ábra). A fal mellett áll egy oszlop, ennek fején egy negyedkör alakú gyámkő, azon erős kőgerenda, melyre a füstfogó-köpeny épült.

Igen sajátságos szerkezetű kandallót látni a 151. ábrán, mely Tarantsberg várban (Tirol) ma is megvan.

A XV. század végén épült Hochkönigsburg vár palotájában látni egy egymás fölött lévő kandallószerkezetet, ennek az alsó részében volt a konyha tűzhelye.

Némely várban a tüzelőhelynek hátsó falán találni egy 40—50 □ cm-nyi nyílást. Hochkönigsburg várban az a nyílás a fal mögötti konyhakéménybe vezet. Ezen nyílás által erősebb léghuzamot akartak előidézni (152. ábra).

Lützelburg és Spesburg várakban (Odilienberg) a nyílás vízszintes kőlappal két részre van osztva azon czélból, hogy a léghuzamot vaslemezzel szabályozni lehessen (153. ábra).

A csúcsíves kortól kezdve a kandalló homlokát czímerekkel, allegorikus alakokkal és különféle díszítményekkel szokták ellátni, pl. az Elfeld vár (Rajna) kandallóján öt faragott czímer van alkalmazva [4].

Hazánk várromjaiban mindenütt találtam kandallók nyomait. A lakható várakban levők igen gazdag faragványokkal vannak díszítve, így pl. Kaboldon, Német-Keresztúron az Eszterházy család czímerével. Szalonakon az öregtoronyban fekete és fehér márványból igen díszes kandalló van a gróf Batthyány család czímerével; Micsinyén a Beniczky és Merweld család czímerei vannak faragva. Sáros-Patakon az igen ékesen faragott Perényi és Rákóczi kandallók maig épek. Bemutatom Trencsén várból az őrtiszt szobájában levő és a XV. századból származó kandallót (154. ábra). Ennek tüzelőhelye a vastagfalba van beépítve, füstfogó-köpenye nincsen; az ilynemüek hollandi kandallóknak neveztetnek. A második Csák Máté idejéből származik és az öregtorony második emeletének egyik szögletében van, hol a várúr lakott (155. ábra). A 156. ábra alatt látható a Rákóczi-féle kandalló a radványi várból. Az 527. *f)* ábra alatti kandalló Vajda-Hunyad várban van, a 638. *c—e,* ábra alatti pedig a XIV. században az Aba nemzetség által épített Szalánczvár öregtornyából való.

Jegyzetek. 1. Krieg 209. l. — 2. Cori 99. l. — 3. Ritgen 76. l. — 4. Piper 237., 258., 487. és 495. l. — 5. Saját felvételeim.

Kápolna. A középkor a vallásos buzgóság, talán a túlbuzgóságnak korszaka; de szükséges is volt a vallásos érzület fejlesztése, egy minden emberen felül álló tekintély elismerése, mert a folytonos harczok által elvaduló emberi természetet csak ezáltal volt lehetséges féken tartani. Csak a vallás ethikai hatásának köszönhetjük, hogy ezen korszakban az emberek kebeléből ki nem veszett az emberi méltóság érzete és magasztosabb hivatásának tudata.

A várak vagy magas hegytetőkön, majd vízzel körülvett síkságokon épülvén, lakóinak még a legközelebbi helységekkel való érintkezése, még ahol voltak is templomok, nehézségekkel járt, de az istentiszteletet elmulasztani, főleg vasár- és ünnepnapokon, egyházi parancs elleni vétség volt; az ellen vételni pedig még a hatalmaskodni szerető várurak sem mertek.

A várúrnak családjával együtt elől kellett járni az egyház iránti alázatosság és vallásos buzgalom kimutatásában, azért, ahol csak lehetséges volt, kápolnát építették a várterület valamely alkalmas helyén, vagy a kápolnát magát is védőeszköznek használták, különösen mikor nem hitetlenek, hanem jó keresztények ellen folyt a védelem; mert maga a hely szentsége is védelmi eszköznek tekintetett.

Alig találni várat, hol kápolna nem volt; de még rablóvárakban is találunk kápolnát. A kápolnák elhelyezése csak annyiban volt szabályozva, hogy az keletezve legyen, de a helynek megválasztása, hová az épült, a várnak különböző körülményeitől függött. A kápolnák többnyire a palotában állottak, pl. Trencsénben, Strecsénben, Beczkón, Csejthén, Lietaván, Lékán, Bozókon, Szepesvárott, Munkácson, Szalánczon, Árva várában, Keresden a vár udvarában a kapu mellett volt a kápolna; de vannak olyanok is, melyek a vár valamely udvarában szabadon állanak, ú. m. Salovers (Svájcz), Oberburg és Kobern várakban (Mosel mellett) [1]; vagy a körfalhoz vannak építve, de úgy, hogy a szentély a falon kívül állott, mint Liebenfels (Karinthia), Wildenstein—

ban (Duna mentén) [2]; vagy pedig a körfalon kívül állott a kápolna, ú. m. Thun (Svájczban) [3]. Montani, Annaberg, St-Valentin, Matzei, Wanegg (Tirol) [4], végre Ehrenburg (Nekár mellett) és Kranichberg várban (Ausztriában) [5]; hazánkban Füzéren, hol máig is látni szépen faragott oszlopfejeket és baldachinokat és a kőhalmi községi várban.

A kapu mellé is építették a kápolnát, hogy a szent hely a támadókat némileg megfékezze. Ilyeneket találni Ghymesen [6], Lichtenburg (Csehország), Werburg (Tirol), Aggstein (Duna mellett) várakban [7], Vajda-Hunyadon [8], Csejthén [9] és Habsburg [10] várakban a kápolna be volt építve a palotába, és pedig nem földszint, hanem az emeleten.

Nem ritkán találjuk a kápolnát védelemre berendezve, mert azt remélték, hogy azt legalább keresztény ellenség ostromolni nem merészkedik; ilyen kápolna van Bajmóczon, hol a kápolnában és boltozata fölött lövőlyukak vannak alkalmazva [11]; védelmi kápolna volt Vajda-Hunyadon [12], Hochostervitz (Karinthia) és Rudelsburgban (Saale mellett) [13]. Védelmi czélból a kápolna nem ritkán a kaputoronyba volt elhelyezve, mint pl. Szklabinán [14], nemkülönben Lichtenberg, Fürstenburg, Boymut, Gayersburg (Tirol) és Gelnhausen (Fulda mellett) várakban [15].

Az angol várakban, melyek eleinte tulajdonképen csak 4—6 emeletes öregtornyokból állottak, rendesen kápolna is volt. Különben mindenhol találunk kápolnát az öregtoronyban, ú. m.: hazánkban Csábrágon [16], Trifelsben (Zweibrücken), hol IV. Henrik császár lakott és a hol 1194. évi május hóban a koronázási jelvényeket őrizték [17]. Stahrenberg- (Ausztria) és Schlandersbergben (Vintschgau) is az öregtoronyban van. Utóbbiban egyszersmind a családi levéltár is el volt helyezve. Voltak várak, melyekben a sziklás talajképzés miatt a kápolnákat a sziklába kellett vájni, ilyen: Nahthal (Csehország), Landskron (Stájerország) [18] és Bürgstein vár (Rajnán) [19].

Alakjukra nézve a kápolnák rendesen téglányalakú hajóval voltak ellátva és vagy román, vagy csúcsíves szentélyük volt; de előfordulnak polygonál kápolnák is, ilyen a Vianden várban (Luxemburg) levő, mely tíz oldalú szabályos polygont képez [20], sőt körívesek is vannak, ú. m.: Rappentvill (Svájcz) [21], Schönna várban (Tirol) [22] és nálunk Csábrágon [23], Brensol, Mans (a Rajnán) és Landsberg (Thüringen) várakban az oltár a falból kiszökő erkélyfülkében van elhelyezve (157. ábra) [24]. Némely helyen, különösen az angol várakban az oltár falfülkében volt és a szobától függönnyel különíttetett el. Középkorban gyakran előforduló hordható oltárok is ily fülkében voltak elhelyezve.

Felemlítettem már, hogy alig találtam várat, melyben hiányoznék a kápolna, de vannak várak, hol két kápolna, sőt négy is van.

Két kápolnával bíró vár hazánkban Trencsén; a kisebbik román kori és az első előudvarban van, a második a XIV. században épült és az öregtorony déli oldalán van elhelyezve; a második példa Ghymes, itt az egyik ujabbkori kápolna a kapu előtt van, a második nagyobb, a vár legszélsőbb rohammentes végén épült [25].

Külföldön kétkápolnás várak: Klamm, Lanaburg (Stájerország), Sigmundskron (Tirol), Ehrenberg (Bajorország) [26]; végre Neuhausen (Csehországban) [27].

Merkenstein várnak (Semmering mellett) három [28], Karlstein (Csehország) várnak négy kápolnája van. Itt őriztettek a király kincsei és Csehország koronázási jelvényei [29].

Kápolnákat a várakban már nagyon korán találunk. Trencsénben a kisebb kápolna az előudvarban román stylű; Óvár (Vasmegyében) végkép elpusztult, csak a román kápolna maradt fenn mai napig [30]. Külföldön is találunk nagyon korai kápolnákat, így Sigmundskronban (Tirol), mely 1027-ben, Lambrechtsbergben, mely 1100-ban, Ambrasban (Tirol) mely 1145. évben épült [31].

Természetes, hogy a kápolnákat már elejétől fogva szép egyházi szerekkel szerelték fel és kifestették, mint azt az uralkodó styl megkívánta; Visegrádon például a kápolnában alabastromból készült drága oltárt állított Mátyás király [32].

Trencsénben, Beczkón és Lékán igen szép falfestmények nyomait találtam a kápolnában [33]. Felemlítem még itten a kettős kápolnákat. Ezek oly szerkezetüek, hogy két kápolna egymás fölött épült, az egyik föld alatt, a másik, melyben az oltár volt elhelyezve, földszinten volt; egy köríves nyílás a padozaton közvetítette az összeköttetést. A felső helyiségben az urak, az alsóban pedig a cselédség foglalt helyet. Az istenitisztelet alkalmával az említett nyíláson lehallatszott a csengetyűjel, úgy, hogy az alsó kápolna ájtatosai is tudták a mise lefolyását.

Ily kettős kápolnák vannak Éger (Csehország), Landsberg, Goslar, Nürnberg, Gosting, Liebenfels, Hainburg, Meinberg, Greifenstein várakban és más helyeken [34].

Schultz azt állítja, hogy Reihenberg várban három kápolna volt egymás felett [35]. Piper pedig azt mondja, hogy a legalsóbb helyiség a két kápolna alatt lovagterem volt [36].

Hazánkban Csejthén találtam a palotába beépített kettős kápolnát, a második pedig Diós-Győr várában volt [37].

Ily kettős kápolnák előfordulnak templomok szentélyeiben is, mint pl. Szt.-György kis városban a városi templomban; ott husvétkor a szent sírt szokták felállitani, a közlekedést a szentélyben épült két keskeny lépcső eszközli. Pozsonyban a Szent-Ferencz-rendiek Szt.-János kápolnája alatt szintén van alsó kápolna, ez a felsővel köríves nyílással van összekötve, a bejárás pedig a kápolna előtti előcsarnokon át történt. Jelenleg kriptául szolgál.

Végre megjegyzem, hogy rendesen csak oly várakban van több kápolna, hol a vár vétel vagy örökség által több birtokos kézre került, Trencsénben azonban kényelem szempontjából építették a második kápolnát a palotába, mert az előudvarban lévő román kápolna oly kicsiny volt, hogy a várnép bele nem fért. A földszintes kápolnák alatt gyakran kripta volt; így Sztrecsénben.

A 157*b*. ábrán bemutatom Éger (Csehország) vár kettős kápolnájának hosszmetszetét.

Jegyzetek. 1. Piper 556. l. — 2. Ugyanott 556. l. — 3. Schwab 251. l. — 4. Clemen 1894. 34. l. — 5. Piper 557. l. — 6. Saját felvételem. — 7. Clemen 1894. 180. l. — 8. Arányi 4. l. — 9. Saját felvételem. — 10. Brinkmann 35. l. — 11. Saját felvételem. — 12. Arányi 4. l. — 13. Demmin 305. l. — 14. Saját felvételem. — 15. Clemen 1893. 126. l. — 16. Saját felvételem. — 17. Krieg 305. l. — 18. Wanderungen II. k. 311., 421. l. — 19. Piper 559. l. — 20. Ugyanott 559. l. — 21. Zeller Werdmüller 286. l. — 22. Clemen 1894. 184. l. — 23. Saját felvételem. — 24. Piper 558. l. es Clemen 1893. 26. l. — 25. Saját felvételem. — 26. Clemen 1894. 180., 120. l. — 27. Heber VI. k. 21. l. — 28. Feil 143. l. — 29. Piper 625. l. és Ambros: Die Burg Karlstein 10. l. — 30. Saját felvételem. — 31. Clemen 1894. 33. l. — 32. Victorin 33. l. — 33. Saját felvételem. —34. Demmin 306. l. és Piper 560. l. — 35. Schultz II. k. 111. l. — 36. Piper 444. l. — 37. Kandra Kabos 130. l.

Kapu. A kapukat a középkorban rendesen két vastag deszkarétegből készítették. A kapu belső oldaldeszkái merőlegesen, a külsők pedig az előbbiekre vízszintesen voltak szegezve. A kapu belső oldalán két erős hevedert vízszintesen illesztettek (Eischubleisten), ezekre későbben a vaspántokat erősitették. A kifelé néző oldalt rendesen erős vaslemezzel vonták be oly czélból, hogy az ostromlóknak jobban ellentálljon és hogyha az ellenségnek sikerült a kapu előtt tüzet rakni, a kapu oly könnyen meg ne gyulladjon. Néhol a kapu külsejét a várúr czímerszíneivel festették be, vagy két hadapródot festettek a kapura, kik a várúr czímerét tartották.

Tersattó (Fiume) várkapuján, a kőhalmi vár egyik őrtornyának ajtaján és Krasznahorka vár két kapuján most is látni a vaslemezt. Némely helyen a kapu külsejét nagy szögekkel kiverték, mint azt Radványban és Jászkán (Horvátország) látni.

Amely várnak főkapuja mellett külön kirohanó ajtócska nem volt, a kapu egyik szárnyába kis ajtót csináltak, hogy azon esetleg közlekedhessenek anélkül, hogy a nagy kaput felnyissák. Ily ajtócskákat városok lakóházaiban most is sokat találni. A nagykapuk mindig szárnyas kapuk voltak.

A kapuk zárral s befelé elzáró gerendákkal voltak ellátva. Este a kapuőr a kulcsot beszolgáltatta a várúrnak.

A kapuk többnyire kőserpenyőkben, merőleges, erős rudakon forogtak, melyek felső része erős gerendába volt illesztve (158. ábra). A XII. század vége felé, midőn a vas használata mindinkább általános lett, a kapuszárnyakat erős vaspántokkal fogták össze. Ily kapuk vassarkokon forogtak; de e szerkezetet ritkán használták a kapuszárnyak nagy súlya miatt. A vaspántokat és azok csigáját rendesen, és pedig nagy ügyességgel, egy darab vasból készítették (14. ábra). Bozók, Dévény, Detrekő várakban és a pozsonyi Szt.-Mihály toronyban a kapu kőserpenyőben, Fraknón, Bajmóczon, a simonyi kis várban pedig sarkvasakon forgott. Segesvár és Dévavár kapui kőserpenyőben forogtak. Krasznahorka várban három kapu van s mindenike más szerkezetű.

Külföldön, de Magyarországon is igen gyakran találni a középkori várak kapui mellett kisebb ajtócskát, »kirohanó-ajtót« (Mannloch, Schlupf, Einlassthörle, Fausses poternes); ezek kirohanásra, közlekedésre szolgáltak és ép oly erősek voltak, mint a nagy kapuk. Hol emeltyűs kapu volt, ott az ajtócskát külön emeltyűvel látták el (64. ábra). Az ajtócskán vasrácsos lyuk volt, melyen a kapuőr levelet vagy egyéb apró tárgyat átvehetett. Rohanó-ajtócskát láttam hazánkban Lánzséren, Fraknón, Novákon, Nyitraszegen, Német-Keresztúron, Bajmóczon, Déván, a pozsonyi Szt.-Mihály torony külső kapujánál [1]. A kapuk 2—3·50 m szélesek és 3—4 m magasak; a románkorban körives, a csúcsíves korban csúcsíves és a renaissancekorban ismét körívesek voltak. Körszeletes kapukat várakban sehol sem találtam. A külföldi várak kapui és kirohanó-ajtócskái éppen olyanok voltak, mint hazánkban. Megjegyzem, hogy a mely várban több kapu volt, ezek mindig a főkapu mintájára voltak szerkesztve.

A XII., XIII., XIV. században Francziaországban használtak oly kapukat, melyek nem merőlegesen, hanem vízszintesen forogtak vassarkokban úgy, hogy a sarkvasak fönt voltak a falba illesztve (159. ábra) [2]. Ilyen lehetett Lincoln várnak kapuja, midőn az angol III. Henrik 1217-ben a várat ostromolván, a francziák onnan alig menekülhettek. Parisi Mátté a menekülésről azt írja: »nam flagellum portae australis, per quam fugerunt, quod ex transverso fuerat fabricatum, fugientes non mediocriter inpedivit. Etenim quotiescunque aliquis adveniens et festinus nimis exire voluisset, oportebat eum ab equo descendere et portam aperire; quo exeunte porta statim recludebatur flagello ut prius posito ex transverso« [3].

Hazánkban ily kapu nyomait sehol sem láttam, de találtam egy különlegességet, melyről a külföldi irodalom említést nem tesz. Szepesváron az előudvar kapuját, Körmöczbányán a déli második torony kapuját és Lánzséron a palotakaput a kapu fölötti helyiségből hengerre csavarodó lánczczal húzták fel. Körmöczbányán és Szepesvárban a falon, Lánzséron pedig a síma merőleges sziklán hornyolatot (Falz) faragtak, melyen a kaput a falba illesztett hengeren felhúzták és leeresztették úgy, mint az a leeresztő rácsnál történt. Körmöczön a tető alatt a felhúzó hengerszerkezet a falba be van falazva és most is jókarban van (160. ábra). Vannak kapuk, melyek emeltyű módjára nyilnak, azaz a sarokvasak nem a merőleges kapubéllet oldalán, hanem vízszintes alsó részén voltak alkalmazva s ha a kaput bezárták, csigákon úgy húzták fel, mint az emelcsőt. Ilyen kapuja van a keselleökői középső várnak.

Czölöpfalaknál is kellett gondoskodni bejáróról és kapuról. Az itt alkalmazott kapuk a középen forogtak. Az egyik példán (161. ábra) látni, hogy a kapu egyszersmind emelcső gyanánt is szolgált; a 162. ábra alatti lövőrésekkel van ellátva [4].

Mily kaput használtak hazánkban czölöpfalaknál, arról tudomásom nincsen, de a várrészletek leirásánál láttuk, hogy a hasznavehető várrészletek hazánk váraiban is feltalálhatók voltak. A körfalban rendesen csak egy kapu volt, vannak azonban várak, melyeknek körfalában két-három kapu is van, pl. Wolfsegg

várnak (Ausztriában) két kapuja van [5]. Hazánkban Dévénynek három, Nagy-Tapolcsánynak két kapuja van. A vár falain belől az elzárófal és átjáró tornyokon is voltak kapuk, pl. Riegersburgban (Stájerország) és Trencsénben 7, Hochosteriviczon (Karantánia) 14 kapun kellett áthaladni a palota udvaráig [6]. Déva és Szepes várnak négy kapuja volt. Városoknak több kapujok volt, amint azt a helyi viszonyok megkivánták.

Jegyzetek. 1. Kőváry 139. l., Cori 44. l., Näher: Städte 64. l., Schultz I. k. 31. l., Näher: Breisgan 4. l., Zeller 274. l., Piper 322. l. — 2. Viollet 116. l. — 3. Schultz I. k. 31. l. — 4. Viollet 114., 116. l. — 5. Schlechta VIII. k. 154. l. — 6. Piper 637. l. és saját felvételem.

Kapudísz. A legjobban megerősített első kapu, melyen az ellenség bejutni törekedett, védelmi eszközökkel volt ellátva s nem maradt díszítésre való hely; azért a kapu felett vagy a várúrnak és némelykor nejének is a czímere, vagy kőkeretbe (cartouche) foglalt felírás található, melyen homorú betükkel a vár felépítőjének neve, esetleg nejéé is és az építési év van bevésve.

Ily felírásokat találtam hazánkban Alsó-Lendván, Trencsénben, Sümegen, Blatniczán, Zay-Ugróczon, Véglesen és más várakban.

Zólyom-Lipcsén a palotalépcsőházba vezető ajtó felett Mária királyné kis czímere látható e felírással: »Regine Marie« (sic) és az évszám 1531 (14. ábra).

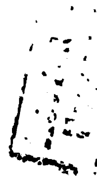
Tudomásom szerint hazánkban egyéb díszítmények a várkapukon szokásosak nem voltak, azért kivételként lehet tekinteni Bajmócz és Fraknó várakat. Előbbin a »Patrona Hungariae« szobra díszlik a kapu fölötti fülkében, Fraknón pedig öt fülke van, melyekben szentek szobrai állanak (76. ábra). Bajmócz »Patrona Hungariae«-ja polychrom. Krasznahorkán a kapu fölött három életnagyságú, kőből faragott szent áll [1].

Jegyzet. 1. Saját felvételeim.

Kapuerődítmény. A kaput hivatlan vendég ellen lehetőleg biztosítani kellett. Nem egyszer történt, hogy az ellenség csak színleg ostromolta a kaput, de főerejét inkább a körfal aláásására vagy réstörésre fordította, mert a kapunak bevétele nemcsak fáradságos volt, hanem anyagi és emberi áldozatba került.

A X. és XI. században a kaput többnyire a courtina közepe, vagy egyik vagy másik faltorony közelébe helyezték kaputorony nélkül, hogy a faltornyokról a kaput megvédeni lehessen; például szolgál a Kidvelli angol vár.

Már a XII. században általánosan építettek kaputornyokat; ezek rendesen a falvonallal egyenlőek; de előfordulnak a falból kiszökő kaputornyok is, pl. Tortosa várnál Syriában, Cesarea várnál Olaszországban, Norham és Porchester váraknál Angolországban.

Az első kaputornyok csarnokai famennyezetüek voltak, csak a XII. században alkalmaztak védőlyukakkal ellátott boltozatokat.

Különösen városoknál nem ritkán a kapun kívül, sőt néhol a kapun belül is a kapu szélességében két falat húztak és azt faszerkezetű védőfolyosóval látták el, ezekről a kaput megvédendők. E szerkezetű kapuvédőnél az

ellenséget három oldalról lehetett visszautasítani. Hainburgban (Ausztria) az »Ungar«-kapu, Köln városban a »Gereon«-kapu (165. ábra), Korneuburg (Ausztria) városban (164. ábra) a »Schiffthor« szolgál például [1].

Némely helyen a kapu elé kis udvart kerítettek. Lincoln várnál ezeknek falai 2 m vastagok, rajtok a gyilokjárda a kaputoronynyal két kis ajtócskával volt összekötve. Ha az ellenség az udvar kapuját betörte és az udvarba került, a várbeliek a toronyból és az udvarfalról védhették a tornyot, a támadók pedig a kis udvarban nem fejthették ki erejüket teljesen. Példa erre Eggenburg (Ausztria), Montargis (Francziaország) és sok más vár kapuja [2].

Hazánkban Revistye és Saskő várnak (345. és 346. ábra), Zólyom-Lipcsének és Rozsnyónak van ily udvara, utóbbinak rajza 166. ábrán látható; itt az előudvar kapuja fölött szuroköntő is van [3].

A XII. században kezdettek a kapu megvédése czéljából két négyszögű tornyot egymás mellé építeni; ezek középhelyiségekkel voltak összekötve, alatta volt a kapucsarnok; a kapu fölött eleinte fa védőfolyosót, később pedig szuroköntőt vagy padmalyt alkalmaztak (167., 168., 169. ábra). A két torony vagy a körfallal volt egyirányban, mint pl. Saalburg (Schleiz-Lobenstein), Komburg (Bajorország) és Gelnhausennál (Fulda mellett), vagy a körfalból szökött ki, mint Aostán és Konstantinápoly aranytornyánál. Ugyane században félköralakú kaputornyokat is építettek; mintául pedig a Trierben még fennálló római »porta nigra« (propugnaculum) szolgált. Ez nagy előny volt, mert a támadókat három oldalról lehetett a kapun való behatolástól visszatartani és a védők tökéletesen fedve voltak. Ennek példáját Hainburg (Ausztria) város bécsi kapuján látni (170. ábra) [4].

A két tornyot összekötő középépület felső részén eleinte szintén fafolyosókat, később pedig padmalyt alkalmaztak, honnan forró vizet öntöttek és köveket dobtak a támadókra. Némely helyen sem folyosó, sem padmaly nem volt, hanem ezeket egy mellvédőfal (parapette) pótolja, mint azt a hainburgi bécsi kapunál látni. Selmeczen a XVI. században a vártemplomot várrá alakították át és a kaput, Hainburgéhoz hasonlóan, propugnaculum alakban szerkesztették. Keleten a városkapuk legnagyobb része ily módon épült.

A XII. század végén kerek tornyot is alkalmaztak, például: Niederringelheimban, Mainzban és sok más helyen [5].

A XIII. század elején, valamint az öreg-, úgy a faltornyok elé is építettek tömör háromszöget, a holtpont mellőzése czéljából; ennek példáját a 171. ábrán Narbonnaise vár kaputornyain látni. A kapu előtt elzáró láncz is van [6].

Az eddig felsorolt különböző kapuvédelmek a XV. század végeig nem igen módosultak, de még e század elején a kaputornyokat gyakran négy szárnyaló tornyocskával szokták ellátni, pl. ilyenek More és Laon várak kapui (172., 173. ábra); mindkettőnél látni, hogy a középcsarnok-épület kifelé néző fala hátraszökik, melyen a lövegek ellen födött mellvédőjéről védelmezték a kaput [7].

A kapu megvédése czéljából városokban a kapu előtt az árkon túl is voltak tornyok, pl. 1157-ben Pisa, 1158-ban Milano és ugyane tájt Róma városoknak voltak kőből épült tornyaik, melyeket a kapuval czölöpfalak kötötték össze [8]

Az eddig mondottakban ecseteltem a kapuvédelem fejlődését egész a XVI. századig, hozzá teszem még, hogy a XI—XIII. században fellépő különféle, jónak bizonyult védelmi részleteket nemcsak megtartották, hanem később épült váraknál is alkalmaztak.

A mi pedig a lövőlyukakat illeti, természetes, hogy a lőpor, de különösen az ágyúk használata után átalakították; a többi részletek, úgymint tetőzet és egyéb védelmi eszközök olyanok, mint azokat az öregtornyoknál bemutattam. Ezeken kívül a kaputornyok szerkezete, védelmi berendezése igen különböző volt. Némely helyen a torony befelé néző oldalát vérttoronyalakban nyitva hagyták azért, hogy ha az ellenség a kaputornyot elfoglalná, a fal hiánya miatt magát a várbeliek ellen ne védelmezhesse. Például szolgál Pröselsvár (Tirolban; 72. ábra) és Freistadt város »Böhmerthor« nevű kaputornya (Ausztriában). Néhol ugyanazon az oldalon a falat jóval vékonyabbra emelték, ezt pedig munka és építőanyag megtakarítása czéljából tették, pl. Rottenburg város »Klingenthor« nevű kaputornyánál [9].

A kaputoronyban csak az őrség lakott, s ha több emeletű volt, egyik emeletről a másikra falépcsőn közlekedtek; találni azonban kaputornyokat, melyeknél a közlekedő csigalépcső a torony falába volt beépítve; hazánkban pl. Lánzséren.

Találunk két tornyot is egymás mögött, pl. Körmöczbányán és Wiener-Neustadtban a »Neuthor«-nál; utóbbinál a két torony közötti térség sikátort képez, s ha az ellenség oda bekerült is, azt ott négy oldalról lehetett nyugtalanítani (174. ábra) [10].

Nem ritkán hiányzott a kaputorony oly helyeken, hol vagy melléképületből, vagy a körfalról védelmezhették a kaput, ilyen pl. Rudelsburg (Saale mellett), Hollandsburg (Wasgau), Landsberg (Wasgau), Sauerschloss stb. — Hazánkban Alsó-Lendván, Nagy-Tapolcsányon, Ghymesen, Krasznahorkán, Ledniczen, Beczkón, Csejtén, sőt Trencsén várnál sem volt kaputorony; előbbieknél a kaput falakról és magasabban fekvő épületekről védelmezték; utóbbit szemmel tartotta ugyan a kapu mellett levő magas őrtorony, a kaput azonban a palota oldaláról védelmezték, s ha az ellenség a kaput betörte, ott volt a kapu mögött az őrség laktanyája (lásd Trencsén vár alaprajzán, 597. ábra, a 3., 4., 5., 6. számú helyiségeket). Az 1., 2., 3. számú kapuk a XVI. századból származnak s csakis a 2-iknak van csarnoka, de az sem emeletes.

A kaput itt-ott egy melléje épült, a falból kiszökő, kerek, félköríves vagy szögletes torony által védelmezték meg, mint pl. Küssalburgban és Payrsbergben (Tirol). Hazánkban Szalonakon félkerektorony (175. ábra), Beczkón és Zay-Ugróczon katona-laktanya (176., 177. ábra), Német-Ujváron kerektorony (178. ábra), Dévény várnál két félköríves vérttorony (179. ábra) és Vág-Beszterczén sikátor van a kapu előtt, azt megvédendő (180. ábra).

Előfordul az is, hogy két torony közvetlenül egymás mellé van építve, az egyik félköríves, a másik négyszögű, mindkettő védelemre berendezve; ilyen pl. Stein és Pfannberg (Stájerország). Utóbbinak rajza 181. ábra alatt látható. Hazánkban ilyet nem ismerek. Hohenstein (Svájcz) várnak kaputor-

nyában a bejárás a közepén derékszögben van megtörve (182. ábra) [1]; ilyet sem ismerek hazánkban. Városokban, különösen ott, hol egymás mögött két kapu volt, azok tengelyét rendesen a két kapu között görbe vonalban törték meg; most is tisztán látni azt Pozsonyban a Szt-Mihály és a Szt.-Lőricz-kapu-utczánál (183. ábra), hasonlóan Zólyom, Boldogkő, Füzér, Törcsvár és más váraknál.

A városokat illetőleg még kiemelem, hogy azok kapui sokkal nagyobbak a várak kapuinál; gyakran faragott kőből, nagy gonddal és mindennemű védelmi szerekkel voltak ellátva; de voltak is emberek, kik a védelemre készen állottak. Utalok Szt.-Gereon kapura Kölnben (165. ábra).

Városokban, hol több kapu- vagy faltorony volt, azokat a czéhek voltak kötelesek védelmezni; pl. Pozsonyban a »Weidritz«-kaput a czipészek, a »halász«-kaput a halászok védelmezték, s innen nevezték e két tornyot »Schuster« és »Fischerthor«-nak. Ezenkívül pék-, csizmadia- és mészáros-torony is volt [14].

Hazánkra vonatkozólag még fölemlítem, hogy Jókő, Nagy-Sáros, Murány Szomolány, Berencs, Keselleőkeő, Hrussó és más váraknál, de különösen ott hol a feljárást kellett megvédeni, kaputornyok alapfalait találtam; de minthogy ezek a faluhoz legközelebb állanak, építőanyagot szolgáltatván, legelőször pusztíttattak el. Fölemlítem azt is, hogy némely helyen, mint pl. Bajmóczon, Bozókon, a kapu mellett emeletes épületek vannak; ily esetekben külön kaputorony nincsen, hanem a kapufölötti emeletes helyiségről védték a kaput [12]. Trencsénben, Temetvényen, Detrekőn a kapu mellett vannak ágyúkra berendezett félkörives tornyok, de ezek később épültek. Természetes, hogy a »barbacan« is a kapuvédőnek egy neme. Nem ritkán farkasvermet is alkalmaztak a kapucsarnok alatt; s ha ellenség fenyegette a várat, a farkasverem feletti tolórudat eltávolították [13].

Érdekes a bejárat Regécz várnál. A kapucsarnokon áthaladva egy kerekalakú udvarkába érünk s innen az öregtornyon át a mellette elterülő szobákba, tehát hasonlóan Léka várhoz, az öregtornyon keresztül vezetett az út a vár belsejébe (640. ábra) [15].

Jegyzetek. 1. Köhler III. k. I. rész 354. l. és Essenwein 212. l. — 2. Viollet 215. l. és Lind III. k. 147. l. — 3. Köhler III. k. I. rész 354. l. és Grosz 57. l. — 4. Lind I. k. 267. l. — 5. Köhler III. k. I. rész 353., 358. l. — 6. Viollet 112. l. — 7. De Caumont II. k. 441. és Merimé 22. l. — 8. Köhler III. k. I. r. 358. l. — 9. Näher: Städte 60. l. — 10. Lind 1885, 263. l. — 11. Lind 1890, 180. l. — 12. Piper 315—320. l. — 13. Saját felvételeim. — 14. Király János 182. l. — 15. Miskovszky Victor felvétele.

Kapuköz (l. Falköz).

Kapuvédő (Terras, Tarras). A XIV. századig Franczia- és Angolországban mindennemű kapuvédőt barbacannak, Németországban pedig terrasnak mondtak, míg a XIV. századtól kezdve a különféle szerkezetű kapuvédők külön elnevezést nyertek [1].

A XV. században alkalmazásban lévő, hosszú hátultölthető ágyúkat, melyekkel 10—15 font ólmot lőttek, szintén Terras- vagy Wallbüchse-nek nevezték [3].

Ma terras alatt kapu előtt álló dombot értünk, melynek czélja volt az ágyúlövéseket a kaputól visszatartani, s ha a golyó a dombra lövetett is, ott megugrott, a megugrás (gellern) által részben meggyöngülve, a kapu fölötti falnak keveset árthatott.

Igen régi várak előtt is találni terrast, de ezek csak a lőpor feltalálása után épültek, a kapu megvédése czéljából. Legvilágosabban látjuk ezt egy Weinsberg városra vonatkozó régi okmányból.

A lázadó német parasztok 1525-ben megjelentek Weinsberg város (Württemberg) előtt, azt ostrom alá akarván venni; erre nézve ez időből származó kéziratban ezt olvashatjuk: »Die Thore haben die Bürger »verterrassen« wollen, das hat der Graf (von Helfenstein in der Burg) nicht zugeben wollen, weil er mit nächstem Hülfe von Stuttgart erwartet« [2].

Ilynemű kapuvédők a szászországi várak különlegességét képezik, de előfordulnak másutt is, pl. a híres pipinsburgi várban Hannoverban [3, 4].

Hazánkban csak Drégelyen találtam ily kapuvédőt, melynek rajzát a 163. ábrán mutatom be. A kis, egyszárnyú ajtó 140 cm széles folyosóba s innen 8 lépcsőn a várudvarba vezet. Az ajtó mellett padocska van az őr számára. Az egész sziklába van vájva. A földből felhányt kapuvédő 30 m hosszú, 4 m magas, 10 m széles és 10 m távolra van az ajtótól. A munkácsi felvár kapuja előtt — az emelcső külső végénél — is állott ilyen; csak legújabban bontották le.

Jegyzetek. 1. Piper 429. l. — 2. Jäger 66 l. — 3. Köhler III. k. 452. l. [Boeheim sz. az elnevezés a spanyol »terasca«, »teraxa«, azaz kigyó szóból ered. Waffenkunde 439. l. *NG.*] — 4. Piper 429. l.

Katakoló (l. Kopogtató).

Kémény. Amily művésziesen alkották a kandallókat a középkorban, ép oly nagy gonddal iparkodtak a füstöt elvezetni. A kémény némely helyen a falba volt beépítve s csak a tetőzetnél emelkedett ki önállóan, némely helyen pedig a mennyezet alatt, a falon vezették ki, két gyámkőre állítva és a falhoz támasztva, felemelték a tetőzet közepéig, pl. Petersburg várban (145. ábra). A XII-dik századból reánk maradt Laonban a 186. ábra alatti ikerkémény; a 187. ábrán látható kémény a XIII-dik századból való, la Beauport apátságban van; a XIV-dik századból pedig kettő maradt fenn a Cluny apátságban (188. ábra) [1].

A XV-dik század elején épült Simony várban, a XVII-dik században átalakított Bajmócz vár palotájában és az ugyane században épült Biccse várban vannak igen csinos kémények. Bajmóczon a kémény szögleteiből állatok kandikálnak ki; Biccse két kéményét 189. és 190. ábra alatt mutatom be [2].

Jegyzetek. 1. De Caumont II. k. 20., 95., 168. l. és Piper 491. l. — 2. Saját felvételeim.

Kémlelő, kémlyuk, kémnyílás (Guckschieber, Speheloch, Lugloch). A kapuőrnek hivatalához tartozott szemmel tartani azokat, kik a kapuhoz közeledtek. Gondoskodni kellett tehát, hogy a kapun kívül levőket jól szemügyre vehesse. Ezért nemcsak az őrtorony legfelsőbb részein alkalmaztak kémlelő ablakocskákat, hanem magán a kapun is engedtek egy körülbelül 20 □ cm-nyi nyílást, melyen át az őr a kapun kívül levőkkel szót is válthatott. E nyíláson át kisebb tárgyakat, pl. levelet is vehetett át az őr. A nyílás vasreteszszel volt elzárható.

Csak Trausnitz várnál tesz az irodalom említést ily kémlelőről [1], de bizonyára sok várban használták, úgy mint még ma is sok magánlakásnál található [2]. A radványi várkastélyban a kémlelő háromszögű.

Jegyzetek. 1. Trausnitz 13. l. — 2. Cori 29. l.

Kert. A várhelyiségek nagyobbrészt ridegek voltak, s főleg a kisebb lovagvárak lakóhelyiségei nem sok kényelmet nyujtottak. Nem csoda tehát, ha a várlakók a szabadban való tartózkodást igen kedvelték. Ha csak lehetett, szívesen tettek sétákat, legalább a várudvarokban és sikátorokban.

Igen természetes, hogy e sétahelyeket kellemetessé is iparkodtak tenni, s ha lehetséges volt, az előudvar vagy valamely sikátor egy részét, ha mással nem is, legalább virágokkal ültették be, mit aztán kertnek neveztek el. Ha még kevés zöldségnek vagy orvosi füveknek is jutott hely, annál jobb volt. Ezeket a kerteket aztán a német költők »Wurzgarten«-nak hívták.

Gyümölcsös azonban a vár területén csak nagy ritkán, legföljebb a fejedelmi várakban fordul elő. Kisebb kertek igen sok várban találhatók; Sebenstein várában (Ausztria) a várpap szobája feletti szakálszárítón volt kis kertecske [1].

Viollet le Duc több várban említ kertecskét. Sőt Montargis váráról azt mondja, hogy egy búvóajtócska nagy kiterjedésű kertbe (de vastes jardins) vezet, mely ismét védőfalakkal van körülvéve [2]. Kinast várban a kert a várudvarban van [3].

Némelyek a kertet a sikátorba helyezik [4]. Kleinpaul egy a XV. századból való és a párisi fegyvertár levéltárában levő képet közöl, mely egy a sikátorban tartott szüretet ábrázol; a szőlőtőkék a sikátor talajában vannak ültetve és a várudvar falán kúsznak fel [5].

A várkert helyét Cori is a sikátorba helyezi [6]. Greyers várban (Svájcz) a kert a második udvarban van [7]. Várkertek a középkori költeményekben is említtetnek [8].

Hazánk váraiban a kert nagyobbára a várfalakon kívüli területeken van és falakkal van környezve. Igy Lakompakon, Német-Keresztúron és Borostyánkőn (Vas megye). A vár területén kívül pedig találtam kerteket, Zólyom-Lipcsén, Dévény, Dobora, Beczkó és Hrussó várakban és Kesselleőkeőalján stb.

A vár területén belül, Murány várban a palota előtt volt egy kis virágos kert, Vajda-Hunyadon a vár keleti oldalán és Rosenburg várban (Ausztria) a vívópálya mellett (637. ábra) [9].

Ha a várnak több tulajdonosa volt, mindegyiknek jutott osztályrészül egy kert, hol többnyire zöldséget és gyümölcsöt termeltek.

Jegyzetek. 1. Feil 174. l. — 2. Viollet le Duc 84. l. — 3. Wanderungen im Riesengebirge 89. l. — 4. Weininger 594. l. — 5. Kleinpaul I. k. 135. l. — 6. Cori 32. l. — 7. Schwab I. k. 279. l. — 8. Schultz I. k. 42—43. l. — 9. Osztrák-Magyar Monarchia 53. füzet, 624. l.

Kincstár, kincstartó kamara. A kisebb várak urai nem bírtak valami sok és drága ingósággal, azért azon időben, midőn a várak még csak bekerített öregtoronyból s néhány kisebb épületből állottak, legfölebb kincses ládáról lehet szó, melyeket főleg a keresztes hadak után mindig nagyobb és nagyobb gonddal készítettek, erős és komplikált szerkezetű zárakkal, titkos ládafiakkal láttak el. Amint azonban a várurak hatalomban, gazdagságban gyarapodtak, a várak is nagyobbodtak, a kincsek, melyek egyik nemzedékről a másikra szálltak s újabb meg újabb zsákmány vagy szerzemény által fölszaporodtak, már egy ládába nem fértek el, és a ládák sokasága külön elrejtő és biztos helyiséget igényelt. Gyakran valamely földalatti helyiség szolgált a kincs elrejtésére, sőt a kút oldalában vájt ajtó vezetett néha hosszabb folyosón át a kincses kamrába [1].

Hogy ilyen kincses kamrák főleg az uralkodók váraiban voltak, az természetes.

Hazánkban, mint tudjuk, Visegrádon volt kincses kamra, melyben nemcsak a magyar korona, hanem ideiglenesen a lengyel korona is őriztetett [2]. Ezen kincses kamra, a koronasikkasztó Cottauner Ilona szerint, a kápolna mellett volt. Munkács, Regécz, Sáros-Patak várakban is valának terjedelmes kincses kamrák. Nagy-Bossányban az erős vasajtós kincses kamra ma is látható.

Az általam ismert hazai várakban találtam ugyan oly helyiségeket, melyek e czélra alkalmasak, de mivel okmány vagy egyéb körülmény nem tanuskodik rendeltetésük felől, azt bebizonyítani nem lehet. Piper is említ gondosan kikövezett földalatti kis kamrákat, a melyeket sokan kincses kamráknak tartanak, de minthogy ezeken ajtó vagy egyéb elzáró készüléknek semmi nyoma, nem meri ezeket olyanoknak állítani [2].

Jegyzetek. 1. Henne am Rhyn 41. l. — 2. Victorin 27. l. — 3. Piper 550., 553. l.

Kínzó kamra. A büntető jog magával hozza a bűnös emberekkel való keményebb elbánást; ezt minden népnél látjuk a legrégibb időktől fogva. Kell is, hogy a hatalom a bűnössel szemben éreztesse felsőbbségét; legyen az akár egyes önkény-uralkodó, akár állam, mint igazság-kiszolgáltatási intézmény.

Az ókorban a halálbüntetést gyakran borzasztó kínzásokkal alkalmazták. Midőn Regulus visszaérkezett Carthagóba a nélkül, hogy megbízásában a carthagóiak akarata szerint járt volna el, azaz Rómában a békét nem eszközölte ki, büntetésül testét mézzel kenték be, addig tették ki az égő nap-

sugaraknak, míg a halál meg nem szabadította kínjaitól. Tudjuk, hogy azon buzgó, erős meggyőződésű keresztények száma ezrekre megy, kiket a rómaiak, a cirkuszokban fenevadak elé dobtak. A hadifoglyokat és rabszolgákat mindenféle módon kínozták, az elsőket mint ellenséget, utóbbiakat pedig kötelességelmulasztás miatt.

Az emberkínzást oly czélból, hogy az igazság kiderittessék, csak a kereszténység korszakában találjuk, még pedig oly időben, midőn az egyház hatalmának legnagyobb fokát érte el.

Hogy az igazság kiderittessék, az isten-itélethez fordultak; kezet forró vízbe mártani, vagy izzó vasdarabot kézbe fogni, a nélkül, hogy megsérüljön és hasonlók a XIII. század végeig az igazság kiderítésének általánosan használt módja volt.

Az inquisitio (Sanctum officium) a XIII. század első felében kezdte gyakorolni az emberkínzást a vallatásoknál, de általános törvénykezési eljárássá csak a XIV. században lett.

Németországban V. Károly adta ki az úgynevezett »Carolina« törvényt, mely szerint az emberkínzás hivatalos jellegűvé vált. E törvény megengedi a vallatóbiráknak, hogy a kínzás minden ember ellen használható, agg emberek és áldott állapotban lévő asszonyok kivételével. A szerzetesek kínzása is meg volt engedve, de enyhébb módon és azt csak szerzetestársak hajthatták végre [1].

Majd 500 éven át uralkodott mindenfelé módosításokkal a kereszténység híveinél a kínzás, hogy az igazság kiderittessék. Dicső Mária Terézia királynőnk a »Peinliche Gerichtsordung« czímű törvénykönyvében a kínzást korlátozta és szabályozta. Midőn I. Napoleon Spanyolországot 1808-ban elfoglalta, a »Sanctum officium« vagyonát lefoglalta, az intézményt eltörölte és az illető birákat, kik nem menekültek, Bayonne városban börtönbe vetette [2].

Napoleon bukása után az inquisitio ismét életbe lépett, és Európa szégyenére legyen mondva, hogy még 1826-ban az inquisitio egy zsidót máglyára, és Busara község tanítóját — mert queckernézeteket vallott — kötélhalálra ítéltetett; mind a két itélet végrehajtatott [3].

Hogy hazánkban a kínzás szintén divott, arra a sok erre vonatkozó okmány közül csak Hunyady János kormányzó kiváltságlevelét említem, melyet Pozsony városnak adott ki, ebben megengedi, hogy Pozsony hatósága mindennemű tolvajt, rablót, fosztogatót, gonosztevőt, legyenek azok akár nemesek, akár nem nemesek, vagy más állásúak, letartóztatva, fölöttük itélhessen, azokat büntetésekkel és kínzással illethesse. Mátyás király Pozsony város »jus gladii«-ját megerősítvén, felemliti, hogy a város »bitófát, kereket, karót és a kínpadoknak bármily nemét felállíthatja« és ezek alkalmazását minden rangú és állású személyeknél, és mindennemű bűntettek miatt megengedi, sőt elrendeli [4].

A birói hatalom Németországban az uralkodón kívül már Nagy Károly idejében a nagy vérhatalom, a »Westphaler grosse Fehme« kezében volt. Ez az egész középkorban szabad ég alatt itélt nemesek és szabadok felett. Polgárok felett a városok, jobbágyok felett a birói hatalommal felruházott

főurak és nemesek ítéltek. Hazánkban ítélt a király, a nádor, a megye és a »jus gladii«-val felruházott városok és nemes urak, még pedig szükség esetén a kínzás alkalmazásával; nem csoda tehát, hogy külföldön oly gyakran, de hazánkban is találunk városokban, úgy mint várakban kínzó kamrákat.

Badenbaden várban van egy földalatti helyiség, mely kétségkívül börtönül szolgált; erről azt állítják, hogy ez a titkos törvényszék tanácsterme és kínzó helyisége volt, sőt a »vasszűz« helyét is mutatják [5]. Kínzó kamrák voltak még Hohenburg [6], Stahrenberg (Csehország) [7], Pernstein (Morvaország) [8], Strassburg (Gurk mellett) [9], Herberstein (Stájerország) [10], Wahsenburg [11], Stolpen [12] és Elbogen (Csehország) várakban [13].

Az általam felvett várakban börtönt sok helyen, de oly helyiséget nem találtam, melyről határozottan lehetne állítani, hogy kínzó kamrának szolgált. Volt azonban Vajda-Hunyadon »kínzó bástya«, melynek földalatti helyiségében a kínzást alkalmazták [14]. Murány és Ungvár várban történt kínzásokról is vannak történelmi adatok.

Pozsonyban a kínzó kamra nem a várban, hanem a városház első udvarában volt.

Regensburg városházán a kínzó kamrát eredeti berendezésével még ma is mutatják.

A hársfa czikknél már említve volt, hogy a várurak jobbágyaik ellen felmerült panaszokat a várkapu előtti hársfa alatt hallgatták meg, ott mondottak ítéletet, a bűnösök ott vették testi büntetésüket.

A várnép pedig a várudvarban lévő hársfa alatt állott törvényt. Később a testi büntetések a kapu alatt hajtattak végre.

Nem lesz felesleges ez alkalommal a kínzó eszközökről is megemlékezni. Ezek közül a vasszűz hirhedt gyilkolót némelyek kínzó, mások pedig halált végrehajtó eszköznek tartják; de a különféle nemzetek irodalmában talált részletes leírások oly egybevágók, hogy azt határozottan azonnali halálthozó eszköznek állíthatom, miután olyat magam is láttam.

A vasszűz 2 cm vastag vaslapból készült bábualakú (Kegel) volt. Oly magas, hogy jókora férfi is beállhatott. Gyilkoló eszköze az ajtó két szárnyán erősített 30—40 cm hosszú jól kiélesített vasszögekből állott. Miután a deliquens e szekrénybe beállott, két erős rúgója által becsapódva, a kiélesített szögek a szerencsétlen ember testébe fúródtak, úgy hogy a halálnak csakhamar be kellett állni. Hazánkban kettőt említenek, az egyik Pozsony város birtokában volt; erről a londoni királyi collegium által 1668-ban kiküldött Brosene Eduard tesz említést útleírásában [15]; a második a vérszomjas csejthei Báthory Erzsébet Nádasdy grófnénak volt a birtokában, ki azt, a hagyomány szerint, Au Tamás nevű órás által kijavíttatta. Ez ugyan csak regényben van leírva, de mindenesetre szóhagyomány után indult az író [16].

Ha tekintetbe veszszük, hogy a középkorban a mechanikai különlegességek, úgymint különféle automaták közkedveltségüek voltak, nem valószínűtlen, hogy azt ilyen dolgokra is felhasználták. Egy ilyen vasszűz megmaradt,

ha nem is hazánkban, de közel szomszédságban, Feistritz nevű várban Alsó-Ausztriában [17].

Felemlítendőnek tartom itt, hogy a csejthei vérengzések nem fönt a faluhoz közellevő várban, hol az időtájt királyi katonaőrség volt, hanem lent a faluban, a templom melletti kastélyban történtek, hol Báthory Erzsébet lakott.

A bírói hatalomnak jelvénye a pallos volt, melyen akasztófa vagy róka volt bevésve, de találni felírásos pallost is, milyet Sebenstein várban (Ausztria) manap még őriznek; a felírás így hangzik:

Wer kauft ehe es feil wird, und findet ehe es verloren wird, der stirbt ehe er krank wird. 1677. [18].

A palloson, melylyel Frangepánt és Zrinyit kivégezték, a felírás következő:

Hicce rebelle caput vindex demessuit ensis,
Frangepane tibi, Petre tibique Zrínyi.

Kínzó eszközöket nagy számban látni Nürnbergben, Regensburgban és más német városokban.

A pozsonyi múzeumban őriztetik egy törőkerék, nyujtócsiga, deres, tüskös nyúl (gespickter Hase), Korpona városházán láttam a középkorból származó hüvelykszorítót.

Megemlítem, hogy IV. Eugenius pápa Brandano de Monta Jakab boszniai barátot nevezte ki főinquisitornak, ki Erdélyben is gyakorolta kegyetlen üldözéseit [19].

Jegyzetek. 9. Hoffmann: Inquisition I. k. 238. l. — 2. U. o. I. k. 442. l. — 3. U. o. I. k. 448. l. — 4. Király János 247. l. és Tomaschik 74. és 89. l. — 5. Näher: Baden 4. l. — 6. Schlechta I. k. 116. l. — 7. U. o. II. k. 15. l. — 8. U. o. III. k. 14. l. — 9. U. o. VIII. k. 93. l. — 10. U. o. II. k. 100. l. — 11. U. o. VI. k. 176. l. — 12. Wanderungen in Sachsen I. k. 120. l. — 13. Heber V. k. 6. l. — 14. Arányi 43. l. — 15. Feil 1856. 59. l. — 16. Varga Mihály: Az öldöklő angyal Csejthén 63. l. — 17. Feil 51. l. — 18. U. o. 175. l. — 19. Fessler: Geschichte von Ungarn II. k. 398. és 404. l.

Kiséret. Középkorban az utazás nemcsak kellemetlen volt, de életveszélylyel is járt. Főleg a rablólovagok korában, mikor a rablók egyáltalában igen elszaporodtak, legfölebb a zarándokok, diákok, énekesek és más koldusféle nép járhatott-kelhetett szabadon. Ezeknek csak a rossz utak, éhség és az időjárás viszontagságai ellen kellett küzdeni. Az úrinép, főleg a kereskedők több veszélynek voltak kitéve. A kereskedők árúczikkei igen kecsegtetők voltak s a rablók főképen ezekre vágyakodva, vagy egyszerűen elszedték, vagy megvámolták, vagy a gazdát letartóztatva, váltságdíjat követeltek; utóbbi eset hatalmasabb és gazdagnak ismert urakon is megesett.

Ezen állapotok többféle intézményt idéztek elő. A kereskedés némi biztosítására a »Hanza«-szövetséget, a kereskedők felfegyverkezését és a »kiséret« intézményét hozták létre.

I. Frigyes német császár »Constitutio de pace tenenda« czímű okmányában 1156-ban megengedi a kereskedőknek, hogy kardot viselhetnek, de nem kardkötőn, hanem a nyereg fején, mondván: »Mercator negotiandi causa per

provinciam transiens, gladium suum suae sellae alliget, et super vehiculum suum ponat, ne unquam laedat innocuum, sed ut se a praedone defendat« [1]. Róbert Károly 1310-ben a velenczei kereskedőket biztosította István tótországi bán által, hogy a kormánya alatt levő tartományokban szárazon és vizen szabadon közlekedhetnek és minden bántalom és károsodás ellen védetni fognak. Ugyanezt maga Róbert Károly is újabban kihirdettette 1316-ban minden délvidéki kereskedőre vonatkozólag [2].

Ámbár a kereskedők lóhátas kisérőkkel utaztak, őket a rablók mégis gyakran meglesték, kirabolták, sőt fogságban is tartották. Nagy baj volt a kereskedőkre nézve az is, ha ellenséges országba kerültek; pl. Saint-Gillesi Raimund gróf Poitiersi Rikárd gróffal ellenségeskedvén, néhány poitiersi kereskedőt kézrekerítvén, kiheréltette őket és szemeiket kiszúratta (privavit oculis et testiculis). Az uralkodók s kormányzó főurak a kereskedőket úgy támogatták, hogy kiséretet »Geleite« rendeltek melléjök, a mit azonban megfizetni kellett. Jogtalanul ugyan, de tették ezt más főurak is, különösen hogyha a kereskedőnek a vár tőszomszédságában kellett elvonulni [3].

A kiséret intézménye abban állott, hogy az uralkodó vagy kormányzó főúr a kereskedőnek kisérőlevelet adott át, őt fegyveres emberekkel kisértette addig, míg egy más barátságos viszonyban lévő várúrhoz értek; ez a kiséretet saját embereivel folytatván, a kereskedőt portékájával továbbította, míg vagy ismét barátságos viszonyban lévő lovaghoz vagy várhoz ért.

A kiséret intézménye hazánkban is divatban volt, nemkülönben a kereskedők felfegyverkezése. Kiséret mellett nemcsak kereskedők, de diplomácziai személyek is, pl. követek, hírmondók stb. utaztak.

Jegyzetek. 1. Schultz I. k. 275. l. — 2. Horváth Mihály II. k. 47. l. — 3. Schultz I. k. 275. l.

Koffer (l. Árokvédő).

Kolostor (l. Monostor).

Konyha. A legokszerűbben épült várakban a konyhát a palota alsó, azaz földszinti helyiségében találjuk. Berendezése igen egyszerű volt. A tűzhely rendesen a tágas négyszögű helyiség közepén állott, de találunk tűzhelyeket sarokba szorítva, vagy valamely falhoz támasztva is [1]. A tűzhely felett tágas, bolthajtáson nyugvó kémény emelkedett; ebben farudak voltak alkalmazva, melyeken ott, ahol külön helyiség nem volt e czélból, a húst füstölték. — A konyha falaiban mélyedések voltak az ételmaradék, edény stb. elhelyezésére; a falak körül padok a cselédség számára. Ezek éji nyughelyül is szolgáltak. A tűzhelyet rudak vették körül, melyeket ruhaszárításra használtak. A kéményből a bográcstartó fügött alá. Szóval a várkonyha sokban hasonlított a mai alföldi parasztkonyhához, hova még nem találta meg útját a takaréktűzhely. A tűzhely körül vagy legalább egy-két oldalán padka nyúlt végig. Nyárs, vasmacska, rostély, lábasok és fazekak, cseréptálak és egyéb főzőszerek, részint tálasokon, részint polczokon voltak elhelyezve. A konyha egyik falában, vagy a

konyhához nagyon közel, mint pl. Jókővárban, kővályú volt beeresztve, melyen a vizet az udvarba, esetleg a várból kiöntötték.

Az ebédlő rendesen a konyha közelében vagy fölötte, vagy mellette volt. Igy Hohenkligen várában (Rajnán) az ebédlő közvetlen a konyha mellett van, sőt csak a konyhán át lehet az ebédlőbe jutni, még pedig a közlekedő ajtó közvetlen a tűzhely mellett van [2].

Néha maga a konyha szolgált ebédlőül még az úri népnek is, pl. Wartburgban [3], Hohenfels és Habsburg várak öregtornyaiban van a konyha [4].

Némely várban a konyha és ebédlő külön épületben van, de mindig a palota udvarában, vagy a palota tőszomszédságában. Néha a konyha fölötti, azaz emeleti helyiség füstölőnek használtatott, úgy hogy a konyha füstje több helyen alkalmazott nyílások, illetőleg kémények segítségével a füstölőben gyűlt össze és csak midőn az azon helyiségben felakasztott húsneműeket jól átjárta, talált utat az ottani kéményen át a szabadba [5].

A füstölők minden évszakban működésben voltak, mert a füstölt hús a várnép főeledelét képezte, főleg ostrom idején, midőn a közlekedés majdnem végképen megszünt.

Neuhaus várban a konyha fölött lévő füstölő kamra négy gyámkövön nyugvó erkélylyel van szárnyalva, melyek kéményül szolgálnak [6]. Bemutatok a 195. ábrán füstölő kamrát és a 196. ábrán konyhát, mely fölött füstölő kamra van; mindkettő régi rajzról van véve. Megjegyzem, hogy monostorokban, hol sok személy számára kellett főzni, a konyhák nagyok, sőt némely helyen különálló, igen díszes épületek voltak; ilyen például a XV. században épült Glastomburg (Angolország) apátság konyhája (197. ábra) [7].

Hazánk váraiban leggyakrabban a palota földszinti helyiségeiben volt a konyha, így pl. Trencsénben, Lietaván, Nagy-Selmeczen (Liptó m.), Jánosházán. Vajda-Hunyadon szintén földszint volt a konyha (sütőház) [8].

Jegyzetek. 1. Weinhold II. k. 91. l. — 2. Piper 497. l. — 3. Rittgen 34. l. — 4. Piper 498. l. — 5. Cori 119. l. — 6. Heber VI. k. 10. l. — 7. De Caumont 47. és 198. l. — 8. Arányi 35. l.

Kopogtató, katakoló, klopacska (Schalltafel, Simantrum). A vár lakóinak biztonsága kedvéért a kapu mindig zárva volt. Ha idegen vendég, kereskedő, bucsújáró vagy deák a várba be akart menni, háromféle módon tudathatta szándékát a kapuőrrel.

A lovag mindig lóháton és emberei kiséretében utazott. Az útra mindig vittek magukkal kürtöt; azt a kapu előtt megfújták, a kapuőr megjelent, kérdezte a vendég nevét, bejelentette a várúrnak s csak azután eresztette be a vendéget. De mások is érkeztek a várba, kiknek kürtjök nem volt. Ha a kapu előtt árok vagy farkasverem nem volt, akkor a kapun lévő kapukopogtatóval zajt ütve hívták magukra az őr figyelmét [1, 2]. Ha pedig az emeltyű fel volt húzva, úgy hogy a kapuhoz nem juthatott a vendég, akkor a kapu előtt, az árok innenső oldalán talált egy czölöpre felfüggesztett katakolót és egy fakalapácsot, melylyel jöveteléről jelt adhatott.

Ezen katakolók vagy tölgyfából vagy érczlemezből készültek. Ilyeneket nemcsak a várak kapui előtt alkalmaztak, hanem kolostorokban is használtak, hol azzal a szerzeteseket a különböző teendőik elvégzésére egybehívták.

Régi német költők költeményeiben többször tesznek katakolóról említést:

Nu hienc ein tavel vor dem tor
An zwei Ketenen enbor:
Da sluoc er an daz ez erhal
Und daz ez in den burc erschal [3].

Zwetl kolostorban használnak most is egy fakatakolót (átmérője 34, vastagsága 6 cm), melylyel jelt adnak, hogy egy szerzetes testvér haldoklik.

Lenhart Rössler főapát úr kérésemre megküldötte nekem a katakoló rajzát, mely körül jelenleg római nagy betűkkel következő felírás olvasható:

Signa fero mortis et sum prenuntia luctus,
Et me elangvente turbantur corda repente,

Az apát úr levelében megjegyzi: »Aus welcher Zeit dieselbe stammt, darüber finde ich nirgends Aufschluss, doch lässt die auf derselben vorkommende Schrift darauf schliessen, dass sie höchstens 2—300 Jahre alt sein kann. Es wäre aber immerhin möglich, dass die Tafel selbst älter ist, als die Schrift und dass die etwa schon unleserlich gewordene ältere Schrift (in gothischen Buchstaben) abgeschliffen, und durch eine neue ersetzt wurde.«

Hogy ily katakolót hazánkban is használtak, azt látjuk egy a gróf Haller család birtokában levő s a fejéregyházi kastélyra vonatkozó 1714-iki összeirásból, melyben »vigyázó s doboló deszkának« mondatik [4].

Jegyzetek. 1. Cori 29. l. — 2. Schultz I. k. 28. l. — 3. Weininger 1860. évi k. 594. l. — 4. Kőváry 232. l.

Kovácsműhely. A vár férfilakóinak főfoglalkozása a vár megőrizésén kívül, majd vadászat, de a fegyverek és védőszerek jókarban tartása is volt.

Ez szükségessé tette a kovácsműhelyt; s csakugyan találkozunk ilyenek nyomaival Rapottenstein, Kronsegg [1] és Riesenburg várakban (Csehországban) [2].

Kétséget sem szenved, hogy különösen nagyobb hazai várakban is voltak ily műhelyek, hiszen még manap is találunk ilyeneket a nagyobb földbirtokosok jószágain.

Jegyzetek. 1. Scheiger 58. l. — 2. Heber IV. k. 147. l.

Kőfaragójelek (Steinmetzzeichen. Signes lapidaires). A középkori faragott kőből épült várfalak egyes kövein gyakran találni kisebb-nagyobb, egyenes és görbe vonalakból összeállított jeleket bevésve. Klingenburg vár (Csehország) öregtornyán számos ilyen jel van, melyeket a harminczas években — helytelenül — »run« írásnak tartottak [1]. A jelenlegi tudomány ezeket is vizsgálat tárgyává tette és az összes tudósok egyhangú véleménye szerint ezek munkajelek és oly czélból készültek, hogy a faragó az általa készített kövek után járó fizetést felvegye.

A jelek különböző alakja és nagysága a tudósokat két táborra osztotta; némelyek a jelekben a kőfaragó nevének kezdőbetűjét látják, mert sok, különösen a római jelek, kezdőbetűkből állanak, vagy azokhoz hasonlítanak; míg mások ellenben csak egyszerű jeleknek tartják. (Alfabet & Markenprincip).

Feltünő, hogy ily jeleket a görögök és rómaiak már ismertek; előfordulnak Samothrake-sziget régi falain; ezek ugyan német eredetűek is lehetnek, mert a keresztes vitézek, Rhodus-, Cyprus- és Samothrake-szigeteken a XIII-ik század elején erődítményeket emeltek német munkások segélyével. Találtak a római kor előtti etruszkoktól származó jeleket Perugiában s a Kr. e. VI—V-ik századból származó Servius- és Palatinus-falakon Rómában. Siciliában »Eryx« nevű épületen, mely 270-ben Krisztus előtt készült, phöniciai betűket találtak kőfaragójelek helyett, azért a tudós Klemm, a jelek első használatát a phöniciaiaknak tulajdonítja; végre Pompéjiban az utczakövezeten és a trieri porta nigrán is vannak ily jelek, úgyszintén Spalatóban Diocletianus császár Kr. u. 286-ban épült palotáján is [2].

A középkorban az 1095-ben épült alpirsbachi templom (Rajna) falain már előfordulnak [3], nem különben Aignes-Mortes kikötő (Francziaország) 1270-ben épült erődítményein [4].

Midőn a XIII. században az építkezés a laikusok kezébe ment át és a szabad kőművesek az uralkodóktól nyert kiváltságok által testületté, czéhekké alakultak, ezek a jelekre nézve is rendszert hoztak be úgy, hogy minden felszabadult segédnek megvolt a maga jele; ott, hol ugyanazon az épületen többféle jelet találhatni, ott több kőműves működött közre. Büntetésből a jelet ideiglenesen elvonták a faragótól, vagy a társulatból kitaszítva, örökre elvették tőle [5].

Nagyságukra nézve a jelek különbözők. A rómaiak 30 cmre is kinyúlnak, románkori templomoknál 10—15 cm, váraknál szintén egész 30 cm hosszúak, mint pl. Klingenburg vár (Csehország) öregtornyán és a norinbergi Hóhértornyon látni. A románkor és csúcsíves kor közti átmeneti időben 8—10 cm, a csúcsíves kor virágzása idején 5—6 cm, a csúcsíves kor hanyatlása idején $1^1/_2$—6 cm hosszúak. A renaissance korban ismét 7—10 cm között váltakoznak, míg a XVIII. században 10—12 cmt érnek el. Feltünő, hogy a run jelek hasonlítanak a római és középkori jelekhez. Piper e jelenséget ekként magyarázza: »Überall, wo man, zu welchem Zwecke auch immer, wenig kurze Striche zu einer Anzahl Figuren miteinander verbindet, müssen die, hier und dort gebildeten, Letzteren zumeisst miteinander gleichen, und zwar umso mehr, wenn man bei ihrer Zusammensetzung eine, in gewissen Masse sich von selbst ergebende gefällige Gleichmässigkeit, nicht etwa mit Bedacht vermieden hat. Deshalb hört auch wie eine Vergleichung überall lehrt, die zufällige Übereinstimmung zwischen Steinmetzzeichen einer, und Schriftzeichen anderseits, überall umsomehr auf, je mehr hier und dort die Figuren minder einfach werden: diese einfachste Erklärung scheint mir zugleich eine so vollkommen befriedigende zu sein, dass es demnach jeden Anlass fehlen muss, noch erst einen weiteren inneren Zusammenhang zwischen diesen Figuren verschiedenster

Bedeutung und Zeit zu suchen«. A jelek elhelyezését illetőleg megjegyzendő, hogy úgy a rómaiak, mint a középkoriak, majd a kő közepén, majd szélén, majd egyik szögén láthatók; ugyanaz a jel hol merőleges, hol vízszintes, hol ferde irányban van vésve; néha jelnélküli kőcsoporton egyet, máskor pedig egymás mellett csoportban ugyanazt többször, vagy több különféle jelet találni egy csoportban. Ezen jelenség oda magyarázható, hogy a faragók a köveket átadták a pallérnak fizetési ellenőrzés czéljából, a pallér pedig a faragóra való tekintet nélkül a köveket elhelyezés végett felhuzatta a falra. Némelyek azt a nézetet is vallják, hogy a római jelek nem a faragó, hanem a szállító jelét képezik, ki a követ a kőbányából szállította.

Csak Gelnhausen várban fordulnak elő jelek, melyek egymás mellett vésett pontokból készültek; Ržiha bécsi tanár ezeket odamagyarázza, hogy a faragó nem fejezte be munkáját, vagy rossz munkáért való büntetésnek a jele, vagy végre a követ idegen, az építéshez még be nem fogadott faragó készítette, ez az oka annak, hogy különböző pontozott jegyek fordulnak elő.

Némelyek a jelekből az építmény keletkezésének idejét akarták meghatározni.

B. Pfaff tudós azt állítja, hogy a románkorban a jeleket görbe vonalakból alkották, az átmeneti korban előforduló jeleknél látni a betolakodó csúcsívet, mint pl. Steinsberg vár (Heidelberg mellett) öregtornyán; a csúcsíves korban pedig túlnyomó számban egyenes vonalú jeleket alkalmaztak, ámbár az 1320-ban épült mainzi dómon, tehát a csúcsíves korból származó templomon 37 jel között 24 görbe vonalakból készült, míg ellenben a Blankenhorn (Württemberg), Magenheim (Württemberg) és Neipperg (Heilbron mellett) várakból ismeretes 51 román jel között 38 egyenes vonalakból áll. Az előadottakból látni, hogy a kőfaragójelek alakjából az építmény keletkezésének idejét biztosan meghatározni nem lehet. De minden kornak vannak határozott typusai és úgy hozzávetőleg csakugyan lehet következtetni a munka korára [6]. Mellékelten bemutatok néhány typikus kőfaragójelet: a 191. ábrán *a)* rómaiak, *b)* pompejiek, *c)* spalatóiak, *d)* perugiaiak, *e)* románkoriak, *f)* átmeneti koriak, *g)* csúcsíveskoriak, *h)* renaissancekoriak, az *i)* alattiak a XVI. században épült katonavárakon fordulnak elő.

A falak belső részein nem fordulnak elő, s ha azokat találni is, rendesen a gerinczek záró kövein czímer alakban vannak; ezek nem is munkások, hanem a művezető-mesterek jelei voltak. Ilyeneket látni a beszterczebányai és bakabányai templomokban; utóbbiban találtam a szentségház tetőzetén, mely 1508-ban épült, a 192. ábra alatti mesterjelet. Előfordulnak mesterjelek sírköveken is. A pozsonyi koronázó székesegyház falában van Hans Lauffer ilyen mesterjegygyel ellátott sírköve 1536-ból (193. ábra). E jelek Európa-szerte mindenhol találhatók ott, hol faragott köveket használtak az építkezésnél; tehát templomoknál, öregtornyoknál, várfalaknál stb., az északi tartományokban azonban ritkák.

Hazánk felmért és megvizsgált váraiban, ú. m.: Trencsénben, Blatniczán, Lietaván, Bozókon, Lékán, Csejtén, Temetvényen, Dévényben, Törcsvárban és

más várakban találtam ugyan faragott köveket, sőt Pozsonyban Mátyás király várkapuja és Lékán az őrtorony faragott kőből épült; de gondos megfigyelés mellett sem akadtam kőmivesjelekre seholsem. Templomokban azonban, mint már említettem, nem ritkák. Pozsonyban a Szent Ferencziek templomtornyát 1896-ban lebontották és a régi mintára Schulek Frigyes újat épített; a lebontott torony egyes körívein 4 különböző alakú jelet találtam. Néhai Henszelmann Imre szóbeli közlése szerint Vajda-Hunyad várban franczia kőfaragómunkásoktól származó jelek vannak.

A lajtántúli tartományokban, Klingenburg, Stahrenberg, Rappottenstein és Bruck várakat említem, hol kőmivesjelek vannak [7].

Jegyzetek. 1. Ruinen IV. köt. 135. l. — 2. Näher Feudalzeit 102. l. — 3. Piper 184. l. — 4. Näher Städte 25. l. — 5. Mothes Baulexikon IV. k. 204. l. — 6. Piper 180—185. ll. — 7. Scheiger 48. l.

Kőhajítógép (l. Ostrom és védelem).

Kőház. Megvédhető nemes lakóhelyek, melyek falvak vagy kisebb városok végén előfordulnak, »kőházaknak« neveztetnek. Ilyenekben laktak az olyan urak, kiknek váraik nem voltak. Berendezésök hasonlít a mai lakóházakéhoz azon különbséggel, hogy védelmezhetők voltak, s néhol fallal vették körül. Hazánkban ilyeneket ismerek Simonyiban (a Simonyi családé), Nyitraszegen, Novákon, Alsó-Micsinyén, Felfalun, utóbbinak 20 m magas őrtornya is van, Zsemberen (Hontmegyében a Zsembery család ősbirtoka), Nagy Kosztolányban és sok más helyt. Mindezeknél csúcsíves részleteket találtam, minél fogva keletkezésük a XVI. század előtti korba vezethető vissza. Kispalugyán (Liptómegye) a Palugyay család románkori ősi lakóháza (kőház) még 1875. évben fennállott [1].

Ritkábban ugyan mint hazánkban, külföldön is fordulnak elő ily kőházak, még pedig jóval korábbiak, pl. Forst Meran mellett, mely 1290-ben, Orlamünde Thüringiában, a mely a XIII. század elején, és a kiváló Schleglerschloss Württembergben, mely 1366. évben épült (194. ábra) [2].

Jegyzetek. 1. Saját felvételem. — 2. Piper 476. l.

Köpeny (Mantel, Chemise). Egy neme az öregtorony megerősitésének; abban állott, hogy alsó része, néhány méternyi magasságig, 150 cmterrel vastagabbra van építve. E vastagabb fal felső része néhol ormos folyosót képez úgy, hogy azt nemcsak a torony tetejéről, hanem innen is védelmezhették addig, míg az ellenség a védőket a torony belsejébe szorította. Példa erre Lichtenberg vár Tirolban (198. ábra) [1].

Hazánkban ilynemüen megerősített öregtornyot nem ismerek, de igen érdekes hasonczélú falerősítés van Nagy-Tapolcsány várában (Nyitramegye). A palota egyik oldala meredek sziklán épült, a másik oldala pedig előudvarral van körülvéve; az udvar felé eső magas fal mellett a talajból 3 m magasságban, 150 cm széles folyosó emelkedik ki. E folyosónak védőfala 90 cm

magas, de rovátai nincsenek. Innen védelmezték a palotát addig, míg visszavonulásra nem kényszeríttettek (199. ábra) [2].

Egy másik hasonló példa Nagy-Sároson van. Az erős öregtorony fallal, a falon kívül pedig mély árokkal van körülvéve [3].

Jegyzetek. 1. Clemen Mitth. 1893. 126. l. — 2. Saját felvételeim. — 3. Saját felvételeim.

Köpülőtorony (l. Torony *c)* fióktorony).

Körfal (Ringmauer, Zingel, Enceint). A várnak első erődítménye a körfal volt; ez biztosította a várban lakókat rajtcsapások ellen; a körfalról figyelték meg a várhoz közeledők mozdulatait, a körfalba helyről helyre beépített tornyok segítségével védelmezték a várat is, ha ellenség a falat aláásni vagy benne rést törni igyekezett. A körfal közlekedésül is szolgált a vár belsejében, és gyakran azokról nézték a várudvarban előforduló hadigyakorlatokat és egyéb látványosságokat. A körfal alakját a talaj configuratiója adta meg. A rohammentes sziklafal a körfalat fölöslegessé tette, azért több várnak csak egy része van körfal által megvédve, de a támadható vonalat néha két, sőt több körfallal is megerősítették.

A körfalat a vizivárak sem nélkülözhették s majd csak részben, majd egészen körfallal védték meg, de van olyan is, melynél a körfal végkép hiányzik.

A körfalnak legnagyobb hadászati jelentősége a városoknál volt.

A városok nagyobb terjedelme és legtöbb esetben síkon való fekvése, a körfalat nélkülözhetetlenné tette.

Ezek védelme nagyobb erőfeszítést kívánt ugyan, de a lakosok nagy száma lehetővé tette, mert veszély idején az összes fegyverfogható polgárság várta a szolgálatukban levő emberekkel és zsoldosokkal a körfalakon az ellenséget, hogy elűzzék.

Kőből már a IX. században kezdettek körfalakat építeni, de legtöbb várnak építés idejéről biztos tudomásunk nincsen és csak némely vár keletkezésének idejét ismerjük, pl. Gisors várat Normandiában Vörös Vilmos építtette 1097-ben, a flandriai gróf a genti várat a XI. században vetette körül egyenes és körszeletekből összetett fallal [1]; ilyen fala volt Gaillard várnak (Francziaország) is, mely 1196-ban épült [2]. Arról is biztos tudomásunk van, hogy Du Plessis-Grimoult vár körfala 1047-ben emeltetett; Boves vár pedig a XI. század végén vagy a XII. század elején kapta körfalát [3].

Midőn a keresztes vitézek 1183-ban Tortosa várost bevették, azonnal két körfallal kerítették be. Ezen körfalak kettes, egymásfeletti ívezettel vannak ellátva. Mind az alsó rész, mind az emelet ívezeteiben lövőlyukak vannak alkalmazva. Wildenburg várnak (Saarbrücken) is ily körfala van azon különbséggel, hogy csak egy ívezetű [4].

Városokban a körfal két oldalához épületet soha nem emeltek, nehogy valamely áruló a falba résttörjön és az ellenségnek utat nyisson a városba [5].

A körfalak magassága különböző, rendesen 4—10 m közt váltakozik; vannak körfalak, melyek a talaj alkalmas képződése folytán csak mellvédő magasságúak. Ilyen pl. Droyssig vár Szászországban (200. ábra) [12], hazánkban pedig Gesztes várnak külső körfala (201. ábra). Vastagságuk eleinte csak 1 méter volt de később, különösen városokban, egész 5 m vastag körfalakat is építettek.

A várak fallal való körülkerítését »központi rendszernek« nevezték és ezen rendszer a XII. században lett általánossá. A körfal lövőlyukakkal, öntőerkélyekkel, szóval a védelemre minden szükséges eszközökkel volt ellátva. Igen érdekesek a központi rendszer szerint körfallal épített várak közül Steinsberg (Heidelberg mellett) [6], Rüdesheim (Ausztria), Arques (Francziaország) és Dankwerode (Braunschweig) [7], hazánkban pedig Lánzsér, Berencs, Munkács, Nagy-Sáros stb.

Karlstein (Csehország) és Carcassonne (Francziaország) várnak két körfala van [8], Konstantinápolynak pedig három.

Csak részben van körfallal ellátva Landberg (Wasgau) és Coucy (Francziaország) [9]. Hazánk várainak nagy része is ilyen, ú. m. Strecsény, Lietava, Csábrág, Szigliget, Revistye, Saskő és mások. Körfal nélküli hegyi vár Hochostervicz (Karinthia). Ez kúpon épült és azért nélkülözi a körfalat, mert ezt pótolja a csigaalakú feljárat mentén épült 14 kaputorony.

A viziváraknak hol van körfala, hol nincs, így pl. Pfalz várnak körfala nincsen [10]. Hazánkban nincsen körfala Monyorókerék, Kabold, Lenti, Belatnicz és más várnak; teljes körfallal van körülvéve hazánkban Biccse és Tata, külföldön pedig Rheden vár (Poroszország) [11].

Jegyzetek. 1. Demmin 325., 328. l. — 2. Viollet 76. l. — 3. Köhler III. k. 1. sz. 394., 396. l. — 4. Köhler III. k. 1. sz. 349., 363. és Piper 343. l. — 5. Näher Städte 34. l. — 6. Krieg 89. l. — 7. Essenwein 49., 54., 60. l. — 8. Merimé 76. l. és Ambros 10. l. — 9. Essenwein 115., 128. l. — 10. Piper 625. l. — 11. Piper 614. l. — 12. Brinkmann 45. l. és saját felvételem.

Kőserpenyő. Kőserpenyő kétféle van és pedig: egyik neme lapos, lehetőleg kemény koczkakő, közepén félgömbalakú mélyedéssel ellátva, melyben a kapu merőleges gerendája forgott; a másik neme 60—70 cm-nyire a falból kiszökő erős gyámkő, mely a fal mellett félhenger alakban ki van vájva. E mélyedésben forgott az emeltyű vagy csapódeszka főgerendája (158., 60. és 45. ábra).

Kripta. Habár majd minden várban volt kápolna, hol kriptát lehetett volna berendezni az úri család számára, azok mégis nagyon ritkák. Az irodalom csak két várat említ, melyben kripta volt, pl. Albrechtsberg várat Krems mellett és Albrechtsberg várat Vielach mellett [1].

Hazánk számos várai közül, melyeket láttam vagy felmértem, csak Sztrecsénben, Lékán, Zay-Ugróczon és Ghymesen találtam kriptát a kápolna alatt [2].

Jegyzetek. 1. Scheiger 45. l. — 2. Saját felvételem.

Kurtina. Igy nevezik a körfal azon részét, mely két egymás mellett levő torony között van. A várakat a IX. században kezdették körülépíteni. A talajképződés szerint a körfalat gyakran ívalakban vagy szögekre megtörve kellett vezetni. Némely helyen pedig a körfal olyan hosszú volt, hogy a nyíllövő védelme egyéb intézkedés nélkül sikertelen maradt volna főleg ott, hol az oldalpásztázás különben is a körfalról lehetetlen volt; azért a körfal szögletein vagy körvonalain, a hosszú és egyenes körfalaknál pedig nyíllövésnyi távolságra, azaz körülbelül 50 méterre tornyokat építettek, melyek magasabbak voltak a körfalnál, és a körfalból 2—4 méterre ki is szöktek. Két ily egymás mellett lévő torony lapos födeléről és ezek oldalairól a körfalra rontó ellenséget oldalpásztázásba vették [1].

Jegyzet. 1. Köhler III. k. 1. szak. 349., 363. ll.

Kút. A várépület szilárdságán kívül nélkülözhetetlen kelléke volt a védelem, azaz az ellentállás sikerének, hogy a vár el legyen látva vízzel. A mint víz volt a várban, nem egykönnyen csüggedett az őrség, ellenkezőleg a víz hiánya betegséget és ezer bajt okozott; pedig a magas sziklára épült várakban igen gyakran, a rendelkezésükre álló gyarló eszközöket tekintve, végkép lehetetlennek látszott a kút ásása. A várúr tehát nagy áldozatok árán is iparkodott kutat teremteni, s ahol ez lehetetlen volt, legalább víztartókról (cisternákról) gondoskodott.

Stolpen várban (Szászország) a bazalt-sziklába vájt 65 m mély kúton 23 évig dolgoztak, Königstein várban (Szászország) szintén bazalt-sziklában egy 400 rőf mély kutat csak 40 évi fáradozás után nyerhettek [1]. Murány várban a Széchy-család vágatott mély kutat a sziklába. Ezen kútról azt állítja a monda, hogy ha kacsát dobtak a kútba, az a vár alatti forrásból eléjött. Trencsén vár a törökvilágig nélkülözte a kutat s a várnépnek csak a cisterna vizével kellett beérnie, mi rendkívül nyomasztó körülményeknek volt okozója, minthogy Trencsén a magyarországi várak között egyike a legnagyobbaknak és fekvésénél fogva is igen fontos lévén, belviszályok idején nagyszámú őrséget és lakót kellett befogadnia.

A trencséni kút építését a szóhagyomány így beszéli el: Midőn Szapolyai János volt Trencsén vár ura, szerencsés ütközet után sok török fogolylyal együtt a szép Fatime, egy gazdag török kereskedő leánya is a várba került. A várúrnő meghatva szépségétől és kellemétől, személye körüli szolgálatra maga mellé rendelte. A leány vőlegénye, egy előkelő pasa fia Omár, addig kereste menyasszonyát, míg végre megtudta, hogy Trencsén várban van. Oda sietett tehát, hogy a leányt kiváltsa, de a várúr semmi áron sem volt hajlandó őt kibocsátani. Végre abban egyeztek meg, hogy a mely napon egy Omár által készítendő kút vizet fog adni a várnépnek, szabadon viheti el menyasszonyát. Omár ezen nehéz feltételt is elfogadta és emberei által éjjel-nappal dolgoztatván, három év után a Vág folyó talapzatára jutván, vízre akadtak. A várúr, mihelyt az örömkiáltás »víz, víz« valódiságáról meggyőződött, Fatimét és hű vőlegényét megvendégelvén, gazdag ajándékokkal elhalmozva, szabadon bocsátá

vissza hazájukba [2]. Bajmóczon a palota alatt terjedelmes barlang van, melyből a falun és plébánián vagy 400 méter hosszú földalatti folyosó vezet a szabadba, a kút a palota kis udvarában a barlang talajába van vájva. Több magyarországi várkútról állítják, hogy török foglyok készítették, pl. Fraknón, Német-Ujváron.

Igen természetes, hogy ily nagy áldozatok árán szerzett kutak megvédéséről gondoskodtak. Először is azokat a vár legbiztosabb részein ásták; ahol ez lehetetlen volt, külön erődítményekkel vették körül. Igy a kutak kijelölésében a legnagyobb változatosságot találni.

Merkenstein [3], Grünenstein [4], Kobozni várakban (Csehország) alagút vagy földalatti folyosó vezet a kúthoz, Trifels várban (Zweibrücken) és Marienwerden monostorban (Poroszország) a kút közel esik a vár egyik körfalához, ezt nem tartották elég biztosnak, azért külön toronynyal látták el, mely toronyba a várépület körfalán nyugvó függőhidon lehetett jutni; a torony őrség befogadására is alkalmas (49*b*. ábra és 202. ábra) [6]. Imitt-amott a kútat még a vártemplom hajójában is elhelyezték, így Tomasburgban (Ausztria) [7]. Sok helyen a palotában találni a kutat, így Ramburg várban (Rajna) [22]. Beczkó vár egy 30 méter magas, a Vág folyó felé majdnem függélyesen eső mészsziklán áll, a szikla alján a kútásás semmi nehézséggel nem járván, ide helyezték és a szikla talapzatáig érő magas falat vontak körüle úgy, hogy ezen fal és a szikla között csak keskeny sikátor marad; ez a kút védelmére szolgál (203. ábra) [8]. Trausnitz várban (Bajororszag) volt ugyan kút, mindamellett a városból gép segítségével került víz a várba [9].

Angolország váraiban, melyek nagyobb része a normann hódítás után keletkezett, a kutak általánosan a pinczékben vannak [10]. Francziaország váraiban a kút gyakran az öregtoronyban található, pl. Couciban [11]. Közép-Európa többi részeiben csak nagy ritkán található kút az öregtoronyban, így Prágában Troszki [12], Scharfenecken (Bajorország) [13], Hohenlandsbergben [14].

Sok magyarországi várat ismerek, de ezekben sehol sem találtam kutat az öregtoronyban. Vöröskő várban a kút egyik lakóház pinczéjében van. Igen természetes, hogy a sok víz nem volt a várlakók kárára, azért főleg oly várakban, hol a kút csak később készült, a víztartók is jókarban tartattak, így pl. Trencsénben és Munkácson. Kút és víztartó sok hazai várban van, úgymint Szalonakon, Ghymesen, Lékán [15]. Némely várban két kút is van, így külföldön Sebensteinban (Ausztria) [16], hazánkban Déván és Keresden [17], Vajda-Hunyadon a földszinti helyiségben öt kút van. Találunk ellenben oly várakat is, melyekben csak víztartó volt s a mellett használták a közelfekvő helyiség jó ivóvizét; ily helyeken kötelessége volt a jobbágyoknak a várat vízzel ellátni. A cisterna vizét csak akkor használták, ha az ostromlók lehetetlenné tették a várhoz való közeledést, ilyen várak Güssenburg és Pütten (Ausztria) [18].

A várkutak mindenütt faragott kővel vannak kirakva, csak újabbkori kutaknál találunk téglát alkalmazva. A munkácsi egészen sziklába van vágva.

s két oldalt tartályai is vannak. Ez hazánkban egyetlen eset. Sajnos, hogy az irodalom nem jegyezte fel, mily eszközöket használtak a kútépítés körül, azt sem tudjuk, ismerték-e a kútgárgyát (Brunnenkranz), minek használata nélkül kútépítés alig képzelhető.

A kút felső részét fa, vagy még gyakrabban kőkáva védte. A szabadban álló kutak fölé kis tetőt alkalmaztak, főleg ott, hol kézikerék segítségével húzták fel a vizet. Mélyebb kutaknál nagyobb vedret alkalmaztak és lóerővel húzták fel, mint Trencsénben, Munkácson és Nyitrán [19], a hol a helyszűke ezt nem engedte, emberek vonták a kerékgépezetet, mint pl. Königsteinben (Taunus) [20].

A gazdagabb várúrnak a kút tetszetős voltára is volt gondja, így nem ritkán a kút felhúzó készüléke a lakatosmunka ama kor remekeit tünteti fel; ily jeles lakatosmunkával díszített kutat Csehországban Neuhaus várban találunk (204. ábra) (21].

A kutat fontosságánál fogva gondozták, tisztították; így barsvármegyei Füzes-Gyarmatról 1708. október 6-áról kelt levelében Sréter János tüzérségi főfelügyelőhöz írja Bercsényi: »Murányi commendáns (Fáy) Uram levelét veszem, melyben murányvári kútnak szükséges tisztíttatását jelenti.« Megbizza tehát a Beszterczebányán resideáló Srétert, hogy azonnal küldjön négy hévert, azon kútnak kitisztítására [23].

Jegyzetek. 1. Wanderungen durch die sächsische Schweitz I. k. 192. l. és Tomásik 58. l. — 2. Mednyánszky: Malerische Reisen auf dem Vaagflusse 166. l. — 3. Schlechta I. k. 165. l. — 4. Feil 64. l. — 5. Heber I. k. 64. l. — 6. Krieg 298. l. — 7. Feil 64. l. — 8. Saját felvételem. — 9. Burg Trausnitz 25. l. — 10. Köhler III. k. 409. l. — 11. Ugyanott III. k. 472. l. — 12. Schlechta II. k. 63. l. — 13. Weininger 378. l. — 14. Essenwein 126. l. — 15. Saját felvételem. — 16. Feil 160. l. — 17. Kőváry 175. l. és Arányi 34. l. — 18. Feil 160. l. — 19. Saját felvételem. — 20. Wanderungen durch die sächsische Schweiz I. k. 192. l. — 21. Heber III. k. 11. l. — 22. Piper 534. l. — 23. Thaly Kálmán gyűjteményében.

Kutyák. Az állatok iránt táplált szeretetben osztoztak az úrnők férjeikkel. Míg az urak hatalmas, nagy, vadászatra és őrzésre betanított kutyákat tartottak és sokszor nagy összegeket költöttek rájuk, a nők kis ölebeikkel mulatoztak, sőt az ezek iránti szeretetet annyira vitték, hogy az úrnő halála után az őt ábrázoló sírkő alján kedvencz kutyáját is kifaragták.

Ily sírköveket nem ritkán találni a templomokban.

Tartottak a várban mindenféle vadászkutyát is, melyek a gazdasági épületek mellett, külön ólban voltak elhelyezve [1].

Ezenkívül már a XIII. században őrző-ebeket is használtak a várakban; a várnagy és peczér felügyelete alatt külön e czélra kirendelt őrök a kutyákkal éjjelenkint a vár udvarait és sikátorait körüljárták, minden gyanus jelre figyelvén, melyet a kutyák finom hallásuk és szaglásuk által könnyen észrevettek.

Reggelenként az őrző-kutyákat kivezették a várból, hogy annak legközelebbi környékét — és ha közel erdő volt — azt is átkutassák, vajjon nem

rejtőzött-e el kóborló nép, vagy ellenség [2]. A kutyák ellátásáról, betanításáról, azok nemei és értékükről Schultz és Kleinpaul bő felvilágosítást adnak [3].

Hogy hazánk váraiban is tartottak kutyákat, egyebek közt azon kamarai összeírásból tudjuk, mely gróf Bercsényi menekülése után Ungvárban 1701-ben fölvétetett.

Jegyzetek. 1. Scheiger 45. l. — 2. Cori 28. l. — 3. Schultz I. k. 345. l. — 4. Kleinpaul I. k. 225. l.

Különített torony (l. Torony *c)* alatt).

Lapos födél (Lapos tető, Szakálszárító, Solarium, Söller). A Plattform és Söller felől a szakírók különböző véleményben vannak. Némelyek azt állítják, hogy a »Söller« a torony legfelsőbb helyisége, hol a várúr családjával lakott, pl. Andres várról mondatik: »im obersten Stockwerck des Küchengebäudes (solariorum diversoria) in denen die Kinder der Burgherrn schliefen«. St. Benedek életrajza említ egy fatornyot, melynek legfelsőbb emeletén a várúr családjával lakott. »Turris in superioribus suis solarium habebat, ubi idem Sequinus cum sua manebat familia«. Ritgen Wartburg vár leírója a lovagtermet leírván, azt »Sal Solarium«-nak nevezi, Cohausen pedig a rovátkák mögötti védőfolyosót, tehát gyilokjárót nevezi Söllernek, míg Krieg a Solariumról következőket mondja: »Über die ersten Anfänge befestigter Wohnungen findet sich unter den Lorscher Urkunden, a. a. 0836. Nr. 2337. eine leserliche Stelle, wo es heisst: »Mansus indominicatus cum solario lapideo et casa lignea«. Die Worte »Mansus indominicatus« bezeichnen ein nicht zu Lehen gegebenes, sondern vom Besitzer angebautes Gut; »casa lignea« ein hölzernes Wohnhaus, das Wort »Solarium« einen zu oberst über andere Gemächern befindlichen Raum; der Beisatz »lapideum« sagt, dass er von Stein erbaut war, da man aber über ein hölzernes Erdgeschoss ein steinernes nicht gut errichten kann, so bezeichnen im vorliegendem Falle die Worte »solarium lapideum« wohl einen steinernen Thurm; dass er kein Wohnthurm gewesen, wie die französischen, dürfte daraus erhellen, dass er neben den hölzernen Wohnhaus stand. Wir haben hier somit ein besonderes hölzernes Wohnhaus neben einem steinernen Thurm; eine Anordnung, welcher die römischen Monopyrien in den deutschen Prowinzen als Vorbild gedient haben mögen!« [1].

Mothes a Solariumot így magyarázza: »Hochliegendes Zimmer, welches von der Morgen- und Abendsonne beleuchtet wird«; Söller szóval pedig synonimnak tartja a Plattform kifejezést. Legtöbb író a két szót, azaz Plattform és Söllert synonimnak tartja, és alatta az épület tetőnélküli lapos fedelét érti [2].

Reichenberg (Hessen), Hochkönigsburg (Wasgau) és Brömserburg (Rajnán) várakat említi az irodalom, mint lapos tetejű palotákat. Az összes szakírók egyetértőleg állítják, hogy mindazon épületek, melyek a vár védelmezésére szolgáltak, többnyire lapostetejűek voltak, ú. m. az öregtorony, kaputorony és a körfaltornyok. Weinfelden (Schweiz) és Iverdon (Schweiz) várak öreg-

tornyai be vannak boltozva; csekélyen lejtős lapos kövekkel vannak befödve, a víz lefolyása czéljából [3]. Legtöbb esetben csak erős gerendákat alkalmaztak és azokat már a XII. század második felében ólomlemezzel takarták be, vagy erős vakolatot alkalmaztak, mely a víznek szintén ellent állott [4].

Általános nézet az, hogy a védőtornyoknak ideiglenes s könnyen eltávolítható tetejük volt, hogy a falak, esetleg boltozat vagy lapos födél, különösen béke idején és télen kárt ne szenvedjenek; de ezen fedelek nem voltak állandók s mihelyt veszély fenyegette a várat, a tetőket azonnal eltávolították, hogy a lapos fedélre védelmi gépeket és egyéb eszközöket rakhassanak. A 205. ábra mutatja a Gibellinek és Welfek között folyó harczot Firenzében, melyet a számos torony lapos födelén vívtak [5].

Régi pecsétnyomókon a tornyok többnyire tető nélkül vannak feltüntetve; de vannak tetőzetes tornyok is, mint azt Pozsony város, Budapest, Thurn és a rudenzi főurak pecsétjein látni. Pecsétnyomókon néha háromtornyú kaput is látni. Ilyen kapuk sohasem léteztek; a három torony inkább a kapu ellentállásra képes, erős voltának symboluma [6]. Ennek tehát semmi jelentősége nincsen, mert a czímerek többnyire valamely eseményre vonatkozó stylizált képeket ábrázoltak. Vannak azonban kisebb tornyok, melyek lapos födelén hajítógépeket nem alkalmazhattak, ilyeneknél a védelem csak nyilazásra szorítkozott, a tetőzetet pedig a rovátkás fal szélvédőjére építették. A védőknek ily födél alatt a kőhajítások kevesebbet árthattak, őket pedig a tető nem akadályozta a nyilazásban.

Hazánk várai közül a trencséni, fraknói, szalonaki, nagy-vázsonyi és bozóki öregtornyokon találtam gerendás lapos tetőt, úgyszintén Simontornyán is; Csábrág, Lietava, Budetin, Csejthe, Temetvény, Szomolány, Jókő, Lánzsér, Torna, Szepesvár, Nagy-Sáros és más várak tornyainak belseje elpusztulván, a tetőzetet megvizsgálni nem lehetett.

Jegyzetek. 1. Piper 145. l., Krieg 214. l. — 2. Mothes: Baulexikon IV. köt. 164., 165. l. — 3. Näher: Städte 51., Zeller 273. l. — 4. Köhler III. köt., I. sz. 408. l. és Zeller 273. l. — 5. Näher: Feudalzeit 94. l. — 6. Zeller 273. l.

Leányvár (l. Pogányvár).

Leesőrács (l. Csapórács).

Lejtős fal (Anzug, Talu). Az egyes várépületek falainak vastagsága nagyon különböző. Az illető épületeknél ezekről említés tétetik; itt csak a gyakran előforduló lejtős falakat akarom említeni. Hogyha a falaknak nagyobb ellenállhatóságot akartak adni, azok aláásását nehezíteni kívánták, némely helyen a földszinti helyiség falait egész az első emeletig jóval vastagabbra építették, mint pl. Hartthurm várban földszint a falak 3 m vastagok, az emeleten pedig csak 2·10 m [1], de igen gyakran a falakat kívül lejtősen szokták építeni, hogy az vastagabb, azaz ellentállhatóbb legyen, pl. Château Yverdon és Aigues-Montes váraknál [2].

Trencsén vár öregtornyának falai gyönge lejtéssel emelkednek egész a harmadik emeletig.

Ily falak lejtős falaknak neveztetnek.

Hazánkban a falak cordonpárkány alatti része rendesen lejtős, különösen a viziváraknál (210. ábra).

Jegyzetek. 1. Zeller Werdmüller 268. l. — 2. Näher: Städtebefestigung 23. l. és Näher: Feudalzeit 71. l.

Lépcsőház (Grede, Stiege.) Különálló, a fal mellé épült lépcsőházak, melyek az emeleti helyiségekre felvezettek, nagyon ritkák a középkorban; még legtöbb van a korai angol várakban (Keep). Találni azonban más országokban is ily lépcsőházat, pl. Hohengeroldsecken (Baden), mely a XIII. században épült. A XVI. században történt átalakítások alkalmával azonban az ilyen, fal mellé épült külön lépcsőházak nagyon gyakoriak lettek [1].

Némely helyen a lépcső nem különálló épületben, hanem a vastag falban épült; ilyet hazánkban Visegrádon a XIII. században épült úgynevezett Salamon toronyban találunk (211. ábra); van különben Nagy-Vázsonyban, Trencsénben, Ghymesen, Szepesvárott, Nagy-Sároson is a még fennálló öregtornyokban.

Nem falban épült lépcsők eleinte egyszerűek voltak és fából készültek (212. ábra); míg idővel ezek is kényelmesek és díszesek lettek.

Jegyzet. Piper 463. l.

Lépcsőzet, szabadon álló (Freitreppe, Assommoirs). A palota emeletére rendesen szabadon álló lépcsőzet vezetett, ezen várta a várúr családjával az érkező vendégeket. A lépcsőzet alatt pedig az udvari bohócz lakott a végett, hogy kéznél legyen és a vendégeket mulattató élczczel fogadja. A lépcsőzet itt-ott fafödéllel volt ellátva, hogy a járókelőket megvédje az eső ellen.

A falnak födél alatti részén néha festett díszítmények voltak, mint pl. Trencsénben.

Nemcsak a palotánál alkalmaztak szabadonálló lépcsőket, hanem a körfal mellett is. Ily esetben valamely védőtoronyba vezetett.

Merime azt állítja, hogy ezeket már a XIV. század előtti korszakban általánosan alkalmazták [1].

Némely helyen a lépcsők félívekre voltak építve, ezek utolsója a torony falához volt támasztva [2], de fából is készítettek ilyeneket, mint pl. Kornburg várban (Tirol) [3]. A hol szükséges volt, mint Ried várban (Tirol), két lépcsőt is alkalmaztak (213. ábra) [4].

Hazánkban is akadunk ily lépcsőkre, ú. m. Detrekő várban; itt a palotába vezet és íveken épült (jelenleg elpusztult). Trencsénben, Német-Újváron és Bajmóczon a lépcső kőből van építve, ívek nélkül, s szintén a palota felsőbb emeletére vezet.

Jegyzetek. 1 Merimé 51. l. — 2. Näher: Stadtbefestigung 59. l. — 3. Clemen: Mittheilungen 1894. 19. l. — 4. Clemen: Mittheilungen 1893. 181. l.

Levéltár. Külföldön különösen a hűbéri, hazánkban pedig a birtokviszonyok szükségessé tették adás-vevési és egyéb szerződési okmányok kiállítását; ilyenekkel már a XI. században találkozunk. Azok megőrzése a birtokosokra és utódjaikra nézve nagyon fontos volt. A várakban eleinte a főtornyon és csekély számú lakószobán kívül egyéb helyiségek nem voltak, az amúgy is csekély számú okmányokat nem tartották külön helyiségben, hanem vaspántos ládákban őrizték. Később azonban a várak szaporodása, nagyobbítása, a főurak birtokainak növekedése, továbbá a gyakori birtokeladások, vevések, elzálogosítások, cserék, családi birtokosztások, királyi adományok és megerősítések stb. stb. a fontos okmányokat úgy megnövelték, hogy azok tűzmentes megőrzése végett külön okmánytári helyiségekről kellett gondoskodni. Murány várban a Wesselényi-féle összeesküvők irataikat az oltár alá rejtették el [1].

Az okmányok gondozása vagy külön levéltárnokra vagy a várpapra volt bízva. Némely helyen, midőn az urak ott hagyták váraikat és a síkon épült erősített kastélyokba mentek lakni, az urasági levéltár a legközelebbi kegyúri templomban őriztetett pl. a nováki templomban a sekrestye feletti szoba ma is a kesellőkői Majthényi család levéltára; vagy a püspöki székhelyen lakó káptalanoknál, mint »locus credibilis«-nél tették le a legfontosabb okmányokat. Régen levéltárnok nálunk nem igen volt, sem papra nem bízták, hanem a család tagjai maguk őrizték féltékenyen, erős eskü alatt. A saját okmányaikat nem tették le a hiteles helyeken, de ott voltak a hivatalos eljárásból kifolyó okmányok, ezek nem képezték az illető család tulajdonát, mely erről csakis hiteles másolatot kaphatott.

Jelenleg, a midőn még a lakott várak egyes helyiségei is gyakran megfosztattak hajdani rendeltetésüktől, nehéz a régi levéltár helyiségét meghatározni, a romokból pedig amúgy is lehetetlen [2].

Jegyzetek. 1. Tomasik. 76. l. — 2. Cori 117. l.

Levezető csatorna. Sok düledező várnál nagyon nehéz az egyes helyiségek rendeltetését meghatározni, úgy hogy némely helyen csak egy-egy faragott kő ád felvilágosítást.

Előfordulnak kivájt, lapos kövek, melyek levezető csatornával vannak összekötve. Ily kövek tőszomszédságában volt a konyha. Ha a konyhát egyebekből nem ismerhetni is föl, a levezető csatorna, hova a szennyes, már valamire használt vizet kiöntötték, utal arra, mert az mindig a konyhában vagy annak tőszomszédságában volt elhelyezve.

Hazánk váraiban csak Jókővárban és Munkácson találtam ilyennek nyomait. A 214. ábrán látható a Hanstein (Tirol) várból való, de találni más várakban is, ú. m. Landsberg (Wasgau), Spesburg (Elsass), Mayenburg (Rajnán) [1]. és Habsburgban [2].

Jegyzetek. 1. Piper 497. l. — 2. Langl 31. l.

Lovagterem. A kőből épült első várak erős tornyok voltak; az egyes emeletek az úri családnak és a csekély cselédségnek szolgáltak lakásul, a

legnagyobb és legmagasabb helyiség pedig az őrség tanyája volt. A tornyon kívül volt az udvaron még istálló és a többi cselédségnek lakása; ezzel az urak megelégedtek. Ilyenek voltak az első várak is, melyeket a keresztes vitézek keleten, részint saját biztonságuk végett, részint oly czélból emeltek, hogy az Európából érkező élelmet, fegyvert és egyéb hadi szereket oltalmukba vehessék; ezekben rendezkedtek be a keresztes vitézek úgy, a hogyan éppen a szükséghez mérten lehetett, de már a XIII. század elején a várakat laktanyákkal, raktárakkal, egyéb szükséges helyiségekkel és lovagteremmel bővítették ki, hol az urak tanácskoztak, mulattak, tivornyáztak [1].

Európában a XIII. század elején a lovagrendszer (Rittertum) már nagyon kifejlődött, a lovagok közül sokan keleten jártak, némelyik meggazdagodva tért haza és várait, hódolva a kényelemnek és szükségnek — úgy mint azt keleten találta — különféle épületekkel, lovagteremmel is bővítette. Ez időben már alig épült vár lovagterem nélkül, akkor lett a lovagterem építése általános. Az uralkodók, jobb anyagi helyzetüknél és állásuknál fogva már az udvartartás céljából építettek váraikban több helyiséget, fogadó- és mulató-termet, azért találkozunk már a XI. század elején lovagtermekkel, például Wartburgban 1067-ben [2].

Gelnhausen 1144-ben és Hohenzollern vár a XI. század elején lovagteremmel épült [3].

Ha a várban palota volt, akkor abban épült a lovagterem, mint Trencsénben, Lánzséren, Keresden. E várakban a palota minden oldalról körül van építve. Ha a palota csak részben volt körülépítve, akkor a lovagtermet rendesen a palota rohammentes oldalán találjuk, p. o. Német-Újváron, Strecsénen, Lietaván, Lékán, Szepesváron és Vajda-Hunyadon [4]. A talaj képződése folytán van arra is eset, hogy a lovagterem a vár megtámadható oldalán épült, ú. m. Homburgban (Majnán), de a hol ezen eset áll fenn, a lovagterem védelemre volt berendezve [5].

Emeletes palotában a lovagterem rendesen az emeleten volt, mint pl. Trencsénben, Német-Újváron és Vajda-Hunyadon; de vannak lovagtermek földszint is, ú. m. Lékán, Zólyomban, Véglesen, Szepesvárban.

Nagyságukra nézve 50—100 □ m között váltakoznak. Különbözők alakjukra nézve is; a vajdahunyadi, trencséni, németújvári, szepesvári és zólyomi lovagterem alapja téglányalakú, a lékainak középső hossztengelye görbe vonalat, a véglesié pedig négyzetet képez. Hasonlót tapasztalni a külföldi várakban is. Berendezésük is különféle volt, mert az a várúr anyagi körülményeitől függött.

A padozat gipszföveny, téglapor és apró tégladarabokból, néha szőrrel kevert anyagból állott [6] vagy zománczos és szines téglákkal volt kirakva. Ily téglák vannak pl. Hohenklingen várban (Rajnán); ezek 18 cm négyzet nagyságúak és 25 cm vastagok. Természetes, hogy téli időben az ily padozat szőnyeggel volt beborítva [7].

A terem egyik, rendesen keskenyebb végén 30—40 cm magas emelvény volt felállítva, ezen a háziúr és előkelő vendégek foglaltak helyet ünnepségek alkalmával [8].

A falak hol festve voltak, hol nem, a hol a falakat nem festették, ott ünnepségek, díszebédek alkalmával a falakat szőnyegekkel fedték el, de oly távolságra a faltól, hogy a szőnyeg és fal között a kiszolgáló cselédek — ételt és italt hordván — járhattak. Radványban és Biccsén még ma is megvan a menyezet alatt a szerkezet a szőnyegek felfüggesztésére »szobák felöltözésére«, de a falhoz közel, ott nem járhattak a szőnyegek mögött.

A vendégeket az asztalnál mindig apródok szolgálták ki.

Az ajtók, ablakok, kandallók és a XIV. századtól kezdve itt-ott kályhák és egyéb építési díszek, mindig az időtájt uralkodó styl szerint készültek.

Különböző volt a mennyezet is. Wartburgban, mely 1067-ben épült, a lovagteremnek mennyezete nincsen, csak vízmentes, de gyönyörű faragványokkal és festésekkel díszített fatetője van (215. ábra) [9].

Más várakban gerendás mennyezetet, s ha arra szükség volt, mestergerendát alkalmaztak; némely helyen azt még 1—2 oszloppal támogatták. Különösen Olaszországban szerették a gerendás mennyezetet. Némely helyen lapos vagy kaszetás famennyezetet használtak, pl. a zólyomi vár lovagtermének lapos famennyezete van; ez kaszetákra van felosztva, ezekre pedig királyok és vezérek arczképei vannak festve.

Némely helyen már a románkorban és később is alkalmaztak falazott boltozatokat, ezeknél is az uralkodó stylt követték.

A lékai lovagterem még románkori, a hossztengelyen öt, faragott kövekből készült oszlop tartja a boltozatot. E terem nevezetes még arról is, hogy csak két kis köríves ablaka van az udvar felé és szintén köríves keskeny ajtó vezet az udvarból a terembe. A terem oly sötét, hogy nappal is alig lehet benn látni; már pedig a díszes szerkezet minden más czélt kizár. Ha itt nappal tartózkodtak, akkor a termet bizonyosan kivilágították (216. ábra).

Véglesvár lovagterme csúcsíves gerinczes keresztboltozattal van ellátva; a terem közepén pedig díszes erős oszlop tartja a boltozatot. Az udvar felé egymás mellett két nagy csúcsíves ablak van, azok előtt pedig csinos baldachinszerűen épült kétoszlopos emelvény áll, mely díszhelyül szolgált.

A trencséni és pozsonyi vár lovagterme szintén csúcsíves gerinczes boltozatú volt, de mindkettő összedőlt. Trencsénben, a csinos kőkeresztes ablakok a nagy udvar felé nyílnak és igen csinosan faragott ablakpadokkal vannak ellátva. A pozsonyi terem vagy 100 □-m. térfogatú és a hatszögű félfaloszlopokról itélve, a terem magassága a 12 métert túlhaladja [10].

Tata és Vajda-Hunyad vár lovagtermének boltozata a terem közepén felállított öt igen csinos oszlopon nyugszik. [11]. A radványi nagy lovagteremnek szép famennyezete és hatalmas mestergerendája van.

Némely várban két lovagterem van, mi onnan származik, hogy a vár két birtokos kezére kerülvén, mindegyik külön lovagtermet épített a maga számára, mint pl. Werburgban (Tirol) [12].

Rendesen a lovagteremben helyezték el, arra alkalmas helyen, a díszfegyvereket és az ellenségtől zsákmányolt zászlókat, paizsokat és egyéb dísztárgyakat. Azonkívül volt fegyvertár is.

A németek »Mushaus, Waffenhaus«-nak is nevezték a lovagtermet. [13]. Lovagterem van Lánzsér, Német-Ujvár, Kabold, Német-Keresztúr, Biccse, Borostyánkő (Sopron megye) várakban; de ezek mint a XVI. és XVII. századból származók, nem tartoznak e könyv keretébe.

Jegyzetek. 1. Kőhler III. k. I. oszt. 429. l. — 2. Ritgen 32. l. — 3. Brühl I. k. 25. 226. l. — 4. Saját felvételem. — 5. Piper 467. l. — 6. Piper 462. l., jegy. 5. — 7. Ugyanott. — 8. Ritgen 115. és 162. l. — 9. Ugyanott 162. l. — 10. Saját felvételem. — 11. Arányi 78. l. — 12. Clemen 1893. 182. l. — 13. Ritgen 29. l. — 14. Weinhold II. k. 93. l.

Lőportár. A lőpor használata hadi czélokra gyorsan terjedt el feltalálása után, s így a várúrnak is gondoskodnia kellett ennek beszerzéséről s elrejtéséről. Többnyire valamely rohammentes fekvésű torony földalatti helyiségében tartották.

Trencsénben a lőportár az első előudvar közepén, sziklába van vájva (597. ábra, 27. sz.).

A vár ezen része magas meredek sziklán lévén, teljesen rohammentes, s ha ágyúgolyók odaértek volna is, a lőportárat nem veszélyeztethették. Szepesvárott a lőportár a második előudvar sziklatalajába van vájva. Ungvárott két lőportár volt, mindenik biztos boltozat alatt [1].

Jegyzetek. 1. Saját felvételem.

Lövőrés. (Lövőlyuk okmányokban; Schiesscharte, Schlitze, Meurtrières. Embrasures.) A várakat eleinte a körfalak és tornyok tetejéről védelmezték meg, e szerint a védelem csak merőleges, azaz egyirányú volt. Midőn a XII. században megismerkedtek a résekkel, azokat körfalakon és tornyokon alkalmazták, és így nemcsak felülről, de az ellenséggel szemközt is folyt a védelem.

A várrészletek egyike sem oly bonyolódott, egyike sem szolgáltatott alkalmat annyi nézetkülönbségre, mint a lövőrések. Cohausen, Krieg, Kőhler, Näher, Essenwein és más újabb szakírók nem bocsátkoznak bele a lövőrések történelmi fejlődésének tárgyalásába, csak egyes alakokat mutatnak be és méreteket közölnek; de ezen adatoknál is egymástól eltérő véleményben vannak. Ugyanegy várban, melynél az építési egyöntetűséget tagadni nem lehet és hinnünk kell, hogy a vár egyidőben épült, a legkülönbözőbb résalakok fordulnak elő. Nehezíti a rések fejlődésének megállapítását az is, hogy különböző időkben a vár egyes részei átalakíttattak és egyes falakba lőrések törettek.

Merimé szerint tornyokban helyenkint a rések és befelé való tágulások oly keskenyek, hogy azokban sem nyilazó, sem számszeríjjas nem mozoghatott, ott lőni tehát nem lehetett; azonkívül alacsonyak is, úgy hogy a számszerszíjjas legfeljebb térdenállva lőhetett; már pedig fel nem tehető, hogy fontos védelmi eszközt oly czélszerűtlenül építettek volna. Helyenkint pedig a rések oly magasan vannak alkalmazva, hogy csak külön falépcsőkön lehetett hozzájuk férni. Ily rések védelemre nem szolgálhattak; ezek tehát csak vilá-

gosság, friss levegő bebocsátására és az ellenség megfigyelésére voltak alkalmasak. Merimé e nézetét azonban csak részben lehet helyeselni, mert igaz ugyan, hogy a méretek, a kéz- és számszeríjjakkal tett kisérletek kimutatták, hogy a biztos czélzással való lövésre a rések csakugyan nem alkalmasak, de az ellenség tömegben, azaz nagyobb csoportban való közeledésekor mégis jó szolgálatot tehettek annak elriasztására. Ha még szemügyre veszszük az akkori íjjászok nagy ügyességét, e réseket csupán levegő- és világosságközvetítőkké degradálni én legalább nem merném. Csupán megfigyelő eszköznek pedig alakjánál fogva nem felelne meg, mert bizonyos, hogy az első rések keskenyek s néha 3 m magasságúak voltak, kémlelésre pedig mindig alkalmasabb a kerek vagy vizszintes nyilás.

A rések néha 3 m magasságot érnek el, de többnyire 1—1·50 m közt váltakoznak. Mi okból csináltak 3 m hosszú réseket? E kérdést Merimé maga veti fel. Nézete szerint a réseket következőleg lehetne csoportosítani (tehát ő nem nyilatkozik határozattan), t. i. a négyzet, téglány, hosszú téglány és egyszerű keresztrés nyilasok számára, végeiken kicsorbult keresztrések számszeríjjasoknak, a környilásúak szakállas puskának (Hackenbüchse) szolgáltak (217. ábra). Merimé különben nézeteit e szavakkal fejezi be: »Malheureusement ce point reste encore sujet à bien des doutes«) [1].

E kérdés tisztását neheziti még azon körülmény is, hogy 1348-ik évtől kezdve már szakállas puskákat használtak, s így e három fegyvernem, kézíjj, számszeríjj és puska egymás mellett párhuzamosan, még a XVII. században is használatban volt [2]. Abban a szakírók megegyeznek, hogy a rómaiak réseket nem ismertek, s hogy ezek a XII. század vége felé keletről jöve terjedtek el Európa nyugati államaiban.

Terjedelmesen s alaposan foglalkozik a résekkel Piper. Nemcsak felsorolja a számos különböző alakú réseket, de helyesen csoportosítva s újabb szakírókkal polemizálva, hozzá teszi helyes megjegyzéseit.

Legczélszerűbbnek tartom tehát — hogy olvasóimat e téren eligazíthassam — ha Piper előadásának menetét követem, elhagyván a szakírókkal való polémiát.

A rések czélja, hogy azon a várbeliek az ellenséget megfigyelhessék, nyilazással a várat védelmezhessék.

Keskeny rések, melyek pinczékben és földszinti helyiségekben fordulnak elő s befelé nem szélesednek ki, világosság, de főleg levegő bebocsátására, befelé kiszélesedő rések pedig védelemre szolgáltak. Lövőkamrának (Schiesskammer) nevezték a rés előtt a falban lévő olyan tágas helyet, melyben a védő könnyen mozoghatott, ha pedig a rés körül csak oly nyílás volt, hogy a lövő lehetőleg közel állhatott a réshez, ilyeneknek résfülke (Schartennische) volt a neve (218/*a*, 218/*b* ábra). Keskeny falakban a résnek sem kamrája, sem fülkéje nincsen (218/*c* ábra).

A rés vagy kőtáblába vésetett ki és illesztetett a falba, vagy az építkezés alkalmával hagytak a falban résnyílást. A rés legkeskenyebb része résszorosnak hivatik (Schartenenge).

Ötféle rés volt, úgymint: kézíjj-, számszeríjj-, lépcső-, puska- és ágyurés. Vajjon van-e különbség a kézíjj- és számszeríjjrések között? e kérdés eldöntése előtt a lépcsőrés felől kell tisztába jönnünk.

Frankfurtban az úgynevezett Saalhof épület egyik tornyában földszint volt egy keskeny ablak, melyhez 6 lépcső vezetett. Miután általánosan úgy vélekedtek, hogy a torony még a Karoling-időből származik, azt hitték, hogy az időben, mikor a számszeríjjat még nem is ismerték és csak kézíjjat használtak, a réseket úgy alkalmazták, hogy azokhoz csak lépcsőkön lehetett jutni. E szerkezetnek czélja abban állott, hogy a védő, ha lövést akart tenni, a résgerébfal (Parapett) által fedve volt, neki az ellenség nyilai már azért sem árthattak, mert az ellenség csak alulról lőhetett s akkor a nyíl a rés felett levő boltozaton megakadván, leesett a szobába a nélkül, hogy kárt tett volna. Minthogy ezen nevezetes résnek, mely 1842-ben lebontatott, ablakalakja volt, Krieg (266. lapon) azt állítja, hogy csak újabb időben tágították ki ablakká és látták el ülőpadocskákkal. E rés sok különböző véleményre adott okot. Krieg nézetét némelyek pártolják, mások ellenzik; Piper pedig azt állítja, hogy a kérdéses rés nem volt más, mint ablak, melyet már eredetileg magasra tettek, hogy ne lehessen kívülről oly könnyen belőni vagy az ablakot elérni; hogy pedig az ablakot kitekintésre is használhassák, bent a szobában a fal között 6 lépcsőt alkalmaztak (219. ábra).

A különböző nézetek további eredménye az, hogy a kézijj- és számszeríjjrések között különbség nincsen és a rések egyáltalában a számszeríjj elterjedésével alkalmaztattak. Piper szerint tehát csak íjj-, puska- és ágyuréseket különböztethetünk meg.

Az első íjjréseket keleten találjuk, ezek gyakran 2 m hosszúak és az alsó végükön néha háromszögben végződnek; az európai rések rendszerint csak 1 m hosszúak, sőt rövidebbek is.

A falrések a gyilokjáró aljánál kezdődnek és erősen lehajolnak, hogy a falhoz közeledő ellenséget meg lehessen lőni (220. ábra). A rések első módositása az, hogy a XIV. században kereszt alakot vesznek fel. Ezen keresztnyílás mindenesetre haladás volt, mert a védők lövőterülete tágult (221. ábra).

Egyszerű lövőkamrát a 222. ábra mutat; ezen rés balfelé hajlik, az alsó része lejtős, a résszoros (Schartenenge) 8 cm; hosszúsága 1·37 m, a kamra magassága 1·80 m. A további három (223. *a*, *b*, *c*) ábrán módosított réseket mutatok be; ezek 1 m magasak, a keresztrés 45 cm, a résszoros 7 cm, befelé erősen tágulnak, miáltal a nyílás közel juthatott a résszoroshoz. A nyilazáshoz az ilyen rések megfeleltek a czélnak, a merőleges rés elég nagy volt, a középrés (Mittelschlitz) felső vagy alsó kitágulása szintén elég nagy volt arra, hogy a védőnek kellő tere legyen a czélzásra. Másképp volt ez a lőporos fegyvereknél. Az első puskák nehezek és nagyok voltak, azért a biztos czélbavevés és a fegyver hátralökésének enyhítése czéljából a cső közepén erős kampó volt alkalmazva, melyen a fegyver nyugodott; részint a fegyver súlya, részint a lőpor meggyujtásához való tökéletlen szerkezet a szabadkézből való lövést lehetetlenné tette.

Miután a puskacsövek jóval vastagabbak voltak a nyilaknál, igen természetes, hogy az eddigi nyilrések keskenyeknek bizonyultak, főleg ha a fegyvert jobbra vagy balra kellett irányozni.

Szükségessé vált tehát a lövőrések átalakítása.

A résszorosnak kitágítása az alsó lapon, vagy a résfülkébe helyezett vizszintes fagerendák, biztos jelei annak, hogy ily rések puska használatra szolgáltak (226. ábra). Ott, hol már voltak nyilrések, azokat lent kör-, félkör- vagy kerülék-alakban tágitották; új réseknek pedig különböző alakot adtak. Később kitágitott réseket a 224. és 225. ábrákon látni. Hogy az átalakitásnál nem ragaszkodtak meghatározott mértékhez, azt a lőfegyver használatára átalakitott, 227—232. számú ábrák mutatják. A 233. ábra mutatja a 231. számú lövőlyuk belső szerkezetét, 234. pedig a 232. lövőlyuk falmetszetét. Mint láthatni, utóbbinak kifelé és befelé van tágulása, e szerint ágyunak szolgált.

Különbözők a résszorosok és a lövőlyukak méretei is; elsőknél 12—20 cm, utóbbiaknál 15—45 cm között váltakoznak. Ágyuk használatára való lövőlyukak alacsonyan vannak a falba illesztve, hogy az ágyucsövet a lövőlyukon kitolni lehessen, a kamrának pedig oly nagynak kellett lennie, hogy az ágyu elhelyezésére és kiszolgálására a tér elég tágas legyen.

A 227. szám alatti ábrán bemutatott lövőrésnek két kitágulása van, azaz a lövőrés közepén és alsó részén; de vannak olyanok is, melyeknél a kitágulás csak középen van; néha három kitágulású rést is találunk (235., 236. ábra).

Az eddig bemutatott réstipusokon kívül, kombinált különböző alakokat is találni; ezeket 237—248. ábrán mutatom be. A 233., 246., 247., 248. számú réseknél a kamra falának két oldalán látható lyukak a rések deszkával és elzáró gerendával való elzárására szolgáltak.

Az imént felsorolt réseket kulcslyukakhoz hasonlitva, »kulcsréseknek« (Schlüsselscharten) nevezik. Vannak vizszintes rések is, melyeket »szájréseknek« (Maulscharten) neveznek; ilyeneket a 249—255. szám alatt mutatok be. Ezekhez hasonlitanak a 256—263. ábra alattiak.

A 264—265. számú szájrések befelé szűkülnek és egyszerű nyílást képeznek. Sokkal czélszerűebbek a 266—270. számú ábrák alatt láthatók. Szintén kívülről befelé, de lépcsőalakban keskenyednek; ezek lépcsőréseknek (Stufenscharten) neveztetnek, a lépcsők szögletei néha ledomboritottak. Ezen befelékeskenyedés arra szolgált, hogy a réshez eső ellenséges golyó, a lépcső által akadályozva, a résbe ne juthasson.

Annak megakadályozására, hogy az ellenséges golyó a résbe juthasson, némely várnál különös szerkezetet találunk. A résbe gömbalakú űrt vájtak, ide átfúrt fagolyót helyeztek be, melyet minden irányban forgatni lehetett. A golyó átfúrása oly nagy volt, hogy abba a puskacső könnyen befért és azon át még czélozni is lehetett (271. ábra) [3].

Ehhez hasonló más szerkezetet is mutatok be. Ennél a résbe nem golyó, hanem fahenger van betéve, melyet tengelye körül minden irányban forgatni lehetett. A henger közepén nyilás volt, melyen puskával lőhettek ki (272. ábra) [4].

Bemutatok még egy rést, melyet kőből faragott gömbnegyedalakú köpenynyel takartak el, hogy az ellenséges golyók a résbe ne juthassanak (273. ábra). Törcsvár összes réseit vízszintes, forogatható erős tölgygerenda zárta el. Az eddig tárgyalt rések alakrészletei egymással mindig összefüggésben fordulnak elő; vannak azonban réstáblák, melyeken különféle önálló rések vannak. Ezeket a 274—280. számú ábrákon mutatom be. Megjegyzem, hogy a 277., 279., 280. számú réseknél a »réstorok« (Schartenmündung) szélesre van kivésve, hogy a lövőnek czéltere táguljon. Mint különlegességet alakjára nézve a 278. alakot, szerkezetére pedig a 281. számú rést mutatom be. Utóbbinál a rés alsó része erősen csapinós (abgeschrägt), hogy a fal tövéhez közeledő ellenségre lőni lehessen; a fallal egyirányban látni az első falazott falpadkát (Auflager), e fölött beljebb a kamrában van a második falpadka. Ha a lövő utóbbit használni akarta, a csapinos fal mögötti lépcsőre hágott. Előfordulnak egymás fölött a falba egyszerűen beépített rések is. (282. ábra).

A rések nemcsak egymás fölött, de a szükséghez mérten még egymás mellett is alkalmaztattak úgy, hogy közös fülkéjük vagy kamrájuk volt. Ezeket nadrágréseknek (Hosenscharte) nevezik. Vannak esetek, midőn a megvédendő várrész, esetleg kapu, oly fekvésű, hogy azt csak oldalról lehetett védelmezni; ily esetben a réseket és résfülkéket rézsutosan építették a falba (283. ábra), ilyenkor a résszorost befalazott kőtábla képezte. Füzér vár körfalában van ilyen rés, mely a kapu megvédésére szolgált.

A 284. számú nadrágrés két védő számára, a 285. számú pedig egynek van berendezve, utóbbinál a lövésre szolgáló két csatorna a fal közepén egymást metszi; a 286. számú rés három védőnek való. Ágyúknak szolgáló rések a puskarésekhez hasonlóan vannak alkotva, csakhogy az előbbieknél sokkal nagyobbak; ennek falmetszetét és a fal külsejét a 287., 288. ábrákban mutatom be.

Néha a nadrágréshez hasonló berendezést találunk, mint pl. a 289. számú ábra mutatja; ennél a kamra ágyúnak szolgál, de van a kamrában rés szakállas puska számára is. A fülkékben alkalmazott két csatorna nem mindig lőrésre szolgált. Ha a rés belső torkolata oly keskeny volt, hogy ott két lövőrést alkalmazni nem lehetett, oly esetben a kisebb csatorna az ellenség megfigyelésére való (Spähloch). A 290. ábra mutat ilyent, *a)* a rés külseje, *b)* belseje, *c)* a megfigyelésre szolgáló nyílás. Előfordulnak nadrágrésalakú fülkék, melyeknél a két nyílás olyan szűk, hogy azok lövésre nem alkalmasak; ezek is csupán az ellenség megfigyelésére szolgáltak (291. ábra).

A fal oldalpásztázása czéljából helyről helyre a falat derék- vagy tompaszögben megtörték; az így támadt falszögbe rést tettek, mint azt a 292., 293. ábrákon látni; hogy a falat oldalpásztázásba venni lehessen, utóbbinál a kamrát a falba ötszögalakban kellett beépíteni. E résnek módosított alakját, a »szögletrést« (Eckscharte) a 294. számú ábrán mutatom be.

A rések technikáját illetőleg megjegyzem, hogy rendszerint gondosan faragott s lehetőleg kemény kőből készültek. A réskamrák és fülkék rendesen kör- vagy laposíves boltozatuak, de vannak olyanok is, melyek lapos kővel

fedettek be (295., 296. ábra). Nem ritkán tölgyfából is készítettek réseket, mint azt a 297*a*. és *b*. ábra mutatja, mivel a puskagolyó a tölgyfában kárt nem tehetett.

Némely helyen a rés külsejét czifraság gyanánt, púpos koczkákkal szegélyezték (105. ábra), sőt ágyúréseknél torzarczczal is ékesítették a résnyílást.

A falpadka (Auflager) rendesen a fülke oldalába volt befalazva, vastagsága 6—10 cm között ingadozik; vannak azonban falpadkák, melyek csak szükség esetén alkalmaztattak. Ilyenek legegyszerűbb példáját a 298. ábra mutatja.

Egy másik példát a 299. ábrában mutatok be; ennél a fülke két oldala szintén ki van vájva, s ha a falpadkát betolták, azt a két végén czövekkel kellett alátámasztani. E rendkívül hosszú rés Plau vizivár (Mecklenburg) öregtornyából való és egyenest az árkon levő hídra van irányozva.

A 226. szám alatti ábrán a felső falpadka fából, az alsó pedig törött lapos kőből való.

A szakállas puska elhelyezésére különleges szerkezet is fordul elő, mely abból áll, hogy a résszoros aljára lyukat fúrtak, hová a puska szakállát lövéskor betették (300. ábra).

Némely helyen a falpadkát lépcsőalakban kőből készítették (301. ábra).

Az íjjlövésre készült résekről már előbb volt szó, de mikép fejlődtek az idők folyamán a lőporfegyverekhez alkalmazott rések és lövőlyukak? E kérdés megfejtése nagy nehézséggel jár, mert sok várnak építési kora ismeretlen; sok vár átidomíttatott, a legtöbb vár építési ideje a lőpor feltalálásánál jóval előbbre tehető és mégis van az ilyenekben lőporfegyvernek szolgáló rés.

Újabb szakírók szerint az egyszerű kör- vagy háromszögnyílású kulcsréseket csak a XVI. században kezdették használni; ezek ellenében vannak várak, melyekről bizton tudjuk, hogy a XV. század közepén épültek és mégis el vannak látva ilyen résekkel. Ezek a 247., 248., 253., 256., 257., 274., 275., 276., 277. ábrákon láthatók.

Okmányok tanusága szerint Német- és Francziaországban a szakállas puskákat várak ostromlására már a XIV. század közepén használták; a szakírók állítása szerint pedig a rések környílásait csakis szakállas puskák számára használták; mindebből azt következtetjük, hogy az egyszerű kör- vagy háromszögalakban kitágított rések már a XIV. század második felében, az összetett és gondosan szerkesztett rések pedig nem a XVI. században, hanem már a XV. század második felében tünnek fel. Ezt igazolja még azon körülmény, hogy csak egy rés ismeretes Nürnbergben, mely teljes biztossággal a XVI-ik században készült, a többi mind oly várakon van, melyek a XV. század második felében már léteztek (302. ábra).

A 249. számú ábra mutatja az 1434. évben épült Bockenheim várnak (Saarbrücken) szájrését; ezt a legrégibbnek tartják. Azt nem lehet állitani, hogy midőn a művésziesen készült résekkel megismerkedtek, csak ilyeneket használtak, mert több várban egymás mellett fordulnak elő ezek és az egyszerű környílásúak. Ezt oda lehet magyarázni, hogy az egyszerűeket szakállas puskáknál, amazokat pedig könnyebben kezelhető kézipuskánál használták.

Említettük, hogy háromszögben kitáguló réseket már a XIII. században alkalmaztak és hogy ezek a számszeríjj kezeléséhez valók, de találunk háromszögbe kitáguló réseket szakállas puskák használatára is (303. ábra). A kérdést bonyolódottabbá teszi ez a jelenség is.

Végre még az volna megfejtendő, vajjon mely időben készültek ama lövőlyukak és rések, melyek majd ki, majd befelé, majd mindkét oldal felé tágulnak? 304. ábra *a)* kifelé, 304 *b)* befelé, 304 *c)* kétoldal felé táguló rések. Megjegyzem, hogy előfordulnak lövőlyukak, melyeknél a tágulás kifelé oly csekély, hogy a csövet sem jobbra, sem balra irányítani nem lehetett (305., 306. ábra). A 307. ábrán látni egy gyakrabban előforduló réstágulást; ennél a szájrés 28 cm-től befelé 42 cm-ig tágul ki. Az ehhez tartozó kamrának a magassága 1·30 m. Némely író azt állítja, hogy a XV. század elején a lövőlyukak és rések kifelé, ugyane század végefelé pedig befelé tágulnak. Essenwein ellenben azt mondja, »hogy lőporos fegyverek számára készült rések és lövőlyukak kitágulása mindig kifelé irányult; a résszorost pedig a fal belső oldalába tették; mert, úgymond: »az ágyut töltés végett nem kellett a kamrába nagyon visszahúzni.« Minthogy e felsorolt réstágulások a XV. és XVI. században, tehát egyidejűleg s nemcsak különböző várakban, de ugyanegy várban is, pl. Dorneckenben (Svájcz), együttesen fordulnak elő, kizártnak tekinthetjük a rések és lövőlyukak olyan fejlődését a XV. és XVI. században, a hogy a föntebb ismertetett vélemények előadják, vagy legalább ilyesmi nem konstatálható [5].

A lövőlyukakat és réseket azért tárgyaltam terjedelmesebben, mert a rombadőlt várakban gyakran előforduló különféle nyílások a várlátogatót rendszerint érdeklik.

Hazánk várait illetőleg megjegyzem, hogy a még lakhatókban vagy lakottakban a rések és lövőlyukak helyett gyakran — a mai igényeknek megfelelő — ablakot törtek; a rombadőlt várakból pedig mindenekelőtt a faragott köveket törték ki és hordták el, azért az általam száznál több felmért várban aránylag kevés ép lövőlyukat és rést találtam, ezeket azonban bemutatom; és pedig a 308. szám alatti idomot találtam Trencsén, Vág-Besztercze, Szalonok, Blatnicza és Znió várakban, a 309. számút Trencsén, Simontornya és Hollókőn, a 310—314. szám alattiakat Trencsénvár öregtornyán, 315. Trencsénben és Znión, a 316. számú szájrést Trencsénben és Német-Újváron, a 317. és 318. alakút Csábrágon és pedig az elsőt az öregtornyon, utóbbit az öregtornyot védő falban. Ilyen három van egymás mellett és ágyúknak szolgáltak. A 320. számú inkább ablakocska és Saskőn, Revistyén és Bozókon a külfal mentén egymás mellett sűrűen vannak, s úgy látszik, hogy a régi rovátok eltávolítása után ezeket alkalmazták. A 319. és 321. számút Nagy-Vázsonyban találtam. Be és kifelé táguló réseket találtam Lietaván, Beczkón, Trencsénben (322. számút). Trencsénben az 597. számú alaprajzon a 65. és 66. számú bástyában van két ágyukamra, egyikében két kifelé táguló ágyurés van (323. ábra). Ugyanott a kápolna mögött az 58. számú falban szintén kifelé táguló ágyurések vannak (324. ábra).

Nagyobb ágyu szájrés van Hrussón és Bozókon (325. ábra).

Füleken, Kaboldon és Sümegen vannak a 326. szám alatti kifelé táguló ágyurés-alakok.

Gácsvár szöglettornyain a 327. számú alakúak vannak. A 328. számú ágyurés Fülek vár sziklafalába van kivájva. Somoskőn befelé táguló ágyurések vannak (329. ábra). Bozók vár egyik kerek szöglettornyában találtam a 330. számú ágyurést, melyben kőpad is van.

Német-Újváron a 331. számú kisebb, Bozókon, Hrussón és Szalonakon nagyobb laposíves ágyurések vannak (332. ábra).

Zólyom várban a kapu fölött van a 333. számú ágyurés, ennek bélete lépcsőalakú; a lépcsők szögletei nincsenek ledomborítva, mint az az ilyneműeknél szokásos volt. Végre a 334., 335. ábrákban bemutatom a Geletnek várban levő szakállas puskának szolgáló két kőből készült résfülkét. Az imént bemutatott résekből azt látjuk, hogy ezek a külföldiekkel alakjukra és méreteikre nézve azonosak, azaz, hazánkban úgy, mint külföldön, egyformán különbözők a résméretek és alakok. Hiányoznak az általam felvett várakban az összetett és művésziesen készült rések; legalább ilyeneket nem találtam [6].

Jegyzetek. 1. Merimé 52—56. l. — 2. Piper 379. l. — 3. Essenwein 258. l. — 4. Viollet 220. l. — 5. Piper 355—383. l. — 6. Saját felvételeim.

Lugas. A középkori német költők gyakran emlegetik a lugast, melyben nyáron az uraság a szép vidék látványosságát, a tiszta levegőt élvezte, a madarak éneklését hallgatta, a hol gyakran ebédelt is.

A lugas alatt a középkorban földszint vagy egyik emeleten, a lovagterem udvar felé néző oldalán haladó és tető alatt lévő folyosót, vagy pedig egy nyilt csarnokot értettek, melynek mennyezetét néhány díszített oszlop tartotta [1].

Alwin Schultz a wartburgi lovagterem mellett haladó ikerablakos folyosót, Gelnhausen várban pedig egy háromoszlopos nyilt csarnokot tart lugasnak. Eger, Tirol és Minsberg várakra hivatkozva [2], Piper a lugast nem folyosókban, hanem csakis az egyik oldalán nyilt csarnokban látja, a milyenek csak nagy úri várakban fordulnak elő [3]. Ritgen Wartburg alaprajzánál, mely a régi, átalakítás előtti helyelrendezést tünteti fel, helyesen lugasnak nevezi azon oszlopos csarnokot, mely a lovagteremből a kert felé nyílik [4]. Pramberg várban (Triaul) a lugas a kétemeletes palota második emeletének egyik szögletén van [5].

Nagyon valószínű, hogy a fentmondott czélra mind a kétféle helyiség alkalmas volt, de a csarnokalakú a lugas kifejezésnek (Laube) sokkal jobban felel meg.

Hazánkban Somlyó várban találtam földszint, a palota udvar felé néző, díszített oszlopos és csúcsíves boltozatú csarnokot, illetőleg lugast, melyből gyönyörű kilátás van Zala megye felé, Ungvárott is vala külön »lugaskert«, külön »vadkert« és külön »virágoskert.« A 336. ábra mutatja a Wartburg vár lugasát, és pedig *a)* fegyvertár, *b)* lugas és *c)* házi kert.

Jegyzetek. 1. Weinhold II. k. 97. l. — 2. Schultz I. k. 49., 50. l. — 3. Piper 438. l. — 4. Rittgen 62., 73. l. — 5. Zahn 29. l.

Macskajáró. A középkori építők mindenekelőtt épületeik szilárdságát, helyes szerkezetét tartották szem előtt. Mindent kőből építvén, a mostani vaskapcsokkal összehúzott téglaszerkezetet nem ismerték. Az egyes szerkezeti részeket azután díszítették. Innen van, hogy a középkori legegyszerűbb alkotásokban is czélszerűséget, helyes szerkezetet, de különösen jó ízlést tapasztalunk. Ezt látjuk az oromfalaknál, melyek nemcsak czélszerűek voltak, de a tető díszítéséül is szolgáltak. A házak ormait és tűzfalait nem egyszerű háromszögalakban építették, hanem a lejtőket nagyobb lépcsőzettel »Macskajáróval« látták el. A lépcsőzet pedig arra szolgált, hogy tűzvész vagy tetőjavítások alkalmával a működő embereknek erősebb támaszpontjuk legyen és könnyebben mozoghassanak.

A románkorban még nem használták; a csúcsíveskorban egyszerűek voltak, de már a renaissancekorban művészileg kifejlesztették. Az oromfalat még ma is lépcsőzetesen szokás építeni, csakhogy a lépcsők a téglatechnikával oly annyira kicsinyek lettek, hogy ma már azok czélja és rendeltetése nem szembetűnő. A macskajáró elnevezést bizonyosan gúnyképpen nyerte. A vártető nagyobbrészt mindenfelől szabadon állván, csak ritkán fordul elő az oromfalon nyugvó tetőzet, de a hol azt találni, ott a lépcsőfokok magasak és az épület csinosságát előmozdítja az így készült tetőzet; például szolgáljon a 134. ábra. Hazánkban felsőmagyarországi és erdélyi városokban gyakran láthatók még magasfokú macskahágós falak. Pozsonyban a Clarissa-templom egyik oromfala ilyen.

Magasköpeny. Ha a vár összes helyiségei az ellenség kezébe kerültek, a védők az öregtoronyba menekültek. Soká ugyan magukat ott nem tarthatták, még ha el is voltak látva élelmiszerekkel, de tarthatták magukat néhány napig, különösen oly esetben, ha segítségre volt kilátásuk. Azért az öregtorony megerősítésére különös gondot fordítottak.

A megerősítésnek egyik neme a magasköpeny volt. Az öregtornyot t. i. körülvette egy magas fal olyképpen, hogy erről és a torony felső részéről is, egyszerre védelmezhették ezen utolsó menhelyet.

A magasköpeny résekkel volt ellátva, melyekhez faszerkezeten lehetett jutni; azonkívül még védőfolyosó is vette körül a falat. A torony és köpeny közötti hely csak 150 cm széles volt, azért e szerkezetet falköznek is lehetne elnevezni, mert ahhoz hasonló; de a köpenyt magasságánál és védelmi szerkezeténél fogva a falköztől meg kell különböztetni. Bemutatom Ortenburg várának restaurált képét (Elsass, 337. ábra) és annak alaprajzát (338. ábra), ezekből a védelmi szerkezet tisztán kivehető. Ehhez hasonló La Roche-Guyon vár öregtornya is (Francziaország), mely a köpenyen kívül még falközzel is el van látva [1].

Az 1360-ban épített Hohenfels (Rajnán) vár öregtornya szintén magasköpenynyel van megvédve, ennek szerkezete hasonlít a paizsfalhoz, mert az oszlopokon nyugvó ormos falról és két szárnyaló toronyból folyt a védelem. A két toronyban kis kandallók is vannak beépítve [2].

Bürglitz és Ellbogen cseh várak öregtornyainak szintén vannak ily magasköpenyei [3, 4].

Hazánkban Lánzsér vár öregtornyát három oldalról szintén magasköpeny veszi körül (339. ábra).

Csábrágnak négyszögű öregtornya van, melynek az előudvar felé néző része 6—8 méterrel magasabb, mint az udvar talaja, ennek is van félkörives két méter vastagságú köpenye. A köpeny 10 méterre távol esik az öregtoronytól és ágyuknak szolgáló lövőlyukakkal van ellátva; ez arra utal, hogy a köpeny itt csak a lőpor, illetőleg ágyuk használata alkalmával épült [5]. Nagy-Sároson a hatalmas négyszögű öregtorony mély kerek árokkal és köpenynyel van körülvéve [6].

Jegyzetek. 1. Essenwein 173. l. — 2. Piper 303. l. — 4. Heber VII. k. 25. l. — 4. Ugyanott V. k. 5. l. — 5. Saját felvételem. — 6. Saját felvételem.

Major. Midőn felvételeim alkalmával az illető vár felől a környék népét kikérdeztem: mit tudnak a vár felől? csak imitt-amott mutattak egy a vár alján levő helyet azzal a megjegyzéssel: »ott volt a major«. . A legtöbb helyen azt mondták: hogy a várúr gulyája, nyájai és csordái benn voltak a várban.

Ez téves nézet és részint a kisebb mérvű baromudvarral való összetévesztésen alapul, részint pedig azon, hogy a nép emlékezetében megmaradt azon, a középkorban majdnem általános szokás, miszerint a várúr a falu népének megengedte, hogy barmait és féltettebb kincsét a biztosabbnak látszó várba vigye, midőn a falut valamely veszély fenyegette. Az engedély azonban mindig csak rövid időre szólott, a veszedelem tartamára.

Ha a vár kicsiny volt, a nagy tért igénylő major nem fért el; ha nagy volt, akkor meg a várnép, őrség volt nagy s a hely akkor a nagyobb menynyiségű élelmiszerek, fegyverek, hadi eszközök elhelyezésére kellett. Nagyobb tér kellett a gyakorlatoknak, több hely a lovaknak stb. A baromudvar is főleg a lovak számára volt fenntartva s csak szükség idején, mikor a váron kívül fekvő majorral a közlekedés megszünt, vagy nagy nehézséggel járt, pl. erős tél idején, hoztak fel a majorból nagyobb számban állatokat. A várban csak a legszükségesebb gazdasági épületek voltak. Mindazt, mi nem okvetlenül a várhoz tartozott, a váron kívül helyezték el.

Igy volt ez hazánk várainál. A külföldi várirodalom sem tesz említést arról, hogy major a vártalajon belül lett volna. Morvaországban, Pernstein várában azonban a major a körfalon belül, az első előudvarban található.

A major rendesen a várhoz közel levő alkalmas helyen volt, hogy azt a várból szemmel tartva, némileg meg is védhették, pl. Lietava, Strecsén, Törcsvár, Detrekő stb. váraknál.

Malom. A várnép élelmezéséről minden körülmény között gondoskodni kellett. Sok földalatti, valamint földszinti helyiség élés- és gabonatárul szolgált. Hogy a gabonát szükség esetén minél gyorsabban őrölhessék, magában a várban, vagy a várhoz közel, a várúrnak egy vagy több malma volt. Kisebb várak-

ban, vagy a hol folyóvíz nem volt és szélmalmoknak sem akadt alkalmas hely, kis kézi malmokat használtak, vagy nagyobb malomköveket is emberi erő által hajtattak. Nagyobb malmok maradványai, melyeket emberi erővel hajtottak, vannak még: Hoheneck várának (Pfalz) egy földalatti helyiségében [1], Chillon várában (Svájcz) a nagy malomköveket kerék segélyével emberek hozták mozgásba [2]. A gabonaőrlés nehéz munkáját gyakran a foglyok végezték.

Nagyobb várakban gyakran szélmalmokat használtak. A csehországi híres Ráby várában még most is mutatják azon tornyot, melynek legfelsőbb osztályában a szélmalom forgott [3]. Hanstein vár (Kassel) előudvarában több szélmalom volt [4]. A hol több hely volt, ott a malmot lovak hajtották, így Hochberg várban (Breisgau) a lóvonatú malom helyisége sziklába van vájva [5].

Mint legjobb és legolcsóbb munkaerőt ott, a hol csak lehetséges volt, e czélra a vizet használták fel. Neuhaus várban (Csehország) a vármalom még most is működésben van [6]. Carcassonne várának (Francziaország) egy jól megerősített malma volt, mely bár a várfalon kívül épült, ostrom idején mégis előerődítmények által kellően meg volt védve és a várral folytonos közlekedésben maradhatott [7]. Hazánk nagyobb váraiban, a mennyire konstatálható, a lóerejű és szélmalmok voltak elterjedve; így Trencsénben a szélmalom a 77. számú bástyatornyon (597. ábra) állt, Zólyom-Lipcsén, Krasznahorkán, Munkácson és Szepesvárban lóerejű malmok voltak alkalmazva, de szükség esetén a kézi malmokat is használták. Vajda-Hunyad várában »búzaőrlő kézi malom« és »sóőrlő« volt [8]. Munkácson a vár alatt erődített vízimalom volt, melyet a Latorcza vize hajtott [9]. Árva várban szélmalom volt [10].

Jegyzetek. 1. Schlechta VI. k. 65. l. — 2. Schwab III. k. 440. l. — 3. Schlechta I. k. 199. l. — 4. Gottschalk II. k. 111. l. — 5. Näher: Breisgau 3. l. — 6. Heber VI. k. 7. l. — 7. Viollet 51. l. — 8. Arányi 45., 64. ll. — 9. Thaly III. k. 584. l. — 10. Hunfalvy II. k. 150. l.

Megvédhető ház. Megvédhető ház alatt oly várat értünk, melyben mindazon helyiségek képviselve vannak, melyek kifejlődött várban találhatók, de nem különállva, hanem kis térségre, egy- vagy kétemeletes házban összeszorítva. Öregtorony, őrtorony, lovagterem, úri és úrnői lakás, cselédszoba, pincze, laktanya, mindezeket magába foglalja egy vastagfalú ház.

Ez azonban nem zárja ki, hogy védőtorony, körfal, sikátor a ház körül ne legyen.

Piper nem találja megokoltnak eféle váraknak »megvédhető ház« elnevezését. Essenwein, Köhler, Cohausen pedig ily várakat azon oknál fogva, mert szerkezetük a többi várakétól eltér és mert ezek szerkezetüknél fogva külön csoportot képeznek, megkülönböztetés czéljából a nekik megfelelő elnevezéssel illetik.

A megvédhető házak nevezetes példáját a Rajna mellett fekvő Brömserburg vár rajzában mutatom be (340. ábra). E vár a X. századtól a XIII. századig a mainzi püspökséghez tartozott, innentől Rüdesheim uraké lett.

A kisebb torony (hajdan magasabb) őrtorony volt, a másik nagy öregtoronyba menekültek repülő-bürün (fliegender Steeg) az épület felső emeletéről a várbeliek akkor, ha az az ellenség kezébe került. Másik nevezetes példa az 1198-ban épült s Ems fürdőhöz közel fekvő Sporkenburg vár. Ez négyoldalú hasábhoz hasonlít, négyemeletes, négy sarka erős hengeralakú tömör pillérekkel van megerősítve. E vár külsőleg az angol »Keep«-höz hasonlít. Körfallal van körülvéve, de a ház berendezése eltér az angol »Keep«-től (341. ábra). A bodeni tó melletti, 1307-ben sziklatömegen épült Altbodman szintén ilyen megvédhető ház, négyoldalú és négyemeletes; a várat bekerítő körfal három udvart képez, a megtámadható váróldalt három karcsú toronyról védték meg. Természetes, hogy magát a várat az ablakokból védhették meg, melyek deszkákkal és elzáró gerendákkal voltak ellátva, s ha azokon az ellenség betört, a védelmet a lapos tetőn folytatták (342. ábra) [1].

Schleglerschloss, Leonberg mellett (Württemberg) szintén négyemeletes megvédhető ház. Olyan megvédhető házak is vannak, melyeknek 2—4 épületszárnyuk van; pl. az 1067-ben épült Harzburg (im Harz) háromszárnyú vár, A körfalhoz támaszkodva négyszögletes és 12 □-m nagyságú udvara van.

Csekély számban ugyan, de Európa szerte mindenfelé el vannak terjedve a megvédhető házak, különösen Olaszországban és déli Tirolban, sőt Jeruzsálem táján is építettek a keresztesek Blanche-garde, Giblet, Ibelin és Darum helyeknél ilyeneket [2].

Megvédhető házak előfordulnak hazánkban is. Első helyen említendő a Szenicz mezőváros közelében fekvő Berencsvár, ez szintén négyszárnyú körfallal, szöglet- és kaputoronynyal megerősített ház; hasonlóan Gesztes (Komárommegye), azután Vöröskő, Modor voroshoz közel, a hegyek közt fekvő háromszárnyú kétemeletes ház; ennek a fekvéséhez vannak a védelmi épületek, körfalak stb. alkalmazva. Borostyánkő várnak (Vasmegye) két szárnya és őrtornya van. E vár a steier határon fekszik, erős körfalakkal, mély árkokkal, szeglettornyokkal van körülvéve.

E csoportba tartozik a Garamvölgyből kiemelkedő szabálytalan kúpon fekvő Revistye (345. ábra) és Saskővár (346. ábra). E két vár nagyon hasonlít egymáshoz, mindkettőnek dél felé magas őrtornya van, kelet felé pedig körfala, mely előudvart képez, ezekben vannak a kutak. A várba lépcsőkön, kis ajtón át lehet jutni; ezek felett megvannak a szuroköntőnek nyomai. Mindkettőnek előudvarát a bejáró ajtó előtt elzáró fal rekeszti el, oly czélból, hogy ha az ellenség bejutna is az előudvarba, a várajtó előtti kis udvarkában teljes támadó erejét ne fejthesse ki. Északról déli irányba nyúló keskeny épülettömeget képez e két ház, s egy tető alatt vannak az összes lakosztályok elhelyezve, tehát e két vár is »megvédhető ház«-számba megy. A 345. ábrán látni ugyan megközelítőleg Revistye hajdani berendezését, de a törmelék eltávolítása nélkül azt pontosan meghatározni nem lehet [3].

Megvédhető házak városokban is fordulnak elő; felemlítem Nürnbergben a »Schlüsselfelder«-féle házat (347. ábra), a »Pfennings-Thurmot«-ot Strassburgban és a »Kaufhaus«-t Constanzban [4]. Az ily megvédhető házakat vagyonukat

féltő gazdag patricius polgárok építették. Olaszországban különösen a Ghibellinek és Welfek harczai idején a nemesség elhagyván eddig lakott várait, városokba vonult, ott tornyos lakóházakat épített. Példaképen felhozom, hogy Lucca városban 800 nemes lakóház között 700 tornyos volt; Ferrarában 34 nemes úr lakott, ezeknek 32, tornyos házuk volt. Különösen Toscana városai számtalan tornyaikkal, inkább nagy várakhoz, mint városokhoz hasonlítottak. Déli Francziaországban is szaporodtak a városokban a nemesek által épített tornyos lakóházak.

A nemesség túlkapásai és a városi kormány kézrekerítése végett tett kisérletei, a városokban vívott pártharczok, ellenintézkedésekre kényszerítették a polgárságot. Rómában, Genuában és más helyeken, a tornyokat a városi hatóság részint leromboltatta, részint a rovátkáktól fosztotta meg. Avignonban VIII. Lajos 300 tornyot bontatott le. Bemutatom Firenze város képét (205. ábra); itt látni, miként folyik tornyokról a Ghibellinek és Welfek közötti harcz [5].

Hazánk városaiban ilynemű megvédhető házakat nem ismerek.

Jegyzetek. 1. Piper 468—473. ll. és Näher: Feudalzeit 59. l. — 2. Köhler III. köt., I. rész. 418—424. l. — 3. Saját felvételem. — 4. Essenwein 242. és 243. l. — 5. Näher: Feudalzeit 94. l.

Méhes. Minden, a mi jól conserválható eledelt nyujtott, szíves ápolásban részesült a várakban. Valamely sikátorban mindig találtak helyet néhány méhköpü elhelyezésére, de némely várban nagy mennyiségben is tartottak méheket.

A méhek nyáron át nemcsak a várban ápolt virágok kelyhében találtak eledelt, de messzire repülve, a várat környező erdők- és ligetekben gyűjtöttek és gazdag zsákmánynyal tértek köpüikbe, e csodálatos gyárba, melyben a legédesebb nyers ipar készül, a legönzetlenebb munkások által, kiknek alig hagynak télire annyit, hogy megélhetnek.

Ma az aránylag olcsó czukor devalválja a méznek becsét, de a középkorban a méz nagy becsben állott.

A mézeskalács igen kedvelt eledel volt, azonkívül sok étel készítésére használták a mézet. De különösen sok mézre volt szükség a méhsör készítéséhez, melynek a XI. és XII. században kifogyni nem volt szabad, hiszen nagy részben a bort pótolta.

Nemcsak mézért ápolták a méheket, de viaszkért is. Naponta kellett viaszkgyertya a kápolnában. Az uraság szobáit is viaszkgyertya világította meg. Ha a várak kevés és keskeny ablakait tekintetbe veszszük, elképzelhetjük, hogy főleg télen mennyi viaszkgyertya fogyott el.

Szükség esetén még a vár védelmében is szerepeltették a méheket. Gyakran a köpüket a várostromlók közé dobták, hogy a méhek megvadulva, az ostromlókat zavarba hozzák. Erdélyi várvédelmeknél többször említtetik. Ha a szurok kifogyott, olvasztott, esetleg égő viaszkot öntöttek a falakra igyekvő ellenségre [1].

Jegyzet. 1. Cori 148. l. és Schultz I. köt. 49. l.

Menekvés. Midőn a várat oly keményen ostromolták, hogy a várúr vagy várkapitány már azt nem tarhatta, szorultságában titkos üzenetet küldött valamely barátságos érzületű szomszédjához. Ilyenkor fontos volt, hogy az ellenség a küldöncz távozását észre ne vegye; néha pedig a várúr, ellensége bosszujától tartva, azon volt, hogy az egész őrséggel, vagy annak egy részével, vagy egymaga is meneküljön. Sok várban földalatti folyosókat vájtak e czélra; néha a folyosóhoz vezető ajtó a kút oldalában volt.

De nem minden várban volt ilyen. Szükség esetén tehát a vár ostrommentes — felügyelet nélkül hagyott — oldalán lévő ablakhoz kötelet kötöttek és éjjeli időben azon menekültek. Igy, midőn Hohenkrähen várban (Württembergben) 1512-ben Friedinger lovagot Fronsberg gróf ostrom alá vette, Friedinger látva, hogy a várat nem tarthatja, kötél segítségével szökött meg [1].

Dobó Szamos-Ujvárból 1557-ben november 15-én szintén ily módon menekült [2].

IV. Henrikről, Berthold herczegről, Zeitz és az osnabrücki püspökökről mondják, hogy vagy a kútból kivezető alagúton vagy a poternán (ajtócskán) menekültek Harzburg várból [3].

A szász herczegek ismeretes elrablása kötél segítségével történt.

Jegyzetek. 1. Taschenbuch V. k. 57. l. — 2. Kőváry 165. l. — 3. Leonhard 120. l.

Mennyezet. A szobák mennyezetei vagy boltozatosak vagy faszerkezetűek voltak. A boltozatos mennyezetek mindig a kornak megfelelő stylnemben készültek. A faszerkezetű gerendamennyezetnél az egyes gerendák igen közel voltak egymáshoz illesztve; leggyakrabban a gerendák vastagsága volt mérvadó, úgy hogy éppen a gerenda vastagsága vétetett gerendaközül. A gerendák végei a falba voltak beillesztve, vagy a falfokon nyugodtak, vagy gyámkövekre valának fektetve; utóbbi esetben a gerendák nem nyugodtak közvetlenül a gyámköveken, hanem ezekre a fal hosszában előbb gerenda helyeztetett s erre fektették azután a keresztgerendákat. A gerendákra vastag deszkákat alkalmaztak, ezekre törmelék vagy agyagos száraz föld, a földre pedig fapadozat tétetett (348. *a, b, c* ábra).

A gerendák szögletei tompítva voltak (abgefast), kivévén a végeiket, melyek 30—40 cm-nyire szögleteiket megtartották; a lefelé fordított oldalakat laposan faragott, s gyakran színezett díszítmények élénkítették. Némely helyen a gerendáknak alsó oldalára deszkákat, az eresztékre (Fuge) pedig léczeket szegeztek. Ily módon készült a laposmennyezet. Ha széles volt a szoba, ily esetben a mennyezet közepén egy mestergerendát alkalmaztak, melynek két vége a falba volt illesztve (348. *c* ábra).

Ha pedig a szoba igen hosszú volt, akkor biztonság kedvéért a közepén a mestergerenda alá egy vagy több csinos faoszlopot állítottak, melyen a mestergerenda nyugodott; ilyen van Reiffenstein várban (Steierország) [1] és Constanzban (Svájczban) (349. ábra).

Gazdag főurak várainak szobáiban nem ritkán találni famennyezeteket, melyek gazdag szelvényes kazettákkal, faragványokkal, sőt festett díszítményekkel is vannak ékesítve, így pl.: Chillon (Bodeni tó) és Füssen (Bajorország) [2], Fürstenburg (Tirol) és Kastelbelle (Tirol) [3] várakban. Hazánkban ilyet Körmöczön, Mária királyné (II. Lajos özvegye) lakóházában s a pozsonyi városház egyik termében ismerek (350. ábra). Vajda-Hunyadon Bethlen Gábor díszterméneк volt »kitáblázott« mennyezete. Kőgyámokon nyugvó famennyezet van Boymut, Kronburg várakban (Tirol) [4]. Hazánkban ilyen a Rákóczi-terem szép mennyezete Radványban. Rombadűlt várakban kőgyámokat találtam Beczkón, Detrekőn és Köpcsényben az elpusztult régi várnak még fennálló őrtornyában. Más helyeken hol falba eresztve, hol falfokon találtam gerendákat [5]. Némely helyen a mennyezet hiányzik; ezt pótolta a fából szerkesztett díszes tetőzet, i. p. Wartburg (215. ábra) és Francziaországban Tirant (251. ábra) váraknál.

Jegyzetek. 1. Piper 460. l. — 2. Ugyanott. — 3. Clemen 1894. 21, 127. l. — 4. Piper 460. l. — 5. Saját felvételem és Arányi 33. l. — 6. De Cammont II. k. 191. és 268. l.

Monostorok (erősítve). A középkori várak keretébe tartoznak a klastromok is.

Midőn a kereszténység Európában terjedni kezdett, a szerzeteseknek jutott ama feladat, hogy a műveltség, tudomány és vallásos élet középpontjává váljanak. A szerzetesek a rengeteg erdőket irtani kezdték, hogy a földet művelhessék, s vidéküket, hol laktak, benépesítsék s a népet vallásra tanítsák, szoktassák.

Hol szerzetesek telepedtek le, ott az utas ellátást, biztos nyugvóhelyet talált, ezáltal pedig az általános közlekedést mozdították elő a monostorok. Ez okozta, hogy sok helyen a monostorok a közlekedés góczpontjává váltak és mint a várak közelében, úgy a monostorok mellett is telepek, városok alakultak.

A közlekedési utakat azonban nemcsak a békés utas, hanem az ellenség is használta. Azért a szereztesek kénytelenek voltak mindig résen lenni, annál inkább, minthogy a kolostorok gyakran az ország védelmére nézve fontos helyeken épültek. Az első szerzetesek katonák nem voltak ugyan, de elég gyakran nekik is fegyvert kellett fogni. A kolostorok védőeszköze a vallás, az istenbéke, a helynek szentsége volt. A 830-ban épült sz.-galleni kolostornak semmiféle egyéb védeszközei nem voltak, a házak egymás mellett szabadon állottak, csak a kéttornyú templom emelkedett ki, hogy a messziről jövő utas lássa, hol talál megnyugvó helyet.

Az istenbéke nem oltalmazta a kolostorokat elegendőképpen, azért a császár őket oltalma alá vette; e czélból a kolostorok közelében lakó főúr bizatott meg az oltalommal, ki a kolostor kapujára saját czímerét függesztette, ezáltal oltalmazási kötelességét akarván kimutatni (Schirmvogtei). Csakhogy igen sokszor e főurak nem elégedtek meg a szerzetesek oltalmazásával, hanem uralkodni is akartak felettük, miáltal utóbbiak az oltalmazó főúrral nem ritkán meghasonolva, iparkodtak oltalmazójuktól megszabadulni.

Az első kolostorok fa- vagy vesszőből font és agyaggal betapasztott házak voltak. Ezen építésmód még ma is dívik nálunk, pajták- és más gazdasági épületeknél (opus cratitium). A XI. századtól kezdve azonban, mint a várakat, gyakran a kolostorokat is kőből kezdették építeni.

Némely helyen, mint pl. Ebersberg, Cassel kolostorok, hegyeken, váralakban épültek; azért a szerzeteseket gyakran támadták meg, az oltalmazó pedig, ha segítségükre ment is, saját érdekét leste.

Jobb helyzetben voltak azon kolostorok, melyek a városok kapui előtt és ezek oltalma alatt épültek, minő Sz.-Egyed klastroma Münzbergben, Sz.-Jakabé Regensburgban és a skótoké Bécsben. Ezek később a város területébe vonattak be.

Eleinte a benczések voltak a műveltség terjesztői és oly helyeken építették kolostoraikat, honnan nagy vidéket áttekinthettek és hol a közlekedés góczpontjai voltak. A XII. században alapította Sz.-Bernhard a cisterciták rendjét (nevüket az első kolostoruktól Citeauxtól nyerték). Ezek inkább hegyek között rejtett völgyeket kerestek fel áldásos tevékenységük színhelyéül; innen terjesztették a kulturát és a kereszténység tanait oly eredménynyel, hogy körülöttük, mint 300 évvel előtt a benczések közelében, a telepek és falvak szaporodtak.

A XII. század előtti szerzetesek, mint említettem, faszerkezetű házakban laktak, de meggyőződvén a védelem szükségességéről, székhelyüket árokkal, gáttal, czölöpfalakkal vették körül. A XII. századtól kezdve mindenekelőtt templomot, e mellett lakóházakat és gazdasági épületeket emeltek, ezeket pedig körfallal, később tornyokkal és árokkal vették körül, mint ez a városoknál történt; tervrajzuk rendesen négyszögű, de alkalmazkodva a talaj alakulához, előfordulnak szabálytalan tervrajzúak is. Legtöbb esetben síkságon feküdtek, s nem ritkán vízárokkal voltak körülvéve, de vannak dombokon fekvők is. Kapu csak egy volt, e mellett alkalmaztak kisebb ajtócskákat, hol a munkások, szerzetesek ki- és bejártak, napi dolgaikat az erdőben, földeken, szőlőkben elvégzendők. Megjegyzem, hogy kolostor közelében sehol sem hiányzott a halastó.

Meglátszik a klastromokban azonban, hogy nem harczias, hanem békés munkának vannak szánva.

Az erősített kolostorok Európa kulturállamaiban nagy számmal terjedtek el, különösen Franczia- és Németországban, az ausztriai tartományokban, továbbá Schweizban és hazánkban is [1].

A XIII. századtól kezdve némely helyen a kolostorok nagyszerűvé alakultak. Mindenütt gyönyörű gazdag faragványokkal ellátott templomot, mellette keresztfolyosót, társalgótermet, ebédlőt, stb. építettek.

A legnagyobb és legdíszesebb a híres, még ma is fennálló Marienburg, Poroszországban, a Nogat folyó mellett, ez 1351—1382-ig Winich von Kniprode, a Szent János vitézek nagymestere alatt épült.

A klastromoknak öregtornyuk nincsen, nem is volt arra szükség, mert a lakosok száma oly nagy volt, hogy azt még nagy öregtorony sem fogadhatta volna be.

Négyoldalú várak sarktornyainak egyike jóval nagyobb szokott lenni a többinél; kolostoroknál ezt nem tapasztaljuk, hanem valamennyi egyenlő nagyságú [2]. Kivételt képez Jászóvár premontrei kolostor Kassa mellett, hol az egyik sarktorony jóval nagyobb a többinél. A külfödi kolostorok körül Maulbront találtam elég érdekesnek arra, hogy a 352. ábrán bemutassam. Ez két fallal van körülvéve, a belső falba négy torony van épitve, melyek nem annyira védelemre, mint inkább a vidék kémlelésére szolgáltak. Templom, keresztfolyosó, apátlakás, szerzetesek lakosztálya, gazdasági épületek, sőt a vizimalom és halastó is kivehető [3].

Hazánk megerősített kolostorait illetőleg említem, hogy azok többnyire dombokon vagy hegyoldalakon állottak. Okmányból tudjuk, hogy a Szent István által alapított pannonhalmi benczés-kolostor volt az első várszerű zárda, mely a tatárpusztításnak is ellent állott [4]. Az 1001. évi alapító oklevél szerint már Géza vezér kezdette a kolostor épitését és Szent István fejezte be [5]. A kolostor négyszög alakban épült, erős nagy fal veszi körül, sarkain erős padmalyos hatszögű tornyok állanak (353. ábra). Pannonhalmán kívül a benczések Szkalkát (Trencsén m.), Ladányt, Kolost (Nyitra m.), Lekért (Bars m.) és Zebegényt (Hont m.) birták; ezek azonban a török invasió idejében elpusztultak. Szent István korában élt a szkalkai barlangban Zuerard lengyel remete. Jakab nyitrai püspök 1220-ban itt benczés apátságot alapított és az elpusztulván, a XIV. században újra felépült, de ismét romba dőlt. Szkalka a hegy oldalán épült, kisebb kétemeletes fallal körülvett lakóház. A kis templom vagy 500 lépésre a kolostoron kivül a Vág folyó partján szintén romba dőlt [6]. Nem kevésbbé érdekes a Garam melletti Szent Benedek apátság, ezt I. Géza király alapította 1075-ben, II. István és utána más királyok is az alapítólevél szövegét átírták. A kolostor dombon épült. Lejtős részét, melyet a 354. ábra mutat, két torony és erős fal védi. A kolostor túlsó oldala rohammentes, 25 m magas, meredek sziklatömegen áll [7].

Nem kevésbbé érdekes a jászóvári premontrei káptalan apátság Kassa mellett. Sz.-Norbert magdeburgi érsek Picardiának Rheims és Laon közötti elnyuló egyik vadregényes völgyében alapította az első káptalant, honnan annak kanonokjai még Sz.-Norbert életében 1130-ban, II. István királyunk uralkodása alatt hazánkba áttelepedtek. A kanonok-rend gyorsan s annyira elterjedt hazánkban, hogy a XIII. században prépostságuk száma jóval túlhaladta az ötvenet. Ezek közül a legelsők egyike volt a keresztelő Szent Jánosról czímzett Abaúj-Tornamegye egyik híres völgyében, a még ma is virágzó jászóvári prépostság. Jászóvár eleinte nem volt megerősítve s részben ez okozta a sok viszontagságokat, melyeknek a kanonokok voltak kitéve. A tatárok elpusztították a kolostort a kanonokok szemeláttára, kik a közellevő barlangban találtak menhelyet. Míg végre Szaniszló főapát 1436-ban a kolostort várszerűleg újra építette. Ez időtől a kolostort okmányokban »Castrum de Jászó«-nak nevezik, a főpap »jászóvári prépost«-nak hivatik. Mint a 355. ábrán láthatni, a kolostor tervrajza négyszögű, a lakóházak a körfal mellé vannak elhelyezve, ezeket három kerek és két négyszögű torony védi meg;

ez utóbbiak közül egyik jóval erősebb és magasabb. A harangtorony egyszersmind a vidék kikémlésére szolgált. Ugyane rendé a leleszi erődített kolostor a Bodrogközön [8].

A Vértes hegységben fekvő Majk-kolostor is erősítve volt. Itt 12 camalduli szerzetes külön házban lakott, mindegyiknek két szobája volt. A házak ormain látni azon családok kőből faragott czímereit, kik ilyen lakásokat alapítottak. Jelenleg a kolostor az Eszterházy grófi család csákvári uradalmához tartozik. Az egyes alapítványi házakat béresek lakják. A templomot és a körfalak egy részét a törökök pusztították el. A templom tornya még áll, de ez is újabb időből származó téglaépület. Az emeletes főépületben a grófi család szokott nyáron tartózkodni. Camalduli erősített kolostor vala még Lövöld, a Bakonyban, de a törökvilágban elpusztult. Egykorú festett képe fennmaradt a nürnbergi múzeumban.

Jegyzetek. 1. Essenwein 88—95. ll. — 2. Piper 616. l. — 3. Essenwein 95. l. — 4. Crobor 9. l. — 5. Emléklapok a pannonhalmi templom felszenteléséről 1876. — 6. Magyarország írásban és képben V. köt. 53. l. — 7. Knauz Nándor: Szt. Benedek apátság I. köt. 3. l. — 8. Magyarország monografiája I. köt. 341. lap.

Mosdó (Gieszfässlein). Mi a középkori életmódot és szokásokat nyersnek és ridegnek tartjuk; sőt úgy képzeljük, mintha elődeinknek a tisztaság iránti igényeik igen primitivek lettek volna, mégis találkozunk az előkelőbb körökben intézkedésekkel, melyek meggyőznek arról, hogy az előkelőknél nem hiányzott a valódi aesthetikai érzék, minek kultiválóit főleg a nőnem képviselte s így a házi rendtartásban sok, még ma is utánozható szokást találunk. A villát nem ismerték; a folyadékokat kanállal ették, a húst pedig késsel felaprítva, kezükkel szokták szájukba tenni. S bár étkezéseknél asztalkendőt használtak, kezüket többször megmosták.

Mielőtt az ebédhez ültek, kezüket nyáron hideg, télen pedig meleg vízzel mosták meg. A cselédség és az apródok vitték a vizet az asztalhoz tálakban. Az étkezésre vonatkozó egész szabályzat a középkori »Wiener Tischzucht« és »Fanhausers Hofzucht«-ban van felsorolva [1].

Ezek szerint mosdóvízre szükség volt, melyet egy nagyobb, sárga vagy vörösrézből készült, csappal ellátott medenczéből merítettek; ily víztartók a lovagterem vagy az ebédlő valamelyik fala mellett voltak felállítva, az alatta lévő medenczével együtt, mely a piszkos víz összegyűjtésére szolgált. Ha kevés vendég, vagy a család csak maga volt, ily esetben kezüket a medenczében mosták meg [2]. Tiroli várakban gyakran találni ily mosdókat. [3].

Hazánkban ily mosdók nyomára nem akadtam, de bizonyosan voltak nálunk is.

Jegyzetek. 1. Schultz I köt. 325., 336., 338., Weinhold II. köt. 103., 190., 192. és Kleinpaul 109., 112. ll. — 2. Näher: Breisgan 5. l. — 3. Lambert & Stahl: Das Möbel és Franz Pankert: Zimmergothik.

Mosóház. Az összes irodalomban csak két helyen találtam említést mosóházról, Wartburg és Trausnitz (Bajorország) leírásában. Mindkettő uralkodói vár volt s úgy látszik, hogy csak nagyobb várakban tartottak mosásra szolgáló külön helyiséget [1].

Jegyzet. 1. Ritgen 30. l. és Trausnitz 15. l.

Motte (l. A várak osztályozása. Faváracs).

Munoth. Schaffhausen város a XVI. század elején nagyon fejlődött azáltal, hogy a Bódeni tóról jövő szállítmányokat itt rakták át a Rajnán való továbbszállítás czéljából. A számos raktár és a városban letelepedett kereskedők biztonsága czéljából a várost lehetőleg megerősítették annál inkább, mert az osztrák herczegek Schweizban elveszett főúri jogaikat minden módon vissza akarták szerezni s nem riadtak vissza az erőszakos eszközöktől sem. A schaffhauseniek a schweizi köztársaság szövetkezetébe belépve, városukat lehetőleg legjobb védelembe helyezték; ily módon épült a város legmagasabb oldalán a híres »Munoth«, honnan a Rajna-hidat is hatalmukban tartották (357. ábra).

A Munoth köríves torony, falai 5 m vastagok, belső átmérője 38 m A földszinti helyiségben 9 erős oszlop van, melyen az erős 8 m magas boltozat nyugszik. A boltozat feletti lapos födélen 8 ágyú volt elhelyezve, ezeket pedig lövőlyukas fal védte meg.

Hasonló, de kisebb Munoth-féle erőd van Elslingen és Lindenfels várakban, melyek a hasonnevű városok felett épültek [1].

Hazánkban tudtommal Munoth nincs.

Jegyzet. 1. Näher Städte. 92. l.

Napóra. Az idő kellő beosztása a végzendő munka sikerét biztosítja. Az emberek jókor tapasztalhatták ezen igazságot s azért iparkodtak czélszerű időmértéknek birtokába jutni. Mondják, hogy Nagy Károly egyenlő nagyságú gyertyák elégetésével mérte az időt. A régiek víz-, majd homokórákat használtak. A középkorban ezek mellett a napórát is minden hiányosságuk mellett nagyon gyakran alkalmazták, főleg oly helyeken, a hol többek érdekében állt tudni, a napnak mely szakában, illetőleg órájában vannak.

Tudjuk, hogy a rómaiak már ismerték a napórát, de aztán elfeledték s csak a 896. évben Magdeburgban Gerbert találta fel újra. Elhelyezésére igen alkalmas volt valamely toronynak szabadon felnyuló vagy a palotaudvarnak a fala. Bizonyára a napóra egyszerű szerkezete sok romban heverő vár falán ékeskedett, mikor még a vakolat nem mállott le, vagy a zord idő a számokat, köröket és vonalokat el nem törölte. A XIII. század várain külföldön bár gyéren, még most is találni [1]. Csehországban Bürglitz várban még most is meglehetős karban látni a napórát [2]. Az általam felvett és látogatott várak közül a bajmóczi várban találtam olyat a palotaudvar egyik falán és Szepesvárban az öregtorony falán.

Jegyzetek. 1. Cori 126. l. — 2. Heber VII. k. 26. l.

Nebojsza (l. Torony *f)* öregtorony).

Nőiszoba (Weiberhaus, Kemenate, Chauffoir). Nagyobb várakban a lovagtermen kívül a szükséghez mérten különböző szobák voltak; ezek egyike a nőiszoba »Kemenate«. Elnevezése a kandallóval történt fűtéstől (kamin) származik.

A német szakírók ennek rendeltetése iránt különböző véleményben vannak; a Kemenatét Gademnek és a Gademet Kemenatének, tehát synonimnak tartván. A Kemenatét a háziasszony szobájának, a Gademet pedig munkaszobának állitják [1., 2].

A Niebelungénekre vonatkozva Raumer azt állítja, hogy háromféle Kemenate volt; az elsőben hált az úrnő a női családtagokkal együtt, ez volt a család bizalmi helye. A Kemenate második neme a női cselédség hálószobáját képezi, ez gyakran nagyobb helyiség volt. A Gudrunban említett szobában 30 ágy volt elhelyezve, hol 64 szűz aludt. A harmadikban, mely gyakran »Gademnek« neveztetik, különféle házimunkát végeztek, itt fontak, varrtak, stb.

A német irodalomban Diernitz név alatt is előfordul egy szoba, mely szintén női cselédszobának mondatik.

A schweizi hegyi házakban mai nap is a felső lakószobát »Obergadem«-nek, az alatta levő kamrát, hol a sajtot tartják »Käsgadem«-nek, »Geiszgadem«-nek nevezik [3].

Hazánk várromjaiban a nőiszobát, illetőleg az úrnő szobáját alig lehet meghatározni, ha csak az itt-ott látható falfestményű, tehát díszesebb szobát nem tartjuk annak; csak Trencsénben találtam a lovagterem mellett erkélyes szobát, hol az erkély alatt Mária (II. Lajos özvegye) királyné czímere díszlik.

Ebből lehet következtetni, hogy ez a helyiség az úrnő szobája volt. A még mostan is lakott várak oly sok átalakítást szenvedtek, hogy ott még nehezebb meghatározni a hajdani beosztást.

Jegyzetek. 1. Piper 465. l. — 2. Weinhold II. k. 90. l. — 3. Raumer II. k. 193., 210. l.

Nyíllövőgép (l. Ostrom és védelem).

Oldalpásztázó (Flankirungsanlage, Tambour). Váraknál a támadók gyakran iparkodtak a vár körfalában rést törni. Ha a körfal bedőlt, akkor az ellenség a résen át rohammal törekedett a várba jutni. Ezt megakadályozandó, a városokban, a sikátor egyik vagy két oldalán is oldalpásztázót, azaz fedett szerkezetű készüléket épitettek, hová vagy ágyúkat vagy lőfegyvereseket állitottak, hogy az ostromlókat visszavonulásra kényszerítsék. Az oldalpásztázók a vár egyes részeinek szerkezetéhez képest különbözők voltak. Ezek csak a XVI. században és főkép katonavárakban használtattak ugyan, minthogy azonban Trencsénben is előfordul, nem mulasztom el azt bemutatni.

Trencsén várnak (l. 597. ábra) leggyöngébb oldala délfelé volt; minthogy az ott emelkedő domb a várnál magasabb, azért védelmezték meg ezt a részt félkörives toronynyal, árokkal (77., 78. sz.) és három falközzel (68.,

69., 75. sz.). A 75. számú sikátor keleti részén (71., 72., 73., 74. sz.) fedett kamrában 6 ágyút helyeztek el, miáltal három lövőlyukon a 75. számú sikátor, a másik három lövőlyukon pedig a 30. és 75. számú sikátor közötti térség fölött uralkodtak. Ha a 75. számú falközt nem tarthatták, akkor a védők a 69. és 70. számú lépcsőkön a 68. számú sikátorba vonultak. Hazánk középkori váraiban csak itt találtam oldalpásztázót. A külföldi várirodalom ilyeneket nem említ [1].

Jegyzet. 1. Saját felvételem.

Oltárfülke. Nagyobb öregtornyokban, különösen az angol Keep-ekben, nem ritkán találni tágasabb félköríves fülkéket.

Ha a toronyban külön kápolna nem volt, biztosra vehetjük, hogy az ily fülkék hordozható oltárok elhelyezésére (altare portatile) szolgáltak. A fülkében elzáró szőnyeg mögött tartották a kis oltárt; istentisztelet közben pedig az elzáró szőnyeget félrehúzták. A 157. *a)* ábrán bemutatom Landsberg vár (Wasgau) oltárfülkéjét. Ilyen van még a Rajna vidéki Maus nevű és Lobdaburg várban. Hazánk váraiban oltárfülkét nem találtam.

Ostrom és védelem. A harczias középkorban a várúrnak még béke idején is elkészülve kellett lennie a védelemre, mert lovagi kötelességnek tartották ugyan a harcz, tehát a támadás megüzenését, de voltak akkor is olyanok, kik a társadalmi illem szabályairól ott, hol azt előnyösnek tartották, megfeledkeztek és minden harczizenet nélkül, vívás alá fogtak valamely várat. Ezt főleg a rablólovagok tették. Az ostrom és védelem az idő szerint használt fegyvernemekhez képest különböző volt. A várvívás technikája épen annyi időközre oszható, a hányat a vár átalakításánál megkülönböztetünk, azaz a fegyverek tökéletesítése újabb és újabb módot követett. Az egyes fegyvernemek, támadó és védőeszközök egymás elleni használatát röviden leírni nem tartom fölöslegesnek.

Az uralkodók nemcsak nyilt csatákat vívtak, hanem gyakran várakat is ostromoltak.

Vannak adataink, hogy Francziaországban mikép folytak a várvívások. Abbo szerzetes leírja költeményében Páris város 886-ki ostromát a normannok által, Rheimsi Richerus szezetes pedig Laon vár 938-ki ostromát IV. Lajos és Verdun városét Lothár király által. Ezekből azt tudjuk meg, hogy Vegetius és Vitruvius utasításait követve, támadó tornyokat építettek fából, ezeket a körfalhoz tolva, iparkodtak a várba jutni, hasonló tornyokat építettek a várban is, melyekről a támadókat visszaverték. De úgy látszik, hogy a támadó tornyokhoz hiányoztak a kellő minták, mert a XI. században ezeket nem használták, hanem a támadó a várat inkább megszállva tartotta, a védő pedig a falakról védekezett. Így Hódító Vilmos 1040-ben Argues és 1048-ban Domfort várat, I. Frigyes császár pedig 1158-ban és 1162-ben Milanó városát tartotta megszállva, elzárván az élelmezési czikkek bevitelét. Előbbi megszállt váraknál kőből ellenvárat is építtetett.

E korból hiányoznak a Németországra vonatkozó adatok, de Hermannus contractus krónikás azt írja, hogy III. Henrik 1056-ban több rablóvárat töretett meg, ebből látni, hogy itt is értettek a várvíváshoz. [1].

Midőn a keresztesek keletre indultak, ott nemcsak a római hagyományos, de újabb támadó és védőeszközökkel is megismerkedtek. Tapasztalás és a szükség is különféle fortélyos eszközök készítésére tanította őket. Fontos támadó eszköz volt a három-négyfokú hágcsó, melyen egyszerre három-négy vitéz juthatott fel a falra. A hágcsó felső végén karikák voltak alkalmazva, hogy a hágcsót könnyebben tolhassák fel a falon (358. ábra).

A várudvarba úgy is iparkodtak jutni, hogy aknát ástak, de úgy, hogy a várbeliek azt ne lássák. Az aknát a körfalig húzták, ott erős tüzet raktak, hogy a körfal bedűltével rés támadjon, melyen behatolni iparkodtak.

A várbeliek az akna ásását nem akadályozhatták meg, de mihelyt a földalatti munka által támadt zajt észrevették, azonnal félköralakú falat húztak a várudvarban, s ha a külső fal bedőlt, helyette már ott állott a másik fal, vagy czölöpfalat és fatornyot építettek a rés elé (359. ábra).

A körfal aláásását árok segítségével is megpróbálták. Árkot ástak a fal felé és azt fákkal és földdel betakarták; a fal mellett működő munkásokat gerendák védték meg működésökben. A védők forró vízzel, kődobálással iparkodtak a fal aláásását megakadályozni, de mihelyt valaki a falon megjelent, a támadók nyílzáport bocsátottak a védőkre (360. ábra) [2].

A falnak ily módon való aláásatásánál igen jó szolgálatot tett a padmaly, mert onnan védhették a falat úgy, hogy a támadók nyilaitól védve voltak.

Vízivárakat természetesen aláaknázni nem lehetett, de a sziklavárakat nem ritkán aláásták, különösen ha a kő nem volt kemény, a mire Löwenstein vár (a Vogésekben) hozható például.

Már az ókorban ismeretes támadási eszköz volt a »faltörő kos.« Erős gerenda végén, a rómaiak bronzból öntött kosfejet, a középkorban nagy vasgömböt erősítettek meg. A gerenda két lánczon függött és az egész szerkezet fából épült nyeregtetejű házban (Katze) volt, melyet kisebb, erős kerekeken a falhoz tolhattak. Az erős deszkákból készült tetőt nedves bőrrel takarták be, hogy a rájuk hajított tűz által ne gyulladjon meg.

Ha a faltörő már a fal mellett volt, addig lökték a törőt a falhoz, míg rés nem támadt; ezt a házban levő fedett munkások törővasakkal is elősegítették (361. ábra).

A faltörő kos mellett egyik legveszedelmesebb támadó eszköz a támadó torony volt (Ebenhöh, Wandelthurm). Kicsiny, de erős kerekekkel ellátott alapra tornyot építettek erős gerendákból oly magasra, hogy a falhoz tolva, a tornyon levő emeltyűt a körfalra lehetett ereszteni; oly széles is volt, hogy egyszerre 5—6 ember egymás mellett felmászhatott a hágcsón, pótolni a lezuhantakat s a berohanókat követni.

A torony külső részét erős deszkákkal, ezeket pedig nedves bőrökkel borították be, hogy a reáhajított tűz ne árthasson.

A várbeliek iparkodtak a falról és a várudvarban felállított hasonló fatornyokról a támadást visszaverni.

Akár vízzel telt, akár száraz árok vette körül a várat, mielőtt a támadó tornyot helyéről kimozdították volna, az árkot rőzsével és földdel töltötték meg (362. *a)* és *b)* ábra) [3].

A várbeliek ezen ellenséges műveleteket nyilazással iparkodtak megakadályozni; a támadók pedig keréken mozgatható fafalak mögött végezték munkájukat, ezt azáltal is elősegítvén, hogy a rohamvonalon végig czölöpfalat húztak, mielőtt a támadó munkához fogtak volna (363, 364, 365. ábra). Támadó tornyokkal vették be Jeruzsálemet, s a II. keresztes hadjárat alkalmával 1147-ben Lissabont, ez utóbbinál a támadó torony 29 m és Cremánál 1159-ben 30 m magas volt. Akár volt a kapu előtt árok, akár nem, a támadók oda rőzsét hordottak és azt meggyújtották oly czélból, hogy a kapu és emeltyű megégjen. Ezt a várbeliek megakadályozni iparkodtak, s ha nem sikerült, akkor a kapucsarnok vár felé néző oldalán falat emeltek vagy eltorlaszolták a kapucsarnokot. A kapucsarnokba behatolt ellenséget további működésében, a kapucsarnok mennyezetén levő lyukakon át hajított kövekkel és forró vízzel akadályozták meg.

Igen fontos támadó és védőeszközök voltak a hajítógépek; ezekkel nemcsak köveket, nyilakat, hanem égő anyagot is dobtak a várba, utóbbival a várat felgyújtandók.

Háromféle hajítógép volt, ú. m. nyíl, kő és égő anyag hajítására szolgáló.

A nyílhajításra szolgálók is kétfélék, t. i. olyanok, melyekkel egy és melyekkel több nyilat egyszerre lehetett ellőni (366. ábra egy, 367. ábra több nyílra).

Kőhajításra szolgáló gépek a 368. és 369. ábrán láthatók, utóbbinál ellensúly gyanánt három nehéz vasgolyót akasztottak szögekre; 370. ábrán láthatni íjjas hajítógépet [4], továbbá a 371, 372, 373, 374. ábra nagyobb kőhajítót mutat [5]. Megjegyzem, hogy kőhajító gépekkel égő anyagot (görögtüzet) is hajítottak.

A hajító gépekkel dobott kövek összedöntötték a falvédő folyosót és a házak fedőit, a rovátokat, sőt a falaknak is ártottak. De nemcsak köveket dobáltak az ellenségre, hanem gerendákat is, melyekbe szögek voltak verve, aztán holttesteket, dögöt, méhkasokat s élő gonosztevőket; a hol pöczegödrök voltak, emberi ürülékkel töltött hordókat is használtak az ellenség ártalmára, mint az Karlstein (Csehország) és Schwanau (Svájcz) várak ostrománál 1330-ban történt [6].

Igen veszedelmes támadószer volt a görögtűz. Marcus Graecus »liber ignium ad comburrendos hostes« czímű művében a IX-ik századból, készítését a következőleg adja elő: »végy tiszta ként, salétromot, fagyántát, szurkot, sót, föld- és faolajat, főzd meg jól, keverj közéje kvarczot és gyújtsd meg; ezt csak húgy, eczet vagy fövenynyel lehet elojtani.« A byzancziak szerint a VII. században találta fel Kallinikos s készítése egész a XI. századig a byzancziak titka maradt. Legelőbb a mohamedámok tanulták meg előállítási

módját s használták a keresztesek ellen, kik Acconnál 1190-ben ismerkedtek meg eme anyaggal, mert evvel pusztították el a támadó gépeit; azóta Európában az egész középkoron át használták várostromoknál.

A támadás ellenében Aegidius Colonna a következő utasítást adja az ostromlottaknak: »Az éhség és vízhiány megelőzése végett szükséges elegendő élelmiszerrel ellátni az erősséget s legalább víztartó csatornákról gondoskodni. Ajánlatos továbbá kén, szurok és olaj beszerzése az ellenséges gépek felgyújtása végett; gondoskodni kell a nyilra, hajító dárdára, gépekre s egyéb védelmi készülékekre szükséges fáról és vasról, nemkülönben húrról és kötélről, az íjjakra és számszeríjjakra; azután hordókban jól elkészített mészről az előnyomuló ellenségre való hajítás végett, hogy azt megvakítsa; nyers állatbőrről a gépek és épületek megvédésére, nehogy felgyújthassa az ellenség; kövekről, melyeket a falakon és tornyokon kell fölhalmozni. A megszállás kezdete után a netaláni aknák ellensúlyozására ellenaknák készítendők, melyekben leküzdhető az ellenség, az aknák kijáratánál nagy edényekben készen tartott vízzel vagy urinával is lehet védekezni. A kődobó gépeket kirohanás alkalmával vagy váratlan éjjeli meglepetéssel kell elfoglalni, vagy pedig tüzes nyilakkal felgyújtani vagy más lövőeszközökkel szétrombolni. Ugyanígy kell eljárni a falakhoz állított faépítményekkel. A faltörő kost farkaskaszával vagyis egy fogakkal csipkézett görbe vassal lehet ártalmatlanná tenni, a kos fejére eresztve le kötélen a falakról, hogy aztán fel lehessen azt húzni. Azt a helyet, a hová a fal mentén a támadó tornyot helyezték, titokban alá kell ásni, miáltal a torony összeesik és eltör. A hol rést vesznek észre, oda fa- vagy ha lehet, kőfalat kell vonni s az előnyomuló ostromlókat kövekkel kell fogadni.«

Ezen utasítás városokra vonatkozva iratott ugyan, de már sokszor említettük, hogy a városok és várak védelmi építményei, támadó és védőeszközei között különbség nem volt.

Ezeken kívül még más védőeszközöket is használtak, így pl. a falakon kötelekkel megerősített nehéz gerendákat tartottak készletben, hogy a falhoz közeledők fejére dobják s aztán ismét felhúzhassák, vagy a rovátok alatt kifelé léczekre köveket raktak, s ha a támadó oda ért, kis mozgás által a kő lehullott a támadókra. A rovátokra és a falra, hol a faltörő működött, szalma- és gyapotzsákokat kötöttek oly czélból, hogy a kődobások a rovátoknak, a faltörő kos pedig a falnak ne ártson. A tornyokra gerendákat tettek, ezeket rőzsével, ganéjjal és földdel takarták be, azonkívül a fal töve körül számos lábhorgot (súlymot) tettek (Fussangel). Utóbbi négy hegyes ágból álló, 10—15 cm nagyságú vas volt (375. ábra). Ezeket nyilt csatában a lovasság ellen is használták [7]. Az osztrák katonák 1848-ban Arad várban az árkokba szórtak lábhorgokat (súlymokat), hogy a honvédek esetleges rohamát megnehezítsék.

A kéz- és számszeríjjhoz való nyilak 40—100 cm között váltakoznak. Gépekkel hajított nyilak hegyei jóval nagyobbak, a vesszők pedig 2 méter hosszúak is voltak. A hajított kövek kisebb gépeknél ökölnagyságuak voltak, nagyobb gépekkel azonban 12 kgr nehéz köveket is dobtak. Kisebb köveket

500, nagyobbakat 120 m távolságra tudtak dobni. Schultz azt állítja, hogy a kidobandó köveket előbb gömbalakban faragták ki [8]. E nézetnek ellentmond Piper, állítván: »hogy a támadóknak ostrom alkalmával nem volt idejük az ezrekre menő köveket haszálatuk előtt megfaragni, de a szögletes köveknek nagyobb rontóhatásuk is volt«.

A hajítás biztosságát (Treffsicherheit) illetőleg az említett Aegidius azt állítja, hogy különösen a Trabucium-féle hajítógéppel tűt is el lehet találni. Aegidius nagyot mondott ugyan, de hogy ostromgépekkel bizonyos ügyességet sajátítottak el, kétséget nem szenved [9, 10].

A lőporos fegyvereket illetőleg, biztos adatokból ismeretes, hogy Firenze város 1326-ban vasgolyókat és érczágyúkat készíttetett és 1331-ben Cividale város »vasi et schioppo«-val (ágyú és puska) ostromoltatott.

Munkám keretén kívül esik az ágyúk és egyéb lőfegyverek fejlődésének tárgyalása, e tekintetben utalom az olvasót Bárczay Oszkár »A hadügy fejlődésének története« czímű jeles munkájára; itt csak felemlítem, hogy a XIV. század elejétől kezdve a lőfegyverek mindinkább fejlődtek, ágyúknál és mozsaraknál lövegekül köveket, kő- és vasgolyókat, nemcsak nyilt csatában, de ostromoknál is s eleinte leginkább ezeknél használtak, azokkal a várakat romba lőtték. Egy utasítást közlök, melyben Mátyás király 1476-ban az alsó-sziléziai Falkenstein rablóvár elpusztítása felől intézkedik. A levél a következő: Lieber Nikolai! Euer Schreiben mir itzt gethan habe ich vernommen und befehlen Euch, dass ihr von Löwenburg und Hirsberg alle Maurer und Zimmerleute forderen lasset, die unterbrech nochher seiner Stätte, zwei Ellen hoch, und holzsägen von grossen Tannen oder Fichten und die Löcher hart treiben, eine Handbreit einen von den andern und so das ganze Viertel untersetzt ist, so lasset die zwei Ecken aushauen und nachher den Erker auf beiden Seiten auf zwei Ellen aushauen auf halben Monden und unterspicktes dan mit Holze und stauet aus und innen Pulver ein und zündet es an, und dass die Mauer gearbeitet werde, da sie am äussersten auf dem Berge steht, damit sie desto leichter überfalle. Item: sagt denen von Löwenberg, dass sie mit gedenken, dass zween wegkommen, das Haus Falkensten sey denn gebrochen. Item: desgleichen schreibt auf dem Schmiedeberg dass sie zwanzig Bergknechte mit Gezeug schicken, so wie das nicht thun, wird man das ganze Her auch sie legen. Item: schreibt das auch auf Hirschberg. — Datum Breslau am Mittwochen nach Exaude.«

Megjegyzem, hogy ostromgépeket még a XV. században is használtak, de azon mértékben, a mint az ágyúk szerkezete fejlődött, a hajítógépek használata is lassan megszünt [11]. Hogy a t. olvasóm némi fogalmat nyerjen a lőporos fegyverekkel való várvívásról, bemutatom a 376., 377., 378. ábrán levő képet. Az ostromlók ágyúikat összefont czölöp és földdel felhányt fal és sánczkosarak mögé helyezték; a várbeliek a váron kívül ugyanoly falat emeltek, azonfelül a falakról is viszonozták a lövéseket. Ha a várbeliek látták, hogy a védővonalat nem tudják tartani, visszavonultak a várba, akkor az ostromlók a várfal egy pontjára irányozták lövegeiket, hogy ott rést törjenek;

a várbeliek pedig a megtámadott pont körül czölöpfalat készítettek és azt földdel töltött zsákokkal vagy hordókkal erősítették meg. Ha sikerült a réstörés, a falnak egy része az árokba zuhant, a többit behordották rőzsével, földdel, ilykép utat készítvén magoknak, melyen berohantak a várba [12].

Az ágyúk használata óta mindinkább kifelé iparkodtak a harcz színterét helyezni, pl. Páris körül a XIV. században külön önálló erődöket és azokon kívül sánczokat emeltek oly távolságban a várostól, hogy az ostromlók lövegei a várost nem érhették.

Ostrom alkalmával a várkapitány mindig a vár legfelsőbb pontjáról vezette a védelmi intézkedéseket [13].

Fölemlítek még egy a várvívásra vonatkozó érdekes adatot. Murányvár czigány jobbágyai 1693-ban folyamodtak a várúrhoz, hogy őket a várban eszközlendő kovácsmunka kötelezettsége alól mentené fel ostrom idején. Ugyanilyen kötelességük volt hazánkban a várurak kovács-czigányainak mindenütt [14].

Jegyzetek. 1. Piper 401. l. — 2. Viollet 37. és 55. l. — 3. Ugyanott 56. és 58. l. — 4. Piper 406—410. l. — 5. Schultz 332—345. l. és Weiss R. 1882. Geschichte der Stadt Wien. — 6. Näher: Breisgau VI. l. és Piper 418., 426. l. — 7. Ugyanott 415. és 419. l. és Merime 8. l. — 8. Schultz: Höfisches Leben II. k. 400. l. — 9. Piper 417. l. — 10. Schultz 357., 360. és Demmin 367. l. — 11. Piper 435. l. — 12. Viollet 181., 787., 210. l. — 13. Ugyanott 115. l. — 14. Thaly Kálmán birtokában levő eredeti folyamodvány.

Ostrom ellensánczvonal (Contravallation), **ostromló sánczvonal** (Circumvallation), A mely okok mérvadók voltak az ellenvárak építésénél, ugyanazon okok indították a várмegszállókat arra is, hogy az ellenvártól jobbra és balra a vár falaitól nyíllövésnyi távolságra ellensánczvonalat húzzanak. E védőeszköz árokból állott; a kihányt földet mellvéddé alkották, azonkívül a mellvédőn czölöpfalat is emeltek. Ily módon meglehetősen biztosítva voltak a várból való kirohanások ellen.

Nem ritkán történt azonban, hogy a várúrnak egyik barátja a szorongatottat megmenteni akarván, az ostromlókat fölmentő haddal támadta meg. Hogy ily eshetőség ellen is biztosítsák magukat a támadók, hátuk mögött is húztak a fent leírthoz hasonló árkot, ezt pedig »ostromló sánczoknak, circumvallatio«-nak nevezik.

Szükséghez mérten, hol az egyiket, hol a másikat, hol mind a kettőt alkalmazták.

Ezen védelmi rendszer a rómaiaktól maradt reánk.

Nagy Károly, midőn Bituricae várát Toulouse mellett 762-ben, Hódító Vilmos pedig 1040-ben Arques várat ostromolta, ellensánczvonalat huzatott. Fülöp Ágost Gaillard vára ostroma alkalmával az ellensánczvonalon kívül ostromló sánczvonalakat is alkalmazott és ezeket még tíz fatoronynyal erősítette meg. Rőtszakállú Frigyes Faenza és Ezzelino Romano, Cerro és Calorni (Olaszország) várak ostroma alkalmával szintén mind a két árkot alkalmazták [1]. Nincs tudomásom arról, vajjon hazánkban e rendszert alkalmazták-e?

Jegyzet. 1. Köhler III. k. III. r. 57. l.

Önmozdony (Automat). A várakban való élet béke idején igen egyhangú volt, ha csak vendéglátás nem nyujtott szórakozást és némi változatosságot. A férfiak még csak vadászattal, kalandokkal, hadjáratokkal stb. stb. eltöltötték az időt, de a nők és gyermekek csakhamar megunták a maguk egyhangú foglalkozását és azért oly dolgok beszerzésére is volt gondja a szerető férjnek és atyának már a XIII. században, melyek unalmas napokon a nőknek és gyermekeknek örömet, mulatságot, szórakozást nyujtottak. Ilyenek voltak a különféle játékszerek, melyek közt az önmozdonyok és különféle zenélő mechanismusok, harangjátékok voltak a legkedveltebbek; továbbá állatok, melyek furcsa mozdulatokkal mulattatták a nézőt; különféle kintorna-féle zenélő szereik is voltak [1]; aztán fák, melyeken művésziesen dolgozott madarak énekeltek stb. [2]. A XVI. századból reánk maradt a strassburgi főtemplomban ily hasonnemű, mindenféle jeleneteket és időszakokat mutató óra.

Jegyzetek. 1. Alwin Schulz I. k. 92. l. — 2. Henne am Rhyn 41. l.

Öntőlyuk (Gussloch, Assomoir neutrières). Nem ritkán történt, hogy az ellenség betört a kapucsarnokba, s ha betörése által némi előnyt vívott is ki, elért eredményét gyakran meghiusították a védelmi eszközök. Már a farkasvermet tárgyaló czikkben említettem, hogy a kapucsarnokban gyakran 3—4 méter mély verem volt, ebből tovább kellett hatolni az ellenségnek a kapucsarnokban, ha a várba akart bejutni, itt azonban további haladása meg volt nehezítve azáltal, hogy a kapucsarnok boltívén 1—2 köralakú lyuk volt, melyen köveket, forró vizet, szurkot öntöttek a várbeliek a támadókra. Ezt hívták öntőlyuknak.

Alig találni várat, hol hiányzott volna a kapucsarnokban az öntőlyuk. Ezt az összes irodalom is állítja [1, 2, 3, 4, 5]. Näher szerint a kapucsarnok mennyezetén levő öntőlyukat már a rómaiak is alkalmaztak [6].

Hazánkban rendesen a kaputorony volt az első, mely elpusztult, mert ez volt a legközelebbi hely, honnan a köveket elhordták; de azért találtam kaputornyot, hol az öntőlyuk nyomai még láthatók, mint Borostyánkőn, Szalonakon, Zólyomban és Déván.

Jegyzetek. 1. Viollet 110. l. — 2. Schultz I. k. 20. l. — 3. Essenwein 207. l. — 4. Ritgen 55. l. — 5. Piper 316. l. — 6. Näher: Stadtbefestigung 47. l.

Ördögárok (l. Gátárok).

Ördög-csülök (Kropfloch). Sok várfal egyes részei, főleg a sarkok, erősebb faragott kőkoczkából épültek. Ha ily vár romba dől, találni köveket, melyek közepén az egyik oldalon 10—15 cm mély és 10—15 m átmérőjű lyukak vannak bevésve.

Az építkezés alatt e lyukakba vasfogót (Adlerzange, Kropfzange, Teufelsklaue) eresztettek, mely oly módon volt szerkesztve, hogy ha a követ felhúzták, a vasnak fogai a lyukba úgy szétterpeszkedtek, hogy a kő nem eshetett le. Erre valók voltak a kövekbe vájt lyukak. A vasfogó vastag kötélre

volt megerősítve [1]. Faragottkő-épületeknél még ma is használják az ördögcsülköt.

Jegyzet. 1. Piper 163. l.

Öregtorony (l. Torony *f)* alatt).

Őrfa. Gyakran úgy épült a vár, hogy az ellenség szemei elől rejtve legyen. A sziklavárak, magas fekvésüknél fogva könnyű áttekintést engedtek s amúgy is főleg a szorosok, országutak megvédésére építtetvén, az egész vidéket szemmel tartották. Nem úgy a vízivárak, földvárak vagy barlangvárak. Szükséges volt tehát az ilyen mélyen fekvő vagy rejtett vár előtt oly pontot keresni, melyről az út vagy az egész síkság könnyen áttekinthető legyen. E czélra alkalmas pontokon fákat használtak. A fa ágai közé kényelem szempontjából ülődeszkát alkalmaztak. Az őr vagy úgy mászott fel, vagy a fa törzséhez létrát támasztott.

Háborús időben éjjel nappal volt őr kirendelve, ki éber figyelemmel fürkészett a vidék körül, de főleg az utat tartotta szemmel s mihelyt valami gyanusat, vagy rablólovagokat vagy kereskedőket vett észre, azonnal jelek által éberségre figyelmeztette a vár lakóit. Az őrfák a vártól gyakran jó messzire estek, különösen ott, a hol a kilátást valami domb vagy erdő akadályozta. Ilyen őrfák voltak a nassaui, niederwaldi és frankfurti váraknál; nemkülönben a poroszországi németrend várainál [1].

Jegyzet. 1. Cohausen: Rheingan-Gebück 174. l.

Őrség. A vár védelmi berendezése bármily czélszerű és biztos volt is, ostrom alkalmával mégis főtényező volt a megbízható, bátor és lelkes várőrség.

Számtalan példát emleget a történelem önfeláldozó várőrségről; ennek gyakorlati betanítása, ostrom idején pedig lelkesítése a várúrnak főgondja volt.

Az őrség létszáma a várúr anyagi körülményeihez és a vár terjedelméhez volt kötve.

A rablóvárak urai az őrséget a zsákmányban részesítették és ez volt a zsoldjuk, miért nem ritkán életükkel is lakoltak; csak példakép hozom fel, hogy midőn a bécsi polgárok 1448-ban Neuern, 1465-ben pedig Thanhausen és Rauchenschein rablólovagok várait bevették, a várúr birói itélet által fejét vesztette, az őrség pedig felakasztatott [1].

Néhány példát felemlítek a várőrség létszámáról. Szondy György Drégely várát csak 100 emberrel védelmezte [2]. Auersburg (Friaul) várban Summereck Miklós parancsnoksága alatt 20 védő volt, midőn a várat 1360-ban Rudolf osztrák herczeg ellenében, a patriarcha-párt megtámadta [3]. Tőrcsvárban 50 ember, Illye várban pedig 30 emberből állott a rendes őrség [4, 5]. Coucyban, Francziaország egyik legnagyobb középkori várában 50 lovag és 500 ember képezte állandóan az őrséget [6].

Jegyzetek. 1. Scheiger 21. l. — 2. Pongrátz: Szondy György. — 3. Zahn 42. l. — 4. és 5. Kőváry 139., 145. l. — 6. Viollet le Duc 66., 99. l.

Őrtorony (l. Torony).

Padmaly (Bárczay szerint), **ereszkedő ernyő** (katonai szótár szerint), Fallschirm, Senkscharte, Pechnasenkranz (Tirolban: Machicoulis). A rovátos falaknak nagy hátránya volt az, hogy az ellenség, ha a védhetetlen fal tövéhez (todte Mauerwinkel) jutott, a falban rést törhetett a nélkül, hogy a védők az ellenség munkáját megakadályozhatták volna; mert ha a védő a rovátnyíláson kihajolt, a támadók nyílzáporral fogadták, s így köveket nem dobhattak, forró vizet nem önthettek a résttörő ellenségre.

E hátrány elhárítása czéljából a falak gyilokjáróján kifelé álló gyámköveken külön rovátos falat húztak; a gyámkövek közötti tért nyitva hagyták; ezen nyilásokon lenézhettek a fal tövéhez, azt megvédelmezhették, a nélkül, hogy a rovátok nyílásain kihajoltak volna; a rovátok szélfogóját (Windberg) pedig lehetőleg a fal tövéhez közel irányuló lövőrésekkel látták el [1]. Hogy az ellenségre dobált kövek nagyobb hatást gyakoroljanak, a falat a földből felfelé lejtősen (Taln) építették [2].

Az újabb szakírók állítása szerint a XII. században épített keleti váraknál a padmaly már előfordul; Európában, különösen Angol-, Franczia- és Olaszországban azonban csak a XIII. század elején kezdették használni, s az azon időben már fennállott várhoz a padmalyt gyakran utólagosan építették a falra. Cori minden indokolás nélkül állítja, hogy Németországban csakis a XIV. század közepe táján, főleg tornyoknál alkalmazták [3]; s csakugyan aránylag a német irodalom kevés padmalyt említ, ámbár előfordulnak itt is, mint pl. Kokorzin, Eger, Laa, Karlstein és Welisen váraknál (Csehország) [4]. Igen szép példát Wildenburg várban (Rajna) mutatok be; itt a körfalon, paizsfalon és a tornyokon végigfutva látni a padmalyt (379. ábra) [5].

A XIV. század elején a gyámköveket mellőzve, helyettük erős falpilléreket alkalmaztak, a két pillért összekötő boltíven pedig öntőlyukat hagytak; ennek csinos két példáját Gaillard vár öregtornyában és Vincennesvár (Francziaország) körfalán mutatom be (380., 381. ábra) [6]. Hazánkban az általam ismert várak közül csak Zay-Ugróczon és Vajda-Hunyadon van ily szerkezetű padmaly (527. ábra).

A XIV. század vége felé és a XV. században néhol a padmaly gyámköveit és falát díszítményekkel és czímerekkel látták el; ilyen szépen faragott gyámköveket összesen hatot találtam Borostyánkő várban (Pozsony m.), melyek a kapu fölötti padmalyon voltak alkalmazva. A XV. század vége felé különösen Németország északi részeiben a gyámkövek alig szöknek ki a falból, miáltal az öntőlyukak (assommoirs) eltünnek, a padmaly-szerkezet pedig díszítménynyé válik, mint azt a 382. ábrán látni.

A padmaly szerkezete különböző volt.

Miltenburg (Bajorország) vár öregtornyánál a lapos fal négy oldalának, közepén négy gyámkövön nyugszik a csak 17 cm vastag padmalyfal. A három öntőlyuk lapos kövekkel van befedve, melyeket csak támadás esetén távolítottak el (383. ábra). Ehhez hasonlót találunk Saaleck (Bajor) vár öreg-

tornyán is. Ez imént leírt szerkezet átmenetnek tekinthető a szurokontőből a padmalyba.

Az auerburgi (Bajorország) vár öregtornyán a padmalyfal és a toronytoldalék (Thurmaufsatz) közötti tér képezi a 70 cm széles *C* folyosót. A padmalyfal nem nyugszik gyámköveken, hanem a toronyból kevéssé kiszökve épült, azért az öntőlyukat a fal közepe felé kellett helyezni, mint a 384*a, b, c* ábra mutatja. A rovátnyílások és lövőrések nem az öntőlyukak felett, hanem egy vonalban ugyan, de szabálytalanul egymás mellett vannak alkalmazva. A padmalyfal az *i* ajtóív által erősíttetett meg. A folyosó nem veszi körül az *A* belső tornyot egészen, mert a kiszökő *B* építményben az emeletek közötti közlekedésre szolgáló lépcsőket helyezték el. Az *e* alatti öntőlyukhoz hasonló nyílás árnyékszék volt.

A Mödling melletti Lichtenstein vár megtámadható körfalán a padmalyfal téglákból készült, ívekkel egybekötött gyámköveken nyugszik. A körfalon lévő nyílásokon jutottak a padmaly-folyosóra s ezeken hordtak forró vizet és köveket a védelmezőknek (385. ábra).

Magától értetődik, hogy a padmalyt csak ott alkalmazták, hol erősebb védelmi eszközök voltak szükségesek, különösen pedig kapuk felett. Ritkán ugyan, de alkalmazták falszögeknél is. Ez kétféleképen történt; félköríves alakú szögletre, vagy köríves toronyra építettek négyszögű tornyot úgy, hogy a torony szögei alá gyámköveket alkalmaztak, mint azt Heckenraasbach (Lothringen) templom tornyán láthatni (386. ábra), vagy ellenkezőleg úgy, hogy a falszögekre gyámköveken nyugvó kerekalakú tornyot emeltek. Kinsheim vár (Wasgau) egyik falszögén látni ilyet (387. ábra). Különben a románkori váraknál gyakoriabbak voltak ezek.

Míg a padmalyokat bemutatott különböző szerkezetükben általánosan használták, a német lovagrend váraiban eltérőleg a rendes szerkezettől, öntőlyukakat nem hagytak, hanem azok helyét lapos kövekkel födték be. Ezt tapasztalni a XIV. század közepén épült Schwetz és Marienburg (Poroszország) várnál, (388 és 389. ábra). A schwetzi öregtoronynak padmalyos lapos tetejét és egy padmaly belsejét, Marienburg egyik négyszögben kiszökő szöglettornyának alaprajzát a 390. ábra mutatja, mindkettőnél az öntőlyukak helyei eltávolíthatatlan lapos kövekkel vannak befedve. Úgy látszik, hogy a lovagok kevés súlyt fektettek az öntőlyukak használatára, hanem azt iparkodtak inkább elérni, hogy mennél több védelmezőt alkalmazhassanak a tornyok lapos tetején [7].

A padmalyt nemcsak körfalakon, hanem tornyokon és gyakran kapuk fölött is alkalmazták. Példa erre Trient (411. ábra), Beaucaire vár öregtornya (391. ábra) és Frankfurt város Eschenheimer kaputornya (392. ábra). Itt a padmaly a kapu fölött és a toronytetőzet alatt van. Bemutatom végre a 393. és 394. ábrán a XIV. század elején épült Avignon vár padmalyait; a 395. és 396. ábrán Mehun várét a XIV. század végéről; a 397. ábrán a párisi Saint Sauveur padmalyait a XV. század végéről és 398. ábrán a XVI. század elején épült Joigny kapun lévő padmalyokat (Francziaország) [8].

Ritkán ugyan, de hazánkban is alkalmazták a padmalyt, miről Pannonhalma, Munkács egykori tornyai, Medgyes, Segesvár, Nagy-Szeben faltornyai és Likava várának egyik fala tanuskodik.

Bemutatom a 653. ábrán a keresdi vár padmalyát. Utóbbi alakot a segesvári harang és óratorony, két faltorony és a várutczát elzáró kapu padmalyán és Kis-Küküllő várban is megtaláltam s kétséget nem szenved, hogy ezen alakú padmaly Erdélynek egyik különlegessége. Szalánczon az erős gyámköveken épült padmaly nemcsak az öregtorony, hanem az egész palota körül fut (638/*a* ábra) [9].

Jegyzetek. 1. Schultz I. k. 19. l. — 2. Näher: Feudalzeit 69. l. — 3. Köhler III. k. 1. szak. 356., Krieg 235. l. és Cori 40. l. — 4. Schlechta XI. k. 121. l., XII. k. 128. l. és Heber I. köt. 6. l., I. köt. 64. l., VIII. k. 146. l. — 5. Näher: Feudalzeit 36. l. — 6. Viollet 79. és 130. ll. — 7. Piper 392—399. ll. — 8. Merimé 38. l. és Essenwein 220. l. — 9. Saját felvételem.

Padolat. A padolat rendesen eszterhás volt, melyet gipsz-, föveny-, téglapor- és szőrrel kevert anyagból gyúrva simára kentek. Némely helyiséget csak közönséges téglával vagy lapos kővel raktak ki. A padolat-téglákat már a XIII. században alkalmazták, ezek 16—24 □ cm nagyságúak és 2—3 cm vastagok, szinük pedig rendesen vörös volt. A kopásnak jobban ellentállottak, ha mázosak (Glasur) voltak. A téglák díszítményei rendesen benyomásból állottak. Francziaországban a mélyebb részeket más színnel zománczolták. A XIII. században tégladíszítésül oroszlánt, sast, sárkányt használtak; a XIV. században a császár, uralkodó vagy várúr czímeréből alkalmaztak díszítményeket; ezek mellett kör- vagy egyenes vonalú és levéldíszítményeket is használtak, utóbbiakat a XV. századtól kezdve túlnyomólag kedvelték. A XVI. században többszínű különböző mértani alakú kisebb téglákat használtak. A téglák nem ritkán 2—3 színnel zománczozottak úgy, hogy e többszínű téglákból csinos szőnyegszerű mintákat állítottak össze [1]. XIII. századbeli tégla rajza a 399. ábrán, XIV. századbelié a 400. ábrán látható. A 401. ábra pedig feltüntet egy téglát a XVI. századból, melyet a vöröskői várban találtam. Utóbbi a pozsonyi múzeumban őriztetik.

Télen a padolatokat szőnyegekkel borították.

Hogy hazánkban is használták a padolat-téglákat, arról tanuskodik Sopronban a Szent Mihály-templom oratoriuma, mely jelenleg is ilyenekkel van kirakva, nemkülönben az említett vöröskői várból származó tégla.

Deszkázott padolatokat csak újabb időben alkalmaznak.

Jegyzet. 1. Cori 86. l., Weinhold II. k. 92. l. és Piper 462. l.

Paizsfal (Schildmauer). Oly esetben, midőn a vár a hegylánczból kiszökő hegyfokon épült s így három oldalról rohammentes volt, a megtámadható vonal egész hosszában 30 métert is elérő magas és 3—5 m vastagságú falat húztak oly módon, hogy e magas fal eltakarta az összes várépületeket. Ez a fal paizsfalnak neveztetik. Vannak esetek, hol kúpalakú dombokon fekvő váraknak is van paizsfaluk. Ilyen Dhaun (Saarbrücken) és Badenweiler (Baden).

A paizsfalak különben majdnem kizárólag a Neckar folyó területén és a Rajna felé nyuló vidéken Bingen és Oberwesel között találhatók [1].

Hazánkban csak Törcsvárnak van paizsfala. Törcsvár a hegyekből kiszökő meredek fokon épült. A várat a hegytől 15 m magasságú és 10 m szélességű nyakárokkal választották el és hogy a várat a hegyoldalról megtámadni ne lehessen, a nyakárokba 4 m vastag, 14 m magas és 11 m hosszú, szabályosan faragott púpos kövekből paizsfalat emeltek. A paizsfalon két védőerkély és lapostetején 1·20 m magas mellvédőfal van. Újabb időben a paizsfalat tetővel látták el s így nem lehet a régi egyéb berendezését constatálni. A paizsfal tömör, a lapostetőre a mellette levő lakosztály padlásáról lehetett jutni.

A paizsfalak különböző szerkezetűek. Vannak olyanok, melyek mögött az öregtorony a falhoz közel áll, vagy a falba be van építve, pl. Liebenzell (Baden) várnál (406. ábra). De olyan vár is van, melynek öregtornya nincs, mert a paizsfalat elég erősnek tartották a vár megvédésére, ilyen Berneck vár Bajorországban (407. ábra).

Némely helyen a paizsfal mögött földalatti börtönök és éléskamrák vannak.

A feljárás is különböző volt, de rendesen a paizsfalba beépített csigalépcső vezetett a fal felső részére.

Gyakran a fal két végpontját szárnytoronynyal látták el; ezekben szurkot, vizet forraltak, innen osztották a parancsokat, vezényelték a védelmet.

A fal többnyire nagy koczkákra faragott kőből épült, egészen tömör volt, minden lőrés nélkül. A védelem csak a fal tetejéről folyt.

A kis bejáró rendesen a fal egyik végén volt, hogy a fal végén levő toronyból azt hathatósan lehessen védelmezni. Oly várak is vannak, melyeknél a paizsfal előtt egy erősebb torony vagy falköz is volt (407. és 379. ábra).

Ilyen még épen meglevő paizsfalas várak: Eberstein (Braunschweig), Kräheneck (Baden), Liebenzell (Baden), Berneck (Bajorország), Zwingenberg (Neckar mellett), Wasenburg (Wasgau) stb. [2] s hazánkban Törcsvár [3].

Jegyzetek. 1. Piper 287. l. — 2. Näher: Baden 4. l., Näher: Pforzheim 4. 51., 54. l., Näher: Elsass 16. l. — 3. Saját felvételem.

Palánk (l. Erődgát).

Palota (Palast, Palais). Tágabb értelemben véve a palota a várúr és családjának lakosztálya. Ez rendesen a vár magvát képező öregtorony szomszédságában, azaz már a talajalakulás által megvédett helyen állott. Az úrilak körül csoportosultak még a paplak, a levéltár, kincstár, cselédház, vendégszoba, az őrség laktanyája, a bohócz lakása stb. Ezen épületcsoport földalatti helyiségei szolgáltak börtönül, pinczéül, mag- és szertárakul. A hol csak lehetett, a kutat vagy víztartót is ezen épületcsoportba vonták; mindezen épületek együttvéve képezték a palotát (Palast). Eleinte a várak csak erős

tornyok voltak, a várúr anyagi emelkedésével az igények is növekedtek s így a szükséghez képest a palota körül és mellé időről időre, a talajhoz alkalmazkodva és a várnak megvédhetőségét szem előtt tartva, körfalakat, tornyokat, sikátorokat, gazdasági épületeket, az őrség és vendégek számára kellő helyiségeket stb. építettek.

A várnak ily módú fejlődését szabálynak kimondani nem lehet, mert már a román korban keletkeztek oly várak is, melyek egyszerre, egyöntetűen, terv szerint építtettek; az idők folyamán történt lényegtelen változások és átalakítások számba nem vehetők. Ilyenek pl. Wartburg (402. ábra) és Gelnhausen.

A palota hol a várszerkezet közepén, mint pl. Trencsénben, Lánzséron s Bajmóczon, hol az egyik végén vagy oldalán volt, mint pl. Beczkón, Német-Ujváron, Szepesváron, Lékán, Sztrecsénben s Lietaván. Ugyanezt mondhatjuk a külföldi várakról is.

A palotának mindig külön kapuja volt, mint pl. Trencsénben, Lékán, Lánzséron, Szepesvárban, Csejtén, Nagy-Tapolcsánban, Apponyban stb., sőt vannak paloták, melyeknek udvarába csak sziklába vájt kapucsarnokon át lehetett jutni. Ilyenek Lednicze, Hricsó, Lánzsér és Zay-Ugrócz (alias Macharnukvár). A hol a palota egyik vagy másik oldala megtámadható volt, ott az illető falat vastagra építették és védelmi eszközökkel, lövőlyukakkal és erkélyekkel stb. látták el. Ennek egyik példája a sziklatömegen épült Homburg vár. E palota nyugati oldala előtt csak gyönge fal és árok volt, egyéb védőeszköze nem lévén, a palota maga védelmezte ezen oldalról a várat; a vár többi három része körfallal és sikátorokkal volt megvédve (403. ábra) [1].

Oly helyeken pedig, hol a palota vagy egészen, vagy részben a vár egyéb helyiségeivel volt körülvéve, ott védelmi berendezései nem voltak, s ily esetben elzárván a bejáró ajtót, a palotába behatoló ellenséget az ablakokon át és a palotánál magasabb öregtorony tetejéről iparkodtak visszaszorítani. Különben, ha az ellenség már a palotába behatolt, a várlakókat rendesen csak kívülről jövő segítség menthette meg.

A palota udvarában volt az emeletre vezető nyilt lépcső, mely eleinte csak fából, mint Hohenklingen (Rajna), Neuems (Vorarlberg) és Reifenstein (Stájerország) várakban, később pedig, a XIV. századtól, kezdve szilárd anyagból készült, pl. Trencsénben, Bajmóczon, Detrekőn. A palota falába beépített lépcsők igen ritkák, az irodalom csak Brömserburg várról (Rajnán) említi meg [2].

A palota fala mellé épült külön lépcsőház, melyen a palota emeletére lehetett jutni, a XVI. században lett általános, régebbi várakban ritkán találni ugyan, de példa erre is van, ilyen Grevenstein (Rajna) vár [3].

Hazánk típikusabb palotáit, Lánzsér, Fraknó, Bajmócz és Trencsén várakban bírjuk. Ezen várak a központi rendszer szerint vannak építve; közepén állanak a magasra emelkedő hegynek és sikátorral, körfallal és egyéb védő épületekkel vannak ellátva.

Trencsén vár palotája az 597. ábrán, Bajmóczé pedig a 404. ábrán látható. A paloták udvarral, melléképületekkel és árkokkal vannak körülvéve [5].

Fel kell itt említenem, hogy oly esetben, ha a helyiségek egy kis udvar körül voltak építve, a házak, illetőleg szobák befelé, azaz az udvar felé hajló féltetővel (féleresz, Pultdach) voltak befedve azon czélból, hogy az ellenség által a palota felé hányt gyujtónyilak a tűzfal magassága által akadályozva, a tetőre ne eshessenek, úgy mint azt Trencsénben, Nagy-Tapolcsányban, Ghymesen és Törcsvárban (405. ábra) találjuk [4].

Itt-ott két palotával bíró várakra is akadunk, mint pl. hazánkban Ungvárt, de főleg Tirolban fordulnak elő, a hol több vár, idők folytán két családágra jutott. Ilyenkor az újabban jött birtokostárs a maga és családja számára új, tehát egy másik palotát épített; ilyen Boymunt vár Tirolban.

Jegyzetek. 1. Piper 467. l. — 2. Ugyanott 463. l. — 3. Ugyanott. — 4. Saját felvételeim — 5. Saját felvételem. — 6. Clemen 1893. 122. l.

Papok sáncza (l. Gátárok).

Pénzverő. Némely várban találni helyiségeket, melyek rendeltetését csak gyanítani lehet. Itt-ott ezen rejtélyes helyiségek kéményekkel is összeköttetésben vannak, vagy tűzhely nyomai találhatók bennük. Az ilyen helyiségekről a legkülönfélébb és sokszor legregényesebb mesék keringenek a nép ajkán Trausnitz várnak egyik tornya »pénzverő torony« nevet visel s a hagyomány szerint a gazdagságáról híres Lajos bajor herczeg itt verette filléreit és az úgynevezett »Schinderlinge« pénznemet.

Valószínű, hogy a XVI. században, midőn az alchimisták mindenféle szerencsét próbáltak, a várakba is bejutottak, és hogy e rejtélyes helyiségek laboratoriumok voltak [1]. Salzburg várban (Saale mellett) is van helyiség »Münze« név alatt, mely a Brende család tulajdona volt [2]. A pénzverést csak az arra jogosult uralkodó gyakorolta, de voltak nagyhatalmú dinaszták és főpapok is, kik pénzt verettek, mint pl. hazánkban Csák Máté, Erdélyben László vajda stb. Jeszenő várában Homonnai gróf Drugeth Gábor veretett 1605-ben hamis pénzt; gróf Liszti László, Köpcsény vár tulajdonosa is hamis pénzverés s aztán emberölés miatt fejeztetett le 1670 táján Pozsonyban. Munkácson az alsó várban Rákóczi Ferencz fejedelemnek volt pénzverő háza. Az itt vert érmek M. M. betűkkel (Moneta Munkácsiensis) jelölvék [3].

Jegyzetek. 1. Burg Trausnitz 19. l. — 2. Piper 612. l. — 3. Thaly III. k. 550. l.

Pincze. A várak főbb épületei, azaz a palota, tornyok, néhol a kápolna is, alá voltak pinczézve. A kápolna alatti pinczehelyiség rendesen kriptául szolgált. Így hazánk több várában van a kápolna alatt kripta, ú. m. Sztrecsénben, Zay-Ugróczon, Krasznahorkán és Küküllő várban.

Az öregtorony pinczéje leggyakrabban börtönül szolgált, azonban használták kincstárul is, főleg oly várakban, hol külön kincseskamra nem volt, mely kamrák azonban rendesen szintén valamely földalatti helyiségben voltak. Az öregtorony alatti pinczébe szokta szállitani a várúr ostrom idején mindazt, a mi lehetségessé tette, hogy az őrség a vár ezen utolsó refugiumában még egy ideig tarthassa magát.

A palota alatti pinczék tartalmazták a bort vagy sört és mindazon élelmiszert, a mi ott jól conserválható. Ezen pinczéknek néha mellékpinczéi is voltak, melyek a talaj alatt mélyen elágaztak; mert éléskamrákról minden várban bőségesen kellett gondoskodni; erre pedig legalkalmasabbak a jó pinczék. Gabona, hüvelyesek, sajt, füstölt- és friss hús itt állnak el legtovább. Ha a pinczék már mind tömve voltak, az előrelátó várúr még az udvaron is halmoztatott fel gabonát, nedves marhabőrökkel letakartatva. Így volt ez Trencsén várban I. János király idejében [1].

Az éléstáraknak kiürülni sohasem volt szabad, mert rajtcsapásoktól a vár még a látszólag legbékésebb időben sem volt biztos. Főleg a boros és sörös pinczék örvendtek gondos ápolásnak, mert ostrom idején nemcsak a várúr parancsnokai viditották és erősítették magukat borral, de a legénység is kapott bizonyos adagot; s minthogy gyakran zsoldosokra is szorult a várúr, azoknak a kikötött adagot pontosan ki kellett szolgáltatni, hogy hűségükben csorba ne essék. Jaj volt azon várnak, melyet üres pinczék mellett ért az ostrom.

A vár jó hírneve is megkivánta annak a bebizonyítását, hogy idegenekkel szemben a várúrnak nincs szüksége a bort kimélni, azért a vendég elé tele kancsót állítottak s a vendéglátás gyakran tivornyává fajult.

Hazai váraink bővelkednek pinczehelyiségekben. Trencsénben a lovagterem alatt van a főpincze és konyha, Pozsony, Detrekő, Revistye, Keselőkeő, Saskő, Léka, Felső-Lendva, Ungvár, Küküllő és Szepesvár palotái mind alá vannak pinczézve. Sáros-Patakon az úgynevezett Vöröstorony alatt, szelelőlyukakkal ellátott pinczék vannak.

A pinczék majdnem mindenhol dongaboltozatúak; hazánkban tudtommal csak Hrussó várban van egy csúcsíves dongaboltozatú pincze vagy börtön [2].

A külföldi várakban is a palota alatt terülnek el a pinczék. Heidelberg és több németországi vár palotái alá vannak pinczézve. Jeles pinczéje van a francziaországi Viviers várnak és Avignonnak [3]. A budai várban, Felső-Lendván, Munkácson egymás alatti hármas pinczék is vannak.

Hogy néha a pinczében kút volt, mint Vöröskőn, vagy víztartó, mint Pozsonyban és Ungvártt és hogy a pinczék néhol titkos kijárókkal voltak összekötve, arról más helyen bővebben van szó.

Jegyzetek. 1. Schlechta VIII. k. 137. l. — 2. Saját felvételem. — 3. Merimé 73, 74. l.

Piscina. Némely várkápolnában többnyire a déli falban, találni az oltár mellett egy fülkét, melyben katlanszerű mélyedés és ebben kis levezető csatorna van. Itt mosta a misézö pap a kezeit, itt tisztították az egyházi szereket. Várkápolnákban a piscina rendesen az oltár mögött volt és a vízcsatorna az oltár falába volt beépítve.

Az irodalomban csak a londoni Sz. Thomas Towerről találtam piscináról említést téve (408. ábra) [1], hazánkban ilyet nem ismerek.

Jegyzet. 1. Clark II. k. 243. l.

Pogányvár (l. Várak osztályozása).

Rablólovagság. Midőn az európai népek a művelt, de erkölcsileg sülyedt rómaiak igáját levetették, erejük érzetében tettekre vágyva, nem tudtak megnyugodni, hanem harczkedvtől elragadtatva, megtámadtak olyanokat is, kik ellenségeskedésre okot nem adtak. Hatalom és dicsvágy, irigység, nem ritkán a családok közt hagyományos viszálykodás voltak a folytonos harczok indító okai. Ehhez járult az uralkodók csekély tekintélye e féktelen, elbizakodott, kiváltságaikat féltékenyen őrző és megvédő, de kötelességet nem ismerő urirenddel szemben. Egymás birtokait dúlva csaptak egymásra, a kard élére bízva jogot és igazságot. Élet- és vagyonbiztosság nem volt, mert nem volt, a ki a gyengéket az erősebbek ellen megvédte volna.

Egyes uralkodók iparkodtak ugyan tilalmak és szigorú rendszabályok által a bajon segíteni; de minthogy épen azok, kik ellen a tilalom szólt, lettek volna hivatva őket a rendszabály végrehajtásában támogatni, minden törekvés hiába volt. Kopasz Károly már 847-ben adott ki a várúrak rablásai ellen szigorú tilalmat; 864-ben ismételte ezt és elrendelte, hogy az ő engedélye nélkül senki várat ne építsen, s ha valaki mégis épít, ő azt leromboltatja; e parancsolatot 877-ben eredmény nélkül ismételte. A gyenge Lajos Károlynak a fia látván, hogy ő képtelen az urakat megfékezni, kijelentette, hogy mindenki védekezzék a hogy tud. Ezzel ki volt mondva az ököljog jogosultsága [1].

E féktelenségek korlátozását az egyház kezdeményezte azáltal, hogy a franczia püspökök közbenjárása folytán, IX. Benedek pápa 1041-ben megerősítette a »treuga dei« elnevezés alatt ismeretes egyházi parancsot, melynek folytán az urak egymásnak csak bizonyos időben és korlátok közt üzenhettek hadat. E szerint a békeidő, mely alatt hadat üzenni tilos volt, február 1-je és márczius 7-e között kezdődött s tartott május 18-ig vagy június 22-ig, azután november 25-től január 18-ig.

Mária és az apostolok ünnepein és minden héten csütörtök estétől hétfő reggelig, minden támadás tiltva volt, úgy hogy tulajdonképpen csak 120 napon volt szabad az uraknak egymásra rohanni vagy bárminemű fegyveres támadást intézni [2].

A keresztes hadjáratok által az egyház nagy hatalomra tett szert, s ennek következtében a XIII. század vége felé nagyon megváltoztak a lovagrend viszonyai. A keresztes vitézek, hogy keletre indulhassanak, jószágaik egy részét eladták vagy elzálogosították, abban a reményben, hogy zsákmánnyal terhelten haza érkezve, adósságaikat kifizetik, jószágaikat kiváltják. Számos család kihalván, jószágaikat püspököknek, kolostoroknak hagyományozták, úgy pl. Arenstein Lajos gróf, gyermeke nem lévén, várát premontrei klastrommá alakította át és mint szerzetes töltötte utolsó napjait előbbi várában; neje Guda szintén visszavonult a zárdába, nagy vagyonukat 1139-ben a szerzetesekre hagyván. Ottó rotenlaubeni gróf és neje Beatrix 1231-ben kolostorokat alapítanak és oda visszavonulnak; ezek fia és öcscse, a család

utolsó ivadékai 1234-ben szintén kolostorba vonultak vissza. Számtalan ily példával találkozunk a történelemben; így látjuk, hogy az egyház folytonosan vagyonosodott, ellenben a lovagok elszegényedtek. Az uralkodók sem voltak oly bőkezűek a lovagok irányában, mint Barbarossa Frigyes, ki vitézeit bőven megajándékozta birtokkal.

Némely lovag jobb életmódhoz szokva, hogy azt folytathassa, mások pedig a megélhetés szükségétől szorítva, saját érdekük előmozdítását tartva szem előtt, hadviselésben szerzett tapasztalaikat, vitézségüket annak adták el, a ki őket jobban fizette, sőt a rablástól sem riadtak vissza. A szegényebb sorsú lovagoknak nagy része, lelkiismeretet, törvényt lábbal tiporva, visszavonulva váraikba, rablásból tartotta fenn magát [3]. Néhány példa szolgáljon a kor illustrálására.

Egy középkori költemény szerint Meier Helmbreht nővérének Gatelintnek kezét Lemberslint pajtásának igérte oda és hozományul három vég rablott ruhaneműt ád. Mielőtt a mennyegző végbement, az egész társaság börtönbe került. [4].

Londonban 1177. táján szokás volt, hogy előkelő polgárok fiai éjjel más gazdag polgárok házaiba törtek és a házat kirabolták [5]. A híres Lichtensteini Ulrik lovag költeményben örökíti meg a vele történt rablási kalandot; 1248-dik évi augusztus hó 20-án két barátja Karsi Pilgerin és Weinolt meglátogatja Frauenburg várban (Lahn mellett) és vadászatra hívják őt. A vadászat előtt asztalhoz ülnek, magokat étellel erősítendők; az evés után Ulrik elküldi embereit, hogy a vadászatra készüljenek. Ez alatt a két vendég Ulrikot megkötözi és saját várának öregtornyába dobja; a vendégek emberei pedig a várbelieket kiűzik a várból. Ulrik nejét, miután ékszereit elrabolták, szintén kikergetik. Lichtenstein jó barátja megjelenik a vár előtt, hogy őt kiszabadítsa, erre Pilgerin kötelet kötött Lichtenstein nyakára és azzal fenyegette, hogy ha felszabadítóit el nem küldi, Lichtensteint azonnal felakasztja. Meinhard görzi gróf közbenjárására 1249. évi szeptember hóban, egy év és három heti fogság után, váltságdij lefizetése mellett Lichtenstein kiszabadult.

Habsburgi Rudolf számos rablóvárat pusztíttatott el, magának ezáltal nagy érdemeket szerezvén [6].

A XIV. században sem sikerült a rablásokat meggátolni, daczára annak, hogy III. Lipót osztrák herczeg példaadásért Schönburg vár (Csehország) bevételével e rablófészek összes férfilakóit felakasztatta 1378. évben.

Végre 1402-ben felállították Ausztriában a »vérhatalmat« (Vehme). Daxburger Ulrik, Walsee Frigyes, Meisau Ottó, Zelknig Henrik és a bécsi polgár Ottensteiner Albert voltak a törvényszék végrehajtói. Ezek 400 válogatott harczossal, támadó eszközökkel ellátva, a tisztességes főurak és parasztok által támogatva, a Duna balpartján lévő rablóvárakat rendre bevették, a rablólovagokat és várőrséget fákra felakasztották, a várat pedig elpusztították [7]. Ezek ellenében schwertbergi Zeller Bernhard vezérlete alatt rablótársaság alakult, melynek Marsbach Ottmár és Mátyás, Trautmannsdorf Bernhard, Hoheneck

Leó, Rab Ebner voltak a főczinkosai. Klamm várból (Ausztria) kiindulva, működésök helye a morva határ és a passaui vidék volt. Zsákmányukat olykor Marspach várban, de legtöbbször Schwertberg (osztrák) igen erős várban Trautmannsdorf úrhölgynél osztották meg [8].

A részekre foszladozó német birodalomban dívott rablások, a XIII. század második és a XIV. század elején nálunk Magyarországban is elharapództak. Ama gyakorlat, hogy a trónörökös mint ifjabb király az ország harmadrészében függetlenül uralkodott, a bomlás csiráját vetette el, melyet a IV. Béla és V. István, atya és fiu közt ismételten kitört viszályok, Kun László szerencsétlen uralkodása után III. Endrének szilárdsága már nem tudott feltartóztatni; az Árpádház kihalta után pedig a trónkövetelők és pártkirályok Venczel, Ottó Károly és Róbert hosszú évtizedeken át, bőséges táplálékot nyujtottak a féktelenségnek.

A hazánkat dúló kiváló rablólovagok valának:

a) Német-Ujvári vagy Güssingi grófok, kik a Dunán túl, Horvátországtól Sopronig, sőt a Kárpátokban is zsarnokoskodtak. E család tagjai: Henrik, Iván, Miklós, János és András, egy ideig a pozsonyi vár kapitányai is voltak, birták a kőszegi várat, Német-Ujvárt, [*Borostyánkő, Lenti, Döbrököz, Kaproncza, Léka, Strido,*] Kabold, Rohoncz, Szalonak, Szent-Vid, stb. várakat.

b) Csák Máté nádornak, kinek földje (Mátyus föld) és korlátlan uralma Pozsonytól Visegrádig és a Dunától felfelé a Kápátok hegygerinczéig terjedt, mintegy 12 vármegyéje és 30-nál több vára volt. Várai: Trencsén, Nyitra, Bajmócz, Ugrócz, Ablancz, Appony, Balog, Berzencze, Csejthe, Cseklész, Drégely, Fülek, Ghymes, Komárom, Léva, Lietava, Pöstyén, Privigye, Rajecz, Sirok, Szucsány, Tapolcsány, Halusicz, Visk. stb.

c) Omode nádor az Aba nemzetségből; hatalma Aba-Ujvártól Ungvárig terjedt; fővára és székhelye Göncz volt.

d) István nádor az Ákos nemzetségből, Gömör, Borsod és Heves volt birtoka, székhelye Diósgyőr.

e) Biharban és a szomszédos megyékben Borsa Tamás fiai uralkodtak, váraik Adorján, Kőrösszeg, Sólyomkő, stb.

f) Erdélyben László vajda rabolt össze mindent és zsarnokoskodott.

g) Horvátországban pedig a Brebiri grófok és a Gutkeled nemzetségnek egyik odaszakadt ága. Ezen főrablók mellett számosan űzték a rablás nemes mesterségét, mint a főbbek szövetségesei, megbizottjai, csatlósai, megosztoztak — mint V. Kelemen pápa mondja — a magyar király jószágán és jövedelmén. Megrabolták az egyházakat, monostorokat, a kevésbbé hatalmas nemeseket, városokat, míg a köznemeseket fegyveres szolgálatra kényszerítették.

Ennek következtében — Gentilis biboros szavai szerint — »Magyarország, mely régibb királyai idejében dicső szabadságának, fényes nemességének, mindenben való bőségnek és lakosai sokaságának örvendett, lehanyatlott a jogellenes szemtelenségben és tönkrement népében, vagyonban«.

Országgyűlési végzések egész sora eredménytelenül rendelkezik a bajok orvoslása iránt, pl. Pesten az 1298. augusztus 5-ére összegyűlt országgyűlés

elrendeli: »hogy a királynak és királynénak javai, nemkülönben az egyháznak és nemeseknek birtokai és jogai, melyeket a főurak hatalmasul elfoglaltak, visszaadassanak, a rablóvárak templomokká és monostorokká alakíttassanak át, vagy haladék nélkül leromboltassanak; az új adók, sarczok eltöröltessenek, senki a nemességet el ne nyomja, szolgálatra erőszakkal ne kényszerítse stb. Az ország elfoglalt részeit a király (III. Endre), mihelyt teheti, hódítsa vissza, ha szükséges, idegen segítséggel is (értsd Albert római királynak III. Endre ipjának segítségével)« [9].

Igen érdekesek az országgyűlés e határozatai, melyek Endlichernél (Monumenta Arpadiana 630. és következő ll.) lelhetők fel. Frater Gentilis de Montefiori biboros és pápai követ végzései ez irányban, melyeket az 1309. május 8-tól július 14-éig tartott budai zsinaton a jelen volt főpapok és főurak hozzájárultával hozott s Pozsonyban kihirdetett, így hangzanak: »hogy a király és királyné javait elfoglalni senki ne merészelje; a ki három hó lefolyása alatt kéretlenül is, ha pedig felszóllittatik, 10 nap alatt vissza nem adja a lefoglalt koronajavakat, kiközösíttetik« [10]. A világi törvények közül elrendelték az egyházi szabályok, böjt, ünnepek megtartását, a koronázást, »Istenbékét« (treuga dei) stb.

A XIII. századi törvények és okmányok hemzsegnek a világi, sőt egyházi nagyok különböző túlkapásaitól, az egyházi és világi nagyok büntetlen zsarnokoskodásaitól a várak közelében lakó nemesek felett [11].

Sokan a kisebb királyi birtokosok és várjobbágyok közül a főnemesek zsarolásai ellen nagyobb védelmet remélve, önként az egyházhoz tartozó jobbágyoknak vallották magokat.

Midőn Róbert Károly magát a trónon erősnek látta, a fejedelmi haddal, mely nélkül trónjának a hatalmas főnemesek ellenében erőt és tekintélyt nem szerezhetett, minden módon törekedett a vagyoni- és életbiztonságot helyreállítani.

Zsigmond erőtlen kormánya és Ulászló halála után pártviszályok és rablások váltották fel egymást. Számos sziklavárat emeltek, melyekben a bűn menedéket, a törvény ellen vétkező biztonságot, a viszálykodás táplálékot nyert [12].

Hazánkra nézve a cseh Giskra betörése valóságos csapás volt. Midőn Giskra betört, a szepesi városokat elfoglalta, számos favárat építtetett, melyek — mindannyi rablófészek — számos éven át valóságos ostorai voltak hazánknak. Sternberg Máté Giskra egyik vezére még Nagyszombat mellett is épített két várat, melyeket később Mátyás király kezeibe adott át [13]. Giskra azon sok apró várat, melyet a felvidéken épített, annyira megerősítette, hogy csekély erővel is ellent állhatott a legnagyobb seregnek. A Cseh- és Morvaországból Giskra által magához hivott emberek csak rablásból éltek [14]. Hunyady János Rozgonyi Simon püspököt, Perényit és Székely Tamást hasztalan küldötte Giskra ellen, végre maga is ellene indult, Szepes várat bevette, az elfogott rabló-őrséget kéz- és orrcsonkítással büntette meg [15].

Hunyadynak helyzetét nehezítette az a körülmény, hogy Erzsébet királyné Giskrát Zólyommal adományozta meg és a cseh hadak fővezérévé nevezte ki;

természetes, hogy Giskra e királyi adományt és kinevezést Erzsébet iránti ragaszkodással hálálta meg [16].

E zavaros viszonyok között nem hiányzott olyan úr is, ki magánérdekét hajhászva, rablóvá lett. Ilyen volt Szentmiklósi vagy Szakolczay Pongrácz, ki Berencset (Nyitra), Óvárt (Bars), Sztrecsent (Trencsén) hatalma alá hajtva, ezen váraiból pusztítva dúlta végig az egész felső vidéket [17].

Dicsően uralkodó Mátyás királyunk hazánkban ezen állapotnak is véget vetett; helyre állott a rend, élet- és vagyonbiztonság.

Mátyás király halála után azonban ismét kitörtek a belzavargások. Majd bekövetkezett a török veszély, a mit felhasználva, Bassó Mátyás Murányban és Balassa Menyhért Lérán és Detrekőn annyira garázdálkodtak, hogy az 1548-diki országgyűlés Bassóra és Balassára kimondotta a hazaárulást, mire I. Ferdinánd király megbízta Salm Miklós grófot, hogy az illetők várait ostrom alá vegye.

A XVII. század elején Telekessy Mihály, Lednicze várnak ura, Rudolf király ajándékokkal terhelt szekereit Zsolnánál kirabolta; Thurzó György Telekessyt elfogatta s Pozsonyban a város főterén fejét vétette. Az ily eset ezen időben már kivételes s közönséges rablás számba megy.

Megemlítem még, hogy Wesselényi Miklós báró volt huszárkapitány, Zsibó vár ura, ki gróf Pongrátz István Gorgó vár urával ellenséges lábon állott, II. József császár alatt Gorgó várat rendszeresen ágyukkal ostrom alá vette és elfoglalta; miért 4 évig Kufstein várba záratott el.

Jegyzetek. 1. Krieg 211., 328. l. — 2. Schultz II. köt. 127. l. — 3. Schultz II. köt. 421. l. — 4. Schultz I. köt. 518. l. — 5. Schultz I. köt. 398. l. — 6. Schultz II. köt. 127. l. — 7. Scheiger 18. l. — 8. Cori 161. l. — 9. Vaticani okirattár I. szak. II. köt. 394. l. — 10. Vaticani magy. okirattár I. sorozat, II. köt 268—297. ll. — 11. Hajnik 175., 219., 220. ll. — 12. Horváth Mihály 168., 172., 184. ll. — 13. Horváth M. II. köt. 336., 457. ll. — 14. Teleky-Hunyadyak kora I. köt. 240., 268. ll. — 15. Horváth M. II. köt. 381. és Teleky I. köt. 240. és 268. ll. — 16. Horváth M. II. köt. 336. l. — 17. Teleky II. köt. 109. l.

Rabsonné útja (l. Gátárok).

Repülő híd (Fliegender Steg). Némely várban az öregtorony, vagy a körfal, vagy más épület szomszédságában állott, a nélkül, hogy ezekkel össze lett volna kötve. Ily esetben az öregtoronyba való közlekedés kis, keskeny deszkákból készült támmal ellátott hidacskán történt, melynek egyik vége az öregtorony valamely emeletén levő ajtónyiláson nyugodott, a másik vége pedig a leközelebbi szomszédságban levő épület valamely ajtónyílására, vagy ha gyilokjáró körfal volt a szomszédságban, annak gyilokjárójára volt támasztva.

Ha a közlekedést megszüntetni akarták, a hidat egyszerűen bevonták a toronyba. Ennek példáját Brömsburg várban (Rajnán) látni (340. ábra), de egyéb helyeken is előfordulnak.

Riasztó (l. Vészharang).

Rohammentes vonal. A hegyeken épült várak mind úgy vannak épitve, hogy legalább egy vagy két oldalához férni semmiféle eszközökkel nem lehet. A várak ezen oldalai rohammentesek. Hazánkban majd minden várnak van ily vonala, pl. Trencsén és Borostyánkő várnak nyugati, Szepesvár, Végles és Zólyom-Lipcse várak keleti része. Dachsburg (Wasgau; 122. ábra) és Wildenstein (Ausztria) várnak (53. ábra) minden oldala, utóbbinak elővára egy oldalról rohammentes.

Rovátkák, hadiorom (Zinnen, Crénelage). A rovátkás falhoz bizonyára a paizs használata adta az impulsust, minthogy a rovát állandó (stabil) paizsnak tekinthető. Ezek védelme alatt álltak szembe a támadókkal. A rovátkák már a legrégibb időktől fogva ismeretesek. Homeros idejében különféle elnevezés alatt említtetnek [1]. Alkalmazták a görögök és rómaiak is. A középkor elején előfordulnak rovátkák nélküli várak is, mint pl. Gisorsvár (Francziaország; 409. ábra), de kétséget nem szenved, hogy a kőből épült várakat többnyire rovátkákkal látták el.

Rovátkák nemcsak a körfalakon, de tornyokon és házakon is voltak.

A rovátkák a fal fölött voltak elhelyezve oly módon, hogy a közönséges mellvéd fölött helyről helyre a fal fel volt emelve oly magasra, hogy a védők tökéletesen fedve voltak; a felemelt falat kőpajzsnak [2], szélvédőnek (Winterperg, merlon), e falak közötti nyílást pedig rovátablaknak, rovátnyílásnak (Zinnenlücke, Zinnenfenster, Zinnenscharte, créneaux) nevezték.

A rovátkákra akasztották a legyőzött ellenség fegyvereit, zászlóit, pajzsait, sőt néha az ellenség fejét is kitűzték. Ismeretes dolog, hogy midőn a keresztesek Zimonyhoz érve, társaik fegyvereit és hadjelvényeit a várfal rovatkáin látták, felbőszülve, a várat ostromolni kezdték és bevették.

A szélvédők néha szélesebbek voltak, mint a nyílások oly czélból, hogy mögöttük többen állhassanak védett helyzetben, oda köveket hordtak, szóval a védőket támogatták. A nyílások pedig oly szélesek, hogy egy ember könnyen kihajolhatott, az ellenségre köveket dobandó; e szerint a mellvéd 1 méternél magasabb nem volt. Oly nyílásokat, melyeken egy ember hajolhatott ki, a németek »Schulterbreit«-, hol pedig egyszerre két ember, »Zweimannbreit«-nyílásoknak nevezték [3].

Az összes irodalom állítása szerint a XII. században, midőn a kézíjj általános használatban volt, a szélvédőkbe oly rést csináltak, hogy a védő a falhoz közeledő ellenséget meglőhette (220. ábra), mi a résnélküli szélvédőknél lehetetlen volt. A XIII. században a rovátok nem igen változtak, csak a XIV. században találunk módositásokat, t. i. a szélvédő lépcsőzetes lesz, a rés pedig keresztalakot nyer [4]. Eddig a rovátok és nyílások laposak voltak s gyakran laposkővel befedve; ez megkönnyítette a faszerkezetű védőfolyosók felállítását [5]. E századtól kezdve a rovátokat és réseket kifelé hajló félfedéllel vagy nyeregfedéllel látták el.

A XIV. század vége felé, midőn a középkori várak jelentősége a lőpor használata folytán nagyon hanyatlott, a rovátok megtartották ugyan még

alapformájukat, de hadijelentőségöket elvesztvén, különösen városokban pajzsokkal, mérvművekkel ékesítve, inkább már csak díszítményül szolgáltak.

A renaissance-korban már alapalakjukat is elhagyva, egyszerű czifrasággá alakulnak át. Előfordulnak azonban különféle alakokból kombinált rovátok is, melyeknek határozottan védelmi czéljuk volt.

A rovátkák méreteit illetőleg a szakirók különféle véleményben vannak; némelyek azt állítják, hogy mennél szélesebb a szélfogó és rés, annál régibb a vár és mennél keskenyebb a rés, annál újabb; ebből akarnak következtetni a vár keletkezési korára. Ezek ellenében Piper több vár rovátainak nyílását megmérvén, azon eredményre jutott, hogy azok szélessége 68 egész 160 cm között váltakozik és hogy ezek méretei között még számtalan különféle méretek találhatók és pedig oly váraknál, melyek körülbelül ugyanazon évszázadban épültek; a rovátok méretei tehát a vár keletkezési idejének meghatározására annál kevésbbé lehetnek mérvadók, mert a legrégebbiek elpusztulván, azok rovátainak méreteit a még fennálló várak rovátaival összehasonlítani nem lehet. Némely helyen a XV. században a rovátok réseit befalazták, mint pl. Chur és Hohenklingen várban, hazánkban Bozókon [6].

Négyszögű tornyoknál a rovátkák rendesen úgy vannak alkotva, hogy a sarkok két oldal felé szélvédőt képeznek, minden oldal közepén csak egy szélvédő van, ilyen pl. Nagy-Vázsony és Herrenheim vár öregtornya (410. ábra) Worms mellett [7]. Kerektornyoknál a rovátkák arányosan vannak elosztva (396. ábra) [8]. Tagadhatatlan, hogy a rovátkák szép alakjai a tájképbe kellemes változatosságot hoznak, pl. a trienti öregtorony (441. ábra) és a nagyszebeni körfaltornyok (482. ábra) [9]. — Némely helyen erkély felett is találni rovátkákat, ilyen pl. a »Hôtel de Sens« Párisban (412. ábra) [10].

Midőn a szakálas puskát kezdették használni a rovátkák nyílásaiba gyakran kőlapokat és a puska támogatására farudat tettek. Példa erre Rottenburg (Bajorország; 19. ábra).

Hazánk rombadőlt várainál mindenhol megtaláltam a rovátkás falak nyomait, de miután a rovátkák sokkal vékonyabbak azon falnál, melyen emelkednek, gyorsabban is pusztulnak el, úgy hogy mértéket venni nem lehetett róluk. A még lakott váraknál, mint pl. Zólyom-Lipcsén, Borostyánkő várban (Vasmegye) a rovátkákat lebontották, Szalonakon olyannyira elhanyagolták, hogy azokat sem lehet pontosan megmérni. Kivételt képez Trencsén, Bossány vár és a kaboldi templom körfala, hol a rovátkákat pontosan meg lehetett mérni. A rovátkák különféle alakjait következőkben mutatom be: a 413. ábrán asszir rovátkák láthatók a ninivei palotában levő dombormű után, a Krisztus előtti 7-dik századból [11]; a 414. ábrán római rovátkák, a 415. ábrán levők welf és a 416. ábrán ghibellin rovátkák neve alatt ismeretesek; előbbiek mindenfelé előfordulnak, utóbbiak Augsburgban, Bellinzonán (déli Tirol), Veronában, felső Olaszországban gyakoriak és Theodorichnak tulajdoníttatnak. A 417. ábrán levő az 1130 körül épült Münzenberg várból való [12]. A 418. ábra Avignon vár rovátkáit ábrázolja a XIII. század elejéről, melyek szélvédőin rés is látható. A 419. és 420. ábra kör- és csúcsíves rovátkákat (Spitz-

bogen, Rundbogenzinnen) tüntet fel, ezek arabs befolyás alatt alakultak s déli Olasz- és Spanyolországban honosak. A 421. ábrán arabs rovátkák, a 422. ábrán Beaucaire várból való lépcsőrovátok vannak, melyeken a szélvédő lépcső-, a rajta levő rés pedig keresztalakú. Ezek a XIV. századból valók [13.]

A XV. század rovátkái vagy nyereggel vagy féltetővel vannak ellátva, hogy azokról az eső lefolyjon; néha a szélvédő rést elhagyták, helyettük díszítésül czímereket alkalmaztak; ez különösen éjszaki Németországban volt divatos (423. és 424. ábra) [14].

A XVI. században, mint előbb mondtuk, a rovátkák többnyire díszítéssé alakulnak, ilyen a Tangermünden város víztornya (425. ábra). A 426., 427. ábrák Velenczéből a Procurazia épületről valók [15]; de vannak hasonlók védelmi czélokra is, mint pl. Trencsénnek a város felé néző egyik védőfalán (428. ábra); ugyanott a katonalaktanya koronapárkánya felett és Beczkó vár egyik falán (429. ábra). A trencsénieket Szapolyay János király építtette. Nagy-Bossány vár palotafalát a 430. ábra alatti rovátok díszítik. Ezek a XVII. században épültek.

Kabold templom körfalán találtam a 431. ábra alatti alakot [16], ilyenek vannak Neuhaus várban (Csehország) [17]. A XVII. századból Késmárk város harangtornyának (befroi) és Thököly várának rovátkáit a 432. és 433. ábrán mutatom be; utóbbiak sgraffitto-festményekkel vannak díszítve [18]. Megjegyzem, hogy a csúcsíves korban bútorokon is előszeretettel alkalmaztak rovátkákat koronapárkány helyett.

Jegyzetek. 1. Merimé 31. l. — 2. Arany János, Toldi szerelme 9. ének 5. versszak. — 3. Cori 35. l. — 4. Merimé 34. l. — 5. Essenwein 241. l. — 6. Piper 351. l. Cohausen Bergfrieden 34. l. Essenwein 245. l. Köhler III. k. I. szak. 350. l. — 7. Weininger 384. l. — 8. Merimé 39. l. — 9. Lind I. k. 241. l., III. k. 194. l. — 10. Merimé 35. l. — 11. Demmin 312 l. — 12. Mothes Lexikon IV. k. 396. l. — 13. Merimé 34. l. — 14. Cori 44. lap és Piper 354. l. — 15. Mothes IV. k. 396. l. és Essenwein 223. l. — 16. Saját felvételem. — 17. Heber VI. k. 5. l. — 18. Miskovszky Kárpát-Egyesület 1889-dik évkönyve. — 19. Denkmalpflege Berlin Nr. 1. 1899. 4. Jän.

Sarkkövek. A X. század végén és a XI. század elején, ha a kőművesek némileg értettek a kövek faragásához és a várúr anyagi viszonyai megengedték, az egyes épületek, de különösen az öregtornyok sarkait, szilárdság czéljából gyakran nagyobb faragott kövekkel szegélyezték [1]. Leggyakrabban a sarkkövek nagyobbak voltak, mint a többi épületkő s minden faragás nélkül helyezték el a falsarkon.

A sarkköves tornyok és épületek külföldön és hazánkban igen gyakoriak, például felhozom a Mátyás király alatt épült kaputornyot (434. ábra) és a koronatornyot Pozsonyban (435. ábra), Saskővár kis faltornyát (436. ábra), Temetvény, Csejthe öregtornyait és Gesztes várat.

A sarkköveket minden korban egész mostanáig használták, de vannak várak és öregtornyok pl. Sztrecsén, Lednicze, Borostyánkő és mások, melyek a XIII. és XIV. században sarkkövek nélkül épültek [2].

Jegyzetek. 1. Krieg 246. l. — 2. Saját felvételem.

Serfőző, sernevelő. Hazánk középkori váraiban nem találunk serfőzőt, mert hiszen soká tartott, míg a magyar ember a serben élvezetet talált.

A németek azonban a sert már kulturkoruk kezdetén ismerték és talán kelleténél többre becsülték. Minthogy azonban nem kizárólagosan a magyar várakat akarom leírni, hanem mindazt, a mi a várakban akár nálunk, akár a külföldön található, hogy minél tökéletesebben ismertessem a váréletet és szerkezetet, a serfőzőket sem akarom mellőzni, a melyeket a németországi nagyobb szerkezetű várak szinte elkerülhetetlen kellékeinek tartottak.

Hogy ezek a serfőzők nem voltak oly nagyszerűek, mint a mai gyárak, természetes; katlan, üst, néhány kád és hordó képezték a berendezést. Klingenberg várának (Csehország), melyet I. Venczel 1240-ben épített, volt serfőzője, még pedig meglehetősen megvédhető helyen, azaz egy beludvarban [1]. Trausnitz várban (Bajorország) szintén van serfőző [2], nemkülönben Neuhaus várban (Csehország) is [3].

Nálunk többnyire a várak aljában, a védfalon kívül épültek a »sernevelők«. A XVI. században majd minden nagyobb faluban volt a földesuraságnak »sernevelője«.

Jegyzetek. 1. Mittheilungen 1874. év 7. l. — 2. Burg Trausnitz 15. l. — 3. Heber VI. köt. 8. l.

Sikátor (l. Falköz).

Sólyom és sólyomvadászat. A vadászat még ma is legkedvesebb szórakozása a nagy uraknak. Ez a középkorban is így volt, csakhogy a fegyvergyártásban tett óriási haladás a vadászatot kevésbbé veszedelmes mulatsággá változtatta. Ma a vadászkalandok elmesélése többnyire mosolyt csal a hallgatók ajkaira, holott annak előtte nem ritkán valódi aggodalom fogta el a hallgatók lelkét, mert mindenki tudta, mily veszedelemmel járt a megsebesítés által megvadult fenevad elleni védekezés.

Gondoskodtak azonban kevésbbé veszedelmes vadászatról is, melyben a nők is részt vehettek; és ez volt a sólyomvadászat.

Eredetét megint csak keleten és pedig a messze keleten kell keresnünk. Japán és Khina uralkodóinak és előkelőinek kedvencz mulatsága volt, mielőtt még azt a nyugati népek ismerték volna, *nevezetesen Khinában már Kr. e. 690. felé űzték a sólyomvadászatot, míg Indiáról a Kr. e. IV. században élt Ktesius, Artaxerxes Mnemon persa nagy király orvosa említi. A sólyomvadászat keletkezését különben általánosan a középázsiai nomádoknak tulajdonítják, kik a végtelen pusztaságon leginkább rá voltak utalva a betanított állatokkal való vadászatra. Fel is jegyezte a történelem mindazon hírneves hódítókról, kik a középázsiai turán népek sorában támadtak, hogy nagyon kedvelték a sólyomvadászatot. Dsingiz khán egyik utódáról, Kublairól, a mongol világbirodalom nagy khánjáról írja Marco Polo, hogy vadászatai alkalmával tízezer sólyomőrzőt szokott magával vinni, a kik százas vagy kétszázas csoportban helyeztettek el s hogy meg lehessen találni az elrepült sólyom gazdáját,

minden sólyom lábán egy ezüst lemezkére fel van írva a sólymász neve. Legkedveltebb vadászsólyom volt az Ural hegyei közt fészkelő fehér vagy kékes tollazatú kerecsen (hierofalco Uralensis, hierofalco Sacer, h. Islandicus), a középázsiai törökök »akszonkar«-ja (a. m. fehérsólyom), aztán a kis fekete turul vagy toghrul, mely nemcsak a régi magyaroknak, hanem az oghuz-törököknek is jelvénye volt, ezenkívül volt a közönséges sólyom, a tugan*; de nemcsak sólymot szelidítettek meg, hanem egyéb apróbb-nagyobb ragadozó madarat is, mint* aranysast (börküt, aquila chrysäetos), karvalyt,* ölyvöt, héjját stb.

Európában a thrákok már 75-ben Kr. u. említtetnek, mint sólyomvadászok. Julius Firmicus Maternus szerint Európában 330-ban Kr. u. Sziciliában honosult meg a sólyomvadászat, míg más adatok szerint Avitus római császár egyik fia Hedicus hozta divatba 480. körül [2].* Bizonyos annyi, hogy a népvándorlás korában lett általánosabbá s a Merovingok, mint Toursi Gergely írja, már nagyban űzték.*

Mennyire kedveltté lett a mulatság e neme, kitünik abból, hogy a sólyommadár a királyi hatalom és tekintély jelképe lett. Roppant gyorsasággal terjedhetett e sport észak felé, mert a középkori irodalom nagy előszeretetet tanusít a sólyom iránt s főkép dicsőítő verseiben, sokszor hasonlítja össze a dicsőített személyt, a sólyommadárral. Hiszen még ma is találkozunk a »Falkenauge, Falkenblick« kifejezésekkel. De panaszt is találunk ellene, főleg a nőket ostorozó irodalomban. Így Sebastian Brandt »Narrenschiff« czímű művében 1485. évben ugyancsak szórja haragjának szikráit azon nők ellen, kik még a templomba is magukkal viszik kedvencz sólymukat s kedvencz kutyájokat. Német- és Francziaországban a sólymászi hivatal királyi adomány és örökölhető volt; így 1406-ban Eustach de Jancourt a franczia királytól engedélyt kapott, hogy sólymokkal kereskedhessék, de a királyi udvar számára mindig 310 betanított sólyom álljon rendelkezésre. A szent János vitézek, kik Malta-szigetet birták hűbérben, V. Károly császárnak egyéb hűbéri járulékkal egy fehér sólymot voltak kötelesek évente beszolgáltatni [3].

Hazánkban is igen korán ismeretes volt a sólyomvadászat divatja, *s minden jel arra vall, hogy őseink nem itt tanulták el, hanem magukkal hozták ismeretét régi hazájukból. Árpádházi királyaink udvartartásában jelentékeny helyet foglaltak el a sólymosok (falconarii) vagy madarászok (aucuparii), szlávosan daróczok (drawc, drauch), drauczárok (draucharii), kik a vadászok ispánja (comes venatorum) alá tartoztak, de néha külön ispánjuk is volt, ilyen a Kun László korabeli Farkas fia László, kit egy 1280-iki oklevél »comes falconariorum domini Regis de villa Turda« czímen említ. Az arany bulla is említi a királyi sólymosokat, a mennyiben a lovászokkal és kutyapeczérekkel együtt megtiltja nekik, hogy ne merjenek megszállni a nemesek jószágán. Híres sólyomnevelő volt a Nagy Lajos korabeli Magyar László (Ladislaus Hungarus, Ladislaus von Ungern), ki egy a külföldön is emlegetett, de fájdalom, csak egy pár töredékes, az osztrák Hickelt Eberhard művében található idézetből ismert munkát írt a sólyom neveléséről és gondozásáról. Nemcsak a

királyi udvarban volt kelete a sólyomnak, hanem a főuraknál is. A Csanád nemzetségbeliek a bihari havasok közt, a Draganafej, Sólymosfő (Solumosfey) és Felkő nevű hegyeken tartották a nemes sólymok fészkeit, melyeket mint egy 1264-iki oklevél tanusítja, birtokosztályok alkalmával külön is megemlítettek, hogy kinek jutottak. Sőt az egyházak, monostorok is gondoskodtak sólyomnevelésről. A szerencsétlen II. Béla 1138-ban négy szolgát (Mawog, Kusidi, Numudi és Rouosti) ad a dömösi monostornak a prépost sólymainak eltartására és nevelésére [4]. A sólymászat a mohácsi vész után kezdett régi fényéből veszíteni, a mikor nemes sólyom hiányában jobbára karvalyt tanítottak be. De még több, mint egy századig fennmaradt. Balassa Bálint meg is énekli a vadászsólymokat. Báthori Gábor 1610 és 1612-ben megnemesíti görgényi sólymosait, felsőoroszi Madarász Pétert és Szigeti Poncz Istvánt. A XVII-ik század második felében azonban lassankint felhagytak vele. A sólymászat emlékét számos helynév őrizte meg,* ide utal Solymos (Arad m.) és Sólyomkő (Bihar m.) várak elnevezése is [5]. Megemlítem még, hogy egy 1282. évből származó okmány szerint a Szepesvár közelében fekvő Darócz község (németül Autz) lakói királyi sólymászok és madarászok voltak, a kik a vadászathoz a sólymokat szolgáltatták és azok fiait etették. A községet németül ma is Autznak hívják, mely elnevezés »autzen, ätzen = etetni szóból származik [6].

A sólymosok, kik a sólymokat szelidítették, tanították, gyakran nemes emberek voltak. E nehéz munkára néha az úrnő is vállalkozott, sőt Mária királyné is foglalkozott vele. Miksa király mindkét neje, burgundi Mária és Sforza Blanka a sólyomvadászat áldozata lett [7].

A sólyomvadászat még ma is megvan régi hagyományos formájában, a középázsiai kirgizeknél, uralvidéki baskiroknál és kalmikoknál, a boszniai bégeknél és agáknál. Pétervárott is fennáll még a sólymosok egyesülete. Angolországban Bedford herczeg és Barnars lord tartanak sólymokat. Izland szigetéről szeptember havában Dániába visznek sok sólymot, Flandriában Walkenswald helységben a Mollen család még ma is él a sólyomkereskedés kiváltságos jogával [8].

A sólymokat mint az úrnő kedvenczeit, nagyobbrészt a vár beludvarában, azaz a pallatium csarnokában (Laube) tartották. Imitt-amott külön sólyomketrecz vagy sólyomducz lett a beludvarban felállítva [9]. Néhol a sólymok az alsó emelet csarnokában, az éneklő madarak a felső csarnokban voltak elhelyezve [10]. A sólymok természetleírását, szelidítés módját bővebben tárgyalja* Ballagi Aladár, a Pallas Nagy Lexikon II. pótkötetében (XVIII. k. 577—584. ll.) az irodalmat is közölve,* aztán Alvin Schultz I. köt. 368. l. és Kleinpaul I. köt. 258. l.

Jegyzetek. 1. Corneli 14 füzet Marco Polo után (V. ö. Brozik K.: Középkori ázsiai utazók. Budapest, 1881. III. s köv. ll.); Volkmar: »Die Jagd, Leipzig 1893.« — 2. Ugyanott. — 3. Ugyanott. — *4. Árp. Új Okl. VIII. köt. 120. l., Mon. Strigon. I. köt. 96. l. (V. ö. Pauler: Magyarország az Árpádházi királyok alatt I. kötet 322. l. — 5. Hickelt Eberhard: Ancupatorium herodiorum. Kiadta: Dombrowski Ernő. Bécs, 1886.; Vadász Lap. 1892. évf. 3., 75. l., 1893. évf. 41. l., 1894. évf. 196. l.; Matlekovics S.: Magyarország állapota ezeréves fennállásakor. Budapest, 1898.

V. köt. 776—778., 809., 811. ll.; Czobor B. és Szalay J.: Magyarország tört. emlékei. Budapest és Bécs, II. rész, 452—454., 457—458. ll.; Ballagi A.: Pallas Nagy Lexikona. XVIII. köt., (II. pótkötet) 577—581. ll.* — 6. Hradszki József: Szepesvár környéke 1. lap. — 7. Weinhold 120. lap. — 8. Corneli 14. füzet. — 9. Scheiger 45. l. — 10. Ritgen 73. l.

Sütőkemencze. Víz és kenyér, ez volt az ostrom idején a várúr főgondja, azért nemcsak a kút, hanem a sütőkemencze elhelyezése is kiváló figyelmet igényelt. Gyakran az öregtorony alsóbb helyiségeiben, a börtön fölötti emeleten találni [1]. A hol az lehetetlen volt, legalább egy, a megadás szerencsétlen pillanatáig megvédhető épületben volt elhelyezve. Néhol külön épületben, de mindig a legbiztosabb helyen, a legbelsőbb udvarban találjuk. Vajda-Hunyadon és sok más várban külön sütőház volt [2].

Jegyzetek. 1. Ritgen 30. l., Merimé 67. l., Essenwein 163. l., Näher und Maurer Breisgau 10. l. — 2. Arányi 35 l.

Szakálszárító (l. Laposfödél).

Számszeríjj (Armbrust, Arbalète). Az első várak építési idejétől egész 1200-ig a várak építésénél csekély haladás észlelhető, de 1200-tól kezdve — a keresztes hadjáratok befolyása által — a várépítésnél lényeges változások, illetőleg javítások történtek. Ezen átalakító befolyásban része volt a számszeríjjnak is.

Tudjuk, hogy az ősnépek nemcsak vadászaton, hanem hadjárataikban is az íjjat használták, s még a középkorban és azontúl is használatban maradt az íjj mint fegyver. Richelieu herczeg zsoldosai között még voltak íjjászok, midőn 1627-ben Larochettet megszállották és az ehhez közel fekvő »Ré«-sziget ostrománál is íjjászok működtek közre; de már 1200-tól kezdve nyugaton a számszeríjj elsőbbséggel bírt a kézíjj felett [1]. A számszeríjj történetének leírása e könyv keretén kívül esik, tekintve azonban azon befolyást, melyet a várak építésére gyakorolt, röviden teszek erről is említést. A Puy múzeumban őríztetik két kőfaragvány; az egyik oszlopdarab és Solignac-sur Loire-nál, a másik bodor díszítmény és Puy mellett, egy római villa romjai között találták; ezeken tisztán kivehető számszeríjj van faragva. Stylre nézve a két faragvány határozottan a IV. század előtt készült. A X. század végéről származó — a párisi nemzeti könyvtárban őrzött — két hártyafestményen számszeríjjasok vannak ábrázolva. Egyéb a számszeríjjra vonatkozó nyomok az V-dik századtól egész 1148-ig hiányoznak, ez évben azonban a tudós Kommena Anna, Elek császár leánya »Alexiados« czímű könyvében az első keresztes hadjárat leírásánál említi, hogy új, eddig ismeretlen íjjat használtak. Úgy látszik, hogy ez a nyugat-római birodalomban feltalált és csak Nyugat-Európában ismert és használt fegyver volt; de a rómaiak eltünte után a fegyvernem feledésbe ment, mert róla említés nem tétetik; azért több szakíró azt véli, hogy a számszeríjjat a keresztes vitézek hozták keletről, hol e fegyver a római idők óta használatban volt. E kérdés felderítve nincsen, de annyi

bizonyos, hogy a XII. században a számszeríjj használata általánosan elterjedt Nyugat-Európában. A laterani zsinat 1139-ben e fegyver használatát csak a pogányok ellen engedte meg és III. Incze pápa a zsinat e határozatát megújította.

A számszeríjj előnye az volt, hogy 200 lépésnyi távolságban az ügyes lövő biztosan talált czélba, még pedig oly hatással, hogy a vassisakot és vasvértet is keresztül lőtte. Hátránya az volt, hogy ügyes lövő, egy percz alatt két, legfeljebb három nyilat volt képes elröpíteni, míg a közönséges kézíjjas egy percz alatt 10 nyilat is ellőtt; de a nyíl csak 150 lépésnyire hatott, és a lövésnek hatása sokkal gyengébb volt, mint a számszeríjjé. A közönséges íjjal egész záport bocsáthattak az ellenségre,* a miben különösen kitüntek a kelet-európai és közép-ázsiai turán népek, parthusok, hunnok, magyarok, kunok, tatárok stb., kik a vágtató lovon visszafelé is tudtak nyilazni,* azért használták a számszeríjj mellett egész a XVII-dik század elejéig. A 184. *a)* ábrán közönséges íjjászt,* a 184. *b)* és *c)* ábrán visszafelé nyilazó VI. századbeli hunn és XIV. századbeli kun lovast,* a 185. ábrán pedig számszeríjjászt mutatok be [2].

Jegyzetek. 1. Demmin Kriegswaffe 101. l. — 2. Böheim 401. l., Essenwein 203. l., Köhler III. k. 342. l., Demmin 895. l., Piper 357. l.

Szelelő nyílás. Némely vár földszinti helyiségeiben találni 6—15 cm széles, 60—90 cm magas nyílásokat, melyek befelé 60—120 cm szélesek és 120 cm magasságra tágulnak és oly magasságban vannak, hogy védelmi czélra nem használhatók és csak kevés világosságot adván, főleg a levegő megújítására szolgáltak. Hazánkban ily szelelő nyílásokat csak a sárospataki vár alatt ismerünk, de több külföldi várban vannak, pl. Mörsburgban (Svájczban) [1]

Jegyzet. 1. Zellr-Werdmüller 272. l.

Szélkakas, szélvitorla. A középkori várak tetőzetén, rendszerint a kaputorony csúcsán, szélkakas volt alkalmazva. Három részt lehetett rajta megkülönböztetni, ú. m. a szélkakas rúdját, a szélanyát, mely a rúd alsó részén volt, jókora golyóból állott és díszítésül szolgált, végre a vitorlát.

Németországban, hol a közönséges lovag (Ritter) és zászlósúr (Bannerherr) között a hűbérrendszer folytán szigorú rangfokozat volt, a várbirtokló nemes és a zászlósúr őrködtek a felett, hogy e rangkülönbség a várépületen fel legyen tüntetve [1]. Az utazó már távolról láthatta, micsoda a várúr, minthogy a lovag várán csak szerény zászlócska képezte a szélkakas vitorláját, holott a zászlósúr pajzsalakú vitorlát használt, melyen czímere is tündökölt (437. *a)* és *b)* ábra). Hazánkban a gr. Bercsényi-féle összeírásban az ungvári vár vasvitorlái és toronygombjai említvék.

Jegyzet. 1. Weininger 385. l.

Szertár. A várnak megvédése követelte, hogy a védőeszközök, úgymint nyilak, szurok stb. kellő mennyiségű készletben legyenek; ez feltételezi a várszertárakat is.

A romban heverő várakban ilyet constatálni nem lehet; Fraknó várban azonban még most is van a casamatákban szertár, hol üveggránátok, vasgolyók, ágyuk és egyéb fegyverek nagy mennyiségban vannak. Nagy szertárak valának az egri, munkácsi és ungvári várakban, valamint Krasznahorkán és Murányban is. Létezését bizonyítja az is, hogy Túrócz vármegyében Szklabina vár tövében lévő kis-selmeczi kastélyban még ma is van egy szoba, melynek neve »fegyvertár« és 1848-ban még 400 darab fegyver volt benne.

A külföldi várirodalom gyakran említi a »Rüstkammert«. Kétséget nem szenved, hogy alkalmas helyiség e czélra minden várban volt.

Szobrászat. A várak eleinte nélkülöztek minden díszítményt, csak későbben, főleg a keresztény vallás megszilárdulásával honosodott meg némi pompa és azzal a művészet is a nagyobb úri várakban.

A kőfaragás, mondhatnám, mint leginkább kézzel fogható művészet, már korán terjedt el és az építészet aránylag igen korán vette azt szolgálatába. Előbb a templomokat, későbben az urak lakóházait, tehát várainak egyes épületrészeit díszíttették faragványokkal.

Természetes, hogy míg a szegény úr már annak is örült, ha czímerét kőbe faragva illeszthette valamely kapu, leggyakrabban az első vagy a palota udvarába vezető kapu fölé, az uralkodók váraik egyes részeit, úgymint az oszlopfőket, vízokádókat, kandallókat stb. faragott kőből készíttették.

Gyönyörű példa erre a remek Wartburg, főleg az úgynevezett Landgrafenhaus, melynek majdnem minden épületrésze a legdúsabb, s a mi még több, legmegfelelőbb díszítményekkel van ellátva. Így a vigadóterembe vezető lépcsőház oszlopfői [1] mind a mulatozásra czélzó alakokat tüntetik fel. A hálóteremben levő kettős oszlopfők egyike egymással susogó férfi- és nőfejet, a másik kürtölő bohóczot ábrázol [2]. A lovagterem tetökötői (Dachbinder) szintén a legszebb faragványokkal ékeskednek [3]. Hainburg város bécsi kapuján két lovagszobor van a XIII. századból. Steinsberg vár kapuja mellett torzkép van a falba illesztve [7], Heidelberg vár kapuja fölött pedig két lovag [8].

Nem szólva a külföldi, főleg német-, olasz-, franczia- és angolországi skulptur-díszítményekkel ellátott várakról, hazánk váraiban is feltaláljuk a kőfaragás iránti előszeretetet. Hiszen természetes, hogy a büszke magyar várúr mindent megtett, hogy hatalmát, gazdagságát kimutassa, midőn utódai számára fészket alapított. Erre a szobrászat látszott legalkalmasabbnak, mert a várat örök időre szánta családjának s óhajtotta, hogy nemcsak utódai, hanem a vár is tanubizonyságot tegyen az alapító úri voltáról. Hazánk legrégibb, még fennmaradt faragott köveinek egyike a rozsnyói vár (Brassó m.) azon két faragott feje, mely a vár egyik tornyába van befalazva [4]. E két kőnek csak egyikéről lehet némi bizonysággal állítani, hogy szakálas férfiábrázat, a másik már annyira elkopott, hogy inkább kutyafejhez hasonlít, noha valószinűleg, ez is férfimaskaron volt. Azon körülmény, hogy a két kő, minden összméretes beosztás nélkül van a falba illesztve, azon feltevésre jogosít, hogy régebbiek a

falnál, s nem díszítés kedvéért, hanem építőanyagul került ide valamely más, talán ledőlt vagy ledöntött épületnek újépítésre használt anyagával. A két fej között, de nem összméretesen, van még egy harmadik kő is, mely már valószínűleg díszítés czéljából van a kapunyílás fölé helyezve, s a két fejjel, melyek a falból kiállanak, ellenkezőleg a falba mélyesztve van alkalmazva. Ez a harmadik faragott kő némelyek szerint kétszárnyas angyalfőt, mások szerint szívből kinövő három rózsát ábrázol. Mindenesetre czímer, mivel a bejáró fölé rendszerint ezt alkalmaztak. Hédervár kapuja fölött faragott kőfej látható, mely állítólag Kont fejét ábrázolja.

Visegrádnak nemcsak széles faragott kőlépcsőit, hanem a kertben elhelyezett szobrait is sokszor említik az írók. Ámor és a múzsák szobrai voltak felállítva a tó felé vezető úton. A kápolnában levő alabastrom-oltár, a vár egyik főnevezetessége volt [5].

Nyitra vár bástyájának négy sarkán életnagyságú magyar vitézek vannak faragott kőből; ezek felírással is el vannak látva, a mely azonban már csak nehezen vehető ki, közel férni pedig nem lehet veszély nélkül.

Komárom vár egyik bástyasarkán van az ismeretes kőszűz, jobb hüvelyével fügét mutatván e felírással »Nec arte, nec marte.« (I. Ferdinánd korából való). A későbben épült váraknál már mind gyakoribb a faragott díszítmény vagy szoboremlék.

Szalonak várban Baumkirchner gróf életnagyságú relief képe látható, felírással. Baumkirchner gróf Mátyás királynak meghitt barátja volt. Körmöczbánya kaputornyán medaillonba foglalt két domború arczkép van, férfi és nő, valószínűleg király és királyné arczképei. Krasznahorka vár első kapuja fölött három életnagyságú. kőből faragott szent szobor áll; Kis-Küküllőn pedig a várúr hajdani udvari bolondja kőből faragott életnagyságú szobor által van megörökítve.

A biccsei, úgynevezett nászpalota kéményei igen szép szobrászati művekkel vannak építve (189., 190. ábra). Még díszesebb a teremben lévő nászfülke és a zenekarzat alatti bejáró. Ezt a legszebb olasz renaissance stílben készítette Johannes nevű olasz műépítő [6]. Részletesebb leírás helyett a 77. ábrában mutatom be, megjegyezvén, hogy a reliefdíszítmény polichrom. A szinek között, főkép a fülke felső részein, dúsan fordul elő aranyozás is. Jelenleg e terem magtárul szolgál. A benne lévő mag nem is ártana neki, de az ott lapátoló tót parasztok munka közben kimélik-e? ez már más kérdés.

A fülke felső részén a házasulandókra, Jakusith Andrásra és Thurzó Juditra vonatkozó felírás van. A szintén szinezett oszlopok fölött babérkoszorúba foglalt két czímer ékeskedik. E nászfülkéhez hasonlóan, de egyszerűbben készült a zenekarnak szánt emelvény is. Az egész az akkori jó ízlés és finom előkelőség tanubizonysága.

Több várban dús faragványnyal ellátott kandallót találtam, pl. Német-Keresztúr várban a herczeg Eszterházy család és Szalonakon a gróf Batthyányi család czímerével, utóbbi fekete és fehér márványból készült. A német-keresztúri vár Nádasdy-vár volt, az Eszterházyak csak 1671-ben jutottak a vár birto-

kába. Várakban aránylag kevés faragott mű maradt reánk a középkorból, a minek oka részint az, hogy a faragásra puha követ használtak, leggyakrabban homokkövet, gyengébb márványt, imitt-amott alabastromot; részint okozható a zord időjárás, főleg pedig az a közöny, mely a réginek megőrzésével való nemtörődésben mutatkozik.

Jegyzetek. 1. Ritgen 157. l. — 2. Ugyanott 103. l. — 3. Ugyanott 170. l. — 4. Grosz és Kühbrand 54. l. — 5. Victorin 33. l. — 6. Gróf Zichy Jenő: Thurzó levelei. — 7. Piper 172. l. — 8. Näher: Städte 69. l.

Szőnyegek. Törött kőből épült várak falai vakolva voltak. A várúr lakószobái és a lovagterem, a mulató vagy egyéb helyiségek, a hol vendégek is fordultak meg, megkívánták a falak decoratióját. Már a XIII. században találunk falfestményekre.

De a hol művészkéz nem volt, a nők szorgalma igyekezett a lakás ridegségét eloszlatni, s a durva vakolatot hímzett vászon- vagy posztódarabokkal eltakarni. E hímzések gyakran történeti jeleneteket ábrázoltak, vagy a profán, vagy a bibliai történetből; czímereket is gyakran alkalmaztak faliszőnyegekre. A szőnyegek kereskedelmi czikket képeztek. Németország, de főkép Burgund gyártmányai nagy kedveltségnek örvendtek. Ily takarókat erős szalagpánttal szegtek körül, végüket rúdra fűzték, a mivel a falba eresztett jól kiálló gajmókra vagy faállványokra akasztották, s a fal mellett leeresztve függtek [1].

A keresztes hadjáratok alkalmával a keleti szőnyegek szépsége és azok sokféle alkalmazása a nyugoti népekkel is csakhamar megkedveltette azokat és a gyöngyökön és ékszereken kívül, ez időben a legkedveltebb emléktárgy volt a szőnyeg, melyet a győzelmes vagy nem győzelmes, de hazakerült vitézek kedveseiknek hozhattak.

Természetes, hogy a kereskedés is megragadta a kedveltté vált czikket, s így a szőnyeg képezte e kornak egyik fényűzési tárgyát. Padlótakaróul igen ritkán és csak nagy ünnepélyek alkalmával használták; azonkívül az egyszerű fabútorokat takarták le vele vagy faltakaróul használták.

Thurzó György leveleiben figyelmezteti nejét: poroztassa ki a szőnyegeket, hogy moly ne essék bele [2], s valóban a biccsei híres nászpalotában a vakolt, minden meszelést vagy festést nélkülöző falakban kiálló gajmók mutatják, hogy szőnyegek függtek alá. A Homonnai gróf Drugetheknek, a fejedelmi Báthoryaknak és Rákócziaknak továbbá gróf Bercsényinek stb. nemcsak tömérdek perzsa és portai falszőnyegeik, hanem képekkel szövött flandriai gobelinjeik is valának, melyeket jellemzően »házöltözeteknek« nevezének. Ezeket nemcsak várakban használták, de utazásaik alkalmával is társzekereken hordozták magukkal, fölékesíteni a házakat hol szállásoltak. A herczeg Eszterházyaknak is sok régi flandriai gobelinjük van Kis-Marton várában. Izabella királynénak, János király nejének pedig olasz gobelinjei voltak, alkalmasint a Sforza-családbeli édes anyjától Bona királynétól. Erdélyben a főurak várai bőven voltak ellátva keleti szőnyegekkel. De voltak gyakran nem csekély számban

jó módú köznemesi családok tulajdonában is szőnyegek. A XV. századból sok adat maradt fenn. Schultz és más szakírók is említik a szőnyegek használatát [3].

Jegyzetek. 1. Weinhold II. k. 96. l. — 2. Thurzó levelei. — 3. Schultz I. k. 62—64. l.

Szurokôntő, öntőerkély (Guszerker, Pechnase, Assomoir, Moucharabi). Az erkélyeket tárgyalva említettem, hogy azokat némi átalakulással a kapuk felett alkalmazták, oly czélból, hogy onnan az ellenségre szurkot, vizet önthessenek, köveket dobálhassanak. E rendeltetésüknél fogva az ily erkélyeket szurokontőnek vagy öntőerkélyeknek nevezik.

A XIII. század elején kezdették fából, később kőből alkalmazni s Európa szerte az erkélyekkel együtt igen gyorsan elterjedtek [1].

Szerkezetük abban különbözik az erkélytől, hogy rajtok rések ritkán vannak, az erkélyeknél kisebbek, de erősebben vannak építve, mivel a támadók is megfeszíték erejüket, hogy azokat elpusztítsák. Szerkezetük különféle, a legegyszerűbb ől a legdíszesebbig.

A Katzenstein várkapuja (Tirol) fölötti szurokontő [2] csak két kőlapból készült, hasonló a zay-ugróczi is. Ezek ellenében Neueberstein vár (Württemberg) kapuja fölötti szurokontő igen csinos, faragott kőből készült, a várúr és úrnő czímerével díszítve (438. ábra) [3].

Hazánkban Zay-Ugróczon (439. ábra), Beszterczebányán a főtemplomot bekerítő körfaltorony kapuja fölött (440. ábra) és Revistyén találtam szurokontőt; utóbbinak csak nyomai látszanak [4]. Rozsnyó várban is vannak szurokontők; ezek nem szögelnek ki a falból, hanem az árnyékszékek levezető csatornájának formájára vannak készítve, az öntőnyílás a falba van beépítve. Ehhez hasonló a Rottenburg város (Bajorország) »Spitalthor« kapuján lévő szurokontő (441. ábra), ennek metszetén látni egyszersmind a védőfolyosó szerkezetét és a lépcsőrácsnak szolgáló nyílást [5].

Falba beépített szurokontő van Taufersvár (Tirol) kaputornyában a kapu fölött (442. ábra). Néhány különböző szurokontőt a következőkben mutatok be. Lichtenstein várban, Bécs mellett és Taufersen, Tirolban vannak szurokontők, melyek a falból kiszökő két erős fagerendára téglából készültek (443. ábra). A 444. ábrán látható a szurokontők legelterjedettebb alakja.

A 445. és 446. ábrán látható szurokontő Chaselles (Lothringia) erősített templomon van. Hirschhorn vár (Neckár mellett) 447. ábrán látható szurokontője tető nélküli, fából készült és kőgyámköveken nyugszik. Hochlandseck várban (Vogesen) egyik szurokontőnek három, Gaudeck vár egyik szurokontőjének két öntőlyuka van (448. és 449. ábra).

Fülkealakú szurokontő van Schöneck várban (Vogesen; 450. ábra).

Ehrenburg (Drávavölgy) várban két szárnyaló tornyon a szurokontők fából készültek, gyámköveken nyugosznak és tetővel vannak befödve (451. ábra). Némely helyen a tető alatt a szurokontők egész sorát találni; ilyen például Katzungen vár (Tirol) palotája, itt a palotát a szurokontőkből védel-

mezték (452. ábra); ezek bel- és külszerkezete a 453. és 454. ábránkon látható.

Jegyzetek. 1. Demmin 300. l. — 2. Clemen 1893, 183. l. — 3. Näher Deutsche Burg. — 4. Saját felvételem. — 5. Näher Städte 86. l. — 6. Piper 386—392. l.

Támadó torony (l. Ostrom és védelem).

Támpillér. A hegyi várak talaja többnyire sziklás ugyan, de részben könnyebb földnemből is áll. A sziklára épitett falaknak külön alapra szüksége nem volt, annál szükségesebb volt oly falaknál a szilárdan épített alap, melyek könnyebb földnemen nyugodtak, de különösen a vár körfalainál; mert hegyes vidéken a gyakori esőzések a gyönge talajt az erősen lejtő helyekről gyorsan lemossák.

Hogy a falak jó szilárdan legyenek építve, nemcsak mély alapokat készítettek, hanem a falat kívülről támpillérekkel is ellátták. Ilyenek nagyon gyakoriak (409. ábra).

A lőpor feltalálása után némely helyen a pilléreket alkalmazták és ívekkel kötötték össze.

Tatárok útja (l. Gátárok).

Tégla. Az építési anyag és a boltozatok tárgyalásánál említettem a tégla használatát; itt csak azt akarom kiemelni, hogy Európában a téglaégetés és a tégla alkalmazása a rómaiak után csak a XI. században kezdett elterjedni [1].

Elvétve itt-ott találni a vártörmelékben tégladarabokat, de falakat a váraknál a középkorban nem emeltek téglából, sőt azon voltak, hogy minél keményebb anyagot kaphassanak a falépítéshez, melyről a gépekkel ráhajított nagy kövek és nyilak visszapattannak, a faltörő kosok pedig csak kevés kárt tehetnek. Kivételt képez északi Németország, hol a német lovagrend a várait kő hiányában már a XIII. században téglából kezdette építeni; ebből fejlődött idők folytán az északi német téglaépítési stílus (Norddeutscher Backsteinbau) [2].

Az ágyúk használatánál észrevették, hogy a puhább téglafalban a golyó kevesebb kárt ejthet, mint a kemény kőfalon, miben nagy repedéseket okozott.

Gyakran találni a várakban egész épületeket téglából, ilyen pl. Lietava várnak az északi része, Német-Újváron a katona-laktanya, Trencsénben pedig a Szapolyai János király által épített lakóházrészek és sikátorfalak, de ezek mind a XV. század végéről és a XVI. század elejéről származnak.

A brunóczi várkastély gróf Bercsényinek és nejének betűs tégláiból épült. Ungvárott a rovátkákon levő téglák a Bercsényi-czímert mutatják.

Hogy erődítési czélokra a téglát ily későn kezdték használni, annak oka abban is rejlik, hogy követ nagyobbrészt helyben lehetett törni, téglát pedig formálni, égetni és szállitani kellett.

Poroszországban még a XIV. században voltak favárak, mert ott sem kő, sem téglavetésre alkalmas anyag nem volt, de volt elég fa.

Jegyzetek. 1. Köhler, III. k. 345 l. — 2. Cori, 23. l.

Temető. A várak nem voltak oly terjedelmesek, hogy azokban a sírkertet ki lehetett volna jelölni, de nem is volt arra szükség; mert az úri család tagjai rendesen a várhoz közelfekvő falunak kegyúri templomában találtak nyugvóhelyet, mire igen sok példa van; a várnépség halottjait, ha nemes volt, az elhunyt szintén a templomban, ha pedig nem volt előkelő, a falusi temetőben temették el.

Van azonban kivétel is, így Rauhenstein várban (Ausztria) az egyik előudvarban kis temető volt [1].

Jegyzet. 1. Scheiger 45. l.

Templom. Már a kápolnák leírásánál említettem a vallási buzgóságot, és annak szükségét a középkorban. Erre a köznép még jobban rászorult, mert gyakran, elhagyva földesurától, államtól, sokszor az országos zavargások és külellenség által okozott pusztítások alkalmával, csakis a Mindenható segítségére és saját erejére volt utalva.

A népet vallásos érzésre buzdította a néppel együtt élő és szenvedő alsóbb papság is, azért az uraságok mint egyházi patronusok köteleztettek templomokat építeni, hogy legyen a népnek imaháza, hol áhitatát a mindenhatónak bemutassa. Így gyorsan épültek mindenfelé a templomok. A hol csak lehetett, dombokra építették, hogy a harangok hangja messzire elhatva, az ájtatos népet istentiszteletre vagy valamely közeledő veszélyre, esetleg elemi csapások elleni védekezésre figyelmeztesse vagy egybehívja. A gyakori országos zavargások és külső ellenségek betörése azonban csakhamar rámutattak arra, hogy a templom, mint az Isten háza a legjobb menhely, hová legalább a keresztény ellenség betörni nem mer. Ez indította a földesurakat arra, hogy a templomokat erős pilléres falakkal építsék körül, s hogy szükség esetén a nép vagyonával ide menekülhessen és magát megvédhesse.

Akár sík, akár dombos vagy hegyes vidéken épült is a templom, hazánkban és a külföldön egyaránt gyakran találunk védőfalakkal és védőtornyokkal körülvett templomokat. Hazánkban a sok közül felemlítem a káboldi templomot, mely rovátkás körfallal és öt védőtoronynyal van ellátva. A nagykosztolányi templom körfalának négy szeglettornya van. Leggyakoriabbak az erősített templomok az országutak melletti községekben. Némely helyen az erősített templomok egész várrá alakultak; ezeknek egyik példáját az eisenerzi templomban (Ausztriában) a 455. ábrán mutatom be. Itt a templom nemcsak erős padmalyos fallal van bekerítve, hanem erkélyekkel és védőtornyokkal is el van látva [1]. Nagyszámú körfallal és árkokkal erősített templomok előfordulnak Tirolban, Rheinhessenben, Stiriában, Elsassban és Schonen szigeten [2].

A védelmi templomok között különlegességet képeznek az erdélyi székelyek és szászok templomai. Ezek nemcsak körfalakkal vannak ellátva, de

a templomok maguk is védelemre vannak berendezve. A benndorfi templom szentélye nemcsak padmalylyal (Machicaulis) van ellátva, de a padmalyok fölött még kis ablakos folyosó is húzódik, honnan a pap vezetése alatt az ellenséget lövésekkel fogadták.

Erdélyben ily templomok vannak Szász-Kézd, Martonhegy, Nagy-Csűr, Rozsonda, Keresztényfalu, Mese, Nagy-Ekemező, Nagy-Selyk, Rádos, Jakabfalva, Paratéj és egyéb szász helyeken. A székelyeknek Ilyefalván, Bölönön, Szent-Léleken, Zabolán és Sepsi-Szent-Györgyön vannak erősített templomai [3, 4] (456, 643, 644, 645. ábrák). A középkor első századaiban gyakran építettek a városokban is oly templomokat, melyek védelmül is szolgáltak; felemlítem csak a szalavári, fejérvári, pécsi, pozsonyi és a nagyváradi főtemplomokat [5].

Némely hegyes vidéki városban a hegyen álló főtemplom képezte Akropolis gyanánt a város erősített várát, hová a lakosok szükség esetében menekülhettek és magukat védelmezhették. Ilyen Körmöczbánya, Beszterczebánya és Selmecz; utóbbinak temploma a XV. században újonnan épült, de tartván a törököktől, a XVI. században a templom középhajójának boltozatát eltávolítva, a középhajót udvarrá változtatták át; a két mellékhajó nagy ablakait és a támpillérek közötti üreget befalaztatván, katonai laktanyává alakították, a templom nyugati kapuját pedig propugnáculum-féle erődítménynyel látták el.

Trencsénben a városi templom a vár és város közötti hegylejtő közepén állván, a vár erődítményébe van bevonva és onnan is megvédelmezhető a vár [5]. *Kajnán* a városi templom és Pozsonyban a Szt-Miklós temploma a vár tőszomszédságában a vár védelme alatt állott [7]. Ezen viszony több helyen fordul elő. A pozsonyi koronázási templom nyugati része is védelemre volt berendezve.

Jegyzetek. 1. Osztrák-Magyar Monarchia 95. f. 277. l. — 2. Clemen 1883. 19. l. — 3. Müller: Mittheilungen 1837. 211. l. és Kővári 240. l. — 4. Orbán Balázs III. k. 35., 112., 46., 4. ll. — 5. Henszlmann: Ásatások 474. l. — 6. Saját felvételem. — 7. Brinkmann 13. l.

Tetőburok. A várak egyes épületei eleinte szalmával voltak befedve, de csakhamar meggyőződtek arról, hogy támadások alkalmával a gyújtónyilak a várat elpusztíthatják, azért előbb zsindelyeket, a XII. század elejétől pedig téglákat vagy palát használtak, ha azt a vár közelében találták, sőt Schultz állítása szerint a tégla és pala mellett ónlemezt is. A csúcsíves korban használtak különböző színű fénymázas lapos téglákat, mint ezt a csúcsíves stílű templomok tetején ma is láthatjuk. Eschenbachi Wolfram a Parziválban Schastelmarveil tetejét mint színekben pompázót említi [2]. Eichbüchel vár tetőzete nyelvalakú téglákkal (en écailles) van befedve, minőket a XII. századbeli miniature festményeken is gyakran látni [3].

Az 1444-ben elpusztított Moosburg romjai közt zöld románczos téglákat találtak. A régiségtárakban gyakran látunk középkori csinos tetőzettéglákat, de azok korára nézve a vélemények eltérnek, mert példul. Essenwein a Rosgarten-múzeumban lévő lapos téglákat XII—XIII. századba helyezi, Mothes pedig azt

állitja: hogy úgy látszik, miszerint a XIV. század vége előtt lapos téglák nem használtattak [4].

Abban a szakírók megegyeznek, hogy a homorú és domború téglák megelőzték a lapos téglákat (Priependách, Nonnen & Mönche) [5].

A lapos téglákat az egyik végén kiszökelő gömbbel (Nasen) akasztották a tetőléczekre, a másik végüknek különféle alakja volt és pedig a XV. században (457. *a)* ábra) háromszögben, a XV. és XVI. században (457. *b)* csúcsívben, a XVI. és XVII. században félkörben (46 7. *c)* és a XVII. században elliptikus vonalban végződnek (457. *d)* ábra) A domború téglákat (Priependach) már Krisztus után a II. században, Németországban pedig a XI. században ismerték (458. ábra).

Az ezekhez hasonló ú. n. »Passziegel« a XII. századtól fordul elő és úgy használták, hogy az egyik téglának homorú oldalát borítja a másik téglának domború oldala (459. ábra), magyarul kapocstéglának neveztetnénk. Ennek egy változata a XIV. századtól kezdve használt ú. n. »Dachpfanne«, mely abban különbözik az előbbitől, hogy jóval szélesebb és laposabb (460. ábra). A tetőtéglák egy másik neme a horgastégla (Krempziegel), melynek két hosszoldala derékszögben fel és le van hajtva (461. ábra), a római párkányos tetőtégla (Dachpfanne, Bortziegel) két oldala egyenlően van felhajtva. Hol a téglák egymás mellé vannak illesztve, ott baráttéglával fedték be (462. ábra).

Utóbbi két téglanemet déli Németországban, Steierben, Krajnában, Tirolban, Svájczban és Felső-Olaszországban a középkorban használták és az említett országok várainak romjaiban gyakran találhatók. A tetőélekre domború téglákat (Mönchziegel) tettek [6]. Hazánkban a rombadőlt várak tetőburokjainak nyomait nem találtam s így a törmelék felásása nélkül constatálni nem lehet, vajjon mily burokkal volt a vár befödve; a lakott várak pedig jelenleg divó burkolatúak. Hazánkban fennmaradt adatok leginkább zsindelyt említenek

Jegyzetek. 1. Köhler III. kt. I. szak. 408. l. — 2. Schultz I. kt. 95 l. — 3. Feil 42. l. — 4. Zeller 273. l. — 5. Piper 455. l. — 6. Mothes szótár I. kt. 168. l.

Tetőzet. A románkori tetők alacsonyak voltak, lejtőjük vagy 30 szögfokot képezett; a csúcsíves kor felé, midőn minden épületvonal felfelé törekedett, a tető lejtőszöge 65 fokot is ért el. A szakírók nézetei a tetőzetet illetőleg, egymástól eltérők; némelyek állítása szerint a palotahelyiségeknek, főleg a lovagteremnek csak lapos födele volt, mások állítása szerint a tetőzet egyáltalán csak ideiglenes, azaz eltávolitható volt, mivel ostrom idején a lejtős tető akadályozta az egyes helyiségek megvédését. Azért könnyen szétbontható, fából készült tetőzetet használtak, melynek gyors eltávolítása után a lapos födélről védelmezték az illető várrészeket. Némely helyen a tető befödésére ónt is használtak. Ez oly anyag, melynek egyes részeit össze kellett forrasztani, hogy vízmentes legyen; ily tetők szétbontása nem is volt szükséges, mert az anyag tűzmentes. Ha a középkorban a lejtős tető ónnal való befödéséhez értettek, nem lehet feltenni, hogy a lapos tetőt szintén ne tudták volna vízmentesen ónnal befödni [1]. Hochkönigsburg vár lovagterméről Viollet

le Duc azt állítja, hogy a mennyezet gerendáin a vízfolyás czéljából alapos köveket lejtősen fektették és hogy ott három ágyút alkalmaztak a kaputorony megvédésére. Piper mindezen különböző nézeteket megczáfolja és saját nézetét abban foglalja össze, hogy előfordulhatott eset, mikor a palota egyes részeinek lapos teteje volt, de ez csak kivétel lehetett. Az egyes épületeken födeles tető volt. Az esőzések ellen a házakat lejtős tetővel kellett megvédeni már azért is, mert a középkori építők tökéletes, tartós, lapos, esőmentes tetőt késziteni nem tudtak; Piper hozzá teszi azt is, hogy mint jelenleg, úgy évszázadok előtt is az északi vidékeken a tetőzetek a gyakori esőzések és havazások miatt magasak, ellenben a déli vidékcn alacsonyabbak voltak, mint az Dél-Tirolban és Olaszországban még ma is szokásos.

Igazolja Piper nézetét azon körülmény is, hogy a történelem sok várat említ, melyet az ellenség felgyújtott s úgy pusztultak el. Már pedig ha a váraknak nem volt tetője, a lapos tető és a körfalak nem éghettek meg. Ha lehetett, a palotát úgy épitették, hogy kifelé nem volt tető, hanem tűzfal; a palota udvara felé ily esetben félereszre alkalmazták, mint pl. Trencsénben, Erdélyben Törcsvár és a kőhalmi vár öregtornyai is féleresz-tetővel vannak ellátva. Ezt azért tették, hogy az ellenségnek a várba röpitett tüzes nyilai a palota tetőjét, melyet a magas tűzfal megvédett, ne érjék el [2].

Európa szerte igen gyakran raktak a tornyokra kősüveget, ilyen pl. Strakonić és Kokožin (Csehország) (463. ábra) [3]. A thüringi hegyvidéken is szokásos volt a tornyokra kősüveget tenni, mint pl. Crossen vár öregtornyán [4].

Hazánkban a pozsonyi székesegyház levéltárába vezető lépcsőházon (17. ábra), Lánzsér és Somlyó várban találtam kerekalakú, a lakószobák közé beépített kősüveges helyiséget: ez utóbbi két helyiség falai egész a kősüvegig épek. De nincsenek a falakon oly nyomok, melyekről a helyiség rendeltetésére következtetni lehetne.

Némely helyen, különösen a lovagtermeknek és kápolnáknak nincsen mennyezete, hanem csak tetővel vannak fedve, ily esetben a tető benső része színes díszítményekkel és faragványokkal van ékesitve. Ennek kitünő példáját (215. ábrán) a wartburgi lovagtermen látni, a 464. ábrán pedig annak tetőkötőjét (Dachbinder) mutatom be [5].

A várakban előforduló tetőnemeket következőkben mutatom be és pedig a nyereg- vagy oromtetőt (Giebel- oder Satteldach) a 465. ábrán, a sisaktetőt (Helmdach), mely többoldalú szabályos gúla, a 466. ábrán, a kúptetőt (Kegeldach) a 467. ábrán, a párhuzamos tetőt (Paralelldach), midőn az épületen egy vagy több nyeregtető párhuzamosan nyugszik, pl. Montargis vár egyik részében (Францziaország), a 468. ábrán [6], a félereszt (Pultdach) a 469. ábrán, a kontytetőt (Walmdach) a 470. ábrán, a sátortetőt (Zeltdach) a 471. ábrán [7].

Megjegyzem, hogy a középkorban a magastetők sarkvonalait szerkezeti és aesthetikai okoknál fogva rendesen megtörték (470. ábra).

Jegyzetek. 1. Cori 63. l. és Schultz I. k. 95. l. — 2. Piper 455. l. — 3. Lind II. k. 77. l. — 4. Brinkmann 170. l. — 5. Ritgen 170. l. — Viollet 115. l. — 7. Mothes Lexicon I. k. 312. l.

Tolóhíd. Az úgynevezett farkasvermek nemcsak a kapu előtt fordulnak elő, hanem a kapucsarnokban is. Hogy pedig a közlekedés akadályozva ne legyen, béke idején tolóhíddal voltak ellátva.

Ezen hidak szerkezete körülbelül olyan volt, mint a hajókikötésnél a mozgatható hidak, melyek a járművet a kikötővel összekötik. Ott, a hol esetleg teherrel megrakott állatok is jártak ki s be a kapucsarnokon, erős gerendák voltak szorosan egymás mellé rakva; de mihelyt látták, hogy az ellenség a kapu előtt van, azokat rögtön elszedték [1].

Jegyzet. 1. Näher: Städte 64. l.

Tornyok. A tornyok rendeltetésük, alakjuk és nagyságukra nézve különbözők lévén, ezeket következőkben mutatom be és pedig:

a) **Faltorony.** Hol a rómaiak foglalásokat tettek és állandóan letelepedtek, biztosság kedvéért erődítményeket (castrumokat) építettek. Ily erődítmények erős toronyból (praetorium) állottak, hol a parancsnok lakott, a hadijelvények és tartalékfegyverek őriztettek. A torony körül a katonaság tanyái voltak elhelyezve, az egészet tornyokkal ellátott erős fal vette körül [1].

A faltornyoknál rendszert konstatálni nem lehetett, mivel használtak négyszögű, félkörives, sőt kerék tornyokat is; az egymástól való távolság is különböző volt; részben ür, részben tömör tornyok is fordultak elő.

Midőn a rómaiak kénytelenek voltak visszavonulni, otthagyván castrumaikat, a helyökre telepedő nép ezeket elfoglalta, pl. Strassburgot, Salzburgot stb.

A rendes hadiszállásokon kivül a rómaiak számos elkülönitett tornyokat is építettek, onnan a vidéket megfigyelendők. Habár a rómaiak utódai, már gyűlöletből is, sok ily erődítményt elpusztítottak, mégis belátva azok czélszerűségét, gyakran magok számára használták fel, különösen a Rajna vidékén. De a Duna mentén is tapasztalni, hogy ilyen római tornyok magvát képezték a későbbi középkori váraknak.

A mi a faltornyok építését a középkori váraknál illeti, azt tapasztaljuk, hogy ezeket a legrégibb eredetű váraknál, minők Gelnhausen, Wartburg, Münzenberg, Steinsberg stb., már azért sem alkalmazták, mert a várak fekvése oly czélszerűen volt választva, hogy a természetes talajképződés nélkülözhetővé tette e védelmi eszközt. A keresztes hadjáratok előtt tehát faltornyokat nem építettek [2].

A szakírók megegyeznek abban, hogy az európai váraknál a faltornyokat csak a XIII. század elején kezdették építeni, midőn a keresztesek megismervén keleten, czélszerűségüket belátták s Európába átplántálták. Szükségessé tette a faltornyokat még azon körülmény is, hogy keleten a keresztesek nemcsak számszeríjjal, hanem egyéb kifejlődött támadó hadiszerekkel ismerkedtek meg; ezen újításokkal szemben a régi építési módszer czélszerűtlennek bizonyulván, a falakat közben épített tornyok által kellett biztositani, a mint azt keleten látták volt.

I. Richárd angol királynak tulajdonítják a félkörives faltornyok első alkalmazását [12]. Találunk ugyan a legrégibb váraknál is sikátort és faltornyokat,

de ezeket a XIII. századtól kezdve építették a régi várhoz, miután a támadó hadieszközök is mindinkább kifejlődtek. Különösen gyakoriak a faltornyok a lőporfegyverek használatának elterjedésével.

Faltornyok mindenekelőtt a körfalak sarkain és ha szükségesnek mutatkozott, a fal mentén épültek. Néhol a körfalat a talajképzés folytán ki- vagy beszökve kellett építeni, ilyenkor a két falat összekötő nyakfal helyére tornyot építettek, hogy a két falat oldalpásztázni lehessen, ily torony Prozelten várban (Tirol) van (472. ábra).

A tornyok egymástól való távolságát illetőleg néhol azok 3—4 m-re állanak egymástól, mint pl. Gaillard várnál (473. ábra) [4], de többnyire 40—50 méter, vagyis íjjlövésnyi távolságra vannak oly czélból, hogy a courtinát két oldalról lehessen pásztázni.

A faltornyok magassága is különböző; némely helyen alig magasabbak a körfalnál, de többnyire egy emelettel magasabbak, hogy több védőt lehessen elhelyezni és az ostrom menetét áttekinteni. A sarktornyok mindig jóval magasabbak voltak.

Nagyságukra nézve is különbözőek, de többnyire oly nagyok, hogy egy-egy emeleten 10—15 védőt lehetett felállítani, tehát 20—30 m² térfogatúak voltak. A falból való kiszökésük is különböző volt és 1—4 méter között váltakozott.

Sok helyen a faltornyok nincsenek egymással összekötve, hanem minden torony külön önálló védőtestet képezett. Ilynemű tornyoknál az emeletre való feljárás kis erős, belül gerendával elzárható ajtócskán át, a falban épült csigalépcsőn történt, mely nem ritkán be volt boltozva. A lapos tetőre létrákon jártak fel. A lapos tető rendesen erős gerendákból készült, melyek vagy gyámköveken nyugodtak vagy a falba voltak beillesztve. Gyakran padmalyt vagy rovátkákat alkalmaztak a faltornyokon, pl. Avignonban.

Béke idején a tornyok laktanyákul, alsó helyiségeik némely helyen börtönül, sőt lőportárul is szolgáltak.

A XIV. századtól kezdve a faltornyokba való feljárás gyakran nyilt lépcsőkön történt, mint az a 474. ábrán Eigues-Mortes várnál látható, vagy pedig a gyilokjáró kötötte össze egymással a tornyokat; ily esetben a torony két oldalán kis ajtócska volt, hogy a védők egy erősen ostromolt torony segítségére mehessenek, a nélkül, hogy a falról az udvarba kelljen lemenni (124. ábra). Némely helyen a toronynak a vár felé irányuló oldalán gyámköveken folyosó volt alkalmazva. A közlekedés a falon ily módon is megvolt a nélkül, hogy a tornyon keresztül kellett volna menni (130. ábra) [5].

A faltornyok alakjukra nézve is különbözők.

Vannak négyszögűek. Ezeken könnyű volt rést törni, mert ha az ellenség embere a toronyhoz jutott és a támadóknak sikerült a védőket a toronynak kifelé néző oldaláról nyilazás által elriasztani, a résttörő embert oldalról veszély nem fenyegette, minthogy a toronyfal holtpontjánál őt a lövések nem bánthatták (475. ábra). Azért az ellenség inkább a négyszögű tornyon iparkodott rést törni mint a courtinán, mivel ott oldalpásztázásba vehették a

tornyokról. A négyszögű toronynak még az a hátránya is volt, hogy a sarkokat az ágyúk használatával könnyű volt kitörni.

Jobbak voltak a köríves tornyok. Ezek az ágyúlövegeknek jobban ellentállottak; a holtpont területe kisebb lett ugyan, de még mindig maradt oly nagy hely, hogy a résttörő könnyen végezhette munkáját, mert a körfalról reá irányzott lövegek őt nem érhették (476. ábra).

Francziaországban a XIII. század végén ezen is kezdettek segíteni oly módon, hogy a félköríves vagy kerek torony megtámadható oldalán tömör háromszöget építettek és a faltornyokat általában nagyobbra készítették. Ily szerkezetű tornyoknál a holtpont megszünt, a torony pedig éppen a kényes részén sokkal erősebbé vált. Carcassonne várnál van több ilyen faltorony (477. ábra). Némely helyen a torony említett oldalát csúcsívvel vagy szögben alkották, ilyeneket Loches és Provins várban találni (478. ábra). Hazánkban Lánzsér, Szepesvár és Fraknóvár öregtornya ily alakú.

Ámbár e tornyoknak előnyei megvoltak, a XIV. században épült Avignon várat mégis négyszögű faltornyokkal látták el; igaz ugyan, hogy ezek lapos tetejű vérttornyok s igen szép, mintaszerű padmalylyal vannak ellátva (555. ábra) [6].

Az imént leírt tornyok egymástól való távolságát, alakjukat, szóval minden körülményeit Európa szerte, úgy hazánkban is egyenlőkép találjuk.

A középkori faltornyok, az íjjal, számszeríjjal és szakállas puskával való védelemnek még megfeleltek; de mióta az ágyúkat kezdették ostromoknál használni, a várurak is kénytelenek voltak váraikat megfelelő védelembe helyezni. A magas tornyokat az ágyuk csakhamar szétzúzták, miáltal az eddigi lapostető hasznavehetetlen lett, azért a magas tornyokat részben lebontották, a torony tetején ágyúknak szolgáló lövőlyukakat vágtak a nyílrések helyébe, de az eddigi tornyok emeleteinek alacsonysága és kicsisége ágyúk elhelyezésére nem volt alkalmas, mert mihelyt pár lövést tettek ágyúval, a helyiség úgy megtelt lőporfüsttel, hogy a toronyban lévőknek menekülniök kellett a füst miatt.

A XV. század elején az ágyúk gyors elterjedése meglepte a várurakat és városokat, azért a falak és tornyok alapos átalakulása elodázhatlan szükséggé vált. Tettek is kisérleteket, de csak a XVI. század vége felé sikerült a tornyokat úgy építeni, hogy egyrészt az ellenség lövegeinek lehetőleg ellentálljanak, másrészt pedig, hogy az ütegek felállítása és használata lehetőleg biztos legyen.

Így bontották le pl. a XV. század vége felé Langres vár falait és faltornyait és helyettük a falakat alacsonyabbra, de sokkal erősebbre, a faltornyokat pedig nagyobbra és erősebbre építtették.

Puy-Saint-Front de Périgueus vár négyszögű faltornyát átalakították oly módon, hogy a torony kifelé néző oldalán két és a courtinafalak felé földszint egy-egy vízszintes rést törtek ágyúk számára. Az ágyúrések felett szelelő lyukakat vájtak oly czélból, hogy azokon kihúzódjék a füst. A boltozatot kőből készítették, hogy azt a toronyra hajított lövegek át ne törjék. Az eme-

leten a réseket meghagyták s oda szakállas puskás embereket állítottak részt veendők a védelemben; némely helyen meghagyták a padmalyos lapostetőt.

Ezen átalakítással azonban nem értek czélt, mert a füst a réseken nem távozott, s ha az ellenség az üteget a torony sarkával szemközt állította fel, a toronyban levő ágyúkat az ellenséges üteg felé irányozni nem lehetett (479., 480. ábra.) Schaffhausen város a XV. század végén átalakíttatván erődítményeit, s újakat építtetvén, a faltornyokat a tetővel együtt kőből készíttette, a tető fölött nyílásokkal ellátott hengert (Laterne) és erre ismét kőtetőt helyeztetett. (481. ábra.) E toronyban a füst többé nem okozott annyi alkalmatlanságot s így már jelentékeny haladás volt. Sutter és Schneider (Thurmbuch 37. l.) szerint két ily tornyot építettek Solothurnban és a báseli kapu megerősítése czéljából.

Nürnbergben a tornyokat szintén átalakították. Az ágyú lövőlyuk mellett még két rést hagytak a szakállas puskások számára, azonkívül a padozaton is hagytak körülfutó rést, melyen a toronyhoz közeledő ellenséget iparkodtak puskalövésekkel visszariasztani (302. ábra) [7].

Ezen újításokkal sem érték el teljesen a czélt, mert a kő kemény lévén és a torony nagyobb kövekből épülvén, ha azokat több ágyúlöveg érte, a kövek szétrepedtek, a mi a réstörést nagyon előmozdította. Ellenben a tégla kis méretű, az anyag jóval puhább a kőnél, az ágyúgolyónak enged, a golyó nem hatolt be mélyen s ha ki is tört egy-két tégla, a rés sokkal kisebb lett mint a kőfalnál. A XVI. század második felében az ütegtornyokat mindenfelé vastag téglafalból építették, a lövőlyukakat úgy alkották, hogy az ágyú csövét lövéskor a falból kitolni lehessen; erős boltozatot emeltek, föléje pedig földet hánytak, hogy a reá eső nagyobb lövegek azt át ne törhessék.

A lapostetőre sánczkosarak mögött szintén ágyúkat helyeztek.

A középkori várak építésénél főleg arra ügyeltek, hogy az egyes épületeket kis térségen összeszorítva, inkább magasra építsék, hová a támadók kődobálásai nem érhettek; tehát a törekvés felfelé irányult; azonfelül könnyebb volt a védelem, mert kisebb tért kellett védeni és kevesebb őrséget tartani.

Más viszonyokat találunk a városoknál. A városok nem épültek hegyeken, hanem inkább síkon, a lakosok száma nagy volt, nagy helyet kellett körülkeríteni védelmi czélból, így a városok sokkal bővebben használták a faltornyokat; de volt is, a ki a várost megvédje, mert az összes fegyverfogható férfiak, polgárok és segédmunkásaik, sőt — mint a történelemből tudjuk — az asszonyok is hathatós részt vettek a védelemben.

Találunk is sok faltornyot a városokban, így Rómának már a X. században 381, Milánónak 1037-ben 300 [8], Köln városának 120 faltornya volt [9].

Régibb képekből látni, hogy hazánk városai is bőven alkalmazták a faltornyokat. Kassának 18, Egernek 8, Nagyszombatnak 28, Fejérvárnak 16 faltornya volt és Nagyszebennek még ma is megvannak igen szép szerkezetű faltornyai (482. ábra) [10].

Hazánk várait illetőleg felemlítem, hogy azok többnyire úgy épültek, hogy faltornyokra szükség nem volt, miután rohammentes sziklán állottak úgy, hogy

csak a kapu körül gondoskodtak erősebb védelmi eszközökről. Vannak azonban hazánkban is várak, melyekben faltornyokat találunk. Trencsén várnak csak egy faltornya van (647 alaprajz 26. szám), Bozók várnak ellenben öt erős kerek faltornya, Csábrágnak 2, Lánzsérnak 4, Tapolcsánynak 1, Aponynak 1, Bajmócznak 1, Nagy-Sárosnak 14 különféle. Sztrencsénben, Beczkón, Lietaván, Ledniczén, Temetvényen nincsen faltorony.

Az ágyúk használatától fogva azonban hazánkban is épültek tornyok, bástyák ágyúk elhelyezésére. Ilyeneket találunk Lietaván, Trencsényben, Beczkón. Különösen gyakoriak a kapu megvédése czéljából, úgy mint azt Trencsén, Dévény, Temetvény, Detrekő, Fülek, Német-Ujvár és más váraknál tapasztaljuk.

Némely helyen két, sőt három emeletes ütegtornyok is voltak; mind a két emeleten, valamint a földszinten ágyúk helyeztettek el; ilyen pl. Schaffhausen várnak egyik tornya [11], hazánkban pedig Fülek és Német-Ujvár kaputornyai (120. ábra).

Jegyzetek. 1. Krieg 17—19. l. — 2. Piper 274 és Viollet le Duc III. k. 105. l. — 3. Piper 277. l. — 4. Merimé 49. l. — 5. Merimé 51. l. — 6. Viollet 103. és 126. l. — 7. Viollet 166., 170., 219. l. — 8. Köhler III. kt. I. rész. 346. l. — 9. Essenwein 24. l. — 10. Pirksteiner Handgriffe és Lind III. k. 194. l. — 11. Viollet 168. l. Schulte Brühl I. k. XV. l.

b) **Figyelőtornyocska** (Lugins Laud, Echanguette). Hogy a várbeliek a vidéket minden irányban szemmel tarthassák, az öregtornyon, őrtornyon s egyéb megfigyelő helyiségeken kívül, a várfalak sarkain kis tornyocskákat emeltek ott, hol ezt szükségesnek látták. Ezeknek megfigyelési czéljuk lévén, oly kicsinyek voltak, hogy csak egy ember fért el bennük kényelmesen.

Ezen kőből épült tornyocskák résekkel voltak ellátva és rendesen kősüveggel tetőzve. Innen az őr minden irányban megfigyelhette a környéket.

Fellépnek e tornyocskák a XIII. század elején és nemcsak váraknál, de különösen városoknál gyakran használták.

Hazánkban Trencsén vár 70. számú, a templom felé néző sikátorfal a végén találtam egy, már elpusztult tornyocskának a falból kiszökő gyámköveit. Sümegen a figyelőtornyocska szintén egy körfal sarkán, gyámkövek nélkül a falra emeltetett (654. ábra). A 483. ábra mutatja Rottenburg városának egyik tornyocskáját [1].

Nyitrán a püspöki várban minden bástyaszögleten van figyelőtornyocska, de ezek a XVII. században épültek, midőn a várat Vauban rendszere szerint átalakították, úgyszintén van Komáromban is; Vajda-Hunyadon a kápolna melletti bástyának egyik sarkán van figyelőtornyocska (527. ábra). Városokban a kaputornyok tetőgerinczein nem ritkán találni kis őrtornyocskákat. Ezek is a vidék megfigyelésére szolgáltak. Ilyenek vannak Freistadton, Welsen (490. ábra), Kremsen és más helyeken. Templomok tetőgerinczein is vannak ilynemű tornyocskák, ezekbe a halotti harang van elhelyezve [2].

Jegyzetek. 1. Näher: Städte 43. l. és Merimé 45. l. — 2. Lind III. kötet. 120. l.

c) **Fióktorony** (Butterfassthurm). Tornyok a várak fővédő eszközei lévén, a várurak törekvése oda irányult, hogy azokba veszedelem idején minél nagyobb őrséget lehessen helyezni; ezt úgy érték el, ha a torony felső részéből egy másik kisebb tornyot emeltek ki néhány méter magasságra. Az ily torony kisebb részének lapos tetején és az e szerkezet által támadt folyosón is helyezhettek el védőket; a kistoronynak még azon előnye is volt, hogy onnan a kilátási kör nagyobb volt és a vár körüli mozgalmakat jobban áttekinthették. E fiók- vagy a német elnevezés szerint köpülőtornyok szerkezete kétféle; vagy a vastagabb toronyteteje körül alkalmaztak padmalyt és a kisebb tornyot a vastagabb torony falán följebb emelték, mint az Auerberg várnál (Hessen) történt (384. ábra, l. még 463. ábrát) [1], vagy a vastagtorony tetején a fal belső oldalán a kisebb tornyot vékonyabb fallal tovább emelték; erre való példa Freudenberg vár (Rajnán) (487. ábra).

A torony mindkét tetejére rovátokat alkalmaztak. Előfordulnak ily köpülőtornyok mint öreg- és faltornyok, különösen a kapuk vagy várösvények közelében. Alakjukra nézve különbözők. Ausztriában Laa városkának köpülőtornya szabályos hatszögű és még arról is nevezetes, hogy a kisebb torony közepén is volt gyámköveken épült folyosó; e szerint egymás fölött három sorban állíthattak védőket (488. ábra) [2].

Weitenek várnak (Ausztria) köpülőtornya négyszögű, a kisebb torony hegyes tetővel van fedve (489. ábra) [3]. Az auerbergi torony kerek. Nagyszabású Freudenberg várnak (Rajnán) négyszögű köpülőalakú öregtornya (Main folyó mellett), ennél három torony emelkedik ki, egyik a másikából (487. ábra) [4].

Köpülőtornyokat a XIV. század végétől kezdve építettek. Hazánkban ilynemüt csak Szalánez várban találtam. A kerek torony erősebb felső részét erős gyámkövek veszik körül, hol a védők egy része foglalt helyet; a torony felső részének fala 60 cm-rel keskenyebb, mint a torony alsó része (638*a*. ábra) [5].

Jegyzetek. 1. Piper 394. l. — 2. Lind III. köt. 163. l. — 3. Lind III. köt. 173. l. — 4. Piper 245. l. — 5. Saját felvételem.

d) **Harangtorony** (Glockenthurm, Beffroi). Némelyek az öregtornyot donjonnak, mások beffroinak hívják. Újabb szakírók donjon alatt öregtornyot, beffroi elnevezés alatt pedig harangtornyot értenek, minők csakis városokban s többnyire a városházban találhatók, mint pl. Budapesten a lebontott városházán, Nagy-Szombatban, Pozsonyban, Sopronban és sok más helyen [1]. A 485. ábra alatt látni Sopron város harangtornyát. Találni azonban várakban is harangtornyot, különösen ott, hol a várban templom vagy kápolna van mint pl. Vöröskő várban (Pozsony megye), Munkácson és Kis-Küküllőn.

Ezektől meg kell különböztetni a harang nélküli várostornyokat, melyeket őrködés céljából gyakran a kapuk fölé építettek. Ilyen Pozsonyban a Szent Mihály-torony, mely (a süveget nem számítva) 40 m magas. — Sutter és Schneider (Thurmbuchban) számos gyönyörű harangtornyot közölnek.

Jegyzet. 1. Sutter: Thurmbuch 66. l.

e) **Különített torony** (Detachirter Thurm, Specula). A középkori várak védelmi eszközei közé tartoznak a különített tornyok. Már a rómaiak emeltek különített tornyokat, főleg oly helyeken, hol az idegen ország felé magaslatok képezték a határt. Innen figyelték meg a betörni szándékozó ellenséget és jelt adtak a castrum parancsnokának. E tornyok különösen a Rajna vidéken voltak gyakoriak, de találni más vidéken is, mint pl. Livius XXXI. kötetben mondja: »Multas et locis altis positas turres habet Hispania, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur«, tehát az utak biztosításául is szolgáltak.

A rómaiaktól fennmaradt ily speculákat a középkorban részint várakká alakították át, részint rendeltetésükben meghagyták, sőt ezek czélszerűségét belátva, újakat is építettek. Nagyságuk 16—144 m^3 térfogat között váltakozik, kőből épültek, bejárás csak az emeleten volt, hová létrán mentek. Néhol árokkal és czölöpfallal vették körül. Csak akkor szolgáltak a különített tornyok védelmül, ha a várhoz nagyon közel állottak, mint pl. Ortenburg (Karintiában) és Landskron (Elsassban) [1], hazánkban pedig Dévény és Csesznek várnál [2]. Az utóbbinál a torony a palota előtt külön sziklán áll; a közlekedést a repülőbürü eszközölte. Thüringiában Schauenforst várnak négy különített tornya van.

A vártól távolabbra eső különített őrtornyokkal találkozunk minden hegyes vidéken és pedig: Svájczban a Rajna mellett, a Bódeni tónál Bernig [3]. Ausztriában Frankenstein, Proseln, Petersburg, Trostburg, Klamm, Falkenstein, Pernstein, Scharnstein és Wasen váraknál [4]. Több csehországi várnak is volt ilynemű tornya, ilyenek: Gans, Kunozwarte, Karlsburg, Kameyk, Diakova, Waperna; ezek a XIV. században épültek [5]. Herrenstein vár őrtornya oly czélból épült, hogy Riesenburg vár hatalmas urát lehessen megfigyelni [6]. Hazánkban különített tornyot, a mely a várhoz oly közel fekszik, hogy annak védelmében részt vehetett, csak Dévény és Csesznek várnál találtam (486. ábra). A vártól távoleső őrtornyot találtam Csókakővárnál, a Vértes hegyekben fekvő Moór község közelében és Znió várnál (Turócz megye). Utóbbinak fekvése igen czélszerű, mert onnan az egész Nyitra völgyet át lehetett tekinteni.

Nemcsak várakban, hanem városokban is fordulnak elő ilynemű tornyok, pl. a Korpona város mellett fekvő magasabb dombon álló kis torony oly czélból épült, hogy onnan a törökök mozgalmait figyelhessék meg. A Selmecz mellett fekvő úgynevezett »szűztorony« is csak különített őrtoronynak tekinthető. Nagy-Szebennek a hegyek felé fekvő előhegységén, a város falától vagy 100 m távolságban két erős köríves torony áll; ezek vagy 150 m távolságban vannak egymástól és nemcsak megfigyelő, de védelmi czéljuk is volt, minthogy ágyúlövőlyukkal vannak ellátva [7]. A török csapatok megfigyelése czéljából Murány vár környékén és pedig Jolsván, Tapolczon és Süveten (Gömör megyében) emeltek különített tornyokat [8].

Jegyzetek. 1. Piper 62., 281. l. — 2. Saját felvételem. — 3. Zeller 264. l. — 4. Clemen 1894. évi kötet 32. lap. — 5. Mittheilungen 1874. 19. lap. — 6. Heber II. köt. 170. l. — 7. Az ezredéves kiállításon látható volt városnak plasztikus képe. — 8. Tomasik 49. l.

f) **Öregtorony, főtorony, nebojszatorony** (Berchfrit, Donjon). Öregtoronynak nevezzük a várnak azon erős és nagy tornyát, hová a várbeliek menekültek, midőn a vár többi része az ellenség kezébe került. Ezen utolsó menhelyen is csak rövid ideig, t. i. csak addig tarthatták magukat, míg valamely szomszédos jóakaró várúr felmentő segítséget küldött, vagy a vár átadása iránt alkudozások folytak. Kivételesen vannak várak, melyeknek nincs öregtornyuk, de minthogy némely várban egynél több is van, mondhatjuk, hogy számra nézve az öregtornyok körülbelül megegyeznek a várak számával és így Európa szerte ezrekre tehetők. Szerkezetük, nagyságuk, belső berendezésük, védelmi fölszerelésük oly különböző, hogy arról külön könyvet lehetne írni, itt tehát csak a főbb és érdekesebb typusokra szorítkozom.

Részint a római »praetorium«-ok, részint a »Motta« szolgáltak mintául az öregtorony építésére; ebből kifolyólag biztosra vehetjük, hogy már a IX-ik század elején kezdettek öregtornyokat építeni. Későbben a körfalakon belül még más védő- és lakóhelyiségekkel kibővítve, keletkezett a középkori vár.

A szaktudósokat leginkább az a kérdés foglalkoztatja: vajjon négyszögű vagy kerek tornyokat építettek-e először? Cohausen, Näher, Köhler, Krieg, Essenwein, Viollet le Duc nézete szerint az első öregtornyok négyszögűek voltak, csak a XII. század végén kezdettek kerek tornyokat építeni. Piper jeles munkájában nevezett írókkal polemizálva és példákra hivatkozva, constatálja azt, hogy a kerek és négyszögalakú öregtornyok már nagyon korán együttesen találhatók s hogy némely vidéken a négyszögű, másutt pedig a kerek öregtornyok találhatók nagyobb számban; továbbá, hogy némely vidéken a kerek tornyok csakugyan a XII. században lépnek fel. Svájczról állítják, hogy ott kerek tornyokat csak a XIII. században kezdettek építeni [1].

De Caumont, Francziaországból XI. és XII. századból származó számos öregtornyot közöl, melyek négyszögűek és szerinte csak a XIII. század végéről származnak a kerekalakúak.

A XIII. századtól kezdve a négyszögű és kerek öregtorony vegyesen van alkalmazva, úgy azonban, hogy a kerek torony a túlnyomó. A XIV. és XV. század is megtartotta mindkét alakot, de vegyes alakúak is fordulnak elő e századokban [2]. Az valószínű, hogy egyes vidéken négyszögű, másutt pedig kerek tornyok voltak kedveltebbek.

Hozzájárul az alakváltozáshoz a talaj különbsége is. Gyakran előfordult az az eset, hogy a várúr, talán akarata ellenére, a talajképzés miatt kényszerítve volt öregtornyának ilyen vagy olyan alakot adni, más helyen pedig a várúr kedvencz eszméjét követvén, adta meg öregtornyának az alakját [3]. Ugyan a talajképzés okozhatta azt is, hogy legkülönbözőbb alakú öregtornyokat találunk, mert vannak három-, öt-, hat-, hét- és nyolczszög-, sőt szabálytalan polygonalakúak is; ismét másokat találunk, melyek körszeletekből vannak összetéve. Sok helyen az öregtornyok egyik oldala vagy sarka jóval vastagabb a többinél; ennek okát abban találjuk, hogy a vastagabb toronyrész a megtámadható oldalon lévén, ott az ellenség rést ne törhessen. Más öregtornyok a melléjük csatolt lépcsőház által nyertek különböző alakokat.

Kerek tornyok vannak Stahrenburg (Ausztria), Osterburg (Meiningen), Kollmütz, Ottenstein (Ausztria), Hartenstein (Bajorország); négyszögűek Rauhenstein, Greifenstein, Lichtenfels, Hardegg osztrák várakban. Hazánkban kerek tornyok vannak Budetinben, Korlátkőn, Bajmóczon, Zólyom-Lipcsén, Saskőn és Bujákon, továbbá Szepesváron, Szalánczon és Lublón; négyszögűek pedig Vajda-Hunyadon, Tatán, Trencsénben, Temetvényen, Ghymesen, Tapolcsányban, Nagy-Sároson, Nedeczen, Füzéren, Tornán stb.

A különböző öregtornyokon szemlét tartva és példákat hozva fel, ezeket tapasztaljuk: háromszögű tornyok vannak Grenzau (Coblenz mellett), Raucheneck és Waldstein (Ausztria) és Bürglitz (Csehország) várakban, hazánkban Boldogkőn. Ötszögűeket találni Stolzenfels (Rajna), Hohlenfels (Nassau), Ortenberg (Elsass) és más váraknál. Hazánkban Léka, Szomolány, Hollókő és Makovicza ötszögűek. Moricburg Halle és Wilhelmsburg, Schmalkalden melletti várak öregtornyai hatszögűek. Hazánkban ilyet nem ismerek. Pfannberg vár öregtornya Ausztriában hétszögű, a harzi Stolberg és a badeni Steinsberg, nemkülönben Hoheneck, Garsch és Dobra (ausztriai várak) öregtornyai nyolczszögűek; ilyeneket sem ismerek hazánkban. Igen ritkán fordul elő a hasábalappal biró, ilyen a XIV. században épült Heukewalde vár öregtornya, a hallei és olbrücki (az Eifel mellett) [4].

Az összetett mértani alakú különböző öregtornyokat következőkben sorolom fel: a 492. ábra alattinál látni, hogy a négyzethez a megtámadható oldalon háromszög van csatolva, ilyen Hohenfels vár öregtornya Nassau mellett. A tornyok ily módon való megerősítését Francziaországban a XIII. században kezdették alkalmazni [5]. Hazánkban ilyet nem ismerek.

Az öt-, hat- és hétoldalú tornyoknál is, úgymint az említettnél, az építők szeme előtt lebegett az a czél, hogy ily sarkfalakon a lövegek ostrom alkalmával alig tehetnek nagy kárt; gyakran a talaj is mérvadó volt az alakra.

A 493. ábra alatti öregtorony az előbbiektől abban különbözik, hogy ez szabályos ötszög, de ürege hengeralakú. A »nürnbergi Römerthurm«-nál kiszökő háromszög, a négyszög egyik oldalához van építve (494. ábra). Ilyeneket hazánkban nem ismerek.

Francziaországban a XII. század vége felé Oroszlánszívű Richárd [6] a kerek torony elé háromszöget alkalmazott, miáltal a holtpontot (védtelen pont) megszüntette [7]. Falkenstein vár Harzban, Klingenberg vár Csehországban, hazánkban Szepesvár, Lánzsér és Fraknó bir ilynemű öregtoronynyal, (Schnabelthurm 477., 478. ábra) Kleeberg és Fünen váraknál a négyszög mellé félkörívet tettek, miáltal a megtámadható faloldal erősebb lett (495. ábra). Hazánkban ilyet nem ismerek.

Talajszűke miatt Hornberg vár (Hessen) kerekalakú öregtornyának az udvar felé eső részét nem kerítették ki, hanem egyenes falat húztak (496. ábra). Dreistein vár (Wasgau) öregtornyának rohammentes oldalán pedig a szűk sziklatalaj miatt körszeletalakú falat húztak (497. ábra).

Pfannberg vár (Steierország) szabályos nyolczszögű öregtornyának a várudvar felé irányuló fölösleges részéről egy szöget levágtak, miáltal szabály-

talan hétszög támadt (498. ábra). Grevenstein várnál (Rajnán) ellenben a szabályos nyolczszög támadható oldal felé irányuló részét, három szöggel toldották meg (499. ábra).

Altkreuz vár négyszögű és Runkel vár (Wiesbaden mellett) ötszögű öregtornyának két sarkát lekerítve találjuk (500. és 501. ábra).

Az öregtornyok falaihoz gyakran tettek lépcsőtornyot, miáltal azok alakja különféle módosításokat szenvedett, pl. Olbrück vár (Rajnán) öregtornyának egyik sarka kerek alakban szögel ki, hová a lépcsőket tették (502. ábra). Reichenberg és Eigenberg, rajnavidéki kerekalakú öregtornyoknál a lépcsőház három ívből szögel ki (503. ábra). Katz várnak (Rajnán) öregtornya mellé van építve a lépcsőtorony (504. ábra); ilyen Keresd vár öregtornya Segesvár mellett. A Dráva mellett fekvő Ortenberg várnak öregtornya kicsinynek bizonyulván, azt lépcsőháznak használták fel, melléje pedig jóval nagyobb öregtornyot építettek. Hogy a lépcsőtornyot egyik sarkával ékelték be az öregtoronyba, arra az építőket a talajviszony kényszerítette (505. ábra) [8]. Etampes vár öregtornya négy félkörből (506. ábra), Solidor vár (Francziaországban) pedig három félkörből áll (507. ábra). Blanquefort vár öregtornya hat kerek toronyból áll, melyek hasábalakú középtoronynyal vannak összekötve (508. ábra) [9]. A franczia Prornis várnál a négyzetalakú öregtoronynak erősen leférczelt sarkaihoz négy félkerek tornyot emeltek (509. ábra). Utóbbi két vár a XII. században épült [10]. Heidelberg várnak egyik erős sarktornya kerekalakú, a belsejének középpontja excentrikus a külső körhöz, miáltal a toronynak kifelé irányzott oldala sokkal erősebb, mint a belső (510. ábra); hasonló Landstuhl vár (Rajnán) öregtornya, csakhogy ez nem kör, hanem kerülék (511. ábra) [11].

Előfordulnak oly öregtornyok is, hol a külső fal köralakú, a torony belseje pedig négyzet és megfordítva, a külseje négyzet, a belseje ellenben henger (512. és 513. ábra). E jelenségek csakis a várúr szeszélyének tulajdoníthatók [12]. Hazánkban ilyen Somlyó vár.

Az imént felsorolt tornyok alapjai szabályos mértani, egyszerű vagy összetett alakot tüntetnek föl; vannak azonban olyan öregtornyok is, melyeknek alakja szabálytalan, ilyenek: Gutenberg (Csehország; 514. ábra), Greifenstein (Ausztria; 515. ábra), Randeck (Bajorország; 516. ábra), Hermannstein (Hessen; 517. ábra), Ortenburg (Bajorország; 518. ábra), Saarburg (Trier mellett; 519. ábra) [13]. Ilyen szabálytalan alapú öregtorony van Ausztriában, Seebenstein várban [14]. Az öregtornyok ily szabálytalan alapját csakis a talajképzésnek lehet tulajdonítani, mely nem engedte a torony szabályos alakú építését. Hazánkban szabálytalan alakú öregtorony Szalonak (520. ábra) és Jókő várban (521. ábra) van.

Az öregtornyokat, tekintettel a talajminőségre, mindig a legczélszerűbb helyre építették; azért a tornyok alapjai is különbözők. Keleten a keresztesek azt tanulták, hogy az öregtornyot meg kell óvni aláaknázás ellen, azért ha csak lehetett, a XII. század második felétől kezdve, a tornyot az aláásás megakadályozásának czéljából, sziklára építették [15], ily esetben a torony föld-

alatti helyiségét vagy a sziklába bevájták, mint az Regensburgban a római toronynál és Rosenberg vár öregtornyánál [16], hazánkban Trencsénben és Lietaván történt, vagy földalatti helyiséget nem csináltak, hanem a föld fölött a torony alsó részét vagy 3 méterre tömören építették, az aláásást ekképen akadályozandók meg. Ilyen a Hilpoldstein (Svájcz) vár öregtornya. Hazánkban ilyet nem ismerek.

Hol nem szikla, hanem humus volt a talaj, ott erős alapfalakat építettek a toronynak, a föld szine alá helyezvén a börtönt vagy éléstárat. Ilyenek Tannenburg (Württemberg), Kaltenburg (Bajorország), Calv (Württemberg), Bolkoburg, a Daliboroka torony, a Hradsin Prágában és Éger vár fekete tornya; utóbbinál a földfölötti helyiségből rézsút hagytak keskeny nyílást, melyen a gonosztevőket lebocsátották. Hazánkban csak Fraknó vár öregtornyát találtam ily módon épitve. Külföldön igen sok öregtorony van, hol az alsó helyiség nem föld alatt, hanem a vár talaja fölött van. A felemlített példákat kivéve, hazánkban seholsem találtam földalatti helyiséget az öregtornyokban, erre nézve Sztrecsen, Budetin, Tata, Ghymes, Appony, Nagy-Sáros, Szepes, Déva és Törcs várakat említem fel például.

Cohausen azt állítja [17], hogy a toronyfalak vastagsága, a belső ür a magassággal bizonyos mértani arányban áll, körülbelül oly módon, mint azt Henszlmann a középkori templomok építésénél kimutatta [18]. A tapasztalás ellenben mást bizonyít, azt t. i., hogy a legnagyobb szabálytalanság volt a szabály. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a fal vastagsága »átlag« úgy viszonylik a torony belső átmérőjéhez, mint 1 : 3. A várépítő urak, különösen, ha engedély nélkül építettek, nem használtak tanult építőmestereket, kik az arányszabályokat ismerték, hanem egyszerű munkásokat, a minőkre épen szert tehettek; de nem is volt szükség különösen képzett munkásokra, mert csakis az kívántatott tőlük, hogy egyszerű falat rendesen emeljenek. Kivételt képeznek oly ritkább tornyok, hol a szakszerű művezetés szükséges volt s nemcsak egyszerű falról, hanem díszítésről és complicáltabb szerkezetű tornyokról volt szó.

A mit a külföldi öregtornyok arányszabálytalanságáról említettem, az áll hazai várainkról is.

Következőkben összeállítom a hazánkban általam ismert tornyok méreteit és pedig:

a) *Négyszögű tornyok falának*

	belső hosszúsága	belső szélessége	fal-vastagsága	építés ideje
Borostyánkő	5·00	5·00	1·00	—
Csobáncz	7·00	7·00	3·00	—
Csejthe	5·60	8·20	1·20	1340-ben már állott
Csábrág	7·15	6·85	1·90	—
Ecsegh	4·60	4·60	1·20	—
Dévény	6·00	6·00	1·75	—
Ghymes	5·25	5·90	2·00	1250
Hrussó	3·50	3·50	1·20	1295-ben már állott
Tapolcsány	3·11	3·30	3·00	—

	belső hosszúsága	belső szélessége	fal-vastagsága	építés ideje
Kőszegh	3·50	3·50	1·50	—
Lednicze	4·00	4·00	1·50	1415-ben már állott
Lietava	5·50	5·50	1·75	1241-ben » »
Revistye	5·50	5·50	1·40	—
Trencsén	6·00	6·00	2·50	1275-ben alapíttatott
Tata	7·00	9·00	1·50	1400-ban már állott
Nagy-Vázsony	6·00	9·00	1·60	Kinizsy építtette
Zsámbokrét (Nyitra m.)	9·00	8·50	1·10	—

b) *Kerek tornyok*

	átmérője	falvastagság	építés ideje
Appony	11·00	1·00	1390-ben állott
Bajmócz	8·00	1·20	1320-ban »
Budetin	12·00	1·00	1250-ben »
Buják	4·00	2·00	—
Korlátkő	5·00	1·50	1445-ben állott
Keresd	7·00	2·55	—
Saskő	5·40	2·20	—
Szalonak ... ... külső	14·00	belseje át van idomítva,	1450-ben állott
Szepesvár ... ... belső	8·00	3·00	—

Ezen tornyok összeállított méreteiből kiderül azok arányszabálytalansága, úgy nagyságukra, mint alakjukra nézve. Feltünő, hogy hazánkban a kerek tornyok jóval kisebb számban vannak képviselve, mint a négyszögűek. A tornyok méreteit tekintve, azok rendeltetését illetőleg nehéz a határvonalat megvonni arra nézve, hogy mily nagyságúnak kell lenni az öregtoronynak, hogy az olyannak neveztessék el; mert pl. Ghymes és Tapolcsány vár tornyai magasságuknál, berendezésüknél, elhelyezésüknél fogva öregtoronyszámba mennek, méretüknél fogva pedig inkább őrtornyok mint öregtornyok, mert egyes helyiségükbe alig férhet el 10 ember. E tekintetben a szakírók, de még Piper sem vonja meg a határvonalat, pedig ő ilyenféle részletekre ugyancsak ki szokta terjeszteni a figyelmét, azért összehasonlítás céljából csak a nagyobb öregtornyokat soroltam fel.

Béke idején az úri család a palotában, a várnép a neki szánt helyiségekben lakott; az öregtornyot pedig börtönül, élés- és szertárul használták fel; ha ellenség támadta meg a várat és az hatalmába került, akkor menekültek a várbeliek az öregtoronyba, melynek berendezése következő volt. A legalsóbb helyiség, akár a földszin fölött, akár az alatt, börtön volt; fölötte volt az éléstár és fegyvertár, e fölött a női cselédség, a cselédség fölött pedig az úri család, e fölött az őrség. Természetes, hogy az öregtorony bejáróajtajához is rendeltek nehány embert, hogy az ajtót megvédjék. A tetőről védelmezték a tornyot. A börtön és úrilak többnyire be volt boltozva, mint például Trencsénben, Ghymesen, Tapolcsányon, Nagy-Vázsonyban és Simontornyán, de előfordultak boltozat nélküli öregtornyok is, ilyeneknél az egyes emeletek famennyezet által voltak egymástól elválasztva; a gerendák pedig a vagy 30—40 cm.-re hátraszökő falon nyugodtak, vagy a falba be voltak

erősítve vagy a falból kiszökő kőgyámköveken nyugodtak. Fraknón a 8 m mély börtönnek famennyezete van, az e fölötti helyiség pedig be van boltozva. Ilyféle berendezés Fraknón azért volt lehetséges, mert a börtönhöz való járás a torony köpenyén át, lépcsőn történt (28. ábra).

A boltozatokat rendesen az uralkodó stíl szerint készíttették, pl. Trencsénben, Fraknón, de előfordulnak még a XV. században dongaboltozatok, pl. Nagy-Vázsony, Budetin, Lietava, Csejthe, Temetvény, Köpcsény és más magyarországi várak öregtornyaiban boltozat nem volt, az emeletek csak famennyezettel voltak elválasztva. Ezen egyszerű berendezés mellett azonban mindenféle változások fordulnak elő, különösen Francziaországban, hol az öregtornyok általában nagyobbak voltak és a szoverenitásnak jelét képezvén, nagyobb gonddal épültek [19].

Francziaországban az öregtorony valóságos műremekké fejlődött ki. Csak az 1220-ban épült Coucy vár öregtornyát említem fel (522. ábra). Már a méretek mutatják ennek nagyszerűségét, mert a talajtól a tetőig 60 méter, átmérője pedig 30 méter. A torony kétemeletes, lapos tetejének védőfolyosója van, földszint pedig aláásás ellen erős köpenynyel van ellátva. Ha a várkapitány parancsot adott ki s összehívta az 1500 emberből álló őrséget, elosztván őket az emeleteken, a boltozatos mennyezet közepén lévő nyíláson át folyt a parancs kiadása. Nemcsak nagy ezen építmény, hanem gazdagon el van látva mindennemű, kőből faragott díszítményekkel is [20].

De bármily díszes is az öregtorony s ha volt is benne némi kényelemmel berendezett lakosztály, mindig megtartotta az utolsó menhely jellegét, azért nem kell azt a »lakótornyokkal« összetéveszteni, melyekről más helyen lesz szó.

A X. század végén kezdettek általánosan kővárakat építeni; igen természetes, hogy az öregtornyot, mint a várlakosság utolsó menhelyét is kőből építették. A várak rendesen hegyeken, s ha lehetett sziklákon épültek, ott pedig köveket is találtak nagyobb mennyiségben [21].

Külföldön, de különösen Francziaországban igen sok tornyot találunk faragott kövekből építve; hazánkban a már említett őrtornyokat kivéve, faragott kőből épült öregtornyot nem ismerek. Csejthén, Temetvényen a sarkokat faragott kőből rakták. Hazánkban az általam ismert többi öregtorony sarkait jóval nagyobb, de nem faragott, hanem csak törött kőből építették. A trencséni öregtorony falának külső része felfelé lejtősen emelkedik, azaz a torony felfelé mindinkább karcsúbb lesz, mi azért történt, hogy a talaj felett oly könnyen rést törni ne lehessen; a többi torony külseje mind merőleges. Ha a mennyezet gerendáit a falra rakták, természetes, hogy a falak fölfelé mindig keskenyebbek lettek, ha azonban gyámköveken nyugodtak, akkor a faloldal egészen a tetőig egyenlő vastagságú maradt, pl. Lietaván, Köpcsényben, Bozókon, Német-Újvárott stb.

Az öregtoronyba való bejárat nagyon különböző volt. Ki kell emelnem, hogy az ajtó némely helyen, mint pl. az 1112. évben épült Altburg várnál és a XV. századtól kezdve itt-ott kivételesen földszint volt; az is előfordult,

hogy a földszinten is, az emeleten is volt bejáró, mire Katz vár a Rajnán és Swalbach vár szolgál például. Zsámbokrét és Steinsberg vár öregtornyából egy ajtó a földalatti alagútba vezetett, a másik ajtó az emeleten volt. De rendesen emeleten volt a bejárás és pedig ha a torony szabadon állott, létrán közlekedtek, de csak akkor, ha az ajtó nem volt igen magasan alkalmazva, de ha az ajtó mint Égerben 10 m, Steinsburgban 12 m magasságban volt a talaj fölött, ilyenkor a 12 méteres létrát a toronyba behúzni nem lehetett, mert az egyes helyiségek alig voltak 3—5 m magasságúak. Ilyen esetben a közlekedést Essenwein szerint daruval eszközölték [22].

Lehet, hogy némely helyen ily módon közlekedtek, mint pl. Daxburg várnál (122. ábra) és hogy tornyoknál is használták a darut, védelmi eszközök és élelmiszerek felhúzására; de, hogy az összes lakókat azon húzták volna fel a toronyba, az csak kivétel lehetett, mert csak akkor menekültek a toronyba, ha a vár többi része az ellenség kezébe került. Ily esetben gyorsan kellett menekülni, mi a darun igen bajos volt. Stangard (Mecklenburg), Gutenfeld (Rajnán), Grenzau várak (Koblenz mellett) tornyainál olyan nyomok találhatók, melyek határozottan arról tanuskodnak, hogy a toronyból kiálló gerendákon bizonyos magaslatig falépcsők voltak alkalmazva, onnan azután rövid létrán mentek be a toronyba; Rottenburgban egyik kaputoronynál néhány méter magasságban szilárd anyagból készült lépcsők voltak, onnan pedig könnyen eltávolítható falépcsőkön jártak a toronyba. A kis ajtó előtt faszerkezetű erkély volt, honnan a támadókat, a míg csak birták, visszautasították (523. ábra).

Hol az öregtorony a körfalhoz volt építve, ott a toronyba való bejárás a körfalról történt; nem ritkán az ajtócska mellett, a tornyon kívül fafolyosó vezetett a torony másik oldalán lévő körfalra, mint Hohenklingen (Württemberg) és Schattenburg (Tirol) váraknál; sőt Thierberg (Tirol), Schwabbach (Svájcz), Windeck (Bajorország) és Gaillard (Francziaország) vár tornyainál a közlekedő folyosó kőből készült (130., 380. ábra).

Gyakran a torony közelében állott valamely lakóház, pl. Hohenfels várban (Baden) a palota. A talaj fölött 9 m magasságban 5 m hosszú repülőbürü kötötte össze a két épületet. Természetes, hogy a repülőbürüt a toronyba menekvők maguk után behúzhatták. Freudenberg várnál (Baden) is repülőbürün közlekedtek (487. ábra).

Vannak öregtornyok, melyeknek két ajtócskájuk van; az egyik a körfalról, a másik pedig a lakóháztól vezetett hozzájuk; előnye e két bejárónak a gyors menekülés volt. A két kis ajtót megvédelmezni nem volt nehéz, mert ellenség részéről is csak egy férhetett oda, a kit a tetőzeten lévők könnyű szerrel elriaszthattak. Erre Vetzberg (Koblenz mellett) és Steinsberg (Baden) szolgálnak például. Vannak végre oly várak is, hol a torony mellé épült lakóház minden emeletéből volt bejárás az öregtoronyba, ilyenek Trifels (Zweibrücken), Petersburg (Tirol), Altwallenstein és Reggau (Tirol).

Ha csak lehetett, oda törekedtek, hogy az ajtócska a vár rohammentes oldalán legyen; vannak azonban várak, melyek öregtornyainak ajtócskái épen

a megtámadható oldalán vannak építve, mint pl. Hohenrhätien várnál (Thusis mellett).

A toronyajtócskák természetesen oly kicsinyek voltak, hogy csak egy ember mehetett azon keresztül, így pl. Brauneck vár (Ausztria) tornyának ajtócskája csak 1 méter magas, mi annak védelmezését nagyon megkönynyítette.

Az ajtóbéletek alakjai mindig az uralkodó stíl szerint készültek. Az 524. ábrán bemutatom Trencsén vár öregtornyának ajtóbélletét az ajtócskával együtt. Az ajtó jelenleg vas, de hajdan kétségkívül erős fából készült, mint azt az elzárógerendáknak szolgáló s még meglevő fal nyílásaiból látni, melyek a vasajtótól, ha kihuzattak, vagy 30 cm távolra esnek, miáltal a czélt nem érték volna el.

A középkor vége felé néhol, pl. Falkenstein várban (Csehország), a toronyépítés évszáma van az ajtóbélletbe bevésve. Egyenes falú tornyoknál az ajtócska nem a toronyfal közepén, hanem egyik oldalvégén volt, miáltal a támadást nehezítették, a védést pedig megkönnyítették példa erre Lützelburg (Wasgauban).

Némely toronyajtócska alatt gyámköveket vagy gerendáknak szolgáló lyukakat találni, mint pl. Schönberg várnál (Csehország). Ezeken rövid, keskeny folyosó volt, melynek végéhez támaszthatták a létrát vagy a falépcsőt s csak oly helyeken alkalmazták, hol a létrát nem az ajtó elé, hanem a toronyfal mellett lehetett felállítani (525. ábra).

Az ajtócska felett néhány gyámkő van befalazva, melyekre a folyosónak félereszes tetőgerendáját (Firstdachbalken) erősítették a torony falához.

Némely helyen, mint pl. Schilteck vár (Bajorország) tornyánál, az ajtócska erős gyámköveken nyugvó erkély által volt megvédve, melyhez eltávolítható létra vagy falépcsők voltak támasztva. Az 526. ábrán látni még az erkélyfalnak nyomait a torony falán.

Az ajtócska rendesen vastag fából készült és belül gerendával volt elzárható. Lützelburg (Bajorország) vár öregtornyának ajtócskáját három gerenda zárta el [23]. Hazánk várait illetőleg felemlítem, hogy Trencsénben az öregtoronyba, az őrség földszinti helyisége fölött, az úrnő szobáiból, keskeny folyosó vezet a torony földszinti helyiségébe. Vajda-Hunyad öregtornya (nebojsza) az első emeleti lakószobával öt oszlopon nyugvó külön folyosóval van összekötve (527. ábra); a többi általam felvett vagy 120 várnál mindenhol 10—15 m magasságban van a bejáró-ajtócska, de minthogy a torony melletti helyiségek többnyire romban hevernek, konstatálni nem lehet, vajjon miféle épületek állottak a torony mellett, s miképen jártak a toronyba. Kivételt képez Ghymes és Tapolcsány vár. E két várnál, Trencsénhez hasonlóan, az öregtorony mellett épült lakosztályok emeleteiből oly keskeny folyosó vezetett a toronyba, mely a lövegnek, illetőleg támadásnak kitéve nem volt (528. ábra).

Sok helyen, de különösen Franczia- és Angolországban az öregtorony mellé épült lépcsőtornyon át közlekedtek, ezeknél földszint és minden emelethez külön ajtó volt, mint pl. Gisors várban (409. ábra).

Az öregtornyokban az egyes emeletek közötti közlekedés is a legkülönbözőbb módon történt. A legrégibb öregtoronyba való bejárás, mint említettük, az első vagy második emeleten volt. Az egyes emeletek csak famennyezettel voltak egymástól elválasztva egész a XII. század végéig [24], közöttük létrán vagy a falhoz támasztott falépcsőkön történt a közlekedés. A mennyezeteken lyukak voltak alkalmazva oly czélból, hogy ha a toronyban levők magasabb emeletre voltak kénytelenek felvonulni, onnan az utánuk jövő ellenségre lőhessenek és a torony egyes emeletein lévők egymással szót válthassanak. Nem ritkán történt, hogy az ellenség a torony tetejét égő nyilakkal felgyujtva, a torony belseje is égni kezdett s a védők vagy ott vesztek, vagy kénytelenek voltak magukat előbb megadni; ezt megakadályozandó, az első vagy második emeletet, hol rendesen az uraság lakott, a XII. század végétől kezdve boltozattal látták el, például Trencsén, Ghymes, Vázsonykő, Tapolcsány stb. várakban [25].

A XIII. század elejétől kezdve a közlekedés az öregtoronyban oly sokféle, hogy rendszerről szó sem lehet. Minden várúr úgy rendezte be a közlekedést, ahogy azt legczélszerűbbnek találta. Némely négyszögű torony egyik szögletfalába építették a csigalépcsőt, mely egész a tetőig felfutott s belőle ajtócskákon mehettek az egyes emeletekbe, mint az pl. Gottlieben várban (Konstanz-nál) történt (529. ábra). Ilyen lépcsőzet volt a pozsonyi vár koronatornyában, nemkülönben Visegrádon a Salamon-toronyban (211. ábra).

Reichenberg (Csehország) vár öregtornyánál a csigalépcső a fal kibővülésébe van beépítve; egyiken a földszintről az első emeletre, másikán az első emeletről a második emeletre lehetett jutni; tehát a lépcső nem volt folytatólagos (503. ábra). Hasonló ehhez Plau vár (Mecklenburg) öregtornya. Az alsó emeleten a feljárás *A*-nál történt, *B*-nél kiment az emeletre, *C*-nél bement a lépcsőre és *D*-nél kiment a második emeleti helyiségbe (530. ábra).

Hivatkozom itt Olbrück és Katz am Rhein várak öregtornyaira, hol a csigalépcső folytatólagosan minden emeletre való közlekedésre szolgált (502. és 504. ábra). Windeck (Rajna) várnál a második és harmadik emeletre való közlekedést a falból kiszökő, gyámköveken nyugvó csigalépcső eszközölte (330. ábra).

Igen czélszerű közlekedési berendezés van Langenau (Nassau) és Reifenburg (Taunus) várak öregtornyainál. A melléképületből lehetett az *a* úrilakásba jutni, innen lefelé vezettek lépcsők a földalatti börtönbe *b*, mely lent és fönt erős ajtóval volt elzárható; az úriszobából a falban levő lépcső a *c* úriszoba fölötti helyiségbe vezetett, ebből az őrség *d* lakosztályába csak létrán lehetett jutni; de innen a lapos tetőre vezető lépcsők ismét a falban voltak (531. ábra).

Igen érdekes berendezést mutatok be a Besingheim (Stuttgart) vár öregtornyának átmetszetét feltüntető 532-ik ábrán: *a*-nál volt a bejárás a börtön fölötti *b* helyiségbe, hol kandalló volt; *c* lépcsőkön jutottak a *d* emeletre, innen az *e* helyiségbe, *f*-nél az árnyékszék volt.

Előfordulnak még olyan öregtornyok is, melyekben lakni nem lehetett, csakis védelmi czélra szolgáltak. Ilyen Stolpe az Odera mellett. Ezt a pomerán-

herczegek a folyó uralása czéljából építették, továbbá ilyenek még Hochrappolstein (Elsass) és Ried (Bajorország). Ezek mély, keskeny aknából állottak, hol rabokat tartottak, az e fölötti egyetlen helyiség védelemre volt berendezve, tehát lövőrésekkel és rovátkákkal ellátva. Az 533. ábrán példának Ried tornyát mutatom be [26]. Ily berendezésű védőtornyot hazánkban nem ismerek.

Hazánkban csak hét várnál találtam közlekedési berendezést.

Trencsénben, mint már említettem, a bejárat a földszinti helyiségbe vezet. Innen balra 70 cm széles, falba épült lépcső vezet az első emeletre, illetőleg az úri lakosztályba; belépvén ebbe, ismét falban lévő lépcsőn juthatni a második emeletre, ebből a harmadikra. A tetőre a belső fal melletti falépcsők vezetnek (534. ábra). Ehhez hasonló a közlekedés Nagy-Sáros vár öregtornyában. Az emeletekre vezető lépcsőket a belépés és kijárás helyén erős gerendával elzárható ajtócskával látták el, a mit az arra szolgáló falnyílásokon most is látni. Az ajtócskák vassarkokon mozogtak. Az urilak csinos góth gerinczes boltozattal van beboltozva; a többi emeletek famennyezettel voltak egymástól elválasztva, melyeknek gerendáit a falfokra tették.

Szepesvár, Nagy-Sáros, Keresd, Ghymes és Tapolcsány öregtornyainál a melléképületből lehetett feljutni a dongaboltozattal ellátott úri lakosztályba; ebből az e fölötti emeletre szintén keskeny, a falban épült lépcsők vezettek. Bemutatom 639. ábra alatt Nagy-Sáros, és 653. ábra alatt Keresdvár közlekedési berendezését. A harmadik és negyedik emelet a látható nyomokból ítélve, famennyezettel volt ellátva, a közlekedésnek azonban nyomai nincsenek (528. ábra). Meg kell jegyeznem, hogy mivel a lépcsők által a fal gyöngült, ezeket úgy külföldön, mint hazánkban is, a torony azon részében helyezték el, melyekben a kivülről jövő lövegek semmikép sem árthattak.

Vázsonykő öregtornyában a közlekedés a torony belsejében épült külön csigafalépcsőn történt a földszinti helyiségből az egész torony tetejéig úgy, hogy e lépcsőkön minden emeletre külön lehetett bejutni (535. ábra). Vajda-Hunyadon is a falba épült lépcsőkön közlekedtek [27]. Lánzsér vár öregtornyának vastag falaiban még látni, hogy a közlekedésre szolgáló csigalépcső részben a falba volt beépítve. Szepes várában az öregtorony vastag falában csigalépcső van. Keresd várban pedig a torony mellé külön csigalépcső van épitve, melyen közlekedtek (653. ábra). Zólyom-Lipcse, Bajmócz, Szalonak, Budetin, Fraknó és Tata várak öregtornyai olyannyira át vannak idomítva, hogy a régi közlekedési berendezés többé ki nem puhatolható. A többi kisebb öregtornyok vagy romban hevernek, mint pl. Temetvényen és Csejthén, vagy a fennálló falakból, mint pl. Lietaván, Sztrecsben és Csábrágon a közlekedésnek nyomai már nincsenek; tehát valószinüleg fából készült a belső berendezésük.

A toronyhelyiségek megvilágítását illetőleg már az ablakoknál szólottam, itt csak megjegyzem, hogy a börtönnek nagyon ritkán voltak szelelő vagy világító keskeny rései és azok is oly magasan voltak, hogy a rab oda nem érhetett; a többi földfölötti helyiségeknek is csak keskeny rései vagy ablakocskái voltak.

Az öregtornyok védelmi eszközei különbözők voltak. A legegyszerűbb kezdetleges védelmi eszköz a torony tetején alkalmazott rovátkák voltak, de a XIII. század végeig használtak fa-védőfolyosókat is; ennek példáját Landeck vár öregtornyán (536. ábra), Visegrádon (211. ábra) és Szepesvár öregtornyán látni [28]. Midőn a keresztesek által európaszerte megismerkedtek a padmalylyal, azt is gyakran használták tornyok megvédésére; felemlítem pl. Kronburg, Freundsburg, Klamm, Reichenberg, Pröseln cseh várakat és bemutatom 411. ábra alatt Trient vár (Tirol) egyik tornyát [29].

Egyik neme a védelemnek a köpülő alakú torony (fiók-torony) volt, vagy a padmaly gyámjait oly módon készítették, hogy azokat falvonal (Lisene) alakban a torony közepéig lehúzták. Egyik ilynemű öregtorony kitünő példáját a XII. század végén épült Gaillard várában mutatom be (380. ábra). Ez a torony már azért is tanulságos, mert arjta a feljárást, a lövőrések alkalmazását, a csapódeszkákkal ellátott ablakokat és a tetőzetet is látni [30].

Nem ritkán erkélyeket is alkalmaztak a torony megvédésére, mint pl. Budweis (Csehország) város tornyánál [31], vagy mint azt Dévavár öregtornyánál látni (537. ábra) [32]. A XV. század végével gyakoriak a szárnytornyocskákkal ellátott öregtornyok is, milyen pl. Brassóban a Katalin-torony (538. ábra).

Találni öregtornyokat, melyeknél a felsorolt védelmi eszközök a szükséghez képest vegyesen vannak alkalmazva. Egyik legszebb példáját a kombinált védőeszközöknek mutatja Pierrefonds vár öregtornya (539. ábra). Hazánk váraira nézve felemlítem, hogy Szalonak és Vázsonykő várak öregtornyainál a rovátkák még megvannak, a többi várnál, melyet ismerek, nem találtam nyomaira, mert vagy romban hevernek, vagy oly tornyoknál, melyek még állanak, a legfelsőbb falrészek leghamarább pusztultak el, vagy pedig a lakott várak öregtornyait átidomították. A Budetin vár öregtornyán látható padmaly alakú dísz utóbbi időben czifraság gyanánt készült.

Az idők folyamán a tornyok tetőzetének legnagyobb része különböző okok miatt elpusztult; a kevés fennmaradottakról is kétely támadt, vajjon a középkorból valók-e vagy később készültek. Némelyek azt állítják, hogy a tetőzet ideiglenes volt és támadás esetén lebontatott, mások pedig — hivatkozva régi képekre és czímerekre — helyesen azt állítják, hogy az öregtornyokon hol magas, hol lapos tető volt, a hogy azt a körülmények megkivánták.

Természetes, hogy a románkorban a tetők alacsonyak, a mindenben felfelé törekvő csúcsíves kor idején azonban a tornyok tetői is magasak lettek, De a szükséghez képest vagy a várúr ízlése szerint is különféle alakot nyert a torony tetőzete.

Essenwein munkájában a várakat rekonstruáltan mutatja be, a tornyoknál, sőt épületeknél látni, hogy a tető sarkainak vonalai az alsó részen meg vannak törve, mit azzal indokol, hogy a tető szerkezete azt kivánta, miután a tető jóval kiszökik a falon, mint azt pl. Landeck (Elsass) öregtornyán (536. és 470. ábra) látni.

Piper a sarkvonalak megtörését nem látja indokoltnak, mert képekből és czímerekből számos torony ismeretes, hol a tető sarkvonalai nincsenek megtörve [33]. A brassói Katalin-tornyon a megtörés még leginkább szembe tűnik. Ennek magyarázatát abban látom, hogy a tetőzetet könnyebbre akarták készíteni, mert aesthetikai szempontok is vezérelték őket, a mennyiben látszik, hogy a karcsúbb tető technikailag és aesthetikailag nem gyakorol oly nagy nyomást a toronyra, mint a magas megtöretlen tető. Magasabbra pedig a hóesések miatt csinálták a tornyot (538. ábra).

Rovátkákkal ellátott tornyoknál a tetőt rendesen a szélvédőkre rakták, mint pl. Szalonakon (540. ábra); de előfordulnak rovátos tornyokon oly egykorú tetők, melyek a rovátka fal mögött minden összefüggés nélkül a lapostetővel külön szerkezetet képeznek; ilyen a »Nassauer Haus« Nürnbergben (541. ábra) [34].

Vannak tetők, melyek a rovátkák mögött oly távolságra vannak, hogy a védők a tető által a védelemben akadályozva nem voltak. Ily tetőket rendesen törött, sőt faragott kövekből is emeltek, mint pl. Rudelsburg (Saale mellett) várban még ma is látni (542. ábra) [35]. Fából is előfordulnak ily tetők pl. Hohrappolstein (Elsass) vár öregtornyán. A lefolyásáról úgy gondoskodtak, hogy a torony fala mellett vízereszt alkalmaztak, melyen a víz a toronyról a falon át vezetett vízokádókon kifolyt [36]. Néhol félfedeles tornyok is találhatók, úgymint Schroffenstein (Tirol) s Altbodman (Baden) váraknál és hazánkban Törcsvár és a kőhalmi vár öregtornyán (405. ábra). Ezeknél a tető kívülről az udvar felé hajlik, hogy a magas fal a rájuk hajított lövegeket megakadályozza [37].

Az említett öregtorony tetőkön kívül előfordulnak csinos, festői hatású különlegességek is, melyekből az Elbogen (Csehország) vár öregtornyát 543. ábra alatt, Rochlitzét (Csehország) 544. ábrán mutatom be [38].

Hazánkban az általam ismert váraknál Szalonakot kivéve, nem ismerek régi toronytetőt, mert vagy elpusztultak vagy átidomíttattak. De városokban előfordulnak, ilyen az említett Katalin-torony Brassóban. a medgyesi egyház tornya és az apostol-torony Segesvárott [39]. A tetőburkolatot s az öregtornyok belső és egyéb berendezését (kápolna, ablak, kandalló stb.) az illető czikkekben tárgyaltam.

A minő különböző a vártalaj, oly különböző az öregtornyok elhelyezése is. Rendszer nincsen, de nem is lehet, mert minden várnak más talajviszonyai vannak; azért a várúr oda helyezte az öregtornyot, hol azt legczélszerűbbnek találta.

Cohausen az öregtornyok elhelyezését bizonyos korszakokra véli oszthatni aszerint, amint azokat a vár közepébe vagy oldalára helyezték; de a tapasztalás megczáfolja az erre épített kronológiát, mert bármely időben épült is a vár, az öregtornyot ott állították fel, hol azt a várúr legczélszerűbbnek találta [40].

Oly váraknál, melyeknek talaja a vár közepe felé magaslik, az öregtorony rendesen a vár közepén áll; de itt is találunk kivételt; pl. Gösting

(Steierország) várban, hol a vár legmagasabb pontján őrtorony áll, s alatta van az öregtorony [41].

Hugstein (Elsass), Wartburg (Weimar), Landeck (Elsass) és sok más várnál az öregtorony a körfalba van épitve, miáltal a torony fala magasabb lett [42]. Hazánkban Temetvényen és Törcsvárban van igy.

Szintén megczáfolja a tapasztalat azon állitást, hogy a XI. és XII. században a tornyokat a körfal mellett nem a torony falával párhuzamosan, hanem szögletével épitették a falba, mert még jóval később épült váraknál is a beékelést találjuk, ha az szükségesnek mutatkozott. Az öregtorony ily módon való elhelyezésének czélja az volt, hogy a toronyra egyenes irányban hányt lövegek a faltól elugorjanak és a toronynak holtpontja ne legyen [43]. Némely helyen az öregtorony egy része a körfalon kivül áll, sőt a körfalon egészen kivül álló öregtornyok is találhatók, pl. Lillebonne és Aigues-mortes várakban [44]. Ismét vannak öregtornyok, melyek a várnak hol egyik, hol másik végén állanak, ahogyan azt a czélszerűség megkivánta. Paizsfallal védett váraknál az öregtorony gyakran a paizsfalba van beépitve, vagy annak tőszomszédságában áll, hogy a paizsfal védelmét támogathassa. Nem ritka eset, hogy az öregtorony a kaputornyot pótolja, mely esetben természetes, hogy csak ajtócskán, de nem kapun lehetett a várba jutni [45].

Hazánkban Lietaván, Lednitzen, Trencsénben, Csejthén, Lánzséren, Fraknón az öregtorony a vár közepén áll; Tapolcsány és Ghymesen a vár közepe felé, de a körfalba be van épitve, mert ez az oldal rohammentes, meredek sziklatömeg; Temetvényen az öregtorony a vár végén be van épitve a körfalba és védelmül szolgált az arra vezető várösvénynek; végre Lékán az öregtorony a kaputornyot pótolja, előtte van kis udvarka, melyet az öregtoronyból védtek meg. Boldogkő és Nagy-Sáros várban az öregtorony a kapuval szemközt, annak közelében van. Szepesvár öregtornya a vár legmagasabb részén, a rohammentes palota közepén áll.

Külföldön gyakran előfordulnak két öregtoronynyal ellátott várak; Cohausen és Essenwein nézete szerint a második öregtorony épitését a vár fekvése és annak biztosabb megvédhetősége tette szükségessé s ez sok esetben valószinű is; különösen hosszúra nyújtott váraknál [46]. De vannak várak, úgymint Saalek (Tirol), Bodenlauben (Bajorország), Hohandlau (Tirol), Mürzberg (Tirol), Karlstein (Csehország), hol két, Chauvignyban (Haute-Vienne) három [47], Schönberg (Csehország) várban négy öregtorony a vár közepén egymás tőszomszédságában áll; ezen jelenség csak oda magyarázható, hogy a vár több birtokos kezére került, kiknek mindegyike külön öregtornyot épittetett magának [48].

Hazánkban két öregtoronynyal ellátott várat nem ismerek. Hogy vannak öregtorony nélküli várak is, már emlitettem. Természetes, hogy a városokban nem voltak öregtornyok.

Vannak öregtornyok, melyek mindig lakhatók voltak (bewohnbare Berchfrit), ezek az eddig ismertetett tornyoktól csak annyiban különböznek, hogy az egyes emeletek szobákra voltak osztva, ilyen pl. Hohenfels (Pfalz), Wehr-

burg (Tirol), Seifenstein (Steierország) [49]; továbbá Habsburg (Svájcz) vár öregtornya, mely 1020-ban épült s már akkor rendeztetett be állandó lakásnak [50]. A XV. században, különösen a lőfegyverek használatával, mindenfelé előfordulnak lakásul berendezett öregtornyok. Arques vár Dieppe melletti öregtornyának helyiségei két szobára osztvák, csak a legfelsőbb maradt osztatlanul; ilyenek még Langenau (Nassau), Hohenklingen (Rajnán), Trifels (Zweibrücken), melynek rajzát az 545. ábrán mutatom be; nemkülönben a híres Friesach (Karintia) vár öregtornya [51].

A nevezetes Karlstein (Csehország) várat IV. Károly 1357-ben építette. A várnak két öregtornya van, a nagyobbik állandó lakásul szolgált, ebben voltak elhelyezve Csehország klenodiumai [52].

Az öregtornyok csoportjába tartoznak még a lakótornyok (Wohnthurm). Ezek sem az angol »Keep«, sem az öregtornyok vagy lakható öregtornyok, sem a kőházak, sem a megvédhető házak sorába nem számíthatók, hanem különlegességet képeznek. Ezek, úgy mint a várak, hegyek ormain épülvék, el vannak látva kőfallal és egyéb védelmi eszközökkel, de külön épületük, mint palota, kápolna stb. nincsen, hanem mindez egy 4—7 emeletes toronyba van egyesítve. Méretei sokkal nagyobbak a közönséges öregtornyoknál, magasságuk 30—50 méter között, falhosszúságuk 20—25 méter, falvastagságuk pedig 2—5 méter között váltakozik; alakjuk többnyire négyszögű, de van kerek is.

Természetes, hogy e laktornyok az állandó lakáshoz tartozó mindennemű készlettel voltak berendezve. Ezen tornyok mindenesetre igen régiek, de, hogy Hohen-Schwarm, a Saalfeld melletti laktorony már Nagy Károly idejében épült volna, még sem valószínű, noha már 936-ban okmányilag történik róla említés, t. i., hogy I. Ottó vadászat kedveért gyakran ott tartózkodott.

A Thun város melletti hasonnevű lakótorony 1182-ben, Neumontfort 1261—1319. között, Neums 1343-ban, Hermannstein 1377-ben épült [53]. Bemutatom az 546. ábrán a saldenburgi (Bajorország) lakótornyot. Falméretei 19—20 métert tesznek, az épület hétemeletes, ablakai szabálytalanul vannak elhelyezve, a szobák csúcsíves boltozatuak. Állítják, hogy a XIII. század elején épült [54].

Tudtommal hazánkban lakható torony nincsen Sáros-Patakot kivéve, melyet külön kell fölemlítenem. A sáros-pataki öregtorony hazánkban — eltérőleg az általam ismert öregtornyoktól — különlegességet képez. Ez nem is öregtorony a mi értelmünkben, hanem határozottan Rochester, az angol »Keep« mintájára készült.

Rochesternél a közlekedés és a lakosztályok máskép vannak ugyan berendezve, de a védőrendszer azonos a sáros-patakiéval [55]. Belépvén egy földszinti kis csarnokba, előttünk áll az első emeletre vezető lépcső *a)*; itt három szoba van, a nagyobbiknak sarkában van a kandalló *b)* (547. ábra). Felérvén az első emeletre, kandallós csarnokot *a)*, kamarát *b)* és a kápolnát *c)* találjuk (548. ábra). Innen vezetnek a lépcsők az első és második emelet között levő mezzaninba. Az ottani három szoba öldöklőfolyosóval van körülvéve, honnan 27 lövőlyukon védezmezték a tornyot. A második emeletre vezető

lépcsők a fal mellett vannak (549. ábra). A második emelet lépcsői nem a torony közepén, hanem a fal mellett vannak, egyike összeköti a mezzanint, a másik pedig a lapostetőt. Ezen emeleten volt a trónterem *a)*, fülkében trónnal *b)*, nagyobb kandallós szoba *c)* és egy kisebb kandallós szoba *d)*, árnyékszékkel *e)* (550. ábra). A toronynak *f)* része rom. Az úgynevezett Vörös-torony alatt több szelelőlyukkal ellátott kamra van. A négy saroktoronynyal szárnyaló lapostetőről és a mezzaninból védelmezték a tornyot (551. ábra) [56].

E jeles toronyról állítják, hogy V. István alatt 1272-ben épült, a mi az oszlopos kettős ablakoknál fogva igen valószínű és ha nem is angol építő építette, de mindenesetre olyan, ki nemcsak az angol várakat, de különösen Rochestert jól ismerte. Hogy azonban itt átalakítások történtek, azt mutatja a földszinti bejáró ajtó és egyéb részletek, nemkülönben a Rákócziak által berendezett trónterem. Bemutatom az 552. ábrán a torony metszetét, összehasonlítás céljából pedig Rochester »Keep«-nek gyilokjáróját (553. ábra). Fölemlítem még, hogy e torony körfal és árok által van megvédve. Eltekintve azon lélekemelő eseményektől, melyek hazánk alkotmányos szabadságának érdekében itten lezajlottak, már műtörténelmi szempontból is kivánatos, hogy e kiváló középkori műkincs hazánknak további időkre is fenntartassék.

A XV. században, midőn a lőporfegyverek mindinkább elterjedtek, kevés gondot fordítottak az öregtornyokra és gyakran összekötve melléképületekkel az öregtornyot lakásul, mag- és egyéb szertárul használták fel [57]; és midőn a »német végrehajtó szövetkezet« egy napon Landstuhl (Rajnán) és Sickingen (Tirol) várat 1552-ben birtokába ejtette, a várak és öregtornyok fölött is megkondult a halálharang [58]. Így történt hazánk váraival is.

Jegyzetek. 1. Zeller 282. l. — 2. De Caumont II. köt. 330—434. ll. — 3. Piper 218. l. — 4. Brinkmann 51. l. — 5. Viollet 105. l. — 6. Köhler III. köt., I. rész, 411. l. — 7. Viollet 105. l. — 8. Piper 209. l. — 9. Merime 58. l. — 10. De Caumont II. köt. 365. l. — 11. Näher: Städte 95. l. — 12. Piper 210. l. — 13. Piper 210. l. — 14. Scheiger 41. l. — 15. Köhler III. köt., I. rész, 410. l. — 16. Piper 219. l. — 17. Cohausen: Berchfriede 28. lap. — 18. Henselmann ásatások 80. lap. — 19. Köhler III. kötet, I. rész, 400—404. ll. — 20. Viollet 98. lap. — 21. Köhler III. kötet, I. rész, 400—404. ll. — 22. Essenwein 64. és 156. ll. — 23. Piper 225—234. ll. — 24. Köhler III. köt., I. rész, 410. l. — 25. Piper 225—234. ll. — 26. Piper 240. l. — 27. Arányi 3. lap és saját felvételem. — 28. Essenwein 158. l. — 29. Lind I. köt. 241. l. — 30. Viollet 79. l. — 31. Lind I. köt. 246. l. — 32. Mothes: Baulexikon I. köt. 349. l. — 33. Piper 249. l. — 34. Essenwein 251. l. — 35. Piper 251. l. — 36. De 240. és Con 63. l. — 37. Az ezeréves Magyarország 76. lap. — 38. Piper 249. lap. — 39. Az ezeréves Magyarország 47. l. — 40. Cohausen: Bergfriede 47. l. — 41. Piper 205. l. és Köhler III. köt., 1. rész, 416. l. — 42. Essenwein 125., 154., 162. ll. — 43. Viollet 90. l. — 44. Köhler III. köt., I. rész, 473. lap. — 45. Piper 285. lap. — 46. Cohausen: Berchfriede 16. lap és Essenwein 74. lap. — 47. Merime 71. lap. — 48. Piper 200. l. — 49. Piper 262. l. — 50. Clemen 1903 év 24. l. — 51. Essenwein 164. l. — 52. Ambros 5. lap. — 53. Piper 265. lap — 54. Piper 269. lap. — 55. Klark II. köt. 412. lap. — 56. Miskovszky felvétele. — 57. Köhler III. köt., I. rész, 442. l. — 58. Piper 434. l.

g) **Őrtorony.** Nem mindenhol volt lehetséges az öregtornyot úgy építeni, hogy onnan az egész vidéket át lehetett volna tekinteni, némely várnak pedig nem is volt öregtornya. Ily esetekben, »őrtornyokat» vagy figyelőtornyokat szoktak építeni.

Az őrtorony többnyire a hegy legmagasabb részén és ha lehetett a vár közepén volt, hogy onnan minden irányban intézkedni lehessen, ha ellenség közeledett; ilyen pl. Borostyánkő (Vas megye), Lednicze, Oroszlánkő, Buják, Bozók stb., de vannak oly várak is, hol az őrtorony a várnak valamely oldalán áll, így Trencsénben; itt az őrtorony a harmadik kapu mellé van helyezve, hogy onnan esetleg az ellenség rohamintézkedéseit meg lehessen figyelni. (Az alaprajzon 597. ábra 5. szám alatt látható.) A torony 5 emeletes, egyes helyiségei alig 9 □ m nagyok, a feljárás az emeletekre kívülről létrán történt. Az ajtók kicsinyek, de igen erősek, azért a toronyról azt is állítják, hogy börtönnek szolgált s nincsen kizárva, hogy béke idején ott foglyokat is tartottak, mert a mellette lévő laktanyából a tornyot mindig szemmel lehetett tartani (491. ábra).

Szalonakon, Lékán, Saskőn, Revizstye várakban az őrtorony a vár oldalán áll. Borostyánkőn (Vas megye), Somlyón, Bozókon, Dévényben, Hollókőn az őrtorony a vár lakosztályai közé van beépítve.

A mondottakból kitünik, hogy vannak várak, melyeknek öregtornyuk is, őrtornyuk is volt, ilyen pl. Trencsén és Szalonak; olyanok, hol csak öregtorony van: Nagy-Vázson, Korlátkő, Tapolcsány (Nyitra megye), Temetvény, Csejthe, Lánzsér, Sümeg, Csobáncz, Nagy-Sáros, Szepesvár stb. stb.; ismét vannak várak, melyeknek csak őrtornyuk van, ilyenek például Német-Újvár, Borostyánkő, Bozók, Oroszlánkő, Hrussó, Hollókő stb.; végre oly várak is vannak, hol sem öregtorony sem őrtorony nem volt, legalább ilyent már konstatálni nem lehetett, ilyen pl. Felső-Lendva, Zay-Ugrócz, Detrekő (Pozsony megye), Magyar-Óvár, Óvár (Trencsén megye) és Beczkó.

Az őrtornyok az öregtornyoktól abban különböznek, hogy sokkal kisebbek, falai gyengébbek és igen gyakran csak falépcsőkkel voltak ellátva, melyen a torony tetejére feljártak; ilyenek Köpcsény, Hollókő, Német-Újvár, Lietava stb. stb. [1].

Az őrtornyokról föntebb mondottak nemcsak hazai várainkra vonatkoznak, hanem Európaszerte így találjuk.

Jegyzet. 1. Saját felvételem.

h) **Szárnytornyocskák.** Őrtornyok, öregtornyok, városi harangtornyok, de különösen a kaputornyok felső részeinek sarkait a XIV. századtól kezdve négy kis toronynyal szokták ellátni.

Ezeknek czélja a vidék megfigyelése volt, és ha a kaput vagy tornyot ellenség támadta meg, a tornyocskáknak fontos szerepük jutott az által, hogy bennök katlanokban vizet forraltak, azzal a támadókat leöntendők s esetleg szakálas puskával is lőttek a támadókra. Ezek kőből épültek és rendesen tetőnélküliek voltak, hogy a fatető vízforralás alkalmával meg ne gyuladjon.

A szárnytornyocskák Európaszerte el vannak terjedve.

Sütter és Schneider »Thurmbuch« czímű munkájában gyönyörű festői hatású, szárnytornyocskás tornyokat közöl. Hazánkban csak Erdélyben ismerek ilynemű tornyot, ilyen pl. Brassó város Katalin tornya, melyet az 538. ábrán mutatok be. A 172., 173., 347. ábrákon külföldi szárnytornyocskák láthatók.

Megjegyzem, hogy hajdan több ilyen torony volt hazánkban, de az újítási vágy miatt és az idők viszontagságai által sok pusztult el.

Pozsony városháza harangtornyának az 1618-ik évi átalakítás előtt, régi képek szerint, négy szárnytornyocskája volt.

A szárnytornyocskák csak a XIV. században lépnek fel; románkorú tornyoknál nem használták [1].

Jegyzet. 1. Essenwein 196. l.

i) **Toronytető alatti lakás** (Tornyos ház). A kisebb nemesek, kiknek jól megvédhető lakóházuk nem volt, úgy segitettek magukon a XV. században némely vidéken elszaporodott kisebb nagyobb rablócsapatok támadásai ellen, hogy téglából tornyot emeltek, melynek legfelsőbb emeletén faszerkezetű, téglával kirakott (Fachwerkbau) lakóhelyiséget épitettek.

Természetes, hogy ily tornyok csak kisebb számú kóborló rablóknak állhattak ellen.

Hazánkban ilyet nem ismerek; de Svájcz német részeiben igen gyakoriak voltak (484. ábra) [1].

Jegyzet. 1. Cori 159. l.

k) **Tömörtorony.** A XII. századig Európa szerte, követve a rómaiak példáját, tömör faltornyokat épittettek az aláásás veszélyét kikerülendők. Ezen tornyoknak nemcsak alapja, de a talaj fölötti része is legalább embermagasságig tömör volt, s csak emeletei folytatódtak úgy, hogy azokban járni lehetett. E tornyoknak lapos tetejük volt s innen folyt a falak megvédése.

Midőn azonban a keresztes vitézek Antiochiát bevették s az ottani X. században épült körfaltornyokat 2—3 emeletre osztva és résekkel ellátva találták, belátták az ürtornyok hasznát, mert azokban nagyobb számban lehetett alkalmazni szükséges lővőréseket; ez időtől fogva Európában is nagyobbakra, üresen s 2—3 emeletre felosztva épitették a faltornyokat [1].

Carcassonne a XII. században épült vár és város faltornyainak alsó része tömör, fölöttük 2 emelet és minden emeleten 3 lövőrés volt [2].

Hazánkban tömörtornyú várat nem ismerek.

Jegyzetek. 1. Köhler III. k. I. rész 363. — 2. ugyanott III. k. I. rész 348. l.

l) **Vérttorony, féltorony** (Wichiuser, Wachhaus, Halbthurm). Az oldalpásztázás céljából a vár körfalát nyíllövés távolságra, falból kiszökő tornyokkal látták el, de csakhamar tapasztalták azt, hogy ha az ellenségnek sikerült egy tornyot bevenni, annak nagy hasznát vette, mert akkor, a vár felé fordulva az neki hathatós támpontul szolgál. Ezt tehát minden áron meg kellett akadá-

lyozni, azért a tornyoknak, a vár felé néző oldalán falat nem emeltek, hanem nyitva hagyták, hogy a fal az ellenségnek védelmül ne szolgáljon. Hogy azonban magát a tornyot hathatósan meg lehessen védeni, a tető alatt a tornyot faszerkezetű folyosókkal vették körül s onnan a falhoz közeledő támadókat szurokkal, vízzel öntötték le és köveket dobáltak rájuk. Ezen féltornyok különböző magasságban lőrésekkel voltak ellátva, ezekhez pedig közlekedő lépcsőkön lehetett jutni. Ilynemű tornyokat nemcsak a várak, hanem a városok falain is alkalmaztak a XII. századig [1].

Francziaországban szintén a XII. századig alkalmaztak féltornyokat; ezek félkörívesek, 3 méter átmérőjűek és csak 2—4 méter távolságra vannak egymástól (473. ábra). Ezeknek az volt a hátrányuk, hogy számos őrséget kellett tartani, különösen akkor, ha a várat több oldalról támadták meg, előnyük pedig abban állott, hogy a megtámadott pontra számos védőt lehetett összpontosítani. Ilyen szerkezetű volt Angers várának körfala a XI. században és Párisé II. Fülöp Ágost alatt 1180—1223. (554. ábra) [2, 3].

A támadók iparkodtak a fafolyosókat tűzzel és minden módon elpusztítani, gyakran sikerült is, azért örömmel fogadták el a padmaly-szerkezetet, melylyel a hazatérő keresztes vitézek ismertették meg az európaiakat, úgy hogy a XIV. században már az új rendszer általánossá lett [4].

Jeles példaként bemutatom az avignoni vár egyik féltornyát (555. ábra). A tető nélküli torony faragott kőből épült, felső részén mind a három fal padmalylyal és rovátkákkal volt ellátva. A fal elég vastag volt arra, hogy védőket kellő számban lehetett felállítani. A torony belsejében lépcsőkön jártak, egyik toronyból a másikba pedig a kurtina gyilokjáróján történt a közlekedés. Az emeleten nagy nyilást látni; ezen húzták fel a védelemre szükséges szereket.

Hogy a féltornyok nem mindenhol készültek ilyen — mondhatnám — úrias módon, természetes; csak a pápa építhetett így.

Más várakban a torony belső részén a közlekedésre fafolyosót és falépcsőket használtak, melyeken a védőeszközöket könnyen és gyorsan állíthatták a toronyba, mi a sikert biztosította.

Mint védőtornyok, ezek kitünő szolgálatot tettek, miért is a városok kaputornyul is használták, mint pl. Freistadtban, Bécs mellett [5].

Külföldi várak közül Rauchenstein, Thernburg (Ausztria) és St.-Pölten kapuinál voltak ezek elhelyezve [6]. Hazánkban Lánzsér, Kővár, Csábrág, Ghymes, Csejthe, Nagy-Sáros, Nagy-Szeben és Brassó bírt félköríves vérttornyokkal [7].

Jegyzetek. 1. Essenwein 193. l. — 2. De Caumont 464. l. — 3. Viollet le Duc 78. l. — 4. Viollet le Duc 129. l. — 5. Lind I. k. 269. l. — 6. Scheiger 42. l. — 7. Saját felvételeim.

Tündérek útja (l. Gátárok).

Tündérvár (l. A várak osztályozása. Pogányvár).

Tüskevár (l. Gátárok).

Tűzhajítógép (l. Ostrom és védelem).

Udvar. Kis váracsokat kivéve, melyek néha csak árokból és toronyból állottak, mint pl. Prandorf (Ausztria), vagy kis meredek sziklára épültek, mint Lobenstein (Ausztria) és hazánkban Puszta-Palota, minden várnak volt udvara is, mert nem lehetett a várat kitenni azon eshetőségnek, hogy az ellenség, ha a kaput betöri, azonnal a palotába jusson. Az udvarok úgy támadtak, hogy a palotát, hol a szükség mutatkozott, vagy egészen, vagy részben falakkal zárták körül, mint azt a vár biztonsága kivánta és a talajképzés arra alkalmasnak mutatkozott; így pl. Revistye várnak két oldala rohammentes, a harmadik lejtős, Saskőnek három oldala rohammentes, a negyedik lejtős, mindkét várnak lejtős oldalát körfallal vonták körül; azonkívül a palota kapuja előtt hagytak még kis udvart; ezt azért tették, hogy ha az ellenség a várkaput ostrom alá veszi, a kis kapu előtti udvarban ne fejthesse ki teljes erejét (345., 346. ábra); Zólyom-Lipcsén a bejáró kapu előtt van a kis udvar. Ily kapuelőtti udvarokat Európaszerte mindenhol találni, hol a vár biztonsága azt megkivánta. Felemlítem a sok közül Montargis [1], Oberburg (Karinthia), Spesburg (Elsass) [2] és Arques várakat [3].

Van azonban sok vár, melynek nincsen udvara a kapu előtt; ily váraknál a palota megvédése czélszerűen alkalmazott mellékudvarokból és tornyokból történt.

A vár építése mindig a talajhoz alkalmazkodván, a várak alakja és az udvarok elhelyezése a legnagyobb változatosságot tünteti fel. A főelv a várépítésnél az egyes helyiségek, de főleg a palotának és öregtoronynak czélszerű elhelyezése és könnyű megvédhetősége volt. Ezen elvből kiindulva látjuk, hogy Blatniczának három udvara van, Cseszneknek kettő, Ghymesnek, Munkácsnak, Szepesvárnak három, Tapolcsánynak kettő, Trencsénnek szintén kettő, Lietavának négy; ideértve ezeknél a palotaudvart is [4].

A francziák az udvar elnevezésnél azt a különbséget teszik, hogy a várudvart »bayle interieur«-nek, azon udvart pedig, mely a »Motte« és az angol »Keep« tornyot körülveszi, »Basse-cour, Ballium«-nak nevezik [5].

Jegyzetek. 1. Viollet 115. l. — 2. Essenwein 49., 75. l. — 3. Klark I. k. 189. l. — 4. Saját felvételem. — 5. Köhler III. k. 377. és Krieg 332. l.

Udvari bohócz. Keleten kifürkészhetetlen időktől fogva nagy kedvtelést találtak az emberek a valódi bolond, vagy a magát bolondnak tetető furcsa, az épeszű embertől elütő cselekedeteiben, beszédeiben. Tudtak mulatni a nyomorékon is, s általában az emberi természet abnormitásai nagy tetszésben részesültek [1]. A török udvarnál pl. összegyűjtötték a siketnémákat, hogy azok jelbeszédein mulassanak [2].

A keleti udvarok meghatározatlan időktől fogva tartottak udvari bolondokat; így már Attila is, kinél egyáltalán feltaláljuk a keleti udvartartás minden

pompáját és fényűzését. A történet feljegyezte Theodosius császár küldöttségének fogadtatását Attila udvaránál, és nemcsak az Attila hőstetteit megéneklő lantosokról, de a mulattató udvari bolondokról is tesz említést.

Nálunk, nyugati népeknél, az udvari bolondok tartása csak a keresztes hadjáratok után vált általánossá; mert a hadat vezető urak több más fényűzéssel és keleti szokásokkal, ezt is átplántálták nyugatra [3].

Keleten, mint nyugaton, már a régi időkben többféle bolondokat különböztettek meg. Voltak olyanok, kik étel-italért magukból bolondot engedtek űzni és olyanok, kik jó ötleteikkel mulattattak. Ezek voltak a legkiválóbbak és sok szabadság és jog járt hivatalukkal. A bolondság szine alatt mélyen rejlő igazságokat mondhattak hatalmas uraiknak, mi más embernek talán fejébe került volna. Igy gyakran a politikába is befolytak, a mint tréfálva az uralkodóknak tanácsot adtak.

A keleti udvarok legjelesebb bolondja: Bahalul Nasszureddin [4].

A görög császári udvarnál már a IX. században tartottak udvari bolondokat [5].

A német nép is szerette a bolondokat, s a mi a népnek tetszett, az udvarnál is divattá vált; így Nagy Károly udvaránál az énekesek, költők mellett a bohóczok is említtetnek. Közép-Európában, tehát nálunk is, főleg a XII. és XIII. században terjedett el nemcsak a királyi udvaroknál, de a várakban is a bohócztartás divatja, és a hatalom, gazdagság nélkülözhetetlen kellékének tartatott. A főpapok is alávetették magukat ezen divatnak, sőt a pápák is szivesen látták maguk körül e víg népséget [6].

Az udvari bolondok néha ajándékul küldettek egyik udvartól a másikhoz, néha adás-vevés tárgyát képezve cseréltek gazdát. Igy II. Lajos Egervár kapitányától egy sólymot és egy bohóczot vásárolt 40,000 frtért [7].

A bohóczok néha veszedelmesek is voltak, mert a tréfa szine alatt bosszúból vagy rosszlelkűségből tetemes károkat okoztak, sőt a gyilkosság bűnétől sem rettentek vissza. Igy osztrák Anna utolsó fiát, Bolkót, az udvari bolond kővel dobta agyon, s habár azt állította, hogy ez csak játékképpen véletlenségből történt légyen, Than Jabab udvari bohóczot kivégezték [8].

A reformáczió terjedésével a műveltség is általánosabb lett, s főleg az urak társalgási modora előnyösen megváltozott, noha a jó tréfát szivesen vették, ha kissé sikamlós volt is; de csupa bolondos arczfintorgatásban, utálatos, néha igen frivol taglejtésekben s egyéb oly dolgokban, melyek éppen csak nevetésre ingerelnek, anélkül, hogy a szellemet foglalkoztatnák, már csak a köznép talált élvezetet.

Az úri nép körében mindig keresettebbek lettek a szellemes mulattatók, kik a társaságban az élénk társalgást fenntartani, a szellemi vitatkozásokat provokálni s eredeti ötleteik által mind egyeseket, mind az egész társaságot kellemesen szórakoztatni képesek voltak.

A bohócztartás szokását az újabb kor is átvette. Az európai udvaroknál Mária Terézia királynő volt az első uralkodó, ki, midőn az udvartartás költségeit rendezte, két udvari bohóczát eltávolíttatta és e hivatalt felfüggesztette.

Úgy látszik, az irodalomban is jutott a bohócznak szerep, legalább arra vall a Thaly Kálmán által közölt Thököly-kori ama vígjáték, melyben »Gaude uramban«, a bohóczok viselt dolgairól ítélve, könnyen lehet udvari bohócz minőségre következtetni [9]. Különben még II. Rákóczi Ferencznek is volt udvari bolondja. A bohóczok külön bohócz-öltözetben jártak, hogy mindenki tudja, kivel van dolga s turpisságait zokon ne vegye; mert olyanokat elkövetni, hivatalában állott. A bohócz felismerhető volt sapkájáról, melyet kopaszra nyírt fején viselt. A legrégibb alakú sapka inkább fejkötőnek nevezhető (Gogel, Gugel) és a ruha gallérjához volt erősítve. Ilyen fejkötőket a XII. és XIII. században mindenki viselt s a bolondoké csak abban különbözött a közönségestől, hogy elől szamárfülekhez hasonló díszítménye volt, minek hegyén csörgő függött. Angolországban kezdődött később a divat, mely szerint a sapka vagy fejkötő középvarrásán piros posztóból utánzott taréj lett a bohóczsapka jele. Imitt-amott valódi vagy imitált ökörszarv, de sohasem szarvas- vagy zergeagancs (mert ez a megcsalt férjek jelvénye volt) díszítette a bohócz sapkáját [10]. Még később jött divatba a homlokot körülfogó diadémszerű sapka, lelógó, hosszú zsákalakú leffengővel, minek végén ismét csörgő díszlett.

A bohócz nyaka körül széles gallért viselt. Ezen gallér különféle alakon ment át. Soká tartotta fenn magát a mélyen csipkézett gallér, melynek minden foga vagy csipkéje csúcsára csörgő volt varrva. A ruha gombját is csörgő képezte.

A csörgő keletről származott és a zsidó főpap ornátusának egyik fődíszét és kellékét képezte. A csörgőt sokáig a magasztosság, hatalom, előkelőség, gazdagság jelvényeül tekintvén, a XIII. és XV. századok közé eső időszakban főkép ünnepélyek alkalmából nagy előszeretettel viselték. Főleg a hölgyek szerették a díszítés e nemét, míg végre a csörgődísz annyira elterjedt, hogy nagyobb társaságban a társalgást szinte akadályozta a csörgők csilingelése. Ez lehetett oka annak, hogy a XV. században, mint a jóízlés korszakában, elhagyták e divatot, s ezentúl csak a bolondoknak, vagy egyéb nem nagy tiszteletnek örvendő személyeknek kelle ismertető jelül hordani.

A bohóczruha szabása alkalmazkodott az uralkodó divathoz, mi természetesen sokkal állandóbb volt, mint manapság.

A bohócz azonban mindig azon volt, hogy magát a ruha tarkasága, vagy rendkívüli díszítése által feltünővé tegye. Rendesen gazdája színeiben öltözködött, s a színek mindig felváltva voltak alkalmazva, úgy t. i., hogy ha a jobb lábszár pirosba volt burkolva, köntösének jobb ujja sárga volt, vagy felváltva. Nagyjában még meglehetős eredetiségében maradt meg a bohóczruha szinpadainkon a bajazzó-öltözetben.

A bohócz öltözetét kiegészítette a buzogány vagy bunkó; ha nemes volt és gazdáját háborúba követte, kardot is viselt, mint Kunz von der Rosen, I. Miksa császár szép szellemű, hű bohócza [11]. Eleinte a bohócz bunkója csak nádszálból állott, mely mindig az álhatalom gúnyjelvénye volt. Krisztus urunknak is nádbuzogányt adtak kezébe. A nádbuzogány nálunk nyugaton bőrbuzogánnyá változott át. Felül jó vaskos volt, botja végére

szíjhúzók volt erősítve azon czélból, hogy karjára fűzhesse, vagy övéhez csatolhassa.

A buzogány támadó és védő fegyverül szolgált, mert hiszen a bolonddal szerettek incselkedni, majd szakállát húzták, majd csipkedték, czifra ruháját bántották; ilyenkor bunkójával jót ütött az incselkedő kezére.

A bohócz lakása, illetőleg szobácskája, mert még a nagy várakban is takarékoskodni kellett a helylyel, rendesen a szabad lépcsőzet alatti szobácska volt [12]. Innen az érkezőket megfigyelte, néha fogadta. Még meg kell jegyeznünk, hogy a bohóczok alsóbb rendje más, de majdnem mindig alantasabb teendőkkel is volt megbízva. Oroszországban csekélyebb vétség miatt büntetésül »bolondokká« neveztek ki, néha magasabb rangú egyéneket is [13].

Ma udvari bolondokat nem tartanak, a mulattatást városokban, szinházakban s egyéb mulatóhelyeken működő egyének vállalták magukra, nemkülönben pótolják az udvari bolondokat a számos élczlapok. Az 556. ábrán bemutatom Trencsén várban az udvari bohócz lakását [14]. Keresden is a szabad lépcső alatt megvan az udvari bohócz szobácskája.

Jegyzetek. 1. Flőgel 170. l. — 2. Ugyanott 176. l. — 3. Ugyanott 172. l. — 4. Ugyanott 172. és 176. l. — 5. Ugyanott 180. l. — 6. Ugyanott 134. l. — 7. Ugyanott 404. l. — 8. Wanderungen in Riesengebirge 126. l. — 9. Thaly Kálmán: Századok, 1894. évfolyam. — 10. Flőgel 414. l. — 11. Nick I. k. 176. l. — 12. Schultz: Hofburgen 17. l. — 13. Flőgel 410. l. — 14. Saját felvételem.

Üvegfestmények. Akár a phőniciek, akár mások találták fel az üveget, jóltevői voltak az emberi nemnek. Ma az üveget vajmi kevésre becsüljük; nem úgy volt az a középkorban, midőn nélkülözni volt kénytelen az emberiség legnagyobb része.

A szűk ablaknyílásokat, főleg télen, fadeszkákkal zárták el, miáltal az éltető napfényt csak igen rossz világító anyag, néha a kandalló lángja pótolta. Kerestek is anyagot, mely alkalmas lenne az ablaknyílás oly módon való elzárására, hogy a napsugár behatoljon, szél és hideg, az emberi szervezet két gyötrő ellensége pedig künn maradjon; találtak is.

Míg a rómaik az üvegből csak edényeket készítettek, már a középkor elején gyártottak oly lapos üvegeket, melyek az ablaknyilás elzárására alkalmasak voltak; s mintha a népek e találmány fontosságát érezték volna, az istennek hozták az első áldozatot, a mennyiben a templomok ablakait zárták el legelőbb üveggel. Az üvegfestést megelőzőleg, apró, kis színes üvegdarabokat fogtak össze, melyeket mozaik alakban, az ablaknyílásokba illesztettek.

Az üvegablakok e nemét Francziaországban az V. században, Byzancban a VI-ban, Angolhonban a VII-ben és Olaszországban a VIII-ban alkalmazták. Színes üvegablakokat már Chrysosthomus, Hieronymus és Prudentius is említ. Poitiersi Fortunatus Paris, Tours és Bordeaux templomait leírja és üveges ablakokat említ. A Justinianus császár alatt épült konstantinápolyi Sophia templomnak üvegablakai voltak.

A tulajdonképpeni üvegfestés a IX. században kezdődött; Kopasz Károly frank király idejében már festettek üveget. Az üvegfestésről szóló első okmány, a Tegernsee templomban 999. évben történt alapítványra vonatkozik. Hildesheimban 1022—1039. látták el a templomokat festett ablaküvegekkel. Theophilus szerzetes 1100. év körül az üvegfestésről érdekes utasítást ad, melynek német fordítását Eitelberger »Mittheilungen« czímű folyóiratban közölte.

A XII. század közepén az üvegfestés Európában már el volt terjedve, de még ekkor is apróbb üvegekből ólomvesszővel (Bleiruthe) összefoglalva, rakmű alakban készültek az ablaküvegek. Egyszerűbb ablaküvegek csak világosszürkére voltak festve, a konturt és árnyékot fekete festékkel (Schwazlot) festették (Grisailles).

Marienburg vár 1340 ben épült kápolnájának és ebédlőjének festett ablaküvegei már az üvegfestészet technikájának magas fokára vallanak. E korban már nemcsak díszítményeket, hanem emberi alakokat, sőt valóságos történeti képeket is festettek. Az üvegdarabok nagyobbak lesznek, színük élénkebb, az egyes alakok világos és árnyékrészeit művésziesen alakítják.

Még tökéletesebben festették az ablaküvegeket 1400—1550 közt. Az egyes darabok nagyobbak lesznek, a compositió szabadabban mozog, a színek hatását a legnagyobb tökélyre viszik. Az ablaküveg-festészet 1400-tól kezdve kiterjed a profán épületekre is. 1550—1650-ig az elért magaslaton maradt ugyan, de már csak Németalföldön, Franczia-, Olasz- és Spanyolországban volt gyakorlatban. 1650. végétől egészen 1800-ig mindinkább elhanyagolták, úgyannyira, hogy technikája is feledékenységbe ment, míg 1818-ban Frank Zsigmond Münchenben a művészet e nemes ágát ismét feleleveníttette.

Kétséget nem szenved, hogy a XII. században várakban is használtak színes ablaküvegeket, mert ezt a költők gyakran említik, így pl. Chrestien de Troyes [1]. Keleti Svájcz várairól mondják, hogy a XV. századi főúri várakban az előkelő szobák ablakai festett üveggel voltak díszítve [2]. Falkenstein (Csehország) vár több szobájában az ablakokon festett szenteket és családi czímereket most is látni [3]. Greyers (Francziaország) vár egyik folyosójának ablakain festett üvegek vannak [4]. Feistritz (Steierország) várban a kápolna és több szoba ablakain is látni »utánozhatlan szép« üvegfestményeket [5]. Kétséget nem szenved, hogy váruraink e téren sem fösvénykedtek, s nemcsak kápolnáikat, de szobáikat is ékesítették díszes üvegfestményekkel.

Bonfinius Visegrád vár ablakait »et fenestras superbissimas« szavakkal említi. Hogy ezek az ablakok festett üvegekkel ékeskedtek, kétséget nem szenved, különösen ha tekintetbe vesszük Mátyás király fényüzési hajlamait és a művészetek iránt oly bőven tanusított előszeretetét [6].

Jegyzetek. 1. Schultz I. k. 58. l. — 2. Zeller 286. l. — 3. Wanderungen im Harz 153. l. — 4. Schwab I. k. 278 l. — 5. Schlechta VII. k. 136. l. — 6. Victorin 32. l.

Vadaskert. Ha valamelyik várban arra alkalmas helyet találtak, főleg a hol mély és széles árok volt, abban szarvasokat és őzeket tartottak, pl. a

hírneves Hradsinban (Csehország) [1], Szászországban, Stolpen várban [2]; a Harz váraiban is találni, sőt Blankenberg (Köln mellett) vár széles árka be is van kerítve [3].

A vadas árkok hazánk váraiban is előfordultak. Midőn később a XVII. században az urak oda hagyták váraikat, s inkább a síkon kényelmesebb és a kor követelményeinek megfelelőbb kastélyokat építettek, magukkal lehozták kedvencz állataikat is; s vagy a vár tőszomszédságában, vagy közelfekvő erdeikben helyezték el, sőt szaporításokról is gondoskodtak. Hogy pedig hivatlan vadászvendég ne akadjon, a vadaskertet bekeríttették. Ily vadaskertek hazánkban is vannak és voltak; példa erre Kis-Marton, Balogvára, Ungvár, Lakompak, Cseklész, Vitán. Vajda-Hunyadon az egyik sikátoron őzeket tartottak [4]. Ungvárott a vadaskert közvetlenül a vár egyik oldalában és alatta terült el, fallal kerítve, sőt a bástyákról védhető is vala. De megkülönböztetendő a várárokban és sikátorban tartott vad, mely csak mulatságnak volt ott, a nagy kiterjedésű vadaskertekben tenyésztett vadtól, mely vadászati czélokra szolgált.

Jegyzetek. 1. Wanderungen im Riesengebirg 14. l. — 2. Wanderungen im Sachsen I. k. 122. l. — 3. Wanderungen im Harz I. k. 93. l. — 4. Arányi 22. l.

Vakolat. Habarcs. A vakolat kérdését illetőleg többféle nézet van.

Vitruvius utasítása szerint a vakolat készítéséhez legalkalmasabb a gödörből ásott, minden humus nélküli veremföveny, de lehet folyóból származó fövenyt is használni, ezt azonban előbb finomra kell megszitálni, hogy kavicsdarabok ne maradjanak benne. Kevésbé jó a tengeri föveny. Az oltott mészből a keverékhez egy részt, a veremfövenyből három részt, ha pedig folyó- vagy tengerfövenyt kell használni, akkor amabból kettőt s a mészből egy részt kell venni. Utóbbi vakolatot javítani lehet az által, hogy egy rész cserép- vagy téglaport kevernek hozzá. Kemény mészkőből égetett mész jobb, mint a puhából készült. Vízépítéshez csak vulkanikus kőből égetett mész használandó. Ez utasítás szerint tudtak is a rómaiak jó habarcsot készíteni; de ha alkalmas anyagra nem tehettek szert, megelégedtek silányabb anyaggal, sőt anyagos fövenyt is használtak. Tanuskodik erről a Trier városban újabb időben felásott körfal és a holzhauseni (Rajnán) castrumnál talált falkötés. Azon állítás, hogy a rómaiak az oltott meszet felhasználása előtt 3 évig gödrökben tartották, s hogy ennek folytán számos babnagyságú feloldatlan mészrészletek találhatók a római vakolatban, helytelen, mert a rómaiak alig voltak oly helyzetben, hogy meghódított tartományaikban három évig várhattak volna a váraik építésére szánt mész megérésére [1].

A mai építőmesterek a meszet, hacsak lehet, huzamosabb ideig »érni« hagyják azért, hogy a mész tökéletesen felolvadjon, azaz az érett mészben feloldatlan darabok ne legyenek, tehát kevesebb meszet fogyaszszanak a vakolat készítésénél. Mások azt állítják, hogy a legjobb vakolat az, melyet a mészoltás után azonnal, tehát még forró állapotban keverve használnak fel. A rómaiak nemcsak porrátört cserepet és téglát, de szénport is kevertek a

vakolatba [2]. Mondják, hogy téglaporral kevert vakolatot a rómaiak csak téglafalaknál, vagy vizi építkezéseknél és a padozatoknál agyag tapaszául (Estrich) használtak; de a Karoling korból származó épületeknél, Aachen és Steinbach, nemkülönben a XI. században épült mainzi dom falainál is találtak ilyet. Végre mások szerint a rómaiak téglaporos vakolatot csak faltapaszul, ellenben falkötésre mindig téglapor nélküli habarcsot használtak [3].

Utóbbi állítások ellenében bizonyítékul szolgál az a körülmény, hogy Badenweiler (Baden) római fürdőinek falában és a Rauracense castrum (Francziaország) falaiban téglaporos vakolatot találtak. Téglaporos falak vannak a XII. század előtt épült Saarburg (Trier mellett), Badenweiler (Baden), Freudenberg (Svájcz), Hornberg (Bajorország) és Ulm (Bajorország) város falaiban is. Ebből azt látni, hogy a rómaiak után is használtak téglaporos falkötést.

Krieg azt állítja, hogy a rómaiak a habarcsba kovaport vagy kövecskéket sohasem kevertek [4]. Piper pedig konstatálja, hogy Boppard (Rajnán) körfalát, a vízvezeték falát Zahlbachnál, a steini castrum (Rajnán) falait nagyszámú borsó-, sőt diónagyságú Rajnából vett kavicscsal kevert habarcscsal építették. Krieg azon állítását, hogy: »csakis a XI. századig használtak kovaporral kevert habarcsot«, Piper szintén megczáfolja azzal, hogy konstatálja, hogy sok helyen, de különösen Heilsbergben (Baden) egyik ágyúlövőlyuknál van ilynemű habarcs alkalmazva [5].

Hazánk római eredetű tornyait nem ismerem, de föltehető, hogy a nálunk épült falaknál nem tettek a rómaiak kivételt. * Ha tettek volna, Rómernek bizonyosan feltűnt volna; de nem említ semmi olyan eltérést vagy különlegességet, a mit a hazai római emlékek vakolatánál tapasztalt volna. Azt mondja ugyanis a Műrégészeti Kalauzban, hogy a római építészetnél használt kőragasz vagy malter, melyet faragott nagyobb kövek közt soha, a terméskő és kevésbbé idomítottak közt pedig a szükséghez képest alkalmaztak, vagy tiszta mészhomok- és finom téglaroncsokból és porladékból állt, a föld és agyag legkisebb nyoma nélkül, vagy pedig kisebb-nagyobb kavicscsal is keverték; magában a mészben, mely három évig a mészgödrökben állott és legnagyobb gonddal péppé feleresztetett, gyakran mogyorónyi nagyságú mészdarabok találhatók, melyeket ujjal szét lehet dörzsölni; ugyanilyen anyagból állott sokszor a szobapadlat öntött felülete is.*

*Torma K. egy tihói körded idomú római épület falazatát terméskőből, durva poronddal vegyített építőmészszel rakottnak találta; a csákigorbói római fal jobbára terméskőből és tégladarabkákkal vegyes czementből készült; a kissebesi castellum maradványai poronddal vegyített szilárd építőmészből és faragatlan terméskövekből álltak. Szinte G. szerint a krivadiai toronynál fejtett mészkövet alkalmaztak, ebből égették ki a meszet is, melyet forrón használtak s ennek a törmelékeiből telt ki a homokot helyettesítő kötszer a mész között. Fröhlich R. a pilismaróthi római tábor bástyafalazatáról azt mondja, hogy faragatlan trachitból készült, a kövek közé mészvakolat van öntve, ebbe pedig alig van kavics keverve; a köveket soronkint rakták össze s a falazat kívül-belül egyszerű öntött munka (opus incertum); hasonló a dunaparti római

burgusok falazata is, így az Ipoly torkolata közelében Szobtól nyugotra levő négy burgusé, a Váczczal szemben levő baltavárié, a dunakeszié s átellenben a horányi rév mellett levőé, mindegyiknél ugyanaz az építőanyag, t. i. trachit, ugyanaz a vakolat, ugyanazok a sorok a külső oldalon, ellenben az aquincumi tábor bástyájában sem belül, sem kívül nincsenek sorok, a falazat azonban szintén öntött munka [6].*

Némely író előszeretettel azt állítja, hogy a vastag habarcsválasztékvonalak római eredetre mutatnak, számos példa pedig az ellenkezőt bizonyítja, mert sok római falnál megállapították, hogy a választékvonal csupán 3—4 milliméter között váltakozik.

Ugyanezt tapasztaljuk a középkori váraknál is; a választékvonal ezeknél is a legváltozatosabb volt.

Hazai várainkat illetőleg azt tapasztaltam, hogy a lékai és bozóki őrtoronynál a választékvonal alig látható, a lékai lovagteremben ellenben a választékvonal 4—8 mm. között váltakozik. A pozsonyi székesegyház szentélyének falain, a Szt.-János kápolnán, a Clarissatemplomon a választékvonal átlag 4—6 mm., ugyanolyan a budai Mátyástemplomén; a pozsonyi Mátyás király kaputoronynál a választékvonal szintén 6—8 mm. között váltakozik.

A rómaiak a falak külsejét vakolattal rendszerint nem vonták be, előfordul azonban római falaknál a vakolat alkalmazása is, pl. a rajnavidéki őrtornyoknál. Ezek körfalait bevonták vakolattal, rajtok faragott követ utánoztak és a választékvonalakat vörösre festették. A középkori váraknál konstatálhatjuk, hogy a falak külseje vakolat nélkül maradt.

Krieg még egy technikát közöl, melyet a rómaiaknak tulajdonít s azt mondja, hogy: a rómaiak néha a kövek széleit nem faragták gondosan; s ha a köveket egymásra rakva, a habarcs kicsurgott, ezt deszkácskával kisimították és vonalzóval a választékvonalakat bekarczolták; és hogy ezen technikát még a X. és XI. században is, mint római hagyományt, gyakran alkalmazták a várépítésnél.

Ennek ellenében mások állítják, hogy e technika nem római, mert Raueneck, Gösting, Ridenegg osztrák váraknál e technikát találni, ezek pedig csak a XV. század elejéről származnak [7].

Ezen technikát hazánk váraiban nem találtam fel.

Végre felemlítem, hogy a rómaiak néha habarcs helyett agyagot használtak falkötésnek, mint pl. neuingeni (Rajnán) castrumnál. Könnyebb falaknál faszerkezetbe vesszőket fontak és ezeket két oldalon agyaggal tapasztották be. Középkori váraknál csak kivételesen konstatálható az agyag használata habarcs helyett és pedig Adolfeck (Nassau) és Fürstenstein várnál (Rajnán), nemkülönben az északi erődgát váraknál.

Hazánkban az agyag használatát nem konstatáltam; ellenben találtam két várat, hol a palota falai be voltak vakolva és pedig Csejthén a fal négyzetekre osztva sakktáblaszerűen, vörös és fehér színnel van bevonva, Hrussón pedig, vízszintes és függélyes irányban lapos négyzetalakú kövek vannak jelölve.

A romanisták állítása szerint gondosan faragott kövek és művésziesen rakott falak római eredetűek, ellenben az ezen ismertető jelt nélkülöző falak és kövek középkori eredetre vallanak; rómaiak az olyan kövek is, melyek szélei és karimái gondosan faragvák, a választékvonalak pedig alig láthatók; ellenben, hol a köveknek faragott szélei és a karimák hiányoznak, a középkorból valók.

Egybevetve a felsorolt nézeteket és különféle példákat, azon eredményhez jutunk, hogy sem a kövek faragási módja, sem a választékvonalak vastagsága, sem a habarcs anyaga, a vár keletkezési idejének meghatározására elegendő támpontot nem nyújt [8].

A hazánk várainál használt homokot illetőleg azt tapasztaltam, hogy a Trencsén megyei várakhoz a Vág folyó homokját használták, mint azt a vidéken még most is teszik. Hrussón homok helyett nagyon apróra tört mészkőport alkalmaztak, Lánzséron és Lékán pedig gödörből ásott homokot találtam felhasználva.

Vajjon érett vagy forró meszet használtak-e a középkorban, s melyik mód a jobbik, azt eldönteni hivatva nem vagyok, annyi azonban bizonyos, hogy gondos falazás és jó mész használata igen mérvadó a fal tartósságára nézve. Milyen különbség lehet e tekintetben, felhozom, hogy pl. Zay-Ugróczon találtam vagy 15 m hosszú és 1 m vastag összeomlott körfalat a XIV. századból, mely ezer meg ezer darabra bomlott szét és ott vízhomok nincsen; ellenben Dévény várnál, hol igen sok dunai és morvavízi homok van, találtam 2 m^2 nagyságú, 1 m vastag falrészeket a földön heverve, melyeket a falubeliek csak azért nem hordtak el, mert nem tudták azokat szétbontani. A fal tartósságára nézve kiváló példa Engelsburg vár (Elsassban), hol egy őrtornyot aláástak úgy, hogy a torony oldalra dőlt, mindamellett ez a kőhenger épségben fennmaradt (557. ábra) [9].

Az is fontos, hogy a falazás ne történjék gyorsan, hogy a mésznek ideje legyen a levegőt felszíva megkeményedni, mert találtak külföldön rombadőlt falakat, melyeknek belső részeiben a mész évszázadok után sem keményedett meg. Németországban a vegyészek kisérleteket tesznek a habarcskérdés felderítése céljából.

Jegyzetek. 1. Krieg 130. l. — 2. Cohausen Mauerverband 596. l. és Parker Verhandlungen des Congresses in Bonn 1871. 62. l. Clemen 1893. 21. l. — 3. Näher, Deutsche Burgen 15. l. — 4. Krieg 133. l. — 5. Piper 92. l. — *6. Rómer Fl. Műrég. Kalauz. 88. l. és Arch. Közl. III. 2. 22—23. — Torma K. Limes Dacicus. 88., 89., 100. l. — Szinte G. Kerek erőd Krivadia fölött. Arch. Értesítő 1894. 110—114. l. — Fröhlich R. A pilis-maróthi római tábor. Arch. Értesítő 1893. 38—47. l. — Neudeck Gy. Arch. Ért. XIV. 1894. 114 s köv. ll. — Wosinszky M. Tolna vmegye az őskortól. II. 633—635.* — 7. Piper 95. l. — 8. Brinkmann 25. l. — 9. Näher Elsass. 4. l.

Vár (Burg, château). A vár szó eredeti magyar szó és pedig finn nyelven »voure« hegy (mons), lapp nyelven »vaara« (mons, saxum majus), finnmarki lapp nyelven »vare«, mordvin nyelven »varre«, erzamordvin szójárás szerint

»vär«, »väre«, »vere«, felsőrész, fentvaló, »väri«, »väreo« föl, fölfelé, »verda« »värde« felülről [1].

Minthogy ezek a szók: hegy, föl, fölfelé stb. stb. fogalmakat fejeznek ki, a vár magasan fekvő erős, hatalmas lakhelyet jelent. Bizonyára kifejezte a magasan álló, hatalmas, nagyhatalmú egyének által lakott helyet is.

Jegyzet. 1. Hunfalvy Pál: Nyelvtudományi Közlemények VI. k. 1868. év, 468. l. 552. kitétel. *(A »vár« szó nyilván a persa nyelvből jött a magyarba s megfelel a zend »vāra«, pehlevi »vār«, ujpersa »bāra« = fal, sáncz szóknak, megvan több kaukázusi nyelvben is »baru«, »baruj« = fal, várfal alakban; eredete különben a szumir nyelvbe megy vissza, hol »ur« a m. oltalmazni, védeni, aztán: lakóhely, helység, város. V. ö. Vámbery A.: Magy. Ered. 321. — Munkácsi B.: Arja és kaukázusi elemek a fin-magyar nyelvekben 623. — Galgóczy J.: Újabb szumir szószedet. Néprajzi füzetek, 9. sz. 59. l.)*

A várak osztályozása. A várak oly czélból épültek, hogy birtokosuknak biztos lakhelye legyen, azt megtámadás alkalmával lehetőleg könnyen megvédelmezhesse. Ily kisebb-nagyobb várak országszerte voltak, de csakhamar kiváló fontosságot nyertek az ország határán levők. Az ily végvárak birtokosai első sorban voltak hivatva a várat külellenség betörése ellen megvédeni. Ez okból idővel tágultak, bővültek, hogy több védőt fogadhassanak falaik közé. A királyok is mindinkább azon iparkodtak, hogy ilyen végvárak hű és hazafias urak kezeibe kerüljenek, sőt a királyok maguk épitettek végvárakat, melyekbe királyi őrséget helyeztek el. Az 1885. évi Archeologiai Értesítőben kimutattam az ország nyugati határának védőrendszerét Óvártól (Trencsén megyében) egész Csáktornyáig. A főbb végvárak ezek: Óvár, Vágbesztercze, Trencsén, Berencs, Dévény, Vöröstorony, Törcsvár, Déva, Szepesvár, Lippa, Csáktornya stb. stb. A »Castra regia« királyi várak voltak, vármegyei, illetőleg közigazgatási székhelyek. Itt tartózkodtak gyakran királyaink, itt tartatott egynémely országgyűlés is, itt mulattak a megyéből összegyült főurak; de voltak a király tulajdonában ú. n. mulató várak is, mint Visegrád, Zólyom, Diós-Győr, Végles, Vajda-Hunyad, Sáros-Patak stb. stb., utóbbiban lakott I. Endre felesége, némelyek állitják hogy itt született Szt. Erzsébet, mások szerint Pozsonyban született.

Az ország védelmére szolgáltak a királyi várak. Már a honfoglalás után, midőn a harczias nép külföldön barangolt, gondoskodni kellett a haza védelméről is, s *ha nem is az első nemzedék idejében, de mindenesetre a X. század vége felé* keletkeztek a várispánságok, azaz várak, melyek az uralkodó által kinevezett várispánok alatt állottak. Ezen várak inkább az ország hegyes vidékein és a határok felé voltak elterjedve és hozzájuk várkatonák tartoztak.

A várkatonák több rangra voltak felosztva; a legmagasabb fokon állók a »Szent király jobbágyai« voltak. Ezek gyakran nemességre is emeltettek. A várkatonák földeket birtak, melyek apáról fiúra szálltak, de azokat eladni nem volt szabad. A várkatonák, illetőleg várjobbágyok nem ritkán más megyében is birtak földeket, mint pl. Beczkó várispánságnak nehány jobbágya

Tolna megyében bírt földekkel és ott is laktak. A várjobbágyok kötelessége volt a várat, illetőleg a hazát megvédeni, mihelyt a király hírmondók által őket táborba rendelte.

A nemes urak saját jobbágyaikkal és a várjobbágyokkal együtt képezték az ország védelmi erejét. E védelmi rendszer II. Endre alatt érte el legnagyobb fejlődését és részben még Nagy Lajos alatt is fennállott.

E rendszer körülbelül a határőrvidéki szervezetnek felelt meg, melyet a magyar nemzet csak a legutóbbi időben szüntetett meg s törvényileg polgárosított.

A királyi hatalom a várszerkezet segítségével mindenkor kész, ha nem is állandó hadsereggel rendelkezett, melynek fentartása és készültsége a középkorban csakis földbirtok alapján volt képzelhető.

A várjobbágyok állapota lényegesen különbözött a mai katonai szolgálattól, mert a várjobbágy nem, mint a mai katona, csak rövidebb ideig szolgált fegyver alatt, hanem rá nézve a fegyveres szolgálat élethossziglan tartott, sőt örököseire is átmenő kötelezettség volt.

Szent István azt a törvényt hozta, hogy a várjavakat az illető váraktól elvonni nem szabad: a várjobbágyok azonban az olyan földeket, melyeket magánjogon bírtak, szabadon eladhatták. Szent István törvénye ellenére már 1145-ben II. Géza elvont némely tolnai várföldeket eredeti rendeltetésüktől; a későbbi királyok pedig, sőt királynék is várföldeket hű szolgálatokért, vitézség jutalmazásául egyeseknek és a papságnak eladományoztak. 1279-ben Kún László király a rovischei várispánságot úgy szüntetette meg, hogy az itteni várjobbágyakat tömegesen nemesítette; 1347-ben Nagy Lajos király eladományozza Zwayk és Kechen vasmegyei helységeket, mert lakatlanok, előbbi lakosai a karakói várnéphez tartoztak. Az ilyen esetek persze a várispánság nagy hanyatlására mutatnak.

Mivel a várispánságok tartozmányai mindinkább fogytak, a politikai vármegye intézménye ellenben mindinkább fejlődött, a várispánságok álladékából fennmaradt földek ama vármegyék területébe olvadtak, a melyek határában a várispánság székvára volt, a honvédelem pedig banderiumokká alakult át.

Pesti Frigyes, midőn a várispánságok számáról értekezik, azt állítja, hogy 72 várispánság volt, később pedig 82-tőt sorol fel, ezek a következők: Abaúj, Arad, Árva, Bána, Baranya, Bars, Bács, Békés, Bihar, Bodrog, Bolondócz, Borsód, Borsva, Csanád, Csáznia, Csongrád, Doboka, Dubicza, Esztergom, Székesfehérvár, Galgócz, Garics, Gerzencze, Góra, Góricza, Gömör, Győr, Heves, Hont, Ivanics, Karakó, Kemlök, Keve, Koaszt, Kolos, Komárom, Körös, Krassó, Kraszna, Liptó, Locsmánd, Marocza, Mosony, Nógrád, Nyitra, Oklits, Pata, Podgoria, Pozsega, Pozsony, Rovische, Sárvár, Sáros, Sempte, Somogy, Sopron, Stomfa, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Szerém, Szolgagyőr, Szolnok, Temes, Tolna, Torda, Torna, Trencsén, Turócz, Ugocsa, Ung, Valkó, Varasd, Vas, Veszprém, Zagoria, Zágráb, Zaránd, Zemplén, Zólyom.

Természetes, hogy a várispánságok székhelyei nem mindenhol voltak

kőből épült várak, hanem a magyarok által készített földvárak is, mint például Nagy-Keszi, Szegvár, Tüskevár és Karakó. Nagy-Keszi földsánczainak maradványai még ma is láthatók Zala, Vas és Veszprém megye összesarkalásánál.

A várispánságok és politikai vármegyék egészen külön hatáskörrel birtak s egymással semmi összefüggésben nem voltak; körülbelül úgy, mint jelenleg például: a tankerületi, bányászati és erdészeti felügyelőségek. Innnen van, hogy Nyitra megyében a nyitrai, sempti és galgóczi, Körös megyében a garicsi, rovischei es gerzenczei várispánságok voltak [2].

Gyakran történt, hogy a várbirtokos hűtlenség miatt (per notam infidelitatis) jószágvesztésre itéltetett, vagy a családnak megva szakadt. Ily esetekben a vár és uradalom a királyra szállt és azt vagy megtartotta, vagy donatióban hűséges, hazafias szolgálatokért másnak adományozta. Ilyképen a várak birtokosai, különösen pártviszályok alkalmával gyakran változtak; ily birtokváltozások főleg Erdélyben igen gyakoriak voltak úgy, hogy »az ingatlan vár a legingóbb birtok volt«. A várurak igen kedvelték a magasan fekvő várakat, azért leggyakrabban hegyi várakat építettek, s ezeket kiki a maga anyagi viszonyaihoz képest rendezte be. A nagyobbak közé tartozik Trencsén, melynek egyik átmérője fél kilóméter hosszú, továbbá Ghymes, Kővár, Fraknó, Lánzsér, Szepesvár, Murány, Munkács, Nagy-Sáros, Déva, Ung és Léka. Kisebbek: Óvár, Appony, Znió, Szklabina, Temetvény, Csobáncz, Szigliget, Vázsonykő stb. A szegényebb nemességnek többnyire a falu végén, esetleg annak közelében volt megerősített lakóháza, ilyen pl. Simony, Nagy-Selmecz, Nyitraszegh, Novák, Alsó-Micsinye és sok más, továbbá a Palugyai család ősfészke Kis-Palugyán; utóbbit csak azért említem fel, mert jelen birtokosa a hetvenes években lebontotta, pedig egyike volt a legrégibb síkban fekvő váraknak. Faragott kőből épült és a kapufölött románkorú triforiuma volt. Az úgynevezett »Purgstallt«, mely csak erős toronyból és árokból állott és külföldön szegényebb nemesség birtokában volt, hazánkban nem találtam.

Erdőségben épült kisebb vadászvárak is voltak, melyekben az urak vadászatok alkalmával tartózkodtak. Ilyet hazánkban alig egy-kettőt ismerek, és pedig Puszta-Palota várat, mely Vár-Palotától 2 óra távolságra a Bakony erdőben, Mátyás király kedvencz vadászvára volt; egy másik Aranyos-Marottól szintén vagy 2 óra távolságban, az erdőkben Fenyő-Kosztolány közelében; adatok hiányában azonban biztosan nem lehet állítani, vajjon váracs vagy vadászvár volt-e. Ilyen erdei vadászvár volt még Nyeviczke Ungvárnál egy sziklaormon.

Vannak Erdélyben »községi várak« is; ezeket a szászok Erdély határain építették a gyakori betörések ellen.

Végre megemlítem még a földvárakat, melyek külföldön menhelyül szolgáltak a népnek és egész Európában el vannak terjedve; hazánkban a honfoglalás alkalmával őseink sok ilyet találtak, de maguk is építettek. Ezekről részletesebben a Pogányvárak alatt lesz szó.

A külföldi várak is ekképen osztatnak fel azon különbséggel, hogy hazánkban a várúr várának és uradalmának birtokosa volt, külföldön pedig a birtokot és várat az uralkodótól hűbérbe kapta.

Jegyzetek. 1. Czobor 5. lap és Mikszáth várai 191. lap. — 2. Pesti Frigyes 44., 263., 275. ll.

a) **Barlangvárak.** A középkori lovag vitézségét, bátorságát kétségbe vonni nem lehet; hisz nevelése, életmódja, életczélja a harcz volt; de otthonában biztos akart lenni minden támadás és rajtcsapás ellen; azért birtokainak legbiztosabb helyén építtette a várát. Ilyen biztosságot nyujtó alkalmas helynek nemcsak a hegyeket találták, hanem nagyobb barlangokat is.

Az ismeretes barlangvárak közül legnevezetesebb a Puxer-Lueg vár Steierországban.

A terjedelmes barlang egy magas meredek sziklafalban van, hova oly keskeny ösvény vezet, hogy azon csak egy ember járhat. A várhoz érve két emeltyűs kapun áthaladva lehet a palotába jutni, melynek tágas szobái és különféle helyiségei vannak. A vár a barlang nagy nyílásába úgy van beépítve, hogy a várat eső nem érheti. A főépület mögött a barlang még több folyosót képez, melyekben kisebb-nagyobb mellékhelyiségek vannak. A vár birtokosa az utolsó Erasmus Lueger, 1484-ben több rablás és emberölés bűne miatt ostrom alá vétetett a császári hadak által. Lueger többször küldött az ostromlóknak friss gyümölcsöt, ökörről lehúzott friss bőrt, különféle vadat azon üzenettel, hogy ő bőven el van látva mindennemű élelmi szerekkel s hogy őt évtizedeken át is hiába fogja ostromolni. A császáriak a várat csel által vették be s akkor kiderült, hogy a vár alagut által Weppach helységgel folyton összeköttetésben volt [1].

Kisebb ugyan, de hasonló barlangvár Tirolban Passekofel a Brenta hegyszoroson [2], úgyszintén Wolkenstein, Salurn, Kronmetz [3]. Ismeretes még Fragstein Svájczban, Krottenstein és Wichenstein Karinthiában, Loch Bajorországban, Secton a Lahn mellett.

Egyptomban a Vörös tenger nyugati, meredek sziklás partján sok ily barlangvárat találni.

Nógrád megyében járván, hallottam, hogy ott Kis-Libercsén, Liseczen és Szennán voltak barlangvárak; ma azonban nyomukat sem találni; Udvarhely megyében volt Vitán mellette az úgynevezett »Szemiluka« barlangvár és Homoród-Almás, Torda megyében Balika vára, hol még a falazott erődítéseknek is van nyomuk. Végre ilyen a hires »Veterani« barlang az Al-Dunán, de a mely ma már Romániához tartozik. Említik még Erdélyben Hondelt [4], de ezek is elpusztultak.

Bemutatom az 560. ábrán Puxer-Lueg vár képét.

Jegyzetek. 1. Schlechta XI. köt. 55. l. — 2. Ugyanaz XII. köt. 120. l. — 3. Clemen 1894. köt. 33. l. — 4. Kőváry 302. l.

b) **Bolondvár** (l. Pogányvár).

c) **Favárak.** A összes szakírók megegyeznek abban, hogy a Motte elnevezés alatt előforduló tornyok — különösen kőszegény vidéken — fából készültek; habár egyes vidékekre és várakra nézve a tudósok véleménye eltérő és ha az öregtornyok itt-ott kőből készültek is, a lakóházakat eleinte mégis gyakran fából építették. Tirolban a IX. században épült Merchen és Pipinsburgnak eleinte csak fából épült öregtornyuk volt és csak később építettek ezek helyére kőtornyokat [1].

Továbbá azt is állítják, hogy az Ottók idejében épült németországi végvárak valószínűleg favárak voltak és csakis az öregtorony készült kőből.

A VIII. és IX. században a nyugot-európai főurak házai, illetőleg várai csak fából épültek, csak midőn a német császárok hatalma sülyedni kezdett, a főurak pedig terjedelmes birtokra és hatalomra tettek szert, akkor kezdették váraikat kőből építeni [2]. Froissart krónikája említi, hogy midőn gr. Hainaut, d'Aubenton várat ostromolta, a kapu előtt két fatorony állott [3]. Ismeretes, hogy Nagy Károly Aachenben fából készült palotában lakott.

A németországi gáterődök (Wallburgen) majdnem a középkor végéig megtartották faépületeiket. A X. és XI. századbeli, síkon fekvő, vízárkokkal körülvett várak nélkülözték a kőépületeket; a lakóházak fából voltak, a körfalat pedig czölöpvéd pótolta [4]. Köhler következőkép írja le a XI., XII. és XIII. századbeli európai gáterődöket: »Die nothwendigen Ergänzungen der Erdwerke bildeten die Holzbauten. Der obere Rand des Spitzwalls war mit Pallisaden gekrönt, und innerhalb dieses Ringes befand sich ein hölzerner Thurm, der als Wohnung für den Herrn diente. Ausserdem waren Baracken für die Dienstleute und Ställe für die Pferde vorhanden.«

Az öregtorony és lakóházak alapját azonban kőből rakták, hogy a fa a földben ne rothadjon el [5].

A mecklenburgi herczegek még a XII. század végén is fa-, vályog- és szalmából épült várakban laktak [6].

A német lovagrend Poroszországban csak a XIII. század második felében kezdett kővárakat építeni, de még a XIV. században is fából volt a rend várainak nagy része. Ismeretes dolog, hogy a lovagrend a XIII. században kezdette Poroszországban hódításait, s birtoka nagy terjedelménél fogva kényszerítve volt gyorsan gáterődöket és kő hiányában favárakat építeni; a hol azonban állandóan letelepedtek a lovagok, még kővárakat is emeltek [7].

Albrecht osztrák herczeg is a salzburgi érsek ellen, Ennsvölgyben »am Gescheid«, herczegsége határán, favárat épített. Klamm (Ausztria) várban is a lakóházak fából készültek [8].

A kőszegény Hollandiában még a XIV. században is favárakat építettek. Cleve herczegségben 1344-ben »ein Burgthurm von Holz« épült.

Mindezekből kitűnik, hogy a XI. században favárak még gyakoriak voltak és csak a XII. századtól kezdve, midőn a kőfalépítés általánosan kezdett elterjedni, adtak elsőbbséget az urak is a szilárd anyagnak váraik építésénél [9].

Kétséget nem szenved, hogy hazánkban is voltak favárak; így pl. II. Endre Erdélyben a német lovagoknak a Bárczaságot adományozta, hol a

lovagok Törcsváron kívül még 6 várat építettek és pedig fából. Midőn azonban a lovagok a királynak engedelmeskedni vonakodtak, Endre karhatalommal kiűzte őket országából, birtokukat pedig 1222-ben a szászok földjéhez csatolta [10]. I. Lajos király idejében 1377-ben e várak kővárakká alakíttattak át. [11].

Egyéb hazai favárakról biztos adataink nincsenek, mindamellett kétséget nem szenved, hogy különösen kőben szűkölködő vidékeken, eleinte a várakat csak fából építették. Tudjuk, hogy Árpád Csepel szigetén családja és a főurak számára külföldi mesterekkel fejedelmi lakot és házakat építtetett [12]. Ezek bizonyosan csak fából készültek, annál is inkább, miután a sziget vidékén kőanyag nincsen. Temesvárnak két kapuja földből és fából készült erődökkel volt megvédve, melyeket spanyol katonák készítettek [13]. Trencsén megyében Szlavniczán a Sándor család ősi laka, egy hatalmas faház, még most is fönnáll és hajdan, ha nem is vár, de megerősített uri lak volt. Ugyane megyében Csácza mellett és a Kárpátalji keleti megyékben, a köznép faházakban lakik, de vannak fatemplomok is.

Egy XIV. századbeli okirat (1353.) azt beszéli el, hogy Simon, pozsonymegyei főispán hatalmasúl megszállotta Jákótelkét. A fejérvári káptalan vizsgálatot rendelt s ez azt találta, hogy Jákótelkén ott van a főispán felesége egész cselédségével együtt; laknak pedig ezek: »in tentorio = sátorban, felemlítve még: tabernacula = lehet cserény; spelunca = barlang, de hozzáteszi, hogy ennek népies magyar neve »izikuk«, fedeles verem.«

E szerint itt-ott előkelő urak még 600 év előtt sátorban és fedeles veremben laktak [15]. Mindezekből következtethetjük, hogy hazánkban is voltak favárak. Számos adomány- és építés-engedő királyi levél szól róluk. Királyaink rendesen előbb csak favárak építésére adtak engedélyt, csak azután kővárakra, mint azt a várépítés-engedélyről szóló czikkben kimutattam.

Jegyzetek. 1. Clemen 1893 év 19. l. és 24. l. — 2. Ritgen Burg Gleiberg 5. l. — 3. Viollet 117. l. — 4. Essenwein 18. és 44. l. — 5. Köhler III. k. I. rész 368. l. — 6. Piper 143. l. — 7. Köhler III. k. I. rész 376. l. — 8. Clemen 1893. 24. l. — 9. Piper 143—145. l. — 10. Horváth Mihály I. k. 345—364. l. és Venczel Gusztáv 1. l. — 11. Kőváry 138. l. — 12. Szabó Károly 89. l. — 13. Pirksteiner 145. l. — 14. Wenczel 3. l. — 15. Herman Ottó: Magyar ősfoglalkozások 58. l.

d) **Faváracs** (Mota, Motte). Midőn Közép- és Nyugat-Európában véget ért a rómaiak uralma, a népvándorlás által okozott hullámok nem egykönnyen szűntek meg. A vagyon- és életbiztonságot veszélyeztette a sok mindenféle kóborló, ide-oda tolt, hazát kereső kisebb néptörzs. A barbarok nem fogadták el a rómaiak szokásait, nem csoportosultak városokba, falvakba, hanem földjükön elszórtan laktak vezéreikkel, törzsfőnökeikkel egyetemben. A szabadszülötteknek (lovagok még nem voltak) már akkor a közéletben bizonyos önállóságuk volt. Ily politikai és társadalmi körülmények közt gyakran fordultak elő czivakodások a szabadbirtokosok között, melyek csakis fegyveres kézzel voltak eldönthetők; nem csoda tehát, hogy a törzsfők és

szabadok, rajtcsapások ellen magukat biztosították oly módon, hogy némileg megerősített lakásokat építettek. Ha a területen domb volt, azt körülvették árokkal, az erődgátra pedig czölöpöket alkalmaztak. Ha domb nem volt, akkor az árokból kihányt földből készítettek. Ennek a fennsíkján, kőalapra 2—3 emeletes faházat emeltek (356. ábra). Ezt nevezték »Motte«-nak [1]. A közlekedés az emeletek között leggyakrabban létrán történt, melyet szükség szerint leeresztettek vagy felhúztak; néhol pedig falépcsőkön közlekedtek. Vannak olyan motte-ok is, melyeknél a domb lejtőjén lépcső vezetett a földszinti ajtóig, melyet mindig elzárva tartottak. A bekerített udvaron volt még egy-két istálló, hol a házi állatokat tartották és a cselédség lakott. Ily faváracsokat építettek a Merovingok alatt Chlodwig idejétől 486-tól egész III. Childerichig 752-ig. Angolországban számos ily faváracsnak megvannak manapság is nyomai. De Caumont állítása szerint Francziaországban vagy 500 ily motta domb ismeretes [3]. Francziaországban ezen váracsok egy része őskori temetkezési halmokra épült [4]. Eredetilg Merchen, Pipinsburg, Eppan várak (Tirol) szintén ily dombokon épültek és később alakíttattak át. [5].

Több szakíró ezen »Motta« faváracskákat tekinti a középkori várak mintájának és kiindulási pontjának [6]. E nézetet megczáfolja Piper állítván: hogy Európaszerte, ezrekre menő pont található, melyeket már maga a természet erősített meg, hová csakugyan a legrégibb várak épültek; nem volt tehát szükség arra, hogy nagy erőfeszítéssel emeljenek amúgy is problematikus értékű dombokat, az ily természet adta helyek, hová kis váracskák, akár fából, akár kőből épültek, sokkal nagyobb jogosultsággal bírnak arra nézve, miszerint ezek voltak a középkori várak első mintái; különben a rómaiak is elég mintát hagytak maguk után, hogy nem kellett a középkori várak mintáját a »Motte« fatoronyban keresni. Hazánkban ilyennemű faváracsokról mitsem tudunk; ellenben favár (bastua lignea) nagyon sok volt.

Jegyzetek. 1. Zeller Werdmüller 225. l. — 2. Demmin 323. l. — 3. De Caumont II. k. 393. l. — 4. Merimée 6. l. — 5. Clemen 1893. 19. és 20. ll. — 6. Krieg 212. l., Köhler III. k. I. sz. 366. l. és Essenwein 44. l. — 7. Piper 126. l.

e) **Fensíkvárak.** A síkságból meredeken kiemelkedő kisebb fensíkok igen alkalmas talajt képeztek várépítésre, azért, ha valamely földes úrnak volt fennsíkja és körülményei megengedték, nem habozott reá várat építeni.

Szászországban a Pirna közelében levő néhány négyszög kilóméter nagyságú síktérből 7 meredek sziklatömeg 10—15 méter magasságban emelkedik ki. Kettején Lilienstein és Königstein várak épültek [1]. Ilyenek még Wildenstein Csehországban [2], Hoch-Barr (567. ábra) és Dagsburg (122. ábra), Elsaszban [3], utóbbinál nem volt feljárás, hanem daruval eszközölték a közlekedést; a többieknél a feljárást rendesen sziklába vagy a sziklához épített lépcsők közvetítették. Hoch-Barr még azért is érdekes, mert a vár négy különálló sziklatömegen épült, s ezek repülő-bürüvel voltak egymással összekötve.

Hazánkban Csobáncz várát ismerem ilyennek; ez sem sziklatömegen épült, hanem minden oldalról igen meredek hegyen; a domb oldalán kényelmes és szabályszerű út vezet a fensíkra. Munkács, Murány és Szádvár azonban meredek sziklatömegen épültek, utóbbinak képét az 568. ábrán látni [4].

Jegyzetek. 1. Wanderungen durch Sachsen 192. — 2. Heber V. k. 190. l. — 3. Westermann 501. — 4 Magyarország Monografiája I. k. 520. l.

f) **Földvárak** (l. Pogányvár).

g) **Gátvárak** (Wallburg). Gátvárak alatt oly ősi menhelyeket értünk, melyek részben már a természet által kinálkoztak ilyenekül, s ha hozzájárult e helyek mesterséges megerősítése is, az akkori fegyverekkel szemben elég biztonságot képeztek, hová a nép családostul, barmostul menekülhetett.

Elterjedésük Európaszerte nagy; csak Németországban vagy 1000 gátvár ismeretes [1]; előfordulnak azonban Európa többi országaiban is, Csehországban, Ausztriában stb., különösen Tirolban, Merán vidéke bővelkedik gátvárakban.

Hegyfok, domb, természetes védőpontot képez; azért rendesen ezeket választották gátvárakra; előfordulnak azonban síkon fekvő vagy mocsaras vidéken is, különösen ott, hol az árkot vízzel lehetett megtölteni. A mi alakjukat illeti, a talajhoz alkalmazkodva előfordulnak kör, kerülék, sokszögű idomuak és szabálytalanok. Nagyságuk és szerkezetük is különböző volt.

A kiszemelt hely körül árkot húztak; az árokból kihányt föld a gát mellvédőjévé vált, de vannak két, sőt három árkúak is. Igen sok helyen a kihányt földre még kötetlen kőfalat emeltek, vagy nem is húztak árkot, hanem csak kőfalat építettek; ilyen pl. a bergalingeni körfal (569. ábra) (Elsass).

Stockberg gátvár, escarp, árok és contraescarpja kövekkel van kirakva (570. ábra). A Heidelberg melletti gátvárnak nincsen árka, hanem két escarpja van, melyek szintén kővel vannak kirakva. Heuneburgnak a Friedling völgyben két körfala van (571. ábra) [2].

Belgiumban a falat úgy készítették, hogy felváltva egy réteget kőből, egy réteget fából raktak (572. ábra). Ezekről Julius Caesar tesz már említést [3]. Ha kő nem állott rendelkezésükre, mellvédőül a gátgerinczre vízszintesen fatörzseket raktak.

Az osztrák tartományokban számos gátvárakat találni, így Merán mellett Tirolban 20 gátvár ismeretes, kötés nélküli körfallal [4]. Ausztriában Ebenthalnál [5], Csehországban, Gross-Cernoseknél, Ludnicznél kőfallal ellátott gátvár van, míg a sandeviczi, katoviczi, sobieslávi, tugoschti, bukovcei és mások kőnélküli árkos gátvárak.

A vidékek szerint e gátvárak építőinek a keltákat, gallokat, szlávokat, rhaetiaikat tartják, az osztrák és cseh gátvárakat pedig ismeretlen népnek tulajdonítják. A külföldi, valamint az osztrák gátvárakban gyakran találnak bronzokat és edényeket, melyek a praehistorikus korra vallanak [6].

Hogy czölöpöket is használtak ott, hol azokat alkalmazni lehetett, az természetes, nemkülönban alkalmaztak a gátvár körül eleven sövényt, a hol az lehetséges volt. Ha a gátvárak területén a talaj arra kedvező volt, azt a középkorban nem ritkán várépítésre is felhasználták, ilyen pl. Limburg (Lahn mellett) [7]. Hazánkban a XI. században a somogyi Kupavár nevű pogányvár közepette épült Szent Gilles apátsága, melyet Szent László alapított a benczések számára.

Korántsem kell azt hinnünk, hogy a XI. és XII. században, midőn a várépités virágozni kezdett, a nemesség azonnal kővárakba húzódott. A kőfalépítéshez nem igen értettek, s csak lassan terjedt el ennek ismerete. Hogy hány kővára volt Németországnak a XII. század végeig, az uralkodók, herczegi családok és püspökökén kívül, arra nézve hiányoznak az adatok. Angolországra nézve Clark kimutatta, hogy Angolországnak 1000 nemes családja volt, ennek fele még a XII. század végével is gátvárakban, faépületekben lakott. Francziaországban De Caumont különösen erdőkben kereste fel a gátvárakat, összehasonlítva ezeket és az ezek mellett fekvő falvakat, s azt találta, hogy Francziország legelőkelőbb családjai még a XI. század közepén gátvárakban, faházakban laktak, mert semmiféle kőmaradványokat nem talált.

Ezekből látjuk, hogy a XII. századig az urak jelentékeny számban még gátvárakban laktak.

Ezek csak a család számára szánva, kicsinyek voltak és a berendezésük olyan volt, mint a »Motta« nevezetű váraknál; ha azonban népeit is oltalma alá vette a várúr, ily esetben a várkörüli előerődítmények szolgáltak e czélra. Azonkívül az egész telep czölöpfallal és kívülről áthatlan eleven sövénynyel volt körülvéve.

De még később is használtak gátvárakat. III. Henrik angol király 1225-ben, meghagyja főurainak, hogy a Montgommery-völgyet lássák el gátvárakkal. Fennmaradt okmányokból tudjuk, hogy a Olaszországban 1239., 1243. s 1320-ban emeltek gátvárakat.

Németországban a XIII., sőt XIV. században is készítettek gátvárakat, ilyen pl. a paderborni püspök által a XIV. század elején épített Alt-Sternberg vagy Baierburg, mely 1337-ben épült.

A német lovagok Poroszországban a XIII. század végén kezdtek kővárakat építeni, de váraik legnagyobb részét még a XIV. század közepéig földből és fából építették [8]. Északi Németországban, de másutt is fordulnak elő nagy kiterjedésű gátvárak. Ezek nem egyes urak családjai számára épültek, hanem egész vidék lakóit fogadták be ellenséges berohanások esetén. Ezek »Bauernburgen, Fliehburge, Ring« név alatt ismeretesek.

Hazánkban nagy számban fordulnak elő hasonló »pogányvárak« név alatt ismeretes erődítmények. Ezeket külön czikkben fogom tárgyalni.

Jegyzetek. 1. Piper 118. l. — 2. Näher Deutsche Burgen 1—7 ll. — 3. Demmin 321. l. — 4. Clemen 1893. 19. l. — 5. Scheiger 32. l. — 6. Födisch Mittheilungen 1868. év 35. l. és 1874. 152. l. — 7. Näher Pfalz 21. l., Rómer Compte rendu II. k. I. rész 86. l. — 8. Köhler 365—380. ll.

h) **Keresztesek várai.** Sziriában a várak nagy részét részint a bizancziak, részint európai keresztes vitézek építették. E várakat már azért sem hagyhatom szó nélkül, mivel többször említettem, hogy a keresztesek itt olyan újításokkal ismerkedtek meg, melyeket hazájukban is meghonosítottak.

Midőn a keresztek Sziriát elfoglalták, szükségesnek látták a szerves hadi összeköttetés létesítését nemcsak egymás közt magában Sziriában, de a kikötők által Európával is. Strategiai fontos pontokon szükséges volt nagyobb csapatokat együtt tartani, azért a sziriai várak némelyike jóval nagyobb kiterjedésű, mint az európaiaké. Összekötő pontokon találni azonban kisebb erődítményeket is, melyeket római hagyomány alapján bizancziak emeltek, a melyek aztán a keresztesek birtokába jutottak. A mohamedánok sem mulasztották el, a keresztesek ellen várakat építeni a bizanczi várak mintájára; azonban a keresztesek is gyakoroltak befolyást a mohamedán várak építésére. Ha figyelmesen tanulmányozzuk Rey franczia író művét, melyben a még fennálló sziriai várakat ismerteti, feltünik bizonyos viszonylagos hatás, mely a bizanczi keresztes és mohamedán várépítés módjában mutatkozik. A legelső sziriai vár, melyet a keresztesek építettek, Giblet; ennek mintájára épült 1140-ben Jeruzsálem és Askalon között Blanche-Garde, mely 1187-ben Saladin kezére került és jelenleg rom. Ezen vár tulajdonképen csak körfallal és négy sarktoronynyal erősített nagy öregtorony volt. Ibelin és Darum is ilyen neműek.

Találkozunk azonban ezen váraktól egészen elütő szerkezettel is, a mint részint a talaj, részint a fekvés azt szükségessé tette; ilyen pl. Saona, melyet 1187-ben a keresztesek elvesztettek, de még ma is épen áll; ezt, nemkülönben Karak, Beaufort, Castell-Blanc, Starkenberg várakat keresztes főurak építették.

Ezeken kívül az egyházi lovagrendek is építettek várakat; ilyen pl. Tortosa, melynek alaprajza az 574. ábrán látható. A tenger melletti Tortosa 1183-ban a templariusoknak adatott, hol maguknak erős hadiszállást rendeztek be és azt csak 1291-ben hagyták el. Mint az alaprajzon látni, a várat két vizárok, sikátor és 18 torony védelmezte; a nagyszabású öregtorony a körfalon kívül állott.

Sziria várai közül legnevezetesebb a Szent János lovagrend »Krak« nevű vára, mely Homsz és Hamah közt az Orontes melletti országút fölött, Tortosa és Tripoli felé uralkodott. Ennek rajzát a 69. ábra alatt mutatom be.

Felemlítem még, hogy Margat várat is birták a Szent János lovagok egész 1285-ig [1].

Jegyzet. 1. Essenwein 98—110. l.

i) **Kettős várak** (ikervárak). Magánérdek, helyi, politikai és talajviszonyok voltak gyakran mérvadók a várak építésénél; azért találunk várakat, melyek két, sőt három különálló és külön megvédhető részből állanak; az ilyeneket kettős váraknak nevezik. Természetes, hogy ezek egy kézben lévén, minden tekintetben szoros kapcsolatban álltak egymással. Hármas vár is fordul elő, még pedig Egisheim mellett. Weckenund, Wahlenburg és Tagesburg a nevük; a nép mindhármat »drei Exen«-nek nevezi (575. ábra). Az elsőnek főkapuja

négyszögű erős toronynyal van megvédve, *b* alatt van a palota, *c* alatt pedig látni a kutat; a második várnak kapuja *x* toronynyal van megvédve, *g* alatt van a főtorony, *r* és *o* a két lakóház, közepén pedig a kút; a harmadikat a másodiktól mély árok választja el, az összeköttetést emeltyű eszközölte; *x* alatt látni az öregtornyot, *y* alatt pedig a palotát [1]. Hoch-Barr vár önálló sziklatömegen épült, egyes részei három repülő bürüvel vannak összekötve (567. ábra Merian: Topografia Alsatiae után). Francziaországban Gaillard várnak két önállóan megvédhető része van [2].

Ezeken kívül ismeretes még Juval, Ober-Montani, Matsch, Ehrenfels, Perchtenstein és Neuhaus, mind Tirolban [3].

Hazánkban kettős vár Munkács, mely hármas, egymástól külön védhető felvárból áll és Dévény, melynek előudvarából a vagy 10—15 m magasabban fekvő palotájához csak külön lépcsőn lehetett jutni.

Jegyzetek. 1. Essenwein 69. l. — 2. Viollet 75. l. — 3. Clemen 1893. 179. és 32. l.

k) **Közös várak.** A középkori úri várakat eredetileg egy birtokos építtette, s csak egy úrnak birtokát képezték. Ezt már a palota, azaz a várúr és családja tulajdonképpeni lakásának beosztása is mutatja. Azonban a családi vagy politikai viszonyok változása következtében későbben sok vár több kézre került. Leggyakrabban örökösödés útján, midőn a szülők elhaltával a gyermekek birtokába ment át a vár. Megesett az is, hogy két lovag egymást segítve, valamely közös ellenség várát bevette és a váron osztozkodott. Egyideig rendesen békében együtt éltek a vár birtokosai, de előbb-utóbb meghasonlottak; a vár részeit maguk között megosztották, közös megegyezés szerint és szükségeikhez mérten a vár területén új épületeket emeltek. Ily osztozásoknál a vár egyik része az egyik, a másik része pedig a másik fél birtokába jutott.

A várút, körfal, kaputorony, kút, öregtorony, kápolna stb. rendesen minden várban közös maradt, mert arra mindkét birtokosnak szüksége volt; azért ezeket közösen tartották fenn. De nem ritkán ugyanazon egy várban két kápolna, két lovagterem vagy két öregtorony van, ezeket a vár két birtokosa mindenik saját használatára külön építette.

A birtokosok között a tulajdon- és egyéb jogviszonyok minden irányban szabályozva voltak s annak megsértését a németek »Hausfriedensbruch«-nak nevezvén, kemény büntetésekkel torolták meg.

Voltak esetek, hogy egyik birtokos saját részét más idegennek adta zálogba, fenntartván magának a visszaváltási jogot. Ily esetben a zálogbavevő az elzálogosítónak összes jogaiba lépett. Az elzálogosító azonban kikötötte magának, hogy ha ellenség üldözi, joga legyen a zálogba adott várba menekülni; ily esetben a zálogbavevő köteles volt a várat megvédeni, úgy mintha saját birtoka volna.

Városztások külföldön gyakoribbak voltak mint hazánkban, pl. Montfort várnak 7 tulajdonosa volt; Eltz várat a család 4 ága birta, ú. m. Eltz-Boden-

dorf, Eltz-Kempenich, Eltz-Rübenach és Platt-Eltz, az előnevet azon földbirtok helyéről véve, mely az osztás alkalmával nekik jutott [1]. Wart vár 1254-ben »freiin von Wart és freiin von Kaiserstuhl« között osztatott meg [2]. Herberstein és Stein várakon két testvér osztozkodott [3], valamint Hochbar váron is 1367-ben. Bármennyire tekintettel voltak is külföldön a birtokviszonyok megállapításánál a várurak érdekeire, a hűbérrendszer mégis bonyolódott viszonyokat szült, úgy hogy ezeket hosszas pörlekedés vagy erőszak egyenlítette ki.

Hazánkban a hűbért nem ismerték, csakis örökösödés, adás-vevés vagy elzálogosítás útján lettek a várak megosztva. Így bírták Zebernik várat az Alvinczyak és Borberekyek; Toroczkó vár és uradalma a Toroczkay és Aranyosszéki család között volt megosztva [4]; Novákon a templomban őrzik a Majthényi család levéltárát, itt láttam egy okmányt, melyben a kesellőkeői vár felső része az egyik, a vár alsó része pedig a másik Majthényinek adatott örökbirtokba; Krasznahorkát is magok közt részenként megosztva bírták az Andrásyak. Mágocsy Gáspár örökösei Sövényházi Móricz és Káthay Ferencz Torna várát szintén felosztották magok között 1586-ban [5]. Szalonak várát gróf Batthyány Lajos, az 1848-iki miniszterelnök birta testvérével, Károly gróffal együtt; Lajos gróf elkobzott részét 1849-ben Schmidt nevű nagyfuvarosnak adta el a fiskus. Vöröskővár gróf Pálffy János és István közös birtoka még ma is. Nemcsak az itt felsoroltak, de még számos közös birtokú vár van még ma is hazánkban, mi nem kevéssé járul hozzá, hogy azok romba dőlnek.

Több birtokos kezén lévő várnak typikus példáját a Saale melletti Salzburg vár alaprajzán mutatom be (576. ábra). E várról azt állítják, hogy Martell Károly építtette a szászok és szorbok ellen; s már 741 és 742-ben két egyházi zsinatot tartottak itt. Pipin király 768-ban itt ülte meg a husvéti ünnepeket; s midőn 790-ben Nagy Károly először látogatta meg a várat, itt fogadta a bizanczi császár követét. A XV. században az ú. n. gauörökösök (Gauerben) kezébe került; kik még manap is egyes jogok és földek birtokában vannak.

A vár leírásába nem bocsátkozom, csak felemlítem az egyes birtokosok résztulajdonait.

Egy 1279-ből származó okmányban mint tanuk szerepelnek »Castrenses in Salzburg« Johannes Advocatus Swigerus de Lewenhagen, Rudolfus de Henstrowe, Iringus de Brenda és Sibotto de Henstrowe. Egy hűbérlevélből ismeretes, hogy Iwing von Brende 1303-ban, szőllőket, udvart, tornyot és lakóházat, ugyanekkor Conrad von Unsleben és fivére házat, Dietrich von Lebenhan udvart kapott, Wolf von Hervesfeldt 1373-ban várbirtokot, Johannes von Brende 1385-ben udvart, házat és tornyot, Veit von Brende 1447-ben birtokot, tornyot és a két Steinau testvér, az elhunyt Brende Albert unokaöcscsei, az ő birtokát és féltornyot kaptak.

Az alaprajzon látható *B* csoport az *i* toronynyal már a XII. században a Johannes Advocatus családé volt, kik később Veit von Salzburg nevet vettek fel, később a *C* csoport a *K* kápolnáig is ugyanezek kezére került. A *K* kápolna

melletti, részben elpusztult *A* csoport 1541-ben Schneberg családé volt. A vár közepén álló öregtornyot *O* és a mellette lévő *r* helyiséget »Münze« Brenderek bírták, ide tartozott még az *u* lakóház és a *D* udvar. Egy másik birtokcsoportot képez az *E* csoport, *m* lakóházzal és *e* bejárattal; mellette van az *F* birtokcsoport *p* és *s* lakóházakkal és négy faltoronynyal. Az utolsó birtokcsoport *G* nagy része elpusztult.

A 7 közörökös 1434-ben szerződést kötött oly értelemben, hogy minden birtokos tíz hétig egymásután tartozik a kapuért felelni, a vár falait jó karban tartani, háború idején a várat el nem hagyni, azonkívül gondoskodni, hogy két erős legény, három szakállas puska, 20 font lőpor, 3 számszeríjj, 1000 nyíl, 20 mérő liszt, készletben tartassék és a würzburgi püspök előtt a kapu mindig megnyitandó legyen, mire a püspöknek joga van [6].

Felemlítem végre, hogy némely helyen a költségek megkímélése czéljából többen összeállottak egy közös vár építéséhez [7].

Jegyzetek. 1. Piper 613., 655., 661. l. — 2. Zeller Werdmüller 282. l. — 3. Schlechta II. k. 100. l. és X. k. 161. l. — 4. Kőváry 209. és 215. l. — 5. Rakovszky István tudományos értekező II. k. 234. l. — 6. Piper 612—655. l. — 7. Czobor 8. l.

i) **Községi várak.** Midőn a magyarok az országot elfoglalták, nem olvadtak be az itt élő nemzetekbe, mint az pl. Olaszországban történt a góthokkal, de azt sem kívánták, hogy az itt élők a magyar nemzetbe olvadjanak. Árpád, a hódító hadvezér, nem kívánt rabszolgák felett uralkodni, csak hű alattvalókat akart látni a meghóditott népekben. Szent István is azt mondotta: »Regnum unius linguae fragile et imbecille est.« Az itt talált népek még manapság is régi nyelvükön beszélnek, sajátságaikat fenntartották.

A magyar nemzet nagylelkűsége a későbben bevándorolt jövevények irányában is nyilvánult olyképen, hogy őket nemcsak örömest fogadta be, sőt behívta; de gondoskodott arról is, hogy életük, vagyonuk lehetőleg biztosítva legyen; ezen czél elérése végett a telepedők oly kiváltságokat nyertek a királyoktól, melyekre csak a magyar nemesség tarthatott igényt, t. i. hogy az uri várakhoz hasonló várakat építhettek.

A községi várak hazánknak egyik különlegességét képezik, melyhez hasonlót sehol sem találni.

Erdélynek déli részén már a XII. században németek telepedtek le [1]. A német lovagrend is birtokos volt e vidéken 1211—1225; ezek Szászországból hoztak gyarmatosokat.

Míg a lovagok itt laktak, Máriavár nevű központi várukból (a bárczasági Földvár) a vidéket az idegen szomszédok gyakori betörései ellen a néppel egyetemben megvédették, de midőn András király őket az országból kiűzte, mert szerződésüket nem tartották meg, a nép önvédelemre volt utalva.

Királyainktól várak építésére engedélyt nyervén, már a tatárjárás előtt hozzá fogtak az erdélyi szászok a várak építéséhez. Dévától egész Brassóig és felfelé Udvarhelyig vagy 300 várat és erősített pontot találunk, melyek

hivatva voltak a vidék népének menhelyül szolgálni és a vidéket gyakori betörések ellen megvédeni [2]. Helyesen jegyzi meg Kőváry [3], hogy jött a kun, török, tatár és a krónikások kifejezése szerint gyakran volt »reggel táncz, este láncz«; a nép ajkán még most is megvan a mondás, hogy »alig vetették be az utolsó kenyeret, már az elsőt szedték ki« és futottak vele az erdőbe, hogy életüket megmentsék.*

Ezen községi várak alatt nem értünk oly egyszerű erődítményeket, melyek többnyire lapos dombon árokkal és földtöltéssel, vagy — ha a hozzá szükséges anyag megvolt — kőből rakott fallal voltak körülvéve és arra szolgáltak, hogy szükség esetén a népet állataikkal együtt fogadják be [4], hanem valódi kőből épített és rendszeres védőeszközökkel ellátott várak voltak.

Az erdélyi községi váraknál kétfélét különböztetünk meg. Olyanokat, melyek a falu közelében egy dombon épültek; ilyeneknél középen állott a templom, melynek a védelemben nem volt része. Ez körül volt véve négyszögű épülettel, az épület pedig fallal egymástól elkülönített osztályokra osztatott. Az egyes osztályokat egyes családok vagy czéhek birták, kik támadások alkalmával saját részüket megvédették. A házak mögött kifelé folyosó futott az épületek körül, melyekből az erkély és lövőlyukak segítségével kiki a maga részét védelmezte. Az 577. ábrán bemutatom erre például Szász-Hermány (Brassó m.) várát.

A másik neme a községi váraknak valóságos hegyi várak voltak, olyanok mint a nemes urak várai. Természetes, hogy ezek építésénél a talajhoz alkalmazkodván, két, nem ritkán három körfallal voltak körülvéve; kaputorony-, emeltyű-, leeresztő rács-, kút- vagy víztartóval, szóval minden kellékkel el voltak látva, mi egy középkori várhoz tartozott. Értékesebb holmijukat, díszruhákat stb. ott rejtették el. A vár élelmi szerekkel, úgymint hüvelyes vetemény-, gabona-, füstölt hús-, szárított gyümölcscsel stb., azután malommal, nemkülönben védelmi eszközökkel bőven el volt látva.

A várak megvédése itt is egyes czéhekre vagy családokra volt bizva. Rozsnyó várban e házakon kívül templom is volt. Pap, biró, tanító is külön házban lakott (578. ábra).

Egy másik igen érdekes várat a 659. ábrán mutatok be, ez Kőhalom. Segesvártól vagy 6 óra járásra az országút mellett és Kőhalom városka tőszomszédságában emelkedik ki vagy 40 m magas domb, ezen épült a községi Kőhalom vár. A vár alaprajzából az egyes részletek elrendezése tisztán

* E várak azonban nagyon különböző eredetűek és korbeliek. A szász írók egy időben minden olyan, Erdély déli és keleti részében megállapítható várat a szászoknak foglaltak le, melynek építése és szereplése az okmányos emlékeket megelőző idők homályában vész el. Hasonló eljárást követtek — csakhogy székely álláspontról — a székelyföldi ősvárakra nézve a magyar írók. A mai tudományos álásponton azonban tudjuk azt, hogy annak a 300 várnak igen nagy része még a bronzkori néptől s aztán a dákoktól ered s van köztük jelentékeny számmal olyan is, mely római castrumnak vagy castellumnak a maradványa. (L. Pogányvárak és Római eredetű várak). *NG.*

kivehető. Átmenve az első *a* kapun, érünk az első udvarba, a körfal mellé vannak építve az egyes czéhek és családok lakosztályai; *b*-nél van a kút; tovább haladva a *c* kapun érünk a második udvarba, melynek körfala mellé szintén lakosztályok vannak építve. Az udvar közepén emelkedik ki vagy 6 méterre egy sziklatömeg, melyen az öregtorony egy különálló kisebb ház falai állanak, az úgynevezett »iródeákok« szobája, hol a község okmányait őrizték. A még fennlevő falrészek a község bírája és a községi lelkész lakása lehetett, mint az Rozsnyó várban is volt. A vár egyéb részleteit az illető czikkekben említem meg [9].

Ilyen várak Sebeshely, Várhely, Szászcsor, Szelistye, Rozsnyó, Szelindek, Disznód, Prázsmár stb. [5, 6, 7].

Steierországban csak három községi vár ismeretes, ú. m. Fehring, Weiz és Feldbach, de ezek csak akkor épültek, midőn a törökök Magyarországot meghódítva, Steierországba is száguldozni kezdettek [8]. E három vár csak rajtcsapás ellen védhette a népet, ostromot nem tarthatott ki (579. ábra)

Jegyzetek. 1. Ackner 55. l. — 2. Sylvanus 476. l. — 3. Erdélyi régiségek 240. l. — 4. Köhler III. köt. 367. l. azt állítja, hogy még a XIII. században egész Európában léteztek ilynemű várak Fliehburgen név alatt. — 5. Ackner 55. l. — 6. Kőváry 240. l. — 7. Sylvanus: Rosenau 476. l. és Grosz 55. l. — 8. Osztrák-Magyar Monarchia 93., 95. füzet 256—257. l. — 9. Dr. Arányi: Pulszky album 132. l.

m) **Pogányvár** (Földvár). A gátváraknál ugyan már szóltam ezen ősi erődítményekről, mivel azonban a hazaiak a magyarok bejövetelével kapcsolatosak, ezeket külön czikkben akarom tárgyalni. Rendesen »földvár«, »pogányvár« név alatt ismeretesek, de gyakori a »bolondvár«, »leányvár«, »tündérvár« elnevezés is.

Rómer a hetvenes évek derekán sok utánjárás után 35 megyéből 142 pogányvárat írt össze; *de legalább is 3-szor annyi van, a mi kitűnik abból, hogy míg Tolna megyéből csak 8-at említ, Wosinszky M. 56-ot talált.* Ezekközül Rómer a Garam melletti Nagy-Bényit tartja egyedül hun eredetűnek, a többit leírja, de nem nyilatkozik, hogy kinek tulajdonitandók [1].

*Ezen várak nagyon különböző időkből erednek, alakjuk és nagyságuk is nagyon különbözik, abban azonban megegyeznek, hogy nem kő- vagy téglafal vette körül, hanem földből készült töltéssel és árokkal védekeztek. Wosinszky szerint a földvárak fekvési helyének kiválasztása körül általános szabálynak tekinthető, hogy az őskor lakói vízmentén a völgyek lejtőit s az a fölötti fensíkokat választották településükre, s azért közvetlenül a völgyek fölötti magaslatokon találjuk a legtöbb praehistoricus erődítményt. A tágas völgyeknél s nagyobb folyók melletti hegyeknél jobban kedvelték a szűkebb völgyek és forrásvizek fölötti, ezeknél inkább elrejtett magaslatokat, isolált hegykúpokat, vagy a hegygerinczek végén levő fensíkokat, melyeket mély árkokkal és földtöltéssel választottak el a fensík többi részétől; ha a vár a fensík közepén volt, a hegy lejtőjén is voltak lépcsőzetesen alkalmazott s a várhegyet körülfutó mély árkok és magas töltések, meredek lejtőket hagyva

a kettős, hármas vagy még többszörös sánczgyűrűk között. A legtöbb földvár a Kapos, Sió, Sárvíz, Koppány, Rába, Rábcza, Ipoly, Garam, Vág, Maros és hármas Kőrös mellékén fordúl elő; ritkábbak a Duna, Tisza és Dráva mellett. Az Alföldön mesterségesen készített és sánczczal körülvett halmokból állnak a földvárak. A bácskaiak, Cziráky Gy. szerint, részint kör- és tojásdad idomúak, részint négyszögűek; amazok közé tartozik a $1^1/_2$ hold terjedelmű vaskuti, a 850 méter átmérőjű s nagy szabálytalan kört képező gombosi vagy bogojevai, melyet bekerít az Apatintól kiinduló, s itt a rendes irányából mintegy 3 kilométerre kitérő, s innentől egész Alsó-Bácskát keresztűl futó ú. n. római sáncz; ilyen továbbá az apatini, a 140—150 m átmérőjű doroszlói vagy szóntai és a csurogi földvár; mindezek valami összefüggésben vannak a római sánczokkal, ellenben távolabb esnek a sánczoktól, de amazokhoz hasonlókép kör- vagy tojásdad alakúak a zsablyai, a 228 és 192 m. átmérőjű ó-verbászi, a kisebb méretű (45 méter átmérőjű) köralakú verbászi, aztán az obrováczi, vekerlefalvi, a 181 m. átmérőjű palánkai, bezdáni stb. földvárak; egy más csoportot képeznek a négyszögűek, minők a bácsi, bácsföldvári, déronyai stb. földvárak, az utóbbinak oldalai 58 és 38 lépés hosszúak, s az itt talált cserepek nem régebbiek a honfoglalás koránál. Hasonló hossznégyszögből áll az 5 sánczczal ellátott temesmegyei grebenáczi Csetátye vár is. Szabolcs megyében gyakoriak az ingoványokba és nádasokba emelt földvárak, ilyenek a pócspetri Ercsi vár, az orosi földvár s a kerülék alakú, 40 lépés hosszú és 26 lépés széles demecseri Leányvár vagy Tündérvár; a híres regölyi kelta eredetű sáncz, s a nagykörösi földvár szintén ingoványos helyen épült. A nagyobb földvárak területe több holdat foglal magában, így pl. a bihari $5^2/_3$ kat. hold, de vannak nagyobbak is, mint a soproni Purgstall, melynek területe 38 kat. hold, aztán a Bereg megyében a 30 holdnyi árdánházi, s a 20 holdnyi ilosvai földvár, vagy a kő- és bronzkori leleteiről híres lengyeli sáncz, mely 25·4 kat. holdat foglal magában, valamennyinél nagyobb Temes megyében a Nyárád patak melletti szentandrási földvár, melynek területe 100 holdra terjed, 3 magas körsánczczal van ellátva s egy-egy 140 méter hosszú sánczkar kapcsolja össze egy kisebb földvárral. A legkisebb földvárak hossza 8—10 méter, szélességük sokszor nem több 4—5 méternél, Wosinszky szerint ezek áldozó helyek voltak, így Harczon a nagy földvár mellett van egy kisebb is (h. 16 m., sz. 11. m.), úgyszintén Murgán, Párin (35×16 méter), s Tevelen (22×19 méter), ilyen a váraljai-kúp (24×21·5 m.), s a csak 5 lépés széles hídjai pogányvár; Mihalik J. pedig a liptómegyei Pavlova Luka nevű 100 m. magas mesterségesen összehordott halomból álló, csonkakúp alakú kis őserődöt tűzjelző állomásnak tartja. Ilyen kis terjedelmű pogányvárak vannak Nyitra megyében a Belánka-völgyben is, minők a divéki, jeskófalusi és kosztolnafalvi pogányvárak. Ezek szintén mesterségesen készített halmokból állanak, alant a halom szélén félméteres vagy még nagyobb kövekkel szegélyezve az összehányt föld összetartására. Ezek szintén egymással kapcsolatban levő tűzjelző állomások lehettek s a bennük talált cserepek

szerint aligha régebbiek a népvándorlás koránál. A későbbi időkből származó földváraknál tapasztalhatni, hogy a földsánczot kiégették, mint a scarabantiai kelták, a kik nyirkos agyagból készítették a sánczot s ebbe 50—90 cm. körökben a sáncz szélességénél hosszabb s átlag 24 cm. vastag fatörzseket fektettek befelé lejtősen, a fatörzseket aztán 3—4 cm vastag agyagréteggel takarták be s föléjük újabb törzseket raktak, ezután kivették a törzseket s két oldalról óriási tüzet raktak, melynek lángjai a fatörzsek által hagyott csatornákon átjárták az egész sánczot s egyenletes keménységűvé tették, a hézagokat aztán agyaggal töltötték ki; Neudeck Gy. szintén úgy találta, hogy az Aldunán a Széchenyi-út közelében, a dombroviczai rétek végén levő Musztjana nevű, félhold idomú, 7 méter magas őskori sáncz koronája tűzzel megkeményített agyagból áll; Wosinszky a tolnamegyei murgai (népvándorláskori) földvárról írja, hogy a sáncz fensíkján több helyen keresztben fekvő, igen erős elszenesedett tölgyfa-gerendák voltak, köztük keményre égett sártapasz-nyomok; az acsai sánczban szintén talált elszenesedett erős tölgyfa-darabokat. Hogy a fölhányt földet fagerendákkal és galyakkal kötötték meg, azt Jósa A. is észlelte a szabolcsi, Karácsonyi J. pedig a bihari földvárnál. Magától értetődik, hogy a leghatalmasabb földműveket az erődítményeknek leghozzáférhetőbb helyein emelték; itt vannak a kettős, hármas vagy többszörös sánczok, a várat a lejtős oldalról vagy a hegy fensíkjától elválasztó mély bevágások, melyeket a tolnamegyei magyarság Vaskapunak nevez; ez az elnevezés Dudás Gy. szerint (Arch. Ért. 1903. 375.) többször előfordul Bácskában is a sánczok bevágásaira alkalmazva; sőt megvan a törökös változat is, Tolnában Dömörkapunak nevezik az Apáti uradalomhoz tartozó pusztát, tulajdonkép pedig azt a szűk völgyet, melynek végében van egy őskori földvár, a bácsi Sz. Antal kápolna melletti földerődítmény pedig Demirkapu néven ismeretes. Lehetséges ugyan, hogy a Dömör- vagy Demirkapu elnevezések a török uralom maradványai, de nincs kizárva, hogy visszanyúlnak az avarok idejébe. Annyi bizonyos, hogy Vasvár neve a nyugati határszélen az avar gyepükkel van összefüggésben s tulajdonképeni értelmét (gyepükaput védő vár) a tolna- és bácsmegyei elnevezések magyarázzák meg [2].*

*A legrégibb pogányvárak egész a kőkor végső szakáig nyúlnak vissza. Ilyen pl. a gombai Várhegy megerősített őstelepe Pestmegyében, aztán a pilini Várhegy Nógrád, a szíhalmi Földvár-halom Borsod megyében s a munkácsi Kishegy. A híres lengyeli neolithkori telep védműveit Wosinszky M a bronzkori népnek tulajdonítja s általában az a nézete, hogy csak a bronzkorban kezdtek földvárakat emelni. Annyi bizonyos, hogy pogányváraink igen nagy része a bronzkorból ered, ezek közé tartozik pl. az abaujmegyei felső-dobszai, az árvamegyei felsőkubini, a beregmegyei ábránkai, ilosvai és szelestói, a hontmegyei ipoly-szakálosi, a liptómegyei pogányvárak legnagyobb része, a szabolcsmegyei demecseri, a szatmármegyei bajánházi, a szolnokdobokamegyei kudui, a tolnamegyei bölcskei, duna-szekcsői, gyula-jovánczi, harczi, kölesdi Csonthegy, kömlődi Bottyánvár, a mucsfai, pinczehelyi, simon-

tornyai, szakáli Ürgevár, tamási, vámi Galástavár földvárak és mások. Szintén a bronzkorba, még pedig a bronzkor nagyon kései szakába (körülbelül az agathyrsok idejébe) helyezendő azon erdélyi ősvárak keletkezése, melyekben rézcsákányokat találtak, ilyenek a Sz.-Udvarhely melletti híres Budvár, a háromszéki bodoki Kincsásvár, a csernátoni Csonkavár stb. Ezen csoportba sorozható az árdánházi földvár is Bereg megyében, melynek leletei közt kő- és bronztágyak mellett egy szkitha tőr is előfordult. A Keleti-Magyarország ősi védművei közt jelentékeny helyet foglalnak el a dák várak; ilyeneknek tartja Téglás G. a bibarczfalvi Tiborcz, a homoród-almási Almás, aztán Kustály és Tartod várat. Az ország nyugati részében találjuk a kelták által emelt várakat a vaskor kezdődő szakától (Hallstatt) a La Tène koron át a római időkig; ilyenek a szomolányi Molpir Pozsony megyében s a soproni Varishegy és Purgstall a hallstatti időszakból; a La Tène idejéből való a tinnyei pogányvár és több tolnamegyei földvár, köztük a híres regölyi sáncz a Kapos és Koppány ingoványai között; valószínűleg még a kelták délkelet felé való előnyomulásának idejére esik az alföld-bácskai földvárak keletkezése is, melyek a boiok visszaszorítása után a Krisztus születése körül terjeszkedő jazyg-szarmaták kezére kerültek s magvát képezték a római kori jazyg városoknak. Melyek azon földvárak, melyeket a népvándorlás korában a szlávok emeltek vagy az avar gyepürendszernek voltak a kiegészítő részei, a további részletes kutatások fogják megállapitani. Eddigelé ilyeneknek tekinthetők a tolnamegyei acsai, dunaföldvári, murgai, őcsényi, teveli és váraljai vagy Bácskában a gombosi (bogójevai) földvárak.*

Azok a várak, melyeket őseink itt találtak vagy ők maguk építettek az első századokban, szintén földből készültek; kővárakat inkább csak a tatárjárás után kezdtek emelni. Egy időben nagy vitára szolgáltatott alkalmat az a kérdés, hogy egyáltalában volt-e nálunk kővár a tatárpusztítás előtt? Henszlmann J. tagadta s többen csatlakoztak véleményéhez, de ez mindenesetre túlzás, a mint azt már Rómer Fl. kimutatta, s igazat kell adnunk Czobornak, a ki a tatárjárás utáni »rendszeres falazott várak« alatt a szigorún, szószerint vett monumentalis építkezést érti, a mi nem zárja ki, hogy egyes kivételes esetekben, különösen az ország határszélén, már jóval a tatárjárás előtt ne kőből építették volna a fontosabb végvárakat, minők: Nyitra, Pozsony, Mosony, Sopron vagy délen: Zimony, Kev[illegible] stb. [3.]

*Az ilyen régi kővárak közé számítják a még fennálló s őseink által felhasznált római castrumokat is. Ez a nézet azonban nehezen igazolható. A római castrumok jobbára elpusztultak a népvándorlás korában. Nagyon kevés az olyan középkori vár, mint a minő a sz.-udvarhelyi Csonkavár (János Zsigmond id. Székely bánja), mely római castrum helyén épült. Ellenben számos példa van arra, hogy a magyarok más helyen emeltek várat, mint a hol a római castrum feküdt, így pl. a bregetiói (ó-szőnyi) castrum helyett Béla király jegyzője szerint Ketel fia, Oluptulma a Duna tulsó partján építtette Komárom várát; a pesti várnál sem az aquincumi castrumot használták fel, habár itt még lehetne szó a római hagyományok némi folytonos-

ságáról, a mennyiben a német »Etzelburg« (azaz Acinburg) elnevezésben még mindig élt Aquincum emléke; az annamatiai (baracsi) castrum szerepét a szomszéd Duna-Földvár vette át, melynek a templomhegyi ormon levő 800 méter hosszú és 100 méter széles főerősségét, Szelle Zs. leírása szerint, hármas sánczvonal vette körül s ezenkívül északon és délen a Felső- és Alsó-Öreghegyen előretolt mellék-védművekkel is el volt látva; földvár épült a későbbi időkben Taurunum helyén is s innen nevezték szlávosan Zemlinnek, Zimonynak. A mogentianai (keszthely-fenéki) vár jelentékeny szerepet vihetett ugyan a népvándorlás korában s az avaroknak a frankok elleni küzdelmeiben, erre vall az itteni nagy kiterjedésű sírmező s a hun-mondáinkban emlegetett Potentia vagy Potentiana városnév, mely csakis itt, az italiai és sabariai utak csatlakozási pontján, nem pedig a Duna mellett lehetett; de középkori váraink közt nem fordul elő s csupán Keszthely (Castellum) neve őrizte meg az egykori vár emlékét.*

* Béla király jegyzője szerint a következő várakat találták őseink hazánk területén: Alpár, Bánya, Baranya, Bihar, Bolondócz, Borsova, Diósgyőr, Galgócz, Gömör, Gyelovár v. Szamosvár, Harom, Keve, Kurzánvár Pest mellett, Nógrád, Nyitra, Orsova, Poroszló, Sempte, Sóvár, Szatmár, Trencsén, Ungvár, a Garam menti Várad, Vasvár, Veszprém és Zemplén [4]. Ezek közt csak Orsova hozható kapcsolatba egy nagyobb római erődítménynyel, a diernai castrummal s aztán Harom és Keve, Lederata és Margum valamelyik előörsével. Ezenkívül Nyitráról (Nitrava) tudjuk azt, hogy már 830 körül fennállott, a mikor Privina, majd pedig Szvatopluk székhelye volt. Nem említi a királyi jegyző az itt lelt várak sorában Zalavárt, melyet 840 körül a Zala mocsaras vidékén a Nyitrából elkergetett Privina építtetett s kezdetben Privina vára (Civitas Privinae) vagy Mosapurk név alatt volt ismeretes. Salamon F. ugyan azt vitatta, hogy Privina vára Karinthiában volt, a Récsey V. által leírt IX—X. századbeli longobárd stylű építészeti maradványok azonban, melyek szoros rokonságban vannak a régi horvát királyok emlékeivel, kétségségtelen bizonyságot szolgáltatnak arra, hogy Zalavár már a IX. században fennállott. A vár maradványait már a negyvenes években építési anyagnak használták fel, Kollár Jánosnak azonban sikerült felmérni s a rom alaprajzát felvenni; eszerint hosszukás négyszög volt a vár, minden szögletén toronynyal, hossza 34 öl, szélessége 24 öl; az alapzat faragott négyszögű kőből, a falak téglával vegyes homokkőből épültek; az északi oldalon még egy elővár csatlakozott hozzá. A vár a középkorban is szerepelt, de már a XVI. század második felében elpusztult [5].*

Az ország belsejében azonban a honfoglalás előtti időkben a nép a Vág, Nyitra, Garam, Ipoly, Hernád, Zagyva, Sajó, Poprád, Ung, Laborcz és Latorcza folyók völgyeiben szerte széjjel élt, nem képezve államot. Vesszőből font, agyaggal kitapasztott kunyhókban tanyászott, a folyók mentén emelkedő halmok tetején, czölöpökből, vesszőfonatból készült, kerítéssel és árokkal védett erődben lakott. Ilyenek voltak azok a várak is, melyeket Szvatopluk a Nyitra vidékén talált. * Ezek közé tartozott a bihari földvár is, melyet Cséplő P. és

Karácsonyi J. vizsgált meg. A vár csaknem szabályos négyszög, minden oldala $117^1/_2$ méter, belterülete $5^2/_3$ kat. hold, a sánczokkal együtt pedig 8 kat. hold, a sáncz magassága 12—15 méter. Bejárat a déli oldalon volt három, az északin egy. A sáncz szerkezetét így írja le Karácsonyi J. Először készítették el a gerendákkal és galyakkal összekötött földsánczot, mely legalább is $2^1/_2$—3 méter magas volt, erre jött a czementmészből és patakkőből vagy törmelék termékkőből készült betonfal, erre pedig a terméskőfal (homokkő), melynek hézagait czement tölti ki. A belterületen épületromok, terméskövek, középkori keskeny tégladarabok fordulnak elő. Az épületromok anyaga czement, mészkő, mésztufa, itt-ott szürke márvány. Karácsonyi szerint más nép alkotása a sánczon volt épület s a vár udvarán, az északi részen rakott épület; ez utóbbi a bihari vár egyháza lehetett. Egy másik ilyen honfoglalás előtti, de az Árpádok alatt is emlegetett földvár a turóczmegyei Visehrad a jaszenovai határban; egy 7—800 méter magas sziklabércz fennsíkját foglalja el a vár, melynek hossza 300 méter, nyugati szélén 50 méter széles, közepe felé kitágul egész 120 méterig, míg keleti végén csak néhány lépés; az egész tető 2—4 méter magas földtöltéssel van megerősítve. Belső területe öt részre oszlik [6]. *

* A magyarok által mindjárt a honfoglalás utáni időben építtetett váraknak mondja Béla király jegyzője Borsódot, Csongrádot, Himesudvart, Kácsvagy Ursurvárat, Komáromot, Szabolcsot, Szekcsőt, Tas- vagy Sárvárat és Zólyomot (Borsód Zouolun) s néhány nemzedékkel későbbieknek Csákvárt, Csanádot és Patavárt. Ezek közül Himesudvarról, Szabolcsról, Tasvárról és Csongrádról világosan mondja, hogy földből készült, míg a zólyomi erdőben emelt Borsód-Zólyom vár kőből és fából épült [7].*

* A szabolcsi földvárat dr. Jósa András leírásából ismerjük. (580/*b*. ábra). A vár alakja háromszögű, melynek leghegyesebb csúcsa északnak irányul, a főbejáró a déli csúcson volt. A keleti sáncz hossza 349 méter, az északnyugatié 203 méter, a délnyugatié 227 méter. A sánczmagasság 20—20 méter s a keleti kivételével a többi sáncz meredek. A sánczokban sűrűn elhelyezett korhadt tölgyfagerendákat talált Jósa A. fennállva, hosszában koszorúként és keresztben a sáncz hosszával s ezenkívül a földtömegben minden rendszer nélkül ökölnyi nagyságú darázskő darabok voltak. A bihari földvár beton- és terméskőfalának tehát itt nincs nyoma. Megjegyzi különben Jósa A., hogy a szabolcsi földvár építőit már egy másik kulturnép előzte meg. A szekcsői földvár Wosinszky szerint a neolith-kortól a honfoglalásig állandóan lakott hely volt. Tele van bronzkori leletekkel, ezenkívül sok római épület-anyag, népvándorláskori és pogány magyar tárgyak fordulnak elő e kitünően védett helyen, mely egyike a legerősebb praehistoricus védműveknek. A földvár a mostani Dunapart fölött meredeken kiemelkedő várhegyen van. A középső, tulajdonképeni várfensík tojásdad alakú, északról úgy, mint délről átlag 15—20 méter széles és igen mély árokkal s ezek között elővédművekkel, az északi oldalon eggyel, a délin kettővel erősítették meg. A legmagasabb középső részt terrasz vette körül [8]. *

A zólyomi régi vár, a Pusztavár vagy Pusztihrad, a Szalatna vizén túl fekvő hegytetőn épült. * Tomka Gyula szerint a fővár kőfalazata 1847 m hosszú, ide nem számítva a mintegy $1^{1}/_{2}$ kilométer hosszú kettős kősánczot, mely összeköti az egész hegytetőt elfoglaló fellegvárt a hegy alantabbi részén fekvő elővárral.* 1892-ben midőn Zólyom város meghivására az országos régészeti és embertani társulat kirándult Zólyomba, alkalmam volt a jelenlevő szakférfiakkal megtekinteni az említett hegycsúcson levő vármaradványokat és meggyőződtünk arról, hogy e terjedelmes várnak körfalai szabályosan rakott, itt-ott idomított kövekből állanak; a délnyugati bejárónál levő köríves kapu szépen faragott kövekből készült és románkorú. Ugyanott téglából épült víztartót is találtunk. Meglehet, hogy e helyet fontosnak tartván, később oda várat építettek, de a magyarok hódításaik alkalmával azt nem építhették. * Mindamellett legrégibb kőváraink közé tartozik s mindenesetre fennállt már a XII. század dereka előtt, úgy, hogy építését jóhiszeműleg tulajdoníthatta Béla király jegyzője a honfoglalóknak. Vaitzik Ede m. kir. erdőgyakornok által az 1896-ik évi ezredéves kiállítás számára készült modellje a M. N. Múzeumban látható. E szerint a vár egy donjonnal ellátott előerődből és a nagy várból állt, mely utóbbi magasabban fekszik, egy futófallal volt összekötve az előerőddel és három nagy donjonnal volt ellátva [9].*

Ugyancsak az 1892-iki zólyomi régészeti nagy gyűlés alkalmával megnéztünk egy a Szalatna vizéhez közel fekvő dombon, a szélnyei határban levő várat, melynek falait részben felásatván, azt tapasztaltuk, hogy a falak középnagyságú kövekből habarcs és idomítás nélkül vannak rakva. Mivel a kövek között összeolvasztott bazalt darabokat találtunk, az ott lévők közül némelyek elhagyott bányatelepnek tartották. Magam is hoztam onnan egy darab összeforrt bazalt kődarabot. Részemről ezt a várat tartom annak, melyet Bors vezér az ott lakó népek segítségével építtetett. Az tisztán látható, hogy a falat köralakban építették.

Ismeretes dolog, hogy az Árpádok alatt a várispánok székhelyeiket megerősítették, tehát várakat és pedig eleinte földvárakat emeltek, de a most látható romok későbbiek; mert pl. Nógrád vár romjainak egy része faragott koczkákból épült; ugyanott látni az ablakokon csúcsíves stílű párkány-részleteket; de a körfal és a falak tornyai is már fejlődöttebb építkezési ügyességre utalnak. Így áll a dolog Bars és Diósgyőr romjaival is; és kétséget nem szenved, hogy e helyeken később kővárakat emeltek, melyeknek egy része már a törökök előtt elpusztult [10].

Hivatkozva azonban az Európában általánosan dívott szokásra, t. i., hogy a földvárakat 1—2 árokkal, mellvédővel, az első árok előtt pedig eleven sövénynyel 20—50 lépés szélességben vették körül és hogy kőváraknál is alkalmaztak eleven sövényt, úgy hiszem, nem tévedek, ha a hazánkban lévő pogányvárakat részben a magyaroknak tulajdonítom. Ha a magyaroknak őshazájukban nem is volt szükségük földvárak építésére s azokat nem ismerték, találtak a honfoglalás alkalmával eleget, hogy azokat a maguk biztonságára felhasználják és olyanok nyomán maguk is emeljenek földvárakat.

Az előadottakból azt vélem, hogy nem nehéz dolog ily földvárat reconstruálni; ha tágas kört árokkal veszünk körül, az árokból fölhányt földet mellvédőnek használjuk fel, fölötte czölöpfalat készítünk s az árkon kívül pedig 20—50 lépésre bokrokat ültetünk, melyek pár év mulva áthatlan eleven sövénynyé fejlődnek. Ilyen lehetett a maga teljes egészében egy régi földvár. Ehhez kell még venni, hogy az eleven sövényen közlekedés czéljából keskeny nyílást hagytak és a bejárást fatornyokkal védték meg. Az 580. ábra alatt egy ilyen általam reconstruált pogányvár képét mutatom be, míg az 580., *b—c.* ábrákon a szabolcsi, budvári, soproni Purgstall és a gombosi földvárak, a 646—649. ábrákon a székelyföldi dák várak alaprajza látható. A reconstruált képet igazolja az a körülmény, hogy még ma is vannak némely vidéken ily szerkezetű »pásztor várak«. Balogh Elemér pozsonyi református lelkész úr tudatja velem, hogy Abán (Fehér megye) és Pálfán (Tolna megye) a pásztorok, a rideg marha éjjeli tanyául oly aklot készítenek, a mely köralakú árokkal, az árok belső felén rőzse, vagy napraforgó virágszárral van kerítve. Kétséget nem szenved, hogy az ilynemű várak a gazdálkodó népnél hagyományosak maradtak.

Jegyzetek. * 1. Rómer Fl.: Resultats Généraux du Mouvement Archeologique en Hongrie. Compte-rendu II. köt., I. rész 63., 98—102. ll. — Wosinszky M.: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. Budapest, 1896. I. köt. 228. l. — * 2. Bella Lajos: A varishegyi hallstatti erődítményről. Arch. Ért. XI. köt. 1891. 167. l., A Sopron melletti Purgstall földvára és urna temetője. Arch. Ért. XI. köt. 1891. 313—320. ll. és Scarbantia sáncza. Arch. Ért. XVI. köt. 1896. 223—226. ll. — Borovszky Samu: Ásatások Priglevicza-Szent-Ivánon. Arch. Ért. XIII. köt. 1893. 347—349. ll. — Céplő Péter: Régészeti ásatások a bihari földvárban. Arch. Ért. XXI. köt. 1901. 69—72. ll. — Cziráky Gyula: A bogojevai (Bács-Bodrog m.) sírmező és földvár. Arch. Ért. XIX. köt. 1899. 268—276. ll., A bogojevai római sánczokról. Arch. Ért. 1900. XX. köt. 76—77. ll., A bács-bodrogi földvárakról. Arch. Ért. XXIV. köt. 1904. 354—356. ll. — Dudás Gy.: Bács-Bodrog vármegye régészeti emlékei. 1886., Az alföldi halmok. 1890., A bogojevai római sánczról. Arch. Ért. XIX. köt. 1899. 409. l., A vaskuti, parabutyi és karava-kovaraczmiliticsi földművekről. Arch. Ért. XX. köt. 1900. 384—386. ll., Bácskai halmok és földváráról. Arch. Ért. XXIII. köt. 1903. 375—378. ll. — Finály Gábor: A sárvári földvárról. (Szolnok-Doboka m.) Arch. Ért. XXII. köt. 1902. 266—271. ll., A Limes Dacicus és a pogujori földvár. Arch. XXIV. 1904. 9—15. ll. — Foltinyi J.: A sóhalmi földvár-halomról. Századok. 1870. 442—456. ll. V. ö. Pulszky F.: Magyarorsz. Arch. I. köt. 28—35. l. — Horváth Antal: Őskori erődítmény. Arch. Ért. XII. köt. 1878. 189. l. — Jakab Elek: Budvár és Budvár környéki leletek. Arch. Ért. XIV. köt. 1894. 210—216. ll. — Dr. Jósa András: Szabolcs vezér földvára. Nyirvidék. 1897. 17. sz. V. ö. Arch. Ért. 1870. 236. l. és Uj f. XVII. köt. 1897. 284. l., Az egyes szabolcsmegyei földvárakról »Magyarország vármegyéi és városai« cz. Dr. Borovszky S. által szerkesztett vállalatban Szabolcs vármegye. 394—397. ll. — Kada Elek: A nagykőrösi földvárról. »Ásatások az Alföldön« cz. a. az Egyetértés. 1894. nov. 17-iki 319. sz. tárczájában. V. ö. Szilágyi S.: A magyar nemz. tört. I. köt. CCLX—CCLXII. ll. — Karácsonyi János: Ásatás a bihari földvárban. Arch. Ért. XXI. köt. 1901. 72—74. ll. — Id. Kubinyi Ferencz: A gombai Várhegyről. Arch. Közl. 1861. II. köt. 104—109. ll. és Képatlasz. V. r. III—IV., VI—IX. t. V. ö. Budapest régiségei. VIII. köt. 1904. 103—105. ll. — Lehoczky Tivadar: Adatok hazánk archaeologiájához. I. köt. Munkács. 1892. 35., 50., 57., 81., 104., 125., 145., 149. ll., Turóczmegyei emlékekről. Arch. Ért. XIII. köt. 1893. 345—346. ll. —

Majláth Béla: Liptómegyei őstelepek. Arch. Közl. 1873. IX. köt. I. f. 37—57. ll., Barbárkori védrendszer nyomai Liptómegyében. Arch. Közl. XII. köt. (XI. k. 3. füz.) 116—125. ll., Az őskorszak lakói a felső Vág-völgyben. Pulszky-album. 1884. — Mihálik József: Őskori telepek Liptómegyében. Arch. Ért. XI. köt. 1891. 145—152. ll., Őskori emlékek Ugocsamegyében. Arch. Ért. XI. köt. 1891. 410—418. ll., A bujánházai Bélavára nevű őskori erőd. Arch. Ért. XII. köt. 1892. 316—320. ll., A Hradek nevű őskori földvárról Sárosmegyében. Arch. Ért. XIII. köt. 1893. 73—74. ll., Az abosi földvárról. Arch. Ért. XV. köt. 1895. 67—69. ll. — Neudeck Gyula: Régiségek az Alduna vidékén. Arch. Ért. XII. köt. 1893. 258—259. ll. — Dr. B. Nyáry Albert: A pilin-várhegyi konyha-hulladékhelyről. Arch. Ért. XXII. köt. 1902. 350—356. ll. — Ormos Zsigmond: Adatok a délmagyarországi földvárak történetéhez. Délmagyarorsz. Tört. és Rég. Értesítő. Régi foly. V. köt. 2. füz. — Ortvay Tivadar: Temesmegye története. I. köt. I. könyv. Őskor. Pozsony 1896. 192—197. ll. — Récsey Viktor: A hontmegyei viski és ipoly-szakálosi földerődítményekről. Arch. Ért. XIV. köt. 1894. 66. l. — Rómer Flóris id. m. 78—102. ll. — Sándorffy Nándor: A szomolányi őstelepről. Arch. Ért. X. köt. 1890. 66—71. ll. V. ö. Arch. Ért. IX. köt. 1889. 430. l. és XVI. köt. 1896. 109. l. — Szelle Zsigmond: Duna-Földvár régi emlékei. Arch. Közl. XVII. köt. — Téglás Gábor: A történelem előtti Daciáról. Arch. Ért. VII. köt. 1892. 403—410. ll., Dák várak Udvarhelymegye keleti és északi hegyvidékein. Erdélyi Múzeum. XII. köt. 1895. 237—247., 312—319. ll. Kik építették a Székely-Udvarhelyi Budvárát? Arch. Ért. XVII. köt. 1897. 108—115. ll., Az erdélyi Érczhegység déli felének őskori védművei és legrégibb lakossága. Erdélyi Múzeum. XV. köt. 1898. 431—440., 449—509. ll., A Traianus előtti Dacia aldunai határkapuja. Arch. Ért. XIV. köt. 1904. 318—321. ll. — Tomka Gyula: Zólyom vármegye őstelepei. Arch. Ért. XI. köt. 1891. 296—301. ll. — Torma Zsófia: A kudui földvárról. — Wagner J.: A borsódmegyei őserődítményekről. Arch. Ért. XIII. köt. 1879. 199. l. — Wosinszky Mór: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. I. köt. Budapest, 1896. 222—292. l., Leletek a lengyeli őskori telepről. Arch. Közl. 1886. XIV. köt. és 1890. XVI. köt. Das praehist. Schanzwerk von Lengyel és A harzi földvárról. Arch. Ért. XII. köt. 1892. 339—341. ll. — 3.* Henszlmann J.: Magyarország ó-keresztyén, román és átmeneti stílű műemlékeinek rövid ismertetése. 159. l. — Rómer Fl.: A tatárjárás előtti falazott várakról Magyarországban. Arch. Ért. XI. köt. 1877. 3. szám. — Czobor B.: Magyarország középkori várai. 39. l. — 4.* Anonymus Cap. 11., 13., 14., 16., 17., 19., 20., 21., 27., 31., 32., 33., 34., 37., 43., 44., 46., 48., 49., 51., 52. ll. — 5.* Récsey V.: Zalavári emlékek. Arch. Ért. XII. köt. 1892. 58—68. ll. V. ö. Arch. Ért. XIV. kötet 1894. 49. lap. — Hampel J.: A régibb középkor emlékei. II. kötet 509. s köv. ll. CCCLVIII—CCCLIX. t. — Kollár J.: Cestopis obsahuja do horni Italie. Pest, 1843. — Henszlmann J.: Székesfehérvári ásatások. IV. t. és Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa. 50. l. — 6.* Cséplő P. és Karácsonyi J.: Régészeti ásatások a bihari földvárban. Arch. Ért. XXI. köt. 1901. 69—74. ll. — Lehoczky T.: Turóczmegyei emlékekről. Arch. Ért. XIII. köt. 1893. 345. l. — 7.* Anonymus Cap. 11., 15., 17., 18., 21., 31., 32., 34., 40., 47., 50. ll., Tasvára maradványairól l. Szirmay A.: Szatmár vármegye ismerete. I. r. Buda, 1809. 22. l. — 8.* Dr. Jósa András: Szabolcs vezér földvára. Nyirvidék. 1897. 17. sz. V. ö. Arch. Ért. XVII. köt. 1897. 284. l. — A Hell Miksa által 1778-ban fölvett alaprajzot l. kéziratai között. Uj Magyar Múzeum. 1851/52. II. köt. 50. l. — Wosinszky M.: Tolna vármegye. I. köt. 245—246. ll. — Tomka Gyula: Zólyom vármegye őstelepei. Arch. Ért. XI. köt. 1891. 296—301. ll. — Szendrei J.: Magyar hadtört. emlékek. Budapest, 1896. 310. sz. L. még ifj. Kubinyi F: Zólyommegye műemlékei. Arch. Közl. IV. köt. 1864. (32—36. l. Zólyom. Pusztavár) és Henszlmann J.: Jelentés a bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. Arch. Közl. 1866. VI. köt. I. f. (125—130. l. Zólyom. Pusztavár.)

n) **Római eredetű várak.** Mióta Krieg 1859-ben megírta a középkori várakat tárgyaló könyvét, melyben azt állítja, hogy: »oly vidéki várakat, hol hajdan rómaiak laktak, többnyire azok építették; a középkor ezeket részint átalakította, részint kibővítette«; ez időtől fogva a várirodalommal foglalkozó szaktudósok két táborba oszoltak. Krieg követőit romanistáknak, elleneit pedig germanistáknak nevezik. A véleménykülönbséget a várak fekvése, falazási teknikája, a vakolat, habarcs és a tornyok alakjai okozták.

Bővebben e kérdés fejtegetésébe bocsátkozni e könyv keretén kívül esik, felemlítem azonban, hogy helyes ugyan általánosságban a germanistáknak azon állítása, miszerint a rómaiak mindig síkra építették castrumaikat, de ez nem zárja ki, hogy a síkot határoló hegyormokra különített figyelő tornyokat ne építettek volna, melyeket nem ritkán fallal is körülvettek. * Így pl. Daciának Torma K. által leírt Tihótól Kissebesig terjedő határvallumán az őrtornyok a hegy gerinczén épültek [1].*

Természetes, hogy ily figyelőtornyok rendesen a táborok közelében voltak, s ha a tornyot megtámadták, az őrség vagy visszavonult a táborba vagy bizton számíthatott a táborból jövő segítségre.

E megfigyelő tornyokon kívül, különösen hegyes vidékeken, a rómaiak állandó erősebb castrumokat is építettek, nemcsak a vidék megfigyelése, hanem országutak és a szorosok őrzése, illetőleg megvédése czéljából. * Ilyen volt nálunk a Fröhlich R. által leírt pilis-maróthi tábor, mely egy elszigetelt dombon, a Kishegy fennsíkján feküdt s nemcsak szokatlan fekvésénél, hanem tojásdad alakjánál és rondellás bástyáinál fogva is eltért a római várak szokott tipusától [2].* Miután a tornyok kőből épültek, a rómaiak távozása után, az utánuk letelepedett népek czélszerűségi okból azokat várak építésére foglalták le; s kétséget sem szenved, hogy a rómaiak által megszállott vidéken, a középkori váraknak tornyai, sőt körfalai és egyes lakosztályok nagy része is a rómaiaktól maradtak reánk. * Nálunk ugyan sokkal ritkábban történt, mint nyugaton, de azért nálunk is volt rá eset, ilyen pl. a Sz.-Udvarhelyi Csonkavár, mely a római castrum helyén épült.*

Nézetkülönbségre adott alkalmat a tornyok alakja és az építésre szolgáló talajnak helyes felhasználása is, miről Vegetius (III. 8. és IV. 1.) azt mondja: »Pro necessitate loci vel quadrata, vel rotunda, vel trigona, vel oblonga castra constitues, nec utilitati praejudicat forma.« És »urbes atque castella aut natura muniuntur, aut manu, aut utroque, quod firmius dicitur. Natura aut loco edito vel abrupto, circumfuso mari sive paludibus manu, fossis aut muris.« A Vegetius által ily módon határozottan kifejtett építési utasítást Cohausen »für nirgends befolgte Rathederweisheit«-nek nyilvánítja. De Vegetius mondja, hogy a torony kerek, négyszögű, háromszögű, téglány alakú lehet, tehát a négyszögű torony nem tipikus római alak, minőnek azt Krieg és követői tartják.

Cohausen, könyvének utóiratában azt állítja, hogy Angol- és Francziaországban csak négyszögű római tornyok vannak, ellenben a dobrudsai Trajanus gáterődnél egy nyolcz- és háromszögű torony is van; ugyanő közli

Heidenkringen (581. ábra), Eichelgarten (582. ábra) és Osterburken (583. ábra; Rajnán) várak tornyait, melyek különböző szabálytalan alakúak, ezekről pedig konstatálva van, hogy római eredetűek [3]. * Nálunk a kerek toronyra felhozzuk példának a krivádiait (583. *b* ábra), a castrumok és castellumok sarktornyai között sokkal ritkább a négyszögű, mint a kerek torony; a négyszögűek közé tartoznak pl. az Ádám Iván által leírt sümegi római castellum saroktornyai [4].*

A castrumok körfalai sem mindig négyszögűek, mint azt maga Cohausen és a többi romanisták, valamint Krieg is állítják, hanem a talajhoz alkalmazkodva, különféle alakúak. * Igy pl. az aquincumi tábor északkeleti sarka félkörben végződött, a pilis-maróthi pedig, követve a domb idomát, tojásdad volt [5].* A sok különböző körfalakból csak a hajdani Turicum, mostani Zürich város szabálytalan körfalát mutatom be 584. ábrán.

A falazási technika, a vakolat anyaga, ablakocskák stb. mindannyi vita tárgyát képezik a romanisták és germanisták között, hogy melyek tekinthetők római eredetűeknek s melyek középkoriaknak. De lássák maguk a vitatkozó szaktudósok, mikép tudnak megegyezni, annyi bizonyos, hogy számos helyet ismerünk, hol hajdan római telep vagy castrum volt, melynek tornyai most is egészen vagy alapfalaiban állanak és ezekre a középkorban új falakat emeltek. Különösen a külföldön számos helyen fennállanak még, legalább részben, a hajdani római telepek falai, pl. Godesberg a Rajna mellett valaha civitas Ubiorum volt [6]. Carcassonne, Toulouse, Arles, Piacenza falai is római eredetűek [7]; Salzburg várnak (Saale mellett) körfalai régi római alapokon állanak [8], szintén római eredetűek Steyer (a régi Jesodunum), Mondseevár, (Lunaclacus), Auersberg vár (a régi Arnpium), Althofenvár (Rocaricum), Wilden (Vilidena), Jablanicz (Admalos) falai [9].

Némely várnak római eredete az által konstatáltatott, hogy ott római felírású köveket, érmeket s egyéb régiséget találtak, pl. Lavant várban 2 sirkövet [10], Strotzburg, Hohenkrähen, Altbreisach, Geroldseck, Kirket, Girbaden német várakban Trajanus, Marcus Aurelius és Diocletianus idejéből érmeket, bronzedényt, fegyvereket, felirásos köveket, téglákat és egyéb római tárgyakat találtak [11]. Seben várat is Klausen (Clusium) mellett Tirolban, a daczos rhaetiai lakosság megfékezése czéljából rómaiak épitették [12].

Veronától az Adige (Etsch) folyó mentén Roveredo, Trient, Bozen, Brixen, Klausen mellett, déli Németország felé római országút volt; természetes, hogy itt is, mint a Rajna és Krajna vidéken, a római határvárak, castellumok, őrtornyok, római telepek nagy számmal voltak s hogy az alkalmas római tornyokat a középkorban az urak szívesen használták fel váraik építésére. Így Tirolban számos középkori vár öregtornya, sőt egyes falai is római eredetűek. Säben vár tornyából a vidéken 36 régi várat láthatni, melyek többnyire római eredetűek.

* Magyarországban a régi Pannonia és Dacia területéről egész sorát ismerjük a római castrumoknak, castellumoknak, propugraculumoknak, burgusoknak. A Duna mellett egy-két óra távolságra mindkét parton vannak

római falmaradványok, 20, 40, 80 □-ölnyi sánczok, téglafallal körített tornyok stb. Zimonytól (Taurunum) kezdve táborhelyek voltak Új-Banovczén, Szurdukon (Acumincum = Szalánkemen mellett), a szarmaták földjén a Duna balpartján építtette Diocletianus a castellum Onagrinumot (Kilva vára Új-Futak mellett), Dályán (Teutoburgium), Bánon (Antianae), Batinán ismét táborhelyek; innen Kömlődig castellumok Mohácson (Allinum), Szekcsőn (Lugio) és a Dunameder tulsó oldalán a szigeten Contraflorentiam erőd, Várdombon (Ad statuas), Ócsény mellett Szigetpusztán, Szegszárdon (Alisca) és Tolnán (Alta ripa); aztán jött a kömlődi táborhely (Lussonium), majd Bölcske, a baracsi castrum (Annamatia), Dunaföldvár és Baracs közt 9 castellummal, egymást követték innen a táborhelyek ú. m. Duna-Pentele (Intercisa), Adony (Vetus Salina), Batta (Matrica), Tétény (Campona), Aquincum szemben a Rákospatak torkolatánál Transaquincummal, aztán következett a szentendrei tábor (Ulcisia castra), a horányi rév mellett s vele szemben Duna-Keszin burgussal, Duna-Bogdány és Tahi közt volt Cirpi vagy Carpis castellum s Váczczal szemben a Balhavári burgus; beljebb feküdt a pilismaróthi tábor (ad Herculem castra), a legközelebbi tábor a nyerges újfalusi (Crumerum), közben s a vidéken castellumokkal, minő az esztergomvizivárosi (Salva vagy Solva), Szobtól nyugotra az Ipoly torkolata közelében pedig volt négy burgus, ezután következett az ószőnyi tábor (Bregetio), melynek egyik előőrse volt a Lesvár s a Duna tulsó (északi) partján lakó barbárokkal szemben az izsai Leányvár 80 □-ölnyi területtel. Az Aquincumból Italiába és Mursából (Eszék) Sabariába vezető »hadút« kereszteződésénél, a Balaton déli csúcsánál, Keszthely és Fenék közt volt a mogentianai tábor, a zalavári és sümegi castellummal, mint mellékhelyekkel, mely rondellás bástyákkal volt ellátva, mint a pilismaróthi tábor. Dacia északnyugoti határvallumán Torma Károly 23 őrtornyot (propugnaculum) állapitott meg, míg a castrumok beljebb feküdtek az Egregy, Almás és Kőrös völgyeiben a Porolissum (Mojgrád) és Potaissa (Torda) közti út mentén, ú. m. Sebes-Váraljánál (Resculum), az Egregy melletti Vármezőn, Sz.-Péterfalván, Magyar-Egregyen (Certia), Romlotton s Mojgrádon (Porolissum), feljebb volt még a brédi castellum s tihoi tábor; beljebb esett Largiana (Zutor) és Optatiana (Magyar-Gorbó). A Szamos vonalán castrumok voltak Csáki-Gorbón, Alsó-Kosályon, Alsó-Ilosván és a Sajó forrásánál Várhely; alább volt a Kis-Szamos völgyben a szamosújvári tábor. A keleti határvonalat védték a vécsi castrum, a görgény-szentimrei hárombejáratú hossznégyszögű tábor, a mikházi és sóváradi castrum, a Firtos alatt az enlakai tábor, a székelyudvarhelyi castrum, a homoród szentpáli táborhely közelében a h.-karácsonyfalvi hagymásvár néven ismert castellummal, aztán a hévizi castrum, közelében a szász ugrai castellumal, kelet felé Erdővidék szélén nem messze Baróthoz volt egy őrállomás, Veszérvára, aztán következett a komollói és bereczki castrum. Dacia délnyugoti határszélén volt Micia (Veczel), Sarmisegethusa (Várhely), Ad mediam (Mehádia) és Dierna (Orsova), míg a Viminatium (Kosztolán) és Tibiscum (Zsuppa) közti útvonalon fekvő várak, mint Lederata (Ráma a Duna mellett, Ó-Palánkával, a régi Horomvárral szemben), az apói (Fehértemplom határában), acidavai (Varadia), és centum puteai castellum (N. Szur-

dok), Bersovia (Zsidovin), Ahibis (Furlog) és Caput bubali (Valeadélyi erdőben) Moesia északi határerődítményei közé tartoztak [14].*

* Milyen vártornyok és falak tartoznak hazánkban a római eredetűek közé: tüzetes vizsgálat nélkül meghatározni nem lehet.* A mit itt-ott rómainak mond a nép, az számba sem jöhet. Ilyennek emlegeti pl. a Köpcsény (Mosony megye) helység határában álló »pogány tornyot«, de ez római nem lehet, mert az utolsó emeleti mennyezetnek szolgáló gyámkövek csúcsíves korúak és a torony falain látni, hogy az egész torony egyöntetűen épült.

Jegyzetek. 1. * Torma K.: A Limes Dacicus felső része. Ért. a tört. tud. köréből. IX. 2. Budapest, 1880. — * 2. Fröhlich R.: A pilis-maróthi római tábor. Arch. Ért. XIII. 1893. 38—47. l. — 3. Piper 41—46. l. — 4. * Szinte G. Kerek erőd Krivádia fölött. Arch. Ért. XIV. 1894. 110—114. Ádám Iván: A sümeghi földalatti épületmaradványok. Arch. Ért. 1882. 14. s köv. ll.* — 5. * Kuzsinszky B.: A Szilágyi S. által szerk. Magyar nemz. történetében I. k. CLV—CLXXIX. l.* — 6. Piper 52—54. és Taschenbuch I. k. 64. l. — 7. Essenwein 18. l. és Näher Feudalzeit 63. l. — 8. Krieg 187. l. — 9. Schlechta V. k. 95., 116., 138. l. VI. k. 26. l. XI. k. 108. l. — 10. Ugyanott VII. k. 163. l. — 11. Piper 78. l. — 12. Wanderungen in Tirol 167. l. — 13. Clemen 1893. 19. és 25. l. — 14. *Ackner M.: Die römischer Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. Bécs 1857. — Berkovics Borota: Ásatásaim az ószőnyi római táborban. Arch. Ért. VI. k. 1886. 392—397. VII. k. 1887. 30—38. — Böhm Lénárt: A Lederata—Tibiscumi római út. Délmagy. Tört. és Rég. Ért. IX. k. 1883. — Fröhlich Róbert: Castellum Onagrinum. Arch. Ért. IX. k. 1889. 98—107. Dacia nyugoti határa és a római sánczok. Arch. Ért. XI. k. 1891. 419—427. Acumincum vidéke és a régi pannóniai limes. Arch. Ért. XII. k. 1892. 34—44., 115—128. A pilis-maróthi tábor. U. o. XIII. k. 1893. 38—47. — Gooss K.: Studien zur Geografie und Geschichte des Trajanischen Daciens. Lenyomat a segesvári ág. hitv. gimn. 1873/4. évi értesítőjéből. — Halavács Gyula: A Lederata-Tibiscumi római út. Arch. Ért. XVI. k. 1896. 4. — Hampel. J.: Aquincum történetének vázlata. Arch. Közl. VIII. k. 3. füz. — Király Pál: Dacia provincia Augusti. I—II. k. Nagy-Becskerek 1893. — Kuzsinszky Bálint: Pannonia és Dacia. A Szilágyi S.-féle A Magy. Nemz. Tört. I. kötetében. CLV—CLXXV. és térkép u. o. LV. l. Az aquincumi castra kérdése. Arch. Ért. XVII. 1897. 395—405. — Marsigli gr. Danubius Pannonico-Mysicus. Hága és Amsterdam, 1726. — Milleker Bódog: Délmagyarország a rómaiak alatt. Délmagy. Tört. és Rég. Ért. új f. VI. k. 1890. — Neugebauer J. F.: Dacien. Kronstadt, 1851. — Ormós Zsigmond: Berzovia (Zsidovin.) Arch. Közl. VIII. k. 3. f. — Ornstein József: A ravennai geographus ismeretlen daciai útvonala. Arch. Ért. XVII. k. 1897. 391—397. Ásatások a Szamosújvár melletti római Castellumban. Arch. Ért. XII. k. 1902. 76—78. — Ortvay Tivadar: Limes Dacia és Moesia területén. Arch. Ért. XII. 1875. IX. k. 225—233., 257—270., 292—306. Tibiscum fekvése. Arch. Közl. 1876. X. k. 3. f. 1—48. Margum és Contra Margum. — Récsey Viktor: Római castrum Tokodon. Arch. Ért. XIV. k. 1894. 65—70. — Rómer Flóris: Műrégészeti Kalauz. I. k. 81—83. Pannónia területén, Magyarországban fennmaradt nehány római várnáról. Arch. Közl. 1862. III. k. 2. 33—53. — Téglás Gábor: A rómaiak végvárai a Hargita-hegység alján. Erdélyi Múzeum. XIII. k. 1896. 384—389., 416—427. A Tabula Peutingeriana hármas daciai útvonalából az Új-Palánkától Zsuppáig — — Tibiscumig terjedő főhadi útnak helyrajza. Arch. Közl. 1899. XXII. 86—117. l. Centum putei nevének helyrajzi vonatkozásai értelmezése. Arch. Ért. XIX. k. 1899. 214—225. Dacia keleti határvonala, annak védelmi rendszere. Erdélyi Múzeum. XVII. k. 1900. 261—269., 313—324. Feliratos kő a Castellum Onagrinum temetőjéből. Arch. Ért. XX. k. 1900. 75—76. — Torma Károly: Az alsó-ilosvai római

álló tábor s műemlékei. Az Erdélyi Múzeumegylet Évkönyvei III. k. 1863/1864. 10. Adalék északnyugoti Dacia föld- és helyrajzához. Magy. Tud. Akad. Évkönyvei 1864. XI. k. 2. db. A Limes Dacicus felső része. Ért. a tört. tud. köt. IX. k. 2. Budapest, 1880. — Wosinszky Mór: Tolna vármegye az őskortól II. k. 636—659.*

o) **Sziklába vájt várak.** Így nevezzük azokat a barlangvárakhoz hasonló várakat, melyeknek egy része sziklába van vájva. Ugyanis ügyesen felhasználták a sziklaképződményt olyképen, hogy némely helyen az üregeket fallal pótolták ki, máshol egy darab falat emeltek s ily módon hol védőtornyokká, hol lakószobákká alakították át a sziklát. Ilynemű várak közül leghíresebb Fleckenstein Elsassban. Ez, négy oldalról simára faragott 30 m magasságú, 9 m széles és 52 m hosszú sziklán épült. Belsejében szobák és folyosók vannak kivájva és résekkel ellátva, hogy azokon a várat megvédhessék. A főhomlokzatán épült kiszögelő toronyban volt a feljáró lépcső, baloldalán látni a kápolnát, jobboldalán a felhúzó darunak szolgáló nyílást, hol terheket húztak fel. Ezen rombadőlt várnak reconstruálásán (legalább elméletileg) sok szaktudós fáradozott, de egymástól eltérő nézetek miatt végeredményre nem juthattak. Mivel ebből egész kis irodalom támadt, szükségesnek láttam, arról említést tenni, sőt 585. ábra alatt bemutatni [1].

Ilyen várak különben nem ritkák, érdekes pl. Wasingstein (Elsass), melynek képét 586. ábrán látni [2].

Wesenstein (Linz fölött), Gnadstein, Kriebstein szász várakban a szobák, kápolnák, sekrestyék, sőt az istállók is sziklába vannak vájva [3], úgyszintén Reinstein (Rajnán), Anhalt (Bajorország), Buchfart (Thüringiában), Salzmunden várakban [4]; Ausztriában ilyenek Sebenstein, Klamm, Khaja, Rapottenstein [5].

Hazánkban Sztrecsénben, Lietaván, Korlátkőn, Szulyón, Hricsón találtam sziklába vájt szobákat. Vannak még sziklába vájt szobák Árva, Sirok és Boldogkő várakban is. [9].

Némely várhoz sziklába vájt lépcsőn lehetett jutni, ilyen Wangen Tirolban [6], hazánkban Szitnya és Drégely vár; utóbbinál a bejáráson, a kapuőrök számára sziklába vájt ülőhelyekkel.

Ledniczen 13 méter hosszú, Hricsón, Zay-Ugróczon, Lékán, Lánzséron 4—6 méter hosszú, sziklába vájt folyosón lehet a vár palotájába jutni.

Fülek várnak keleti oldalát sziklafal védi meg, mely ágyúknak szolgáló lövőlyukakkal van ellátva [7].

Már a XI. században fordultak elő várak, melyeknek részei sziklába voltak vájva [8].

Jegyzetek. 1. Piper 583. l. — 2. Näher: Pfalz 17. l. — 3. Wanderungen in Sachsen 203., 231., 235. ll. — 4. Taschenbuch II. köt. 51. l. — 5. Scheiger 33. l. — 6. Clemen 1893. 124. l. — 7. Saját felvételeim. — 8. Piper 584., 585., 588., 589. ll. — 9. Hunfalvy János II. köt. 150., 228., 327. ll.

p) **Tóvár** (l. A várak helyrajzi fekvése).

r) **Tüskevár** (l. Gátárok).

s) **Uvegvár.** A gátváraknál említettem, hogy ezek Európában mindenfelé el vannak terjedve.

Némelyik közülök lazán rakott kőfallal van körülvéve s ha a kőnem, melyből a falak készültek, kova, trachit, porphir, gránit vagy bazalt volt, a fal külső oldala mellé tüzet raktak; a nagy hőfok következtében a fal külső rétege részben összeolvadott s ez által a fal jóval erősebb, ellentállhatóbb lett. Természetes, hogy a mészkő csoportba tartozó köveket összeolvasztani nem lehet; azért csakis oly gátváraknál találkozunk összeolvasztott kőfallal, melyek az említett kőnemből rakvák [1]. Az ily gátvárak üvegvár név alatt ismeretesek. Csehországban Sausedovitz, Katovič, Svakova, Tugoscht, Burberg, Luditz, Pleschivetz helységek mellett vannak üregvárak, melyeket Dr. Fődisch vizsgált meg és írt le [2]. A Bors vezér által épített gátvárat a Szalatna mellett Zólyom megyében szintén e csoportba számítom, értve itt nem a zólyomi Pusztavárat, hanem a szélnyei üvegvárat (L. Pogányvárnál), hol magam is találtam összeolvasztott bazaltkövet, az egyik lazán rakott körfalban. Potornyánál (Liptómegye) salakosított kőgyűrűvel övedzett gátvár ma is látható [3].

Jegyzetek. 1. Näher: Deutsche Burg 6. lap. — 2. Mittheilungen, 1868. év, XXXV. l. — 3. Pulszky-album, Majláth Béla, 29. l.

t) **Váracs** (Burgstall, Château à mottes). A franczia és angol irodalom alig tesz említést a váracsokról, a német szaktudósok ellenben ezekkel talán módfölött sokat foglalkoztak és bőséges polemia tárgyává tették a »Burgstall« (váracs) elnevezést, ezt különféleképen értelmezvén.

Demmin azt állítja, hogy kis várakat, »Burgstall«-okat az urak oly célból építettek, hogy azokból a távolabbra eső birtokaik gazdaságait könnyebben áttekinthessék [1]. Cori nézete szerint ily váracsokat a szegényebb nemesség épített, mely vagyon hiányában nagyobbakat építeni nem volt képes. Ilyen volt a Frigyes osztrák herczeg által 1316-ban Dobra Dietrich Erzsébetnek hűbérbe adott Trateneck váracs vagy a melyet Schauenberg Henrik 1386-ban épített a Duna jobb partján, Neuhaus vár általellenében oly célból, hogy a Dunán lefelé menő hajók szállítmányait megdézsmálhassa [2]. Ugyanezt vallja Näher, de némely helyen a váracsot vadászvárnak is nevezi; másutt ugyan ő Burgstall alatt erődgáttal és árokkal biró földvárakat ért, hová a nép, szükség esetén az ellenség elől menekült. Leo tanár, Jähn, Müller és Mothes, nemkülönben Mayer lexikonjában a kis várakat, melyek csak egy toronyból és körfalból állottak, általában Burgstallnak nevezik.

Kraus várromokat, Scheiger pedig oly várakat nevez »Burgstall«-nak, melyek végkép elpusztultak és csak a hajdani falak nyomai találhatók még.

Az elnevezés Burgstall mindenesetre a »Stelle« szóra vezethető vissza, innen támadtak a különböző nézetek. Régi okmányokban gyakran előfordul ez az elnevezés nagy főuri várakról, úgy, hogy ez irányban a szaktudósok még most is ingadoznak, ámbár általánosságban kisebb váraknál — legyen az lakóhely vagy vadászvár — legtöbben elfogadták a »Burgstall« elnevezést.

Piper jeles munkájában az illető írók nézeteinek ellentmond ugyan, de saját véleményét nem közli [3].

Ily körülmények között legjobbnak tartom, hogy az ily kis várakat, akármilyen czélból épültek légyen, »váracs«-nak nevezzem el. A váracsnál hiányoztak a komplikáltabb erődítési részletek, melyek a váraknál alkalmaztattak; többnyire csak egy toronyból állottak, mely czölöpös erődgáttal és árokkal, vagy csak árokkal volt körülvéve, mint azt Pranthoff (Ausztria) váracskánál látni (558. ábra). Hisz főczéljuk is csak az volt, hogy rajtcsapások ellen nyújtsanak menedéket. A kis udvarban állott rendesen az istálló, lovak és marhák számára, ugyanott aludt a cselédség is.

A váracs berendezése a következő volt. A földszinti helyiségben volt a víztartó vagy kút és éléskamra. Az első emeletre rendesen csak létrán lehetett jutni, ezt leeresztették s ha az illető az emeletre ért, a létrát ismét felhúzták; itt volt a konyha, itt lakott a női cselédség. Keskeny ablakocskák által kapták a világosságot, ezeken védték meg a váracsot, megtámadás esetén. A mély ablakfülkékben ládák és egyéb házi szerek voltak elhelyezve. A második emeleten lakott a várúr családjával; ezen helyiségben rendesen kandalló is volt, a fal mellett és az ablakfülkékben ládák voltak elhelyezve, hol okiratokat, ruhákat, esetleg kincseket tartottak. Itt állott a nagy násznyoszolya, körülötte aludtak a gyermekek bölcsőben vagy kisebb ágyakban.

A védelemre rendelt kis ablakok a vastag falakban mindannyi fülkéket képeztek, ezekben padok voltak, melyeket vánkusokkal láttak el; itt tartózkodott az asszony gyermekeivel, itt töltötték az idejüket munkával, mulatsággal. Némely váracson erkélyek voltak építve, ezek helyettesítették a várasszonynak külön szobáját az által, hogy függönynyel rekesztették el a fülkét, különösen oly esetben, ha vendég volt a háznál; ott öltözködött a házi asszony, esetleg ott is aludt. Ezen berendezés legjobban kitünik a Duna melletti Neuhaus váracs második emeleti helyiségén (559. ábra). Az itt lévő öt ablakfülke 2·85 méter hosszú és 1·90 méter széles, melyek befelé 2·20 méterre kiszélesbednek, a padok 0·55 méter szélesek, a köztük lévő hely pedig 0·95 méter széles.

A harmadik emeleten tíz fülke van, 2·5 méter mélyek, 1·55 méter szélesek; 9-nek ablakpadjai vannak. Az elsőemeleti ablakok 1·50 méter magasak és 0·35 méter szélesek, a harmadik emeleten az ablakok magassága 1·60 méter, szélességök 0·50 méter. Hasonlóan van berendezve Falkenstein váracs is.

Ha a vidék áttekintése nem kivánt magas tornyot, akkor a váracs inkább szélességben nyert, hogy a lakást kényelmesebbre lehessen alkotni; ilyen pl. Prandhoff.

A mondottakból látható, hogy a váracsokban nagyobb kényelemről, fényűzésről, mint az nagy várakban szokásos volt, szó sem lehetett.

Ha vendég érkezett a házhoz, azt meleg csókkal fogadták, a házi asszony a vendéget kiszolgálta, étellel, itallal ellátta, azután az ablakfülkében vagy a kandalló mellett folyt az élénk csevegés. Az éj beálltával pedig a háziúr családjával egy szobában hált.

Ha a vendég a háziúrnak együttes kaland- és harcztársa vagy különösen tisztelt barátja volt, ily esetben a háziúr a násznyoszolyát osztotta meg vele, vagy az egész ágyat neki engedte át, az asszony pedig valamely fülkében készített magának nyugvóhelyet, vagy pedig külön ágyat készítettek a vendégnek és azt függönyökkel körülfogták.

Ha a váracsnak még egy emelete volt, ily esetben ez szolgált díszteremnek, ott fogadták a vendégeket, ott helyezték el őket, ott tivornyáztak. Ott rendesen kandalló állott, az ablakok pedig nagyobbak voltak. Legfönt a lapos tetőn, melynek vagy teteje, vagy kősüvege volt, elég hely volt az őrök és férfi szolgák elhelyezésére.

Ha a család vagyonosodott, emelkedett, ily egyszerű váracsok hozzáépítések által nagyobb úri várakká alakultak át, ilyen pl. Lobstein (Ausztria).

Hazánkban Mátyás királynak vadászvára a Bakonyban, a pusztapalotai váracs, továbbá a fenyő-kosztolányi torony Barsmegyében, Vitán Komárom megyében, Dobra Vasmegyében és a »csonka torony« Tornalján (Gömör m.) volnának e csoportba sorozandók.

Jegyzetek. 1. Demmin 304. lap. — 2. Cori 154. l. — 3. Piper 18. lap. — 4. Cori 158. lap.

u) **Várcsoport.** Francziaországban Tournemireben Aurilacnál alig puskalövésnyi távolságra öt vár van egy csoportban, a melyeknek más más birtokosa volt. A Mosel- és Rajnavidéken szintén több várcsoportot találni [1]. A Quaick völgy egyik oldalhegységén van pl. Trifels erősebb vár, mellette két kisebb: Anebos és Scharfenberg, ugyane völgy másik oldalán, ezekkel átellenben van Neuscharfenstein, Ramberg, Meistersel, továbbá Lützelburg és Rathsamhausen, nemkülönben Hohbarr, Gross és Klein Geroldseck. Egyéb helyeken is találni ilyen várcsoportokat.

Azon körülménynél fogva, hogy az egyes várak sem fallal összekötve nincsenek, de közös körfallal sem bírnak a várcsoportok, nem is voltak egy kézben, sőt egyik várbirtokos a másik szomszédjával nem ritkán farkasszemet nézett. Továbbá gyakran megesett, hogy a várúrnak ott, hol a vára a várcsoportban állott, semmi egyéb birtoka nem volt, mint a vár, így tehát azon kérdés támad, mily czélból épültek ezen gyakran előforduló várcsoportok?

Az újabb írók, úgymint: Krieg, Kőhler, Näher, Salvisberg e csoportokról különféle nézeteket vallanak; Krieg ezekben új védelmi rendszert látott oly értelemben, hogy a várúr fővára mellé kisebb elkülönített (detachirte) várakat épített; később azonban az egyes várak külön kézre kerültek. Annyi bizonyos, hogy ha a birtokosok egymással jó viszonyban éltek, nagyon is támogatták egymást, ha az egyik vagy a másik várat az ellenség szorongatta, de ha e közeli szomszédok egymás között ellenséges viszonyban voltak, mi történt ily esetben? E várcsoportok megvizsgáltatván, még kiderült az is, hogy egyes csoportok várai nem egyszerre épültek; de nem is pusztultak el egyszerre, így pl. Anebos 1300. évben, Scharfenberg a parasztlázadás alkalmával, és Trifels a harminczéves háború alatt pusztult el.

Ezen, sem okmányokkal, sem más módon fel nem derített homályos viszonyok között, Piper nézete legközelebb áll a valószínűséghez, állítván: hogy e várcsoportok a vidék védelmére épültek, s miután az érdekelt urak nem voltak oly helyzetben, hogy önálló ugyan, de nagyobb várakat építhettek volna, egymást támogatva váraikat egymáshoz közel építették [2]. Frisach (Karantánban) városka körül, tőszomszédságában, három sziklatömegen három vár épült, az ottani országút uralása czéljából [3]. E szerint valószínű az is, hogy e várcsoportok az uralkodók hozzájárulásával, a vidék megvédése czéljából, egyes urak által építtettek azon kötelezettséggel, hogy egyik várúr a másikat támogassa.

Hazánkban a Turócz és Trencsén megyék közötti szorosnál Óvár, Sztrecsen és Lietava várak, a Balaton vidékén Tátika és Rezi épültek egymáshoz oly közel, hogy ily kölcsönös működést tételezhetünk fel a vidék megvédésében.

Jegyzetek. 1. Merimé, 72. l. — 2. Piper, 639—653. l. — 3. Essenwein, 27. l.

v) **Végvárak.** A végvárak fontosságát már a rómaiak felismerték, azért határaik szélein, oly helyeken, honnan a vidék nagy részét át lehetett tekinteni, őrtornyokat, sőt kisebb várakat építettek; ennek szükségét belátták a középkorban is, azért különösen a Rajna vidékén több vár van, hol a római falak maradványait gyakran végvár építésére használták fel.

Politikai zavargások alkalmával csakhamar meggyőződtek arról, hogy mily fontosságuk van oly váraknak, melyek az országot úgyszólván körülkerítik; azért már Nagy Károly idejében találunk országutak, hegyszorosok és más hadászati fontos pontokon őrtornyokat és várakat.

Midőn a magyarok a X. században Németországba lépten-nyomon betörtek, s a németek látták, hogy a magyarok nyilt csatákban ellenállhatlanok ugyan, a várak ostromlásához azonban nem értettek, gyors előrenyomulásukat pedig ostromszerek inkább akadályozták volna: azonnal hozzáfogtak a várépítéshez, városaikat pedig körfallal látták el. Különösen I. Henrik császár (918—936.) nemcsak maga épített fontos pontokon végvárakat, hanem az uraknak is engedélyt adott várak építésére és ebben minden módon támogatta őket; e példát Európaszerte az összes államok követték, s ily módon keletkeztek a végvárak.

Ausztria és Steierország határán a végváraknak egész sorozatát találjuk [1]. Tirol déli részén, de különösen a hegyes vidék hadászati fontos pontjain, mindenhol találunk végvárakat [2]. Az 1885. évben Budapesten tartott országos régészeti kongresszuson kimutattam Nyugat-Magyarországnak végvárrendszerét, Óvártól (Trencsén megyében) Nyitrán, Pozsonyon, Mosonyon Sopronon át Vas- és Zala megyékben egész Csáktornyáig [3]. Ugyanezt tapasztaljuk Erdély délkeleti részén is, hol a szorosok végvárakkal voltak megvédve. Az Olt mellett állott a Verestorony, a vaskapui szorost Hunyadvár oltalmazta, a Körös völgyét Várad, a Szamosét pedig Szatmár; utóbbit mint főpontot, támogatták Somlyó, Szilágy—Cseh, Hadad és Kővár várak.

Ezen erődöket a magyar törvényhozás végváraknak nevezte és törvényt hozott, hogy ezek idegen kézre ne kerüljenek, hogy bennök a várnagyok hazabeliek legyenek és hogy közelökben várakat, kastélyokat egyeseknek építeni ne engedtessék meg [4].

Jegyzetek. 1. Scheiger, 5. l. — 2. Clemen, 1893, 182. l. — 3. Archaeologiai Értesítő 1885. — 4. Kőváry, 130. l.

z) **Vízvárak.** Nemcsak sziklatömegek, hegyek és barlangok, hanem a víz is természetes védőeszközül szolgál, azért a hol csak lehetett, azt is felhasználták. Francziaország északi és nyugati sík részeiben, hol a hűbérrendszer korán virágzott és e vidéki uraknak hatalmas politikai szerepük volt, a vizivárak már a X. században nagyszámban elszaporodtak. A XII. században pedig Német- és Olaszországban is kezdettek ilyeneket építeni [1].

A vizivárak különbözők. Vannak olyanok, melyek szigeten, a folyam közepén épültek; ilyen pl. Pfalz a Rajnán, ez 1327-ben a vámvédés czéljából épült; ugyane czélból és ily módon épült Ried vár, a Talfer folyó egyik sziklaszigetén Bozen mellett. Hazánkban az elpusztult Semthe is Szered mellett, a Vág folyó egyik szigetén állott, nemkülönben Ada-Kaleh az Aldunán; e török határőrvár jelenleg az osztrák-magyar monarchia kezelése alatt van. Oly helyeken, hol a várat valamely folyó három oldalról vette körül, a negyedik oldalon hegytorok módjára árkot húztak és a vizet a vár körül egyesítették; ilyen pl. Csehországban Klingenberg, melyet a Moldva három oldalról határol (614. ábra) vagy, ha a vár közelében folyó vagy állóvíz volt, három oldalról körülvették a várat árokkal, ezt pedig a folyóból zsilipek segítségével megtöltötték vízzel. Vannak várak, melyek folyóba vagy tóba nyúló sziklán épültek úgy, hogy a vár egyik oldalát víz védte meg. Ezek különlegességet képeznek és sem szikla-, sem vizivár-számba nem mennek. Ilyenek Schwanau a lowerczi tó mellett, vagy Werfenstein Felső-Ausztriában, a Duna mellett [2].

Hazánkban ilyen Végles vár, mely hegyláncztól kiszökő dombon épült. A vár a hegyláncztól hegytorokkal van elkülönítve, ellenkező oldalon folyik a Szalatna folyócska; ezt zsilipekkel úgy elzárhatták, hogy a várnak felét víz fogta körül.

Találni fensíkokon is vizivárakat, s ezek árkait rendesen magasabb hegyekről lefolyó patakból töltötték meg vízzel; ilyen Baldenau és Frauenstein a Rajna mellett, nemkülönben az 1153-ban Barbarossa Frigyes által épített Kaiserlautern [3]. Hazánkban már a román korban épült Bozók (Hont) és Jánosháza (Liptó megyében). Az első a hegyekből a föld alatt vezetett vízvezeték által, utóbbi pedig a hegyekből lefolyó patakból nyerte vizét.

Vannak síkon fekvő várak, melyek árkaiban víz nem volt, ezeknél az árkot Caponiere vagy Tambourok által szokták megvédeni; ilyeneknek ismerem Rohoncz, Vár-Palota, Devecser, Német-Keresztúr, Kőszeg és Köpcsény várakat. Erdélyben is több van.

Vannak még oly vizivárak is, melyeknek előváruk van, ilyen pl. Lákompak és Monyorókerék. Vagy pedig több egymás mellett levő szigeten épültek;

ilyen hazánkban Ecsed, Szigetvár (615. ábra) és Németországban a nevezetes Ludvighausen négy szigeten épült vár [4].

Miután a vizivárak talaja rendesen sík, a várhelyiségek elrendezése is egyszerű; rendesen udvarral ellátott négyszögű emeletes épületek, melyek kápolnára, lovagteremre, lakosztályra és gazdasági épületekre vannak osztva. Az udvarban van rendesen a kút. E négyszögű épületek szögletei többnyire védelem czéljából köríves vagy négyszögű erős tornyokkal vannak szárnyalva; ilyenek Vár-Palota, Devecser, Belatincz stb.

Némely helyen az épületet parallel sikátor veszi körül, így pl. Szobotistot, Biccsét. A vizivár ablakai rendesen az udvarra nyilnak.

Szárnyaló tornyokon kívül előfordulnak még egyéb védő tornyok is, mint pl. Gottlieben várban, sőt öregtornyok is, mint pl. Marschlins várban a Rajna vidéken; de ezek ritkábbak és többnyire régiebbek. Hazánkban Bozók vár közepén áll egy magas őrtorony, Tokaj várnak pedig öregtornya volt (615. ábra).

A vizivárak keletkezése korát illetőleg megjegyzem, hogy Tirolban már a IX. században Erbach, Seeburg, Steiden, Merlan ismeretesek és épületeik valószínűleg fából voltak [5]. Gelnhausen várát Barbarossa Frigyes építette. Werd várat Elsass-ban már 1080-ban bírták a hasonnevű grófok. Németországban különben sok vizivár ismeretes volt már a XI. században; ilyenek Handschuhsheim, Heidelberg mellett, Erbach Odenwaldnál, Seeburg Eisleben közelében. Gottlieben várat Eberchard püspök 1251-ben építette; Marchlins vár építése pedig Pipin királynak (754.) tulajdoníttatik [6]. Vincennes jeles várat Francziaországban II. Henrik 1550-ben építtette.

Hazánk viziváraínak keletkezése korát illetőleg, kétséget nem szenved, hogy ilyeneket már a román korban építettek, mert Bozókon egyik folyosó oszlopai román-koriak, de a még fennálló vizivárak építési modora vagy az elpusztultaknak fennmaradt rajzai mindinkább arra utalnak, hogy hazánkban e várak csakis a XIV. századtól kezdve szaporodtak el. Küküllő vizivár kapitányát Veres Pétert 1352-ből ismerjük [7]. Teplicska várban (Trencsén megye) a XV. századból származó ablak- és ajtóbetéteket találtam. A zayugróczi alsó vár és Biccsevár a XVI. század végén épültek.

A nyitra, sopron, vas, zalamegyei viziváraknál sehol csúcsíves részleteket nem találtam és valószínűleg csak a XVI. századtól kezdve épültek. Lehet, hogy átalakítások alkalmával a régibb részletek elpusztultak.

Nemcsak várakat vettek körül vízárkokkal, de az amúgy is előszeretettel víz mellé épített városokat is ellátták vízárkokkal, melyekbe a patak, folyó vagy tóvizet vezették.

Gent város nevezetes zsilipjéről, mely két erős toronynyal volt megvédve oly czélból, hogy ha a várost ellenség fenyegette, a zsilip segítségével, a Schelde mellett fekvő város külső részét víz alá helyezték [8]. Strassburg városnak két, 10 m-nyi széles vízárka volt [9].

A külföldi városoknál bőven használtak vízárkokat biztonság kedveért, de hazánkban is körülvették azzal a városokat, a hol csak lehetett.

Kassát a Hernád, Temesvárt a Temes, Tokajt a Bodrog, Győrt a Duna és Nagy-Váradot a Kőrös, Magyar-Óvárt a Lajta, Érsek-Újvárt a Nyitra, Munkácsot a Latorcza, Szolnokot a Tisza vize vette körül. Szt.-Miklósnak a Tisza mentén két vízárka volt.

Hol nem lehetett az egész várost vízzel körülvenni, ott legalább egy részét védték meg vízárkokkal, így pl. Pozsony városnak a Duna felé néző részén a Weidricz toronytól a Szt.-Lőrincz kapuig terjedő árkába a Duna szolgáltatta a vizet. Ez árok betöltetvén törmelékkel, egyik része ma sétatér.

Pápa város egyik oldalát tó védte, Ecsedet és Szigetvárt mocsár vette körül.

Víz hiányában a városokat, úgy mint a várakat, száraz árokkal vették körül, ilyenek pl. Nagy-Szombat, Eperjes, Balassa-Gyarmat, Verebély stb. [10].

Jegyzetek. 1. Kőhler, III. k. I. rész 403. l. — 2. Piper, 565. l. — 3. Näher, Pfalz. 8. l. — 4. Piper, 573. l. — 5. Clemen, 1893. 556. l. — 6. Piper, 566—570. l. — 7. Kőváry, 84. l. — 8. Kőhler, III. köt. I. rész 360. l. — 9. Näher, Städte. 44. l. — 10. Pirksteiner, Handgriffe.

Várak fejlődése. A »Motta« tárgyalásnál mondottam, hogy több helyen, de különösen Francziaországban a »Motta« volt a középkori várak némelyikének kezdeményező magva, valamint a rómaiaktól elhagyott őrtornyok és castrumok is gyakran fejlődtek középkori várakká. De oly helyeken, hol sem Mották, sem római telepek nem voltak, mily módon fejlődtek a várak? E kérdésre a következők adnak felvilágosítást. Az élet és vagyon megvédésre szolgáló eszközöket már a legrégibb időktől kezdve a természet adta; víz, mocsár, domb, szikla stb. mind természetes védőeszközök: s ha ezek kombináltatnak, esetleg kő- vagy czölöpfallal kiegészíttetnek, ezek alkalmazásánál ismét a védelem természete utalta a védőket arra, hogy a falon réseket hagyjanak a nyilak kibocsátására és rovátkákat csináljanak, melyek a harczosokat kívülről jövő lövegek ellen biztosítsák.

Egy vagy két árok huzása, annak vízzel való betöltése, eltávolítható híd alkalmazása a vízárkon és később a sarktornyok építése, mind oly eszközök, melyekre a védőket a védelem természete utalta. Látjuk is, hogy mindenhol, hol emberek laktak, a legrégibb időktől kezdve, magasabban fekvő pontokat és vizet használtak fel védelmi czélokra; majd a biztonság öregbítésére árkokat húztak, czölöpöt és körfalat emeltek. Ilyen volt a II. Ramses egyptomi király és a kheták vagy hittiták közti háboruban nagy szerepet vívő Kades őskori vár Sziriában az Orontes mellett, melynek képe a thebai palotán van ábrázolva, két árkát az Orontes folyó töltötte meg vízzel [1] (561. ábra). Ugyanily alakú Hühnenburg vár Westphàliában.

Németországban számos különféle alakú, természettől nyujtott erődített pont ismeretes, úgymint: sziget, torokárokkal elkülönített kiszökő hegy, meredekszélű köralakú fensík, félsziget stb.

Nem tudni, mely néptől származnak ezen erőditmények, azonban tisztán kivehető, hogy nemcsak czéltudatosan választották meg a természet által nyujtott alkalmas helyeket, de különféle átalakításokkal a védelemre okszerűen

fel is használták azokat. Ugyanazt tapasztaljuk a későbbi középkori váraknál is, ezeknél nagyobb eszközökkel, úgymint erős körfalakkal stb. rendelkeztek, de az alapelv ezeknél is ugyanaz, t. i. az adott alkalmas talaj czélszerű felhasználása.

Néhány példával akarom a mondottakat illustrálni, ú. m. az úgynevezett Sachsenlager Osnabrück mellett gáterőddel és árokkal körülvett fensík, melynek egy harmada ismét gáterőddel és árokkal van elkülönítve. A nagyobb része az előudvar, a kisebb pedig a palotának szánt hely (562. ábra).

A Taunus melletti Altkönig várnál a két árokkal körülvett háromszög a palota helyiség; a négyszög alakú árokkal szegélyzett térség az előudvar. A bejárat *a* és *c*-nél volt, előbbit az udvarból, utóbbi bejárást a palotából védették meg (563. ábra).

A viziváraknál is ugyanazon elvet követték, t. i. a palotát külső erődítmények által védették meg. Ily példát az 564. ábrán Hühnenburg várban (Westphaliában) mutatok be; Brögelbach nevű patakból vezették a vizet a palota körül húzott két árokba; az árokból kihányt földet felhasználták az erődgát emelésére; *b*, *c* képezi az előudvart vagy sikátort, *a* pedig a palota helyiségét.

Az átmenet a pogányváraktól (Wallburgen) a kővárakhoz ily esetekben közvetlen volt. Ravensburgot (Mecklenburgban), mely minden kőépületet nélkülöz, még 1248-ban Herbord Raven lovag lakta, holott ez időtájt Európa déli vidékén már majd kizárólag kővárakban laktak az urak. (565. ábra *a* a palota, *b* az előudvar, *c* pedig a sikátor).

Nem csekély azon várak száma, melyekről határozottan tudjuk, hogy régi pogányvár helyén épültek; ilyenek Tirolban Hochenburg, a három árokkal körülvett Kipfenberg Svájczban, Glauburg Hessenben. Rügen-szigeten hatalmas erődgáttal körülvéve állott az 1325-ben kihalt Rugard herczegek vára, ezen vár rombadőlt részei még 1650-ben fennállottak.

Érdekes az átmeneti korból származó Grenzlerburg vár Goslar mellett (566. ábra). Az *a* fensík közepén van egy erős fallal körülvett víztartó, *b* közepéből kiemelkedik egy magas, lakható, 10—16 méter nagyságú hosszúkás torony, *c* a palota helyiség széles vízárokkal, a *d* előudvar pedig száraz árokkal van körülvéve. Hagyomány szerint e várat a Sallgaui gróf a XIII. században építtette.

Az előadottakból kitetszik, hogy oly helyeken, hol »Motta« domb vagy római telep nem volt, várak a természettől nyujtott alkalmas helyeken épültek és később, hol gyorsabban, hol lassabban középkori kővárakká fejlődtek ki [2].

Hazánkban, a hol őseink várakat találtak, azt a történet följegyezte ugyan; pl. Ungvár, Nyitra, Dévény stb., de hogy mily szerkezetüek valának ezek, arról említés nem tétetik [3]. Lietaváról mondja Drahotuczky [4], hogy ezen helyen állott hajdan Leda szláv istennő temploma, de ezen állítását csak szóhagyományra alapítja.

Trencsén várban, mely szintén állott már a magyarok bejövetelekor, a nyugati körfal mellett kis román kápolnát találtam; a vár többi részei az idők folyamán mind átalakíttattak. Ugyanez történt Beczkón is, mely szintén

fennállott már a magyarok bejövetelekor. Ha elfogadjuk azon feltevést, hogy a hazánk területén lévő várak hasonlók voltak Európa, de főképpen a szomszédos országok váraihoz, akkor ezek körfallal körülvett öregtornyokból és egy-két gazdasági épületből állottak; de ezt sem lehet állítani biztosan, mert nem ismerjük azon befolyást, melyet a várépítésre esetleg a bizanciak vagy a római hagyományok gyakoroltak hazánkban.

Jegyzetek. 1. Faulmann: Kulturgeschichte 235. l. — 2. Piper 117—122. l. — 3. Anonymus. — 4. Mittheilungen der k. k. Centralcommission 1864.

A várak helyrajzi fekvése. Az urak váraikat birtokukon építették; természetes, hogy a vidék, melyen laktak, a várépítésre való helynek megválasztását befolyásolta; hegyes vidéken a várakat középmagasságú hegyen, dombos vidéken valamely alkalmas dombon s hol domb nem volt, a síkon építették.

Innen magyarázható, hogy várakat mindenfelé találunk.

Könnyebb közlekedés czéljából legszivesebben választották utak vagy folyók mentén a várépítésre való helyet; ilyenek a Vág folyó mellettiek, mint pl. Árvavár, Óvár, Sztrecsen, Biccse, Trencsén, Beczkó; de előfordulnak a mellékvölgyek hegyormain is, mint pl. Lednicze, Szulyó, Hricsó, Nemesvár stb.

A Vágvölgy két parti hegységén a folyótól 2—4 km távolságban is találunk várakat, úgymint: Temetvényt, Csejthét, Jókőt. Találunk ismét várakat, melyek a hegyek között elrejtve, minden közlekedéstől távol épültek; ilyenek Zay-Ugrócz, Blatnicza, Csábrág, Drégely, Felső-Lendva, Léka, Éleskő, Korlátkő, Keresdvár, Nagy-Sáros és mások [1].

Az urak, kik az ország határain voltak birtokosok, váraikat is a határszélen építették. Ilyenek: Budatin, Lednicze, Szucsán, Szobotist, Berencsvár, Korlátkő, Holics, Éleskő, Detrekő, Dévény, Magyar-Óvár, Fraknó, Lánzsér, Dobra, Léka, Borostyánkő (Vasmegye), Német-Ujvár és sok más.

Ezen körülmények okozták azt, hogy a váraknak a legkülönbözőbb helyrajzi fekvésével találkozunk. Úgy volt ez mindenütt, nemcsak hazánkban, hanem külföldön is.

Magas hegykúp tetején épült Hegyesd vár és a híres Hochosztervicz Karintiában (573/*a.* ábra).

Nagy-Sáros, Déva, Revistye, Lánzsér, Zay-Ugrócz (573/*b.* ábra), Blatnicza magánálló szabálytalan kúpon fekszenek. Vannak ismét olyanok, melyek a hegysorból kinyuló magas dombon vagy sziklatömegen állanak; ilyenek: Trencsén, Saskő, Végles, Zólyom-Lipcse, Kékkő, Beczkó, Detrekő és sok más; ezek rendesen három oldalról rohammentesek, úgymint: Saskő, Végles, Beczkó, Detrekő (573/*c.* ábra). Munkács mind a négy oldalról rohammentes.

Néha dombos vidéken emelkedik fel egy magas sziklacsúcs, melyen vár állt; ilyen Sztrecsén, Csókakővár, Szigliget (573/*d.* ábra); máshol a várnak két oldala síkon állt, a másik két oldalt magas, a völgybe lenyúló szikla képezi; ilyen: Szepesvár, Sziklabina, Tátika stb. (573/*e.* ábra).

A Rajna vidéken fordulnak elő várak, melyek a hegyoldalán épültek, ú. m. Ehrenfels [2]. Ilyen hazánkban Fraknó. Ennek Ausztria felé eső

oldala a várnál magasabban fekvő hegytől 12 méter mély és 20 méter széles árokkal van elkülönítve (573/f. ábra).

Vannak várak, melyek a völgyből kiemelkedő hegyfok síkjára vannak építve; ilyenek: Appony, Bajmócz, Geletnek, Nagy-Selmecz, Bozók. Ezek között árok nélküli Appony és Geletnek, utóbbi a Garam folyót uralja; Bajmócz száraz árokkal van ellátva, Nagy-Selmecz és Bozók vízárokkal vannak körülvéve; előbbi a hegyi patakból kapja vizét, utóbbiba a vizet 2 mértföld távolságból földalatti csöveken vezetik a várárokba (573/g. ábra).

Külföldön gyakoriak a fensík várak (Plateauburgen). Ezek olyanok, melyek minden oldalról rohammentes, merőleges sziklatömegen állanak, ilyen külföldiek pl. Königstein, Hochbar, Daxburgh (573/h. ábra).

Hazánkban Szanda, Murány és Csobáncz várat helyezhetni e csoportba, de az utóbbi nem merőleges sziklán, hanem nagyon lejtős, inkább szabálytalan csonka kúpon áll.

Számos várat völgyben látni, ezek különbözők.

Tóvárak olyanok, melyek tavakban vagy azok mellett épültek, ilyen pl. Langenargen a Bódeni tóban, hazánkban a már elpusztult Tihany, a Balaton félszigetjén, Ecsed, továbbá Tatavár, mely hasonnevű tó mellett épült, úgy, hogy az árkokat tóvízzel töltötték meg.

Vízárokkal körülvett várak. Ezek folyó vagy patak mellett épültek, hogy az árkot vízzel lehessen megtölteni; ilyen Biccse, Szobotist, Magyar-Óvár, Monyorókerék, Lenti, Széchisziget és sok más.

Más váraknak száraz árkuk van; ú. m. Holics, Köpcsény, Verebély, Cserenye, Belatincz, Rohoncz, Devecser, stb. váraknak.

A barlangvárak nehezen hozzáférhető barlangokban épültek; ilyenek Puxer-Lueg külföldön; hazánkban pedig: Homoród-Almás, Balika vára a Torda hasadékban stb.

Sziklába vájt várak olyanok, melyeknek egy része a sziklába van vájva; hazánkban Hricsót és Szulyót találtam e csoportba tartozónak (588. ábra).

Oly várak is vannak, melyek folyóba vagy tóba nyúló sziklán épültek, ezek sem vizi, sem sziklavárak, hanem külön csoportot képeznek (573/i. ábra).

Nagy-Szombatnak, Pozsonynak három oldalán és Nagy-Szebennek száraz, Temesvár-, Nagyvárad-, Kassa- és Szolnoknak viziárka volt.

Jegyzetek. 1. Mikszáth: Magyarország lovag várai 120. lap. — 2. Essenwein 133. l. — 3. Weininger 501. l. — 4. Weininger 502. l.

Várak magasfekvése. A várúr a rendelkezésére álló területen oly helyet választott várának felépítésére, mely már a természet által lehetőleg biztosítva volt támadások ellen; s e végből arra törekedett, hogy a várnak megtámadható vonala lehetőleg rövid legyen. Ilyen kitünő biztos helyeken épült várak pl. Hohentwiel, Bürgstein, Hochostervitz s hazánkban Árvavár, Dévény, Hegyesd, Hricsó, Szúlyó stb. stb. Ezek vagy egészen magánálló sziklatömegre épültek, úgy hogy majdnem hozzáférhetetlenekké váltak, vagy legalább olyan hegyen, melynek nagyobb része meredek sziklafal és csak egyik oldala lejtős.

Nagyon nehéz volt ilyen helyeket kiválasztani; mert a középhegység magaslatain felül emelkedő sziklák már megint nem voltak alkalmasak a várépítésre. Azok a különböző, majd békés és majd ellenséges természetű viszonyok, melyek között a várlakosok állottak a völgyek lakóihoz és a közlekedési utakhoz, nemkülönben az élelmiszerek beszerzése, kutatás és a várhoz való feljáró útra levő tekintetek egyformán mérvadók voltak arra nézve, hogy csak oly hegyeket választottak, melyek a várlakókra nézve elég biztonságot nyújtottak; de nagyon magasak nem voltak. Azért ritkaság-számba mennek az olyan várak, melyek a völgy talaja fölött 500—550 méternyi, a tenger szine felett pedig 500—1000 m magasságban épültek; így például Hohenkönigsburg (Elsass), Brigittenschloss (Baden), Greifenstein (Tirol), Herheppon (Tirol), Reinich (Tirol) és Kränzelstein (Tirol) 1000, Wolfsthurm (Svájcz), Thurn (Tirol), Welsberg (Tirol) 1100, Splügen (Tirol) 1450, Tarasp (Svájcz) 1497, Guardaval (Svájcz) 1790 és Ofenpassvár (Svájcz) 2000 m magasságban van a tengerszin fölött. Utóbbiak minden esetre a legmagasabban fekvő várak [1].

Néhány általam felvett vár s az aljukon elterülő völgyek tengerszine fölölötti magasságát az alábbiakban közlöm. A vár magasságát egész pontosan meg nem határozhattam, így inkább a völgyek (vasuti állomások) biztos számaival szolgálok, azon megjegyzéssel, hogy a várak fekvését a tengerszin fölött a völgy magasságánál 20—120 m-rel magasabbra tehetjük, így például:

Beczkó	völgytalaj	183	vártalaj	213
Borostyánkő	»	174	»	234
Blatnicza	»	770	»	800
Besztercze	»	283	»	333
Detrekő	»	166	»	210
Dévény (Pozsony m.)	»	233	»	283
Fülek	»	186	»	236
Gács	»	180	»	210
Hricsó	»	304	»	354
Lietava	»	334	»	384
Oroszlánkő	»	212	»	312
Óvár	»	334	»	384
Pozsony	»	150	»	230
Szklabina	»	770	»	780
Szulyó	»	304	»	374
Saskő	»	260	»	300
Salgó	»	325	»	395
Somoskő	»	325	»	375
Temetvény	»	174	»	274
Trencsén	»	212	»	272
Végles	»	336	»	366
Znió	»	420	»	520
Zólyom	»	284	»	295
Zólyom-Lipcse	»	366	»	436

Frangepán vára »Porto Re« az Adria szine fölött vagy 10 m, Blatnicza pedig 800 m magasságban van. Ebből látni, hogy hazánk várai a Kárpátok felé, a talajemelkedéssel folyton magasabban vannak, s innen azt is követ-

keztethetjük, hogy Árva vár és szepesmegyei várainknak a tenger szine feletti magassága az 1000 métert megközelíti, sőt felülmúlja. Legmagasabban fekszik tudtunk szerint Murány.

Jegyzet. 1. Piper 7. l.

Várispánsági jelvény. Oly főurak várai előtt, kik törvénykezési joggal voltak felruházva, ezen jog jeléül kőobeliszk vagy kőhenger állott, melyen rendesen bilincsek lógtak. Ilyen kőobeliszk van Bajmóczon a vár előtti piaczon, hol vásárok tartattak; Keresden pedig a vár kapuja előtt áll 4 m magas 70 cm átmérőjű kőhenger, mely a várúrnak igazság kiszolgáltatási jogát jelképezte.

Városokban az oszlop rendesen a vásártéren volt, hogy azt a városba jövő idegenek is lássák. Az oszlopon a város czímere és pallos volt. Gyermekkoromban a 30-as években láttam egy nőt, ki lopás miatt délelőtt 8—12-ig az oszlop alatt pellengérre volt állítva. Kassa város tanácsa »Kassa vásárbírák uraimék instrukcziójá«-ban meghagyta, hogy a »plengert« (pellengért) megcsináltassák [1].

Jegyzet. K. L. Archaeologiai Értesítő 1898. 448. l.

Várnevek. Mindennek, a mit alkotunk, nevet adunk. A névben, azaz az elnevezésben azon remény rejlik, hogy alkotásunk a névvel tovább él. Az ember a munkáiba, de néha abba is, a mi a birtokát képezi, szereti beleönteni egyéniségének jellegét, mindenki saját munkájában leli örömét, vagy abban, a mit a fáradtsága után kiérdemelt s szereti, ha az más, hasonnemű munkától megkülönböztethető. A megkülönböztetés megörökítését pedig külön elnevezésben véli elérhetni.

Miként a városok, falvak, úgy a várak is, vagy alapítójuk vagy a telepedő nemzetség, máskor a természeti viszonyok, vagy egyéb körülmény után nyerték nevüket, a többi hasonnevű lakhelyektől való megkülönböztetés végett.

Ha Európa államainak várneveit összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy bizonyos analogia van közöttük.

A várak nevei nagyobbrészt összetett szók, melyeknél ha más nem, a »vár« szó viseli az alapszó szerepét, de egyéb szó is pótolhatja, pl. »szög«, ennek megfelel a német »egg« vagy »eck«; »kő,« ennek megfelel a német »Stein«, »Fels« stb. stb.

Ez alapszóhoz hol állat-, hol eszköz-, hol személynevek járulnak jelzőszóként.

Sok vár neve idővel átváltozott.

Örökösödés, adás-vevés, csere és erőszak folytán a középkori várak gyakran cseréltek gazdát. Az új várúr igen gyakran a maga neve elé a birtokába jutott vár nevét helyezte, sőt gyakran saját nevének teljes mellőzésével a várról nevezte el magát. De előfordult az is, hogy a várúr a birtokába került várat saját nevére keresztelte. Leggyakrabban változott meg azon várak neve, melyekben más-más nemzetiségű őrség váltotta fel egymást. Van hazánkban elég vár, hol ma magyar, holnap török, majd pedig német szó hangzott

és így megtörtént, hogy a vár nevét annyira elferdítették, hogy eredeti nevét alig lehet benne fölismerni.

A honfoglaló magyarok az itt talált várak nevét jobbára a szlávoktól vették át. A régi római várnevek elenyésztek a népvándorlás korában; az egy Aquincum neve maradt meg a germán »Etzelburg« (Acinburg, Acingburg) elnevezésben; némelyiket minden különösebb név nélkül a romok után csak »kastély«, »várad«, »a vár helye« néven emlegettek, így lett Mogentianából Keszthely (Castellum), Arcidavából Varadia, Sarmitegethusából Várhely, a szlávoláh lakosságnál Gredistye, egy másik Dacia északkeleti részén volt római táborhelyből a mai Beszterce-Naszód megyében szintén Várhely, a szászoknál Burghalle, míg az oláhok a magyar elnevezést vették át Orhej alakban; más római várak egészen új nevet kaptak, részben a népvándorláskori erődítmények után, így lett Annamatiából Duna-Földvár, Taurunumból a hasonló értelmű, de szláv eredetű Zemlin, Zimony, Arrabonából nyilván a Rábatorkolat melletti avar hring után Győr stb., talán Bregetio új neve, a Szőny is az avar gyepük sövénygátjaival függ össze. Érdekesen nyilatkozik meg a magyar nép eszejárása a kisebb őrtornyok, burgusok romjainak elnevezésében, így az izsai »Leányvár«, a Váczczal szemben levő »Balhavár« néven ismeretes. Van ugyan egy-két latin eredetű várnevünk, de ezek sem a római korból származnak, bár egynémelyiken rajta van a honfoglalás előtti eredet bélyege, nevezetesen ilyenek az erdélyi és vasmegyei Kolozsvár s a Nyitra folyó melletti Kolos-Hradistye, melyek a kései latin »clusa« (gát) szó tanusága szerint a régi gyepürendszerrel vannak kapcsolatban s talán a frank uralom alatt letelepedett olaszoktól származnak. A szlávoktól átvett nevek közé tartozik: a Zimonyhoz hasonlóan »földvárat« jelentő Zemplén, továbbá Nógrád (novigrad, azaz új vár), az avar gyepürendszerbe tartozó Baranya (brana azaz borona, tüskegát), Csongrád (csrnigrad, azaz feketevár), szláv eredetű legjelesebb királyi várunk, Visegrád (Altum castrum, Magaskő) neve is, mely Turóczban egy földvár neveként szintén előfordul. Trencsén, Nyitra neve is a szlávoktól ered, míg a pesti vár neve csak közvetve tulajdonítható a szlávoknak, a mennyiben a »barlangot« jelentő Pest eredetileg a hegynek volt az elnevezése, a hol a vár épült s nem magának a várnak. Szláv eredetűnek tartják a bihari vár nevét is, de ez nem egészen bizonyos. A mosonyi (Miesenburch) és veszprémi vár neve a honfoglalás előtti frank uralom emléke.

* De nem minden itt talált vár nevét vették át őseink, hanem vagy az új birtokosról nevezték el, mint a Szabolcs által újra épített szabolcsi földvárat, vagy olyan nevet adtak neki, mely a vár bevétele előtt, alatt vagy közvetlen utána történt eseményre emlékeztetett. Ilyennek tartják Nógrád nevét a várispán számára épített »új várról« [1]. Privina vára Mosapurg régebbi neve helyett őseinknél a Zalavár elnevezés jött szokásba. Vasvár, Kapuvár a nyugoti gyepü bevágásairól, »vaskapui«-ról vette nevét.*

* Az érdekesebb várnevek közül való Hűségvár; ezt a várat a Báthoryak ősei építették az ecsedi mocsárban Róbert Károly azon 1334-ki oklevele alapján, melyben a király megjutalmazni akarván a Gutkeled nembeli Bereczk

fiainak hűségét, hogy a lázadók ellen minél jobban védekezhessenek, megengedte nekik, hogy Szatmár megyében Ecsed nevű birtokuk mezején és mocsarai között tetszésük szerint kő- vagy favárat építhessenek s elrendeli, hogy ez a vár hűségük emlékére Hűségnek neveztessék [2]. Gúnynévre is van példa hazánkban. Midőn János Zsigmond 1562-ben leverte a székely lázadást, a székelyek féken tartására két várat építtetett, melyek közül a székelyudvarhelyinek »Székely támadt«, a háromszéki Várhegyinek »Székely bánja« nevet adott; * természetes, hogy ez az elnevezés nagy bosszankodására szolgált a székely nemzetnek, s csak János Zsigmond halála után érte meg, hogy felhagytak e nevekkel s az udvarhelyi várat Csonka várnak nevezték el [3].

A népmonda szerint Lietava vára egy szláv istennőtől »Lida«-tól vette nevét, kinek temploma volt a vár helyén. Az itt lakó Lythvánok saját nyelvükön Lythva várának nevezték, miből a Lietava elnevezést kapta [4].

Sauschlosz vár nevét onnan vette, hogy a várbeliek az ellenségnek egy hizlalt disznót dobtak ki a várból [5].

Wurmberg vár nevét egy szörnyetegről nyerte, melyet egy ismeretlen lovag ölt meg, mielőtt a várat építették volna [6]. — Megjegyzem még, hogy nyugaton már a XII. században az urak saját váraik nevét vették fel [7].

Könnyebb áttekintés végett néhány hazai várnév összeállítását ide jegyzem.

Védszentekről nevezett várak: Szent-György, Szent-Iván. Keresztnevekről: Detrekő, Dezsővár, Györgyvár, Lászlóvár. Család- és nemzetségről: Vázsonykő. Állatnevű várak: Ebvár, Daruvár, Sasvár, Disznóvár. Ásványnevű várak: Aranyvár, Vasvár, Sóvár, Kővár. Hegyalakról elnevezettek: Hegyesd, Kőhalom. Eszközről elnevezett várak: Baltavár, Lánzsér. Szinekről elnevezett várak: Fejérkő, Vöröskő, Kékkő. Kő és állat összetételéből keletkezett várnevek: Oroszlánkő, Keselőkő, Saskő, Sólyomkő, Csókakő, Hollókő. A kő minőségére vonatkozó várnevek: Bátorkő, Tarkő, Éleskő, Jókő. Szeg alapszavú várnevek: Kőszeg, Nyitraszeg. Hegy alapszavú várnevek: Meleghegy, Várhegy. Torony alapszavú várnevek: Csáktornya, Simontornya, Szörénytornya. A megye nevét viselő várak: Bereg, Ung, Nógrád, Csongrád. A vár alatt fekvő városok nevét viselő várak: Trencsén, Nyitra, Pozsony. Egyéb várnevek: Temetvény, Tátika, Rezi, Bicse, Lednicze, Revistye, Znió, Bajmócz, Hricsó, Hrusó stb.

Sok várnevet találunk még okmányokban, melyek nevükkel együtt elpusztultak, úgy, hogy a helyszinét sem tudjuk megállapitani, mert nevestül együtt elmosódtak a lakosság emlékezetéből. Vannak várak, melyek a nép szájában még ismeretesek, de helyüket, hol állottak, megmutatni nem tudják, ilyenek p. o. Szucsa, Zamorocz, Luttow, Nemesvár Trencsén megyében. Hogy a várak emléke legalább nevükben tovább fennmaradjon, azokat megyék szerint összeírtam és a függelékben közlöm.

Jegyzetek. 1. Mocsáry: Nógrád megye. I. köt. 53. l. — * 2. Anj. Okl. III. köt. 60—61. l. — Pesty Fr: A helynevek és a történelem. Ért. a tört. tud. köréből. VIII. köt. 1878. 21. l. — * 3. Benkő J.: Transylvania. I. köt. 248. s köv. ll. L. még Mikszáth K.: Magyarország lovas várai. 246. l. — 4. Mittheilungen 1870. CIII. l. — 5. Wanderungen an der Donau. II. köt. 348. l. — 6. Wanderungen in Steiermark. 100. l. — 7. Näher: Breisgau 2. l.

Várösvény, várút. A várépítésnél nagy gondot kellett fordítani arra, hogy a várhoz vezető utat minél jobban át lehessen tekinteni; azért a vár körül erdőt nem tűrtek, a mely várhoz pedig erdő tartozott, mindig legalább is oly távolra esett a vártól, hogy az ellenségnek búvóhelyül nem szolgálhatott.

Másrészt pedig azon kellett lenni, hogy az ellenség nagy tömegben ne közeledhessék. A hol csak lehetett tehát, azon volt a várépítő, hogy minél szűkebb ösvény vezessen a vártelep felé, azonfelül számos akadályt gördítettek e keskeny út vonalán is a közeledő elé. Az út gyakran mély és széles árkok, gödrök által szakíttatott meg, sőt Déván az út mentén egy tornyos őrház volt, mely vagy 100 embert volt képes az út védelmére befogadni [1].

Az út melletti várfalak minden kanyarulatnál újabb, meg újabb erődítményekkel, tornyokkal voltak ellátva, honnan a közeledő ellenséget zaklatták.

A várösvény szabályszerűleg úgy volt elhelyezve, hogy a várba menőnek a jobbja mindig a várfallal volt párhuzamban irányozva azon czélból, hogy a várból jövő nyillövések ellen ne védekezhessék paizsával.

Ezen szabály hazánkban és külföldön is mérvadó volt [2, 3, 4]. Példaképen említem Trencsén, Lietava, Sztrecsen, Temetvény, Zólyom-Lipcse, Kékkő, Hollókő, Hrussó várakat.

Ha azonban a talajalakulás miatt lehetetlen volt az ösvény szabályszerű elhelyezése, akkor úgy helyezték el, ahogy az legczélszerűbbnek mutatkozott s úgy külföldön, mint hazánkban is van példa az ösvény szabályellenes elhelyezésére.

Felemlítem Csejthe, Lánzsér, Éleskő, Borostyánkő, Csókakő, Bozók, Gács és Csábrág várakat; ezeknél az ösvény egyenes irányban vezet a várkapu felé. Nógrád, Korlátkő, Óvár, Oroszlánkő, Gesztes és Fraknó váraknál pedig a felmenő, baljával a várfal mellett vonulhatott egészen a kapuig úgy, hogy teste a paizszsal mindig védve volt, miáltal a vár ostromlása könnyítve, megvédése pedig nehezítve volt.

Ha az ellenség a körfal kapuját bevette, azzal még nem ért el nagy eredményt, mert nehéz feladat várt reá, míg a palotába jutott; pedig míg a palota és az öregtorony az ellenség kezében nem volt, a vár bevételéről nem lehetett szó. A palotába való behatolást minden módon nehezíteni iparkodtak. A sikátorok elzáró falait is ily czélból emelték; így Riesenburg várban (Csehország; 55. ábra) a várudvar, illetőleg sikátor hét fallal volt elzárva, Schalaburg várnak (Ausztria) hét, Pottenstein várnak (Ausztria) hat kapuja volt [5]. Hochosterwitz (Karinthia) palotáját 14 kapu zárta el [6]. Hazánkban Trencsénben hét, Lánzséron hat kapu volt a palota előtt, Déván és Szepesvárban pedig négy.

Más váraknál a palotába való bejárat gondosan el volt rejtve, így Wineck várban (Wasgau) a kápolna alatt volt a bejárat [8]. Hazánkban Szklabinán szintén a kápolna alatt vezetett az út a palotába.

Még nagyobb biztonságot lehetett elérni ott, hol a talajképzés olyan volt, hogy a palatium udvarába alagút vezetett, mely csak kevés harczos behatolását tette lehetővé. Ilyen volt Sziriában a keresztes vitézek »Krak« nevű vára, hol 50 méter hosszú alagút volt vájva [9].

Hazánkban is találunk ily alagutas bejáróval ellátott várakat. Hricsón és Drégelyen 6 méter, Ledniczen pedig 10 méter hosszú sziklába vájt út vezet a palota udvarába [10].

Jegyzetek. 1. Kőváry 170. l. — 2. Piper 305. l. — 3. Cori 26. l. — 4. Schultz: Hotburgen 3. l. — 5. Schlechta IX. k. 147. l. és Heber I. k. 87. l. — 6. Piper 304. l. — 7. Saját felvételeim. — 8. Essenwein 72. l. — 9. Ugyanott 109. l. — 10. Saját felvételem.

Várpap. A vár lakosai között a pap nagyon fontos személyiség volt, mert többnyire csak ő tudott írni és olvasni; ő olvasta a beérkező leveleket a várúrnak, ő írta meg a feleleteket és különféle családi iratokat. Némely várban, mint megbízható hű személyre reá volt bízva a levéltár őrizete és kezelése is.

Az isteni tisztelet kiszolgálása mellett a pap oktatta a várúr gyermekeit nemcsak a vallásban, hanem az írás és olvasásban s egyéb tudományokban is. Némelykor a pap diplomatikus utazásokat tett a várúr megbízásából, s így ő egyszemélyben lelkipásztor, tanácsadó, titkár és tanító volt. Gyakran a papok orvosi tudománynyal és botanikával is foglalkozván, még a betegek gyógyítására is vállalkoztak, s így a várpap az elszigetelt várnak áldásos kulturtényezője volt [1].

A várpapok majd szerzetesek, majd világiak voltak. Némely buzgó főúri családnak birtokain még ma is találunk várpapot, pl. Vöröskő várban állandóan lakik pap.

Megjegyzem, hogy a német »Pfaff« szó nem gúnynév, hanem a »pastor fidelis animarum fidelium« rövidítés,* mi csak későbben, midőn valódi értelme feledésbe ment, öltötte magára a gúnyos kifejezést.

Jegyzet. 1. Cori 117. l.

Várak pusztulása. A várakban való lakás az urakat annyira elszigetelte minden haladástól, hogy csak kivételként tekinthetjük az olyan középkori lovagokat, kik a műveltség magasabb fokán állottak. Főleg a szegényebb lovagok csak a szűk várfalak közt nevelődvén fel, a generatiók fokozatosan elmaradtak a szellemi fejlődésben. Tegyük még hozzá, hogy az elzárkózott vagy szűkkörben való nevelés psychologiai eredménye az önzés, könnyen megérthetjük, hogy ezen kisebb, illetőleg szegényebb lovagok hogyan sülyedhettek egészen a rablólovagságig. Ha még meggondoljuk, hogy az úri osztály milyen kiváltságokkal volt felruházva, természetesnek találjuk, hogy ezen urak oda törekedtek, hogy a népben fellobbanó vágy a közjó, haladás, szabadfejlődés iránt visszafojtassék; így lőn, hogy a conservativ várurak és haladó nép közötti viszony nemcsak öszhangzó nem lehetett, hanem természetesen e két elem iránya már korán összeütközésre szolgált; hozzájárult az is, hogy a főurak nemcsak lefelé a nép irányában, de felfelé az uralkodók irányában is iparkodtak hatalmukat kifejteni. A népnek nem volt góczpontja, hol erejét egyesíthette és kifejthette volna az urak hatalmaskodásai ellen; tűrt meddig

* Helyesebben a »pápa«, »pap«, »pop« szókkal egy eredetű s a kis-ázsiai szír-görög keresztyénség nyelvéből való. NG.

tűrhetett, de nem úgy az uralkodók, kiknek hatalma és tekintélye nagyobb volt az egyes daczos, hűtlen hatalmaskodókénál, vagy éppen a szegényebb rablólovagokénál. Az uralkodók gyakran előmozdították ugyan a várak építését, a hogy pl. I. Henrik a magyarok ellen, de az uralkodók voltak az elsők, kik a várak pusztítását megkezdették. Hermannus contractus krónikája szerint III. Henrik császár már 1056-ban, a a várak elpusztításának hosszú sorát azzal kezdette meg, hogy németországi útján több rablóvárat romboltatott le [1]. A Hohenstauffok bukása után pártokra foszladozott Németországban I. Habsburgi Rudolf 1290 előtt 70-nél több rablóvárat pusztíttatott el [2].

A városok fejlődésével a szorgalmas polgárok daczolni kezdettek a várurakkal, kik a város kereskedőit, sőt önmagát a várost is megtámadván, azokat gyakran kirabolták, marháikat elhajtották stb. stb. Nagyobb városok saját erejükből, kisebb városok egyesülten támadták meg és pusztították el a rablóvárakat. Strassburg Schwanaut rombolta szét; Freiburg, Edingen és Breisach városok pedig a XIII. század végén és a XIV. század elején 10 várnál többet pusztítottak el [3]. A bécsi polgárok, a vidéki várurak sok rablásait megunva, azok fészkeit a XV. század második felében az egész környéken elpusztították [4].

Az uralkodók közötti háboruknak is sok vár esett áldozatul. Melas franczia tábornok Heidelberg várnak nagy részét elpusztította. Sok vár esett áldozatul a parasztlázadásnak, mint pl. hazánkban Csanádvár a Dózsa lázadás alkalmával és Erdélyben számos kisebb nagyobb vár. Németországban a harminczéves háború alatt pusztult el sok vár, újabb időben pedig I. Napoleon pusztított el a Rajnán több várat.

Ez imént rajzolt viszonyokkal párhuzamosan, békeidején az ember pusztítási hajlama, kegyeletlenség a régi iránt és a tudatlanság is sok áldozatot kívánt. Így a trieri érsek a heimnerődi szerzeteseknek már 1211-ben odaajándékozta az ottani római amphitheatrumot, hogy annak köveiből kolostorukat felépíthessék; 1814-ben a hanaui pénzügyi tisztek a románkor egyik legkiválóbb emlékét, Gelnhausen vár falait rombolták le és a köveket vízszabályozásra használták fel. A luxenburgi királyi család gyönyörű ősvárát, Viadent, az állam a kőértékért elárvereztette 1820-ban [5].

Ehhez hasonló viszonyok között pusztultak el hazánk várai is. Kecskés vár (Erdélyben) 1272-ben már királyi vár volt; Mátyás király 1484-ben Báthory István vajdához rendeletet bocsátott, hogy a várnagyot tegye le, az őrséget űzze ki, mert e vár nem a környék dúlására, hanem védelmére épült; 1512-ben II. Ulászló király parancsa következtében a várat végkép lebontották [6].

Legtöbb vár pusztult el hazánkban a pártviszályok és a törökök által. Ha tekintetbe vesszük, hogy a középkori várak gyakran alig 100 emberből álló őrséget fogadhattak be, mint pl. Drégely vár, feltünőnek látszik, hogy a törökök többnyire nagyobb sereggel nyomulván előre, ily kis várnak birtokára oly nagy súlyt fektettek, hogy hetekig ostromolták, míg végre ezt bevenni sikerült. De nagyon helyesen cselekedtek, mert az ellenség, ha valamely országba betör, háta mögött kell, hogy az utat maga számára biztosítsa az

élelmezés s hadiszerek utánszállítása czéljából, s nem tűrheti, hogy háta mögött akármely kis csapat is esetleg elzárja útját gátakkal, véderőkkel stb.

Így az 1444-iki hadjárat alkalmával, midőn a keresztény had a törökök ellen indult, Nikápolyt elhagyva, az útban levő várak minden ellentállás nélkül nyitották meg kapuikat, csak Sumi (Sunium, Sumen) és Pezech két magas sziklával és hármas fallal s mély és meredek szirtek által védve mutatott ellentállásra kedvet. Nem csekély feladat volt az ily erősített várak megvívása; de másfelől veszélyes lett volna ezeket a sereg háta mögött az ellenség kezében hagyni és így annak összeköttetését a honnal veszélyeztetni s valamely előre nem látott veszély esetére annak bátorságos visszavonulását koczkáztatni. A magyar s lengyel hadsereg tehát csakis a két vár megvívása után vonult tovább Várna felé [7].

Hunyady János kormányzása alatt elrendelte a székesfejérvári országgyűlés, »hogy minden Albert király óta épült vár és erősség lerontassék, kivévén nemcsak azokat, melyeket Tótországban a Száva mellett és Erdélyben a törökök beütései ellen állítottak fel és a melyek felől a további határozat a mondott tartományok nemességére bızatott, hanem a László király ellenségei által épített és meghagyni óhajtott más öt várat is, ú. m. Palotát Fejér vármegyében Ujlaki Miklós, Pelsőczöt Gömör vármegyében Pelsőczi Miklós és István, Verőczét Marczaly, Várnyát Borsod vármegyében Pelsőczi Imre és Nánát Heves vármegyében Kompolti János birtokában. A főkapitányoknak azonban e várak birtokosaira szorosan fel kelle vigyázniok, hogy rablásokat ne tegyenek és azok igazítására, fentartására idegen jobbágyokat semmikép se szorítsanak, ily szín alatt tőlük semmit se zsaroljanak, mint az mostanáig megtörtént« [8].

Országgyűlési határozatok folytán sok vár pusztíttatott el; pl. Mátyás király alatt az 1471. évi törvény 29. czikke elrendeli: hogy Somogyban a szényéri, Mármarosban a sztropkói, Beregben a dolhai, Zemplénben Upor László a gellyenesi és abarai várkastélyai s ugyanott a czékei, Pozsegában és Valkó megyében a knesjőczi, farklóczi és lankai várak 25 nap alatt lerontassanak és egészen eltöröltessenek. II. Ulászló király 1492. évi törvénye 15. czikke szerint: »Minden vár, mely Mátyás király elhunyta után emeltetett, a kitűzött idő alatt szétszórassék.« I. Ferdinánd király alatt az 1543. évi törvény 4-dik czikkében azt olvassuk, hogy »némely hatalmaskodók bizonyos erősségeket építtettek, melyekből birtokfoglalások, fosztogatások stb. történnek; ily erősségeket a kapitány urak lerontsák és eltöröljék. Ezek közt vannak Hangács és Stropkó várak és ennek környékén Serédy György által épített több ilynemű erősségek«. Az 1547-dik évi törvény 15. czikke szintén így rendelkezik a Dunán innen és túl, nemkülönben a Tótországban levő várakról, a mennyiben azokból fosztogatások történtek. Az 1563-dik évi törvény 16-dik czikke oly várak lebontását rendeli el, »melyek a vidéknek ártalmára láttatnak; előbb azonban a császári szent Felséghez jelentést kell tenni« [9].

Hazánkban a legtöbb középkori vár vészharangja I. Lipót alatt kondult meg. Maga ezen önkényes uralkodó is sok nevezetes várat romboltatott le; pl. Nagy-Kanizsát, Veszprémet, Visegrádot, Sáros-Patakot, Regéczet, Ecsedet stb.

A karloviczi békében is kikötötték, hogy Karánsebes, Lippa, Lugos, Csanád, Kis-Kanizsa, Becse és Becskerek erődítményei leromboltassanak [10]. Ezen kívül az urak is megunván a hegyi várlakással járó kellemetlenségeket, megismerkedvén a fejlődött bécsi viszonyokkal, kényelmet kerestek s birtokaikon a síkon építettek lakóházakat. Számos ily kastély épült a XVII. század vége felé hazánkban. Ezeket rendesen körülfogták vízárokkal, hogy rablók esetleges rajtcsapásai ellen némileg biztosítsák magukat, de katonai hatalom elleni védelemre ezen kastélyok berendezve nem voltak.

A középkori életviszonyok utat engedvén az újkor eszméinek, a várakból, mint a középkori életnézetek tanyáiból kihalt a korszellem, a kőfalak gondozás nélkül magukra hagyatva, az idő fogának ellentállni nem tudtak.

Az urak a várakat odahagyták. Eleinte erdésztiszteket tettek a várakba, de midőn a tetőzeten befolyt az eső a szobába, ezek is egymásután távoztak és a vár lakó nélkül maradt. A mi hasznavehető volt a várban, pl. a különféle vasak, ablakok, ajtók, faragott kövek, elhordták, hogy más helyen pl. major építéshez használják fel az anyagot.

Így hagyatott el Jókő és Borostyánkő vár; utóbbiban még 1825-ben az erdészek laktak, jelenleg rom. Beczkót elhagyták a közbirtokosok és a XVIII. században mennykőcsapástól égett le. Trencsén 1792. évben julius 1-én a városban támadt tűzvésztől gyuladt ki és egészen leégett, 1830. évben az uradalmi igazgató az előudvarban levő gazdasági épületeket lerontatta és a kövekkel a vár alatt elnyuló Hévviz fürdőhöz vezető utat kavicsoltatta meg. Zay-Ugrócz vár még 1848-ban jó karban volt. Az ott levő szép fegyvergyűjtemény egy részét a fanatizált panszlávok 1848 julius hóban széthordták és a várat porrá égették. Munkács és Illava várakat fegyházakká alakították át. Eger vára a honvédek raktára lett.

A mi az idő fogának még némileg ellentállott, azt a közellakó nép hordta szét. A vár fenntartásával nem gondolt senki, s így a parasztság, sőt maguk az urak is a várat kőbányának tekintették, a falakat lebontották és a köveket építkezésre használták fel. Így pl. Borostyánkő várnak köveiből épült a 30-as években az uradalmi tiszttartó lakóháza.

Hazánk határvárát, Dévényt, mely a Morva és Duna összefolyásánál 50 m meredek, minden oldalról rohammentes sziklán épült, I. Napoleon 1809. évben röpíttette légbe. Jelenleg az ország 1000 éves fennállásának emlékére az öregtorony romján az országos hét emlékoszlop egyike áll: erős magas oszlopon, őrködő szemmel kifelé tekintő magyar vitéz, jobbjában kardot, baljában pajzsot tartva.

Nem hagyhatom szó nélkül a várak két legnagyobb ellenségét, t. i. az időjárást és a növényzetet. Esőzések alkalmával a víz beszivárog a falrepedésekbe, nyár idején a nedvesség elpárolgása meglazítja a követ, télen pedig a fagy repeszti a falakat.

1881-ben voltam Beczkón. Erős magas falon láttam még Szapolyainak kőből faragott czimerét. 1889-ben ismét meglátogattam Beczkót, a fal már bedőlt s a czimer ketté törve hevert a földön.

A várak másik hatalmas ellensége a moh s egyéb növényzet, főleg cserje és fa. A mag, a szél által a falakra felhordott porban, esővizben és nap melegében növekedésére, fejlődésére elég tápanyagot kap, úgy, hogy egyszer a falhasadékokba szorulva gyökeret ver s lassan addig tágul, míg a falat szétrepeszti. A turisták szoktak is szakítani egy-egy cserlombot, néha mogyoróvesszőt, vagy sípnak való bodza-galyat. A fiatalabb nemzedék nefelejtset, pipacsot, erikát szed csokorrá. Milyen jó volna, ha magvaszakadtáig gyomlálnák az ott levő gyomot; akkor minden rom évtizedekig tovább állana fenn. Scheiger igen érdekes czikkben fejtette ki a várak pusztulásának megakadályozási módját, fák, bokrok és egyéb növények kiírtását melegen ajánlva. A »Vereinigung zur Erhaltung deutschen Burgen« czímű egyesület 1899. évi november hó 15-én Berlinben tartotta az alakuló közgyűlését. Kivánatos volna hazánkban is ily egyesület létesítése.

Jegyzetek. 1, Piper 401. l. — 2. Gottschalk VI. köt. 215. l. — 3. Näher: Breisgan VI. l. — 4. Scheiger 21. l. — 5. Piper 30. l. — 6. Kőváry 312. l. — 7. Teleky J. I. köt. 421. l. — 8. U. o. 469. l. — 9. Magyar orsz. gyül. törvények. — 10. Szentkláray 47. l. — 11. Mittheilungen, 1857. 253. l.

Várak száma. Hogy a különféle országokban hány vár létezett a középkorban, azt meghatározni nem lehet, már azért sem, mert azok országok szerint összeírva tudtommal nincsenek. De fogalmat kapunk e kérdésről, ha a rendelkezésemre álló irodalmi adatokat közlöm.

Hazánkat illetőleg a megyei összes alispán hivatalok szives közlései nyomán írtam össze a várakat. Ezen összeírás eredményeként konstatálható, hogy hazánkban, a katonai várakat és erősített templomokat ide nem számitva, összesen 1033 vár volt. Ezen összegből Erdély déli részére Dévától Brassóig és felfelé Udvarhelyig 300 vár és más erősített pont ismeretes [1].

Németország várainak száma 1000-re megy [2]. Alsó ausztriai várak és várkastélyok száma 700, az erősített templomokat ide nem számítva [3]. Csehország várainak száma is meghaladja a 600-at [4]. Stájerországban 422 várat sorolnak fel [5].

A várak sűrűbben voltak hegyes vidéken és a határszéleken, mert az uraknak kötelességéhez tartozott az ország határát megvédeni [6].

Botzen körül Tirolban 113 □ mértföldre esik 136 vár; a bajor Rajna vidéken pedig 107 □ mértföldre 133. A szász házból származott császárok alatt Splügenszorosnál 8 vár épült csupán a szoros védelmére [7].

Egyes birtokosokat illetőleg következőket sorolok fel. A Hohenstaufoknak 300 váruk volt. II. Henrik franczia királynak 657, I. Edwárd angol királynak 568, ezek közül 55 vár öreg toronynyal ellátva; Hódító Vilmosnak 49 vára volt, hűbéreseinek kezén pedig 50 [8].

Hazánkban a királyok várait kivéve Csák Máténak és később a Szapolyai családnak volt legtöbb vára. Nevezetesen ez utóbbi 92 tulajdon kővárral és uradalommal birt. Csák Máté nádor korlátlan uralma Pozsonytól Visegrádig és a Dunától fel a Kárpátok hegygerinczéig terjedt; mintegy 12 vármegye és több mint 30 várnak volt ura [9]. A Garayak, Rozgonyiak, Báthoriak, Balassák,

Rákócziak, Zrinyiek, Nádasdyak, végre az Eszterházyak birtokában is sok vár volt, de a Szapolyaiakat egy sem érte utól. Királyaink közül Mátyás idejében volt legtöbb vár királyi kézen [10].

Jegyzetek. 1. Sylvanus 476. l. — 2. Piper 668. l. — 3. Scheiger 93. l. — 4. Heber hét kötetében. — 5. Fischer Georg »Ducatus Stiriae«. — 6. Piper 32. l. — 7. Clemen 1893. 23. l. — 8. Kőhler III. k. 344., 364., 365. l. — 9. Vatikán magyar okiratai I. sorozat II. k. 268—297. ll. — * 10. Egy XV. századbeli lajstromot az 1437. körül volt várakról Thallóczy Lajos közölt az Arch. Közl. XII. (XI. 3.) kötetében 112—115. ll.

Várterület, vártalaj (Bering circuit). Várterület alatt az összes körfalak által bekerített tért értjük [1]. A várterület talaja a hegyi váraknál igen különböző, úgy, hogy egyik udvar a másiknál néha 5—6 méterrel is magasabb, majd erősen lejtős, majd fennsíkalakú stb. Sok vár bevehetetlen volt a kedvező talajképződés miatt.

Jegyzet. 1. Otte 23. l.

Várak tervezete. Minden vár tervrajza két főtényezőtől függött: a várépítésre kijelölt talajtól és a várépítő anyagi helyzetétől. Ha az úr pénzviszonyai megengedték, nagyobb területet foglalt el várának építésére, mert rendelkezett elegendő erővel, hogy azt megvédelmezhesse; a szegényebb úr, korlátolt terjedelmű, de annál biztosabb helyet választott. Így keletkeztek a különböző térfogatú és tervrajzú várak. Annyi azonban bizonyos, hogy minden vár külön szerkezetű, mert az egyes helyiségek elrendezése a talajviszonyhoz volt kötve. Azért mondja Piper és Essenwein helyesen: »hogy minden vár külön individiumot képez, egy vár sem egyenlő a másikkal« [1].

Némely aránylag kicsiny várhoz fölötte nagy tér van udvarként bekerítve, az ilyen várak rendesen nehezen hozzáférhető fennsíkokon épültek, hol a természet maga elég biztonságot nyujtott. Ilyenek: Nógrád, Csobáncz, Nemes Péczel és Berencs. Utóbbinak rajzát az 587. ábrán mutatom be. A vár vagy 30 m magasságú, a síkból kiemelkedő dombon áll, körfallal és faltornyokkal körülvéve. A vár az udvar közepén van, de miután jelenleg rom, az egyes helyiségeket tisztán megkülönbözteni nem lehet. A mellvédő körfal rovatkákkal van ellátva, innen védelmezték a várat.

Ennek ellenében vannak várak, melyek igen kis térségre vannak összeszorítva, főleg ott, a hol a várhoz nehezen lehetett hozzáférni és csak pár szobából állott; ilyen pl. Hricsó és Szulyó. Mindkettő meredek sziklán fekszik, a bejáró ajtóhoz sziklába vájt keskeny folyosón lehetett jutni. A szobákhoz szükséges falakat részben a bevájt sziklából nyerték. 588. ábra alatt Hricsó vár alaprajzát mutatom be [1].

Némely várnak előudvara oly csekély kiterjedésű, hogy csak a kapuvédelemre maradt kellő hely, ilyenek pl. Óvár, Beczkó, Lednicze és mások, ellenben vannak várak, melyeknél az udvar fölötte nagy és a tulajdonképeni vár igen kicsiny, ilyen pl. Freudenburg vár a Rajnán (589. ábra). Neidek vár (Svájczban) a völgybe benyuló sziklán épült s hogy a vár lehetőleg biztos legyen a bevétel ellen, húzták az *a, b, c, d* árkot és falat, *c, d*-nél védő tornyot emeltek.

A vár magva *l, m, n* sziklatömegre épült (590. ábra). Ebben az esetben a vár biztonsága kedvéért két udvart kellett a vár előudvarába bevonni.

Tangenbrunn vár (Karinthiában) csak palotából állott, melynek egyik szárnya rohammentes meredek sziklán épült; körülötte falat húztak; a kapunál négyszögű és a vársarkokon három kerek faltornyot emeltek ; azonkívül a palota két szárnyát is összekötötték fallal. (591. ábra.)

A palota rendesen a várhegy legmagasabb részén állt, mint pl. Trencsén, Szepesvár, Oroszlánkő, Lieteva, Sztrecsen, Lánzsér stb. váraknál. Előfordulnak azonban olyan várak is, melyekben a palota mélyebben fekszik, mint a kaput tartalmazó rész, ilyenek: Rabenstein (Bajorország), Rudelsburg (Saale mellett), Blumenegg (Thüringia), Greiffenstein (Wasgau), Hohandlau (Wasgau), Magdeberg (Elsass), Hainberg (Rajnán), Maultasch Freudenberg (589. ábra), Greifenstein Tirolban és Solovares Svájczban, utóbbi az 592. ábrán látható.

Hazánkban ilyet nem ismerek.

Vannak várak, melyek két külön megvédhető részből állanak, ilyen pl. Sigmundskorn, Gayen Tirolban, Gaillard Francziaországban (593. ábra) [3]. Ilyeneket sem ismerek hazánkban.

Némely helyen a vártalaj keskeny, hosszúkás, úgy, hogy a vár helyiségeit hosszában kellett egymás mellé építeni; ilyen hazánkban: Óvár (Trencsén megye), Revistye és Saskő (Bars megye), külföldön pedig Hohenklingen, Wartburg és sok más.

Vannak azonban várak, melyeknél bizonyos hasonlatosság nem tagadható, de ez igen ritka eset.

A századokra menő előttem ismeretes vártervrajzok közül meglehetősen egyenlő Revistyéé és Saskőé (345. és 346. ábra). E két vár hosszúkás kúpon áll, két oldala rohammentes, a másik kettő körfallal van körülvéve, a bejáró ajtó előtt kis udvar van, hogy a támadó ne fejthesse ki összes erejét. Az ajtóhoz lépcsők vezettek, fölötte volt a szuroköntő. Az egyik várnak kerek alakú, a másiknak négyszögű öregtornya vagy inkább őrtornya van. Az összes szobák egy tető alatt voltak, de ezek elrendezése nem vehető ki, mert a vár belseje törmelékhalom [4].

Hogy mennyire mérvadó a vártalajnak alakja a várszerkezetre, azt látni Szt.-Ulrich-várnál (Wasgau). Rendszerint ugyanis, ha a talaj megengedte, iparkodtak a várat úgy építeni, hogy a palota előtt egy-két udvar, vagy sikátor volt, melyek a palotát megvédték, a gazdasági és egyéb épületeket magukba foglalták; de vannak esetek, hol a talaj más rendezést igényelt, mint Szt.-Ulrich-várban, hol az egyes épületek, udvarok össze-vissza egymás mellett és mögött vannak, a hogy azt az 594. ábrán látni. E szerint két elzáró fal erősíti *a*-nál az előudvart, hol a kút van; *b* lovagterem, *c* kápolna, *d, e, f, i, k* lakóházak, *h* az öregtorony, *g, l, l, l, l* pedig udvar [4].

Hazánkban Murányvár szolgáltatja egy olyan nevezetes, előkelő vár példáját, melynek helyiségei a talajhoz alkalmazkodva minden rendszer nélkül elszórtan vannak elhelyezve. A vár platóvár, magas sziklatömegen épült, s a várnak csak déli oldala van összefüggésben a hegycsoporttal, a többi három

oldal rohammentes. A plató csak mellvédő fallal volt körülvéve. A palota, kápolna, öregtorony, kis kertecske a várudvar közepén van csoportosítva; a többi épületek minden rend vagy látható elv nélkül elszórvák. A várösvény szabálytalan [5].

A német várak mintájául némely szakíró Steinsberg-várat (Baden) említi. Azon kiváló figyelem, melyre a szakírók e várat méltatták, arra vezethető vissza, hogy Monc és Krieg a várat mintaszerű római várnak mondották; pedig a számos faragott kőből, mint csúcsíves ajtók-, ablakok- s kandallókból látható, hogy középkori épület, eltekintve attól, hogy a külső körfalak, melyek 600 m hosszúak, későbben, a *k* alatti kaputorony pedig 1436. évben épült. Az önálló nyolczszögű öregtorony púpos koczkákból épült, sok kőfaragó-jellel van ellátva; *b* a palotaudvar *c, d, e, f, g, h, i* lovagterem, kápolna és egyéb lakóházak és gazdasági épületek; *k*-nál volt a palotába való bejárás, melyet a *k* kaputorony védett meg; *m* a második, *p* az első sikátor, mindkettő a várat körülfogja; *q* és *r* külsikátorok; *s*-nél volt az első kapu, melyet a mellette levő félköríves vérttoronyból védtek, a második kaput az *o* toronyból (1436. épült), *n* kaput pedig az *i* alatti helyiségből védették meg. A palotát körülfogó gyilokjárós fal 1·50 m vastag és 9 m magas [6]. (595. és 596. ábra).

Steinsberg vár Németország egyik gyöngye, hazánkban pedig Trencsént, Dévát, Munkácsot, Murányt, Szepesvárt, Nagy-Sárost, Vajdahunyadot, Fraknót, Lánzsért, Lékát, Német-Újvárt és mint fennsíkon fekvőt Ghymest tartom olyanoknak, hogy Steinsberg-várral versenyezhetnek. Vajda-Hunyad inkább pompájával, mint erőségével tünik ki.

Trencsénvár sok tekintetben érdekes, emeli ezt még az is, hogy a vár alatt fekvő város a védelmi rendszerbe be van vonva; különben tervrajza mintaszerű s itt mindazzal találkozunk, mi egy magasrangú főúri vár kellékéhez tartozott.

Mint azt az 597. számú alaprajz mutatja, az éjszaki és keleti részét a vártalajnak 25—30 m magas meredek sziklája teszi rohammentessé, a déli és nyugati rész azért van erősebben megvédve.

A városból való feljárás *a* pontnál kezdődik a 80. számú kerektoronynál; a kapufelé fordulva a várösvény szabályossá lesz. 1-nél áll két, köríves ágyútorony, melyeknek hátsó része nyitott, hogy az ágyúkat könnyen lehessen ki- s betolni. 2-nél van egy elzáró fal, 3-nál emeletes kapucsarnok. Az őrtorony 5, a kapucsarnok 4, katonai laktanya 3 és 7, 8 pedig kis vérttorony. Beérve a 28. számú nagy előudvarba, 13 alatt találjuk a kutat, 12 alatt alacsony vérttornyot, 15 alatt kis román kápolnát, 27 alatt a lőportárt, mely sziklába van vájva. A gazdasági épületek 14, 16—25. számig terjednek. A 29. szám cavalier, körülvéve körfallal, 2 m-re emelkedik ki az udvartalajból. A 26. számú köríves sark faltorony tartotta szemmel a vár északi rohammentes oldalát és a 30. számú sikátort. Sikátorok vannak 32., 35., 37., 68., 69., 75. és 70. szám alatt; 33., 34., 39„ 40., 41. és 43. lakószobák. Utóbbiakból a palota előtti kaput védhették meg. A 77. számú félköríves torony béke idején malom volt; ha pedig a vár fenyegetve volt, 6 ágyút helyezhettek belé, a vár ezen leggyen-

gébb részét megvédendő. E féltornyot a 78. számú árok és kőfalas contre-escarp vette körül. A 39. és 75. számú sikátoron való közlekedésre a 72. számú két oszlopon álló nyilt folyosó szolgált, 39-nél lépcsők vezettek a palota terméhez. A tambourt 71., 72., 73. és 74. alatt látjuk. Ha a 75. számú sikátor az ellenség kezébe került, a tambourból 70. számú lépcsőn menekültek a 68. számú sikátorba. A 68., 69. és 75. számú sikátornál jóval magasabban látunk ágyúbástyákat 65. és 66. szám alatt, hova 3 ágyút földszint és hármat a lapos tetőre helyezhettek. A 34. számú erős fal mögött 12 ágyú is elfért, a vár nyugati részét megvédendő. Három oszlopon álló híd 36-nál vezetett a vár 6. sz. kapuján át a 38. sz. sikátorba, mely a körülötte lévő lakosztályokból megvédhető volt. Innen a 45. számú kapucsarnokon át lehetett a palotaudvarba jutni. Beérve a palotába, az egyes épületek következő czéloknak szolgáltak. A víztartó 42. sz. alatt van, 47., 50., 51., 9., 11., 56., 57., 59., 60., 61., 62., 63. sz. lakószobák, 49. a lovagterem, 52. nyilt lépcső, ez alatt volt az udvari bohócz lakása, 48. konyha és mellette, föld alatt, a pincze, 53-ban földszint a palotaőrség szobája, e felett bejárás az 54. számú öregtoronyba. A kápolna 55. sz. alatt van, a 10. és 58. számú lövőlyukas helyiségek védelemre szolgáltak a vårösvény felé. A 34. számú vastag fal sarkán gyámköveken kis őrtornyocska állott. A 84. számú városi templom vagy 20 m-rel magasabban áll a város talajánál, erős falaktól körülvéve, melyek szükség esetén szintén védelmül szolgálhattak. A plébánoslak 81., a sekrestyéslakás 86., 85., az elhagyott kápolna (jelenleg raktár) 83. sz. alatt látható.

E tervrajzból látjuk, hogy a vár éjszaki és keleti oldala rohammentes, a déli és nyugati oldalak pedig lehetőleg erősen vannak védőeszközökkel ellátva; látjuk továbbá azt is, hogy a vár alapja mindinkább magasabban emelkedik a palota felé.

A vár már kiterjedésénél fogva is egyike a legnevezetesebbeknek, mert a 26. számú faltoronytól a 83. számú elhagyott kápolnáig való távolság 560 m-t tesz; tehát a németországi várakkal nagyságra nézve bátran vetekedhetik [7].

Ép ilyen érdekes vár Munkács. Hunfalvy János a várról azt írja: »A munkácsi vár terjedelmes lápok és rengeteg erdők között állott, melyek most kiszárítvák és kiirtvák és hosszan elnyúló körfalövvel és mély csatornával volt körülvéve. A palánk közepette meredek hegyen hatalmas kastély emelkedett sziklába vésett árkokkal; három erődből állott, melyek árkokkal voltak egymástól különválasztva, de azon egy fal által bekerítve; mindhárom erődbe csak egy kapu, s ehhez keskeny szirtek közt kígyódzó ösvény vezetett.«

A vár a síkságból kiemelkedő, szabálytalan, csonka kúpalakú sziklatömegen fekszik. A bejáró főkapu előtt kis előudvar van. Az előudvar kapuját két padmalyos kerektorony védi; az előudvar pedig, a főkapu, a padmalyos kerektorony és a mellette levő szintén padmalyos bástyatorony által van védve. A padmalyos magas öregtornyon kívül még öt kisebb őrtornya volt, azonkívül a kápolnának is volt magas tornya; így a várnak 7 tornya volt.

A várat a tövénél 8 m széles és 3 m mély árokkal vették körül. Az árkot a vár mellett folyó Latorczából, két csatorna segítségével vizzel nemcsak

megtöltötték, de folyton frissen tartották az által, hogy az egyik csatornán a vizet beeresztették, a másik csatornán pedig ismét a Latorczába vezették vissza. A két csatornát czölöpfalak védették.

A XVI. században a vízárkot bástyákkal erősítették meg s Zrinyi Ilona hősies védelmében ezen alsó vár is harmadfél évig állott ellen az ostromnak. A várhoz tartozó és a két csatorna között álló malmot a Latorcza vize hajtotta. Nevezetes a vár még arról is, hogy II. Rákóczi Ferencz korában csúsztatója volt (297*a*., 597*b*. ábra) [8].

Mint különös szerkezetű várat felemlítem még a gróf Erdődyek várát Varasdon (598. ábra) és gróf Forgáchék várát Gácson (599. ábra). Az első síkon fekszik és magas töltéssel van körülvéve, utóbbi ugyan dombon áll, de szintén az előbbihez hasonlóan töltéssel vétetett körül [9].

Hogy lássuk, mennyire mérvadó volt a vártervrajzkészítésnél a talaj, még következő magyar várak alaprajzait mutatom be.

A legjelentékenyebb várak egyike Szepes vár, mely a Lengyelországból jövő országút (Király-út) fölött uralgott, tehát határvár volt. Hogy a vár 1120-ban már létezett, egy okmányra hivatkoznak. a mely Borics herczeget, II. István mostoha testvérét, mint várispánt említi.

A hegycsoportból kinyúló fokon magas, terjedelmes sziklák emelkednek ki; ezeken épült a vár, úgy, hogy három oldalról rohammentes. A XV. században a vár megtámadható oldalán az I. számú nagy előudvart épitették hozzá, melyben a lovasság istállói és laktanyák voltak. A várnak két kaputornya van, *a* és *b*, utóbbi előtt van egy kis előudvar. E torony kapujának szerkezete olyan, mint azt Körmöczbányán és Lánzséren irtuk le (339. ábra). A két faltorony védőerkélylyel van ellátva.

A II. számú udvarban, melyben három elzáró falat látunk, laktanyák vannak. A IV. kis udvart azért zárták el elzáró fallal, mert *c*-nél volt a sziklába vájt lőportár. A malom az V. helyiségben volt. Végre VI. alatt a palotát és lakosztályokat, *d* alatt az öregtornyot, *e* alatt nyílt folyosót, *f* alatt a víztartót, *g* alatt a kápolnát és *h* alatt a lovagtermet találjuk. Az I. előudvartól kezdve a palotáig a talaj mind jobban emelkedik, úgy, hogy a palota a vár többi részeit uralja, (666. ábra). A részleteket az illető czikkekben adom elő [10].

A vár tervrajzát illetőleg páratlan Nagy-Sáros. Sem hazánkban, sem külföldön hasonlót nem találni. Magas, szabálytalan kúp tetején hatalmas sziklatömeg emelkedik ki, ezen épült a vár. A várat körfal keríti be, melybe 14 különböző nagyságú és alakú falitorony van beépítve. A kapu előtti farkasverem, kis udvar, a kapu melletti laktanya, körfal, a 14 toronynyal képezte a vár védelmi rendszerét. A kapuval szemközt áll az erős öregtorony, mely köpeny és árok által van megvédve. A vár belseje ma csupa törmelék s csak itt-ott látni pincze-boltiveket, azért a belső berendezést meghatározni nem lehet (639. ábra).

Érdekes szerkezetű Boldogkő vár is. Szabálytalan kúpból nagy sziklatömeg emelkedik, melyen a vár épült. A vártól 30—40 méterre a domb erős

fallal volt körülvéve. A sziklatömeg déli végén Lednitz várhoz hasonlóan őrtorony állott, honnan az egész vidék áttekinthető. A vár nevezetes még arról is, hogy az öregtornya háromszögű és úgy mint Nagy-Sároson, a körfal kapujával szemközt áll. (660. ábra).

Regécz vár szintén szabálytalan magas kúpon kiemelkedő sziklatömegen épült; nevezetes e váron az, hogy a kapun, a kapu és öregtorony közötti köríves kis udvaron és az öregtornyon keresztül lehetett, Lékához hasonlóan, a keskeny sikátorba és innen a lakosztályokba jutni (640. ábra) [11].

Trencsén várhoz hasonlóan Zboró vár alaprajzán egy középponti szerkezetű vár mintaképét látjuk. Azaz: a palota és öregtorony, mely a többi épületeknél jóval magasabban fekszik, melléképületekkel, sikátorral, bástyákkal, udvarral stb. van körülvéve (641. ábra) [12].

Érdekes Bálványos vár is a Székelyföldön. A vár szintén magas szikladombon épült. Északi oldala összefügg a mellékhegységgel, a többi három oldal majdnem függőleges, rohammentes szikla. Az öregtorony a palota legmagasabb részén áll. A nagy előudvarból jutni a palotába. Sajnos, hogy mindkét helyiségben, az öregtornyot kivéve, a többi épületek törmelék-halmazzá pusztultak el. Nevezetes e vár még arról is, hogy három patak, úgymint: a Várpatak, Suvodás-patak és Bálványos-patak veszi körül a várdombot (642. ábra).

Egy másik székelyföldi vár, a Bükszádhoz közel, magas szikladombon épült Vápa vár, ennek szerkezete is nevezetes. A kaputoronynál 26 méter széles a körfallal bekerített talaj, onnan egyenszárú háromszögalakban végződik. A talaj a kaputól a háromszögcsúcsig 140 méter hosszú. A kapu előtt van egy szikla, melyen elkülönített torony állott; az elkülönített torony előtt ismét szikla van, a mely e tornyot megvédte. A ki a várba akart jutni, az egyenesen felment az *a* alatti sziklatömegre, ez az elkülönített *b* toronynyal emelcsűvel volt összekötve; áthaladva a *b* tornyon ismét emelcsű vezetett a *c* várkapuhoz. A vár belseje elpusztult. A várdomb az *a* és *b* sziklától kezdve, egyik oldalon az Olt, másik oldalon Rakottyás-patak által van megvédve (667. ábra).

Vápa várhoz hasonló a székelyföldi Ika vár; ez is magas szikladombon emelkedik ki a sík talajból, a Csernáton-pataktól három oldalon körülvéve. A két kerek *a* és *b* torony előtt árok volt, hogy az ostromot nehezítsék. A vár két hosszú fala mindkét oldalon rohammentes (668. ábra).

Két igen érdekes tervrajzú vár példáját a 600. és 601. ábrán mutatom be. Az egyik Hartenburg (Mainz mellett). Az egész vár *a*, *b*, *c* és *d* tornyokkal van megvédve, ezekhez a XVI. században még két kistornyú udvart *e* és kertet *f* csatoltak (601. ábra).

A másik Schwalbach (Svájcz) vár (601. ábra). A várösvény a hegytorkon vezet a kapu előtti sikátorba és innen a kapun át az udvarba. *A* a lovagterem, melynek két szárnytornyocskája van, *B* a kápolna, *C* az öregtorony, a többi helyiségek lakosztályok. Az öregtoronyba, lakosztályokba és lovagterembe külön a falba épült csigalépcsők vezetnek. E várnak nemcsak célszerű, de csinos és szabályos tervrajza is van [14].

Az eddig bemutatott várak tervezetét a talajhoz alkalmazták; vannak azonban várak, melyeknél nem a talaj, hanem a várúr szeszélye volt mérvadó a tervrajz készítésénél; ilyen Sternburg vár (Csehországban), melynek alaprajzát a 602. ábrán mutatom be [15].

Még számtalan különböző példát hozhatnék fel, de azt hiszem, hogy az említettek is igazolják azon állítást, hogy minden vár egy individuumot képez.

A lőpor, de különösen az ágyúk használatával a várurak kényszerítve voltak váraikat átidomítani, ha váraikban, mint biztos helyen tovább akartak maradni; itt csak általánosságban említem fel az átidomításokat, melyek Bárczay Oszkár szerint következők voltak: a falakat erősebbre építették, a faépítmények és tornyok hegyes tetejét eltávolították, hogy a lapos tetőre ágyúkat helyezhessenek.

A kurtinák gyilokjárdáit megszélesbítik földhányásokkal, hogy oda is lehessen ágyúkat helyezni. A falközt akként alakították át, hogy a külső fal alatt mély árkot vontak, melynek escarpja a külső fal volt; a falközt pedig annyira feltöltötték földdel, hogy az gátul szolgált és ezekre ágyúkat helyeztek. E mögött emelkedett a főfal, hol a védőrség foglalt helyet. Ott, hol falközök nem voltak, a fal elé húzott árok escarpját kifalazták s mögötte földhányást alkalmaztak.

A várépítésnek (átalakításnak) ez a módja azonban, melynél szabadon álló magas falak és tornyok vitték a főszerepet, nem volt megfelelő, mert az ostromlók ágyúinak el nem téveszthető czélul szolgáltak. Ezen segítendő, az árok külső oldalán földsánczot hánytak, melynek kifelé eső részét czölöpzettel erősítették meg és ez elébe még egy árkot vontak. A kapuk és a falak kiszögelő részei elé külső bástyákat helyeztek, melyek a régi barbacánokat pótolták.

Az eddig felsorolt építmények azonban eleinte csak ideiglenes jellegűek voltak.

A clevei herczeg és Macchiavelli azt ajánlották, hogy a főárkot a fal mögé helyezzék, de ezt nem merték megtenni és úgy segítettek magukon, hogy a fal mögött, attól bizonyos távolságra földhányásokat alkalmaztak; e módon az ágyúknak elég helyük volt s a fal mögött is volt egy második védőerősítés.

Ez erősítési tekintetből jó volt, de tűzérségi tekintetből nem, mert az itt elhelyezett ágyúk hatása, különösen közelben oldalpásztázásnál nagyon csekély volt, azért a falon kívül készítettek földhányásokat. A kapuk védelmére a régi barbacaneokat igyekeztek felhasználni, melynek falát nagyrészben lehordták, földből gátfokot hánytak s erre ágyúkat helyeztek s ennek oldalpásztázására a szomszéd kurtinák szolgáltak. Csakhamar belátták, hogy ezek az erősítések is hiányosak a védelemre és ez okból a kapukon kívül nagyobb építményeket emeltek, melyeket árkokkal vettek körül.

Ebből látjuk, hogy a tüzifegyverek következtében a védővonalak mindinkább kifelé jutottak.

Ebben az időben az árkok igen szélesek voltak, védelmükre az eddigi tornyok csekély kiszögellésüknél fogva nem voltak elegendők s e végre alkalmazták a koffereket, caponiereket. Az újonnan épült várak azonban az erősítés elmondott módjától különbözők voltak. Két czél vezette az akkori várépítőket, a falak erőssé tétele és üres építmények emelése, hogy a védelmi építmények földszintjében fölállított ágyúfélék pásztázó hatását biztosítsák. Az üres építmények boltozva készültek és a lövőrések szerkezete is tökéletesedett.

A tornyokat nagyobb átmérővel alacsonyabbra építették, úgy, hogy jobban kiszögellettek, befelé eső részök nyitott volt, hogy az ágyúk könnyebben juthassanak bele. Az ormozat nemcsak feleslegessé, de ártalmassá is vált a védőkre nézve, mert a szétlőtt darabok megsebesítették őket.

Mikor a merőleges védelemtől eltértek, a caponiére-k számát szaporították meg, hogy belőlük az oldalpásztázás biztosítva legyen. A rondelláknak is nevezett bástyákat igen kifelé tolták s a kifelé eső félkörszerű vonalat egyenesre szabták, hogy több ágyú hathasson az arczvonal irányában. E bástyáknak az volt a hibájuk, hogy kicsinyek voltak s az erősen kiszögellők torka szűk volt, minek következtében a védelem szenvedett, mert ha az ellenség a bástyát elfoglalta, a szűk torkolatnál csak rövid arczvonalat lehetett elébe állítani s azt is könnyű volt az ellenségnek megkerülni s a védőt oldalba támadni. Ezért jobban szerették az egyenes arczú bástyákat; ezeknél a kerek részek, mint a két torony, megmaradtak s fedezték az oldal pásztázására szánt ágyúkat [16].

Eljött az az idő is, mikor az erősítés helyes alapelveit fölismerték, de miután ezen átidomítások a katonai erődökhöz való átmenetet képezik és nem tartoznak a középkori várak keretébe, ezekkel bővebben nem foglalkozom.

Előbb említettem, hogy vidékekként és országokként különfélék a várak tervrajzai. Näher a német várak tervrajzánál megkülönbözteti a sváb — aleman és frank építés — módot. Különbségüket a következőkbe foglalja össze.

1. A sváb váraknál az öregtorony a paizsfal mögött szabadon áll, a frank váraknál pedig az öregtorony be van építve a paizsfalba.

2. Az öregtorony ily módú beépítése által a frank váraknál az udvar nagyobb, mint a sváb váraknál (?!)

3. A sváb várak öregtornyai többnyire négyszögüek, a frankokéi ellenben ötszögüek.

4. A sváb várak paizsfalai magasabbak, mint a frankokéi.

5. A paizsfalra való feljárás a sváb váraknál oly magas volt, hogy alsóbb részei minden áttörésnélküli tömör tömeget képeztek. A várba való bejárás soha a paizsfalon, ellenben a frank váraknál mindig a paizsfalon át történt.

6. A frank várak díszesebben vannak építve, mint a sváb várak.

7. A sváb váraknál a palota közvetlen a paizsfal mögé van építve, a frank váraknál pedig a paizsfal és palota között térséget hagytak.

Ha az imént felsorolt különbségeket összehasonlítjuk, azt látjuk, miszerint kisebb mérvű tájkülönbség mutatkozik ugyan, de a fődologban megegye-

zők; azért ez nem elegendő arra, hogy két külön építési rendszert vagy iskolát lehetne konstatálni. Mind a sváb, mind a frank területen levő várak egy közös typikus jegygyel bírnak, t. i. hogy a paizsfal szolgál mint legfőbb védőeszköz [17].

A vártervezet külön nemét mutatják a burgundi várak. Näher szerint sehol sem találunk annyi jókarban levő középkori várat, mint a régi Burgundban. A IX. és X. században a román Svájcz Kis-Burgundia név alatt királyság volt. A királyi család kihaltával 1032-ben a királyság fölötti főhatóságot »a transjuráni Burgund« név alatt a német császár gyakorolta. Kormányzók a Zähringi grófok voltak, míg ezek is kihaltak 1218-ban. Ez idő alatt épült e vidéken számos vár. A kormányzó családdal vetélkedtek a főurak és püspökök a várépítésben. Ez az oka, hogy e vidéken számos vár épült, melyeknek nagy része még most is fennáll.

A burgundi várak jellege következőkből áll:

1. A római castrumok, melyek a falsarkokon erősen kiszökő négyszögű vagy kerek tornyokkal voltak ellátva, szolgáltak a burgundi váraknál mintául. E rendszert a burgundiaktól más népek is átvették és főleg a vizi váraknál alkalmazták előszeretettel.

2. Hegyi váraknál az öregtorony a megtámadható várrész átalirányában áll.

3. Sikon fekvő várak gyöngébb oldalán a torony sokkal erősebb. Például szolgál Bulle vár (Svájcz; 603. ábra).

4. Az öregtorony e váraknál állandóan lakható.

5. A padmaly igen gyakran alkalmaztatott a vár összes falain és a falak lejtősek (Anzug, talu).

6. Árokkal körülvett váraknak a kapu előtt, az árkon túl, mindig volt valami erődítményük.

7. A burgundi várak öregtornyain ritkán hiányzik a poterne, mely vagy sikátorba vagy a körfalhoz vezetett, honnan a várbeliek esetleg menekülhettek. A négy sarktornyot némely helyen négy szárnytorony pótolja, mint azt Lausanne várban láthatni (604. ábra) [18].

Piper tagadja, hogy a burgundi építkezési módnak a római castrumok szolgáltak volna mintául, azt állitván: hogy e rendszer szerint a XIII. században kezdettek épiteni, nem kifogásolja azonban azt, hogy ezen épitkezési mód leginkább Burgundban terjedt el.

A XII. század végén a keresztesek által Sziriában épitett Giblet, Blanchgarde és Darum várak ily módon készültek. Tyrusi Vilmos ezekről azt írja: »Fundaverat autem dominus rex ibi castrum modicae quantitatis, vix tantum spatium intra se continens quantum est jactum lapidis, formae quadrae, quatuor turres habens angulares, quarum una grossior et numitior erat aliis; sed tamen absque vallo erat et sine antemurali.«

Rey, ki a keleti várakat megvizsgálta és nagyobb munkában leírta, azt mondja: (12. lap) »Au milieu des guerres perpétuelles, dont la Syrie fut le theâtre à cette époque, l'art de l'ingénieur fit des progrés rapides; on sent

que lés Francs ont adopté tout ce qu'ilsont trouvé à prendre dans l'architecture militaire byzantine, représentant les traditions de l'antiquité graeque et romaine» [19]. Kanitz szerint a Balkánfélszigeten a római castrumok ugyanezen tervrajzuak. Piper ezekre elismeri, hogy »közvetve« a burgundi várépítési mód római eredetű, a lejtősfalat illetőleg pedig határozottan azt állítja, hogy ezt nyugateurópaiak keletről hozták, hol a várak aláaknázása már régen ismeretes volt [20].

A burgundi alakú várak hazánknak egyik különlegességét képezik. Külföldön a XVI. század második felében és a XVII. században az urak mindinkább otthagyván hegyi váraikat, a síkon épült nyilt kastélyokba kezdettek vonulni; hazánk urai is levonultak a síkra, de a kastélyukat megerősítették. A törökök ugyanis hadjáraton kívül legfőképpen csak lóháton járván, formális ostromra sem elkészülve nem voltak, sem pedig arra idejük nem volt, egyedül zsákmányszerzési szándékból indultak portyázásokra s önkényszerüleg és igen sokszor béke idején a békeszerződést maguk részéről megszegvén, felpörkölték a falvakat, nagy riadalmat okoztak a vidéken s ezáltal hajlandóbbakká tették a körülfekvő vidék falvait a meghódolásra.

Természetes kifolyása volt ez a helyzetnek, hisz a török veszedelem hazánkban a XVII. század második felében is még folyton növekedett egész 1683-ig.

Ezen kastélyok, melyek nem voltak nagy uradalmak székhelyei, csak tehetősebb nemes urak lakhelyei, saroktornyokkal, árkokkal, sánczokkal épültek, ezekhez néha a vármegye részéről is némi segítséget kieszközöltek; például Barsmegyében Bossányi László a nagy-ugróczi kastély sánczaihoz »gratuitus labor«-t kap a vármegyétől; Lessenyei Nagy Ferencz alispán, ítélőmester a nyitraszeghi kastélyához 1664. év táján szintén nyert ilyennemű segítséget.

E kastélyok legtöbbje négyoldalú, gyakran emeletes épületek, a sarkokon négy-, hat-, nyolczoldalú vagy kerek tornyokkal, köröskörül esetleg vízzel vagy száraz árokkal voltak körülvéve. Védelmi eszközei csekélyek voltak, mert nem volt várrendszerük, inkább csak rajtcsapások ellen biztosították a kastély lakóit.

Ilyenek nagy számban vannak elterjedve az egész országban s csak néhányat említek például: Cserenye, Nemes-Kosztolány Bars megyében, Laszkár, Novák, Appony, Kovarcz, Elefánt, Szalakusz, Sárfő Nyitra megyében, Bicse Trencsén megyében, Devecser és Várpalota Veszprém megyében, Belatnicz, Rakicsán és Szécsi-Sziget Zala megyében, Fogaras Erdélyben, utóbbi négy nyolczszögű toronynyal szárnyalva; ezeken kívül még sok más.

A kastély többnyire négyszárnyú ház volt, de a szárnytornyokat különféleképpen alkották.

Bemutatom Nagy-Micsinye (Zólyom megye) alaprajzát (665. ábra). A kastély kétemeletes domblejtőn fekszik, körfallal és árokkal van körülvéve; Bicse (Trencsén megye) előbbihez hasonló, csakhogy a körülvevő árkot vész idején a Vág vizével töltötték meg.

Keresd várat (Nagyküküllő vármegye) 1683-ban, gróf Bethlen Gábor alakíttatta át. Az öregtorony és a mellette lévő szobák és körfalak még a középkorban épültek; a szárnytornyok és többi lakszobák újak (653. ábra).

Igen érdekes Kis-Küküllő. A síkból mérsékelten kiemelkedő dombnak 6 hold nagyságú plateauja középen áll a kétemeletes, négy kerek toronynyal szárnyalt kastély. A második emelet fölött, a kastély körül, téglából épült padmaly szolgált védelemül azon esetben, ha az ellenség, a különben gyenge és alacsony körfalat áttörte.

Várhegy-kastély Nagy-Borosnyó és Léczfalu között Háromszék megyében önálló, hosszúkás dombon emelkedik ki a térségből, e domb három oldalról majd függőleges, csak a déli oldala menedékes és gyöngén lejtős; a kastély 20 méter széles és 6 méter mély száraz árokkal van körülvéve, a csekély számú lakószobákat 2 méter vastag fal veszi körül; a sarkokon nem tornyok, hanem bástyák vannak. E kastélyt a Báthoriak építették 1561-ben s ez volt a híres »Székelybánja« (669. ábra).

Az olaszországi váraknál bizonyos typust konstatálni nem lehet; előfordulnak különböző alakúak, ú. m. négyszögben épült erősített és megvédhető házak, burgund, német és franczia alakúak, öregtoronynyal és a nélkül. Az angol »Keep« és a »paizsfal« azonban ismeretlen volt.

Tirol várairól Clemen azt állítja, hogy déli Tirol várainál látni az olasz befolyást, túlnyomó részük ugyanis öregtorony nélkül »megvédhető házalakban« épült, ellenben a Németországhoz közelebb álló várak el vannak látva öregtoronynyal; a vár közepét képezik a lakóházak, melyek az öregtorony mellé vannak építve a nélkül, hogy a tornyot udvar venné körül. Clemen hivatkozik Boymunt, Lanaburg, Katzenstein s Kronburg XIII. században épült négyszögű és Maretsch burgundi módra, négy sarktoronynyal épült várakra; továbbá Churburg, Forst, Ried, Karneid és Schonna várakra, melyeknek lakóházak közé beépített öregtornyuk van. A mi az olasz befolyást illeti, Clemen nem hivatkozik ilynemű olasz várakra; azt pedig nem lehet állítani, hogy a négyszögű megvédhető ház olasz typust képez; tehát ezen állításnak hiányzik a bizonyítéka.

Az öregtornyos, állítólag német befolyás alatt épült váraknál inkább a talajképzés okozhatta az épületek kis térre való összeszorítását [21].

Egészen különálló helyet foglalnak el az angol »Keep«-várak.

Angolországban a normannok hódítása előtt nagy csarnok képezte a társalgási helyet, ott állott a tűzhely, ott főztek, sütöttek, ettek, ittak és dolgoztak. E csarnok mellé épültek külön házak egymás mellé, az úrnak, asszonynak gyermekeivel, vendégeknek és cselédségnek. Az egyes lakosztályok e szerint egymás mellett voltak elhelyezve addig, míg 1066-ban a normannok Angolországot elfoglalták. Ez időtől kezdve folytak a harczok főurak és nép között; a normannoknak tehát gondoskodniok kellett biztos lakásról, hol nemcsak a család, hanem a főúr emberei is elférhettek s minthogy az eddig dívó építkezési mód, t. i. az épületek egymás mellé helyezése, harczias időben a biztonságot veszélyeztette, a normannok nem egymás mellé, hanem egymás

fölé helyezték lakosztályaikat. Így keletkeztek azon nagyszerű, »Keep« néven ismert laktornyok, melyek nem ritkán 50 méter magasságot is elértek [22].

Alakjukra nézve többnyire négyszögűek, de Normandiában kerekalakúak is fordulnak elő. Loches-toronynak belseje 12 : 15 méter, a falak vastagsága 3 méter, magassága pedig 35 méter. A feljárás többnyire egy, a torony mellé épült lépcsőházban volt, de előfordulnak a falba épített lépcsők is. Emeletük száma is váltakozott. Belső berendezésük hasonló a lakható tornyok berendezéséhez, ú. m. börtön, éléstár, úrilak, nőilak, kápolna stb. Ritkán hiányzott a torony belsejében a kút. Rochesternél a kút csövét egész a második emeletre húzták fel [23]. A védelem részint a kis ablakokból, részint a lapostetőről történt; eleinte fent a tornyokat faszerkezetű (hourd) védőfolyosóval látták el, később pedig rovátkás padmalyt alkalmaztak. Természetes, hogy a tornyok eleinte árokkal, gáttal és czölöpökkel, esetleg vízárkokkal voltak körülvéve, később pedig erős tornyos körfalakkal, különféle melléképülettel bővítették ki, úgy, hogy a későbbi angol várak nagyszerű átalakulást nyertek. Rochester-toronynak második emelete fölött, a falban gyilokjárdát építettek 16 lövőlyukkal, honnan az ellenségre irányozták a lövegeket.

A Towert Gundulf püspök és építő építette. Mivel pedig Rochester hasonló a Towerhez, azt vélték, hogy utóbbit is Gundulf építette; későbbi kutatásokból azonban kiderült, hogy Rochestert Walter Corboil érsek 1126-ban emelte [24].

Az öregtornyokról szóló czikkben kiemeltem, hogy Sáros-Patak öregtornya Rochester mintájára épült.

Nevezetesek az angol tornyok még arról is, hogy az egyes helyiségeket több helyiségre osztották, a falközti fülkékben aludtak és a gazdagabb urak tornyaiknak helyiségeit művésziesen kőből faragott oszlopokkal, gerinczekkel, ajtó- és ablakbélletekkel látták el. A sáros-pataki toronnyal való összehasonlítás czéljából, 553. ábra alatt bemutatom Rochester várnak gyilokjárdás emeletét. Bemutatom továbbá Nottingham vár látképét, melyből az angol várak későbbi nagyszerű fejlődését látni (606. ábra), azután Conisbaraugh vár kápolnáját (607. ábra), Dower keep földszinti és elsőemeleti alaprajzát beosztásával (608., 609., 610. ábrák). Földszint *A*-nál van a bejárat, *B*, *B* nagy szoba, melynek boltos mennyezete két oszlopon nyugszik, a többi falba épített helyiségek, hálófülkék és kamrák. A vastag falban lévő két fehér köröcske jelöli a két kutat, melyekből a második emeleten merítették a vizet. Az első emelet közepén van két szoba *C*, *C*. — *D* a kápolna. A többi helyiségek hálófülkék és kamrák. A második emeleten ismétlődik a két szoba *E*, *E*. — *F* alatt szintén kápolna van, *G* és *H* helyiségek vezettek a két kúthoz, hol a vizet merítették; a többi helyiségek ismét szobák és hálókamrácskák. A harmadik emeleten ismét két szoba van, melyeket a falba épített folyosó minden oldalról körülvesz; itt volt az őrség lakosztálya. A várat a rajzokon látható ablakokból és lövőrésekből, a lapostetőről védelmezték. Természetes, hogy e nagyszerű alkotás fallal volt bekerítve [25]. Végre Newcastle (610. ábra) és a

normandiai Chamboi (612. ábra) »Keep«-ek látképeit mutatom be; előbbi 1080-ban, utóbbi pedig a XII. század második felében épült [26].

A mondottakat összefoglalva a következő eredményre jutunk a várak tervrajzait illetőleg:

1. Kisebb tájszokásoktól eltekintve, a franczia várak öregtornyai jóval nagyobbak a német várak öregtornyainál, egyéb lényeges különbség köztük nincsen. Hazánk várait az utóbbiak közé lehet számítani.

2. Paizsfalat csakis a svábok és frankok építettek; Neckár és Rajna vidékén fordulnak elő. Hazánkban Töresvárban.

3. Négyszögű erős toronynyal szárnyalt várakat a volt burgundi királyságban kezdettek építeni; gyakoriak és önálló rendszert képeznek.

4. Önálló rendszerűek az első angol keep-várak is.

5. Déli Tirolban előforduló számosabb négyszögű várak másutt is gyakran találhatók, tehát ezek külön tájiskolát nem képezhetnek.

Ez alkalommal fel akarom vetni azon kérdést: milyenek voltak hazánkban a honfoglalás idejében fennállt várak, melyekről Anonymus említést tesz? Szabó Károly Anonymus fordításában 22 helyet említ, hol a magyarok várat találtak és azt bevették stb.

Semptéről (Pozsony megyében) Szabó Károly 2. jegyzetben azt mondja: hogy »egy négyszögkövekből erősen épült négyszögű széles torony, mely római kezeknek sem válnék szégyenére.« Továbbá azt mondja Szabó, hogy »Mén-Marót bihari várának árkait betöltötték és hágcsókat akarának a falra rakni; Mén-Marót vitézei látván a magyarok merészségét, a sereg két feje után kezdének kérdezni és a várat kinyitván, mezítláb, könyörögve jövének Öcsöb és Velek szine elé.« Ha tekintetbe vesszük azt, hogy Európában csak a IX. században kezdettek kővárakat építeni és Semte vár nagy négyszögű toronyból állottnak mondatik, biztosra vehetjük, hogy hazánkban a honfoglalók által talált kővárak, csakis körfallal bekerített lakható tornyok lehettek. Állításomat támogatja a bécsi krónikában a magyarok bejövetelét ábrázoló kép is (613. ábra). Látunk azon öt körfallal körülvett tornyot, azaz különböző hegycsúcson álló öt várat [27].

Nincsen azonban az sem kizárva, hogy római hagyomány alapján, vagy a bizanczi császárság befolyása alatt, itt-ott már a IX. század előtt is épülhettek hazánkban kővárak; hisz tudjuk, hogy ilyenek kivételesen Francziaországban és a Rajna vidékén is már e korban voltak.

A törökök által elpusztított Galambócz vár is hajdan Columbia római telep volt; a Duna jobb partján és az alvidéken lehettek római telepek, melyeket az országban, a magyarok bejövetele előtt lakó népek elfoglalván, várakká alakították át.

Végre megemlítek még két várat, melyek hazánknak különlegességét képezik, minthogy ily szerkezetű várak a szakirodalomban sehol sem említettnek, ezek Diós-Győr és Pozsony.

Mint említve volt, déli Tirólban és felső Olaszországban vannak udvarral ellátott négy szárnyú lakóházak, melyekben a közlekedés fafolyosókon történt

(lásd 113. ábra) s öregtornyuk hol volt, hol nem, de ezekkel Diós-Győrt és Pozsonyt összehasonlítani már azért sem lehet, mert e két vár, mint királyi vár, terjedelmes erődítményekkel van ellátva, továbbá a tiroli ilynemű váraknál hiányoznak a koronapárkány fölött kiemelkedő sarktornyok. Néhai Henszelmann Imre kimutatta, hogy hazánkban már a XI. század elején négy toronynyal szárnyalt nagyobb templomok épültek, s hogy még III. Béla (1173—1196.) is e rendszert használtatta templomépítésnél és hogy a tornyok védelmi czélnak szolgáltak. Ily alakban épült a pozsonyi és diósgyőri vár.

A pozsonyinak 2·20 m vastagságú falai s a román koronapárkány felett kiemelkedő erős tornyai vannak. Régi képeken a pozsonyi várnak csak a délnyugati erősebb koronatornya látszik, ez arra a véleményre vezetett, hogy a várnak csak a koronatornya régi, a többi három Mária Terézia idejében történt átalakítások alkalmával symmetria végett épült volna, mert a vár belsejében még most is látni a tornyok régi belső falait; ez a vélemény azonban helytelen, hanem azt kell feltennünk, hogy e három torony nem emelkedett ki a koronapárkányon túl, hanem lapostetejű volt, holott a kiemelkedő koronatorony egyszersmind őrtornyul szolgált.

Mária Terézia királynő alatt a vár alapos átidomításokat szenvedett, a kápolna, lovagterem s a pinczében és az udvarban levő víztartó azonban még látható. A Dunaparthoz vezető alagút is meg van, melyen valószínüleg Zothmund ment le a németek élelmi hajóit átfurandó. A vár plateau-n fekszik s körfalak, sikátorok és egyéb védelmi épületek veszik körül. A szép csúcsíves kaputornyot Mátyás király építtette. Henszlmann a pozsonyi vár keletkezésére vonatkozólag azt mondja, hogy a pozsonyi erődítési építmények a legrégibb magyarországiak közé tartoznak. Igazolják ezt a vár románstylű, kőből faragott koronapárkánya, egy román kapuív és az udvarban heverő román tagozatú pillérek (343. ábra).

Ehhez hasonló Diósgyőr, Mária királynő Nagy Lajos leányának mulató vára, mely már 1300-ban fennállott. Ennek sarkain a koronapárkány fölött szintén kiemelkedik négy erős védelmi torony. Megemlitem még, hogy a vár hegyek között egy dombon fekszik és az ott folyó hegyipatak vízzel veszi körül a várat (344. ábra).

Jegyzetek. 1. Essenwein 42. l. Piper 25. l. — 2. Saját felvételem. — 3. Piper 595. l. Viollet 75. l. — 4. Piper 603. l. — 5. Farkas Pál uradalmi mérnök. — 6. Piper 607. l. Krieg 88. l. — 7. Saját felvételem. — 8. Hunfalvy János II. k. 282. l. Militair-Geogr. Institut és Thaly Kálmán: II. Rákóczi Ferencz levéltára III. k. 580. l. — 9. Saját felvételem. Ezeréves Magyarország 138. l. — 10. Hradszky József: Szepesvár 14 l. — 11. Saját felvételem. — 12. Myskovszky Viktor felvétele. — 13. Orbán Balázs III. k. 60., 86., 96. l. — 14. Piper 283—311. l. — 15. Osztrák-Magyar Monarchia XII. k. 343. l. — 16. Bérczay O. II. k. 273., 275. l. — 17. Näher: Feudalzeit 29—34. l. — 18. Näher: Feudalzeit 78. l. — 19. Piper 622. l. és Mittheilungen XVII. 33. l. — 20. Ugyanott. — 21. Clemen 1893. 18. l. és 183. l. — 22. Falke, Cultur und Kunst 12—14. l. — Klark II. k. 405. és Näher: Feudalzeit 47. l. — 24. Ugyanott 419. l. — Ugyanott I. k. 184. l., II. k. 336 l., I. k. 443. l., II. k. 17. l. — 26. De Caumont II. k. 346. és 350. l. — 27. Szilágyi Sándor a Magyar Nemzet Története I. k. 103. l.

Vaskapocs. A fal, mely a várat körülvette, hacsak lehetett, élősziklára volt építve, hogy az ellenségnek lehetetlenné váljék az aláásás.

Ennek szilárdsága lényegesen támogatta a vár biztonságát; azért annak építéséhez nagyobb köveket használtak, azokat vaskapcsokkal összekötötték, a lyukakat ólommal beöntötték és a falhézagokat vakolattal gondosan teleöntötték [1].

Hazánkban ilynemű vaskapcsokat nem találtam.

Jegyzet. 1. Schulz I. k. 18. l.

Vaskapu. (L. Vár-, Pogányvárak.)

Védőfolyosó (Hürdengallerie Hourds). Az első várak körfalait létrák segítségével támadták és védelmezték meg, ilyen pl. Gisors vár (409. ábra), de a vár körfalainak felső részét csakhamar gyilokjáróval és rovátkákkal látták el, hol a védők állottak, a támadókat visszaverendők.

A rómaiaktól fenmaradt körfalaknak gyilokjárójuk és rovátkáik voltak; ezek célszerűségét a várépitők belátván, elterjedésük Európaszerte gyorsan ment végbe. A keresztes hadak alkalmával a vitézek keleten több új támadó és védőeszközzel ismerkedvén meg s a számszerijj használata is mindinkább elterjedvén, nemcsak a hadviselés módja szenvedett több átalakítást, hanem a várépítésben is több újítás vált szükségessé. Így pl. látták, hogy a rovátkákkal ellátott gyilokjáró nem felelt meg többé a czélnak, mert ha az ellenség aknát ásva a fal mellé került, hogy ott a falba rést törjön, a gyilokjárón álló védő csak akkor láthatta, hogy a fal mellett mi történik, ha a rovátkanyíláson kihajolt, ilyenkor azonban a támadók nyílzáporral fogadták. A résttörőre sem lehetett fal mellett merőlegesen köveket dobálni; a padmalyról lehetett ugyan, de az ellenség kődobásainak és nyilainak a védők mégis ki voltak téve. Gondoskodni kellett tehát oly védőeszközökről, melyek a czélnak tökéletesen megfeleljenek, t. i. hogy a védők nagyobb köveket dobhassanak a résttörőkre és hogy a reájuk dobált kövek nekik ne árthassanak.

Ezen czélnak megfelelt a védőfolyosó, mely a padmalynál sokkal előnyösebbnek bizonyult [1]. Demmin (295. l.) azt állítja, hogy: »Dann Theodosius verdankt man die Erfindung dss gedeikten Weges, aber nicht die der Zinnen mit ihren Zinnenlücken wie Manche glauben«; Clemen (1894. év 25. l.) pedig azt vitatja, hogy: »Schon um 1000 findet sich eine rund um den Thurm laufende hölzerne Galerie auf steinernen Tragsteinen am Thurm zu Frauenfeld in Turgau«. Végre Näher a toskánai épitőmestereket mondja a védőfolyosó feltalálóinak [2].

Ezen nézetek ellenében az újabb szakírók véleménye az, hogy a keresztesek keleten ismerkedtek meg a védőfolyosókkal a XII. század végefelé s minthogy igen czélszerünek bizonyultak, általánosan alkalmazták Európában; a feltaláló nevéről azonban említést nem tesznek. E védőfolyosók fából voltak szerkesztve és deszkákkal fedve. Az ellenség iparkodott ezeket tüzes lövegekkel felgyújtani. Ez ellen úgy védekeztek a várbeliek, hogy a fedelet eleinte vizes

bőrökkel és rongyokkal, később lapos téglákkal fedték be (167., 171., 211., 337., 359., 360. és 363. ábrák).

A folyosóra hajított nagy kövek azonban gyakran ártottak a gyengébb faszerkezetű folyosóknak; hogy tehát azokat ellentállhatóbbá tegyék, a XIII. században a fal küloldalán kő-gyámköveket illesztettek, melyre a folyosót rakták; ennek igen szép példáját Couci öregtornyán látni, hol a folyosó 48 gyámkövön nyugszik (522. ábra) [3].

E szerkezet sem felelt meg a czélnak, mert a folyosót tűzzel és kövekkel mégis elpusztították a támadók. Végre Oroszlánszívű Rikárd a padmalyt a védőfolyosóval egyesítvéu, azt egy védőtestté alakította. Ezen szerkezet oly jónak bizonyult, hogy a XIV. században már általános lett.

E szerkezetnek legszebb példáját látni Pierrefonds várban, hol a folyosó a vár körfalán és az öregtorony körül volt alkalmazva. A körfal közepén épült egy vékonyabb fal, mely e védőfolyosó tetejét tartotta; e falon helyről-helyre ajtók voltak, hogy a gyámköveken nyugvó folyosóra lövegeket, köveket, forró vizet lehessen a védőknek hordani. Az ablakokon és lövőréseken át nyilaztak, a padmaly-lyukakon pedig a támadókra köveket dobtak és forró vizet öntöttek. A belvár felé pedig a falat faszerkezetű folyosóval bővítették, hogy a védők azon könnyen mozoghassanak (616. ábra). A faltorony a körfalnál egy emelettel magasabb volt; az emelet falában is voltak ablakok és lövőlyukak, azonkívül a torony tetőzete körül rovátkás és lövőlyukakkal ellátott fal volt; ilyképen a védők három sorban védhették meg magukat (539. ábra).

E két rajzban láttuk a belszerkezetet; a 617. ábra pedig mutatja a körfal és torony külsejét. A *k* épület lépcsőház, melyen a körfallal és a toronynyal közlekedtek a *g* ajtón át, *b*-nél látni a gerébfal nyomait (Parapett), az *E* gyámkősoron voltak megerősítve a tetőtartó gerendák, *I*-nél látni még a torony tetején a rovátkás fal nyomait.

A fenmaradt részletek szerint könnyű volt a restauratio. Ezen szerkezetű védőfolyosókat különösen tornyokon, itt-ott azonban csekély módosításokkal és más védőfalakon is Európaszerte használták. Hazánkban pl. Nagyszeben város faltornyait (482. ábra) és Vajda-Hunyad várát említem fel (527). Tetemes költségekkel járt az ily szilárd folyosó előállítása, s hol a kellő fedezettel nem rendelkeztek, a körfalon egyszerű nyeregtetős védőfolyosót, tornyokon pedig faszerkezetűt használtak. Ilyet, a nagyon helyesen restaurált úgynevezett Salamon-toronyban Visegrádon mutatok be (211). Külföldön mai napig fenmaradtak ily védőfolyosók pl. a Rajna melletti Blattenvár tornyán [4], nemkülönben Hochnaturn, Stand, Runkelstein, Spielburg, Oberhaus, Berneck és Zenoberg várakban Tirolban [5].

Keskenyebb falaknál a védőfolyosót úgy alkalmazták, hogy a gyilokjárdán, kiszökő gerendákra építették, azonkívül befelé is tettek gerendákat a falba, ezekre és faoszlopokra építettek külön fafolyosót, hogy a védők könnyen mozoghassanak (618. ábra). Az itt látható tető czéljának szintén nem felelt meg, mert az ellenség által reá hajított kövek a tetőről rendesen legurulván, ismét az ellenség kezébe kerültek, azokat újra felhasználhatták; azért a tetőt

megtörték, azaz nyeregtetőt csináltak; ezzel azt érték el a védők, hogy a reájuk dobált köveknek legalább egy részét az ellenségre dobálhatták vissza (616. ábra). A védőfolyosó alatt a falban sok helyen lövőlyukak is voltak, úgy hogy az ellenséget két sorban felállított védők fogadhatták (127. ábra).

Tornyoknál és körfalaknál csak azon részt látták el védőfolyosóval, mely védelemre szorult, a rohammentes részeknek nem volt folyosója. A kapuk felett is igen gyakran volt alkalmazva védőfolyosó (167. ábra). Némely tornyon egymás felett két védőfolyosót is alkalmaztak, úgy hogy a védők a lapostetőn is állván, három sorban felállitva védhették a várat, ilyen például: Schroffenstein vár (Tirol) [6].

Nemcsak várakban, hanem városokban és azok egyes házain is alkalmaztak védőfolyosókat, példájukat a strassburgi Fillértoronyban és Constancban a kereskedőházban látni (619. ábra) [7].

Az osztrák tartományokban lévő várakkal és városokkal kapcsolatban, nagyon gyakran emlittettnek a védőfolyosók; csak Diex, Grafenbach, Krakkó, Frisach, Laun és Marcheck városokat [8], s Burglitz, Dragembl [9] és a schweizi Habsburg-várakat említem. Utóbbit régi képek és a meglévő alapfalak nyomán Langl József rekonstruálta (620. ábra). Itt az első kaputornyon látni védőfolyosót, az egyik falon, a nagytornyokon, sőt a lakóházakon is [10].

Hazánk rombadőlt várainál védőfolyosót konstatálni csakis ott lehet, hol a falak még egész eredeti magasságban állanak, s azokon a gerendalyukak vagy egyéb nyomok láthatók, melyek a védőfolyosónak támaszul szolgálnak. De a mint előbb mondottam, voltak oly védőfolyosók is, melyeknek gerendái oszlopokon állottak, anélkül, hogy a falba lettek volna beillesztve; ily szerkezetű folyosót mai nap már konstatálni nem lehet. A még lakott várak pedig részint átalakíttattak, részint a folyosók már csak a fentartási költségek megkimélése végett is eltávolíttattak, és így ezeknél sem lehet konstatálni régi védőfolyosókat. Hogy hazánk váraiban is használtak ilyeneket, az kétséget nem szenved, mert Zólyom-Lipcsén, mint nekem az ottani árvaház igazgatója, Wagner Mihály úr mondta, csak vagy 25 év előtt szedték le a védőfolyosókat a vár körfalairól; továbbá a sólyomvári kapitány postulátumában is előfordul e kitétel: »az bástyák körül való állások 1675. szám«. Ezek az állások határozottan védőfolyosók synonim kifejezései [11]. A szászkézdi községi vár körfalán még ma is fennáll a védőfolyosó [12]. Bálványoson a cserfából készült védőfolyosó nyomait még látni. Szepesvár öregtornyának is volt fa-védőfolyosója.

Végre bemutatok néhány védőfolyosót és pedig: Nürnberg váráét a XII. századból, itt az összes falak és tornyok védőfolyosóval vannak ellátva (621. ábra); a nürnbergi Laufer-kapu melletti körfalat, mely két védőfolyosóval és lövőrésekkel bír (622. ábra). A diexi Szt.-Márton-falon hiányoznak a rovátkák, a védőfolyosó a falra és a fal mellé van állítva (623. ábra) [13]. Grafenbach (Tirol) erősített helységnek vékony körfalán a védőfolyosót a falra építették (624. ábra) [14]. Diakovár körfalán a rovátkák védőerkélyei és folyosói igen szépen egyesítve vannak, de a falra szerkesztett, tetőnélküli folyosó köz-

lekedésül szolgálván, az ellenség kődobásai ellen a védők biztosítva nem voltak [15]. Egyes szakértők azt állítják, hogy a fából szerkesztett folyosók béke idején szétszedve raktárakban voltak elhelyezve, és csak zavaros időkben, vagy ha a várúr támadást sejtett, lettek felállítva. E nézetnek ellentmond az a tény, hogy még jelenleg is fenmaradtak a folyosók némely helyen, továbbá a folyosók összeállítása és szétbontása nem volt oly egyszerű munka, hogy azt rövid idő alatt lehetett volna elvégezni; végre minden tilalom mellett is, nagyon gyakran történtek rajtcsapások; ily esetben a várúr egy nagyon fontos védelmi eszköztől meg volt fosztva, mit feltenni nem lehet. A hol a védőfolyosót leszedték és ideiglenesen a raktárba helyezték, ott az csak kivételesen történhetett.

Jegyzetek. 1. Viollet 55. l. — 2. Näher: Stadtbefestigung 28. l. — 3. Viollet 52., 54., 118., 119. l. — 4. Piper 519. l. — 5. Clemen 1894. 25. l. — 6. Piper 520. l. — 7. Essenwein 243. l. — 8. Lind 1885., 1886., 1890. értekezések. — 9. Schlechta III. k. 94. l., XI. k. 13. l. — 10. Langl 32. l. — 11. Történeti tár 1894. évf. 694. l. — 12. Dr. Arányi: Pulszky-album 137. l. — 13. Essenwein 82., 202., 204. l. — 14. Lind 1885. 241. l. — 15. Wiener Bauhütte IV/SII. 52.

Vészharang és kürt (Alarmglocke und Signalhorn). A várak öregtornyain, de főleg a legmagasabbikon, gyakran harang volt alkalmazva, melyet támadás idején az őr megkondított, hogy az őrség mielőbb értesüljön a veszedelemről. Oly várakban, hol harang nem volt, az őr kürttel hívta védelemre az őrséget [1]. E czélra néha, valószinüleg akkor, mikor a készülődésnek titokban kellett megtörténnie, hosszú csöveken át, azaz szókürtök segélyével hívták össze a harczosokat.

Ezeket azonban nemcsak riadóeszközül használták, hanem gyorsabb közlés czéljából is, pl. a vár alján fekvő gazdasági épületekben lakó egyéneknek és szolgáknak parancsot adtak vele.

Ilyenek voltak Hochenschwang (Stájerország) [2], Pečka (Csehország) [3] és Landeck (Szilézia) [4] várakban.

A hazai várakban ilynemű hangkürtöt nem találtam, de találtam Vöröskő és Küküllő várnak őrtornyán vészharangot.

Jegyzetek. 1. Merimé 46. l. — 2. Schlechta III. k. 159. l. — 3. Heber II. k. 8. l. — 4. Péter II. k. 161. l.

Vészjelző. Egyik kor a másiktól veszi át mindazt, a mit jónak és czélszerűnek tapasztal. Igy a középkori várak épen úgy közlekedtek jelek által egymással, mint a római castrumok.

Az Archaeologiai Értesítő 1885. évi folyamában általam írt értekezésben kimutattam, hogy egy éjen át könnyen értesíthették egymást a várak Trencséntől Csáktornyáig, minthogy Magyarország nyugati határvárai rendszeres lánczolatban vannak építve.

A jelzésnek különféle nemei voltak; a szerint, a mint az csak a várnépnek, tehát közelre, vagy a szomszéd várnak szólt; azután voltak olyan jelzők, melyeket az ellenség is észrevehetett, és olyanok, melyeket csak a várnép

értett meg. Jeleztek riadókürttel, vészharanggal, szócsővel, különféle szinű zászlócskákkal, sőt leeresztett, majd felállított póznákkal, illetőleg gerendákkal is. A görögtűz is átszármazott az ó-korból a jelzésre.

A görögtűz főleg éjnek idején igen használható jelzőeszköz volt, mivel különböző szinekkel különféle jelt lehetett vele adni. A közönséges tűz is használtatott. Nappal a tüzet nedves fával vagy gazzal táplálták, hogy minél nagyobb füstfelleg képződjék, mely messze észrevehető volt, éjjel pedig a lángot iparkodtak minél magasabbra lobogtatni [1].

A török uralom idejében hazánkban szokás volt, hogy a mint híre terjedt a török veszedelemnek, azonnal a közel levő udvarházakban, kastélyokban taraczklövésekkel, vagy a milyen legerősebb lövőszerük volt, vészlövések által jelt adtak s ez így faluról-falura, kastélyról-kastélyra terjedt. A Váczról kiinduló török portyázó csapatnak híre egy-két óra alatt a Kárpátokig terjedt.

Jegyzet. 1. Piper 63. l.

Világító-eszközök. A faggyú- és viaszgyertyát a középkor a rómaiaktól vette át, úgy hogy nemcsak a főurak, de a vagyonosabb polgárság is azzal világította ki szobáit; a kik azonban ily költséges világítóanyagot nem szerezhettek meg, azok a középkor elején szurkos fenyőfaforgácsot gyujtottak meg a szobákat kivilágitandó, mint az némely hegyes vidéken szegényebb sorsú parasztoknál még ma is szokásos. Az égő forgácsot falra erősítették és e világítás mellett téli időben a nők fontak, szőttek. Ezen legprimitívebb világítóanyag mellett még a mécs is szerepelt. Később a gyertyák használata általános lett. Ünnepélyek alkalmával fiatal lányok és fiúk kezükben tartották a gyertyákat a vendégek előtt [1]. Gyertyatartókat fából készítettek. Ezek legrégibb csinos példányait Württembergben, Oberflacht község sírtelepén találták. Hogy hazánkban is használtak fagyertyatartókat, bizonyos; sőt magam találtam Poruba községben igen szép esztergályozott és szinezett gyertyatartót a XVI. századból.

A románkorban a templomokat nagy csillárokkal világították ki, de csakhamar a lovagtermek kivilágítására is használtak ilyeneket. Ezeket vasból, rézből vagy bronzból készítették és lánczokon a mennyezetre akasztották (628. ábra). A csúcsíves kortól kezdve a renaissance kor végeig, különféle szép szerkezetű vascsillárok mellett (629. ábra) nagyon elterjedtek olyanok is, melynek főteste fából faragott ember vagy állat, de leggyakrabban női alak. Ehhez szarvas- vagy dámvadagancsot, kőszáli bak- vagy nagyobb szarvat illesztettek, erre az egyes vasgyertyatartók vannak erősítve (Lusterwaibl; 630. ábra).

Az asztalokon gyertyatartókat használtak. Ezek többnyire bronzból készültek az uralkodó stil szellemében. Nagyságukra és diszítésükre nézve is különböztek. Vannak 20 cm magasságtól egész 60 cm magasságig. Kiki a maga ízlése és vagyona szerint rendezte be lakását. A románkori gyertyatartóknak gyakran igen csinos, művésziesen készült alakjuk van; de az ezüst vagy arany ritka. A csúcsíves kortól kezdve a renaissance végéig azonban

gyakran fordulnak elő drágakövekkel kirakott és zománczos, gyönyörű, előkelő ötvösművészek által készült gyertyatartók, különösen a templomokban. Nemkülönben gyakran látni a múzeumokban szép és nagy ügyességgel vasból készült gyertyatartókat; ezeket színezni is szokták. A 631. ábra román, 632. ábra csúcsíves és 633. ábra renaissance korból való gyertyatartót ábrázol. Utóbbiról megjegyzem, hogy ennek alakja török befolyás folytán terjedt el Európaszerte. Hálószobák, folyosók függő lámpásokkal voltak kivilágítva; lámpákat használtak a várban járó-kelők is, mert a fáklya vagy szurkos fenyőfa a várra nézve veszedelmes lehetett volna. A szobákban alkalmazott függőlámpásokban nem ritkán »balzsamot«, mint a német költők mondják, azaz szagos olajat, rendesen pedig len- és mákolajat használtak. A lámpások oldalai vékony szarulemezzel voltak ellátva. A 634. ábrán látni egy ily csinos, a XV. századból származó lámpást, mely állítólag Miksa király halálozási szobájában, Welsben volt használatban. A XV. századtól kezdve a cselédség hengeralakú, vaslemezből készült, számos kis lyukkal ellátott lámpásokat használt (635. ábra). Említ ugyan az irodalom faligyertyatartókat is, de úgy látszik, hogy ezeket ritkán alkalmazták a középkorban. Muzeumokban is gyéren találtatnak (636. ábra) [2].

Jegyzetek. 1. Weinhold II. k. 98. l. — 2. Cori 102. l., Raumer 188. l., Schultz I. k. 74. l.

Vívópálya. Ha valamely várban nagyobb, falakkal bekerített udvar van, azt vívópályának szokták mondani.

Nehéz azonban bebizonyítani ez állítás helyességét; mind a mellett ismeretes dolog, hogy béke idején is gyakorolták magukat az apródok és a várőrség a kopjahajításban, íjjlövésben és egyéb hadieszközök helyes kezelésében.

Ezen gyakorlatokat a hölgyek, gyermekek, néha a szolgaszemélyzet is a körfal gyilokjárójáról, vagy valamely helyiségnek arra nyíló ablakából nézte. Hiszen a várélet oly kevés mulattatót és látványosságot nyujtott!

Hogy azonban a valódi tornák itt tartattak-e? — azt igen ritkán lehet megállapitani.

Némely várban egyik vagy másik udvarnak széles falai, melyeken esetleg ülőhelyeket is lehet alkalmazni, arra vallanak ugyan, hogy az udvarban valami nézni való szokott előfordulni, de ezen erős falak gyilokjárók, azaz védelmi eszközök voltak.

A várak közül alapos joggal csak az alsó-ausztriai Rosenburg váráról lehet állítani, hogy az egyik 100 m hosszú és 50 m szélességű szép síma talajú udvar ily czélnak szolgált, mert annak körülfoglaló falai loggiákkal vannak ellátva, hol a nézők csakugyan kényelemmel élvezhették az őket érdeklő torna folyamának minden mozzanatát. *A* a kert, *B* a vívópálya. A többi helyiség képezi a palotát, várudvart, sikátorokat stb. (637. ábra) [1].

Mind a mellett fel akarok sorolni több olyan, a várirodalomban említett várat, melyekben legalább állítólag és némi valószínűséggel vívópályák voltak. Ilyen volt Csehország Riesenberg nevű várában, hol a vívópályának nevezett

területnek 20 ölnyi hosszúsága csakugyan lehetővé tette a torna megtartását [2].

A híres Weinsberg várának tornahelye a vár alatt van, mely körülmény már maga a lehetőséget igazolja, mert a vár alatt annyi helyet tűzhettek ki, a mennyire szükségük volt [3].

Merkenstein (Ausztria) várban is az úgynevezett vívópálya a vár alatt van [4], hasonlóképen Sebenstein várnál [5]. Persenburg várban a beludvar körüli karzatos körfal az udvarnak torna- vagy legalább látványosabb hadigyakorlatok és lovaglások megtartására való felhasználására vall. Ez utóbbi két vár szintén Ausztriában fekszik [6]. Már kevésbbé valószinű, hogy Rapottenstein (Ausztria) várban az úgynevezett »tornatér« e czélra szolgált volna, mert annak anonym leirója azt mondja: In schwindelnder Höhe ist das Vorwerk »Turnierplatz« genannt [7]. Schalaburg (Ausztria) várban a mostani kert volt állítólag a vívópálya [8].

Hazánk váraiban nem találtam oly helyet, melyet határozottan tornahelyiségnek mernék állitani. Még Trencsén vára is, melyet hazánk egyik legnagyobbszerű — habár, fájdalom, igen düledező állapotban lévő — mintaszerű várai közé számithatunk, nélkülöz olyan udvart vagy tért, melyet némi alapos joggal vívópályának nevezhetnénk. Van ugyan a várban egy nagy udvar, melyet sokan tornatérnek neveznek, de lehetetlen, hogy arra szolgált volna, nemcsak azért, mert a talaja nagyon sziklás, de főképen azért, mert erősen lejtős, úgy hogy a fövenynyel való egyengetése lehetetlen, de nincs is annak semmi nyoma. Ilyen Szepesvárban az előudvar; elég nagy volna ugyan, de lejtős. Róbert Károly és Nagy Lajos idejében gyakran tartottak tornajátékokat. Váraink, főleg azok, melyek az éjszaknyugati védőrendszerhez tartoznak, azon időben már fennálltak, s így, ha ezekben tartottak is tornát, a vár alatti sík mezőn tűzték ki az erre alkalmas helyet, sátrak és ideiglenes ülő- és nézőhelyek alkalmazásával. Hogy Arany János »Toldy szerelme« czímű hőskölteményében a szép Piroskáért Kesziben tartott tornát a váron kivül, sátrak és nézőhelyek közötti téren tartatja, Arany Jánoshoz méltó tanulmányról kezeskedik. Visegrád hajdani fényének leírásánál maga Arany János tesz ugyan említést tornáról; de sem ő, sem Oláh Miklós, kire hivatkozik, nem mondja, hogy a tornákat hol szokták tartani [9]. Ha mégis tartottak itt tornákat, bizonyára azon sík tér volt vívópályának átalakitva, hol később Mátyás király más éghajlatból való állatait, köztük párduczokat tartott, és valóban Viktorin József, ki a vár restauráczióján buzgólkodott, ezen helyet nevezi torna- és lófuttató térnek [10].

Különben a torna, lófuttatás és egyéb lovagias játékok több napon át tartván, többnyire városok közelében folytak le, már azért is, hogy az összecsődülő lovagokat és néző népet könnyebben lehessen elszállásolni és élelmiszerekkel ellátni [11]. Mint Kandra Kabos mondja, Diósgyőr vár mellett volt vivópálya [12].

Jegyzetek. 1. Rozner 53. füzet, 624. l. — 2. Heber IV. k. 147. 3. Jäger 48. l. — 4. Schlechta I. k. 163. l. — 5. Feil 160. l. — 6. Sc

I. k. 185. l. — 7. Taschenbuch IV. k. 147. l. — 8. Schlechta IX. k. 147. l. — 9. Arany: Toldy szerelme 21., 24. l. — 10. Viktorin 33. l. — 11. Kleinpaul I. k. 305. l. — 12. Kandra Kabos, Arch. Közlemények 1896. 116. l.

Vívótorony (l. Ostrom és védelem).

Víztartó. A kutakról szóló fejezetben már megemlékeztem a víztartókról. Ezek oly várakban, hol kutat ásni vagy helyi, vagy technikni akadályok miatt lehetetlen volt, a vízszükséglet fontosságát tekintetbe véve, a vár egyik főkellékét képezték. Azért a víztartót mindig a palátium udvarába vagy legalább ahhoz közel, a vár legjobban megvédhető pontján helyezték el. A hol csak lehetett, az élő sziklába vájták, mint Sztrecsénben, Borostyánkőn, Lietaván [1]; a hol lehetetlen volt, ott gondosan faragott és pontosan összeillesztett, minél keményebb kőkoczkákkal rakták ki; így Trencsénben, Szalonakon, Boldogkőn, Lékán, Szalánczon [2]. Az összes várépület tetőzetéről befolyó esővizet csöveken a víztartóba vezették. A víztartó fenekére vagy egy lábnyi magasságra kavicsokat raktak, hogy a víz tisztuljon és ihatóvá váljék. Időrőlidőre a kavicsokat kiszedték s a víztartót alaposan kitakarították. A már felemlített hazai várakon kívül külföldön is sok van, a hol hiányzik a kút s a várlakók csupán a víztartóra voltak utalva. Igy Hohenstein (Bajorország), Stolpen (Poroszország)l Montpreis (Stájerország) [3], Güssenburg (Bajorország), Sebenstein (Ausztria), Wartburg (Weimar), Beitten váraknál [4]. Ramberg (Rajnán) várnak sziklába vájt viztartójához földalatti folyosó vezet [5].

Ezenkívül még sok oly viztartó van, mely a földalatti vízvezeték segítségével valamely közelfekvő forrásból nyerte a vizet. Igy Vág-Beszterczén. A vöröskői és pozsonyi várnak jelenleg is megvan a földalatti vízvezetéke [6]. Hogy az ily viztartó jobban pótolta a kutat, mint az esővíz által táplált, az természetes.

Alig van kútnélküli vár, melynek egy vagy több víztartója ne lenne; mégis, hol máskülönben forrásvízhez juthattak, vizét csak kivételes esetben használták. Számos okirat tanuskodik arról, hogy a közel fekvő helységgel vagy várossal szerződést kötött a várúr a forrás- vagy kútviznek a várba való szállítása végett. Igy Biedenkopf (Hessen) elöljárója egy 1462. évben kötött szerződés alapján köteles volt külön cselédet tartani, a ki a hasonnevű várba a vizet felvitte. Steinsberg (Baden) és Melnau (Kassel) várakat pedig a közel fekvő malom birtokosa volt köteles vízzel ellátni [7].

Itt-ott, a hol a víztartók valamelyik előudvarban vannak, a beludvarból földalatti tárnákon (utakon, Stollen) lehetett hozzájuk férni, valamint a kutakhoz is. Dillenberg várban (Nassau) 1559-ben négy kút és két víztartó volt [8].

A víztartók alakra és nagyságra nézve különfélék. Vannak négyszögüek, mint Lékán, de többnyire köralakúak; átmérőjük és mélységük 3—5 méter között váltakozik. Szepesvárban a víztartó átmérője 10 méter, a közepén 1·50 méter átmérőjű oszlop áll, a mi arra mutat, hogy be volt boltozva (666. ábra). Boldogkővárban a 36 négyszögméter területű víztartó a palotában sziklába

van vájva. Szalánczon a 8 méter átmérőjű víztartó faragott kőből épült; fölötte tölcsér alakú tető van, hogy az esővíz a víztartóba csurogjon (638. f.) [9].

Jegyzetek. 1. Saját felvételem. — 2. Saját felvételem. — 3. Wanderungen in Sachsen II. k. 170., 174. l. és Steiermark 34. l. — 4. Feil 43. l. — 5. Weininger 560, l. — 6. Saját felvételem. — 7. Piper 530. l. — 8. Ugyanott 536. l. — 9. Saját felvételem.

Vízvezeték. A kutak és víztartók mellett még vízvezetéket is lehet a várakban találni. Ezek majd földalattiak, majd földfölöttiek. Néhol csakis a várárok táplálására szolgáltak, mint pl. Bozókon; néhol pedig a víztartók megtöltésére. Hazánkban az általam ismert várak közül Bozókon kívül még Vág-Beszterczén és Vöröskőn van vízvezeték.

A külföldi várakban is találni vízvezetéket, pl. Hardegsen (Braunschweig) várában [1], nemkülönben a Neckar völgyben fekvő Mittelburg várban [2]. A németországi Harz várai között Wernigerode érdemel e tekintetben említést, a hol több mértföldnyi távolságból vezették a vizet földalatti csöveken át a várba [3]. Klingenberg várnak (Csehországban) nevezetes kútja van, melynek ásatása a szóhagyomány szerint többe került, mint az összes többi várépület [4]; a várárok megtöltésére azonban a félórányi távolságban egy magas hegyoldalon lévő bükkös forrásvizét használták, melyet csöves vízvezeték vitt a várba és mely közvetlen a kaputorony alatt ömlött az árokba.

Falkenstein (Ausztria) vár öregtornyának aljába is a vizet csövekkel vezették [5].

A földalatti vízvezetékek későbbiek, mint pl. Herrenzimmern várában a Neckár mellett [6].

Jegyzetek. 1. Gottschalk II. k. 156. l. — 2. Ugyanott III. k. 284. l. — 3. Blumenhagen: Wanderungen durch den Harz I. k. 59. l. — 4. Heber II. k. 7. l. — 5. Cori 226. l. — 6. Piper 536. l.

Záróvas (vaskapocs). A turistának egyik vagy másik rombadőlt falmaradékban feltünhetnek a már most napvilágon lévő záróvasak; ezek annak bizonyítékai, hogy a fal legfölebb a XV. századból való, ha a fal téglából épült, még későbbi, mert a korábbi várak nagyobbrészt csak tört kőből épültek és ezeken a vaszárakat nem alkalmazták. Elég vastagok voltak a falak, azért nem volt szükséges záróvas.

Zenélőszerek. Alig fejlődik az emberi értelmiség bizonyos fokig, máris megindul belső impulzusa az érzéki szép iránt. Nemcsak a szem lesz követelő, de a fül is. A hang változatossága főleg a kedélyre és pedig vagy megnyugtatólag, vagy izgatólag hat.

A vad népek éktelen lármával izgatják fel magukat a harczra, de béke idejében és ünnepélyek alkalmával már hangszerhez nyulnak s bárminő kezdetleges legyen is az, megörvendezteti a nyers kedélyt. Az egyház is számolt a zene hatásával és bevitte (vagyis inkább átvette) a zenét a keresztény istentiszteletbe. Az orgona ünnepélyes hangja csak úgy csalja ki az ember

kebeléből az áhitat kifejezését. A templomokat tehát orgonákkal látták el; de csakhamar az orgona síp- és fúvószerkezetét különféle mulattató automatikus (önműködő) zenélőszerekre használták fel. A franczia és német középkori irók a Niebelungen és Alexander énekben többször tesznek ilyenekről említést [1].

Minthogy a költők leírásának nem mindig lehet hitelt adni, nem bizonyos, hogy valóban léteztek-e ily nagyszerű zenélőszerek; de mégis kell, hogy leirásukhoz legalább hasonló, talán kevésbbé ékes és egyszerűbb zenélőszerek szolgáltatták a mintát. Feil ilyen zenélőművet így ír le: »Jön egy bohócz, forgatva fejét, a trombitás kintorna hangja megszólal, majd dobszó mellett folytatja csodálatos mozdulatait« [2].

Sebenstein várban »Vergina« volt [3]. Utóbbi hangszert hazánk írói is sokszor említik és igen valószínű, hogy nálunk is el volt terjedve, s hogy a várban lakó úrhölgyek a vergina verésében éppen úgy buzgólkodtak, mint a milyen szorgalommal kultiválják mai hölgyeink a zongorát, mely tulajdonképen csak a verginának tökéletesebb testvére.

Hogy a várakban a zenét kedvelték, azt bizonyítja a középkori kóborszinészek és énekesek sokasága, kik még czéhet is alkottak. Ezek sehol sem részesültek szivesebb fogadtatásban, mint a várakban mindaddig, míg reájuk nem bizonyult, hogy a vendégszeretők jóságával visszaéltek s nem ritkán kémül is szolgáltak. Ismeretes dolog, hogy Klingsor troubadurt az erdélyi udvarból hívták Wartburgba, hogy a versenyénekesek felett ítéljen (Sängerkrieg auf Wartburg).

Jegyzetek. 1. Schultz I. k. 92. l. és II. k. 521. l. — 2. Feil I. k. 55. l. — 3. Feil II. k. 175. l.

MAGYARORSZÁG VÁRAINAK JEGYZÉKE.

Jelmagyarázat: l. = lakott, rl. = részben lakott, r. = rom, e. = elpusztult, (B.) = bejegyzés az eredeti kéziratba, Cs. = Csánky által említett középkori várak, *p. = pogányvár, praehist. földvár, *c. = római castrum castellum, propugnaculum.*

Abaúj vármegye.

Abaújvár r., Bodókő (Boldogkő) r., *Bűd p., Doblončza l., *Felső-Dobsza p., Füzér r., Göncz (Omode vára) r., Jászóvár l., Kőszál r., Cs.-Mizslye e., Nagy-Ida r., Regécz r., Rozgony r., Szádvár r., Szalánczvár r., Szepsi (Moldova) r., Tornavár r.

l. 2, rl. —, r. 12, e. 1, *p. 2 = 17.

Alsó-Fehér vármegye.

Alvincz (Vincz) rl., *Alvincz c., Alsó-Gala l., Balázsfalva e., Benedek r., Diód e., Gyula-Fehérvár l., *Gyulafehérvár c., *Istvánháza p., *Kapudi Magura p., Kecskekő e., Krakkó rl., Magyar-Igen rl., Maros-Sz.-Király e., Maros-Újvár e., *Maros-Újvár c., Monord e., Nagy-Enyed l., *Nagy-Enyed c., Sárd rl., Szent-Mihályköve r., Vingárd r., Vizakna e., Zebernyik (Borberek) r., *p.

l. 3, rl. 4, r. 4, e. 7, *p. 2 (3), *c. 4 = 24.

Arad vármegye.

Arad (Ó-) l., Bodorlak e., Boros-Jenő r., Csalavára e., Dézna (Ó-) r., Egres (Agris) r., Földvár e., Cs.-Kaproncza e., Kerek e., Kladova e., Kövi e., *Kurtics és Szent Anna között p., Cs.-Lippa e., *Magyar-Pécska p., Orod-Glogovácz r., Pankota e., Sólymos r., Cs.-Szádia e., Székudvar e., Cs.-Sződi e.,

* E jegyzékben a néh. szerző csak a középkori várak lajstromát akarta adni, de sok olyan elpusztultnak jelzett várat vett föl, melyek részint praehistoricus pogányvárak vagy földvárak, részint pedig római castrumok. Mivel pedig úgy tapasztaltam, hogy több esetben csak a későbbi tüzetesebb vizsgálatok fogják eldönteni, milyen eredetűnek tekinthető az elpusztult vár: kiegészítettem a lajstromot a pogányvárak és castrumok sorozatával is. Az eredeti lajstromtól való eltérést, valamint a (B)-vel jelölt későbbi bejegyzéseket és pótlásokat, melyeket a néh. szerző már az összegezésnél figyelmen kívül hagyott, *-gal jelöltem meg. Az eredeti lajstrom sorrendjétől, melyben nem találtam semmi különösebb rendszert, annyiban szintén eltértem, hogy az egyes megyék várait *abc* rendbe szedtem. NG.

Taucz (Feltót) e., Tót-Váradja e., Töviskvár r., Cs.-Váradia e., Váras-Keszi e., Világos r., Cs.-Zádorlaka e., Zaránd e.

l. 1, rl. —, r. 7, e. 19, *p. 2 = 29.

Árva vármegye.

Árvavár rl., Felső-Kubin e. *p., *Nyizsnya p.

l. —, rl. 1, r. —, e. 1, *p. 2. (1) = 3.

Bács-Bodrog vármegye.

*Apatin p., Bács r., Bács-Földvár (e.) *p., Bartán r., Báth-Monostor e., Békavár r., *Bezdán p., *Bresztovácz p., Büki e., Czabol (Czobor-Szt.-Mihály) e., *Csurog p., Daut e., *Déronya p., *Doroszló-Szonta p., Futak e., *Gombos(Bogojevo) p., Járek p., *Kilvavár Begecs és Új-Futak közt c., *Kollát p., *Madaras p., *Martonos p., *Mélykut p., *Obrovácz p., *Ó-Kanizsa p., Ó-Palánka e. *p., *Ó-Sztapár p., *Ó-Verbász (Csarnoksáncz) p., *Paraga p., *Plávna és Bukin közt Morgácsi erdőben p., *Priglevicza-Szent Iván p., Szabadka e., Szelénd e., Szembécs e., *Tersanik pusztai Demir kapu Bács mellett p., Titel e. *Újvidék c., Váralja e., Vásáros-Várad e., *Vaskút p., *Vekerlefalva p., Zenta c., *Zombor p., *Zsablya p.

l. —, rl. —, r. 3, e. 13 (14), *p. 25 (26), *c. 2 = 43.

Baranya vármegye.*

Bán e. *c., Baranyavár r., *Batina c., Bélavár r., Béllye r., Bodolya e., Bozsok e., Csabavár e., Daruvár r., *Duna-Szekcső c., Duna-Szekcső e., (*Várhegy p.), Cs.-Eszék e., Földvár e., Garé e., Harsányvár r. (Cs.-Szár-Somlyó r.), Kantóvár r., Kéménd r., Kisasszonyfa e., Kosvár e., Kosszavár e., *Kőszeg (Battina) e, *Kővágó-Szöllős p., Cs.-Krassó e., Cs.-Krassó-Szent-Miklós e., Lapsi vár e., Laskó e., Leányvár (*Pécs mellett) e. *p., Márévára r., Matucsina r., *Mohács c., Nádas r., Nekcse e., Pécs vára e., Pécsvárad r., Cs.-Podgorács e., Rácz-Mecske e., Siklós (Cs.-Soklós) l., Szászvár (Cs.-Szász) r., Szeglak e., Szent Lőrincz e., Szent-Márton e., Cs.-Sziget e. *c., Cs.-Szombathely e., Valpó l., Cs.-Vasvár e., Viszló e., Zengő vár r.

l. 2, rl. —, r. 13, e. 27 (28), *p. 2 (3), *c. 3 (4) = 47.

Bars vármegye.**

Bars (Ó-) r., Berzencze e., *Brogyán (B.), *Fenyő-Kosztolány? (B.), *Garam-Szöllős p., Geletnek r., Hrussó r., *Kis-Tapolcsány? (B.), Körmöcz rl., Léva rl., *Nagy-Kosztolány-Csernihrad (B.) r., *Nagy-Ugrócz? (B.), *Nyitra-

* E lajstromba nehány olyan drávántúli vár is be van foglalva, melyek Szlavóniában feküsznek (pl. Eszék, Nekcse, Podgorács, Valpó), a középkorban azonban Baranya megyéhez tartoztak. A battinai Kőszeg várat Karácsonyi J. említi. (A magyar nemz. II. 157.) Kihagytam a lajstromból az elpusztultnak jelzett középkori Soklóst, mely nem más, mint Siklós, úgyszintén a szár-somlyói vár sem egyéb, mint a Nagy-Harsány fölött emelkedő szár-somlyói hegyen épült vár. (L. Teleki J. Hunyadiak kora. VI. 1. 106. l.) NG.

** Az eredeti jegyzék szerint volt 9 vár (rl. 2, r. 6, e. 1.) A Sz. O. A. és Th. K. urak által pótlólag beírt várak (B.)-vel vannak megjelölve. NG.

szegh (B.), *Oszlány (B.) e., Revistye r., Saskő r., Simony (B.), *Szent-Benedek (B.) l., Verebély r. *p., *Zsarnócza (B.).

l. 1, rl. 2, r. 7, e. 9, (*? 7), *p. 1 (2) = 20.

Békés vármegye.

Békés e., *Csaba p., *Csudaballa p., Gerla e., Gyula r., Cs.-Megyer e., Cs.-Nadány e., Szarvas e.

l. —, rl. —, r. 1, e. 5, *p. 2 = 8.

Bereg vármegye.*

*Ábránka p., *Árdánháza p., Bogoszláv e., Borsova e. (B.), Gelényes e., Ilosva e. *p., Kovászó r., Mező-Vári e., Munkács l., *Munkács-Kishegy p., Nagy-Bereg e., Namény r., Óvár e. (*Szelesztó m. p.), Szent-Miklós l., Cs.-Szolyva-Szent-Miklós e., Vámos-Atya r.

l. 2, rl. —, r. 3, e. 8, p. 3 (4) = 16.

Beszterce-Naszód vármegye.

Hunyadi János vára e., *Jaád p., *Szász-Szent-György e., *Várhely c.

l. —, rl. —, r. —, e. 2, *p. 1, *c. 1 = 4.

Bihar vármegye.**

Adorján r., Aka-Földvár e., Cs.-Bályok e., Bélavár r., Cs.-Belényes e., Bihari földvár r., *Ders-Palota (Ó-Palota) e., Diószeg e., Fekete-Bátor e., Feketetó, Prilogvár p., Keresszegh r., Nagy-Bajom e., Nagy-Kereki l., *Nagy-Rév p., Nagy-Várad l., Papmező r., *Pesterei Csetatye p., Cs.-Pocsaj e., *Puszta-Újlaki, Pogány- vagy Vasvár p., Sarkad e. *p., Sólyom r., Sólyomkő r. *p., Szalonta (Nagy-) r., Székelyhid e., Szent-Jobb (Cs.-Szent-Jog) e., Cs.-Sztár e., Tasádfő e., *Telegd p., *Tóttelek mellett p., *Tündérvár a Kőrös m. p., *Vár-Sonkolyos p., Zsáka r.

l. 2, rl. —, r. 9, e. 12, *p. 8 (10) = 31.

Borsod vármegye.***

*Balajt (Várcza) p., Bárcza e., Borsod e., Cserép vár l., Csorbakő e., Dédes r., Diós-Győr r., Éleskő (Szilvás határában) e., *Felső-Vadászi Várdomb p., Földvár e., Gerenna vára (Szilvás határában) e., Halomvár (Mocsolyás puszta határában) e., Harsány e., Hársasvár e., *Igricz p., *Kács (Ursuur vára. An. 32 = Latorvár e., = *Sály p.), Kecskevár e., *Kis-Győr p., Leányvár e.,

* (B) = pótlólag beírva.

** Az eredeti jegyzék szerint volt 25 vár (2 l., 9 r., e. 14). Ebből Debreczen e. Hajdu megyében fekszik, Szent-Jobb e. pedig azonos a Csánky után fölvett Szent-Joggal e. Ders-Palotát említi Karácsonyi J. (A magyar nemz. II. 14, 220, 225, 227. l.) NG.

*** Karácsonyi J. szerint (Magy. Nemz. II. 420.) Örös úr vára (Ursuur) a mai Sályi fölött, a Lator patak fejénél eső hegyen volt, így nyilván azonos az eredeti lajstromban fölvett Latorvárral és a Rómer Fl. által (Mouv Arch. 99.) említett sályi pogányvárral. NG.

Odor e., Ónod e., *Sajó-Ecseg p., Sajó-Galgócz e., Sajó-Ivánka e., Sajó-Kazincz (e.) *p., Sajó-Németi e., Sajó-Vadna e., Sajó-Vámos e., *Sápi Várcza p., Szendrő e., Szihalmi Földvár e. *p., *Tetemvár (Bábony közelében) e., Tiboldvár e., Upponyi Földvár e., Velezd e.

l. 1, rl. —, r. 2, e. 25, *p. 7 = 35.

Brassó vármegye.*

*Apácza r., *Botfalva (templomvár) r., *Brassó (fellegvár) l., Brassó (Gespreng) e., *Czenk (Brassó) e., Eulenburg, (*Erdenburg vagy *Orlenburg, Rozsnyó és Keresztényfalva közt) p., *Feketehalom (templomvár) l., Feketehalom (*Schwarzburg) e., Földvár (Marienburg) r., *Hosszúfalu p., Höltövény (templomvár) *l., *Keresztényfalva (templomvár) l., Krizba = *Höltövényi vár (Heldenburg) r., *Magyarós (templomvár) l., *Prázsmár (templomvár) l., *Pürkerecz (templomvár) r., Rozsnyó rl., *Szász-Hermány (templomvár) l., *Szent-Péter (templomvár) l., *Tatárvár (Taterburg, Szt.-Péteri Lempesch) p., *Veresmart (templomvár) l., *Volkány (templomvár) r., *Volkány (Erdenburg) c.

l. (és templomvár) 9, rl. 1, r. 6, e. 3, *p. 3, *c. 1 = 23.

Csanád vármegye.

Cs.-Hegyes e., Cs.-Kerekegyház e., Nagy-Lak e., Cs.-Szárazfalva e.

l. —, rl. —, r. —, e. 4 = 4.

Csik vármegye.**

*Bálványos r., *Czeczevár (Kászonvölgy) r., *Csik-Csicsó r., *Csik-Szent-Domokos p., *Csik-Karczfalva l., *Csik-Kozmás (Nyergestető) p., *Csik-Rákos (Bogáth) p., *Csik-Somlyó (a nagy Somlyó) r., *Csik-Somlyó (Sóvár) p., *Csik-Szent-György (Óriástető) p., Csik-Szereda (Mikó-Újvár) l., *Csomortány (Várdomb) p., *Gyergyó-Csomafalva (Várhegy) e., *Gyergyó-Szent-Miklós (Hiripné vagy Both vára) r., *Kászon-Feltiz (Kővár) e., *Kászon-Impér (Bak-Májvár) e, *Lázárfalva (Nagy-Haramtető) e., *Pogányvár (Hargita) r., *Szetye vára (Kászon-Impér és K.-Újfalu közt) p., Tusnád (Sólyomkővár) r., *Zsögöd (Várhegy) r., *Zsögöd (Kis-Vártető) l.

l. 3, rl. —, *r. 8, *e. 4, *p. 7 = 22.

Csongrád vármegye.

Csongrád r., *Donát p., *Felgyő mellett p., Földvár r., Sövényvár r., Szabadka r., Szeged vár r., Szegvár r. *p., *Szentes Várhát p., *Tiszaszőllős (H.-M.-Vásárhely határában—Nagy tatársáncz) p.

l. —, rl. —, r. 6, e. —, *p. 4 (5) = 10.

* V. ö. Orbán B. A Székelyföld leírása. Budapest, 1873. VI. k. Az eredeti lajstrom Brassó megyébe is fölvette a fogarasmegyei Törcsvárat, Höltövénynél pedig egy elpusztult várat említ, a mi azonban nem más, mint a Krizbai vár (l. Orbán B. id. m. 416., 420—424. l.) NG.

** Az eredeti lajstrom csupán Csik-Szeredát említi. A többire l. Orbán B. A Székelyföld leírása. Pest, 1869. II. k. NG.

Esztergom vármegye.*

*Bajót e., *Bény p., Csurgó e., Esztergom r., *Esztergom-Szentgyörgy c., *Esztergom-Viziváros c., *Kéménd p., *Lábatlan e., Leányvár-Pilis e., Nyerges-Újfalu (Csenkevár) e. *c., Párkány e., Pilis-Maróth e. *c., *Sárisáp p., Szölgyén e„ Tokod (Leányvár) e. *c.

l. —, rl. —, r. 1, e. 6 (9), *p. 3, *c. 5 = 15.

Fejér vármegye.**

*Adony (Bolondvár) p. c., *Baracs p. c., *Báránd (Bolondvár) p., *Batta c., *Bicske (Szemillik barlang), *Bodmér e., Csákvár e. *c., Csikvár r., Csókakő r., Csoóri Palota e., Cs.-Diód (Ebvár vagy Kutyavár, Érd és Diós-Órás közt) r., *Duna-Pentele (Asztal és Koziderpadlás) p. c., *Ercsi (Bolondvár) p., Érd (Hamzsabég) e., Föveny e., Gerencsér (Cserépvár) r., *Gőböljárás (Bolondvár) p., *Kajászó-Szt.-Péter p.,*Kereki (Kerek-Szt.-Tamás) r., Kuti e., Pákozd e.,*Sár-Bogárd (Bolondvár vagy Ballavár) p., Cs.-Székes-Fejérvár e. *c., *Vál p., *Vasztilvár r.

l. —, rl. —, r. 6, e. 8, *p. 8, *c. 4 (6) = 26.

Fiume kerülete.

Porto Ré l., Tersatto r,

l. 1, rl. —, r. 1, e. —, = 2.

Fogaras vármegye.

Fogaras l., *Földvár (Aranyvár) c., Törcsvár rl.

l. 1, rl. 1, r. —, e. —, *c. 1 = 3.

Gömör vármegye.***

Ajnácskő r., Alsó-Sajó e., Balogvár l., Cs.-Berzéte r., Csetnek l., Csobánkő e., Derencsény (Derenk) e., Jolsva e., Cs.-Kapla e., Krasznahorka l.,

* Bajót várát említi Karácsonyi J. (Magyar nemz. I. 328., 329., 332.). A nyerges-ujfalusi, pilis-maróthi és tokodi elpusztultnak jelzett várak római castrumok voltak. NG.

** Az eredeti lajstrom 12 várat (3 rom, 9 elpusztult) sorolt fel, ideszámítva Csánky után a pestmegyei Kalocsát is, mely a középkorban Fejérmegyéhez tartozott. E nélkül 8 elpusztult vár marad, de le kell vonni e számból még Gerencsért is, melynek még ma is jelentekeny romjai vannak, ellenben ide számítandó Bodmér (L. Zách J. Fehérmegye. I. k. 1. f. 75. l.). Az Érd és Diós (vagy Órás) közt fekvő Kutyavár nyilván a Csánky után pestmegyeinek fölvett diódi középkori várkastély, melyet a lajstrom elpusztultnak mond; megjegyzem, hogy Károly J. szerint (Fejérvárm. tört. IV. 26.) ez a diódi vagy gyódi kastély tulajdonkép a Duna melletti Göd pusztán lett volna, de itt tudomásom szerint semmi nyoma sincs. A kereki őrtornyot és Vasztilvárat Nácz J. említi (Arch. Közl. 1899. XXII. 119. s köv. ll.), az előbbiről szól Károly J. is (Fejér várm. f. IV. 299.), az utóbbiról Zách J. (Fehérmegye. Székesfehérvár 1863. I. k. 1. füz. 86 L. még 69., 75., 78., 94., 100.) A kajászó-szent-péteri földsánczokkal, árkokkal körített őskori tanyát Hattyuffy D. említi. (Fejér vármegye történelmi vázlata. Sz.-Fejérvár, 1894. 6.) NG.

*** Az eredeti lajstrom 28 várat (l. 5, rl. 1, e. 22) sorol fel, de ezek közül Derencs e., Cs.-Derenk e. és Cs.-Derencsény e. ugyanaz, valamint Serke e. és Cs.-Serke e., Várgede c.,

Murány rl., *Orlay-Törék (B.) e., Osgyán l., Pelsőcz e., Putnok l., Rahó e., Cs.-Rákos vagy Kövivára e., Rimaszécs e., Rozsnyó e., *Sajó e., Sajó-Gömör e., Serke e., *Sőreg p., Szirk e., Szkálnok e., Tiszolcz e., *Tornallyai Csonkatorony (B.) e., Vár-Gede (Cs.-Gede) e.

l. 5, rl. 1, r. 2, e. 17, *p. 1 = 26.

Győr vármegye.*

Béla e., Cs: Bercs e, Dörög e., Cs: Gönyő e., Győr e., Hédervár l., Lesvár e., *Nyúl (Petkevár) p., Pannonhalma (Szent-Márton) l., Pórvár e.

l. 2, rl. —, r. —, e. 7, *p. 1 = 10.

Hajdu vármegye.**

Debreczen e.

l. —, rl. —, r. —, e. 1 = 1.

Háromszék vármegye.***

*Alcsernáton (templomvár) l., *Aldoboly (Básvára) e., *Almás vagy Álmosvára (Vármező) r., *Al-Torja (templomvár) r., *Árkos (templomvár) l., *Árkos (Várhegy) p., Bálványos vár r., *Bereczk Veneturnévára c., *Bereczk Leányvár e., *Bikfalva Csigavár e., *Bodok (Kincsásvár, Hinczavár) p., Bodola r., *Bodos (Kelemen vára) e., *Bodza r., *Borosnyói Várbércz p., Bölön (templomvár) r., *Bölön Várhegy e., *Bükszád Vápavár r., *Csomortány (Várhegy) p., Csonka vár (= *Csernátoni Csonkatorony = *Ikavár) e. *r., *Egerpatak Fergetyűvár e., *Eresztevény Óriás p., *Erősd Csókás e., Fel-Torja (templomvár) r., *Gelencze (templomvár) r., *Gelencze (Nagy Vártető) p., *Ikafalva (templomvár) r., Ilyefalva (templomvár) rl., *Kézdi-Szent-Lélek (templomvár) r., Kézdi-Szent-Lélek, Tarnóczi kastély r., Kézdi-Szent-Lélek, Perkő e., *Királykő (Bodza) r., *Kis-Borosnyó Bodzavár vagy Pogányvár e., *Komolló (B.) c., Kovászna (Várhegy, Tündér Ilona vára) (r.) *p., Kőrispatak l., *Kőrispatak Nyirtető p., *Lemhény (templomvár) l., *Lemhény Hajduvár r., *Lisznyó Törökvár p., *Lisznyó Barabás vára e., Miklósvár r., Nagy-Ajta (templomvár) r., *Nagy-Ajta Varjuvár e., Nyén r., Oltszem Herecz v. Mikóvár r., *Oltszem Leánykavár c., *Osdola, Plájások vára r., *Rákóczivár (Ojtoz) r., *Sepsi- Besenyő

és Cs.-Gede e. is; marad tehát 24 vár (18 elpusztult). Az elpusztultak számából levonandó meg Ajnácskő es Berzéte s a romok köze sorolandó. (L. a romok képét: Magyarország vármegyei es városai. Gömör-Kis-Hont vármegye. Budapest, Apolló irod. társ. 463., 466. U. itt 41. l. Csetnek, 57. l. Krasznahorka, 98. l. Tiszolcz, 462. l Gömöri Várhegy, 465., 495. és 505. Murány, 468. l. Várgedei Várhegy, 471. l. Serkei Várhegy, 511. Putnok képe.) Orlay-Törek es a tornallyai Csonka torony Th. K. ur utólagos bejegyzése; az utóbbiról a föntebb idezett munka (101. l.) azt jegyzi meg, hogy a Tornallyay-család ezen egykori várkastélyának nyomai ma is latszanak Tornallyay Zoltán szep kertjében. NG.

* Az eredeti lajstrom külön várnak vette föl Szent-Mártont és Pannonhalmát s igy 3-ra tette a lakott várak számat. NG.

** Az eredeti lajstrom a biharmegyei varak közé számitotta Debreczent. NG.

*** V. ö. Orban B. A Szekelyföld leirása. Pest, 1869. III. k.

Várhegy p., *Sepsi-Szentgyörgy (templomvár) l. *r., *Sepsi-Szentgyörgy Gémvára e., *Szacsvavár r., Szotyor e., *Tatárvár (Bodza) r., Tittóvár e., *Torjavár p., Uzon (templomvár) r., Várhegy Székelybánja (B.) e., Zabola (templomvár) l., *Zalán Pinczevár e.

l. 5 (6), rl. 1, r. 25 (26), e. 16, *p. 11, *c. 3 = 61.

Heves vármegye.

Ágasvár r., Bene e., Debrő e., Eger rl., Cs.-Erk e., Hasznos r., Hatvan e., Heves e. *p., Kánásvár (?) r., Marhád e., Markaz r., Nána r., Oroszlánykő e., Óvár e., Palánk e., Pásztó e., Pata e., Pósvár e., Sirokvár r., Szállása (?) e., Szarvaskő r., Szederjes e., Szent-Mária e., Tatárok e., *Tisza-Igar p., Várhegy e. *p., Világosvár e., Vörösvár e.

l. —, rl. 1, r. 7, e. 19, *p. 1 (2) = 28.

Hont vármegye.*

*Baráti p., *Bát p., Bozók l., Csábrág r., Damásd r., Drégely r., Drénó r., Hont e., Ipoly-Pásztó r., Ipolyság e., *Ipoly-Szakállas p., Kis-Kér r., Kóvár r., *Litava r., *Palojta p., Pogányvár (Börzsöny és Nógrád közt) r., Selmecz (Óvár) rl., *Selmecz (Leányvár, Újvár) l., Szitnya (Etelevár, Balassavár) r., *Szob c., *Vinár e., *Visk e.

l. 2, rl. 1, rl. 1, r. 10, e. 4, *p. 4, *c. 1 = 22.

Hunyad vármegye.

Algyógy e., *Alsóvárosvize c., Aranyvár r. *c., Árvavár r., *Boj-Csigmói Magulicza p., Branyicska l., *Csigmó c., Déva r. *c., *Dobra (B.) r., Folt r., *Kis-Oklos p., Kolczvár r., *Kosztesd p., Krivádia r. *c., *Kudsir p., Laszó p., *Lunkány p., Maros-Illye rl., *Muncseli Gredistye p., *Muncseli Dialu Negru p., Rápolt e. *p., *Szászváros c., Vajda-Hunyad rl. *c., *Váralja (Orlya-Váralja) c., Várhely (Gredistye) r. *c., *Veczel c, *Vurfu lui Potru c.

l. 1, rl. 2, r. 8, e. 2, *p. 8 (9), *c. 6 (10) = 27.

Jász-Kun-Szolnok vármegye.

*Kürü (Karácsonyi J. Magy. nemz. I. 37., 43.) e., *Szelevény p., Szolnok vára e., *Tisza-Földvár p., *Tisza-Nagy-Rév p.

l. —, rl. —, r. —, e. 2, *p. 3 = 5.

Kis-Küküllő vármegye.

Bethlen-Szt.-Miklós e., Bonyha l., Ebesfalva l., *Glogovec (Óriások vára) r., Hosszúaszó e., Kerellő-Szent-Pál l., Küküllővár l., Radnót l.

l. 5, rl. —, *r. 1, e. 2 = 8.

* A litavai (litvai) és vinári várról l. Teleki J. Hunyadiak kora. VI. 1. 262. l., a viskiről Karácsonyi J. A magyar nemzetségek I. k. 325., 327.

Kolozs vármegye.

Babecz e., Bátos r., *Dedrád (Csetatye) r., Dezsővár r., Gyalu l., *Hódosfalva c., *Jegeristye c., *Kis-Sebes c., Kolozsvár l., *Kolozs-Monostor (Tündérvár) r., Leányvár e., *Magyar-Gorbó Bábavár c.. Nagy-Almás r., *Nagy-Ida p., Paszmos r., Sebesváralja r. *c., Sólyomkő r., Szamosfalva e., Szász-Lóna e., Szász-Akna r., Szent-Mihály e., *Szucság Csóvahegy c., Vajda-Kamarás e, *Zutor c.

l. 2, rl. —, r. 9, e. 6, *p. 1, *c. 6 (7) = 24.

Komárom vármegye.

Ács e., Apostag e., *Baj c., Bana e., *Bánhidai Szelimluka (barlang), Békavár e., *Csákány c., Gesztes r., *Irsai Leányvár c., *Kéthely p., Cs.-Komárom l., *Kömlőd p., *Majki Zárdavár (B.) r., Neszmély e., Oroszlánkő r., *Ó-Szőny c., Szent-György e., *Tarján c., Tata l., Tekevár e., Vas e., Vitán vár r.

l. 2, rl. —, r. 4, e. 8, *p. 3, *c. 5 = 22.

Krassó-Szörény vármegye.

Bogsán (Német-) r., Cs.-Bodzafő e., *Bunya p., Cs.-Ér-Somlyó e., Facsét e., *Furlog c., Cs.-Gyertyámos e., Cs.-Haram e., Cs.-Illyéd (Illadia) e., Karánsebes e., Cs.-Kis-Somlyó e., Cs.-Kövesd e., Cs.-Krassófő e., Krassova r., Lászlóvár r., Lugos e., Marsina e., Mehádia (Miháld) r., *Mehádia c., Cs.-Mező-Somlyó e., Monostor e., *Orsova c., Ovidiustornya (Karán-Sebes mellett) r., Cs.-Pécz e., *Plugova c., Cs.-Pozsazsin e., *Rovina (Doklin és Nagy-Szurdok közt) c., Cs.-Somlyó e., Cs.-Szent-György e., Szokolár e., *Valeadény c., Zsidóvár r., *Zsidovin c., Zsuppa r., *Zsuppa c.

l. —, rl. —, r. 7, e. 19, *p. 1, *c. 8 = 35.

Liptó vármegye.*

*Belanszkó p., *Bessenyőfalva p., *Bobrócz p., *Csorba p., *Fehérpatak p., *Felső-Szlécs p., *Hosszúrét p., *llano (Rohácska) p., *Jalócz (Hradek) p., *Kelecsény p., *Kis-Palugya (B.) rl., *Komjátna p., Likava r., *Likavka p., Liptó-Óvár r. *p., Liptó-Újvár (Hradek) rl., *Lubochna p., *Magyarfalu p., Nagy-

* Az eredeti lajstrom csak 5 várat említ (rl. 1, r. 2, c. 2). Ehhez járul a Sz. O. A. úr által bejegyzett s a szövegben a néhai szerző által is többször megemlített kis-palugyai és nagy-selmeczi várkastély (az utobbit l. Myskovszkytól Arch. Közl. 1377. XI. 2. 47—49.). A pogányvárak közül csak Szent-Máriát és Turikot említi az eredeti lajstrom, mint elpusztult várat; az utóbbi megjelölésmódot én is alkalmaztam az olaszii, potornyai, rózsahegyi és szentiványi pogányváraknál, mert ugyanitt középkori erődítmények is voltak, nevezetesen Majláth B. szerint (Arch. Közl. 1873. IX. 1. 37—57. és Pulszky-Album 35.) az olaszi földvárnál a Havran-hegyen előbb johannita zárda, a XV. században pedig a hussziták idejében váracs s a rózsahegyi Mirch- vagy Baráthegyen, szintén az őskori védmű helyén templarius-zárda volt, a Szentivány fölötti Hradek őskori vár helyére építtette Bogomér ispán a »castrum Werweresé«-t, Potornyánál a Varta- vagy Bastahegyen őrtorony épült a tatárjárás után a földvár fölött. — Liptó-Nagyvárt említi Teleki J. (Hunyadiak kora. VI. 1. 284.) NG.

Selmecz (B.) l., *Nagyvár (Liptó-Nagyvár Bukovina határában) r., *Olaszi (Havranek) p. c., *Paucsina-Lehota p., *Pavlova-Luka p., *Plostyin p., *Potornya (Basta- vagy Vartahegy) p. e., *Rózsahegy (Baráthegy) p. e., *Szentivány (Hradek) p. e., Szent-Mária e. *p., Turik e. *p., *Vlkolinecz p., *Zsjarecz p.

l. 1, rl. 2, r. 3, e. 6, *p. 19 (26) = 31.

Máramaros vármegye.*

Bélavára e., Dolha e., Huszt r., Cs.-Rónaszék e., Szuha e., Vid e., *Visk e.

l. —, rl. —, r. 1, e. 6 = 7.

Maros-Torda vármegye.**

*Andrásfalva Várdomb e., *Bere-Keresztur e., *Bő-Őrvár p., *Csitt-Szent-Ivány Csákvár c., *Csókfalva e., Erdő-Szakál e., *Erdő-Szent-György Senyevára p., Felső-Répa e., *Geges p., *Görgény (B.) r., *Görgény-Szent-Imre c., *Gyalavára (Gyalakuta) e., *Kakasd Lukácsvára e., *Köszvényes-Remete p., (Leányvár e.), Magyarós I. r., Magyarós (*Várbércz) II. e., *Makkfalva Makavára e., *Makkfalva Hajmegbércz p., *Malomfalva Csetatye e., *Maros-Keresztur c., *Maros-Vásárhely r., *Mező-Bánd Omlásvára e., *Mező-Keresztur Földvár c., *Mező-Kölpény Borsos p., *Mező-Kövesd Pujkavár e., *Mikháza c., Nyárád-Szent-Anna Várhegy e., *Rigmány p., *Sámsond Pogányvár p, *Sáromberke Révaerdő c., *Selye Bekecstető c., *Somosd Várhegy p., *Somosd Óriás p., *Sóvárad c., *Sóvárad Csombodvára p., *Szabéd Földvár p., *Szakadátvára (Köszvényes-Remete) p., Szalonnavár e., *Szász-Régen r., *Tompavára (Köszvényes-Remete) p., *Vaja e., *Várhegy p., Vécs l., *Vécs c., *Vityálvára (Köszvényes-Remete) r.

l. 1, rl. —, r. 5, e. 15 (16), *p. 15, *c. 9 = 45.

Mosony vármegye.

Cyperon e., Cs.-Élesszeg e., Köpcsény I. r., Köpcsény II. l., Köpcsény III. l., Magyar-Óvár l., Mosony e., Nezsider e., Oroszvár e. *c., Cs.-Roj c., Cs.-Sárfenék (Scharfeneck) e.

l. 3, rl. —1, rl., e. 7 (*c. 1) = 11.

Nagy-Küküllő vármegye.

Almakerek e., *Alsó-Rákos (Tepej) r., *Alsó-Rákos (Mihályvára) r., *Asszonyfalva p., Bolya rl., *Etzel p., *Héviz c., *Homoród-Földvár c., Keresd l., *Kis-Selyk c., *Kis-Sink c., Kőhalom l., *Leses (Schönberg) p., *Mihályfalva p., *Nagy-Sink c., *Rádos p., *Segesvár c., *Sövényszeg (Vártemplom) l., Szász-Kézd rl. *c. *p., *Szász-Ugra c., *Ürmös c.

l. 3, rl. 2, r. 2, e. 1, *p. 5 (6), *c. 8 (9) = 21.

* Visket említi Karácsonyi J. (A magyar nemz. II. 228.) NG.

** V. ö. Orbán B.: A székelyföld leírása. Pest, 1870. IV. k. Az eredeti lajstromban említett Leányvár (e.) nyilván a maros-bogáthi Leányvárral azonos, ez azonban Torda-Aranyos megyében fekszik. NG.

Nógrád vármegye.*

Baglyasvár (Baglyasalja mellett) r., Balassa-Gyarmat e., Buják r., Bussa e., Csehekvára e., Czigányvár e., Dévény r., Ecseg r., Cs.-Fejérkő e., Fülek r., Gács l., Cs.-Galsa e., Gede r., Hollókő r., Cs.-Jenő e., Kámor e., Kékkő l., Nógrád r., *Ó-Bást (Pogányvár) p., Ozdin e., Pécskő e., *Pilinyi Pogányvár (B.) e. *p., Podrecsán e., Pogányvár e., *Puszta-Szántó c., *Rád (Pogányvár) p., Salgó (S.-Tarján) r., Sámsonvára r., Somoskő r., *Somos-Újfalu (Pogányvár) p., *Szakál p., Szanda r., Szécsény e., *Szécsény (Kerekdomb) p., Cs.-Szentkirály (Losoncz mellett) e., *Szőllős e., Cs.-Sztrahova e., Sztregova e., Zagyvafő e.

l. 2, rl. —, r. 12, e. 18 (19), *p. 6, *c. 1 = 39.

Nyitra vármegye.*

*Ablancz e., Babicsháza e., Bajmócz l., *Bana (Banka) e., Berencs r., Bodok l., Brunócz l., Csejte r., *Divék (Nagy-Hradek) e., *Divék (Kis-Hradek) e., *Divék p., *Divék-Újfalu (várkastély) l., *Dlzsin e., Érsekújvár e., *Felső-Elefánt (várkastély) l., Galgócz l., Ghymes r., Holics (Újvár) l., *Jeskófalva p., Jókő r., Kaplat (várkast.) l., Keselleőkő r., *Kis-Próna (Visehrad) e., Kolos (Hradistye) r., Komját l., *Kopcsány p., Korlátkő r., Koros l., Kosztolány e., *Kosztolnafalu p., *Krakován e., *Lakács (várkast.) l., *Laszkár (várkast.) l., Lipótvára l., *Lupassó p., *Ludány e., *Moraván (várkast.) l., *Nádas p., Nagy-Appony r., *Nagy-Bossány (várkast.) l., Nagy-Surány e., *Nahács (Prekázska Sánczdomb) p., Nyitra l., *Nyitra-Bajna e., Nyitra-Szerdahely e., *Ocskó (várk.) e., Ondód e., *Pöstyén e., *Privigye, *Pusztavesz p., *Rahován (Hrachovistye?) e., Sasvár e., Sempte e., Szakolcza e., *Szalakoz (várkast.) e., *Szeptencz-Újfalu (várkast.) l., *Szkacsány-Hradistye r., *Szobotist e., *Szolgagyőr e., *Sztrázsa (várkast.) e., Tapolcsány (Podhrágy, Kővár) r., Temetvény r., Tornócz e., Vág-Séllye e., Vág-

* Az eredeti lajstrom Csánky után az elpusztult várak közt említi még Csővárt és Váczot, de ezek Pestmegyéhez tartoznak. Szőllős váráról l. Karácsonyi J. A magyar nemzetségek II. k. 272, 274, 276. l. NG.

* Az eredeti lajstrom 32 nyitramegyei várat sorolt fel (l. 10, r. 9, e, 13.); az ablanczi, pöstyéni, privigyei és rahováni várakat s Földvárt Karácsonyi J. említi (Magyar nemz. I. 322, 325, 326, 331. II. 38, 195, 196, 197, 198. U. i. a holicsi Újvárról II. 173, 432.), a többit a dlzsini középkori és a divéki, jeskófalvi és kosztolnafalusi (vagy rudnói) pogányvárak kivételével, melyeket 1903 augusztus végén és szeptember elején szerémi hg. Odescalchy Arthur úrral vizsgáltam meg, a dr. Sziklay J. és dr. Borovszky S. által szerkesztett s az Apolló irod. társaság által kiadott »Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye« cz. munka után vettem föl. (Egyes várak képei: 7. és 511. l. Podhrágy vagy Tapolcsány, 42. l. Szakolczai Saroktorony s 497. Szakolcza régi képe, 58. 59. l. Galgócz, 63. Kaplat, 64. Lakács, 79—81. Bodok, 85—86. Szeptencz—Újfalu, 93. F.-Elefánt, 118. l. Moraván, 120. Vittencz, 125—126., 481. és 547. l. Bajmócz, 127. l. Divék—Újfalu, 129. Laszkár, 466. és 515. Nyitra s 531. l. Nyitrai őrtorony, 487. Szobotist régi képe, 489. és 527. Appony, 493. Berencs, 503. Csejte, 507. Jókő, 519. Ghymes, 523. Ny.-Zsámbokrét, 535. Korlátkő, 539. Temetvény, 541. Kesseleőkő, 555. N.-Bossány, 599. Érsekújvár, 603. Lipótvár.) Megjegyzem még, hogy a tapolcsányi vár az eredeti lajstromban csupán »Kővár« néven volt fölvéve. NG.

Vecse e., *Veszele (Vigvár) e., *Vittencz p., *Vittencz (várkast.) l., *Vörösvár e., *Zobor (Zsibriczacsúcs) p., *Zöldvár e., Zsámbokrét l.

l. 19, rl. —, r. 11, e. 32, *p. 10 = 72.

Pest vármegye.*

Alpár e. *p., *Bag p., Buda l., *Buda-Őrs c., Csővár e., *Duna-Bogdány (Balhavár) c., *Duna-Keszi c., *Gomba p., *Jenő p., *Cs.-Kalocsa e., *Kurzánvára (Anon.) e., *Nagy-Kőrös p., Ó-Buda e. *c., Pilis l., *Pilis-Csaba c., *Rákospatak torkolata c., *Sarló-Sár p., Solt e., Solymár (e.) *c., *Szent-Endre c., *Sziget-Monostor (Horányi-rév) c., *Tahi puszta c., *Tete p., *Tétény c., *Tinnye p., Török-Bálint l., Cs.-Vácz e., Visegrád r., *Vörösvár c., Zsámbék r. l.

l. 3, rl. 1, r. 1, e. 7., *p. 7 (8), *c. 1 (12) = 30.

Pozsony vármegye.**

Bazin l., Borostyánkő r., Bőős l., *Cseklész e., Detrekő r., Dévény r., Eberhard l., Éleskő r., Pozsony rl., *Stomfa e., Szent-György r., Szomolány r., *Szomolányi Molpir p., Vöröskő l.

l. 4, rl. 1, r. 6, *e. 2, *p. 1 = 14.

Sáros vármegye.***

*Abos p., Bajor e., Cs.-Bártfa l., Berzevicze e., Bodvár e., Budamér e., Cs.-Chmelov e., Felső-Sebes r. (= Felső-Sebes-Váralja r.), Hamborg e., Hanusfalva l., Harság e., Hedri e., Hertnek e., Cs.-Kajáta e., Cs.-Kapi e. = Kapuvár r., Keczer-Lipócz (Éleskő) e., Keczer-Peklin rl., *Cs.-Kékmező (Kükemező) e., Cs.-Komlós e., Cs.-Kőszeg e., *Kriváný (Hradek) p., Cs.-Ladomér e., Cs.-Licsérd r., Makovicza (Zboró) r., Nagy-Sárosvár r., Palocsa r., Péch-Újvár e., Cs.-Somos e., Sóvár r., Szakolyvár e., Cs.-Szeben e., Szinye-Lipócz e., Tarcza e., Tarkő r., Cs.-Újvár e., Viszoka e., Cs.-Zöldvár e., Zsegnye e.

l. 2., rl. 1, r. 8, e. 25, *p. 2 = 38.

* Az eredeti lajstrom 11 várat sorol fel, ide számítva Csánky után a fejérmegyei s elpusztultnak jelzett diódi várat is, mely a középkorban Pestmegyéhez tartozott, ellenben hiányzott a Csánky által Fejér megyéhez számított Kalocsa és Nógrádhoz számított Vácz. Ez utóbbiból fenmaradt egy később tömlöcznek használt bástyatorony (Arch. Közl. 1877. XVII. 2.) NG.

** Az eredeti lajstrom 11 várat említ; ehhez jön a Szomolányi pogányváron kívül Cseklész és Stomfa. (L. Teleki J.: Hunyadiak kora VI. 1. 179—180. l. Karácsony J.: A magyar nemzetségek, I. k. 325. II. 214—219.) NG.

*** Az eredeti lajstrom külön várnak veszi föl a felső-sebesi és felső-sebes-váraljai romokat, úgy szintén az elpusztultnak mondott Kapi váron kívül említi a romokban fekvő Kapuvárt, holott itt nem négy, hanem csak két várról van szó. A Csánky után Zemplén megyében fölvett Kékmező (e.) = a sárosmegyei Kükemező. Lipócz vagy Éleskővárról, l. Karácsonyi J.: Magyar nemz. I. 37. 61. l. NG.

Somogy vármegye.*

*Acsa (Kóczoshegy) p., *Acsa (Pogánydomb) p., Babocsa e., Balhás (B.) e., Barcs e., Bát e., Berzencze e., *Csoknya p., Csurgó e., Endréd e., Fejérkő r., Fonyód e. *p. (Várhegy) és *c., Gerecz e., *Hetény p., Inke e., Kak e., Kaposvár (Újvár) e., Komár e., Koppány (Török) e., *(Pogányvár) p., Koroknya e., Lak e., Marczali e., *Méhes-Leányvár e., *Nyim (Kásivár) p., Ötvös (B.) e., Pata e., *Ropoly e., *Ságvár (Berevár) e., Segesd (felső) e., Somogyvár e. (*Kupavár) p., *Szalacska p., Szent-Erzsébet e., Szent-György e., Szenyér e., Szigetvár l., Szöllős-Györk e., Tatárvár e., Vizvár e., *Vörs p., Cs.-Zákány e. *p., *Silis-Szent-Jakab p.

l. 1, rl. —, r. 1, e. 31, *p. 8 (10), *(c. 1) = 41.

Sopron vármegye.**

*Bálványos vár. e., *Bikug e., Bodonhely e., Csepreg e., *Darufalva p., Cs.-Dorog e., Dörfl l., Feketeváros (Purbach) e., Fraknó l., *Hegykő (Kigyókő) e., Kabold l., Kapuvár rp., Cs.-Kesző e., Kis-Höflein l., Kis-Marton l. *p., *Lakfalva p., Lákompak l., Lánzsér r., *Locsmán e. (*Lövő p.), Cs.-Macskakő (Katzenstein) e., Mihályi e., Német-Keresztur l., Cs.-Paumgarten e., Cs.-Pordány e., Cs.-Rákos (Rákvár) e., Cs.-Ravó (Roj) e., Ság e., Cs.-Sopron e., *Sopron-Purgstall p., Szarvkő r., *Széleskut p. (*Széplak p.), *Szolgagyőr p., *Varishegy p., Cs.-Zaszlop (Oszlop) e.

l. 7, rl. —, r. 3, e. 18, *p. 6 (10) = 34 (38).

Szabolcs vármegye.

Beszterecz (e.) *p., Demecser (*Tündérvár vagy Leányvár) (e.) *p., Ibrány e., *Karász p., Kisvárda r., Nagy-Kálló e., Oros (*Várhegy) (e.) *p., *Pazonyp., Pócs-Petri (Ercsi vár) (e.) *p., Szabolcs r., Tisza-Dob (e.) *p., Tuzsér (e.) *p., Vaja l.

l. 1, rl. —, r. 2, e. 2 (8), *p. 8. = 13.

Szatmár vármegye.***

Aranyos-Medgyes (Jákóvára) r., Cs.-Asszonypataka (Nagybánya) e., Atyavár r., Béltek r., *Bujánháza (Bélavár) p., Csenger r., Ecsed (*Hűségvár. 1334.) r.,

* A méhesi Leányvárat az eredeti lajstrom a tolnamegyei várak közt említette, Méhes azonban nem Tolnában, hanem Somogyban van. A Kaposvár mellett volt középkori Ropolyvárról l. Karácsonyi J. Magyar Nemzetségek. II. 38—39, 380, 383. l. NG.

** Az eredeti lajstrom 24 várat (l. 7, r. 3, e. 14.) sorol fel. Ehhez jönnek a pogány várakon kívül Bikug s Bálványos (Karácsonyi J.: A magyar nemz. II. 154, 406.) és Locsmán (Teleki J.: A Hunyadiak kora VI. 1, 33.) Teleki említi még Kigyókőt (u. o.), mely szerinte alkalmasint a mai Hegykő; ez utóbbi név alatt Karácsonyinál fordul elő (id. m. II. 408.), mint a Güszingiek vára, hol 1313-ban Osl nembeli Lőrincz volt a várnagy. Lehetséges, hogy az elpusztult hegykövi vár azonos a Rómer Fl. által említett széplaki pogányvárral (Mouv. Arch. 101. l.) s talán a Füles tájékán volt, a bykugi vár nyomaira is ráakadhatunk a lövői pogányvárban. NG.

*** Az eredeti lajstromban említett 14 várhoz jön a Th. K. úr által pótlólag bejegyzett Kővár a volt Kővár vidékén (v. ö. Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek II. 34, 66. l.),

Erdőd r., Erdőszáda r., *Gilvács e., *Kővár (B.) r., Cs.-Matucsina e., Nagy-Károly r., Rozsály r., Száldobágy r., Szathmár r., Szinyérvár r., *Tasvár (Sárvár) e.

l. —, rl. —, r. 13, e. 4, *p. 1 = 18.

Szeben vármegye.*

*Felső-Sebes c., Kélnek r., Kis-Disznód r., *Láz (Csetatye) p., *Marpód (Fleppesburg) e., *Popláka p., *Salgó e., *Szádkő e., Szász-Csür r., Szász-Orbó r., *Szebenvár (Sibinburg) e., Szelindek r. *p., Talmács r., *Talmács c., Vöröstorony r., *Vöröstorony c.

l. —, rl. —, r. 7, e. 4, *p. 2 (3), *c 3 = 16.

Szepes vármegye.

*Batizfalva (B.) r., *Busovcze p., Dunajecz (Nedecz) rl., Gölnicz r., Holló-Lomnicz r., Kakas-Lomnicz r., Késmárk rl., Lándok l., Cs.-Lőcse l., Lubló rl., Marcelvára e., *Márkusfalva r., *Nagy-Szalók p., Podolin e., Richno e., *Styavnik (B.) l., Szepesvár r., Sztráska l., Cs.-Zöldvár e.

l. 4, rl. 3, r. 6, e. 4, *p. 2 = 19.

Szilágy vármegye.**

Aranyos vár (*Köd mellett) r., *Bréd c., *Durguech e., Hadad e., *Kásapatak c., Kraszna e. és *c., Kuzsaj e. *p., *Magyar-Egregy c., Magyar-Valkó r., *Menyő p., *Mojgrád I. p., *Mojgrád II. (Pomet) c., *Nyirsid c., *Pogujor p., *Romlott c., *Szentpéterfalva p. és c., Szilágy-Cseh r., Szilágy-Nagyfalu e., Szilágy-Somlyó (*Pogányvár) r., *Szilágyszeg e., *Tihó c., Vármező (*Csetatye) (e.) *c., *Zilah és Ördögkut közt c.

l. —, rl. —, r. 4., e. 6 (7), *p. 3 (5), *c 10 (11) = 23.

Szolnok-Doboka vármegye.***

Alparét e., Alsó Ilosva (e) *c., *Alsó-Kosály c., Bálványos e., Bethlen e., Buza e., Csáky-Gorbó r. *c., Cziczhegy e., Csicsóvár r., Deésakna e., Deésvár e.,

továbbá Gilvács vára. (U. o. II. 26.) és az ecsedi láp által elborított Tasvár vagy Sárvár (Anonym. C. 21. Szirmay A., Szathmár vármegye ismerete I. r. Buda 1809. 22. l.) s a bujánházi pogányvár. Az ecsedi »Hűségvár« eredetét l. Anj. Okl. III. 60—61. l. NG.

* Szádkőt és Salgót Karácsonyi J. említi (Magy. nemz. I. 107. II. 277.), az előbbit, mely az erdélyi káptalannak volt a birtoka, mint alsó-fehérmegyei várat, de nyilván nem egyéb, mint a mai szebenmegyei Cod (Zoodt), oláhul: Szádu. NG.

** Az eredeti lajstromban külön volt fölvéve Aranyosvár (elpusztult) és Kööd (rom), Karácsonyi J. szerint azonban a mai Köd mellett fekvő várrom volt a középkori Aranyos vár. (A magyar nemzetségek II. k. 34. l.) Így az eredeti lajstrom 11 vára (r. 4, e. 7.) helyett marad 10, de hozzájön Durguech (Karácsonyi id. m. I. 211.); a többi pogányvár és római erődítmény. Az összegezésnél Vármezőt a castrumok közé számítottam. NG.

*** Az eredeti lajstrom 33 várat sorol fel (l. 2, r. 5, e. 26.), ebből azonban levonandó a szilágymegyei Tihó (r.) és Aranyos (e.) s a szathmármegyei Kővár (e.) A várak összegezésénél Alsó-Ilosvát és Csáky-Gorbót a római castrumok, Kudut a pogányvárak közé számítottam. NG.

Doboka e., Kapjon e., Kápolna e., *Kis Iklód c., Kozárvár e., Kudu (e.) *p., Magyar Lápos e., Meleg-Földvár e., Oláh-Bogáta e., Óvár e., Rettegvár e., Sajó-Udvarhely e., Sárvár e. *p., Cs.-Somlyó e., Szamos-Ujvár l., *Szamos-Újvár c., Szamos-Újvár-Némethi e., Szász-Nyires r., Szászorma r., Szék e., Szent-Benedek l., *Vásárhely c., Vasas-Szent-Iván e.

l. 2, rl. —, r. 3 (4), e. 22 (24), *p. 1 (2), *c. 6 (4) = 34.

Temes vármegye.*

*Alios p., *Bavaniste c., *Berény p., Cs.-Borzlyuk e., Csákovár (Csakova) r., Cs.-Cseri e., Cs.-Czikó-Vásárhely e., Denta e., Cs.-Galád e., Gerebencz (*Velikigrad p. és *Maligrad p.) e., *Giroda p., Cs.-Görény e., Cs.-Halmos e., *Haram e., Cs.-Hódos e., *Iktár p., Cs.-Jobbágy e., Kelmák e., Cs.-Kenézrekesze e; *Keve e., Cs.-Librasd e., Lippa e., *Máslak (Blumenthal) p., *Ohád p., Cs.-Ohád e., *Oresacz p., Palánka (e.) *c., Cs.-Patkolcz e., Cs.-Pécz e., Cs.-Rékas e., Cs.-Sarád e., *Szecsány p., Cs.-Szélha e., Semlak (*Mező-Somlyó) e., *Szentandrás p., *Szépfalu p., Cs.-Széphely e., Cs.-Szinicze e., Cs.-Sztanilovicz e., *Temes-Kubin c., Temesvár l., *Temes-Váralja (Duplaj) p., *Török-Szákos p., *Varadia c., Varadia-Ér-Somlyó e., Cs.-Vásárhely e., Versecz r.

l. 1, rl. —, r. 2, e. 27 (29), *p. 14, *c. 4 = 48.

Tolna vármegye.**

*Alsó-Nyék (Gubaczi hegy) p., Agárd (Leányvár) e. *p., Cs.-Anyavár (Sártornya) e., *Báta (Öreghegy) p., Bativár e., Báttaszék (*Farkasdhegy) e. *p., *Belacz p., Bottyánvára (Kömlőd) r. (e.), *Bölcske p., Börzsöny e., Cs.-Dáró e., Dombóvár r., Döbrököz r., *Dömörkapu p., Duna-Földvár r., *Duna-Földvár (Öreghegy) p., *Duna-Földvár (Somoshegy) p., *Duna-Szentgyörgy p., Edeény e., *Értény c., *Felső-Nána p., Felső-Nyék (Cs.-Nyék) e., *Felső-Nyék

* Az eredeti lajstromban fölvett 38 várból (l. 1, r. 2, e. 35) le kell vonni a Csánky által Temes megyéhez számított, de ma Krassó-Szörényhez tartozó Drankó (Drenkova, e.), Lugos (e.), Miháld (Mehadia, e.), Orsova e., (Karán-)Sebes (e.), Szörény (e.) és Zsidóvár (e.), valamint a torontálmegyei Macedonia (e.) várakat. Gerebenczet a végösszegezésnél, még pedig kétszeresen, a pogányvárak, Palánkát a római castellumok sorába vettem föl, az »elpusztult várak« sorában régi néven (Haram) szerepel, Temes Kubin pedig, mint középkori vár, Keve név alatt, míg mai neve alatt a római castellumok sorában vettem föl. NG.

** Az eredeti lajstrom 28 várat (rl. 2, r. 4, e. 22) sorol föl, ebből azonban levonandó a Csánky után fölvett baranyamegyei Máré és Szász (Szászvár), meg a Somogyban fekvő méhesi Leányvár; a Csánky által említett Szék (e.) azonos Bátaszékkel s a vár nyomai a lajstrom által fölvett szomforai romokban kereshetők; ezek nélkül marad 24 vár, közte 18 elpusztult. Az utóbbiak közé volt fölvéve Bottyánvára is, de ez Th. K. úr utólagos bejegyzése szerint a romok közé sorolandó. Báttaszéken a széki = szomforai várromokon kívül van még egy őskori pogányvár is, ezt tehát az összegezésnél pogányvárnak vettem föl, valamint az agárdi és nyanyai eredetileg »elpusztultnak« jelzett földvárakat, aztán a Pogányvárat is. Megjegyzem, hogy a nyanyai vagy janyai elpusztult középkori vár egy a Csánky után fölvett és külön említett Anyavárral vagy Sártornyával. NG.

(várhegy) p., *Galástavár (Vám és Simontornya között) p., Gerenyás e., *Gyánt p., Cs.-Györke e., *Gyula-Jováncz (Pogányvár) p., *Harcz p., *Hidja p., *Hidvég p., Hőgyész e., *Kajdacs p., *Kis-Székely p., *Kis-Tormás p., *Kocsola p., *Kónyi p., *Korlát p., *Kölesd (Csonthegy) p., *Kömlőd p. és c., *Lengyel p., *Mucsfa p., *Murga p., Nyanya (Janya) e. *p., *Odány p., Ozora r. l., *Ozora (Kalváriahegy) p., *Öcsény p., Paks e., *Pári p., *Pinczehely (Nebojsza) p., Pogányvár (*Kis-Tavaszi határában) e. *p., *Regöly p., *Sár-Szent-Lőrincz (Törökhányás) p., Simontornya rl., *Simontornya (Mózsihegy) p., Süllyedtvár e., *Szakál (Ürgevár) p., *Szarvasd p., Szegszárd e. *p. *c., Cs.-Szék = Szomfora (Báttaszék mellett) r., *Széptölgyes p., *Szunyogvár (Újkurd és Kis-Tava közt) p., Tamási e., *Tamási (Dorombos) p., *Tevel p., *Tolna c., *Váralja p., *Várdomb p.

l. —, rl. 2, r. 5., e. 13., *p. 46 (48), *c. 3 (4) = 69.

Torda-Aranyos vármegye.*

*Bábavára (Mészkő) p., *Bágyon r., *Balikavára (B) r., *Felvincz (Templomvár) r., *Felvincz (Zsidóvár) c., *Fütyervára (Várfalva) r., Görgő e., *Gyéres r., *Kövend (Templomvár) l., *Létavár (Ghyczyvár, Géczivár) r., Maros-Bogáth (Leányvár) p., *Sinfalva r., *Sós-Szent-Márton p., *Székelyföldvár (Csetatye) c., Szilicze e., Torda l., *Torda (Leányvár) c., Toroczkó-Sz.-György (*Székelyvár) r., Várfalva (*Templomvár) (e.) *r., *Várfalva c.

l. 2, rl. —, r. 9, e. 2, *p. 3, *4 = 20.

Torontál vármegye.**

Aracs r., Cs.-Becsej e., Csanád e., Cs.-Macedonia e., Nagy-Becskerek e., Török-Becse (Hasznos) r.

l. —, rl. —, r. 2, e. 4 = 6.

Trencsén vármegye.***

Alsó-Szucsa e., Baán l., Beczkó (*Bolondócz) r., Bittse l., Budatin rl., *Halusicz e., Hricsó r., Illava (*Léva) l., Kasza r., Lednicze r., Lietava (*Litva) r., Luttov e., Oroszlánkő r., Óvár r., Petrőcz e., Podszkal e., *Rajecz e., Sztrecsény r., Szulyó r., Trencsén r., Ugrócz (*Zay-Ugrócz és Podhragy közt) r., *Újhely (Kisucza-Újhely) e., Vág-Besztercze r., Zamarócz e., Zasztranye e., Zsolna (Sillin, Sillein (B.), *Silna, *Zelina) e.

l. 3, rl. 1, r. 12, e. 10 = 26.

* V. ö. Orbán B.: A Székelyföld leírása. Pest, 1871. V. k. Jakab E. Léta vagy Ghyczyvár. Arch. Közl. XI. k. 2. f. 1877. 66—68. l. A maros-bogáthi Leányvárat az eredeti lajstrom Maros-Torda megyében említette. NG.

** Az eredeti lajstrom a Csánky után fölvett Macedoniát a temesmegyei várak közé sorolta. Ma a község Torontál megyében fekszik. A hasznosi várról l. Karácsonyi J.: A magy. nemz. II. k. 268. l. NG.

*** Rajecz és Halusicz várakat Karácsonyi J. (Magyar Nemz. I. 322, 325, 331, 405., II. 197—198.), Újhelyt pedig Rajeczczel Teleki említi. (Hunyadiak kora VI. I. 208 s köv. ll. NG.

Turócz vármegye.*

Bella e., Blatnicza rl., Podhragy (*Szucsán) (e.) *r., *Priekopa p., Szklabinya r., Turócz vagy Znió r., *Visehrad (Jaszenova mellett) p.

l. —, rl. 1, r. 3, e. 1, *p. 2 = 7.

Udvarhely megye.**

*Almásvár vagy Álmosvára (Homoród-Almás) p., Bágy r. *c., *Bélavára (Hargita, Bélhavas) e., *Benczédvára p., *Bene p., *Böződ e., *Budvár p., Darócz rl., *Ders (templomvár) l., *Enlaka c., *Felső-Rákos (Bakvár) e., *Firtos p., *Hagymásvár (Homoród - Karácsonyfalva) c., *Homoród - Almás (barlangvár) (B.), *Homoród-Szent-Márton r., *Homoród-Szent-Pál c., *Homoród-Szent-Pál r., *Kadicsavár (Kadács) p., *Kis-Galambfalva (Tatár-, Galat- vagy Galambótvár) p., *Kustályvár (Rika) p., *Magyar-Zsákod e., *Márévár (Máréfalva) p., *Martonos c., *Nagy-Galambfalva (Vártető, Gyulavára) p., *Oroszhegy (Mákvára) c., *Rapsonné vára (Parajd) r., *Rikai Hegyestető (Husztvára, Attilavára) p., *Siklód c., *Siklód (Dávidvára) e., *Sófalva (Kodárosvár) c., Sz.-Udvarhely l., Sz.-Udvarhelyi Csonkavár = Székelytámdt r. *c., *Szent-Ábrahám (Zsidóhegy) e., Szent-Demeter (e.) *c., *Tartodvára (Korond) p., *Tiborczvára (Bibarczfalva (B.) r., *Városfalva (Zsuzsavára) e., *Veczervár (Olasztelek) c., *Zetelaka (Zétavára) e., Zsombor r.

l. 2, rl. 1, r. 7, e. 8 (9), *p. 12, *c. 9 (11), barlangvár 1 = 40.

Ugocsa vármegye.***

*Barinka e., *Csornatő p., Gércze r., Kávásvár r., Kis-Kupán p., Nagy-Szöllősi Kankóvár (Cs.-Szöllős e.) r. *p., *Nevetlenfalvi Virágvár p., Nyalábvár r., Salánk r., Sásvár r., Tamásvár r. *p., Ugocsavár r.

l. —, rl. —, r. 8, e. 1, *p. 3 (5) = 12.

Ung vármegye.

Cs.-Bukolcz e., Cs.-Csicser e., Gerény e., Kerék e., Konyus e., Cs.-Lucska e., Cs.-Nagy-Mihály e., Nyeviczke r., Pálócz e., Szerednye r., Cs.-Tiba e., Ungvár l., Cs.-Vaján e., Váralja r., Vinna r.

l. 1, rl. —, r. 4, e. 10 = 15.

* A Podhragy melletti Szucsán várról l. Teleki id. h. 297. l. NG.

** V. ö. Orbán B.: A Székelyföld leirása. Pest, 1868. I. k. — Téglás Gábor: Dák várak Udvarhely megyében (Erdélyi Múzeum 1895. évf.), A rómaiak végvárai a Hargita-hegység alján (u. o. 1896. évf.), Dáczia keleti határvonala (u. o. 1900. évf.), és Kik épitették a sz.-udvarhelyi Budvárát? (Arch. Ért. 1897. 108.) NG.

*** Az eredeti lajstrom külön vette föl Kankóvárat (r.) és Csánky után Szöllőst (e.) s így a 8 várrom mellett még egy elpusztult várat is számított. A Rakasz melletti Barankát vagy Barinkát Karácsonyi J. említi (Magyar Nemz. I. 183, 320.) NG.

Vas vármegye.*

Adriancz e., Asszonyfa e., Baltavár e., Borostyánkő l., Bozsok e., Csákány e., Dobra e., Egervár e., Cs.-Fáncska e., Felső-Lendva l., Cs.-Girolt e., Gyepü-Füzes e., Cs.-Hollókő e., Ikervár e., Cs.-Karakó e., Keléd e., Cs.-Kertes e., Cs.-Kigyókő e., Körmend l., Kőszeg l., Léka rl., Mákfa e., Cs.-Martonfalva e., Cs.-Márványkő e., Monyorókerék l., Mura-Szombat l., Nemes-Dömölk e., Német-Újvár rl., Cs.-Óvár e. *p., *Pöszöny p., Radicsány l., Ramócz e.. Rohoncz l., Cs.-Ság-Somplya e., Salamonfalva e., Sárvár e., Surány e., Szalonak l., *Szent-vid (B.) e., Szombathely e., Vasvár e., *Vát (B.) e., Vép e., Vörösvár (Cs.-Veresvár) e.

l. 9., rl. 2, r. —, e. 32, *p. 1 (2) = 44.

Veszprém megye.**

Bakony-Ujvár e., Cs.-Bátorkő e., *Cservár p., Csesznek r., *Csiklin p., *Csősz p., Devecser l., Döbrente (= Cs.-Szarvaskő) e., *Enying p., Esegvár r., Cs.-Eskő (Öskü) e., Hölgykő (Lövöld, Város-Lőd) e., Kigyós e., *Marczaltő (B.) e., Nemes-Pécsöl r., Pápa e., *Pápa (a Bakonyban) r., Pap-Keszi e., Puszta-Palota r., Rátót e., *Cs.-Somlyó (Apácza-Somlyó, Somlyó-Vásárhely) e., Szent-Gál r., *Tés (Márkusvára) p., Ugod e., Várpalota l., Vásonykő r., Veszprém l.

l. 3, rl. —, r. 7, e. 12, *p. 5 = 27.

Zala vármegye.***

Alsó-Lendva e., Bajcs e., Balaton-Kövesd e., Bellatincz l., Botfa e., Cs.-Buza-Sziget (Buzárd-Sziget, ma Sárkánysziget) e., Csáktornya l., Csobáncz r.,

* Az eredeti lajstrombnn kétszer fordul elő az elpusztult Vörösvár, vagy Csánkynál Veresvár s így az összegezésben 32 elpusztult vár van fölvéve; a helyes szám a Th. K. úr által pótlólag bejegyzett Szent-Viddel (v. ö. Karácsonyi J.: Magy. Nemz. II. 147, 150—152.) és Váttal együtt, másfelől pedig a Csánky után fölvett, egyébként pedig veszprémmegyei Somlyó (Apácza-Somlyó, Somlyó-Vásárhely) nélkül 32. Be volt még a lajstromba utólag jegyezve Marczaltő is, de ez szintén Veszprémmegyében volt. NG.

** Az eredeti lajstrom 20 várat (l. 3, r. 6, e. 11) sorol föl, de külön veszi Döbrentét és Csánky után Szarvaskőt, holott Csánky szerint a debrentei várat nevezték eleinte Szarvaskőnek. (Magyarorsz. tört. földr. a Hunyadiak korában, III. k. 209.). Az elpusztult várak száma tehát nem 11, hanem 10, de ehhez jön még Somlyó (Csánky u. o. 210. l.) és a Th. K. úr által Vasmegyébe bejegyzett Marczaltő; a bakonyi Pápavárat említi Teleki J. (Hunyadiak kora, VI. 1. 52.). A városlődi elpusztult vár nem szerepelt ilyen néven, hanem Hölgykőnek hívták (Karácsonyi J.: Magy. Nemz. I. 85, II. 439. l.) NG.

*** Az eredeti lajstrom szerint volt 57 vár (l. 6, r. 9, e. 42), de e számból levonandók a kétszer is említett várak, ú. m.: Lenti r. = Cs.-Németi e., Páka e. = Cs.-Páka e., Szécsi-Sziget l. = Cs.-Sziget e., Stridó l. = Cs.-Sztrigó e., Tapolcza e. = Cs.-Tapolcza e., Zalavár e. = Cs.-Zalavár e. A levonás után az elpusztult várak száma lesz 36. Kimaradt az eredeti lajstromból a Csánky által említett Szentgyörgy- vagy Békavár, melyet meg kell különböztetni a N.-Kanizsától délre fekvő Szent-Györgyvár puszta egykori várától (Csánky id. m. III. k. 15. l.), Szent-Miklóst s a muraközi Terestyén tornyát Karácsonyi J. említi (Magyar Nemz. I. 136., II. 125.) A keszthelyi elpusztult vár tulajdonkép a fenéki (mogentianai) római castrum s azért ezek sorába vettem föl. NG.

*Esztregnye közelében p., Felső-Rajk e., Hegyesd r., Cs.-Iklód e., *Jakabfa p., Kajánföld e., *Kál p., Cs.-Kanizsa (Nagy-Kanizsa) e., Kányavár e., Kapolcs e., Káptalanfa e., Karos e., Keménd e., Keszthely (*Keszthely-Fenék) e. *c., Kis-Komárom e., Kővágó-Örs e., Lapsina (Tündérlak) r., Légrád e., Lenti (= Cs.-Németi, Nempti e.) r., Letenye e., Monoszló c., *Ördög-Gyurka p., Örvényes e., Páka e., Pogányvár e., Pölöske (Peleske, Piliske) e., Rácz-Kanizsa l., Rezi r., Reznek e., Cs.-Safarjevavesz e., Salamonvár e., Sümeg r., *Sümeg c., Szécsi-Sziget (Cs.-Sziget e.) l., Szemenye e., Cs.-Szent-Girolt (Zala-Sz.-Grót) e. Szent-Györgyvár e., *Cs.-Szent-György vagy Békavár e., *Szent-Miklós (a mai Kerka-, régen Tornyi-Szent-Miklós) e., Szigliget r., Sztridó (Cs.-Sztrigó, Isztragó, Osztrogó, Szturgó e.) l., Tapolcza e., Tátika r., *Terestyéntornya, e., Tihany e. *p., Cs.-Új-Dombró e., Zádorvár r., Zala-Egerszeg e., Zalavár e., *Zánka p., Zerin (Ó-) e., Zerin (Új-) e.

l. 6, rl. —, r. 9, e. 38, *p. 5 (6), *c. 2 = 60.

Zemplén vármegye.*

Abara r., Bacskó e., Barkó r., *Bodrogszeg e., Cs.-Borostyán e., Borsi rl., Bottyánvár rl., Cs.-Butka e., Czékevár l., Csicsva r., Cs.-Fel-Cseb e., Gálszécs (= Cs.-Szécs) e., Garany rl., Gellyénes e., Hadavár e., Homonna rl., Jeszenő r., Kelcse rl., Király-Helmecz r., *Lelesz (B.) l., Mogyoróska e., Nagy-Kövesd r., *Nagy-Mihály e., Paczin rl., Párics (Terebes) r., Parnó e., Pazdics e., Purustyán e., Ráska e., Sárospatak (= Cs.-Patak e.) l., Sátoralja-Újhely e., Cs.-Solymos e., Szegi e., Szerdahely e., Szerencs rl., Szinna rl., Sztropkó rl., Tállya rl., Tarczal e., Tárkány (Leányvár) e., Tokaj e., Tölcsvár e., Tubul e., Varannó e., Zemplén r., Zétény (e.) (B.) *l., Zombor e.

l. 4, rl. 10, r. 8, e. 25 = 47.

Zólyom vármegye.**

Alsó-Micsinye l., *Berzencze (Garam B.) e., Beszterczebánya l., Dobronya r., Felső-Micsinye l., *Gyetva (Hrabkova) p., *Horhát (Kochulka) p., Királyfalva l., *Korpona r., *Libet l., Radvány l., Szalatna (Borsavára) e., *Szélnye (Üvegvár) p., Végles l., Zólyom I. l., Zólyom II. (Pusztavár, Pusztihrad) r., Zólyom-Lipcse l.

l. 9, rl. —, r. 3, e. 2, *p. 3 = 17.

* Az eredeti lajstromban fölvett 48 vár (l. 2, rl. 10, r. 9, e. 27) közül Regécz (r.) Abaujmegyében van, a Csánky után említett Kékmező (e.) = a sárosmegyei Kükemező, Gálszécs (e.) és Sárospatak (l.) azonos a Csánky után másodszor is fölvett Szécs (e.) és Patak (e.) várral. Zétényvár (c.) utólag lakott várnak van kijavítva, s ugyancsak pótlólag írta be Th. K. úr Leleszt (l.) Vinnával együtt (r.), a mely azonban Ungmegyéhez tartozik. A Boksa nemzetség bodrogszegi várát és Nagy-Mihályt Karácsonyi J. említi (Magy. Nemz. I. 105, 166., II. 299—301. l.) NG.

** Az eredeti lajstrom 11 várat sorol fel (l. 8, r. 1, helyesebben 2, e. 2, helyesebben 1). A garamberzenczei és korponai várat Karácsonyi J. említi (Magy. Nemz. I. 325., II. 156, 189. l.), a libetit a korponaival együtt gr. Teleki J. (Hunyadiak kora, VI. I. 309—310.) NG.

Az eredeti lajstrom szerint van lakott vár 114, részben lakott 41, rom 267, elpusztult 611, összesen 1033.

Ezen szám a pótlásokkal és kiegészítésekkel így módosul: lakott vár és várkastély van 152, részben lakott 44, rom 345, elpusztult vár 1108, közte 310 (illetőleg a többé-kevésbbé kétségesekkel együtt 350) pogányvár, 120 (illetőleg 138) római castrum, a középkoriaknak fölvehető várak száma tehát 678. Összesen pedig van 1649 vár.

Turócz, Trencsén, Nyitra, Bars, Pozsony, Mosony, Sopron, Hont, Nógrád, Vas és Veszprém megyéket személyesen bejárván, ezek várait és azoknak állapotát magam határoztam meg; a többi megyék váraira nézve az illető alispán uraktól vettem az adatokat. — Találtam azonban dr. Csánky munkájában oly középkori várakat is, melyek a beérkezett alispáni jegyzékekben említve nem voltak; tehát ezekkel az illető megyék jegyzékeit még kiegészítettem. (*A néhai szerző ezen soraihoz csak annyit füzök, hogy a Csánky után fölvett várak közt több olyan fordul elő, melyek már egyszer föl voltak véve, különösen, ha a középkorban más megyéhez tartoztak, mint ma. Az eredeti lajstromot tehát ebből a szempontból kijavítottam s az illető megyéknél mindenütt beszámoltam a tett változtatásokról.* NG.)

FORRÁSMŰVEK.

Ackner M. J.: Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. 1854. Mittheilungen der k. k. Central-Commiss. Wien.

Ambros August Wilhelm Dr.: Die Burg Karlstein in Böhmen. Wien k. k. Hof- und Staatsdruckerei 1865.

Anjoukori okirattár.

Arany János: Toldi szerelme.

Arányi Lajos dr.: Vajda-Hunyad vára. Pozsony 1867.

— *A kőhalmi polgárvár s a szászkézdi pórvár. Pulszky-Album. Budapest 1884. 131—138. l.

Bárczay Oszkár: A hadügy fejlődésének története, 203 ábrával. Budapest. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. 1895.

Bartal Georgii de Beleháza: Commentariorum ad historiam Status jurisque publici Hungariae Aevi medii libri XV. Posonii 1847. typis Caroli Friderici Wigand.

Böheim Vendelin: Handbuch der Waffenkunde. Leipzig. Verlag von E. A. Seemann. 1890.

Brinkmann Adolf Dr.: Die Burganlagen bei Zeitz in 1000 jähriger Entwickelung, mit 14 Originaldarstellungen. Sonderabdruck der wissenschaftlichen Beilage zum Jahresbericht des königl. Stiftsgymnasiums zu Zeitz. Halle a. d. S. Verlag von Otto Hendel 1896.

Bubics Zsigmond: Magyarországi várak és városok. Budapest. Egyetemi könyvnyomda 1880.

Burckhardt Adolf Dr.: Das Schloss Vufflens. Zürich in Commiss. Orell-Füssli & Comp. 1882.

Caumont de M. A.: Abecédaire ou rudiment d'archeologie. Caen Fle. Blanc-Hardel éditeur. Rue Froide. 2. 1870.

Csánky Dezső dr.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest. M. Tud. Akadémia. 1897.

***Cséplő Péter**: Régészeti ásatások a bihari földvárban. Arch. Ért. XXI. 1901. 69—72.

Clark By. Geo. T.: Mediaeval Military Architecture in England. London. Wyman & Sohns. 1884.

Cohausen, Ritter von: Die Burgfreunde. Jahrbücher des Vereines: Alterthumsfreunde im Rheinlande. Bonn. Heft 28. XXVIII. Bd. 14. Jahrgang bei Márkus 1860.

— Das rheingauer Gebück. Annalen des Vereines für Nassauische Alterthumskunde und Geschichtsforschung. XIII. Bd. 1874. Wiesbaden in Commiss. bei W. Roth.

Cori Joh. Nep. Jahresbericht des Museums Francisco Carolinum in Linz 1875.

Corneli: Falkenjagd.

— Die Jagd und ihre Wandlungen. Verlag von Ellermann in Harmas und Amsterdam. (Volkmar in Leipzig.)

Czobor Béla: Magyarország középkori várai. Különlenyomat a »Századok« 1877. évi folyamából. Budapest. 1878.
Demmin August: Handbuch der bildenden und gewerblichen Künste. Encyclopaedie. Leipzig. Karl Scholtze.
— Die Kriegswaffen etc. etc. 4. Auflage. Leipzig P. Friesenhahn 1893.
Dornbusch J. B. Dr.: Die Zieverischen Burgen.
Eckart Rudolf: Deutsche Burgen und Schlösser im Schmunke der Dichtung. Braunschweig. C. A. Schwetschke und Sohn 1896.
Erőssy Lajos: Krasznahorka vár. Természettud. Rimaszombati gyűlése. 1867. Pest. Emich Gusztáv. 1868.
Essenwein Dr. Aug. von: Die Kriegsbaukunst. I. H. Arnold Bergstässer in Darmstadt 1889. Theil des Handbuches der Architectur.
Falke Jakob von: Cultur und Kunst. Das englische Haus. Wien bei Karl Gerold Sohn 1878.
— Die Gastlichkeit im Mittelalter. Leipzig 1862. und die irrende Ritterschaft, beide in Raumers Taschenbuch. Leipzig 1862/63.
Feil: Einleitendes über Burgen. Berichte des Alterthumsvereines in Wien. 1856.
Fejér Georgius: Codex diplomaticus.
Flögel Karl: Geschichte der Hofnarren. Liegnitz und Leipzig bei David Siegert 1789.
***Fröhlich Róbert**: Castellum Onagrinum. Arch. Ért. IX. 1889. 98—107.
— *A pilismaróthi római tábor. Arch. Ért. XIII. 1893. 38—47.
Gegus Dániel: Magyar országgyűlési törvénykönyv (Corpus juris Hungarici). Pest. 1866. Toldéni Ede.
***Gooss Károly**: Chronik der arch. Funde Siebenbürgens. Nagyszeben. 1876.
Gottschalk Friedrich: Die Ritterburgen und Bergschlösser Deutschlands. Halle, bei Hemmerde & Schwetschke. 1815. 10 Bände.
Grosz Julius und **Kühlbrandt Ernst**: Die Burg Rosenau. Herausgegeben vom Ausschuss des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. 12 Abbildungen. Wien 1896. Verlag von Karl Graeser.
Hajnik Imre: Magyar alkotmány- és jogtörténelem. Pest. Heckenast Gusztáv 1872.
***Halaváts Gyula**: A mező-somlyói várról. Arch. Ért. XVII. 1897. 364—365. l.
Heber Franz Alexander: Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser gesammelt. Prag 1844. Druck und Verlag der Artistischtypographischen Institutes von C. W. Medau & Comp.
Heller Josef: Die Burg Lisberg in Franken. Bamberg 1837. Verlag bei J. G. Siekmüller, Leipzig bei J. A. G. Weigel:
Henne am Rhyn Otto: Geschichte des Ritterthums. Leipzig bei P. Friesenhahn. Illustrirte Bibliothek der Kunst- und Kulturgeschichte.
***Henszlmann Imre dr.**: A visegrádi koronabolt és a királyi lakosztály elrendezése. Arch. Közl. 1873. IX. k. 1. füz. 1—15. l.
— *Jelentés a Bányavárosokba tett régészeti kirándulásról. Arch. Közl. 1865. V. k. 143—154. l. (Selmeczbánya.) 1866. VI. k. 1. f. 125—144. l. (Zólyom. Pusztavár.)
— Uti jegyzetek. Arch. Ért. XII. 1878. évf. (335—337. l. Somoskővár.)
— Székesfehérvári ásatások.
— Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa. Lipcse 1873.
Hirth Georg: Das deutsche Zimmer. Hirth-Verlag München—Leipzig 1886.
Hoffmann Fridolin: Geschichte der Inquisition. Bonn 1878. Druck und Verlag von P. Neusser.
Horváth Mihály: Magyarország történelme. Pest 1860. Heckenast Gusztáv.
Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Darmstadt 1860. Lauffer és Stolp bizománya. Pest.
Hunfalvy Pál: Nyelvtudományi közlöny.

Ilg Albert Dr: und **Böheim Vendelin** Das k. k. Schloss Ambras in Tirol, Wien. Druck und Verlag von Adolf Holzhausen 1882.
Jäger Karl: Die Burg Weinsberg. Heilbronn am Neckar. Verlag von I. D. Elasz.
Jähn: Kriegswissenschaft des Mittelalters, besonders in Deutschland. München und Leipzig bei Odenburg. 1889.
***Jakab Elek**: Léta vagy Ghiczy-vár. Arch. Közl. 1877. XI. k. 2. f. 66—68.
— *Budvár és Budvár környéki leletek. Arch. Ért. XIV. 1894. 210—216. l.
***Dr. Józsa András**: Szabolcs vezér földvára. Nyirvidék. 1897. 17. K. és Arch. Ért. XVII. 1897. 284.
Jutti, Dr. Karl Wich: Die Vorzeit. Marburg. bei Chr. Garthe 1828.
***Karácsony János**: Ásatása a bihari földvárban. Arch. Ért. XXI. 1901. 72—74. l.
***Károly János**: Fejér vármegye története. Sz.-Fejérvár. III. köt. 1899. (189, 192. l. Csikvár. 273—275. Csákvár. 286—354. Csókakő vára.) IV. k. 1901. (130., 310. l. Érdi kutyavár.)
Kárpátegyesület évkönyve 1889. Igló, Schmidt József.
Keiblinger Franz: Die Burg Aggstein in Oesterreich.
Király János dr.: Pozsony város joga. Kiadja az Akadémia történelmi bizottsága. Budapest. Akadémia kiadása. 1894.
Kieszling Franz: Die 3 Thajaburgen Buchenstein, Eibenstein, Unter Thyrnau mit einem Abrisse des Geschlechtes des Herrn von Thyrna. Wien 1895. Verlag von Kubasta und Voigt Sonnenfeldgasse 15.
Kleinpaul Rudolf: Das Mittelalter. Bilder aus dem Leben und Treiben aller Stände in Europa. Unter Zugrundlegung der Werke, bei Paul Lacroix. Leipzig 1893. Verlag von Heinrich Schmidt und Karl Günther.
Knausz Nándor: A Garam melletti Szt. Benedek apátság. Kiadja az esztergomi főkáptalan. Budapest 1890.
Knoblauch: Zeitschrift für praktische Baukunst. Berlin 1858. Sigmund Wolf.
Köhler G.: Entwickelung des Kriegsvesen und der Kriegführung in der Ritterzeit 5 Bde. Breslau. Wilhelm Koebner 1886.
Körner Julius: Die Burg Karlstein. Prag, Haase Söhne 1857.
Kőváry László: Erdély régiségei és történelmi emlékei. Uj kiadás 30 fametszettel. Kolozsvár, Stein János m. k. egyetemi könyvkeresk. 1892.
Krieg v. Hochfelden: Die Veste Habsburg. Zürich, Comiss. bei Meyer und Zeller 1857.
— Geschichte der Militär-Architectur in Deutschland. Von der Römerherrschaft bis zu den Kreuzzügen nach Denkmälern und Urkunden. Mit 137 Abbildungen. Stuttgart, Verlag von Ebner und Seubert 1859.
Kubinyi Ferencz és **Vahot Imre**: Magyarország és Erdély képekben. Pest. Emich Gusztáv. 1854.
***ifj. Kubinyi Ferencz**: Zólyom megye műemlékei. Arch. Közl. 1864. IV. k. 17—43. l. (31—32. l. Dobrovinai vár. 35—36. Zólyomi Puszta vár. 37—41. Zólyomi mostani vár.)
***ifj. Kubinyi Miklós**: Árva vára. Történeti tanulmány. Budapest. 1872.
Kühn Dr. Jul. Friedr.: Über den Ursprung und Wesen des Feudalismus. Berlin. 1869. C. G. Lüderitzsche Verlagsbuchhandlung A. Charisius.
Lambert A. und **Stahl E.**: Das Möbel. Ein Musterbuch stylvoller Möbel in historischer Folge. Stuttgart, Jul. Hoffmann.
Langl Josef: Die Habsburg. 2. Auflage mit 40 Illustrationen. Wien. Ed. Hölzels Verlags.
Leber Otto Edler von: Beschriebenen Burgen N. Oesterreich Mittheilungen des Alterthumvereins in Wien 1856, publicirt durch Josef Feil..
Lehmann J. G.: Verkündliche Geschichte der Bürgen und Bergschlösser in den ehemaligen Gauen, Grafschaften und Herrschaften der bayerischen Platz. Kaiserlauten Verlag von Hugo Meuth.

Leonhard E. J. G.: Die Habsburg und ihre Geschichte. Helmstädt bei Fleckeisen 1825.
Lind Dr. Karl: Die mittelalterliche Städtebefestigung. Oesterreichischer Volksschriftenverein. Wien 1885.
Mark Paul Theodor: Das Stammschloss Hohenzollern Hechingen Verlag der T. X. Biblerschen Hofbuchhandlung. (Georg Egersdorf 1846.)
*Gr. **Marsigli**: Danubius Pannonico Mysicus. Hága és Amsterdam 1726.
Mednyanszky Alois Freiherr: Malerische Reisen auf dem Waagflusse in Ungarn. Pest. Verlag vom Konrad Adolf Hartleben 1844.
Mellissantes: Beschreibung einiger vormals berühmten Bergschlösser in Deutschland. Frankfurth Leipzig Joh. Chr. Stössel 1713.
Merian: Mittelalterliche Bauwerke von Vinzenz Statz. Leipzig, Weigl 1856.
Mérimée et Lenoir: Collection de documents de France sur l'histoire de France publiés par Ordre du Roi et par les soins du Ministre de l'instruction publique. Instructions du Comité historique des arts et monuments. Imprimerie royal 1843.
Meurer Julius von: Burgen und Schlösser in Oesterreich, Heliogravuren nach Naturaufnahmen Ott Schmidt. Folia 10. Lieferung. Wien, Lechner Buchhandlung.
***Mihalik S**: A mezősomlyói várról. Arch. Ért. XVII. 1897. 441—442.
Mikszáth Kálmán: Magyarország lovagvárai regékben. Budapest, Révai testvérek kiadása. 1894.
Militair Geographisches Institut: Der Kriegsschauplatz in Ungarn im Jahre 1711.
Millauer M. (Cistercienser): Über Klingenberg, Porichni Rosenberg und Maisstein.
Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich. Bde XI. Heft. 5. Denkmäler des Hauses Habsburg in der Schweiz. Die Habsburg. Zürich in Commiss. bey Meyer & Zeller. Druck von David Bürkli 1857.
Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich. XXXIII. XVII. Bände. Pupikofer J. A. Geschichte der Burgfeste Kyburg. Beschreibung der Burg XXXIV. von M. Pfau und G. Kinkel. Burg Mammersthofen XXXV. G. Meyer.
Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien k. k. Hof- und Staatsdruckerei.
Mothes Oskar: Illustrirtes Bau-Lexicon. Leipzig—Berlin. Otto Spamer 1874.
***Dr. Müller Friedrich**: Siebenbürgische Sagen. Bécs és N.-Szeben 1885.
Müller und Mothes: Archäologisches Wörterbuch. Leipzig u. Berlin. Otto Spamer 1877.
Myskovszky Viktor: Bártfa középkori műemlékei.
— *Honi erődeink ismeretéhez. Arch. Közl. 1873. IX. k. 1. füz. 26—33. l. (Tornai vár. Bártfai Wasserthum nevű bástya. Czímer és vas zászló a bártfai bástyán.)
— *Liptómegye középkori építészeti műemlékei. Arch. Közl. 1877. XI. k. 2. füz. 9—65. l. (Hradeki vagy Liptóújvári várrom. 12—15. l. A Rakovszky-család két régi kastélya Nagy-Selmeczen. 47—49. l. A likavai várrom. 62—65. l.)
— *A márkusfalvi vártemplomról. Arch. Ért. X. 1876. évf. 9. sz.
— *A szalánczi vár donjonjában levő czímerekről. Arch. Ért. XII. 1878. 339 s következő lapok.
***Nácz József**: A Vértes vidékének történelmi műemlékei. Arch. Közl. 1899. XXII. k. 119—165. l. A várakról. (126. Banai sánczok. Kéthelyi földvár. 128. Oroszlánkő. 130. Gerencsér. 131, 133. Vitán vár. 136—141. Gesztes. 143, 144. Csókakő. 150—156. Tata. 161. Neszmély-Karakó. 165. Szelimluka.)
Naeher J. und **Maurer H.** Die Alt-Badischen Burgen und Schlösser des Breisgaues. Emmendingen. Verlag von A. Dölters Buchhandlung 1884.
Naeher J. Die Burgen und Schlösser in der Umgebung von Baden-Baden, bei Friedrich Spies in Baden-Baden.
— Die deutsche Burg, ihre Entstehung und ihr Wesen insbesondere in Süddeutschland. Berlin 1885. Verlag der deutschen Bauzeitung (Ernst Toeche).

Naeher J. Die Burgen in Elsass-Lothringen. Ein Beitrag zur Kenntniss der Militair-Architectur des Mittelalters. Selbstverlag des Verfassers, in Commiss. bei J. Noiriel Buchhändler in Strassburg 1886.

— Die Militairarchitektonische Anlage der Ritterburgen der Feudalzeit in Schwaben, Franken, Normannen, Burgunden und Longobarden. Dachau München 1893. Druck von F. Mondrion. Verlag der Süddeutschen Bauzeitung.

— Die Militairarchitektonische Anlage der Mittelalterlichen Städtebefestigung. Dachau München 1894. Separatabdruck der Süddeutschen Bauzeitung.

— Umgebung der Stadt Karlsruhe. Ein Beitrag zur Vaterlandskunde. Karlsruhe, bei Friedrich Gautsch.

— Die Burgen und Schlösser und Städte des oberen Kraichgaues. Karlsruhe, bei Friedrich Gautsch.

— Burgen, Schlösser, Festungen der Ortenau, zur Kenntniss des badenischen Landes. Lahr, bei Ernst Kaufmann 1888.

— Die Burgen der rheinischen Pfaltz. Strassburg. Selbstverlag in Commiss. bei A. H. Gottschick Witter in Neustadt a. d. Haardt.

— Die Stadt Pforzheim und ihre Umgebung. Pforzheim, bei Otto Riecker 1884.

— Die Burg Zwingenberg im Neckarthal. Karlsruhe, bei Friedr. Gautsch. 1885.

Nick F.: Die Hofnarren. Stuttgart 1861.

***Orbán Balázs**: A székelyföld leírása. I. k. Udvarhelyszék. II. Marosszék. III. Háromszék. IV. Marosszék. V. Aranyosszék. VI. Brassó. Pest 1868.

***Ornstein József**: A szamosmelléki új várról. Arch. Ért. XVI. 1896. 266—268. l.

Ortvay Tivadar dr.: Pozsony város története. Pozsony, Stampfel Károly 1893.

— *Temes vármegye története. I. k. I. könyv. Őskor. Pozsony 1896. 188—197 l. (A bronzkori lakás, erődítések, földvárak.)

Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Révai Testvérek Budapest.

Otte Heinrich Dr.: Archaeologisches Wörterbuch. Leipzig, T. O. Weigel 1883.

— Handbuch der Kunst-Archaeologie des deutschen Mittelalters. Leipzig, T. O. Weigel 1854.

Paetz Karl Dr.: Lehrbuch des Lehnrechtes. Göttingen 1837. Dieterichische Buchhandlung.

Paukert Franz: Zimmergothik in Tirol. Leipzig, Seemann 1892.

Pauler Gyula: Magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. Budapest. Kiadja a M. Tud. Akadémia. 1893.

Peter Anton: Burgen und Schlösser im Herzogtum Schlesien. Teschen 1879. I. Bd. 1894. II. Bd., bei Karl Prochaska.

Piper Otto: Burgenkunde. München, bei Theodor Ackermann 1895.

Pirksteiner: Erzherzogliche Handgriffe des Cirkels und Lineals. Augsburg, bei Jakob Koppmayer 1698.

Pongrácz Lajos: Szondi-Album. Drégeli Emléklapok. Ipolyság, Neumann Jakab könyvnyomdája 1886. Új bővített kiadás.

Raab T. Ch.: Kalenderkunde. Gotha 1840., bei Müller. Sonnenuhren betreffend.

Raumer Friedrich von: Über Burgenbau und Burgeneinrichtung im Deutschland vom XI—XIV. Jahrhundert. Historisches Taschenbuch. 8. Jahrgang. Leipzig, Brockhaus 1837.

***Récsey Viktor**: Zalavári emlékek. Arch. Ért. XII. k. 1892. 58—68. l.

Ritgen Dr.: Führer auf der Wartburg für Fremde. 3. Aufl. Leipzig, J. J. Weber 1876.

Rohault de Fleury: La Toscane au moyen âges. Paris, Morel & Comp. 1874.

***Rómer Flóris Ferencz**: Román és átmenetkori építmények hazánk területén. Arch. Közl. 1876. X. k. 2. füz. (4—5. l. Bozóki erődítmények. 15—16. l. Gerencsér vagy Cserépvár Fejérm. 33—37. l. Németújvár. 47. l. Somogyvári apátság.)

Rómer Flóris Ferencz: Résultats Généraux du Mouvement Archéologique en Hongrie. Comte-Rendu de la huitiéme session à Budapest 1876. Budapest. Edition de Musée National Hongrois. 1878. (39—77. l. Les fossés du diable en Hongrie. 78—102. l. Les Camps barbares forsifiès. Pogány-várak.)
— *Pannónia területén Magyarországban fennmaradt néhány római várnáról. Arch. Közl. 1862. III. k. 2. füz. 33—53. l.
Ruinen oder Taschenbuch für Freunde der Vorzeit. Wien 1834. Michael Lechner Universitäts-Buchhandlung.
Salamon Ferencz: Budapest története. I—III k. Budapest, 1878—1885.
Salvisberg Paul: Die Rudelsburg. Stuttgart bei Konrad Wittver 1879.
Scheiger J.: Über Burgen und Schlösser im Lande Östreich unter der Enns. Wien 1837. Fr. Becks Universitäts-Buchhandlung.
Schimmer: Kaiserthum Östreich in seinen merkwürdigen Städten, Burgen etc. Darmstadt 1840.
Schlechta Aug. Peter: Burgvesten und Ritterschlösser der Öst. Monarchie. Wien 1839. Lechner Universitäts-Buchhandlung.
Schlereth F. B.: Die Naumburg bei Windecken.
Schmidt R.: Geschichte der Stadt Wien.
Schneider Hugó: Aufnahmen aus Rothenburg an den Thauber. Charlottenburg. 1896.
Schulte von Brühl: Deutsche Schlösser und Burgen. Leipzig. Vosz' Sortiment G. Haessel 1888.
Sultz Alvin Dr.: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. Leipzig. Verlag von S. Hirzel 1879.
— Über Bau und Einrichtung der Hofburgen des XII. und XIII. Jahrhunderts. 2-te Ausgabe. Posen 1873. M. Jagielski.
Schwab Gusztáv: Die Schweiz in ihren Ritterburgen und Bergschlössern. Kur 1828. Jakob Dalp.
Schweikhart Ritter von Sikingen: Darstellung des Erzherzogthums Östreich. Wien 1832. Druck der Mechitaristen.
Stampher Cölestin: Schlösser und Burgen in Meran und Umgebung. Innsbruck. Verlag der Wagnerschen Universitäts-Buchhandlung 1894.
Stapel Baurath: Burgen-Bau. Zeitschrift für praktische Baukunst. 18. Jahrgang 1858. Berlin, Sigism. Wolf. Deutsche Verlagsanstalt.
Starek Ludvig: Trencsiner Burgruine. Pressburg bei Belnais Erben 1852.
Steinbrecht: Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen. Berlin bei Springer 1888.
Sutter Konrád und **Schneider Fr.**: Thurmbuch. Berlin, Ernst Wasmuth.
Sylvanus B.: Gartenlaube 1869. Die deutschen Bauernburgen in Siebenbürgen.
Szabó Károly: A magyar vezérek kora Árpádtól Szt. Istvánig. Pest 1869. Kiadja Ráth Mór.
— Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Pest 1860. Ráth Mór.
Szentkláray Jenő Dr.: A becskereki vár. Budapest 1886. Kiadja a M. Tud. Akadémia.
Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. Budapest 1896.
***Szinte Gábor**: Kerek erőd Krivádia fölött. Arch. Ért. XIV. 1894. 110—114. l.
***Thallóczy Lajos**: Magyar várak 1437 körül. Arch. Közl. XII. (XI. 3.) k. 112—115. l.
Thaly Kálmán: Actio curiosa. Magyar történeti színjáték. Budapest 1894. M. Tud. Akadémia.
— Archivum Rákóczyanum. Budapest. M. Tud. Akadémia. 1874.
***Téglás Gábor**: A rómaiak végvárai a Hargita hegység alján. Erdélyi Múzeum. XIII. 1896. 384, 416. l.
— *Dák várak Udvarhelymegye keleti és északi hegyvidékein. Erdélyi Múzeum XII. 1895. 237, 312. l.

***Téglás Gábor**: Kik építették a Sz.-Udvarhelyi Budvárát? Arch. Ért. XVII. k. 1897. 108—115 l.

— *A Tabula Peutingeriana hármas daciai útvonala. Arch. Közl. 1899. XXII. 86—117. l.

Tomasik Samuel: Denkwürdigkeiten des Murányer Schlosses mit Bezug auf die Vaterländische Geschichte. Budapest 1882. Verlag von Wilhelm Lauffer. Beschreibung des Bergschlosses.

Trausnitz: Landshut 1812. Gedruckt mit Hagenschen Schriften.

***Truskovszky Gyula**: Bükkvidéki Kalauz. Miskolcz. 1898. (38. l. Diós-Győr, 84. l. Szarvaskő romjai.)

Varga Mihály: Az öldöklő angyal Csejtén. Pozsony, Angermayer Károly. 1894.

Vatikáni magyar okirattár.

Victorini Josef: Visegrád einst und jetzt. Pest. 1872. Gustav Bickel.

Viollet-le Duc Ab.: Essai sur l'architecture Militaire au moyen âge Paris librairie d'architecture de bange. Editeur Rue Bonaparte 13. en face du palais des beauxarts 1854.

Vischer Georg: Topographia archiducatus Austriae Topographia Ducatus Stiriae Grätz.

Wanderungen, romantische durch Deutschland. Leipzig, Georg Wiegand.

Weidenbach Hofrath: Die Burg Caub oder Gutenfels und der Pfaltzgrafenstein.

Weinhold Karl: Die deutschen Frauen in dem Mittelalter. Wien, bei Karl Gerold's Sohn. 1882.

Weininger H: Über mittelalterliche Burgen. Westermanns Jahrbuch. Braunschweig bei Georg Westermann 1860.

Wenzel Gusztáv: Régészeti értekezések. Magyarország középkori várainak és városainak építkezési módjáról.

Wiener Bauhütte.

Winkler: Die Vesten der Vorzeit im Ermlande.

Wocel: Abhandlung über die Bauart und Einrichtung der Burgen in den Mittheilungen des deutschen Geschichstsvereins in Böhmen.

Wolf Dr. Franz Nikolaus: Beschreibung der Burgruinen und Schlösser im Bezirke des königl. bayer. Landgerichts Eltmann und dessen Umgegend.

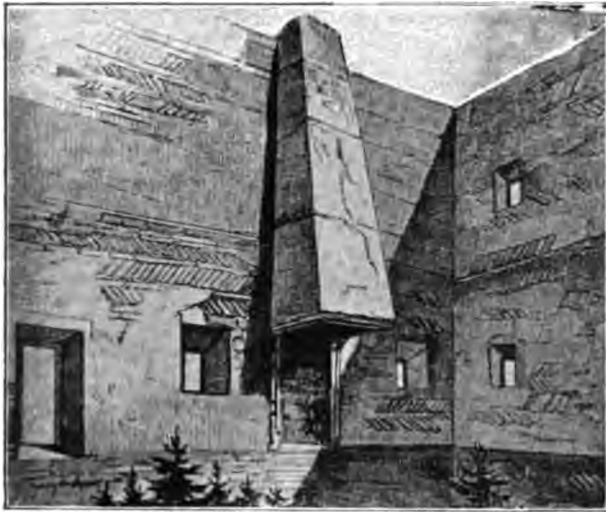
***Wosinszky Mór**: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. Budapest. 1896. I. k. 222—292. l. Várak és védvonalak. (Földvárak.) II. k. 636—659. l. Római castrumok.

Zahn J. von: Die deutschen Burgen in Friaul. Skizzen in Wort und Bild. Graz, Verlag von Leuschner & Lubensky 1883.

Zeller-Werdmüller: Mittelalterliche Burgenanlagen der Ostschweiz. Leipzig, in Commiss. bei Karl Hirsemann. Druck v. David Bürkli in Zürich 1893. Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich.

ÁBRÁK.

1. Ablakok Hohen-Rhätien (Elsass) vár öregtornyán. (Krieg 92. l.)
2. » Hochenschwarm várban. (Piper 480. l.)
3. » a Wimpfen melletti császárpalotában. (Näher D. B. 28. l.)
4. » Landsberg várban (Wasgau). (Piper 481. l.)
5. A lékai románkori ablak. (Saját felvételem.)
6. Ablak a Hohengeroldtsecki (Schwarzwald) várból. (Piper 481. l.)
7. XV. századbeli ablak Schramberg várban (Wasgau). (Piper 483. l.)
8. Ablak a Frank Salzburgi várban. (Piper 484. l.)
9. » a Hansteini várban. (Piper 484. l.)

1. ábra.

2. ábra.

9. ábra.

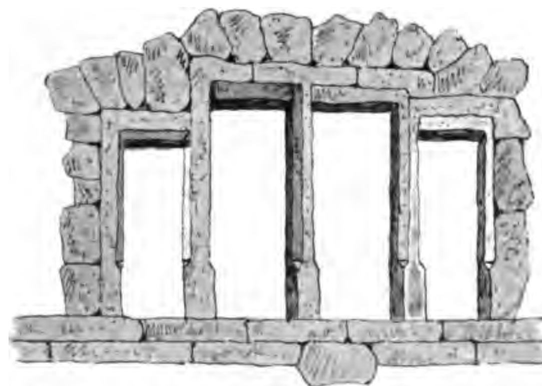
4. ábra.

6. ábra.

8. ábra.

7. ábra.

3. ábra.

5. ábra.

10. Altbodman vár ablakai (Baden). (Piper 479. l.)
11. Ablakpad Trecsény várából. (Saját felvételem.)
12. Ajtó Hohen-Rhätien (Elsass) várból. (Krieg 242. l.)
13. Vasalt ajtó egy körmöczbányai régi ház folyosóján. (Saját felvételem.)

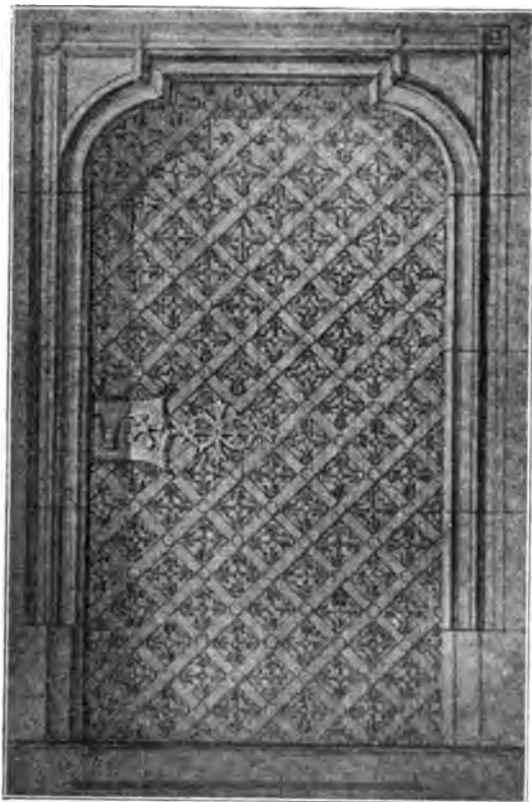

10. ábra.

11. ábra.

13. ábra.

12. ábra.

14. Ajtó Mária királyné czimerével a zólyom-lipcsei várból 1531. (Saját felvételem.)
15. Ajtó a zay-ugróczi vár első emeletén. (Saját felvételem.)
16. Vasrácscsal elzárt árnyékszék. (Piper 498. l.)
17. A pozsonyi főtemplom nyugoti oldalán levő kősüveges lépcsőház árnyékszékkel. (Saját felvételem.)

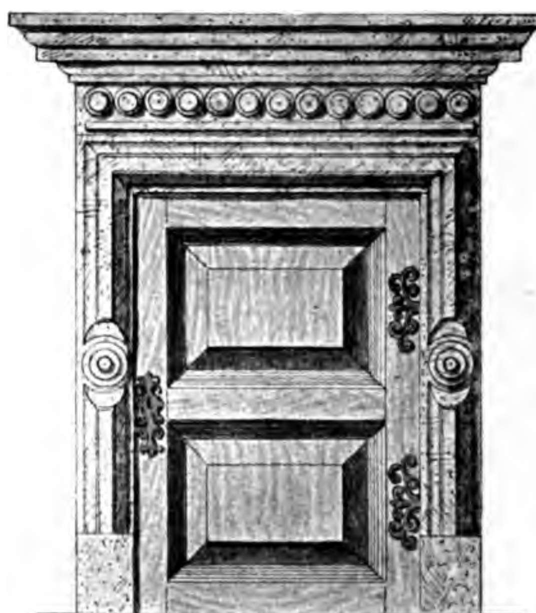
14. ábra.

17. ábra.

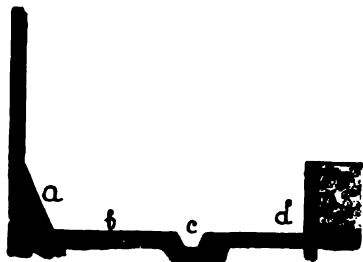

16. ábra.

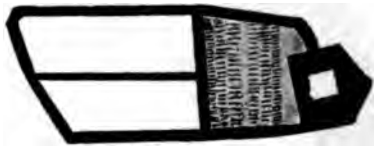

15. ábra.

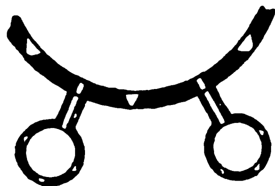
18. A bajmóczi vár levezető csatornája. (Saját felvételem.)
19. Schrankenfels vár (Ausztria) elzáró árka. (Piper 321. l.)
20. Schaffhausen vár árokvédő házacskája. (Naeher Städte 92. l.)
21. Kollenberg vár árokvédője. (Piper 314. l.)
22. A bártfai barbacan. (a főkaput védő erődítmény). (Myskovszky V. után.)

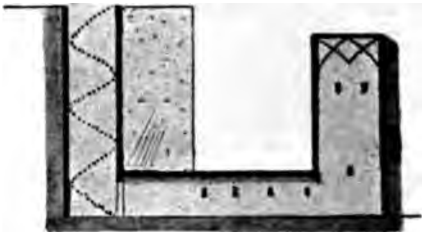
18. ábra.

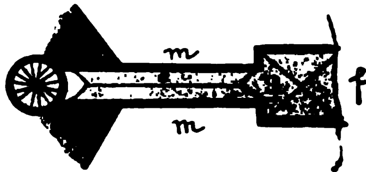

19. ábra.

20. ábra.

21. ábra.

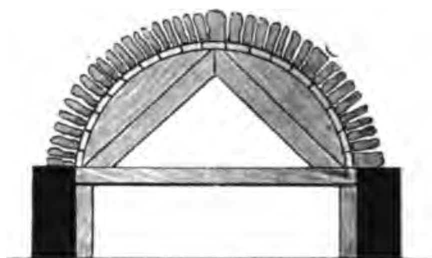

22. ábra.

23. A carcassonnei barbacan. (Viollet-le-D. 53. l.)
24. A várat és bastide-ot (földből hányt erődítmény) összekötő árok. (Saját felvételem.)
25. Boltozat váza. (Saját felvételem.)
26. A brassói börtön csúcsíves boltozata. (Saját felvételem.)
27. A trencsényi öregtorony alatti börtön donga-boltozata. (Saját felvételem.)

23. ábra.

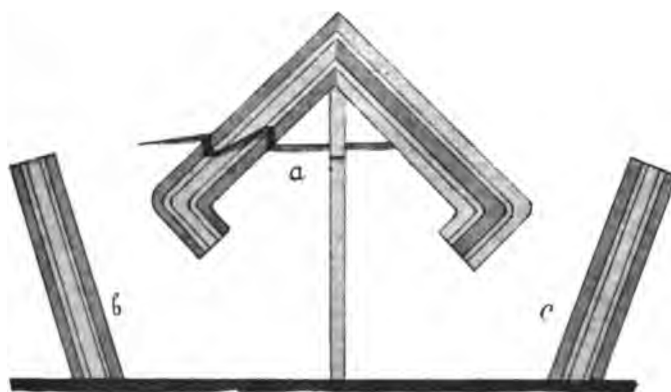
25. ábra.

26. ábra.

27. ábra.

24. ábra.

28. A fraknói börtönhelyiség boltozata. (Saját felvételem.)
29. A fraknói börtön tervrajza. (Saját felvételem.)
30. Pad, ülő- és alvóhely. (Weisz IV. 486. l.)
31. Gothikus ágy. (Lambert u. Stahl 16. l.)

30. ábra.

29. ábra.

28. ábra.

31. ábra.

32. Románkori faragott láda. (Lambert u. Stahl 22. l.)
33. Renaissancekori szekrény. (Hirt után.)
34. Asztal a csúcsives korból. (Bártfa.) (Myskovszky után.)

33. ábra.

32. ábra.

34. ábra.

35. Trónszék a XIII. század végéről (u. n. Dagobert trónja). (Schultz A. után.)
36. Csapószék. (Hirt után.)
37. Pohárszék. (Hirt után.)
38. XII. századbeli szoba. (Viollet-le-Duc.)

36. ábra.

35. ábra.

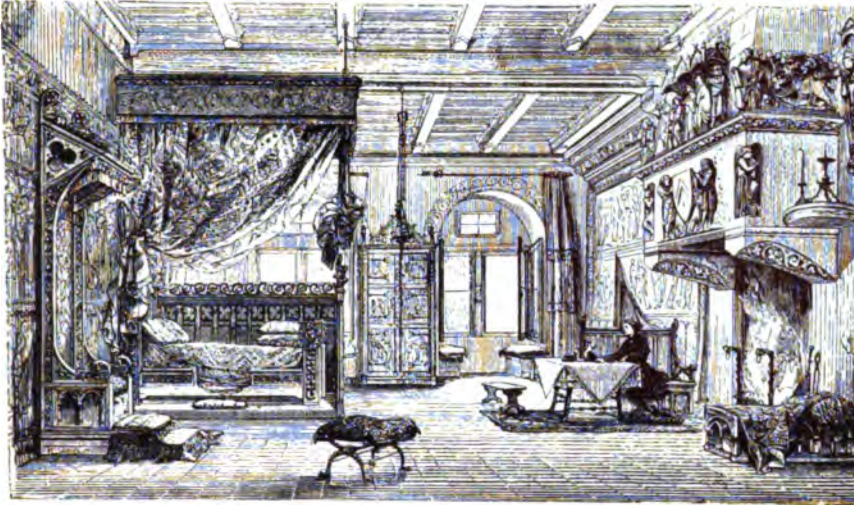
37. ábra.

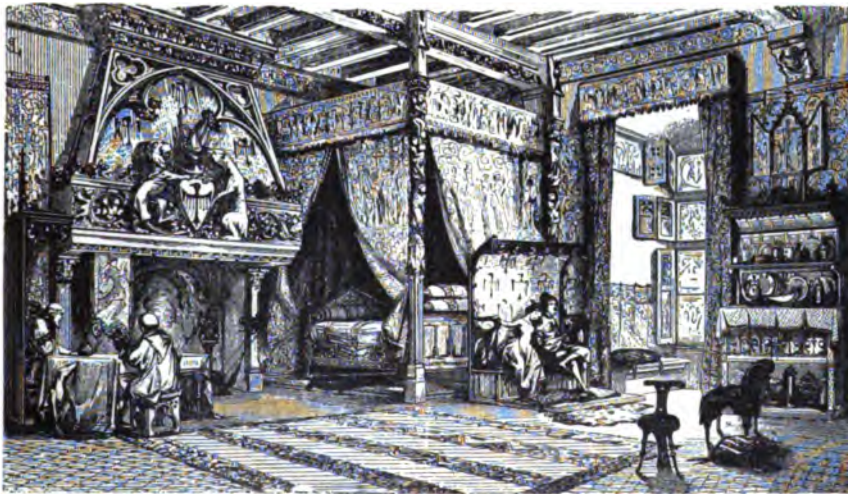
38. ábra.

39. XIII. századbeli szoba. (Viollet-le-Duc.)
40. XIV. századbeli szoba. » » »

Meubles, P. XIII.

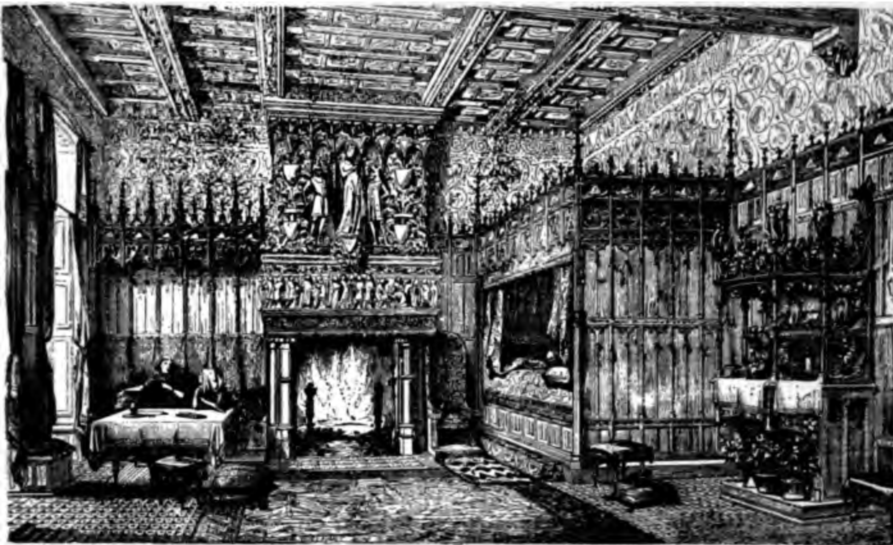

39. ábra.

40. ábra.

41. XV. századbeli szoba. (Viollet-le-Duc.)
42. Carcassonne vár faltornya melletti buvóajtó, csapódeszkával (Violleta-le-Duc.)
43. Csapódeszka (sarokvasban mozgó). (Viollet-le-Duc.)
44. » (félkörives szegen mozgó). (Viollet-le-Duc.)
45. » (két kőserpenyőn mozgó). (Cori 38. l.)

41. ábra.

43. ábra és 44. ábra.

42. ábra.

45. ábra.

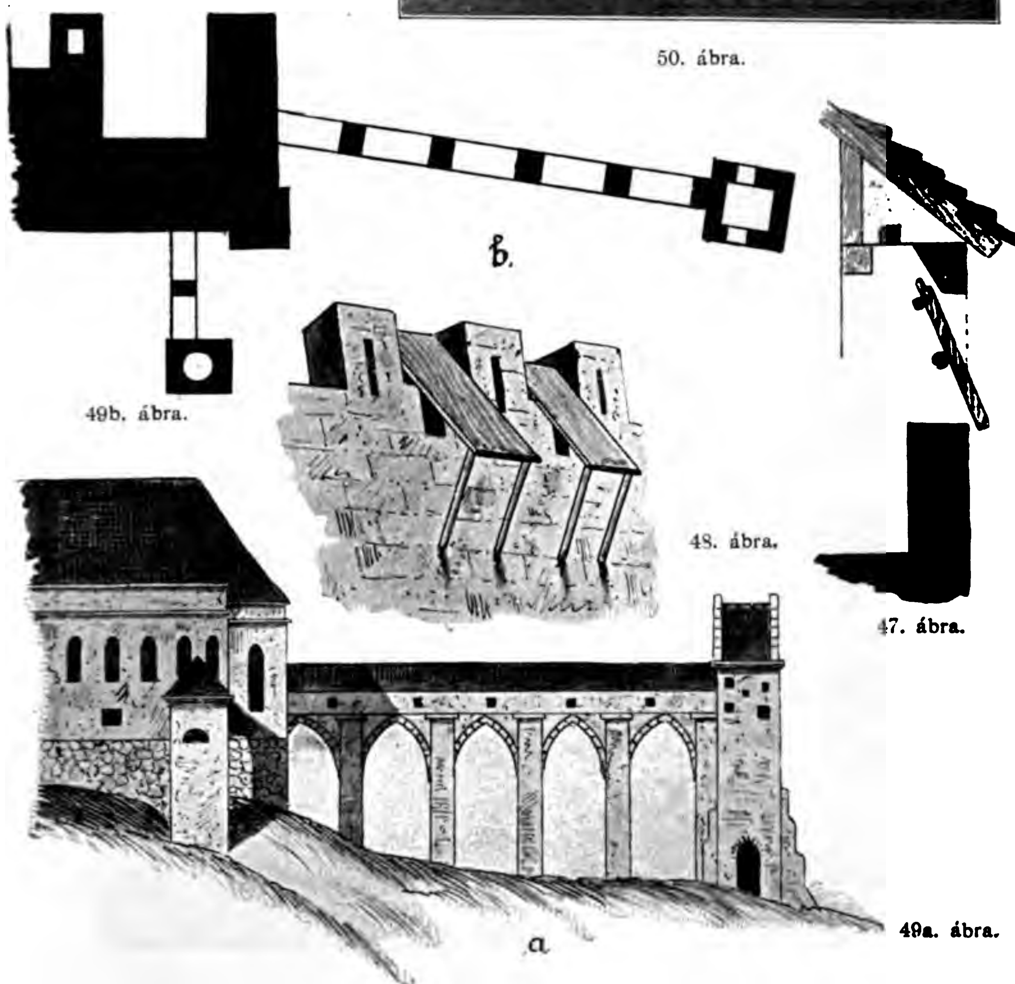
46. Csapódeszka (két lánczon lóggó). (Cori 38. l.).
47. » » Hohenklingen várban (Rajna m.) — hengeren mozgó. (Piper 349. l.)
48. Csapódeszka, falba erősítve. (Piper 349. l.)
49. *a), b)* a Marienwerdeni vár árnyékszék-berendezése. (Piper 506. l.)
50. Velturns vár (Tirol) egyik szobájának deszkázott fala. (Hirt 239. l.)

46. ábra.

50. ábra.

49b. ábra.

48. ábra.

47. ábra.

49a. ábra.

51. A sauerwasserpfadi sövénygát. (Cohausen 149. l.)
52. Sövénygát vérttoronynyal. (Cohausen 149. l.)
53. Wildenstein vár (Ausztria), elővárral. (Schultz A.)

51. ábra.

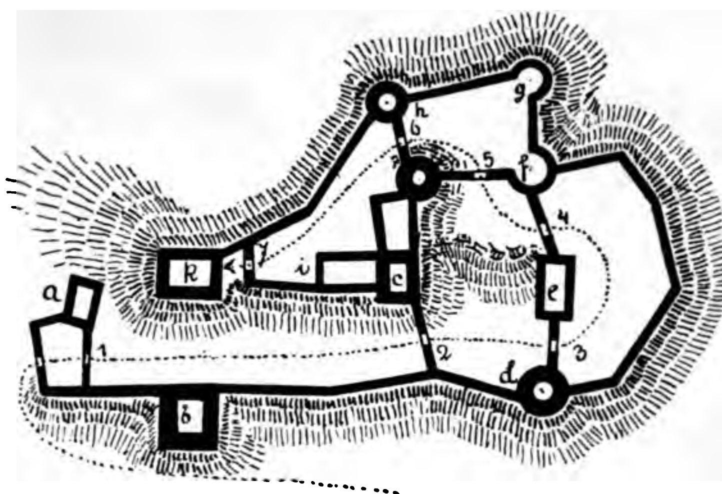

52. ábra.

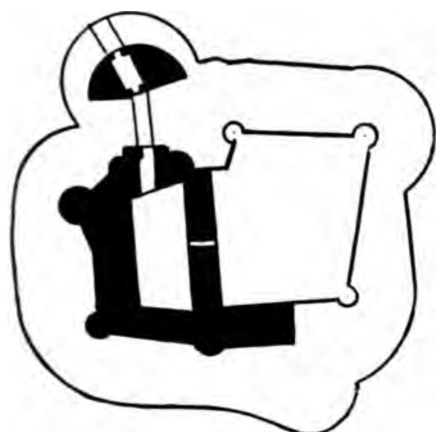

53. ábra.

54. Kabold, elővárral. (Saját felvételem.)
55. Riesenburg vár (Teplitz mellett Csehorsz.), elzáró fallal. (Piper 306. l.)
56. Elzáró gerenda. (Saját felvételem.)
57. A greifensteini vár leeső fája (Thüringia). (Piper 324. l.)

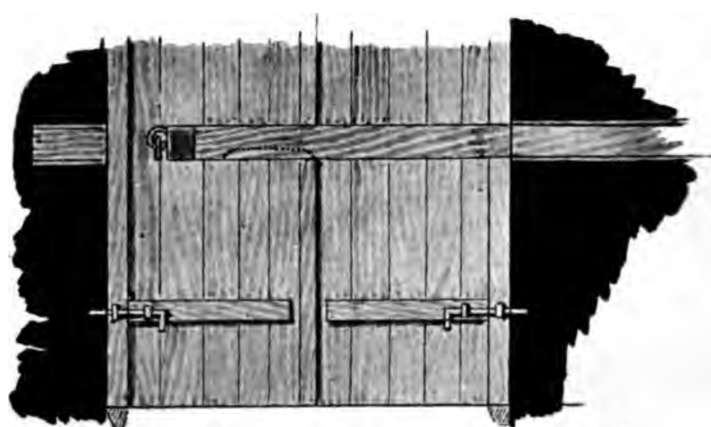
55. ábra.

54. ábra.

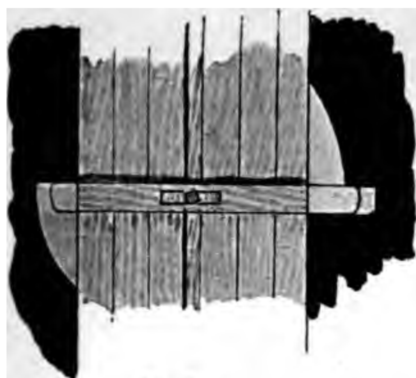

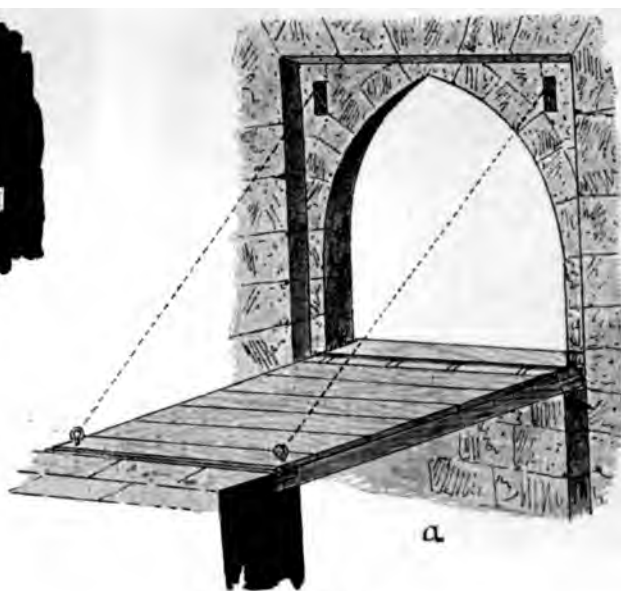
57. ábra.

56. ábra.

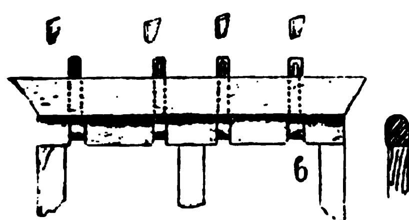
58. Elzáró gerenda. (Piper 326. l.)
59. Felvonóhíd-szerkezet. (Saját felvételem.)
60. Bozóki vár emelcsője (Saját felvételem.)
61. Felvonóhíd. (Saját felvételem.)
62. Dornsberg vár (Tirol) kapuemelcsője. (Piper 332. l.)
63. Meersburg vár (Bodeni tó mellett) felvonó szerkezete. (Piper 332. l.)

58. ábra.

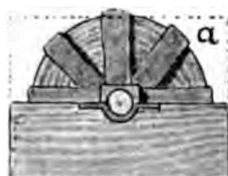

59a. ábra.

60. ábra.

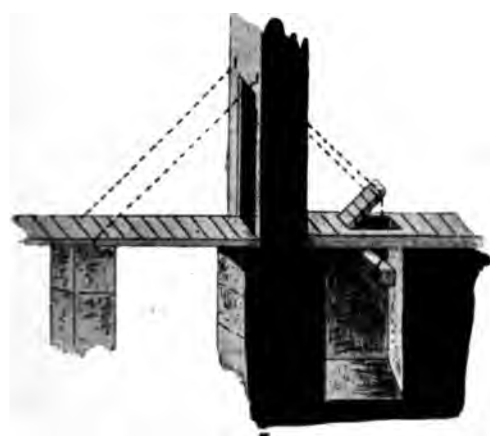

59b. ábra.

61. ábra.

62. ábra.

63. ábra.

64. St Jean Provins várkapu felvonóhídja. (Mérimé II. 12.)
65. Droste-Vischering vár (Vesztfália) felvonóhídja. (Piper 333. l.)
66. Four de Cesson vár felvonóhídja. (Mérimé II. 12. l.)
67. Traunfeld vár (Schweiz). (Krieg 444. l.)

64a. ábra.

64b. ábra.

65. ábra.

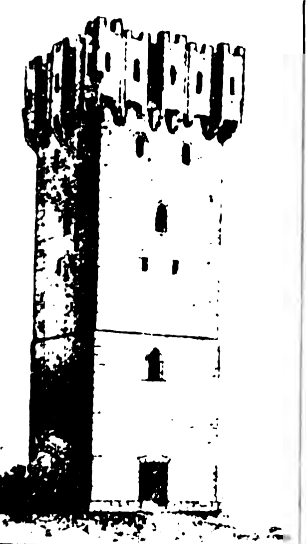

66. ábra.

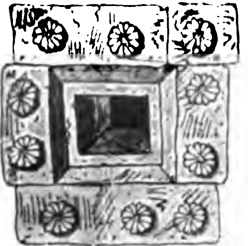

67. ábra.

68. Teschen város öregtornya. (Lind II. 99. l.)
69. Krak vár Sziriában. (Essenwein 109. l.)
70. Rozsnyói vár védő erkélyei *(a, b, c, d)*. (Grosz 64. l.)
71. Czölöpös erődgát. (Saját felvételem.)
72. Prösselsburg (Tirol) kaputornya falfokkal. (Clemen 1894. 22. l.)
73. Hohenklingen vár öregtornyában levő falfülke (Rajna). (Piper 496. l.)
74. St. Ulrich (Wasgau) vár lovagterme kettős fülkével (Rajna). (Piper 496. l.)
75. Grevenstein vár lovagterme kettős fülkével (Rajna). (Piper 496. l.)

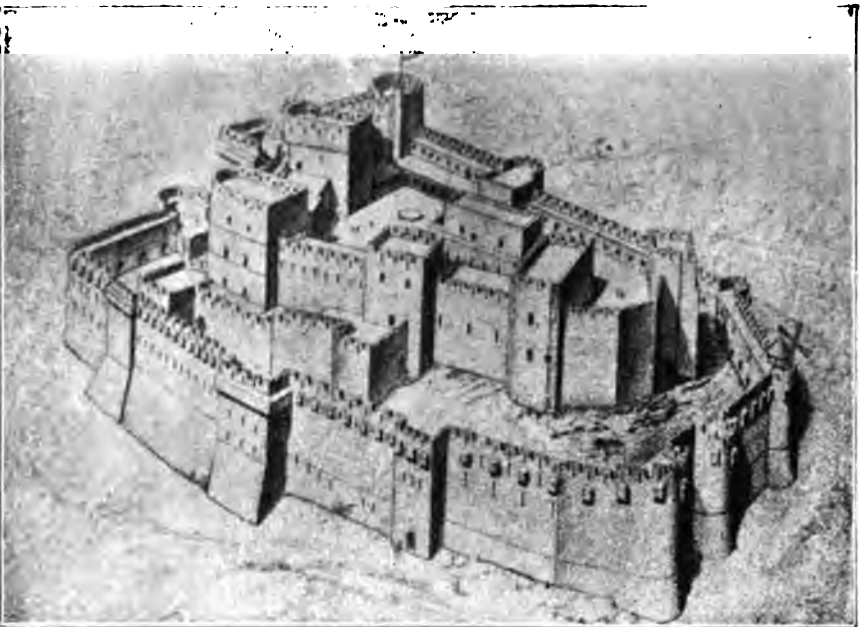
68. ábra.

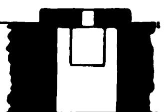
73. ábra.

74. ábra.

69. ábra.

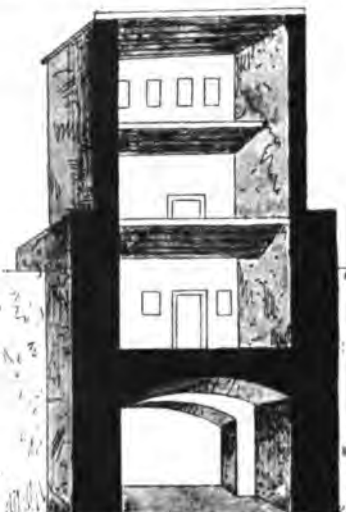
70a. ábra.

71. ábra.

70d. ábra.

72. ábra.

70b. ábra.

75. ábra.

70c. ábra.

76. Fraknó vár kapuja. (Osztrák-magyar mon. IV. k. 423. l.)
77. A biccsei nászfülke és zenekar alatti bejáró. (Saját felvételem.)
78. Biberlikorfi római őrtorony (Wesen mellett). (Piper 66. l.)
79. Eulbach falsarkán levő római koczkakövek. (Pipper 99. l.)
80. Lindaui római fal. (Piper 102. l.)
81. Római fal (Piper 104. l.)
82. Hoheneck (Elsass) őrtornyának metszete. (Näher után.)
83. Falkötés egymásra rakott tört kövekből. (Piper 108. l.)
84. Oberwinterthurm (Schweiz) vegyesen kalásszerü és tört kövekből készült falkötéssel. (Piper 108 l.)

77. ábra.

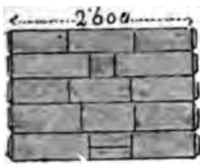
78. ábra.

79. ábra.

81. ábra.

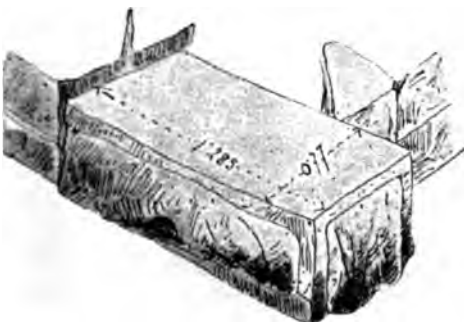
82. ábra.

83. ábra.

84. ábra.

80. ábra.

76. ábra.

85. Alteberg várban u. n. öntött falkötés. (Piper 108—112. l.)
86. A messkirchi Altstadtban római kalászszerü falkötés. (Piper 108—112. l.)
87. Saalburg várban római eredetü kalászszerü falkötés (Piper 108—112 l.)
88. Hohenkrähen várban kalászszerü falkötés. (Piper 108—112. l.)
89. Freudenberg vár öregtornyán kalászszerü falkötés. (Piper 108—112. l.)
90. Boppard vár körfalán fölváltva merőleges és vizszintes kőréteg. (Mathes Baul. 5. köt. 310. l.)
91. Isodomum fal egyforma nagyságu kövekből, az egész falon végig futó választék-vonallal. (Mathes Baul. 5. köt. 310. l.)
92. Iburg (Kislau?) vár »pseud. isodomum«-fala. (Mathes Baul. 5. köt. 310. l.)
93. Opus reticulatum. (Sarkaikon rakott kövek.) (Mathes Baul. 5. köt. 310. l.)
94. Opus quadratum. (Szabályos kőkoczkák.) (Mathes Baul. 5. köt. 310. l.)
95. Opus mixtum. (Vegyes falkötés kövekből s téglákból.) (Mathes Baul. 5. köt. 310. l.)
96. Opus rusticum (púpos kövek). (Mathes Baul. 5. kötet. 310. l.)
97. Opus eraticium. (Vesszőből font agyaggal kitapasztott fal.) (Mathes Baul. 5. köt. 310. l.)
98. Cassel vár (Schweicz) falkötése. (Piper 149—165. l.)
99. » » » , a palota falában látható szabálytalan ívek. (Piper 149—165. l.)

85. ábra.

86. ábra.

87. ábra.

89. ábra.

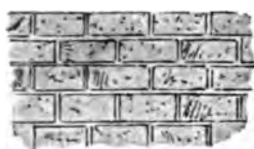

88. ábra.

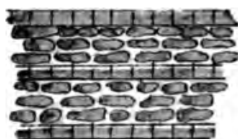

93. ábra.

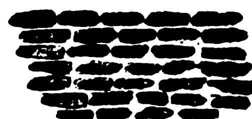

90. ábra.

91. ábra.

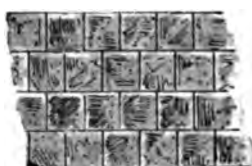

98. ábra.

94b. ábra.

94c. ábra.

94d. ábra.

95. ábra.

94a. ábra.

96. ábra.

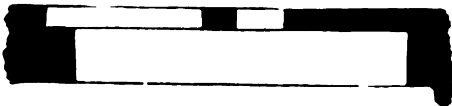

97. ábra

92. ábra.

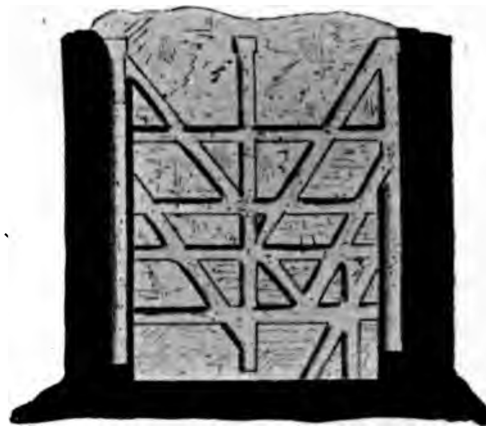

99. ábra.

100. Cassel vár palotafalában látható szabálytalan ívek. (Piper 149—165. l.)
101. A trieri domfal (tégla- és kőréteg váltakozása). (Piper 149—165. l.)
102. Különféle kőből készült falrétegek. (Piper 149—165. l.)
103. Púpos kövek Hochlandau (Colmar) vár kapuján. (Piper 149—165. l.)
104. » » » » » » » » »
105. Púpos koczkák a Hochbarri (Wasgau) vár öregtornyán. (Piper 149—165. l.)
106. Triefels (Zweibrücken) öregtornyának púpos koczkái. (Piper 149—165. l.)
107. Púpos koczkák. (Piper 149—165. l.)
108. Hohenrapolstein várban (Colmar) boltívre emelt fal (Piper 165. l.)
109. Falkötés (Piper 167. l.)

108. ábra.

109. ábra.

101. ábra.

103. ábra.

100. ábra.

104. ábra.

102. ábra.

105. ábra.

106. ábra.

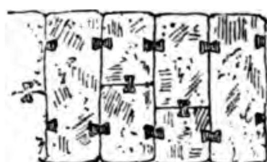

107. ábra.

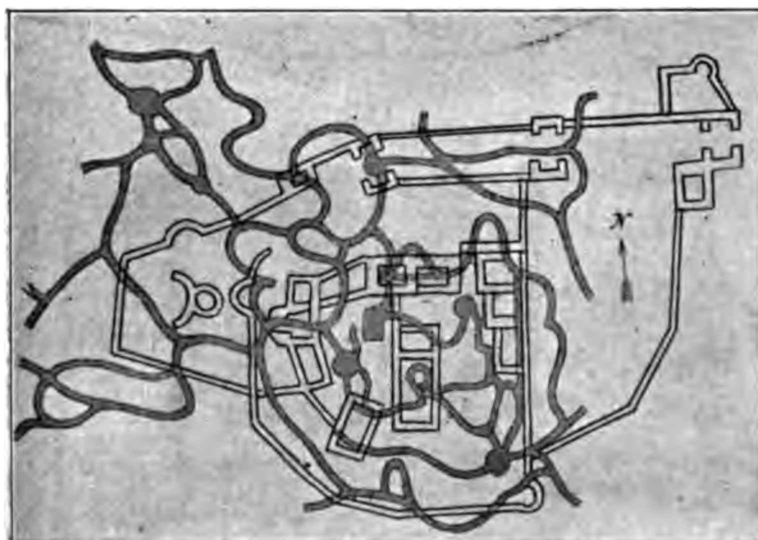
110. Ottilienbergi fal. (Piper 56. l.)
111. Neuweier (Elsass) fokerődje. (Viollet-le-Duc 195. l.)
112. A pottensteini vár földalatti folyosója (Csehorsz.). (Piper 540. l.)

111. ábra.

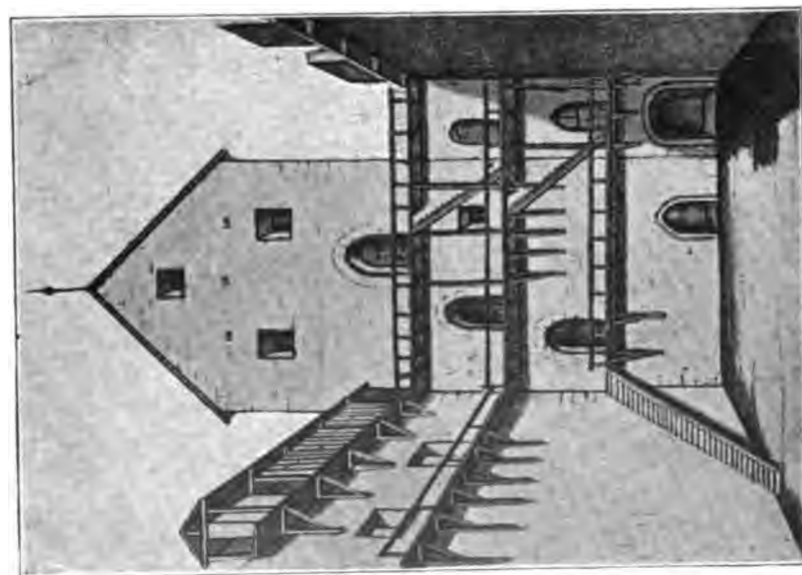

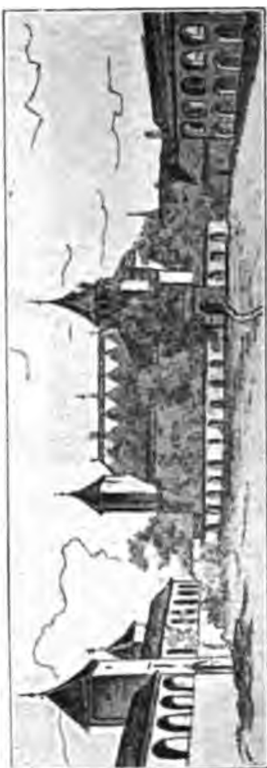
110. ábra.

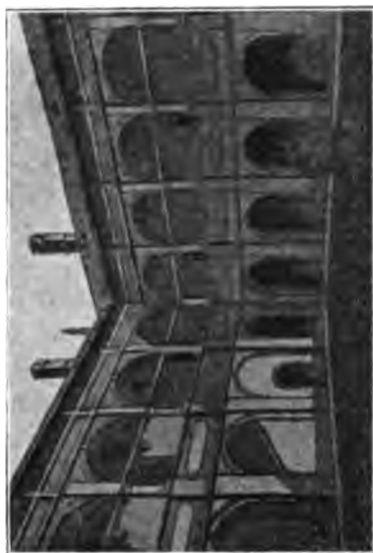

112. ábra.

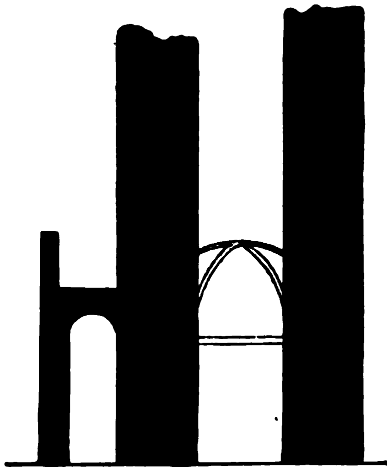
113. Folyosó a kornburgi vár palotaudvarában (Tirol). (Clemen 1894. 19. l.)
114. Rosenburg vár (Ausztria) loggiája. (Osztrák-Magy. mon. 53. füz. 624. l.)
115. Biccsei loggia. (U. o. 275. f. 150. l.)

113. ábra.

114. ábra.

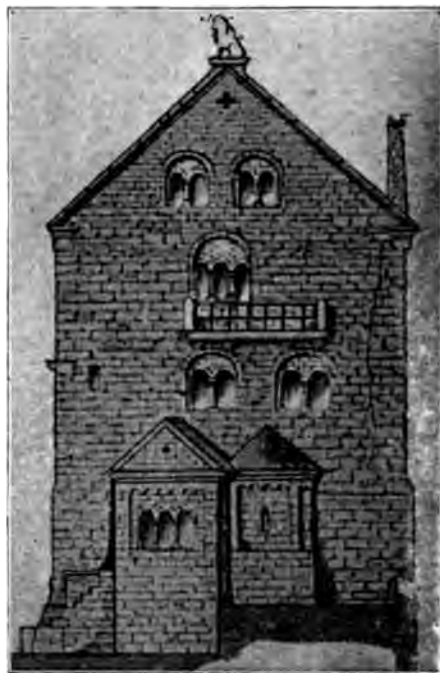

115. ábra.

116. A fraknói öregtorony folyosós köpenye. (Saját felvételem.)
117. Az oberburgi vár (Rajna m.) öregtornyának folyosós köpenye. (Piper 247. l.)
118. A wartburgi vár fürdőháza. (Ritgen 234. l.)
119. A wartburgi vár fürdőháza. (Ritgen 234. l.)

116. ábra.

117. ábra.

118. ábra.

119. ábra.

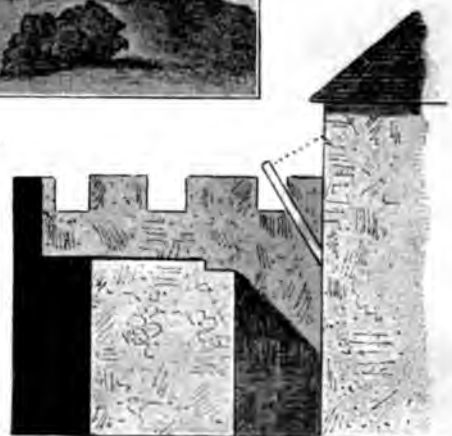
120. A füleki vár kaputornya. (Saját felvételem.)
121. St. Triptoni (Francziaorsz.) római torony. (Krieg 116. l.)
122. Dachsburg vár (Wasgau). (Weininger 501. l.)
123. Gyémánt árok. (Saját felvételem.)
124. Faltornyokat összekötő gyilokjáró. (Saját felvételem.)

120. ábra.

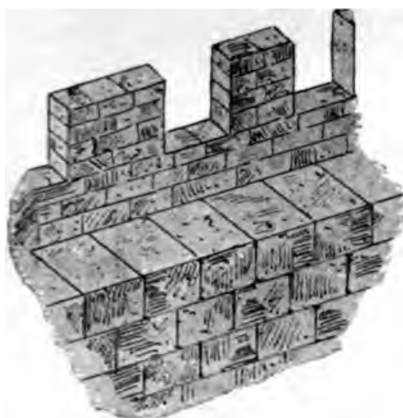

121. ábra.

122. ábra.

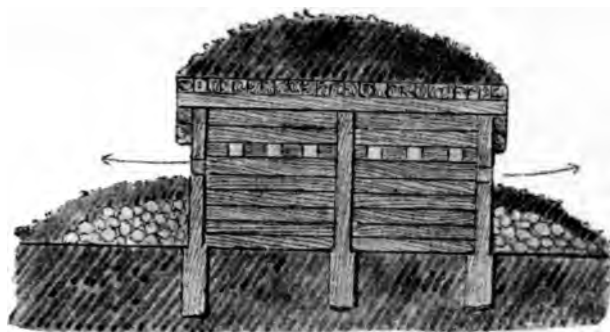

123. abra.

124. ábra.

125. Gyilokjáró. (Piper 339—343. l.)
126. Wildenburg vár (Rajna mellett) gyilokjárója. (Piper 339—343. l.)
127. Runkelstein vár (Tirol) gyilokjárója. (Piper 339—344. l.)
128. Neuscharfeneck (Bajorország) gyilokjárója. (Piper 339—343. l.)
129. Sporkenburg (Wetzlár) gyilokjárója. (Piper 339—343. l.)
130. Windeck vár gyilokjárója. (Piper 339—343. l.)
131. Hamit. (Saját felvételem.)

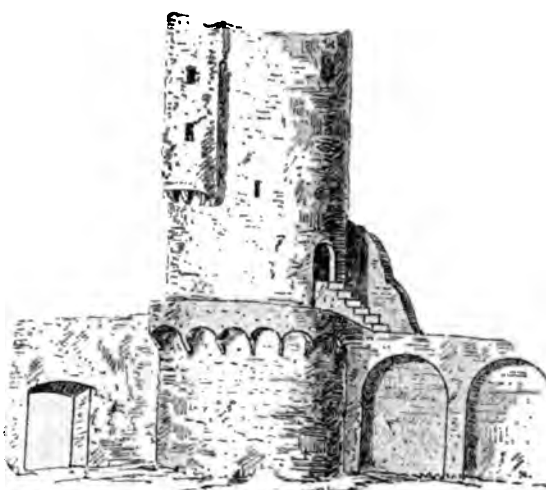
125. ábra.

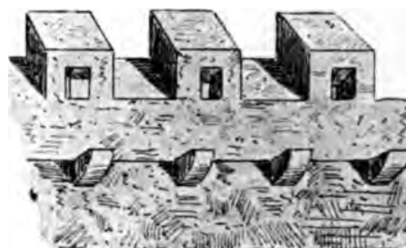
131. ábra.

129. ábra.

130. ábra.

126. ábra.

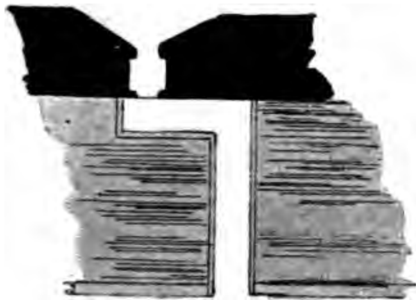

127. ábra.

128. ábra.

132. Körfalig érő híd. (Mérimé 18. l.)
133. De Fontenay apátság oromfala. (Du Coumont II. 94. l.)
134. Landsberg vár palotája az oromfalon macskajáróval. (Essenwein 128. l.)
135. Kőfaragó jelek. (Näher St. 106. l.)
136. Sargans vár kályhája. (Piper 449. l.)

132. ábra.

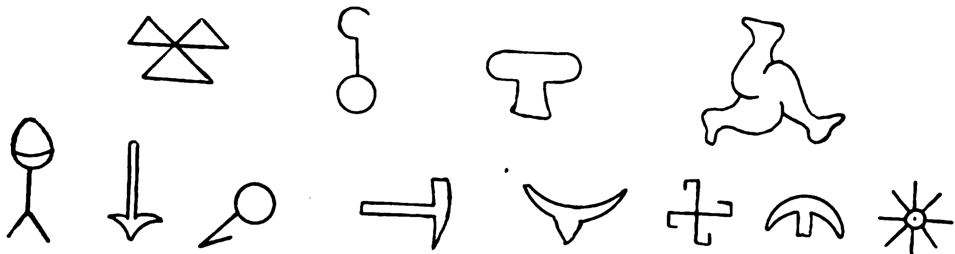
133. ábra.

134. ábra.

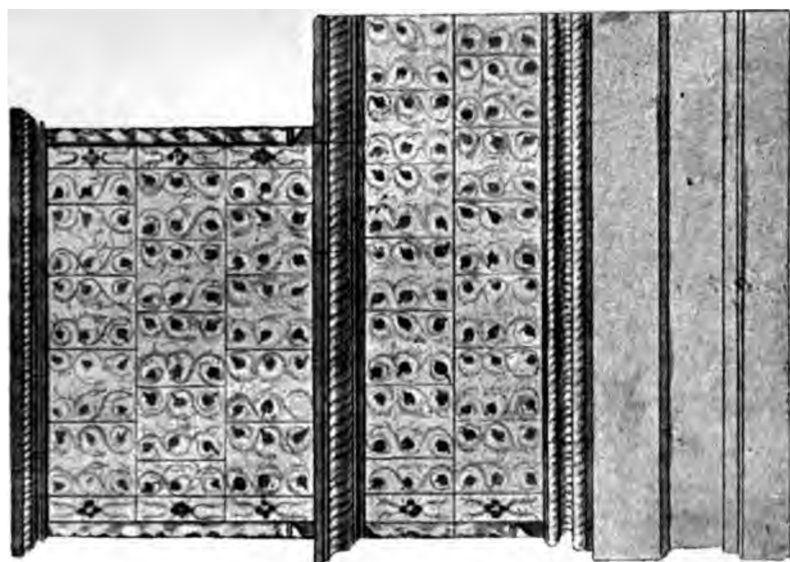
136. ábra.

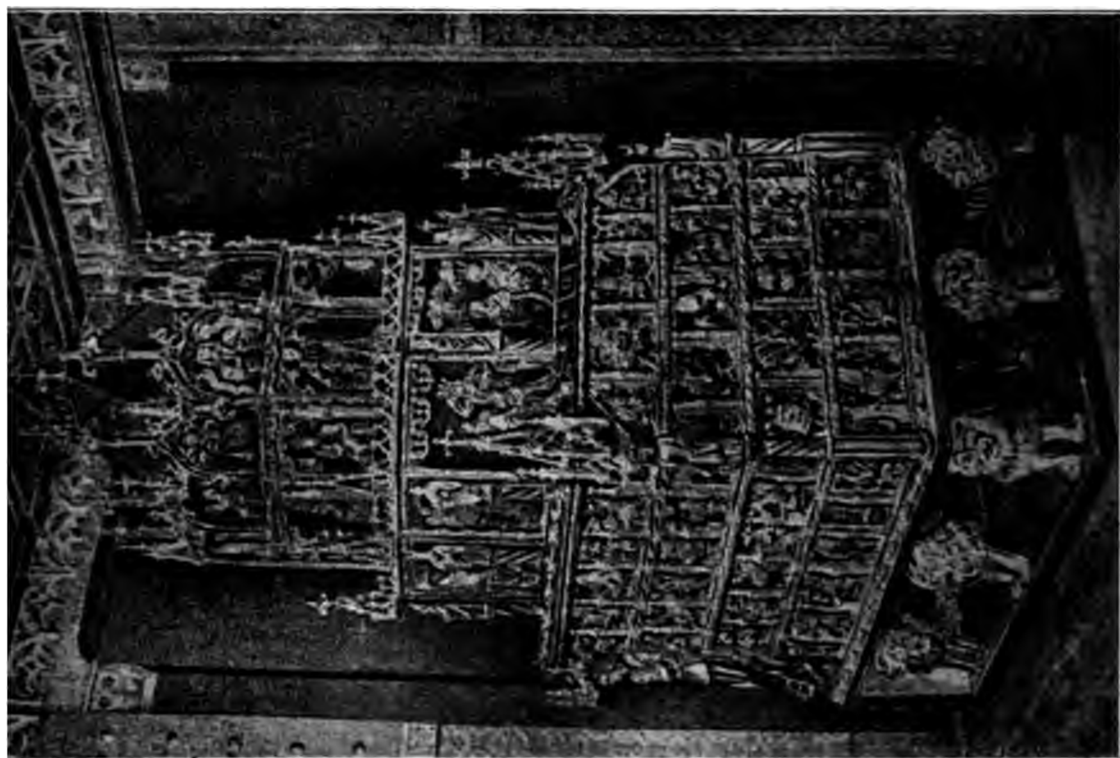
135. ábra.

137. Hohen Salzburg díszkályhája. (Osztr.-magy. mon. 79. füz. 524. l.)
138. A bittsei lovagterem kályhája. (Saját felvételem.)

138. ábra.

137. ábra.

139. a—d. Kályhafiókok a pozsonyi múzeumban, magyar várakból. (Saját felvételem.)
*e Kályhafiók a nadabi várból. A M. N. Múzeumban. (Arch. Ért. XII. 150. l.)

139a. ábra.

139b. ábra.

139e. ábra.

139c. ábra.

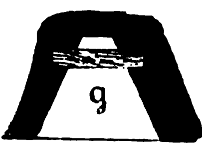

139d. ábra.

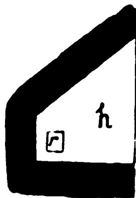
140. A röthelsteini vár vaskályhája. (Osztr.-magy. mon. 5. k. 349. l.)
141. A liebenfelsi vár (Karinthia) földalatti kamarája (a—f). (Piper 550. l.)

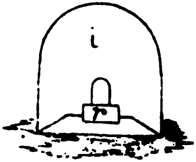

141a. ábra.

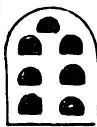
141b. ábra.

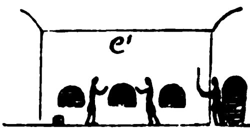

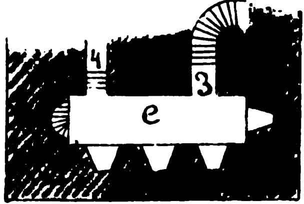
141c. ábra.

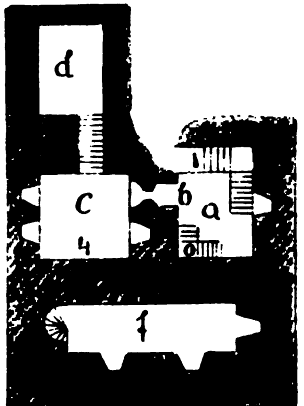

141d. ábra.

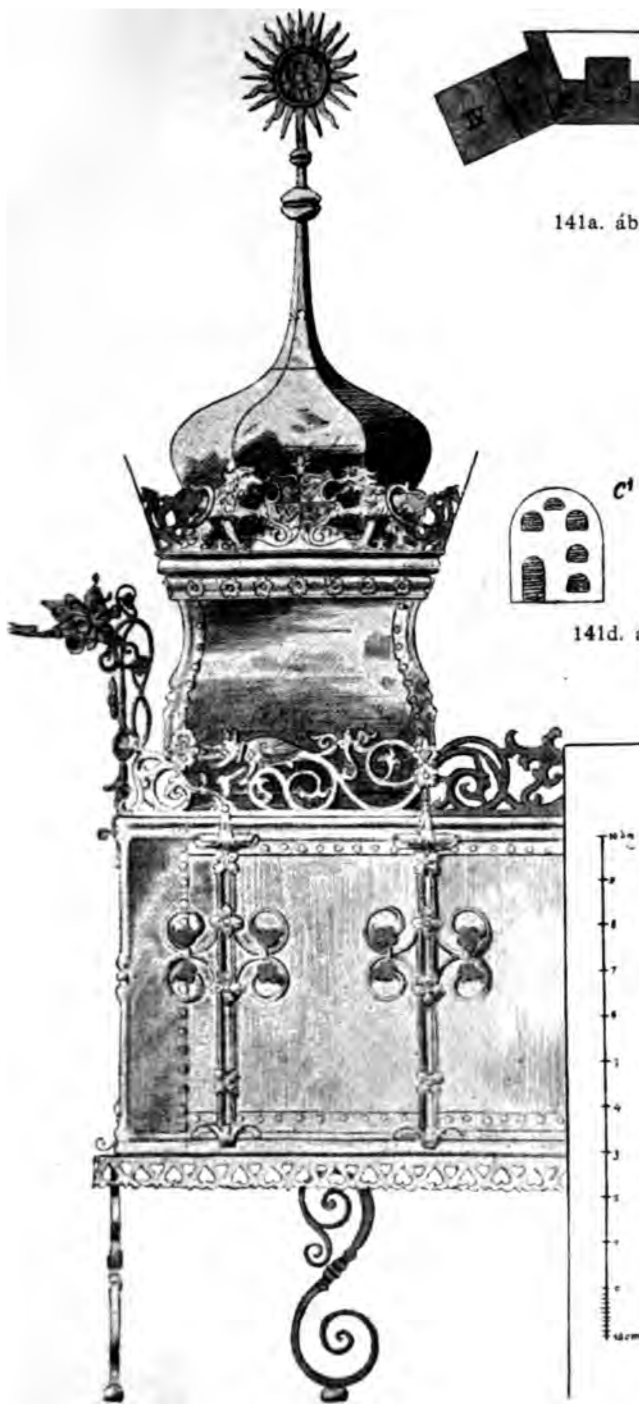

141e. ábra.

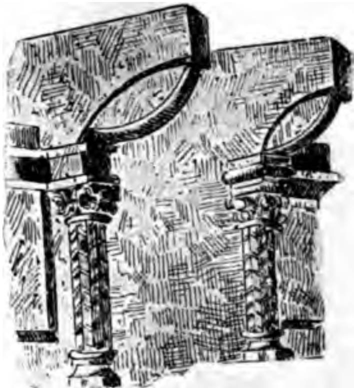
141f. ábra.

140. ábra.

142. Schönburgi (Saale mellett) kandalló. (Piper 487—495. l.)
143. A gelnhauseni vár kandallója. (Piper 487—495. l.)
144. A hohenschwarmi vár (Saalfeld) kandallógyámkövei. (Piper 487—495. l.)
145. A petersburgi vár (Friesach mellett) kandallója. (Piper 487—495. l.)
146. A besingheimi vár (Württemberg) öregtornyában levő kandalló. (Piper 478—495. l.)
147. A krämpelsteini vár (Passau közelében) öregtornyában levő kandalló. (Piper 487—495. l.)
148. A neippergi (Heilbronn) kandalló. (Piper 487—495. l.)

142. ábra.

143. ábra.

144. ábra.

145. ábra.

146. ábra.

148. ábra.

147. ábra.

149. A ratsamhauseni (Wasgau) vár palotájának kandallója. (Piper 487—495. l.)
150. A gutenfelsi vár (Rajna m.) lovagtermének kandallója. (Piper 487—495. l.)
151. A tarantsbergi vár (Tirol) kandallója. (Piper 487—495. l.)
152. A hochkönigsburgi kandallónyílás. (Piper 487—495. l.)
153. A lützelburgi kandallónyílás. (Piper 487—495. l.)
154. A trencsényi őrtiszti szoba kandallója. (Saját felvételem.)
155. A trencsényi öregtorony 2-ik emeletén levő kandalló. (Saját felvételem.)
156. A Rákóczi-féle kandalló a radványi várban. (Saját felvételem.)

154. ábra.

149. ábra.

152. ábra.

155. ábra.

150. ábra.

153. ábra.

151. ábra.

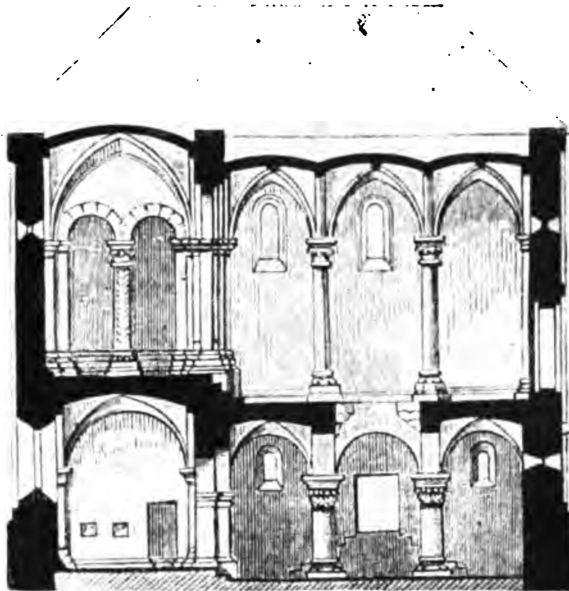
156. ábra.

157. *a)* A landsbergi vár (Wasgau oltárfülkéje. (Schultz I. 90. l.)
b) Égervár kettős kápolnájának hosszmetszete. (Schultz I. 90. l.)
158. Kőserpenyőben forgó várkapu. (Saját felvételem.)
159. XII—XIV. századbeli francziaországi várkapu. (Viollet 116. l.)
160. Emelőtengely Körmöczbányán. (Saját felvételem.)

157a. ábra.

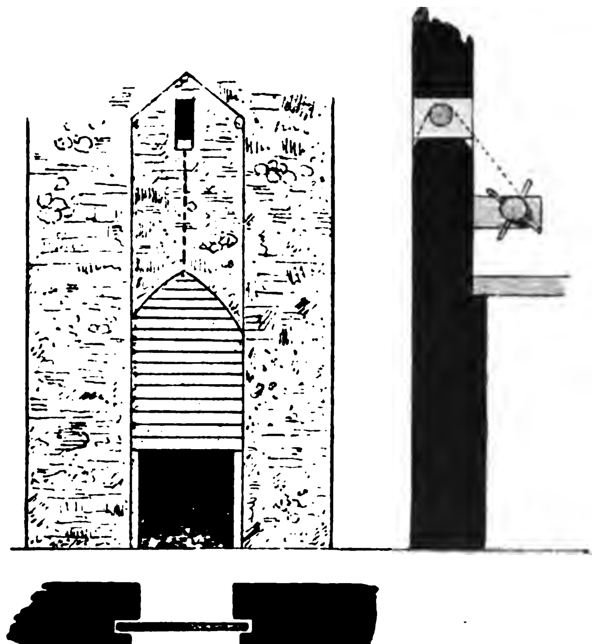

158. ábra.

157b. ábra.

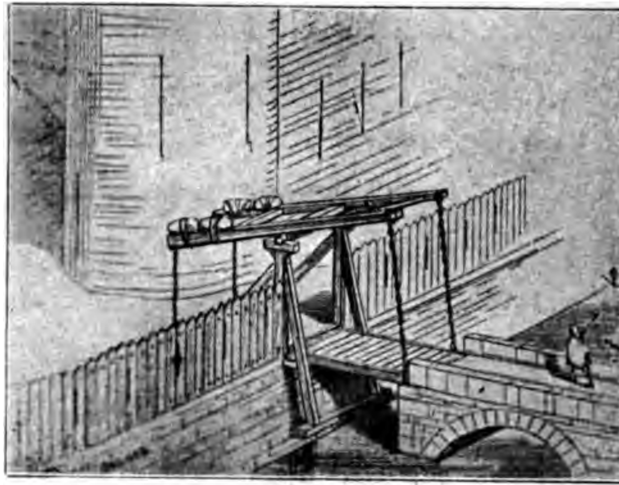

159. ábra.

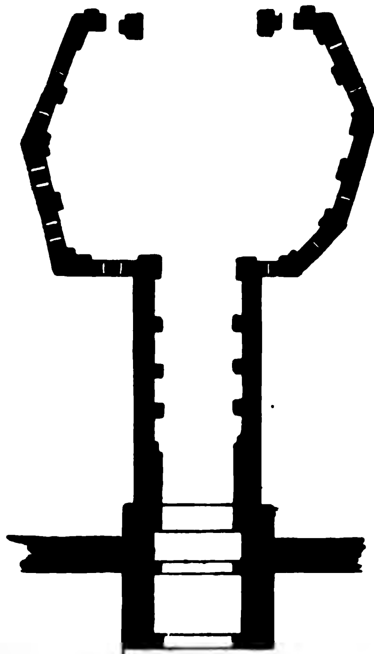

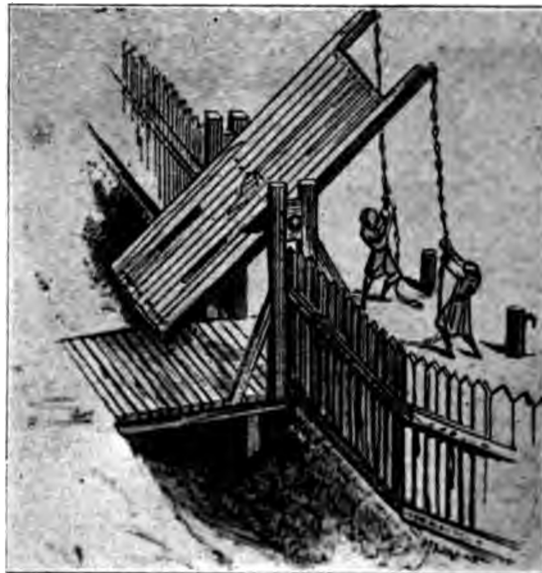
160. ábra.

161. Czölöpfalaknál alkalmazott emelcsős kapu. (Viollet 114., 116. l.)
162. » » » » » » » »
163. A drégelyi kapuvédő. (Saját felvételem.)
164. A korneuburgi (Ausztria) Schiffthor. (Lind I. 274. l.)

161. ábra.

162. ábra.

164. ábra.

163. ábra.

165. A kölni St. Gereon kapu. (Essenwein 212. l.)
166. A rozsnyói várkapu előtti udvar. (Gross 57. l.)
167. Padmalyos várkapuk. (Cori 44. l.)
168. » » » » »

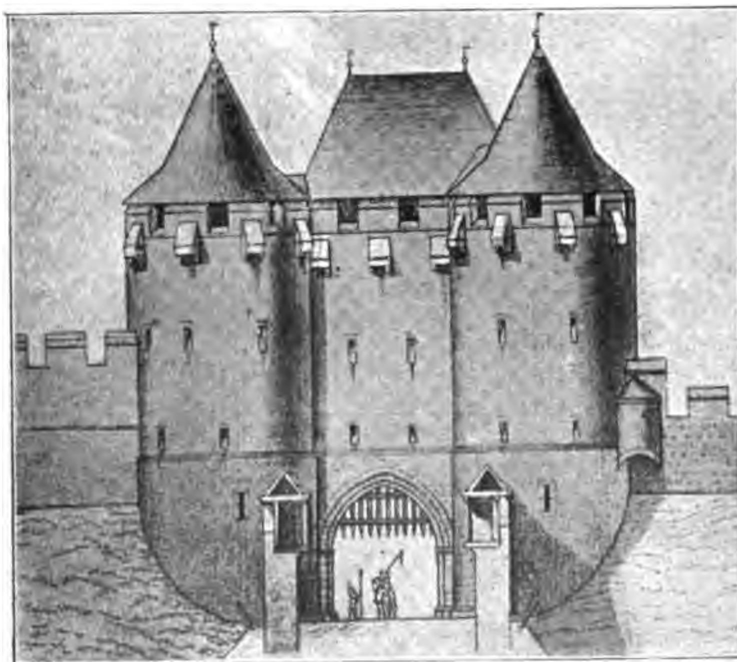
166. ábra.

168. ábra.

167. ábra.

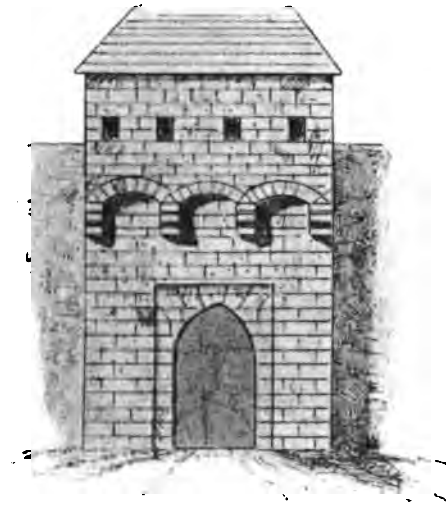

165. ábra.

169. Padmalyos várkapuk. (Cori 44. l.)
170. A hainburgi (Ausztria) bécsi kapu. (Lind I. 267. l.)
171. A narbonnei vár kaputornyai. (Viollet 112. l.)
172. More szárnytornyos várkapuja. (De Caumon II. 441. l.)

171. ábra.

169. ábra.

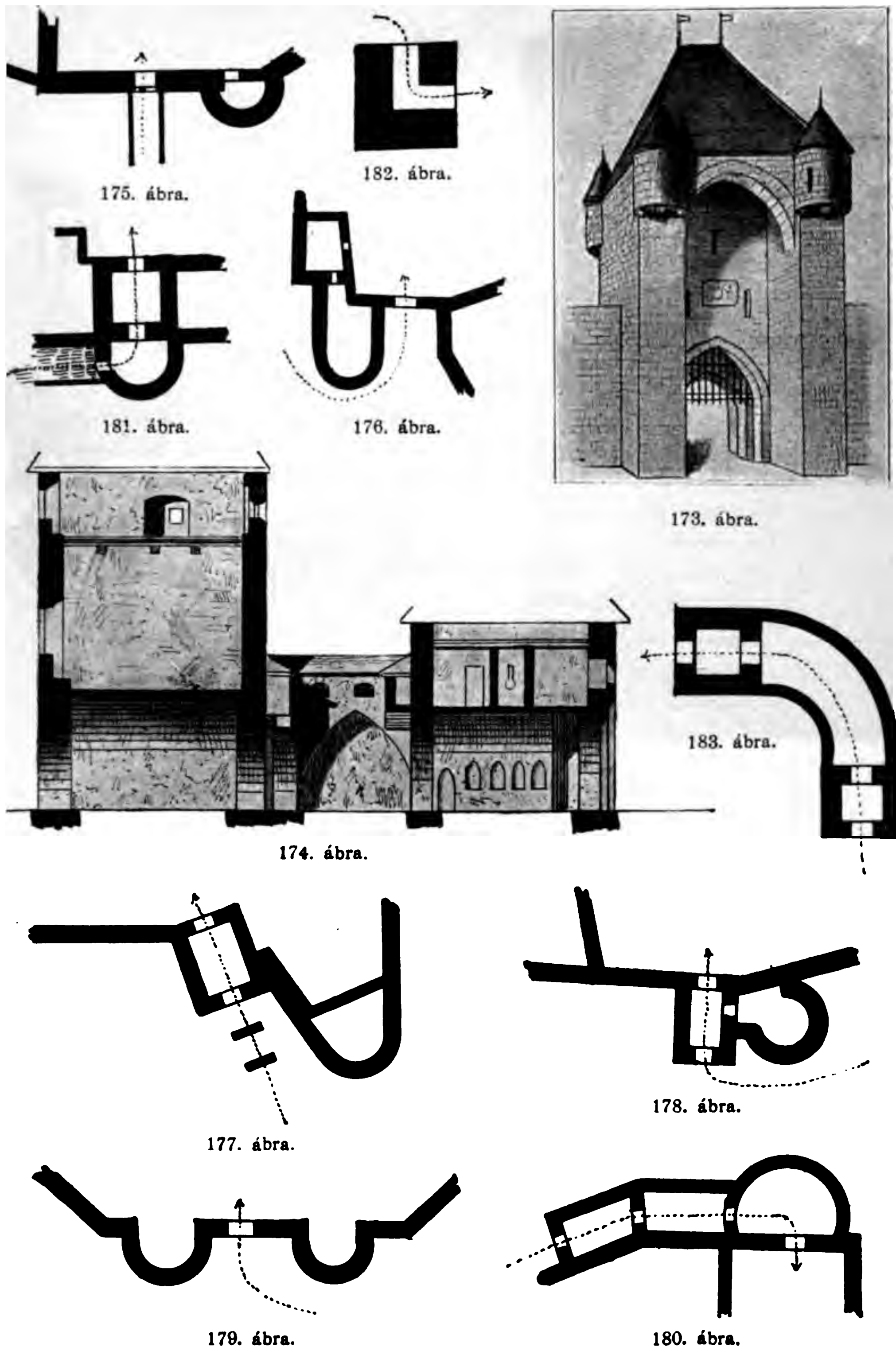

172. ábra.

170. ábra.

173. A laoni szárnytornyos várkapu. (Mérimé 229. l.)
174. A bécsújhelyi kaputorony (Lind I. 262. l.)
175. A szalonaki kaputorony. (Saját felvételem.)
176. A beczkói várkapu alaprajza katonai laktanyával. (Saját felvételem.)
177. Zay-ugróczi várkapu alaprajza. (Saját felvételem.)
178. A németujvári kaputorony alaprajza. (Saját felvételem.)
179. A dévényi kaputorony alaprajza. (Saját felvételem.)
180. A vágbeszterczei sikátoros kapu alaprajza. (Saját felvételem.)
181. A pfannbergi (Stiria) kéttornyos kapu alaprajza. (Piper 320. l.)
182. A hohensteini (Schweiz) tornyos kapu alaprajza. (Piper 320. l.)
183. A pozsonyi Sz. Mihály kapu alaprajza. (Saját felvételem.)

175. ábra.

182. ábra.

181. ábra.

176. ábra.

173. ábra.

174. ábra.

183. ábra.

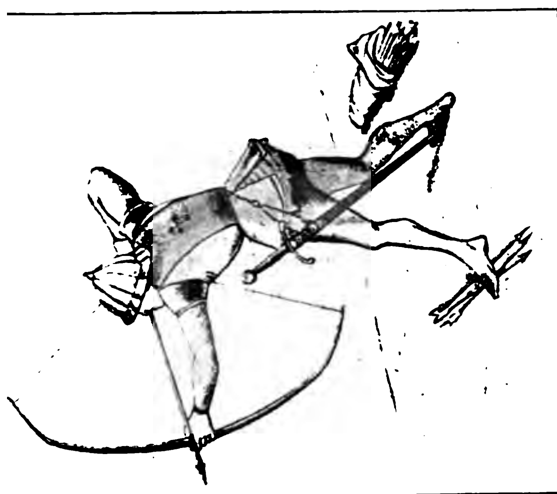
177. ábra.

178. ábra.

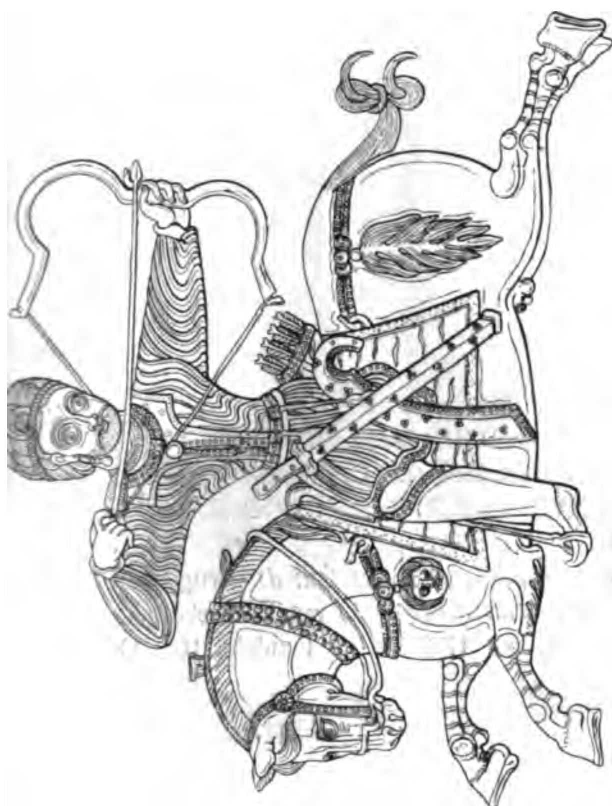
179. ábra.

180. ábra.

184. *a)* Kézíjjas. (Viollet 153. l.)
**b)* Visszafelé nyilazó hunn-bolgár fejedelem. A sz.-pétervári Ermitage Déloroszországban lelt Szasszanidakori ezüst csészéjének domborműve után. (Az orosz Compte rendu de la Commission imp. arch. p. l'année 1867. Atlas III. 1. után.)
**c)* Visszafelé nyilazó kun lovas. A Margitsziget északkeleti csúcsán levő romok közt lelt kályhafiók után. Eredetije az Iparműv. Múzeumban.
185. Számszeríjjas. (Viollet 153. l.)

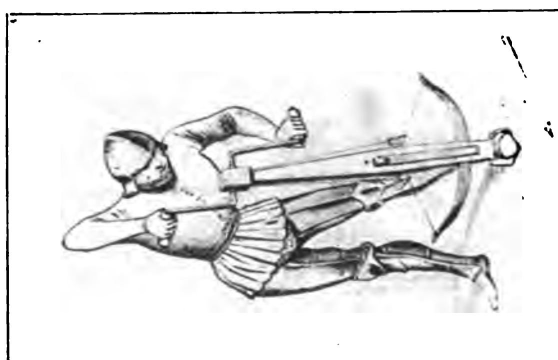
184a. ábra.

184b. ábra.

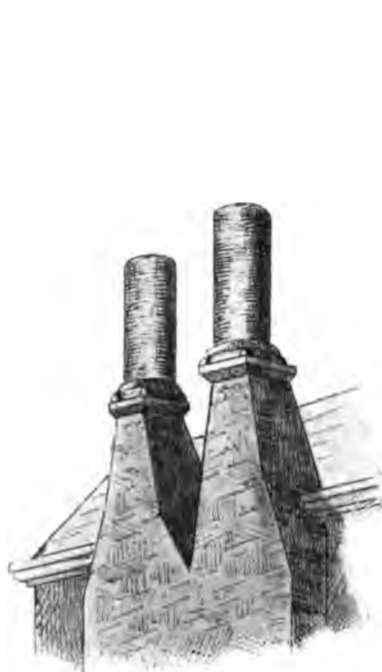

184c. ábra.

185. ábra.

186. A laoni ikerkémény a XII. századból. (De Caumont 20. l.)
187. A la beauporti kémény a XIII. századból. (De Caumont 95. l.)
188. A Clunyi apátság kéménye a XIV. századból. (De Caumont 168. l.)
189. A bittsei nászpalota kéményei a XVII. századból. (Saját felvételem.)
190. » » » » » » » » »
191. Kőfaragó jegyek, *a)* rómaiak, *b)* pompeiek, *c)* spalatóiak, *d)* perugiaiak, *e)* románkoriak, *f)* átmenetiek, *g)* csúcsíveskoriak, *h)* renaissancekoriak, *i)* XVI. századbeliek (katonavárak). (Piper 178. Naeher Feudalz. 105. l.)

186. ábra.

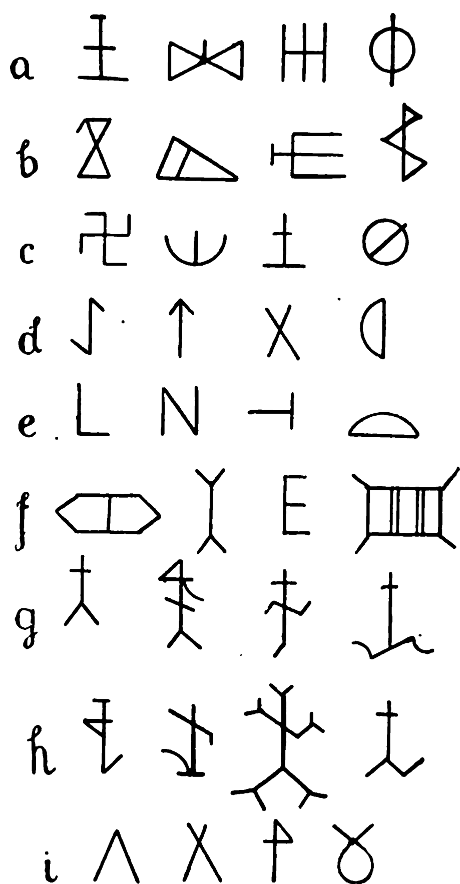
187. ábra.

188. ábra.

190. ábra.

191. ábra.

189. ábra.

szentségházának ... 1508-ból

...kövén a pozsonyi székesegyházban.

... 1366-ból. (Piper 476. l.)

... (De Caumont 46. l.)

196b. ábra.

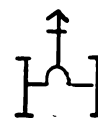
194. ábra.

192. ábra.

195. ábra.

193. ábra.

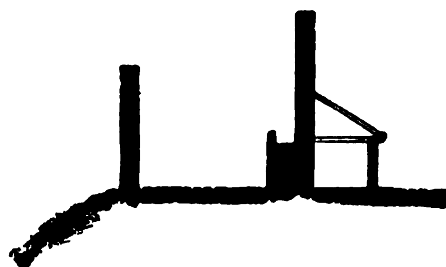
197. A glastomburyi apátság (Anglia) konyhája. (De Caumont 198. l.)
198. Lichtenberg vár (Tirol) öreg tornya köpenynyel. (Clemen 1893. 126. l.)
199. Nagytapolcsányi vár (Nyitra megye) köpenyes fala. (Saját felvételem.)
200. Droyssig vár Szászországban. (Brinkmann 45. l.)
201. Gesztes vár külső körfala. (Saját felvételem.)

197. ábra.

198. ábra.

199. ábra.

200. ábra.

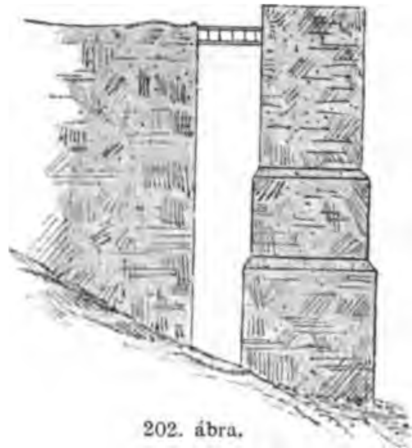

201. ábra.

202. A marienwerderi kúttorony. (Poroszorsz.) Krieg 298. l.)
203. Beczkó vár kútja fallal körülvéve. (Saját felvételem.)
204. A neuhausi (Csehország) várkút. (Cori 123. l.)
205. Firenzei lapos födelü tornyok, megvédhető házak. (Näher Feudalz. 94. l.)
206. Rómaikori csapórács egy falfestmény után. (Demmin 295. l.)

206. ábra.

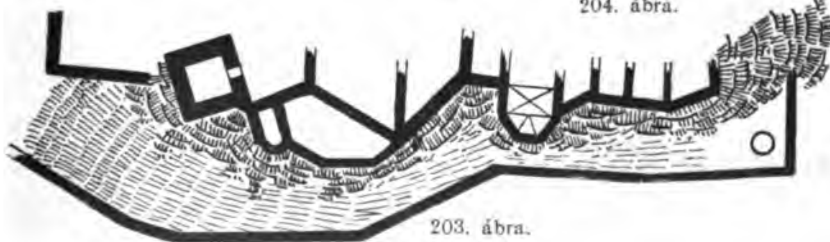
202. ábra.

205. ábra.

204. ábra.

203. ábra.

207. Csapórács. (Saját felvételem.)
208. Csapórács (az u. n. orgonamű). (Saját felvételem.)
209. Csapópad. (Piper 330. l.)
210. Lejtős fal magyarországi váraknál. (Saját felvételem.)
211. A visegrádi vár lépcsői a »Salamon-toronyban«. (Henszlmann Műeml. I. 168. l.)
212. Várlépcső. (Saját felvételem.)

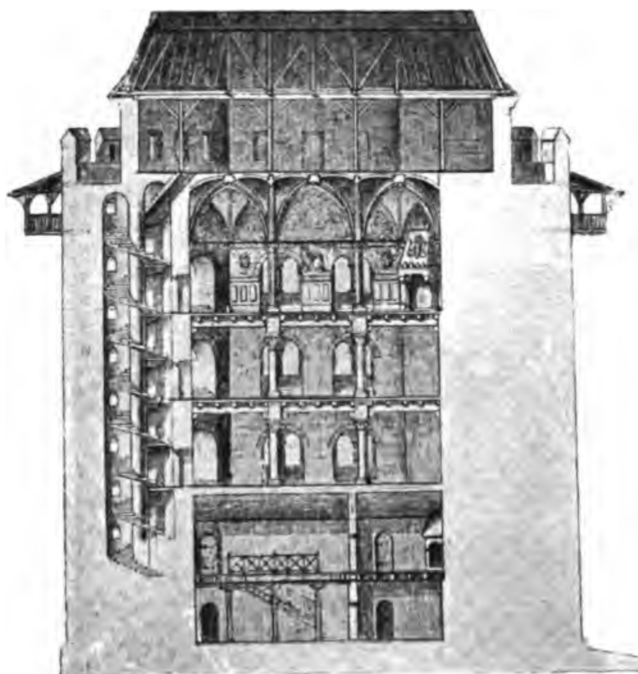
207. ábra.

208. ábra.

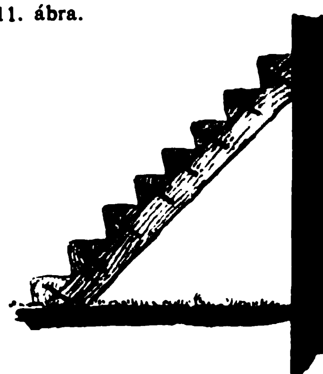
210. ábra.

211. ábra.

209. ábra.

212. ábra.

213. Ried vár (Tirol) kettős lépcsőzettel. (Clemen 1893. 181. l.)
214. Hanstein vár (Tirol) levezető csatornája. (Piper 497. l.)
215. A wartburgi lovagterem fatetője. (Ritgen 163. l.)
216. A lékai vár lovagterme. (Osztr.-magy. mon. XIII. 147. l.)

213. ábra.

214a. ábra.

214b. ábra.

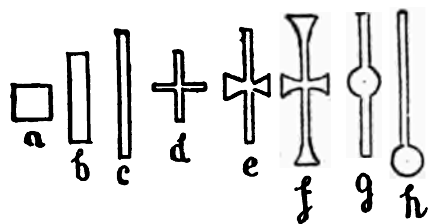

215. ábra.

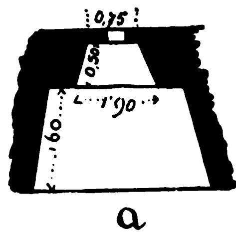

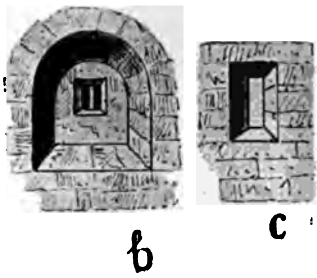
216. ábra.

217. Lőrés-alakok. (Mérimé 53. l.)
218. Lövőrés-alakok (*a) b)* résfülke, *c)* egyszerű lövőrés.) (Piper 356. l.)
219. A frankfurti Saalhof lépcsőrése. (Krieg 267. l.)
220. Falrés. (Piper 366. l.)
221. Keresztalakú lőrés. (Piper 366. l.)
222. Lövőkamara. (Piper 366. l.)
223. Lövőrések. (Piper 366. l.)
224. Kitágított lövőrések. (Piper 366. l.)
225. Kitágított lövőrések. (Piper 366. l.)
226. Lövőrés puska számára, kettős padkával. (Piper 366. l.)
227. Lőfegyver használatára átalakított lövőrések. (Piper 366. l.)
228. » » » » » » »
229. » » » » » » »
230. » » » » » » »
231. » » » » » » »
232. » » » » » » »
233. A 231. *a)* lövőlyuk belső szerkezete. (Piper 366. l.)
234. A 232. » » falmetszete. (Ágyu számára.) (Piper 366. l.)
235. Lövőrés hármas és közép kitágulással. (Piper 366. l.)
236. » » » » » » » »
237. Kulcslyukalakú lövőrések. (Kulcsrések.) (Piper 366. l.)
238. » » » » » »
239. » » » » » »
240. » » » » » »

217. ábra.

218. ábra.

219. ábra.

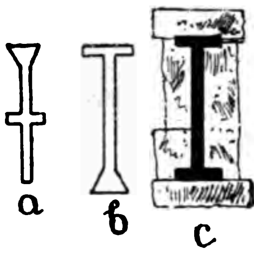
220. ábra.

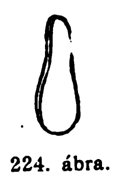
221. ábra.

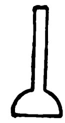
222a. ábra.

223. ábra.

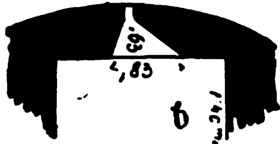
224. ábra.

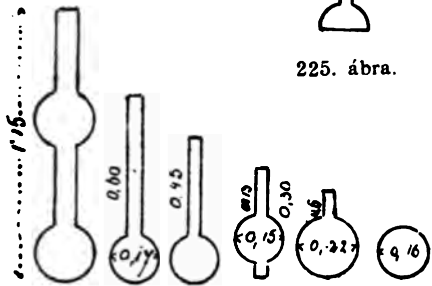
225. ábra.

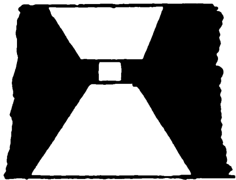
226. ábra.

222b. ábra.

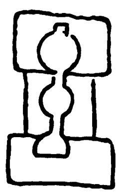
227—232. ábra.

234. ábra.

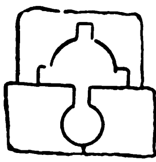
233. ábra.

235. ábra.

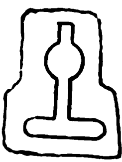
236. ábra.

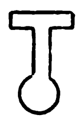
237. ábra.

238. ábra.

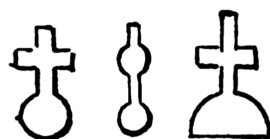

239. ábra.

240. ábra.

241. Kulcslyuk alaku lövőrések. (Kulcsrések.) (Piper 366 l.)
242. » » » » » » »
243. » » » » » » »
244. » » » » » » »
245. » » » » » » »
246. » » » » » » »
247. Kulcsrészek. (Piper 368—370. l.)
248. » » » »
249—258. Vízszintes lövőrések (szájrések); a 249. sz. Bockenheim várból. (1434.) (Piper 368—370. l.)

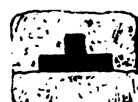

241 — 242 — 243. ábra.

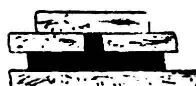

244. ábra.

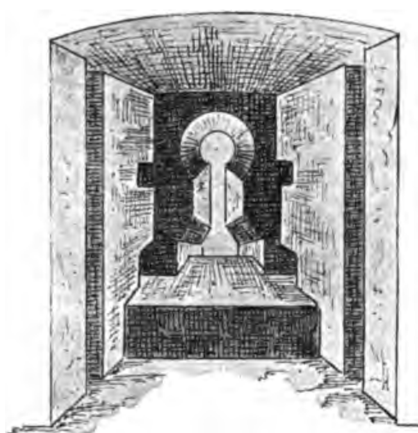

245. ábra.

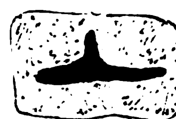

246. ábra.

247. ábra.

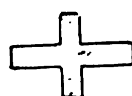

250. ábra.

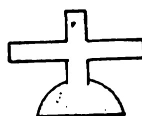

249. ábra.

248. ábra.

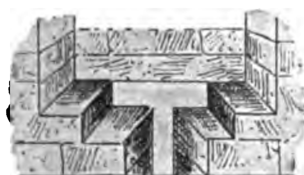

251. ábra.

252. ábra.

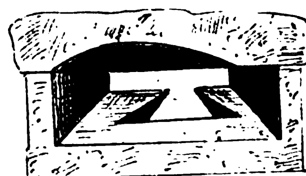
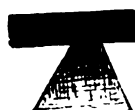

253. ábra.

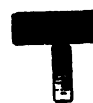

254. ábra.

255. ábra.

256. ábra.

257. ábra.

258. ábra.

259—263. Vizszintes lövőrések (szájrések). (Piper 368—370. l.)
264. Befelé szűkülő szájrések. (Piper 368—370. l.)
265. Befelé szűkülő szájrések. (Piper 368—370. l.)
266. Lépcsőrések. (Piper 368—370. l.)
267. » » » »
268. » » » »
269. » » » »
270. » » » »
271. Lövőrés átfúrt fagolyóval. (Piper 370. l.)
272. Lövőrés fahengerrel. (Viollet 220. l.)
273. Lövőrés kőköpenynyel eltakarva. (Piper 372. l.)
274. Réstáblák önálló lövőrésekkel. (Piper 372. l.)
275. » » » » » »

259. ábra.

260. ábra.

261. ábra.

262. ábra.

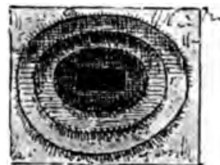
263. ábra.

264. ábra

265. ábra.

266. ábra.

268. ábra.

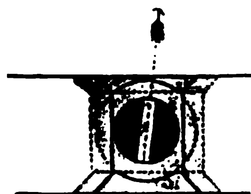
267. ábra.

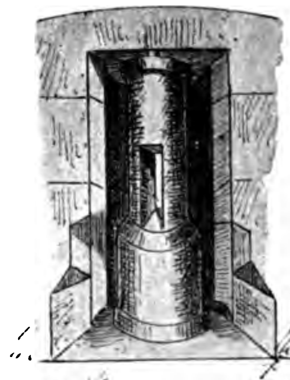
269. ábra.

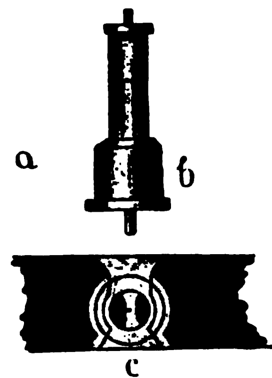

270. ábra.

271. ábra.

272a, b, c. ábra.

273. ábra.

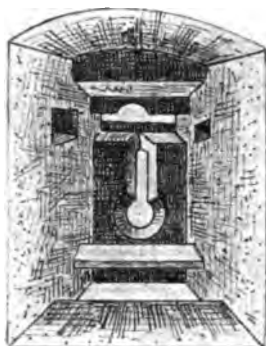

274. ábra.

275. ábra.

276. Réstáblák önálló lövőrésekkel. (Piper 372. l.)
277. » » » » » »
278. » » » » » »
279. » » » » » »
280. » » » » » »
281. Különleges szerkezetü lövőrés. (Piper 372. l)
282. Egymás fölé épített lövőrések. (Piper 372. l.)
283. Rézsutos résfülkék. (Piper 372. l.)
284. Közös fülkéjü u. n. nadrágrések. (Piper 372. l.)
285. » » egy védő számára. (Piper 372. l.)
286. » » három védő számára. (Piper 372. l.)
287. Ágyurés (falmetszet). (Piper 374. l.)
288. Ágyurés (a fal külseje). (Piper 374. l.)

276. ábra.

277. ábra.

278. ábra.

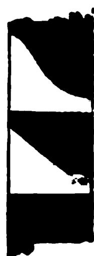
279. ábra.

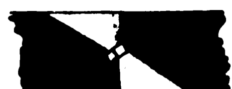
280. ábra.

281. ábra.

282. ábra.

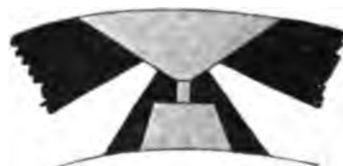
283. ábra.

284. ábra.

285. ábra.

286. ábra.

287. ábra.

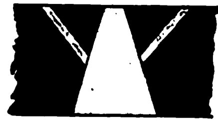

288. ábra.

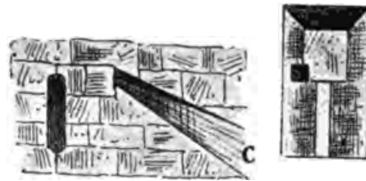
289. Lövőrés ágyu és szakállas számára berendezve. (Piper 374. l.)
290. Lövőrés figyelő lyukkal. (Piper 374. l.)
291. Kettős rés megfigyelésre. (Piper 374. l.)
292. Lövőrés falszögletben alkalmazva. (Piper 374. l.)
293. » » » » » »
294. Szögletrés. (Piper 374. l.)
295. Réskamarák lapos kővel födve. (Piper 374. l.)
296. » » » » » » » »
297. Tölgyfából készült rés. (Piper 374. l.)
298. Rés egyszerű falpadkával. (Piper 374. l.)
299. A plaui vár (Mecklenburg) lövőrése falpadkával. (Piper 374. l.)
300. Szakállas-puskarés, alján lyukkal. (Piper 374. l.)
301. Lövőrés lépcsőalakú falpadkával. (Piper 374. l.)

289. ábra.

291. ábra.

a 290a, b. ábra. b

292. ábra.

293. ábra.

295. ábra.

297a,b. ábra.

294a, b. ábra.

296. ábra.

299a, b. ábra.

300. ábra.

301a, b. ábra.

298. ábra.

302. XVI. századbeli lövőrés Nürnbergben. (Piper 380. l.)
303. Háromszögü lövőrés szakállas-puska számára. (Piper 380 l.)
304. Lövőrés, *a)* kifelé, *b)* befelé, *c)* két oldal felé táguló. (Piper 380. l.)
305. Lövőrés, kifelé nagyon csekély tágulással. (Piper 380. l.)
306. » » » » » » » »
307. Lövőrés a leggyakoribb tágulással. (Piper 380. l.)
308. Lövőrésalak magyarországi várakban (Trencsén, Vág-Besztercze, Szalonok, Blatnicza, Znióvár). (Saját felvételem.)
309. Lövőrés-alak magyarországi várakban. Trencsénben, Simontornyán és Hollókőn. (Saját felvételem.)
310. Lövőrések a trencsényi öregtornyon. (Saját felvételem.)
311. » » » » » »
312. » » » » » »
313. » » » » » »
314. » » » » » »
315. Lövőrés-alak Trencsénben és Znióváron. (Saját felvételem.)
316. Szájrés Trencsénben és Német-Ujváron. » »
317. Lövőrés a csábrági öregtornyon. (Saját felvételem.)
318. » » » öregtorony védőfalában. (Saját felvételem.)
319. » Nagy-Vázsonyban. (Saját felvételem.)
320. » Saskőn, Revistyén és Bozókon. (Saját felvételem.)
321. » Nagy-Vázsonyban. (Saját felvételem.)
322. » Lietaván, Beczkón és Trencsénben. (Saját felvételem.)
323. » Ágyurés a trencséni várbástyában (v. ö. 597. sz. alaprajzon, 65. és 66. sz. bástya). (Saját felvételem.)
324. Ágyurések a trencséni várkápolna mögötti falban (v. ö. 597. sz. alaprajzon 58. sz. fal). (Saját felvételem.)
325. Ágyurés-ablak a brassói és bozóki várban. (Saját felvételem.)
326. » Füleken, Kaboldon és Sümegen. (Saját felvételem.)
327. » a gácsi vár szöglettornyain. (Saját felvételem.)
328. » a füleki vár sziklafalában. (Saját felvételem.)
329. » Somoskőn. (Saját felvételem.)

302. ábra.

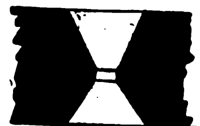
303. ábra.

a

b

c

304. ábra.

305. ábra.

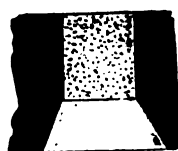
306. ábra.

310. ábra.

311. ábra.

a

b

307. ábra.

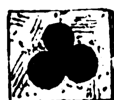
308. ábra.

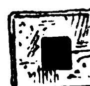
309. ábra.

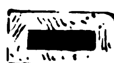
312. ábra.

314. ábra.

315. ábra.

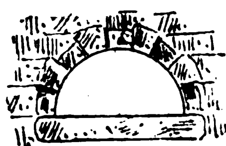
316. ábra.

313. ábra.

327. ábra.

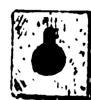
318. ábra.

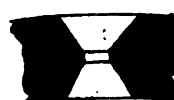
319. ábra.

320. ábra.

321. ábra.

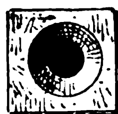
322. ábra.

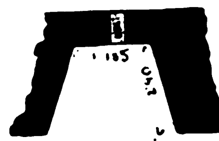
323. ábra.

325. ábra.

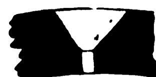
317. ábra.

328. ábra.

324. ábra.

326. ábra.

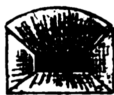

329. ábra.

330. Ágyurés a bozóki vár egyik szöglettornyában. (Saját felvételem.)
331. Laposíves ágyurés Német-Ujváron. (Saját felvételem.)
332. Ugyanaz Bozókon, Hrussón és Szalonakon. (Saját felvételem.)
333. Ágyurés a zólyomi várkapu fölött. (Saját felvételem.)
334. Szakállas puskának való kőrés Geletnek várában. (Saját felvételem.)
335. » » » » » » » »
336. Wartburg vár; *a)* fegyvertár, *b)* lugas, *c)* kert. (Ritgen 60.)
337. Ortenburg vár. (Az öregtorony magas köpenynyel.) (Essenwein 130.

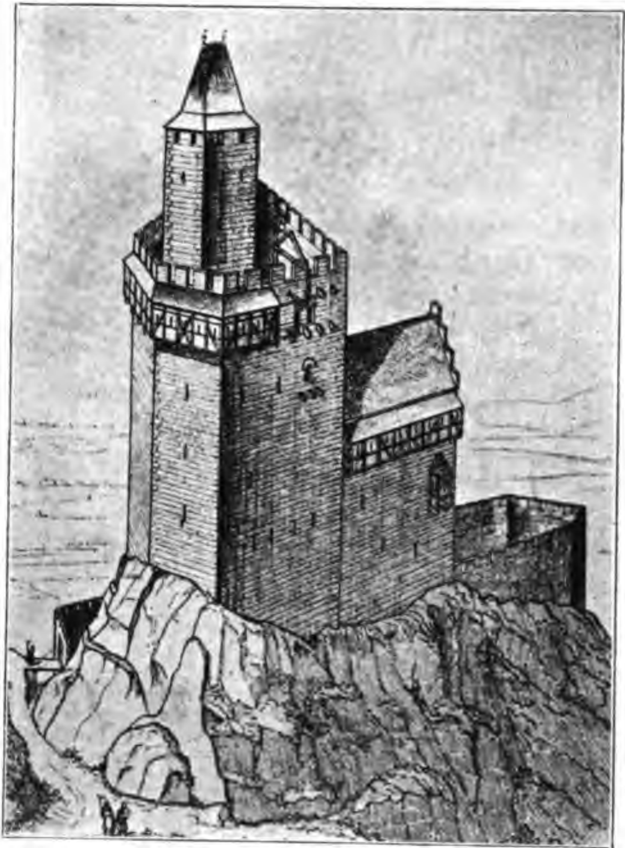
330. ábra.

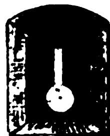

331. ábra.

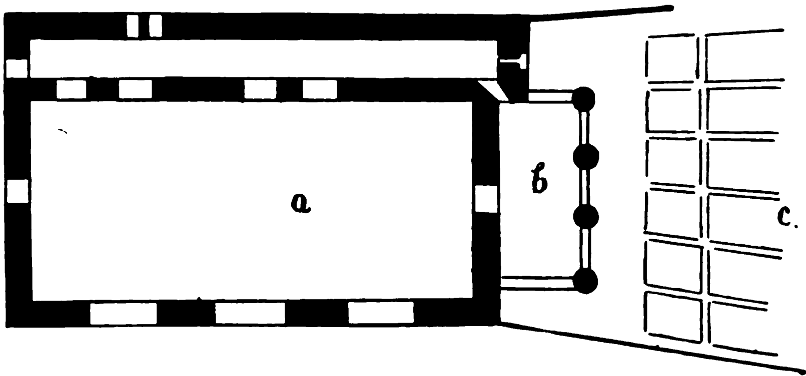

332. ábra.

333. ábra.

335. ábra.

337. ábra.

334. ábra.

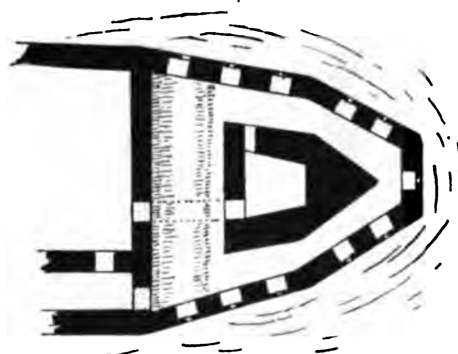

336. ábra.

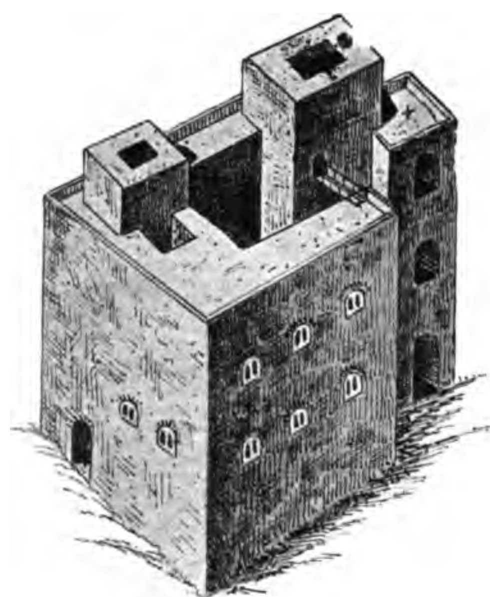
338. Ortenburg vár alaprajza. (Essenwein 173. l.)
339. Lánzsér vár öregtornya köpenynyel. (Saját felvételem.)
340. Brömserburg vár a Rajna mellett. (Megvédhető ház repülő híddal.) (Piper 468. l.)
341. Sporkenburg vár. (Megvédhető ház.) (Piper 468. l.)
342. A bodeni tó melletti Altbodman alaprajza. (Piper 468. l.)
343. Pozsonyi vár. (Saját felvételem.)

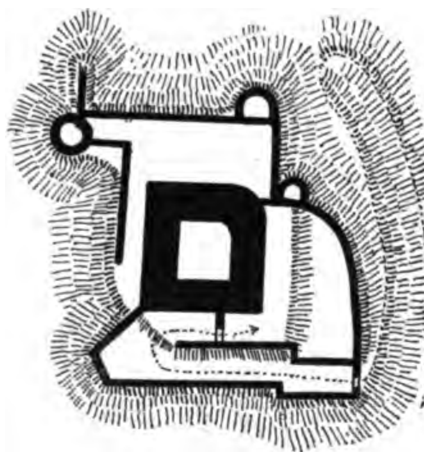
339. ábra.

338. ábra.

340. ábra.

342. ábra.

341. ábra.

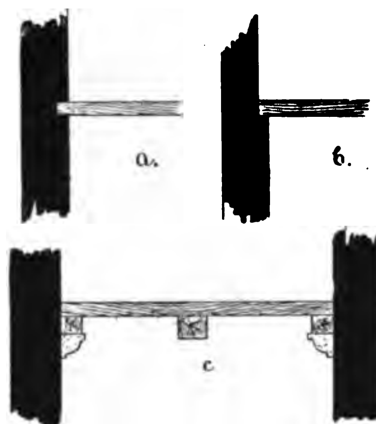

343. ábra.

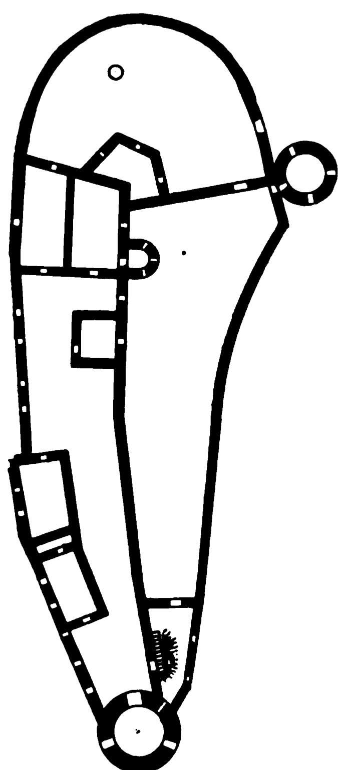
344. A diósgyőri vár. (Arch. Közl. 1895. 116. l.)
345. Revistye vár alaprajza. (Saját felvételem.)
346. Saskővár alaprajza. (Saját felvételem.)
347. A nürnbergi Schlüsselfelder-féle ház. (Essenwein után.)
348. Mennyezet.

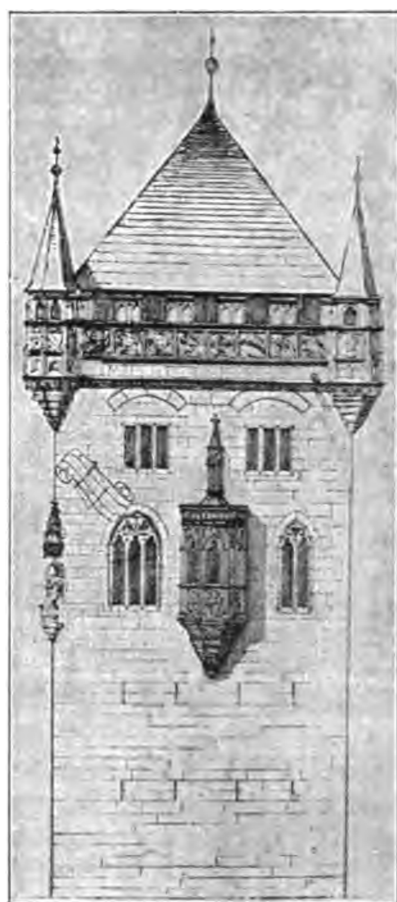
344. ábra.

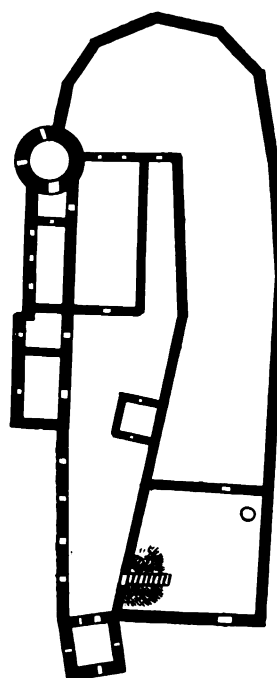
348. ábra.

346. ábra.

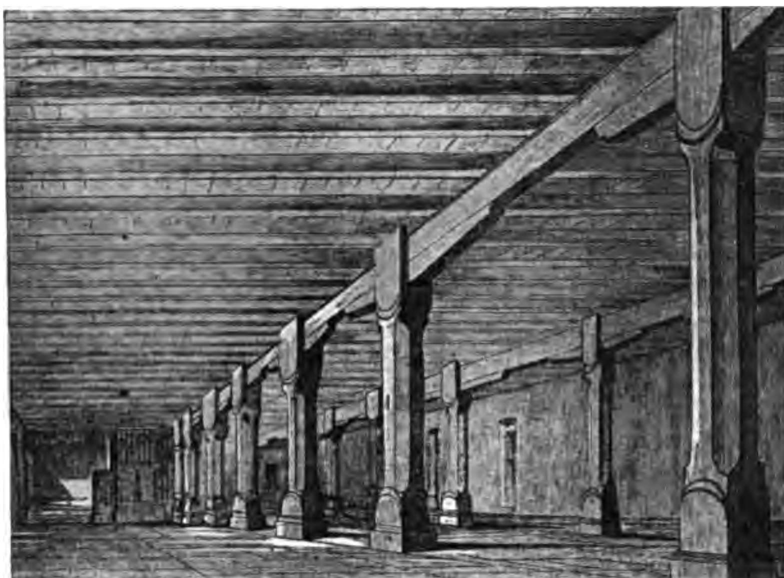

347. ábra.

345. ábra.

349. A constanzi faoszlopos mennyezet. (De Caumont II. 191. l.)
350. A pozsonyi városház mennyezete. (Osztr.-magy. mon. 275. f. 154. l.)

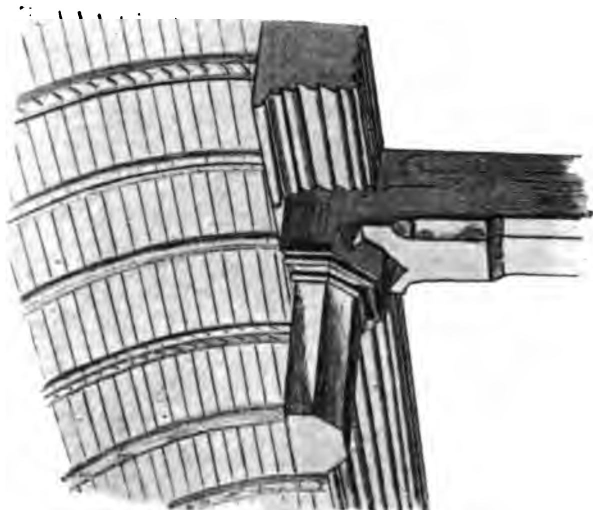

349. ábra.

350. ábra.

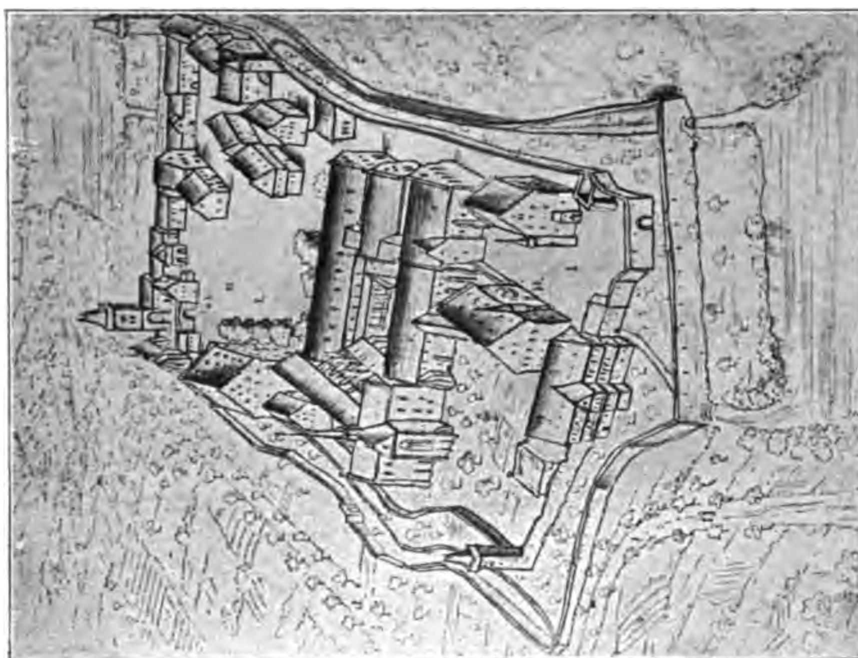
351. *a) b)* Tirant vár fatetőzete. (Francziaország.) (De Caumont II. 268. l.)
352. A maulbroui megerősített kolostor. (Essenwein 95. l.)

351a. ábra.

351b. ábra

352. ábra.

353. A pannonhalmi zárda.
354. A garam-szent-benedeki apátság monostora. (Knauz I. 3. l.)

353. ábra.

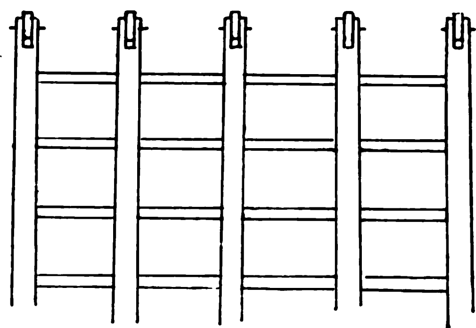

354. ábra.

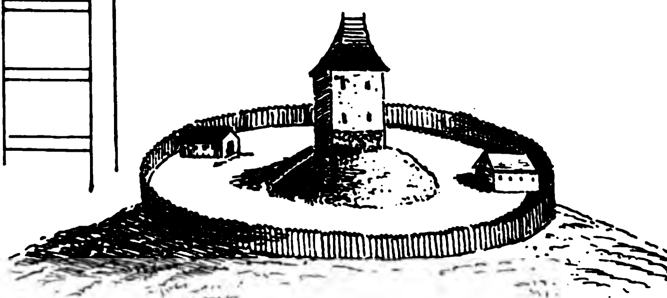
355. A jászóvári premontrei prépostság.

355. ábra.

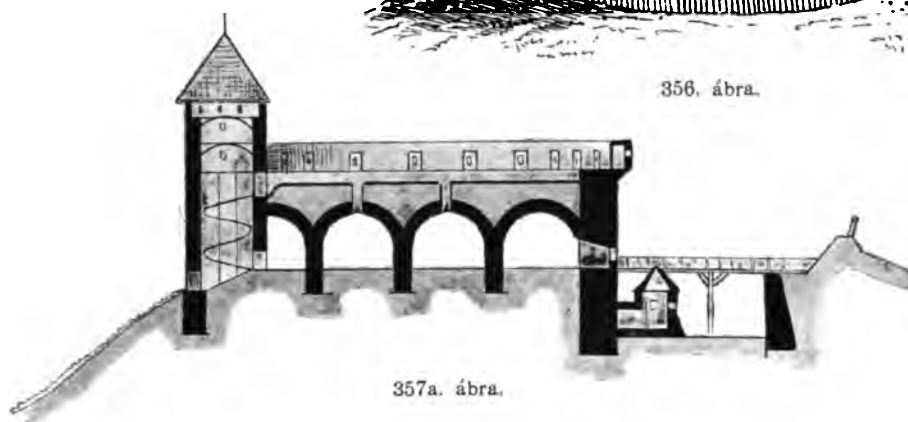
356. Favăracs. (Motte.) (Demmin 323.)
357. *a) b)* A schaffhauseni Munoth Schweizban. (Näher Städte 92. l.)
358. Ostromlétra.

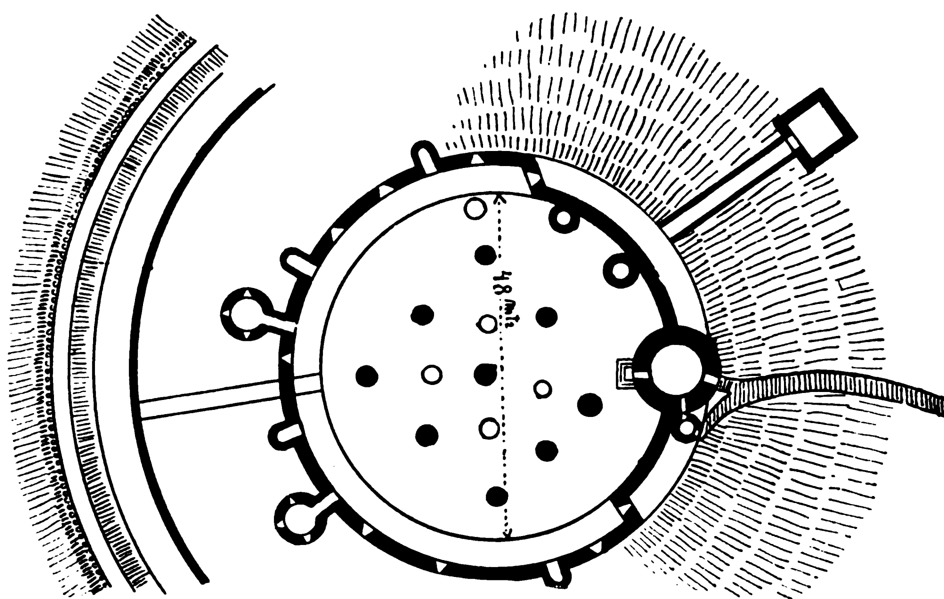
358. ábra.

356. ábra.

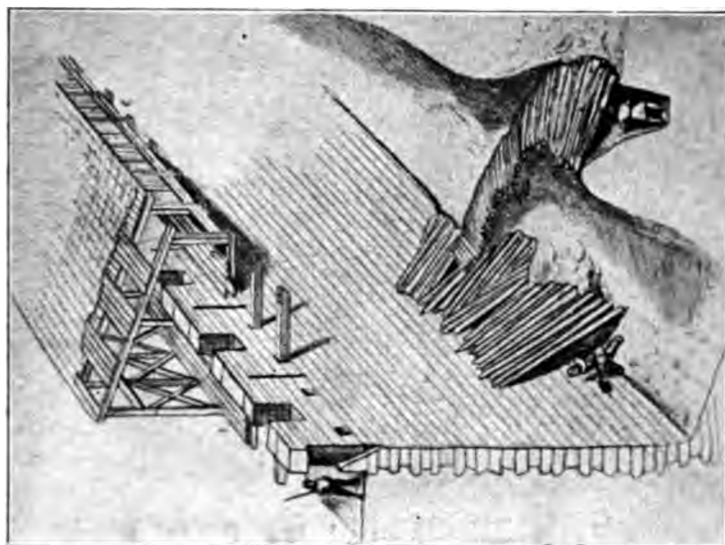

357a. ábra.

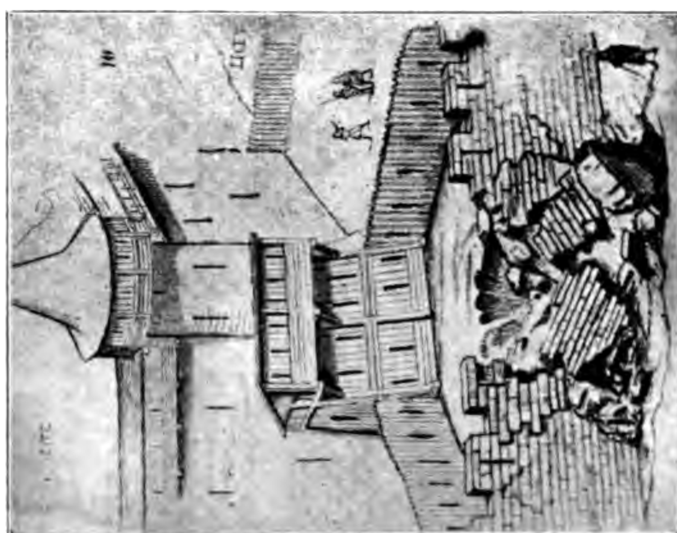

357b. ábra.

359. Czölöpfal és fatorony a ledöntött külső várfal pótlására. (Viollet 37.)
360. Ostromárok a várfal ledöntésére. (Viollet 55.)

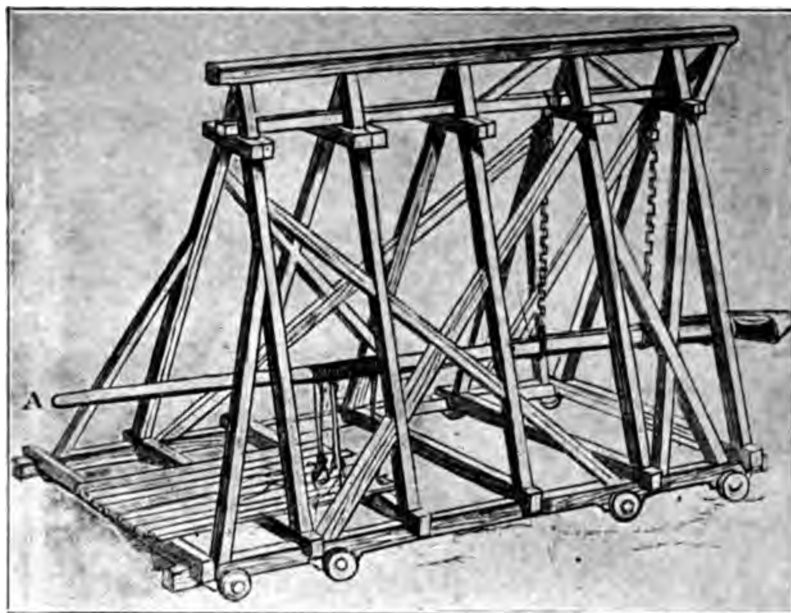

360. ábra.

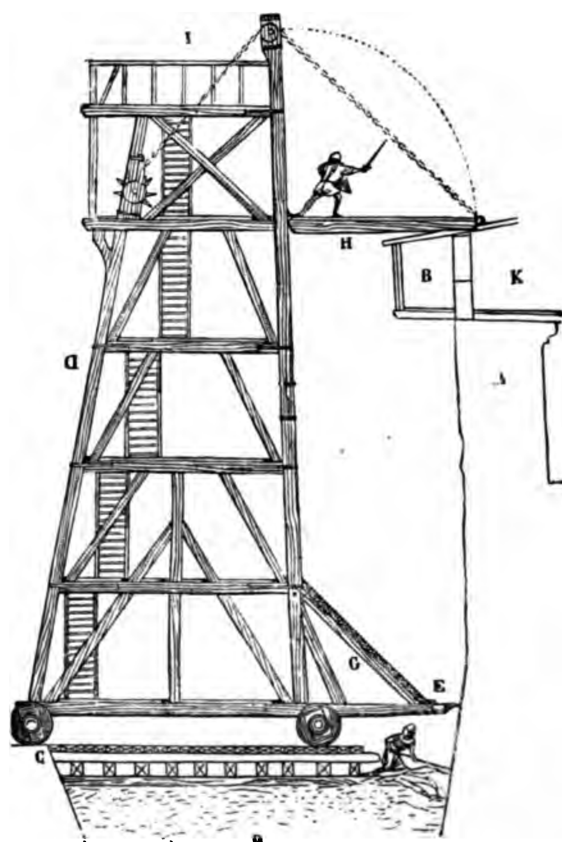

359. ábra.

361. Faltörő kos. (Schultz II. 357. l.)
362a. Vivótorony. (Schultz II. 360 l.).

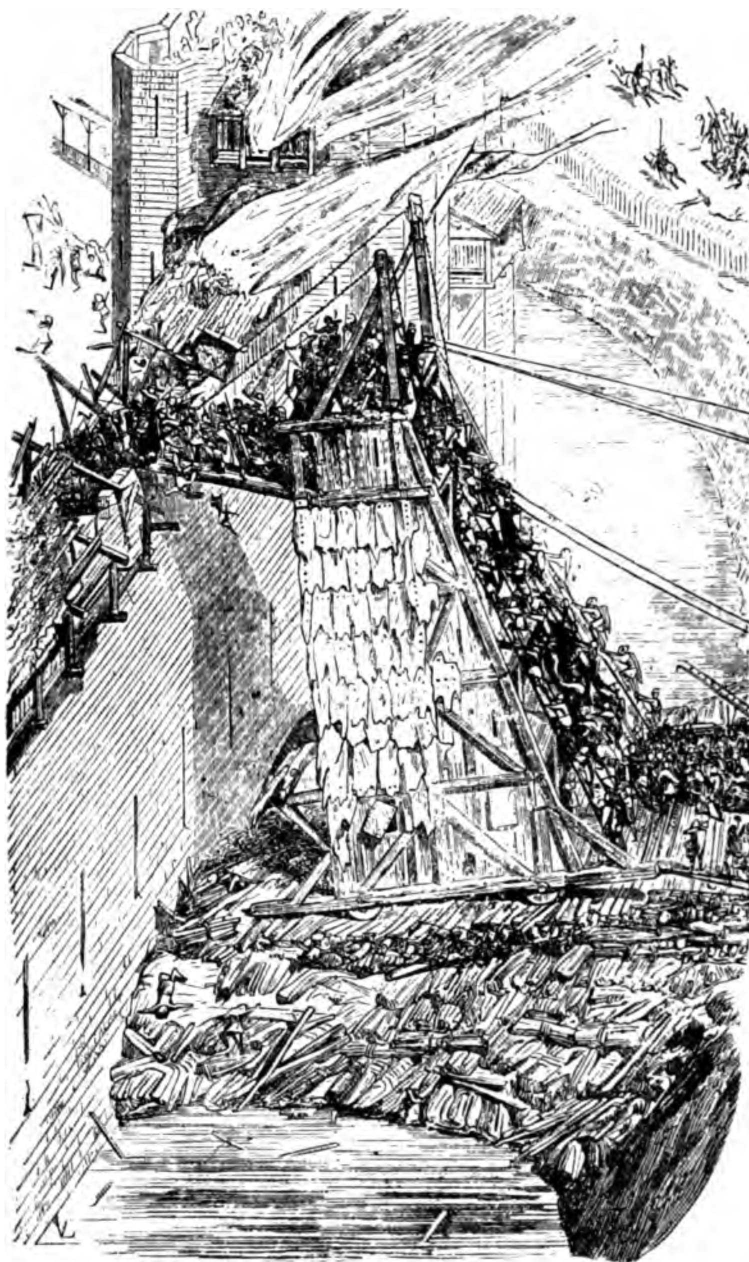

361. ábra.

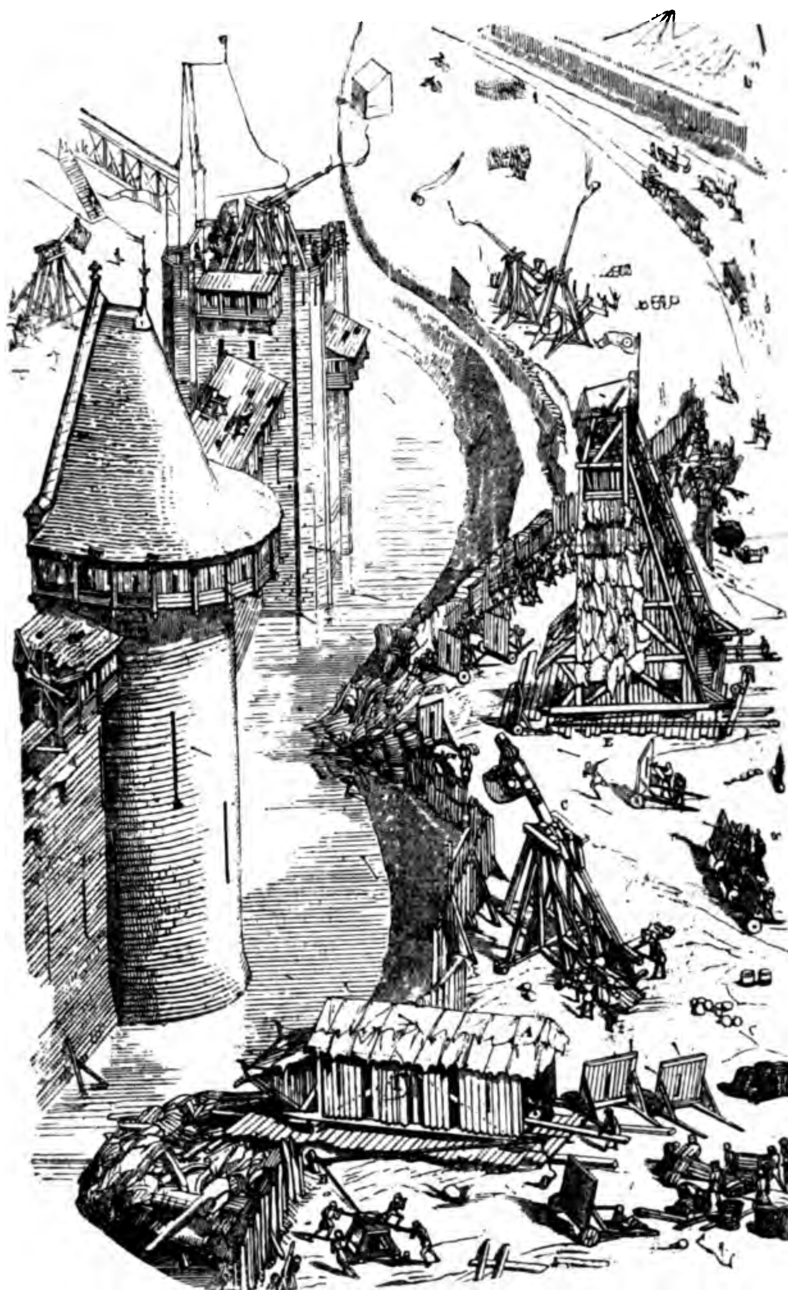
362a. ábra.

362. b) Vívótorony a rőzsével és földdel megtöltött várárokban felállítva. (Viollet 58.)

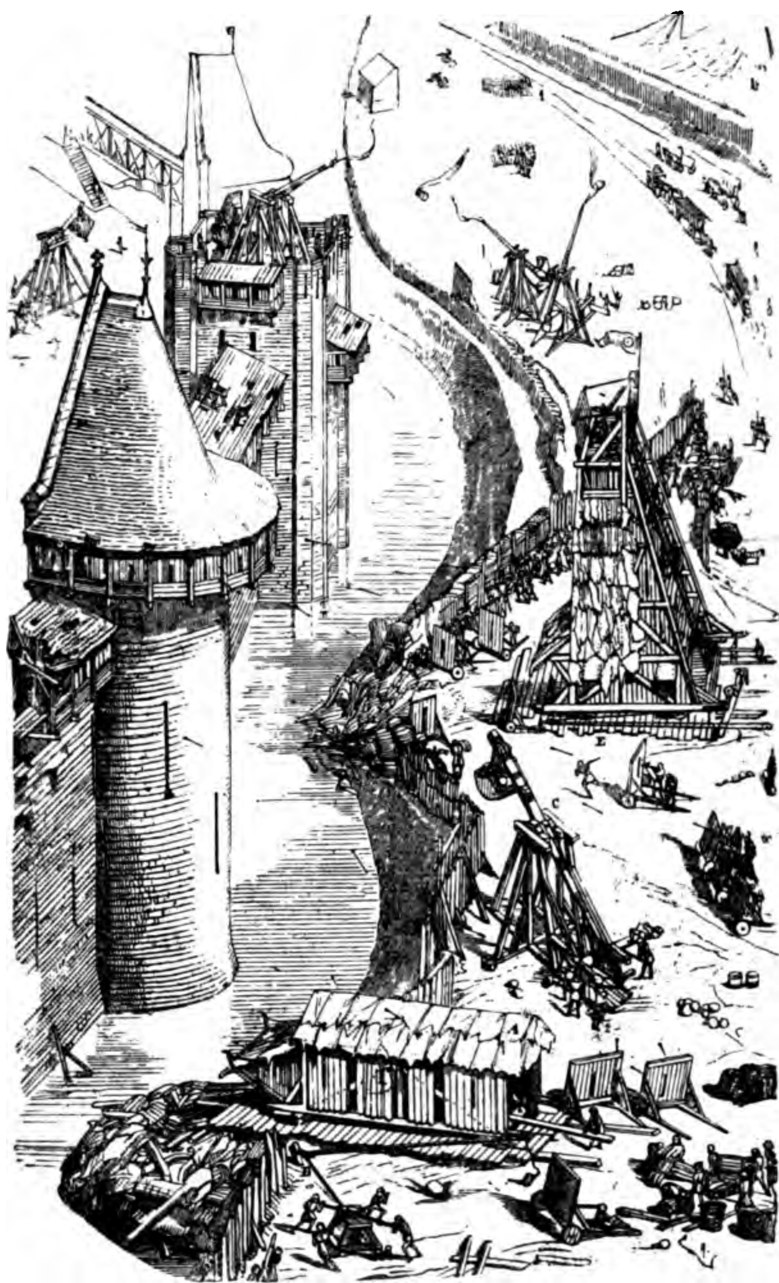
362b. ábra.

363. A várvívás rohamvonalán húzott czölöpfalak. (Viollet 56. De Caumont II. 447.)

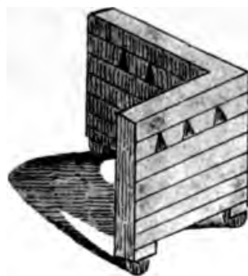
363. ábra.

363. A várvívás rohamvonalán húzott czölöpfalak. (Viollet 56. De Caumont II. 447.)

363. ábra.

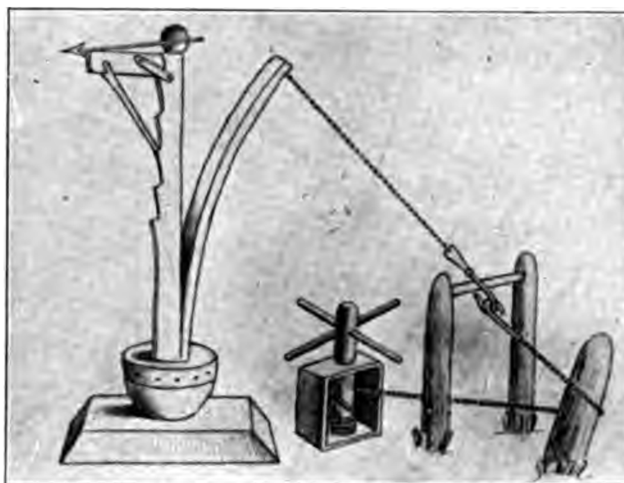
364., 365. A várvívás rohamvonalán húzott czölöpfalak. (Viollet 56. De Caumont II. 447.)
366. Hajítógép nyillövésre. (Piper 410.)
367. U. a. (Schultz II. 343.)

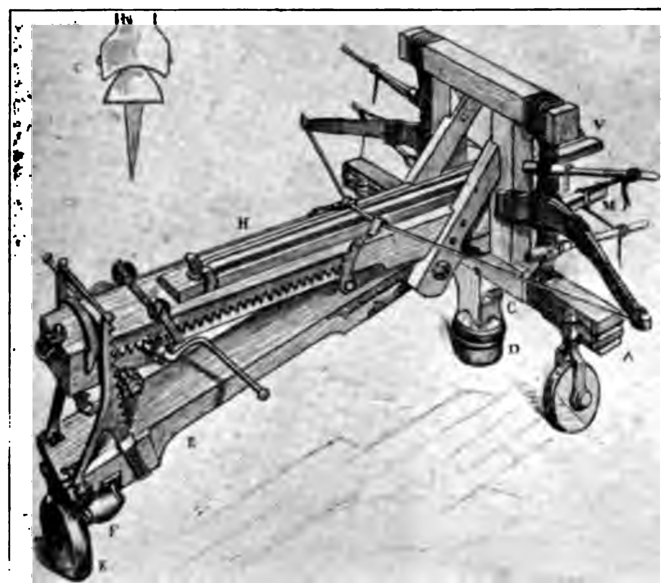
364. ábra.

365. ábra.

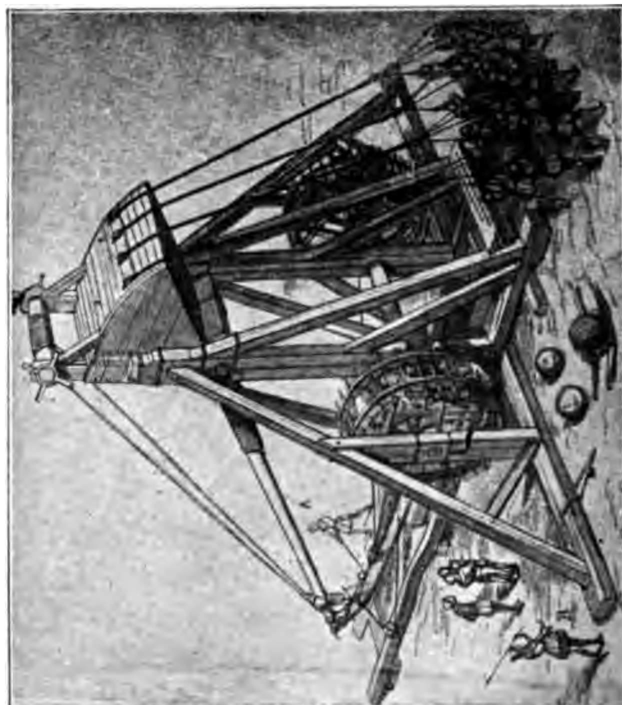

366. ábra.

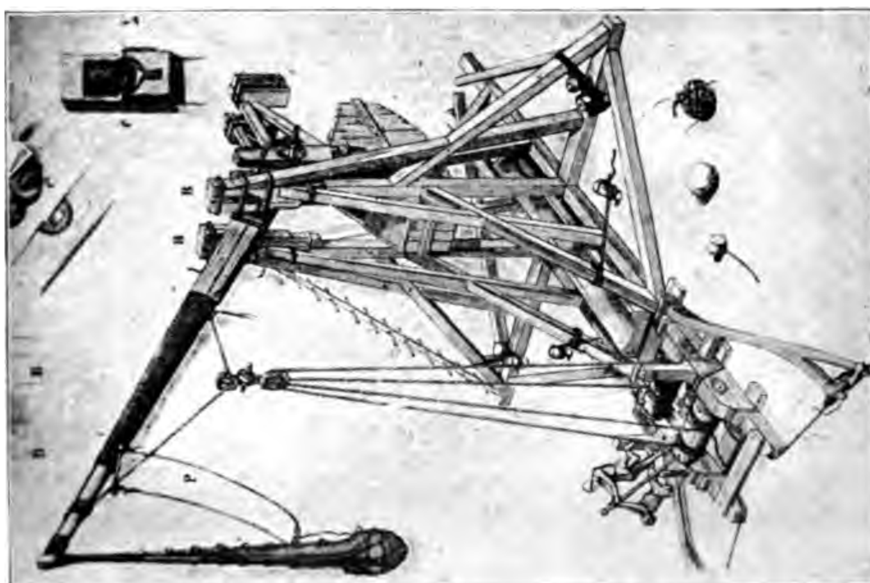

367. ábra.

371. Kőhajító-gép. (Schultz 332., 335., 345.)
372. » » » » »

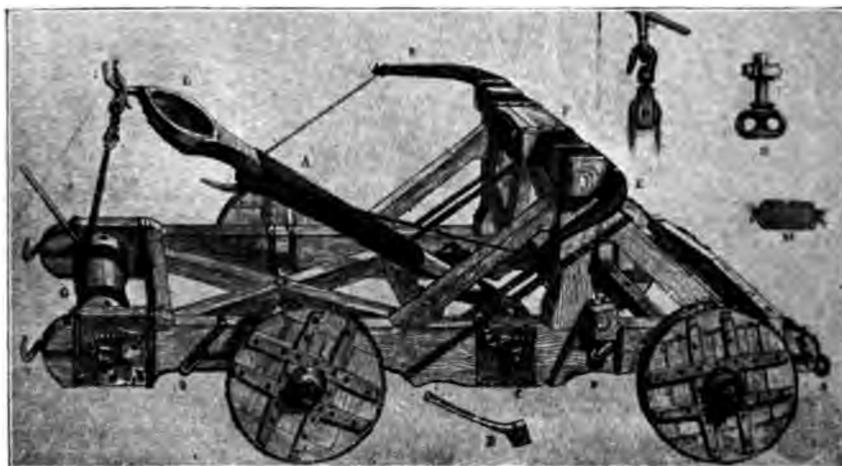

371. ábra.

372. ábra.

373. Kőhajító-gép. (Schultz 332., 335., 345.)
374. » » » » »

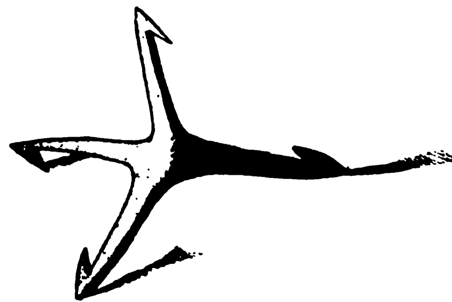

373. ábra.

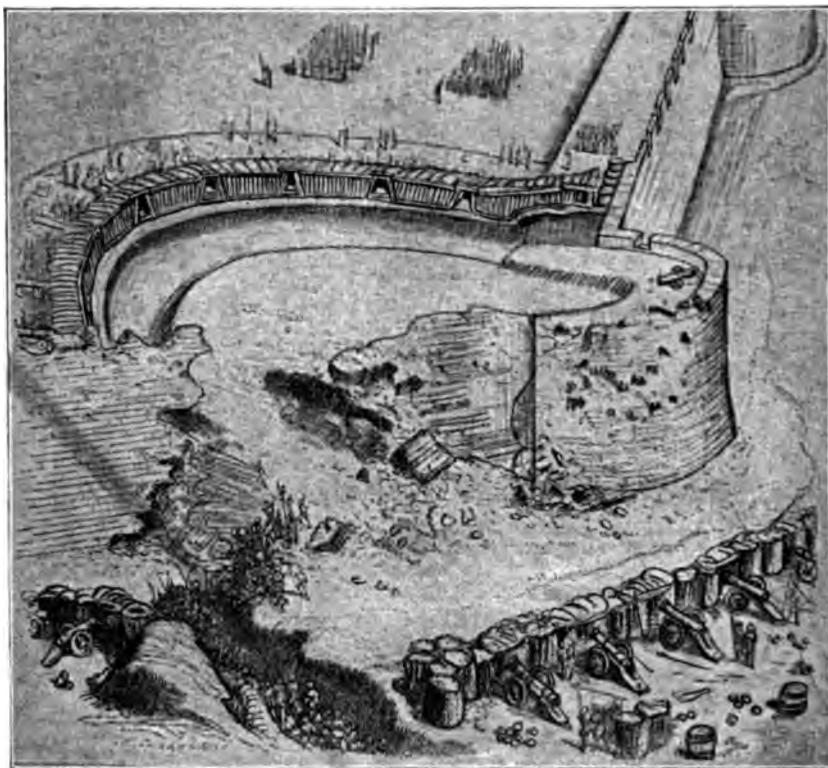

374. ábra.

375. Lábhorog (sulyom). (Saját tulajdonom. l.)
376. Várostrom ágyuval. (Viollet 181. l.)

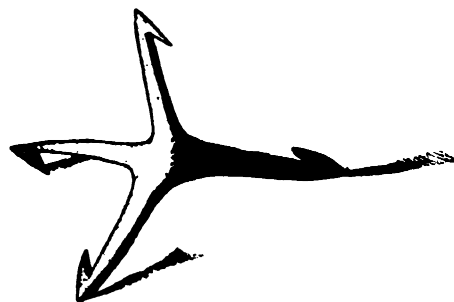

375. ábra.

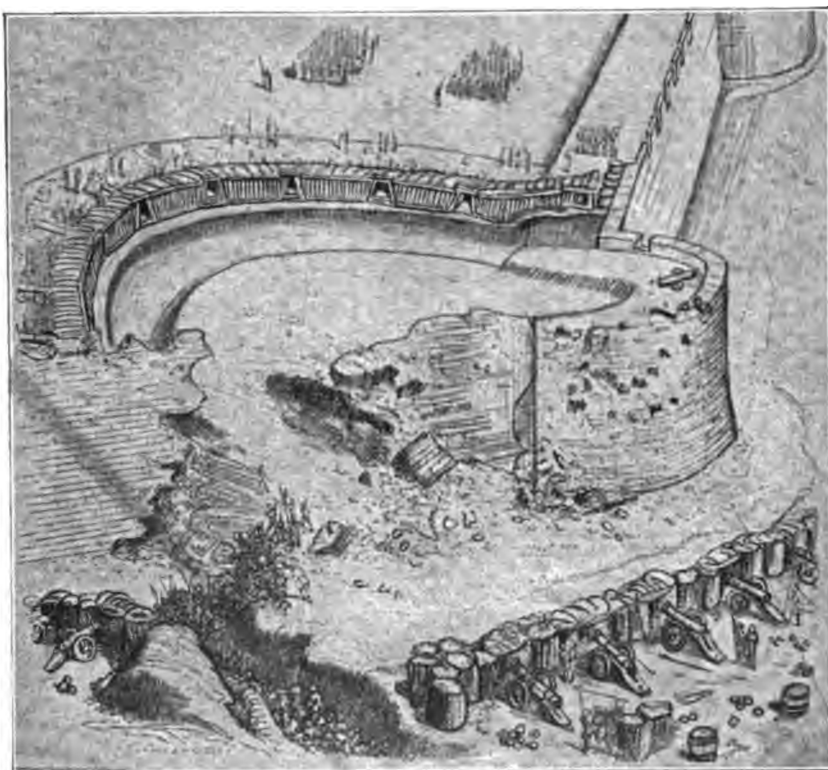

376. ábra.

377. Várostrom ágyuval. (Viollet 187. l.)

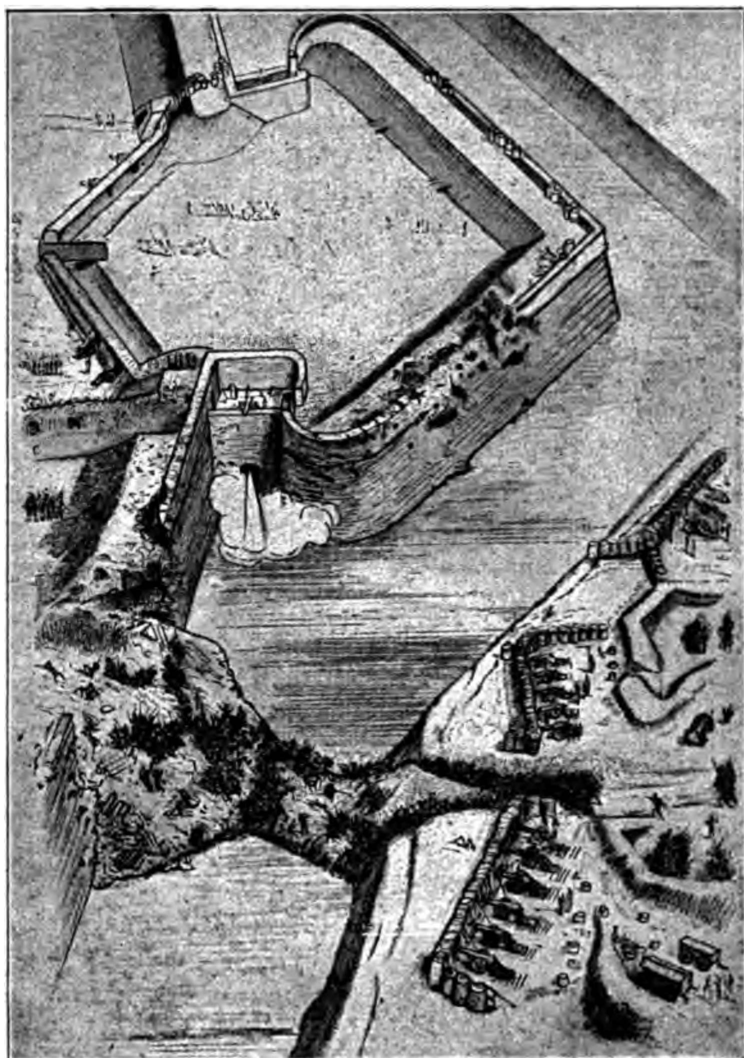

375. ábra.

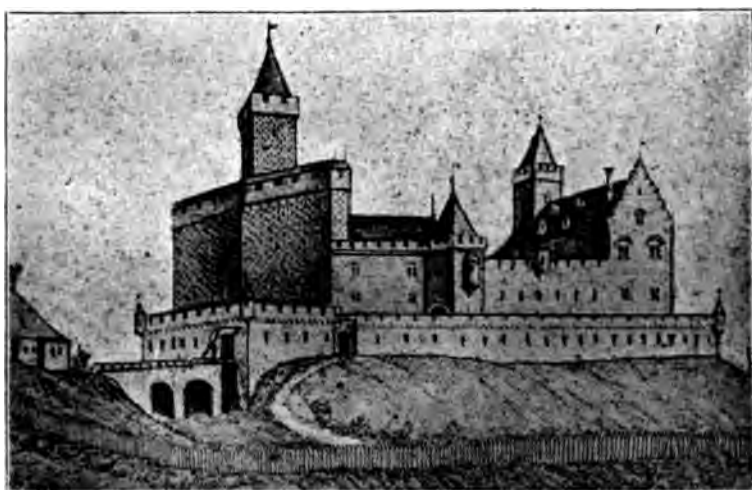

376. ábra.

377. Várostrom ágyuval. (Viollet 187. l.)

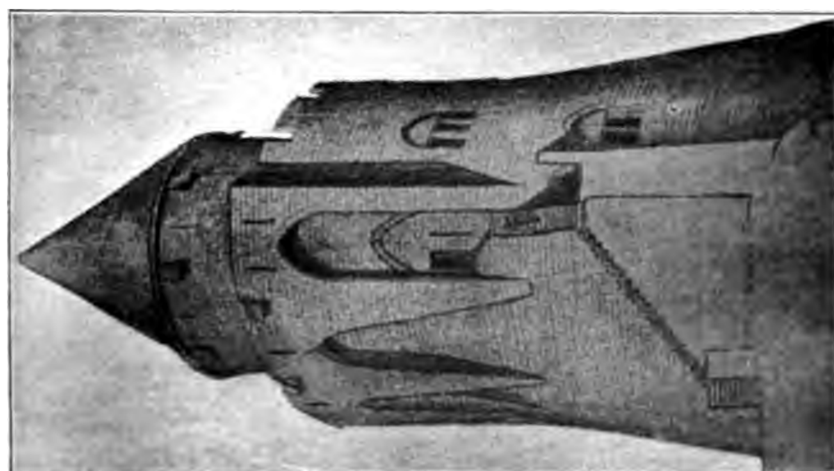

378. ábra.

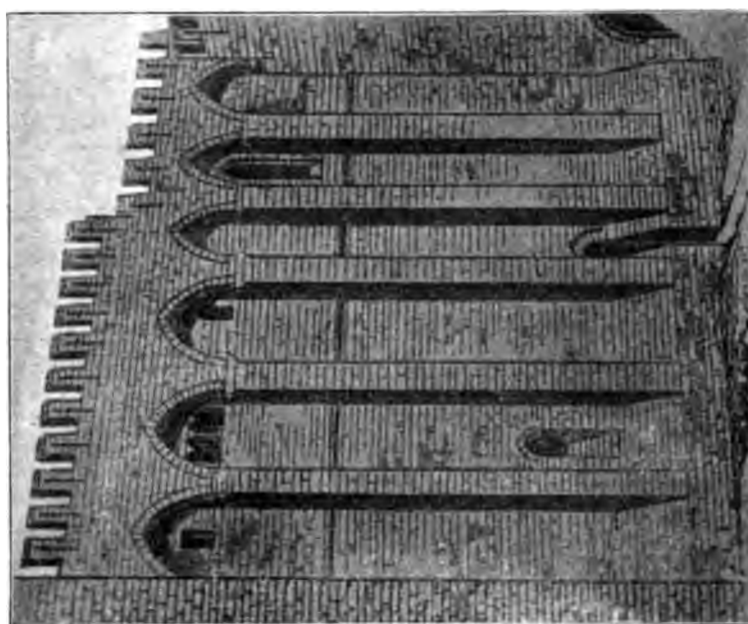

379. ábra.

380. Gaillard vár (Francziaorsz.) öregtornya pilléres padmalylyal. (Viollet 79. l.)
381. Vincennes (Francziaország) körfala pilléres padmalylyal. (Viollet 130. l.)

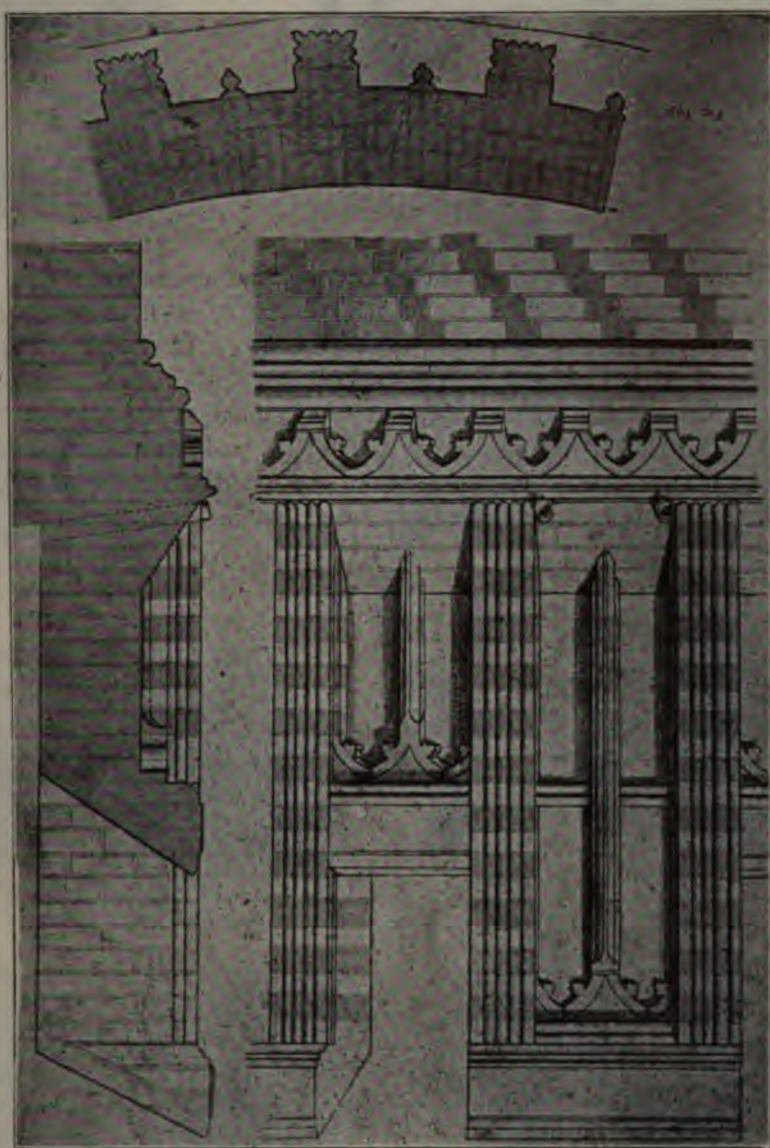

380. ábra.

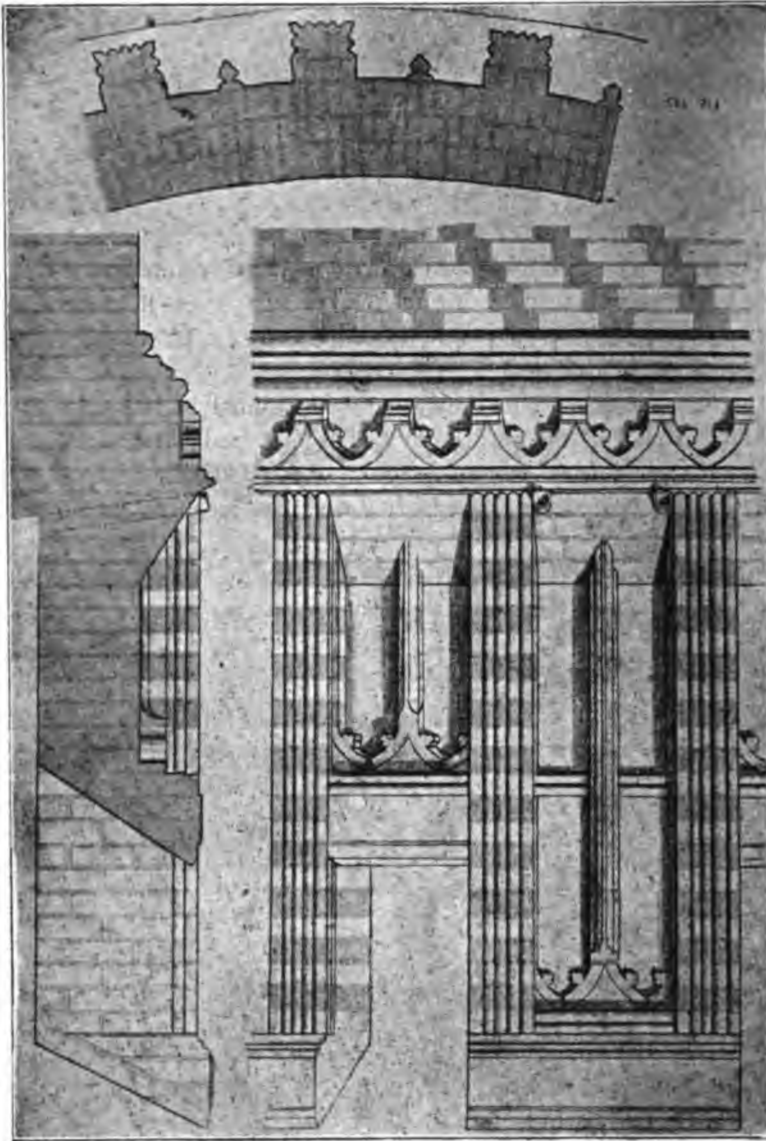
381 ábra.

382. Padmaly-szerkezet mint diszítmény. (Essenwein 382. l.)

382. ábra.

383. A miltenburgi vár (Bajorország) öregtornyának padmalya. (Piper 392. l.)
384. *a)* Az auerbergi vár öregtornyának padmalya és fióktornya. *b)* U. a. átmetszete. *c)* U. a. tervrajza. (Piper 394. l.)
385. Lichtenstein vár padmalyfala. (Piper 395. l.)
386. A heckenraasbacki (Lotharingia) templom padmalyos tornya. (Piper 397. l.)
387. A kinsheimi vár (Wasgau) egyik falszöge padmalylyal. (Piper 397. l.)
388. Schwetz vár (Poroszország) öregtornyának padmalya. (Piper 398. l.)
389. Marienburg (Poroszország) várból padmalyos toronyrészlet. (Piper 398. l.)

382. ábra.

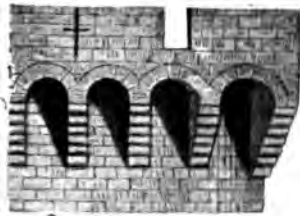
390. Marienburg egyik szöglettornyának alaprajza. (Piper 339. l.)
391. Beaucaire vár padmalyos öregtornya. (Mérimé 36. l.)
392. A frankfurti Eschenheimer kaputorony. (Essenwein 220. l.)
393., 394. Avignoni vár padmalyai a XIV. század elejéről. (Mérimé 38. l.)
395., 396. Mehun vár padmalyai a XIV. század végéről. (Mérimé 38. l.)
397. A párisi Saint-Sauveur padmalyai a XV. század végéről. (Mérimé 38. l.)

390. ábra.

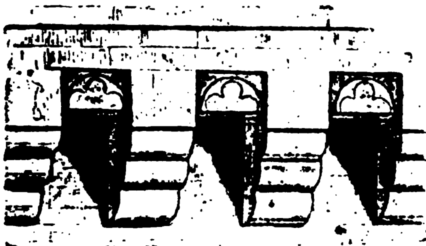
391. ábra.

393. ábra.

392. ábra.

394. ábra.

395. ábra.

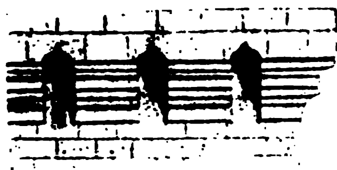

396. ábra.

397. ábra.

398. Joigny kapujának padmalya a XVI. század elejéről. (Mérimé 38. l.)
399. Padolattégla a XIII. századból. (Maier Sales 152. l.)
400. U. a. a XIV. századból. (U. o. 174. l.)
401. U. a. a XVI. századból, a vörösköi várból. (Pozsonyi muzeum.) (Saját felvételem.)
402. Wartburg vár. (Ritgen 349. l.)
403. Homburg vár alaprajza (Piper 467. l.)

398. ábra.

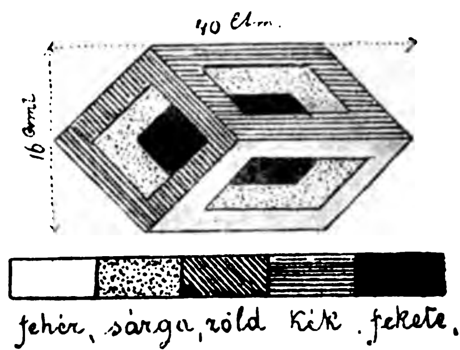
400. ábra.

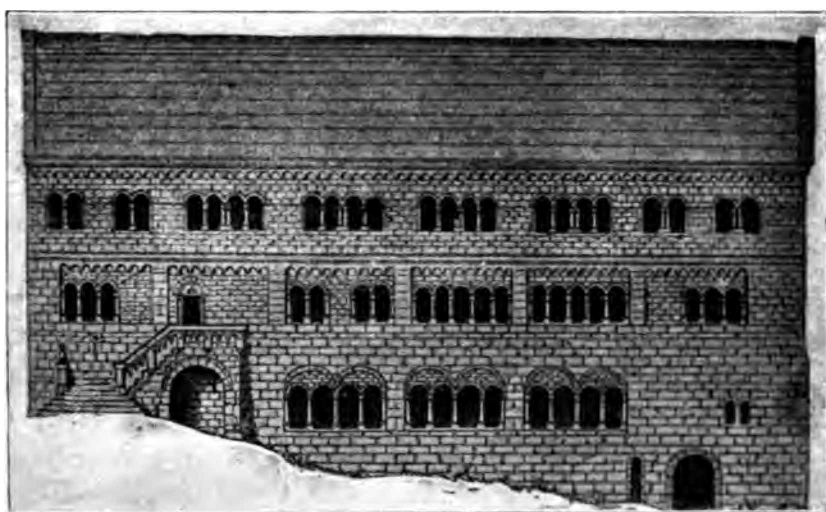
399. ábra.

403. ábra.

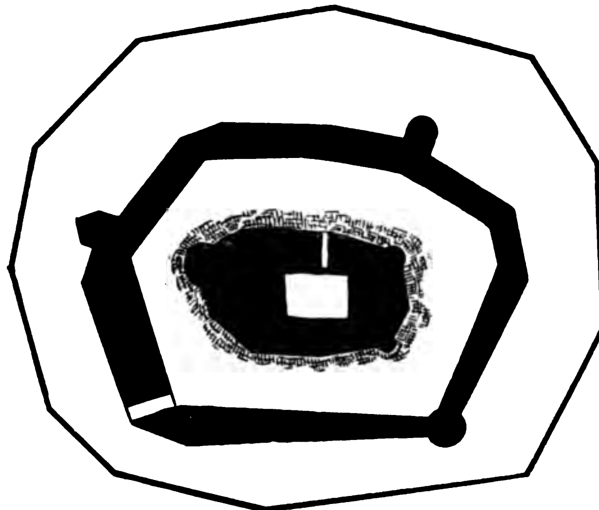

401. ábra.

402. ábra.

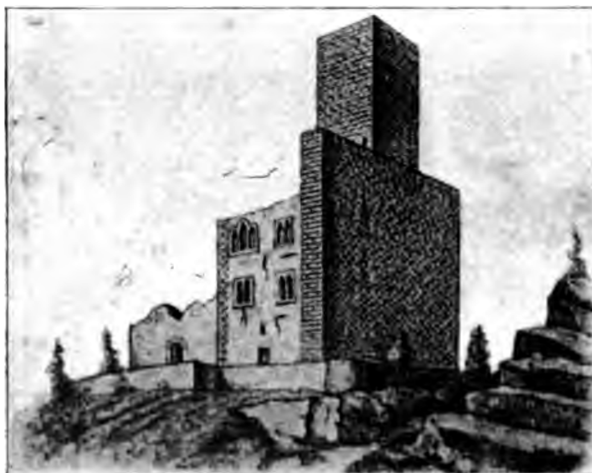
404. A bajmóczi vár alaprajza. (Saját felvételem.)
405. Törcsvár. (Ezredéves Magyarország 76. l.)
406. Liebenzell vár (Baden), a paizsfalba beépített öregtoronynyal. (Näher Deutsche Burg. 18. l.)

404. ábra.

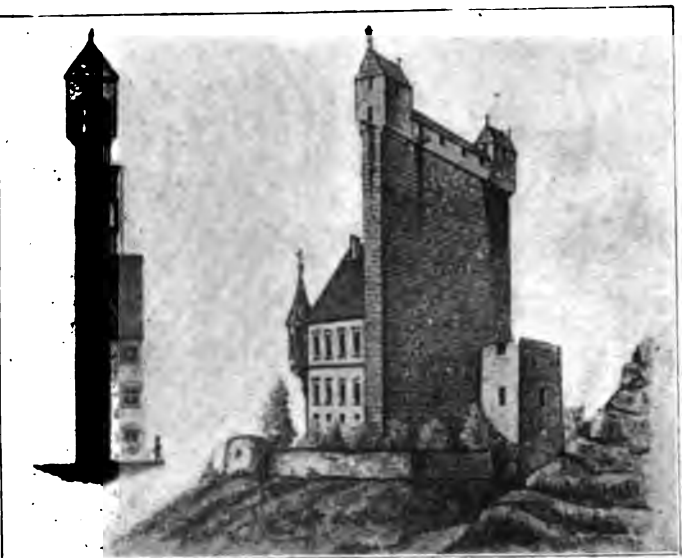

405. ábra.

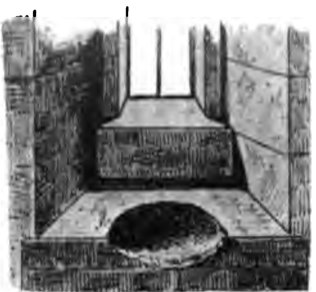

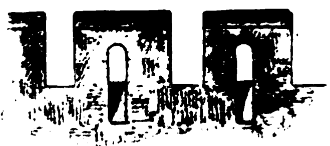
406. ábra.

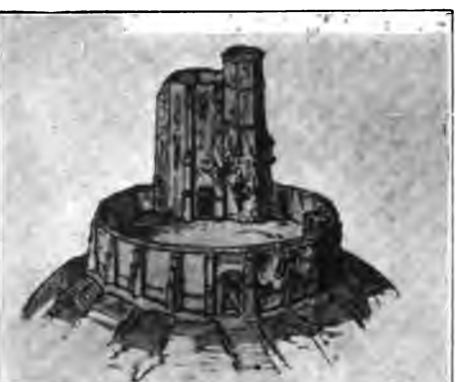
407. Berneck vár (Bajorország) öregtorony nélkül, paizsfallal. (Näher Deutsche Burg. 19. l.)
408. A londoni S. Thomas-tower kápolnájának piscinája. (Klark 243. l.)
409. Gisors vár (Francziaország), támpillérekkel. (Demmin 328. l.)
410. Nagy-Vázsony öregtornya. (Saját felvételem.)
411. Trienti öregtorony. (Lind 241. l.)
412. A Hôtel de Sens Párisban. (Mérimé 351. l.)
413. Asszir rovátkák Ninivéből. (Demmin 312. l.)
414. Római rovátkák. (Mothes IV. 396. l.)
415. Welf rovátkák. (Mothes IV. 396. l.)

407. ábra.

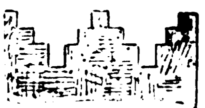

412. ábra.

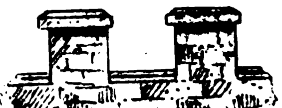

408. ábra.

415. ábra

409. ábra.

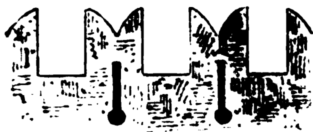

411. ábra.

413. ábra.

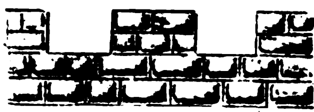

414. ábra.

410. ábra.

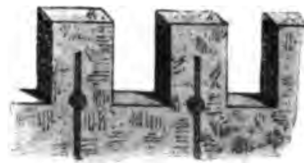
416. Ghibellin-rovátkák. (Mothes IV. 396. l.)
417. Rovátkák Münzenberg várából. (Mothes IV. 396. l.)
418. U. a. az avignoni várból. (Mérimé 34. l.)
419. Köríves rovátkák. (Mérimé 34. l.)
420. Csúcsíves rovátkák. (Mérimé 34. l.)
421. Arab rovátkák. (Mérimé 34. l.)
422. Beaucaire vár lépcsőrovátkái. (Mérimé 34. l.)
423., 424. Északnémetországi rovátkák szélvédő rés nélkül, czímerrel. (Cori 44., Piper 354. l.)
425. Tangermünden város víztornyán levő rovátkák. (Ettenwein 223. l.)
426., 427. A velenczei Procurazia rovátkái. (Mothes IV. 396. l.)
428. A trencsényi vár rovátkái a város felé néző várfalon. (Saját felvételem.)
429. Beczkó falának rovátkái. (Saját felvételem.)
430. A nagybossányi várpalota falán levő rovátkák. (Saját felvételem.)
431. A kaboldi templomfal rovátkái. (Saját felvételem.)

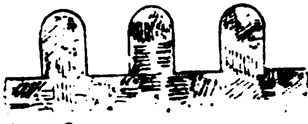
416. ábra.

417. ábra.

418. ábra.

419. ábra.

420. ábra.

421. ábra.

422. ábra.

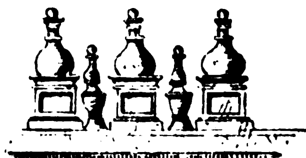
424. ábra.

423. ábra.

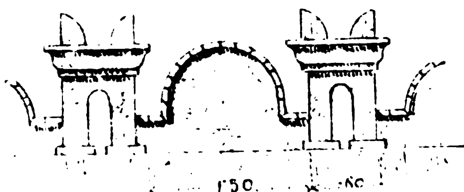
426. ábra.

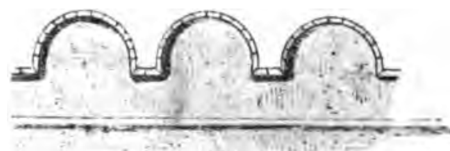
427. ábra.

425. ábra.

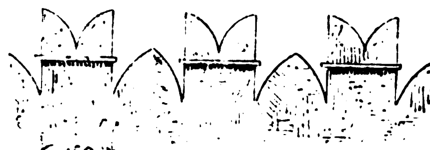
428. ábra.

429. ábra.

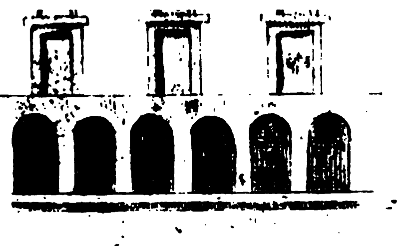

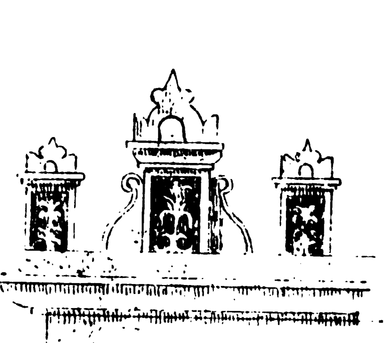
430. ábra.

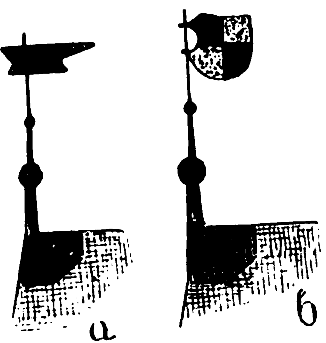

431. ábra.

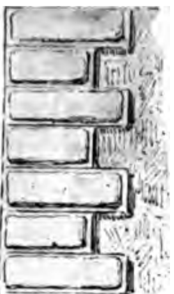
432. A késmárki harangtorony rovátkái. (Myskovszky A Kárpát-Egyesület 1890. jelentése.)
433. U. o. a Thököly-vár rovátkái. (Myskovszky A Kárpát-Egyesület 1890. jelentése.)
434. A pozsonyi kaputorony sarokkövei.
435. U. o. a korona-torony sarokkövei.
436. Saskővár kis fatornyának sarokkövei.
437. Szélkakas, *a)* egyszerü, *b)* czímeres.
438. A neuebersteini vár (Württemberg) kapuja fölötti szuroköntő erkély. (Näher Deutsche Burg. 31. l.)
439. A zay-ugróczi szuroköntő. (Saját felvételem.)
440. A beszterczebányai főtemplom körfaltornyának szuroköntője. (Saját felvételem.)
441. A rottenburgi (Bajorország) Spitalthoron levő szuroköntő. (Näher Städte 86. l.)

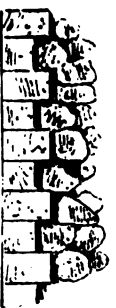

432. ábra.

433. ábra.

437. ábra.

435. ábra.

436. ábra.

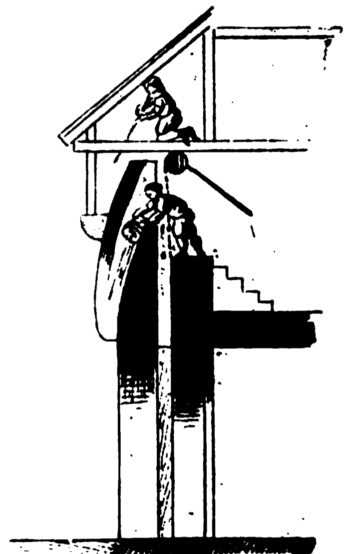

439. ábra.

434. ábra.

438. ábra.

440. ábra.

441. ábra.

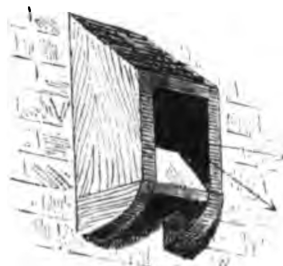
442. Taufersburg (Tirol) kaputornya szuroköntővel. (Piper 386. l.)
443. Lichtenstein vári szuroköntő. (Piper 386. l.)
444. A szuroköntő legelterjedtebb alakja. (Piper 386. l.)
445., 446. Chaselles (Lotharingia) erődített templomán levő szuroköntő. (Piper 386. l.)
447. Hirschhorn vár szuroköntője. (Piper 386. l.)
448. Hochlandseck vár (Vogel) szuroköntője három öntőlyukkal. (Piper 386. l.)
449. Gaudeck vár szuroköntője két öntőlyukkal. (Piper 386. l.)
450. Schöneck vár (Vosges) fülkealaku szuroköntője. (Piper 386. l.)
451. Ehrenburg (Drávavölgy) szuroköntője. (Piper 386. l.)
452. Katzungen vár (Tirol) palotája szuroköntő sorral. (Piper 386. l.)
453. U. a. belső szerkezete. (Piper 386. l.)
454. U. a. külső szerkezete. (Piper 386. l.)

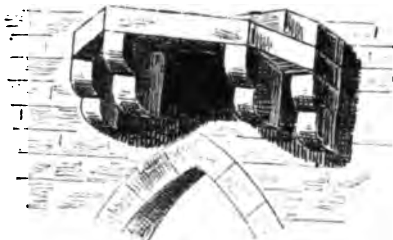

452. ábra.

443. ábra.

442. ábra.

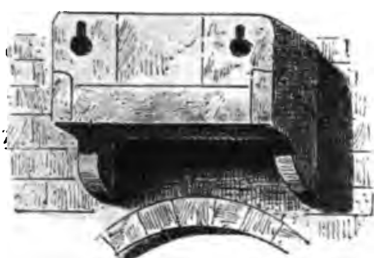

444. ábra.

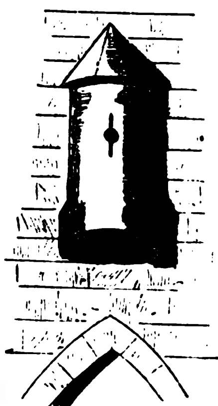

451. ábra.

448. ábra.

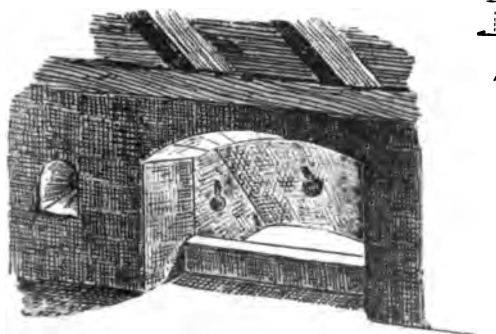

449. ábra.

454. ábra.

446. ábra.

450. ábra.

445. ábra.

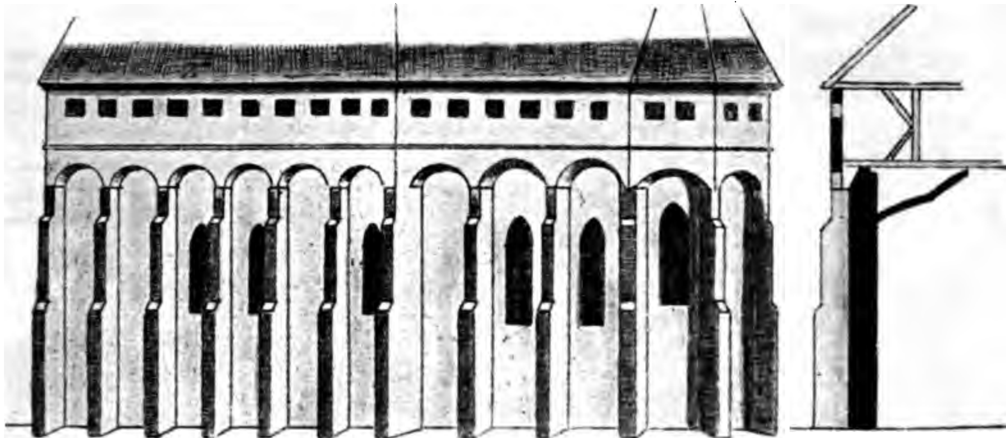

453. ábra.

447. ábra.

455. Az eisenerzi templom (Ausztria). (Osztrák-magy. mon. 95. füz. 257. l.)
456. A szász-kézdi erődített szász templom. (Mittheil. 1857. 228. l.)
457. *a)* XV. századbeli, *b)* XV—XVI. századbeli, *c)* XVI—XVII. századbeli, *d)* XVII. századbeli téglalapok. (Mothes Lexikon.)
458. Domború tégla. (Mothes Lexikon.)
459. Kapocstégla (Passziegel). (Mothes Lexikon.)
460. Ennek XIV. századbeli változata. (U. n. Dachpfanne.)
461. Horgas tégla (Krempziegel). (Mothes Lexikon.)
462. Római tégla, domború téglával letakarva. (Mothes Lexikon).

455. ábra.

456. ábra.

b

457. ábra.

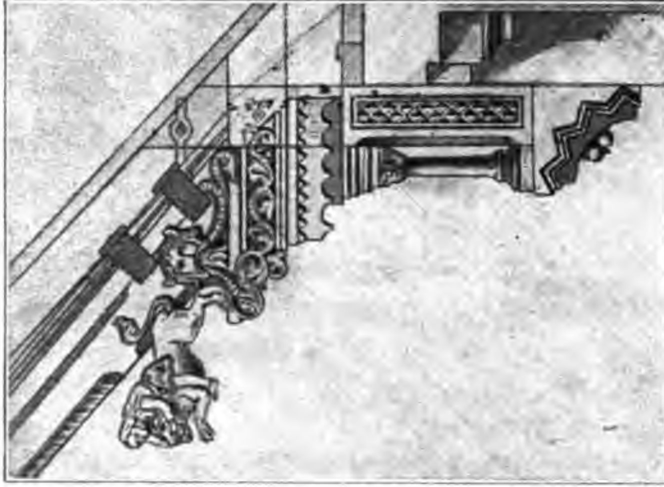

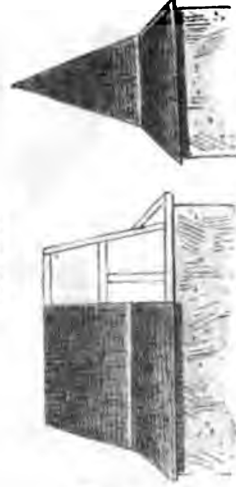
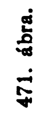

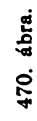
1. ábra. 458. ábra. 460. ábra. 459. ábra. 462. ábra.

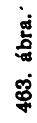
463. A kokožini (Csehország) kősüveges torony. (Lind II. 779. l.)
464. A wartburgi lovagterem tetőkötője. (Ritgen 170. l.)
465. Nyereg vagy oromtető. (Mothes I. 312. l.)
466. Sisaktető. (Mothes I. 312. l.)
467. Kúptető. (Mothes I. 312. l.)
468. Párhuzamos tető a Montargis várban (Francziaország). (Mothes I. 312. l.)
469. Féltető. (Mothes I. 312. l.)
470. Kontytető (Landeck vár). (Mothes I. 312. l.)
471. Sátortető. (Mothes I. 312. l.)
472. Proulten vár (Tirol) faltornyának alaprajza. (Piper 277. l.)
473. Gaillard vár faltornyai. (Mérimé 49. l.)
474. Eigues-Mortes vár faltornyába való feljárat. (Mérimé 51. l.)

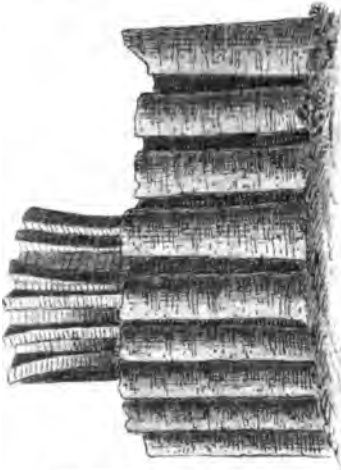
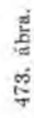

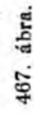
464. ábra.

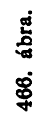

471. ábra.

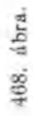

470. ábra.

463. ábra.

473. ábra.

467. ábra.

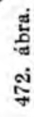

466. ábra.

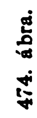

468. ábra.

469. ábra.

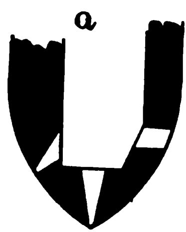

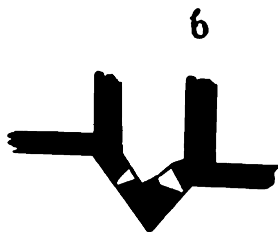
465. ábra.

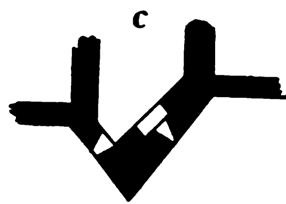

472. ábra.

474. ábra.

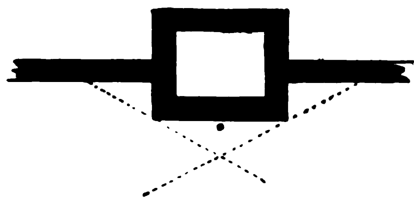
475. Négyszögü faltorony alaprajza. (Viollet 126. l.)
476. Köríves faltorony alaprajza. (Viollet 103. l.)
477. Carcassonne vár köríves faltornya tömör háromszöggel ellátva. (Viollet 105. l.)
478. Csúcsíves faltornyok. (Viollet 105. l.)
479. Négyszögü faltorony ágyurésekkel. (Viollet 166. l.)
480. U. a. alaprajza, a védő és támadó ágyuk használhatóságának feltüntetésével. (Viollet 166. l.)
481. Schaffhausen város faltornya a XV. század végén történt átalakítás után. (Viollet 170. l.)

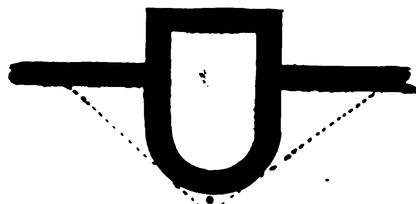

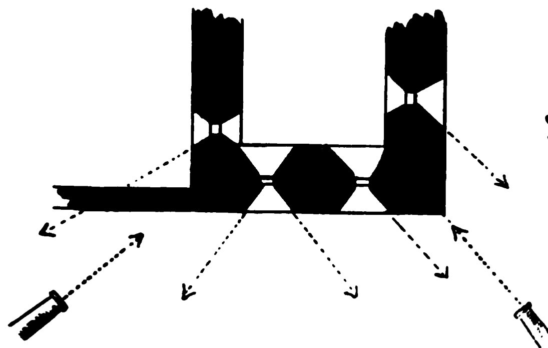
478. ábra.

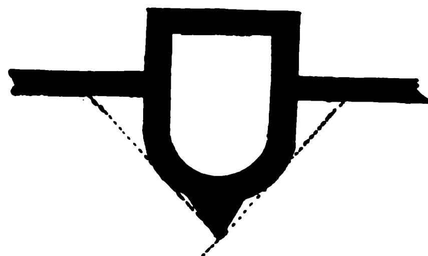
475. ábra.

476. ábra.

480. ábra.

477. ábra.

479. ábra.

481. ábra.

482. A nagyszebeni körfal tornyai. (Lind III. 194. l.)
483. Rottenburg város egyik figyelő tornya. (Näher Städte 43. l.)
484. Schweizi tornyos ház. (Cori 159. l.)

482. ábra.

483. ábra.

484. ábra.

485. A soproni harangtorony. (Sutter 66. l.)
486. Csesznek vár különített tornya. (Saját felvételem.)
487. Freudenberg vár köpülő alaku öregtornya. (Piper 245 l.)
488. A laai (Ausztria) köpülőtorony. (Lind III. 163. l.)

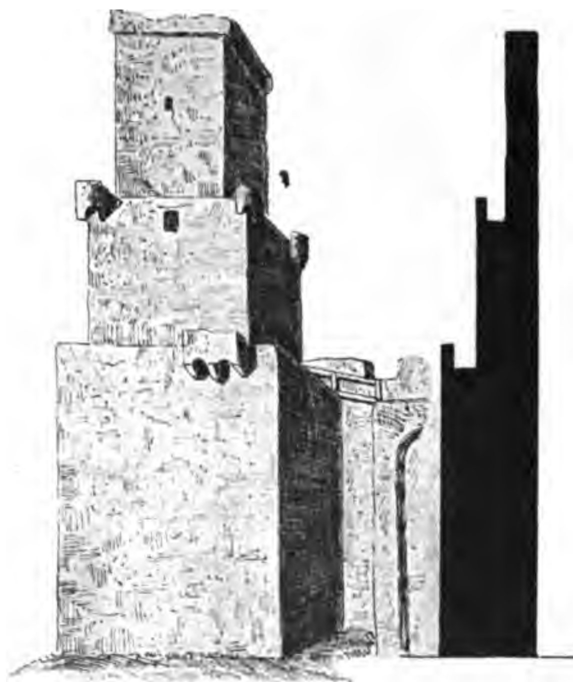
485. ábra.

486. ábra.

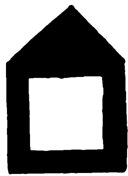

488. ábra.

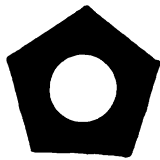

487. ábra.

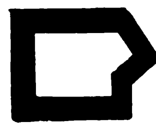
489. Weitenek vár (Ausztria) köpülő tornya. (Lind III. 172. l.)
490. A welsi figyelőtorony. (Lind III. 120. l.)
491. (L. a következő lapon.)
492. Öregtorony alapja (négyszögü, a megtámadható oldalon háromszögü megerősitéssel.)
493. Öregtorony alaprajza (kivül ötszögü, belül köralakú).
494. A nürnbergi »Römerthurm« alaprajza, a négyszög egyik oldalán kiugró háromszöggel.
495. Félköríves öregtorony alaprajza.
496. Hornberg (Hessen) vár öregtornyának alaprajza.
497. Dreisstein (Wasgau) vár öregtornyának alaprajza.
498. Pfannberg (Stiria) vár öregtornyának alaprajza.
499. Grevenstein vár (a Rajna m.) öregtornyának alaprajza. (Piper 207. l.)

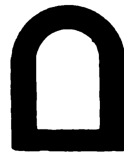
492. ábra.

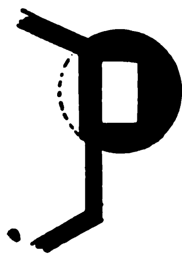
493. ábra.

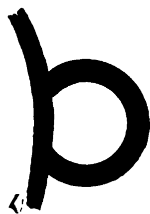
494. ábra.

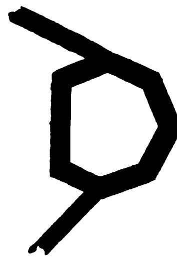
495. ábra.

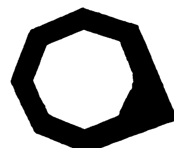
496. ábra.

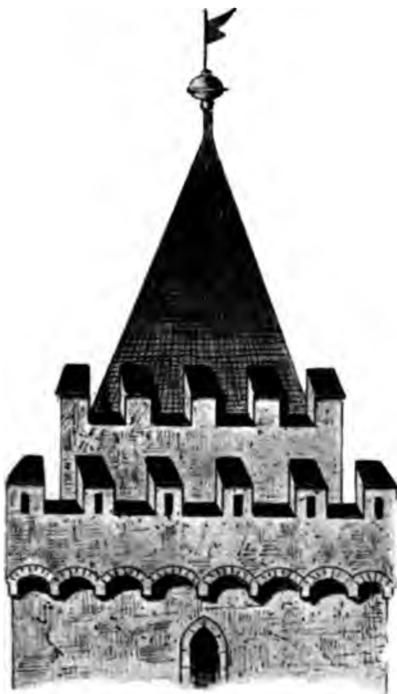
497. ábra.

498. ábra.

499. ábra.

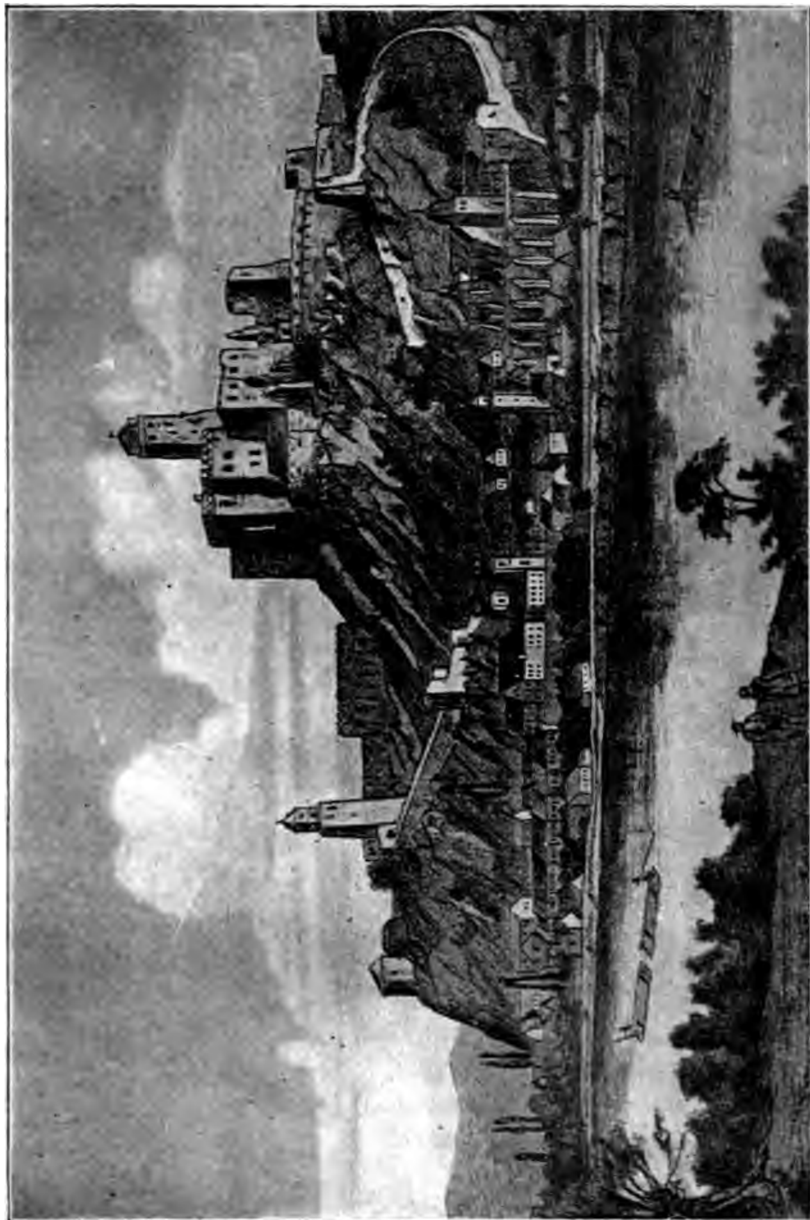

489. ábra.

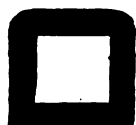
490. ábra.

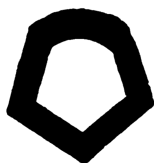
491. A trencsényi vár.

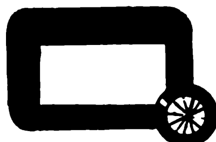

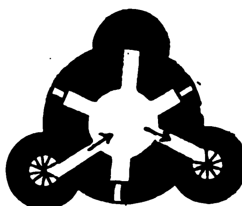
491. ábra.

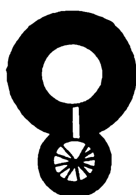
500. Altkreuz vár öregtornyának alaprajza. (Piper 207. l.)
501. Runkel vár » » » » »
502. Olbrück vár » » (Egyik sarkán lépcsőkkel) (Piper 207. l.)
503. Reichenberg vár (Csehország) öregtornyának és lépcsőházának alaprajza. (Piper 207. l.)
504. Katz am Rhein vár öregtornyának és a mellé épült lépcsőtoronynak alaprajza. (Piper 207. l.)
505. Ortenberg vár öregtornyának s a bele ékelt lépcsőtoronynak alaprajza. (Piper 207. l.)
506. Étampes vár négy félkörből álló öregtornyának alaprajza. (Piper 207. l.)
507. Solidor vár három » » » » » » »
508. Blanquefort hat kerek toronyból álló öregtornyának alaprajza. (Mérimé 58. l.)
509. Prornis vár négy félkerektoronynyal ellátott öregtornyának alaprajza. (Mérimé 58. l.)
510. A heidelbergi vár kerek öregtornyának alaprajza. (Piper 210. l.)
511. Landstuhl vár kerülék alakú öregtornyának alaprajza. (Piper 210. l.)
512. Kivül kör, belül négyszögalakú öregtorony alaprajza. (Piper 210. l.)
513. Kivül négyszög, belül köralakú » » » » »
514. Gutenberg vár (Csehország) szabálytalan alakú öregtornyának alaprajza. (Piper 210. l.)
515. Greifenstein vár (Ausztria) szabálytalan alakú öregtornyának alaprajza. (Piper 210. l.)
516. Randeck vár (Bajorország) szabálytalan alakú öregtornyának alaprajza. (Piper 210. l.)
517. Hermanstein vár (Hessen) szabálytalan alakú öregtornyának alaprajza. (Piper 210. l.)
518. Ortenburg (Bajorország) szabálytalan alakú öregtornyának alaprajza. (Piper 210. l.)
519. Saarburg (Trier mellett) szabálytalan alakú öregtornyának alaprajza. (Piper 210. l.)
520. Szalonak vár öregtornyának alaprajza).
521. Jókővár öregtornyának alaprajza.

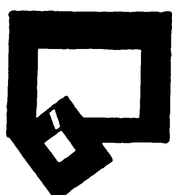

500. ábra.

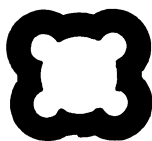

501. ábra.

502. ábra.

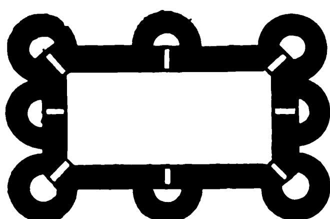

503. ábra.

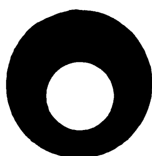

504. ábra.

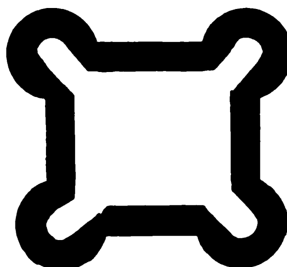

505. ábra.

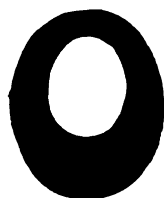

506. ábra.

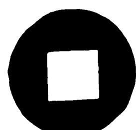

507. ábra.

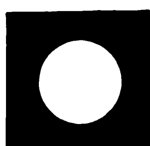

508. ábra.

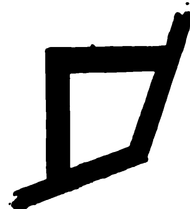

510. ábra.

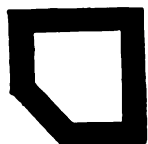

509. ábra.

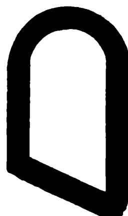

511. ábra.

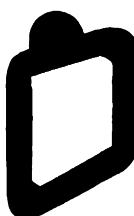

512. ábra.

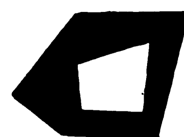

513. ábra.

514. ábra.

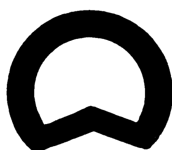

515. ábra.

516. ábra.

517. ábra.

518. ábra.

519. ábra.

520. ábra.

521. ábra.

522. Coucy vár (Francziaország) öregtornya. (Viollet 96. l.)
523. A rottenburgi kaputorony lépcsővel és erkélylyel. (Piper 228. l.)
524. A trencsényi vár öregtornyának ajtaja s ajtóbéllete. (Saját felvételem.)
525. Toronyajtócska, alatta gerendáknak szolgáló lyukakkal. (Piper 232. l.)
526. Toronyajtócska, alatta erkélyfal nyomaival. (Piper 232. l.)

527a. ábra.

Részletek Vajda-Hunyad várából, u. m.:
*527b. A lovagterem átmetszete. (Arányi VI. t. A.)
*527d. Torony-erkély. (Arányi IX. 6. l.)
*527g., h. Pillérfejezet a Szilágyi- és Hunyadi-czímerrel. (Arányi VII. 2—3. l.)

527a. ábra.

*527c. A kerengő grádicsra vezető ajtó, Hunyadi János *i)* alatti czímerével. (Arányi XI. 9. l.)
*527e. A kápolnába vezető ajtó Hunyadi János czímerével. (Arányi XI. 7. l.)
*527f. A Kapisztrán-szobában levő kandalló. (Arányi XII. 7. l.)
*527i. Hunyadi János czímere a *c)* alatti ajtón. (Arányi XI. 5. l.)
*527k. Mátyás király földszinti folyosójának középső ablaka a Hunyadi- és Szilágyi-czímerrel. (Arányi XI. 1. l.)

527c. ábra.

527e. ábra.

527i. ábra.

527f. ábra.

527k. ábra.

528. Az emeleti lakosztályokból az öregtoronyba vezető lépcső és folyosó. (Saját felvételem.)
529. A gottliebeni vártorony csigalépcsője. (Alaprajz.) (Piper 234. l.)
530. Plau vár (Mecklenburg) öregtornyának és lépcsőjének alaprajza. (Piper 235. l.)
531. Langenaui vár (Nassau) öregtornyának átmetszete. (Piper 236. l.)
532. Besingheim vár (Württemberg) öregtornyának átmetszete. (Piper 238. l.)
533. Ried tornya (Bajorország). (Piper 240. l.)
534. A trencsényi vár lépcsőzetének alaprajza. (Saját felvételem.)
535. A vázsonyi öregtorony és csigalépcső tervrajza. (Saját felvételem.)

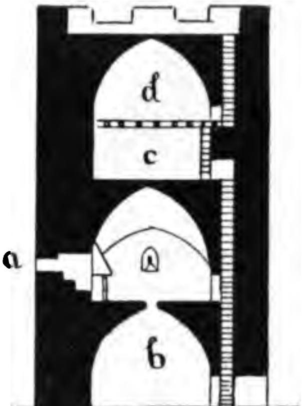

528. ábra.

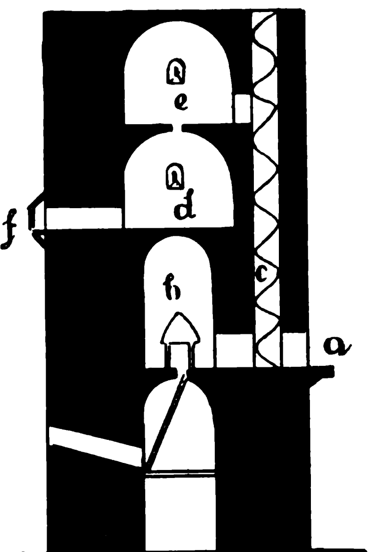
529. ábra.

530. ábra.

531. ábra.

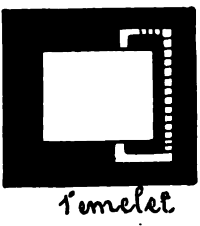

532. ábra.

533. ábra.

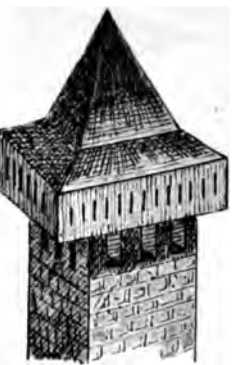

534. ábra.

535. ábra.

536. Landeck vár öregtornya (Elsasz). (Essenwein 158. l.)
537. A dévavári öregtorony.
538. A brassai Katalintorony. (Klösz fényképe után. *V. ö. Sigerus: Aus Alter Zeit. N.-Szeben 1904.)
539. Pierrefonds vár öregtornya. (Viollet 121. l.)

536. ábra.

537. ábra.

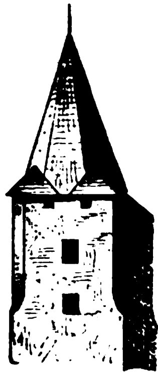

538. ábra.

539. ábra.

540. Szalonaki toronytető. (Saját felvételem.)
541. A nürnbergi »Nassauer Haus« tetőzetének szerkezete. (Piper 249. l.)
542. A rudelsburgi (Saale mellett) öregtorony tetőzete. (Piper 251. l.)
543. Elbogen vár (Csehország) öregtornya. (Piper 249. l.)
544. Rochlitz vár (Csehország) öregtornya. » » »
545. Triefels (Zweibrücken) öregtornyának átmetszete. (Essenwein 165. l.)
546. A saldenburgi (Bajorország) lakótorony. (Piper 269. l.)

544. ábra.

543. ábra.

541. ábra.

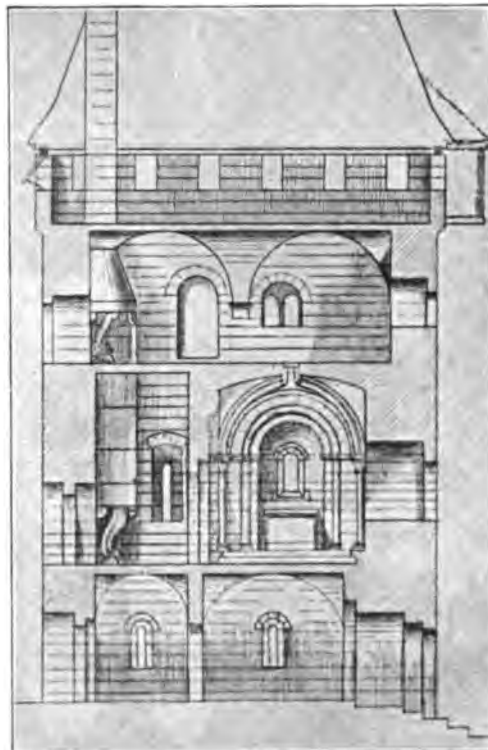
542. ábra.

540. ábra.

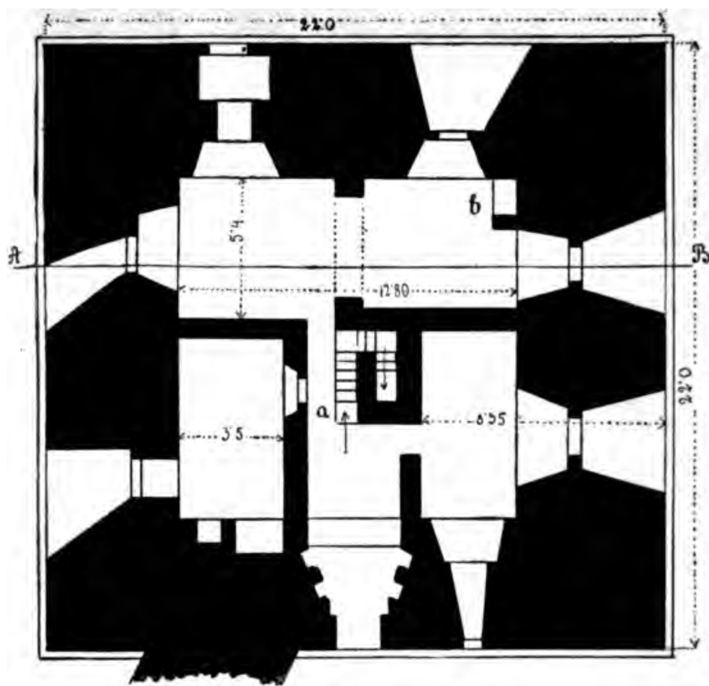

546. ábra.

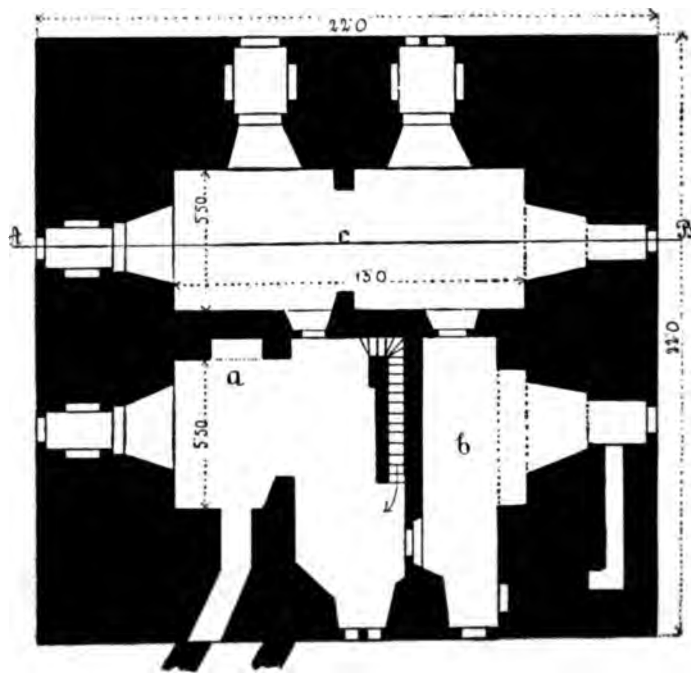

545. ábra.

547. A sárospataki vár alaprajza (földszint). (Myskovszky felvétele.)
548. U. a. (I. emelet). (Myskovszky felvétele.)

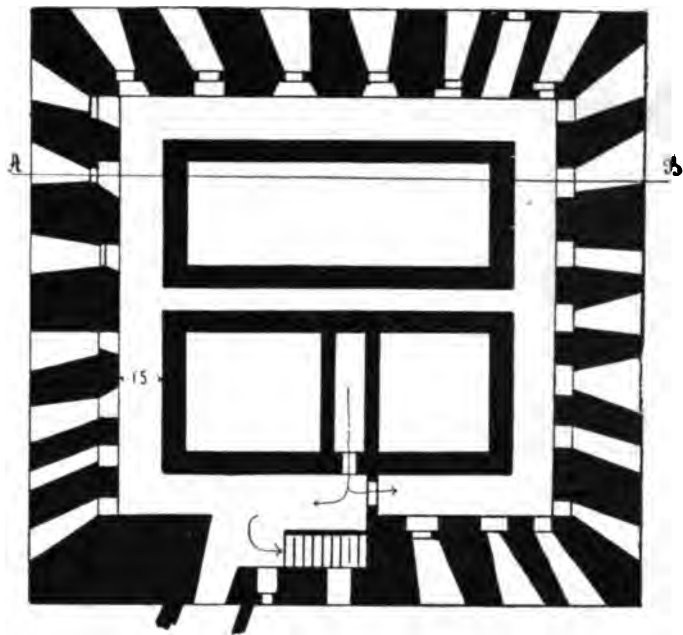

547. ábra.

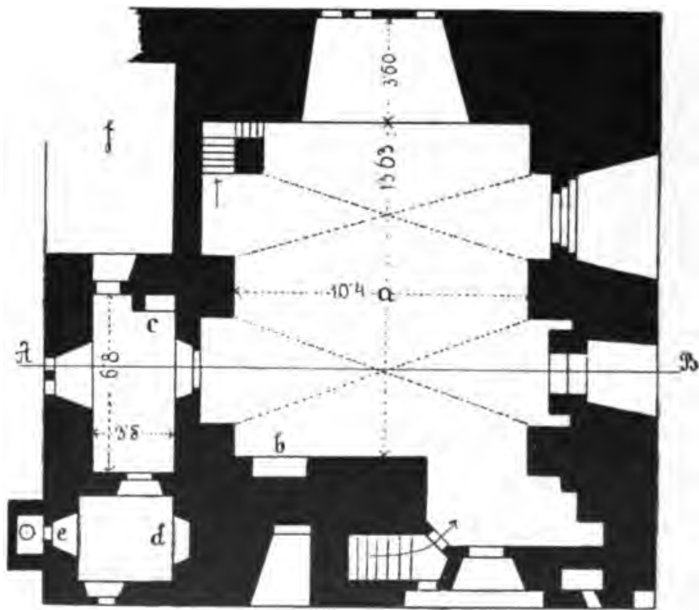

548. ábra.

549. A sárospataki vár (a II. emeletre vezető lépcsők). (Myskovszky felvétele.)
550. U. a. (a második emelet). (Myskovszky felvétele.)

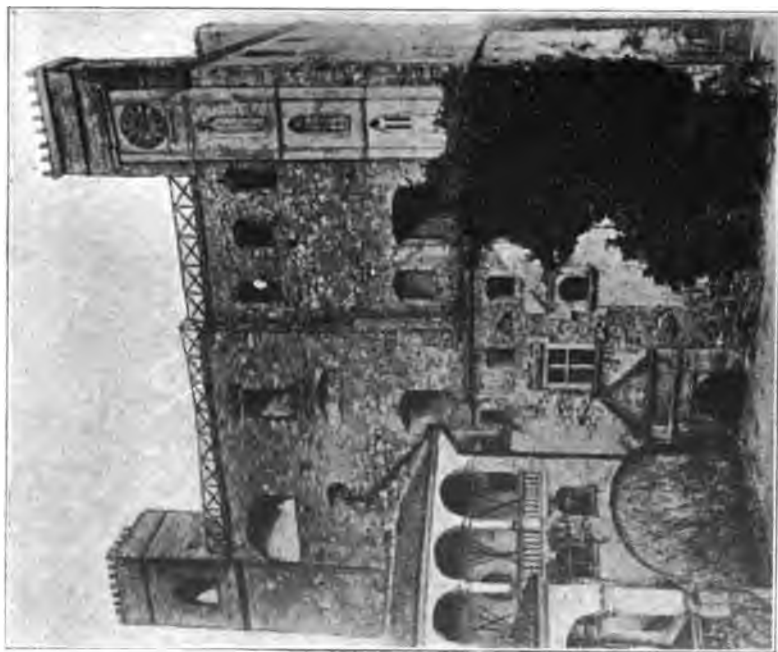

549. ábra.

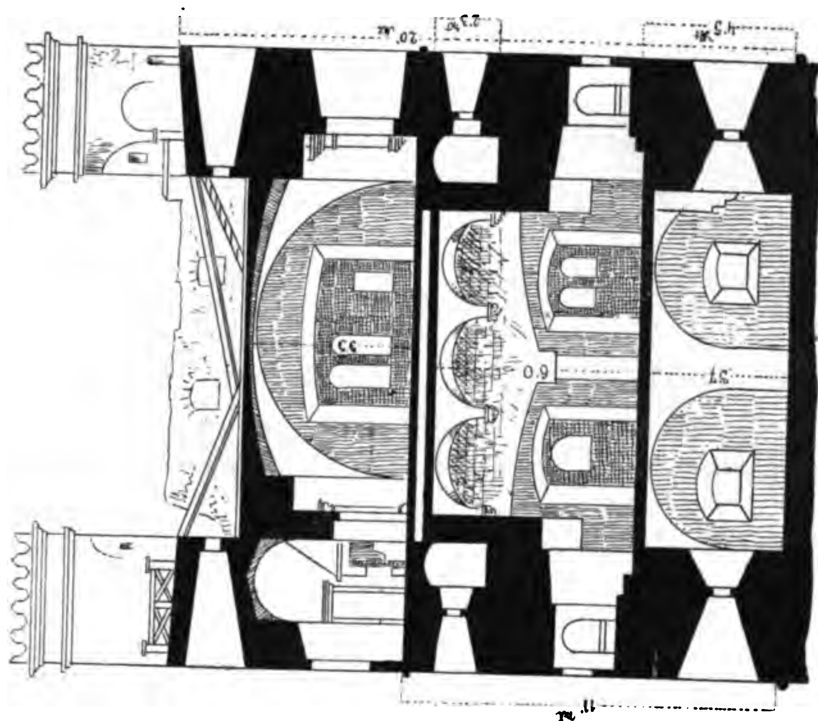

550. ábra.

551. A sárospataki vár. (Schabinszky fényképe után.)
552. A sárospataki torony metszete. (Myskovszky felvétele.)

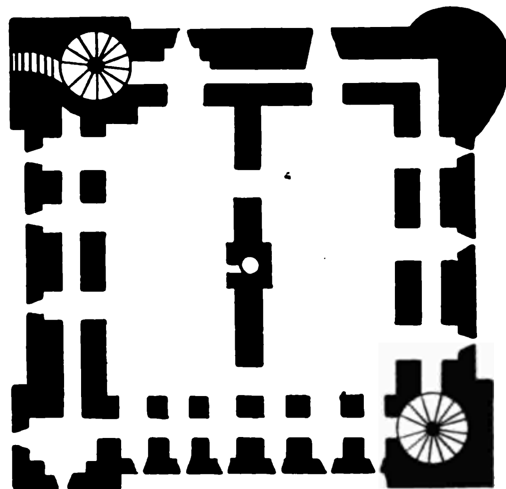

551. ábra.

552. ábra.

553. A rochesteri »Keep« gyilokjárója. (Alaprajz.) (Klark II. 412. l.)
554. Angers város (?) körfala. (Demmin 333. l.)

553. ábra.

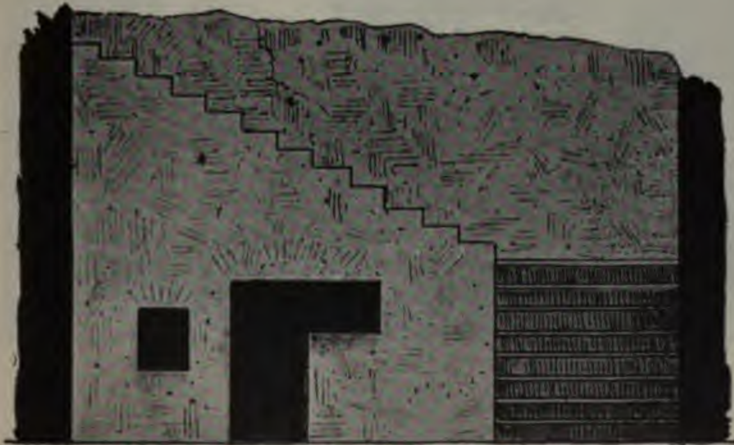

554. ábra.

555. Az avignoni vár padmalyos négyszögű faltornya. (Viollet 120. l.)
556. Az udvari bohócz lakása Trencsény várban. (Saját felvételem.)

555. ábra.

556. ábra.

557. Az engelsburgi vár (Elsass) oldalra dűlt hengeralakú tornya. (Näher Elsass 4. l.)
558. A pranthoffi váracs, árokkal körülvett torony (Ausztria). (Cori 157. l.)

557. ábra.

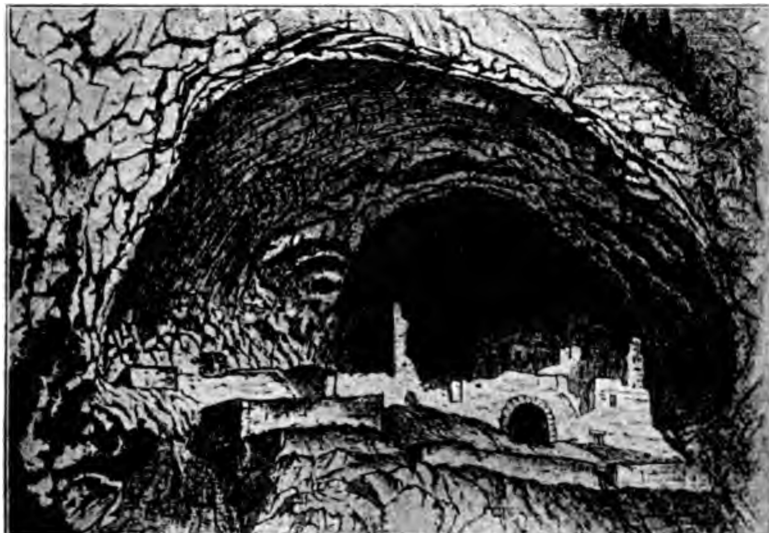

558. ábra.

559. A neuhausi város II. emeletének berendezése. (Cori 156. l.)
560a. A puxer-luegi barlangvár.

559. ábra.

560a. ábra.

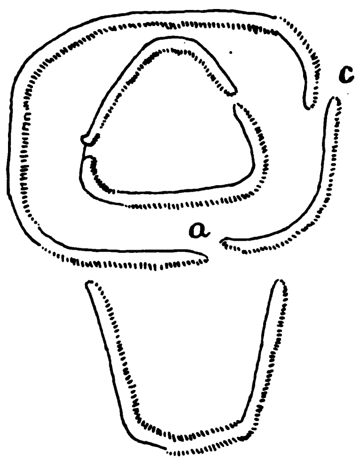
*560b. Szelimlukai barlangvár. (Archaeologiai Közlöny XXII. 165. l.)

561. Kades vár alaprajza a Kr. e. XIV. századból (Szíria).
562. Az Osnabrück melletti Sachsenlager alaprajza.
563. Altkönig vár alaprajza, a Taunus mellett.
564. Hühnenburg vár alaprajza (Vesztfália). *a)* Palota. *b)*, *c)* Előudvar.
565. Ravensburg alaprajza (Mecklenburg). *a)* Palota. *b)* Előudvar. *c)* Sikátor.
566. Grenzlerburg alaprajza Goslar mellett. *a)* Víztartó fallal körülvéve. *b)* Torony. *c)* Palota. *d)* Előudvar.

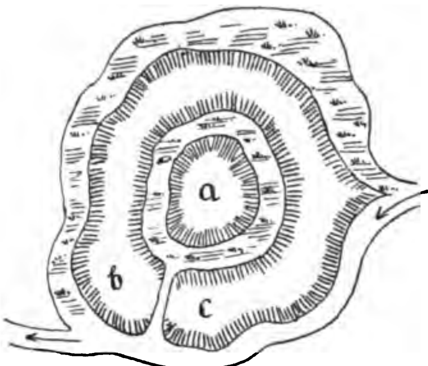
(Piper 117—122. l.)

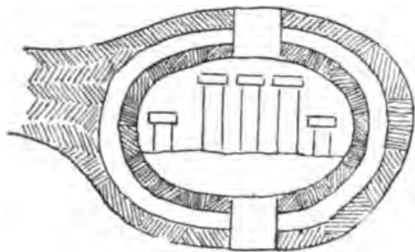
560b. ábra.

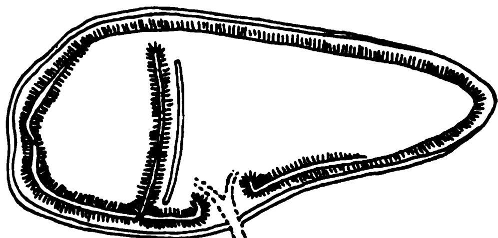
563. ábra.

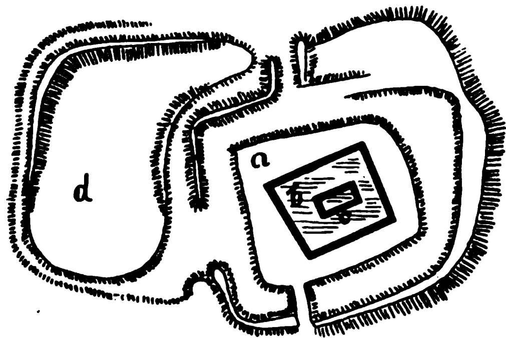
564. ábra.

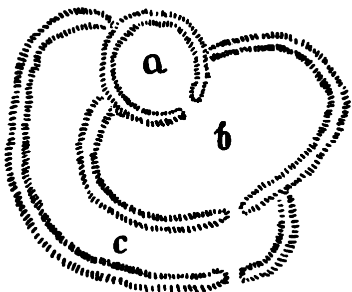
561. ábra.

562. ábra.

566. ábra.

565. ábra.

567. Hochbarr (Elsass). (Näher Elsass 4. l.)
568. Szádvár. (Magyar-osztr. mon. I. 513. l.)

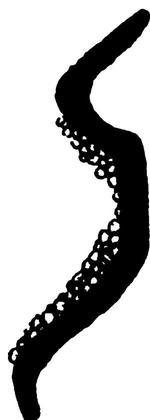
567. ábra.

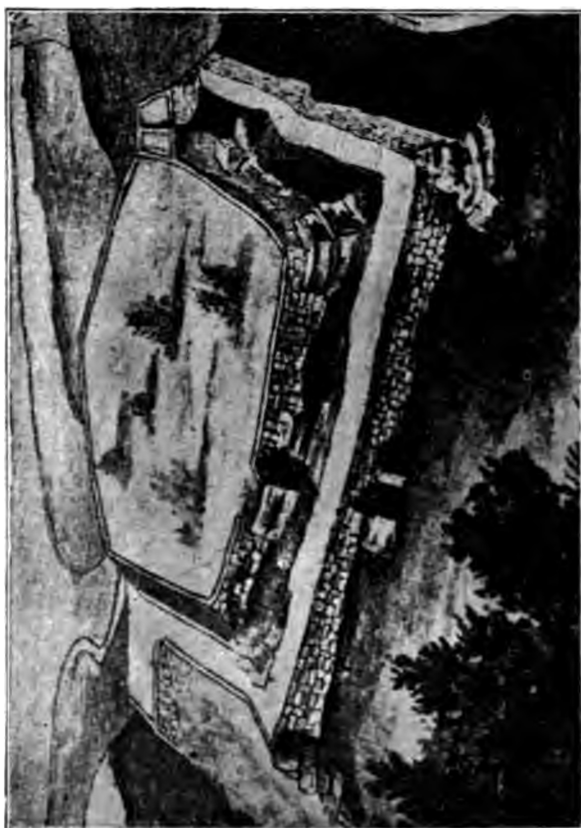

568. ábra.

569. A bergalingeni (Elsass) körfal. (Näher Deutsche Burg. 3—5. l.)
570. A stockbergi gátvár részlete. » » » » »
571. A heuneburgi körfal. » » » » »
572. Belgiumi gátfal kőből és fából. (Demmin 321. l.)

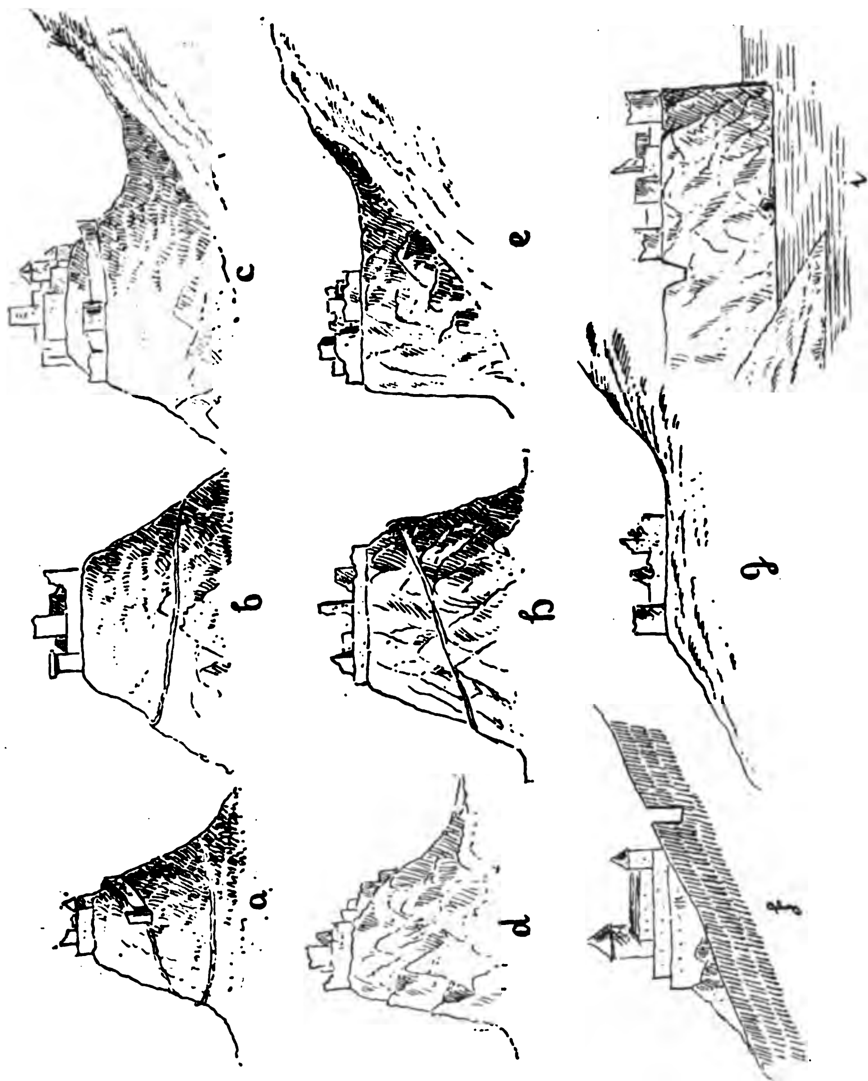

569. ábra.

570. ábra.

571. ábra.

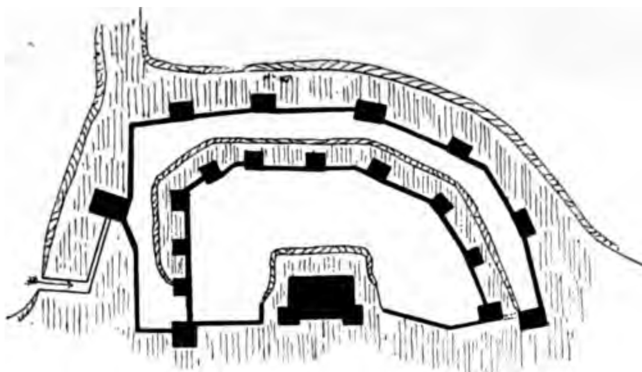

572. ábra.

573. *a), b)* Hegykúp tetején épült vár. (Hegyesd, Zay-Ugrócz.) *c)* Hegysorból kinyuló tetőn épült vár. *d)* Sziklacsúcson épült vár. *e)* Hegyfokon épült vár. *f)* Hegyoldal lejtőjén épült vár (Fraknó). *g)* Hegyfok síkján épült vár (Bozók). *h)* Fensík vár. *i)* Vízből kinyuló sziklán épült vár. (Saját felvételeim.)

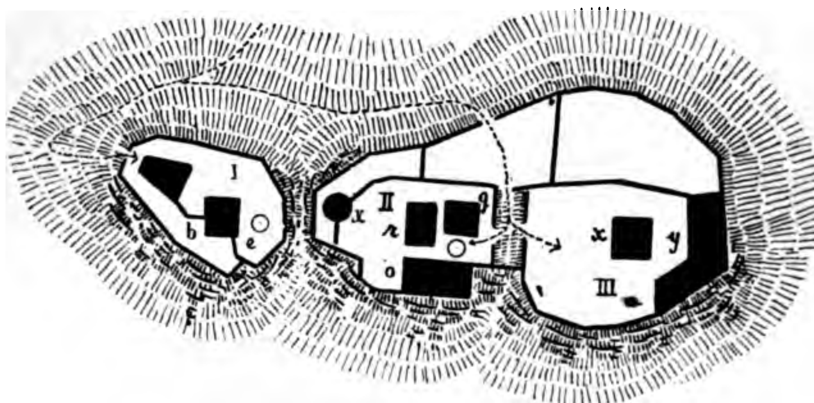

573. ábra.

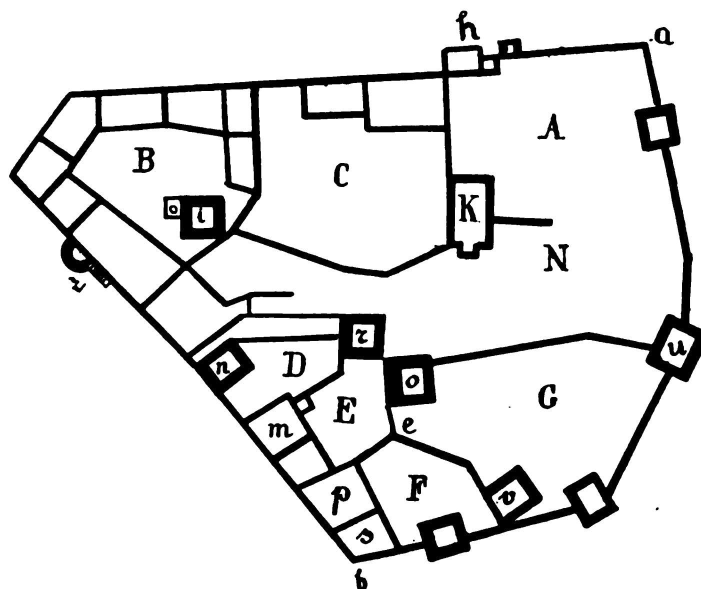
574. A tortosai vár alaprajza. (Essenwein 103. l.)
575. Az Egisheim melletti »Drei Exen« nevű hármas vár alaprajza. (Essenwein 69. l.)
576. A Saale melletti Salzburg alaprajza. (Piper 611. l.)

574. ábra.

575. ábra

576. ábra.

577. Szász-Hermány. (Védő erkélyek.) (Gartenlaube 1869. 477. l.)
578. (L. a következő lapon.)
579. Stiriai községi vár. (Osztrák Magy. Mon. Stiria 8. füz. 255. l.)

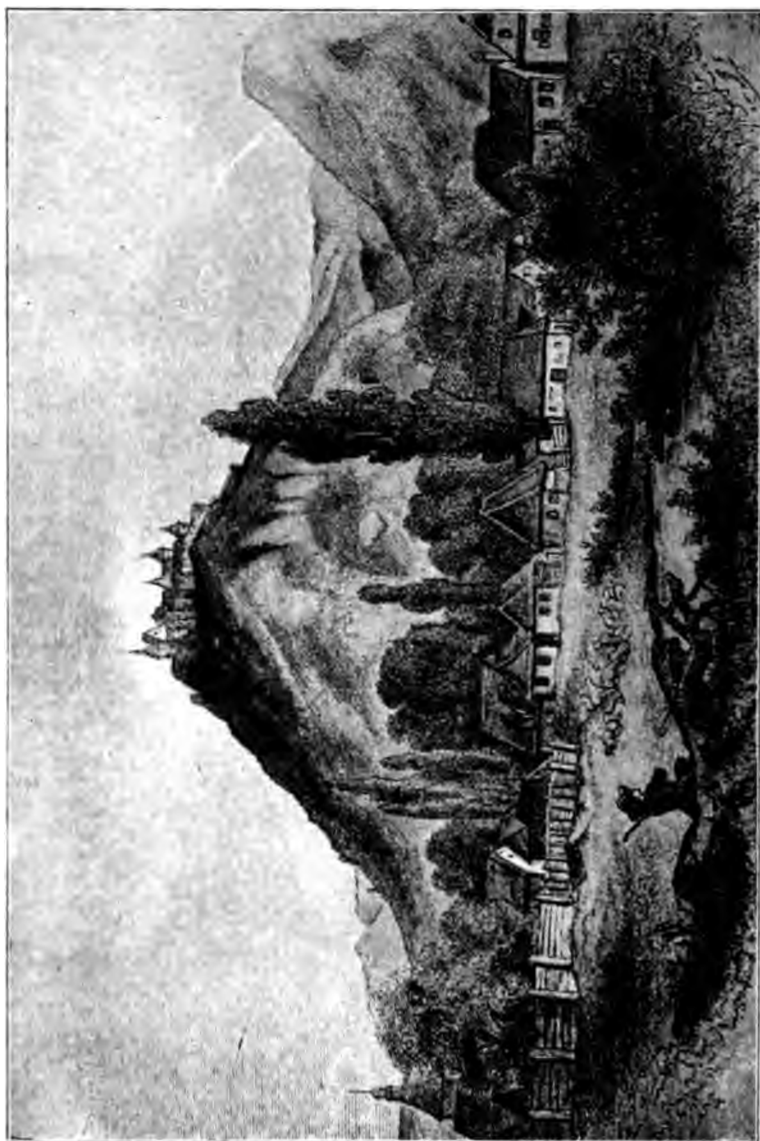

577. ábra.

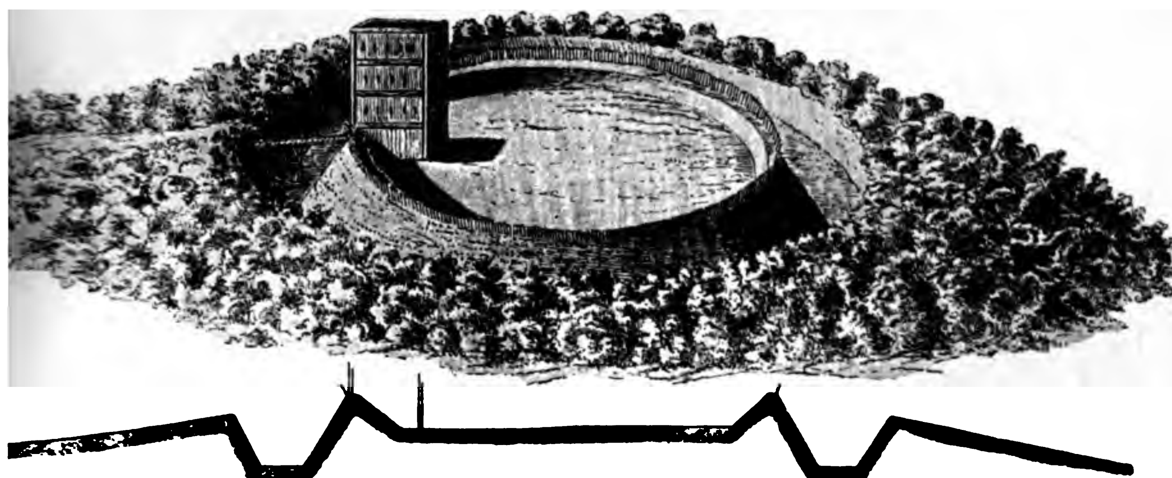
579. ábra.

578. A rozsnyói vár. (Gartenlaube 1869. 477. l.)

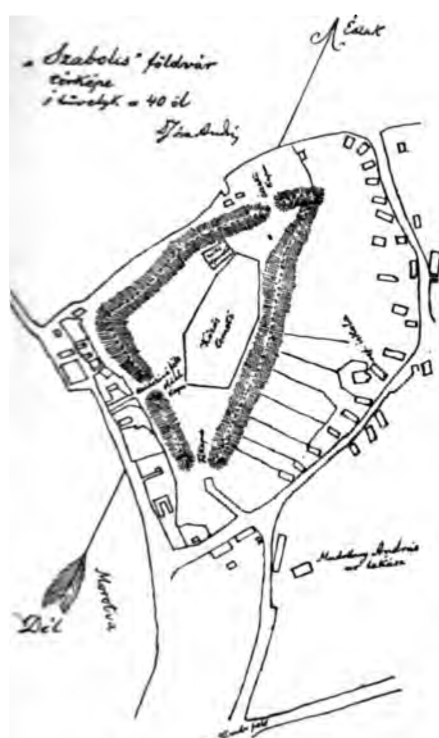

578. ábra.

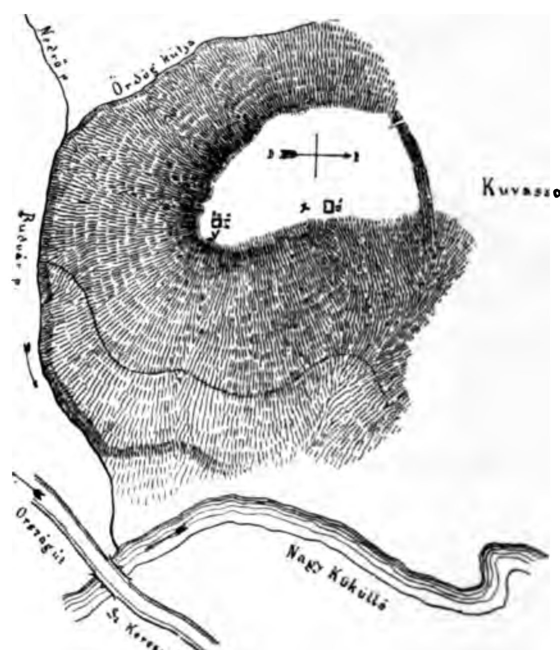
580a. Pogányvár reconstruálva.
*580b. Szabolcsi földvár. (Dr. Jósa András rajza után.)
*580c. Budvár (Udvarhelyszék). (Arch. Ért. XVII. 109. l.)

580a. ábra.

580b. ábra.

580c. ábra

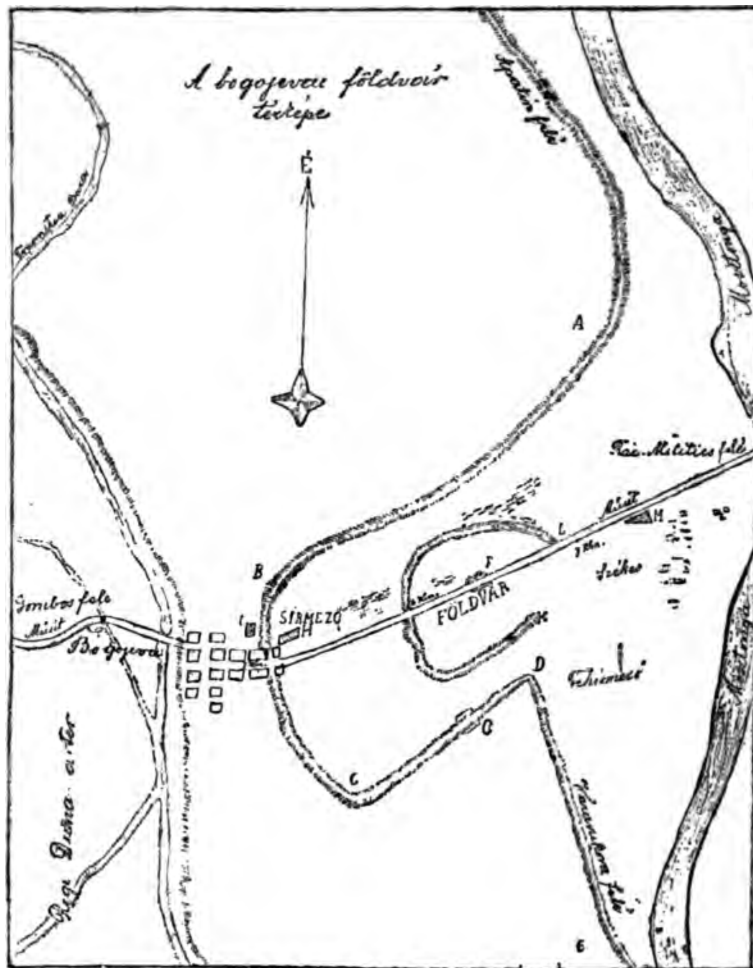
*580d. A soproni Purgstall. (Arch. Ért. XI. 313. l.)

Purgstall

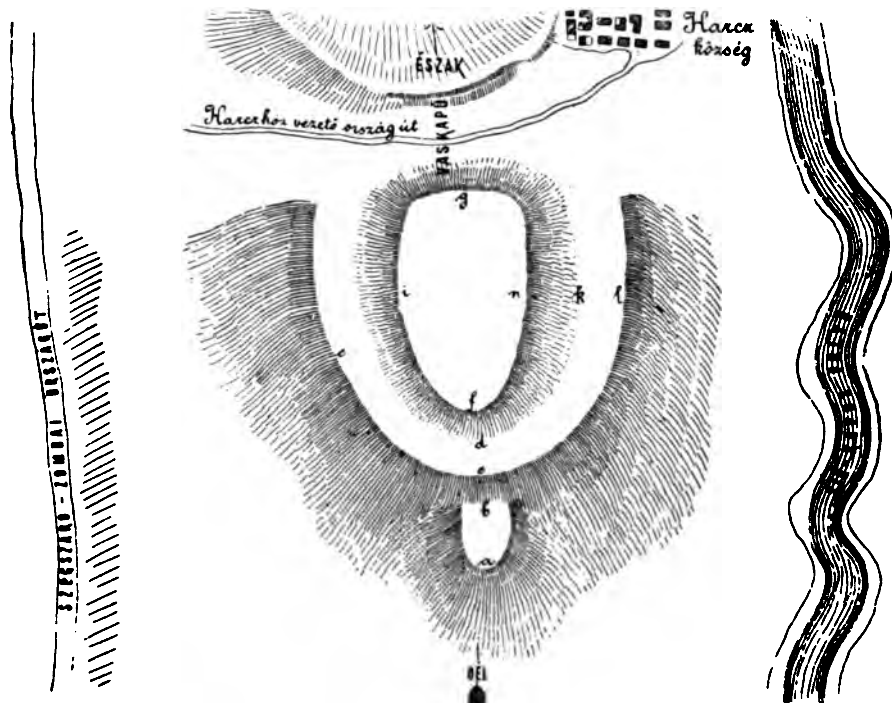
Sopron határában fekvő ősi népek megerősített lakó helye és temetkezési helyük térrajza.

580d. ábra.

*580e. Gombosi vagy bogojevai földvár. (Arch. Ért. XIX. 269. l.)
*580f. A harczi pogányvár (Tolna m.). (Arch. Ért. XII. 339. l.)

580e. ábra.

580f. ábra.

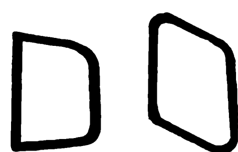
581. A heidenkringeni vár római eredetű tornyának alaprajza. (Piper 46. l.)
582. Az eichelgarteni » » » » » » » »
583a. Az osterburkeni » » » » » » » »
*583b. A krivadiai római torony. (Arch. Ért. XIV. 110. l.)

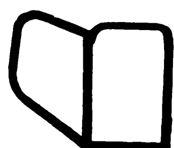
583b^1. ábra.

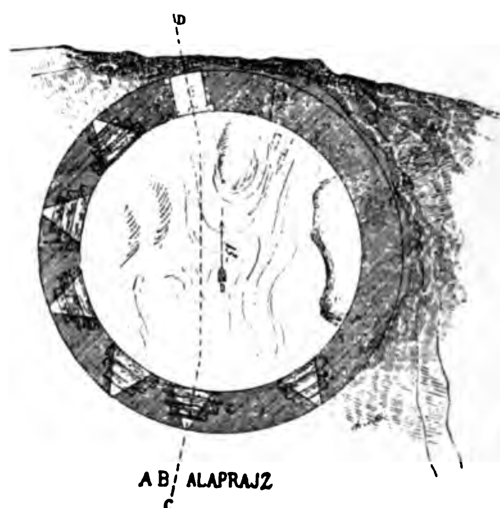
583b^2. ábra.

581. ábra. 582. ábra.

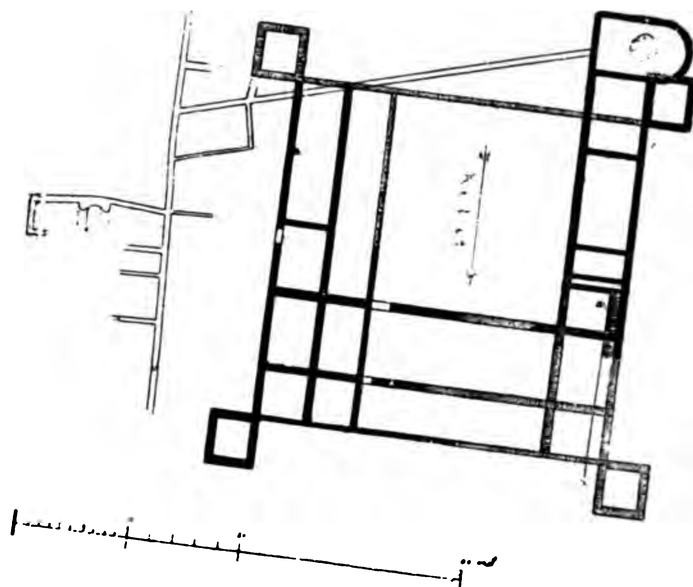

583a. ábra.

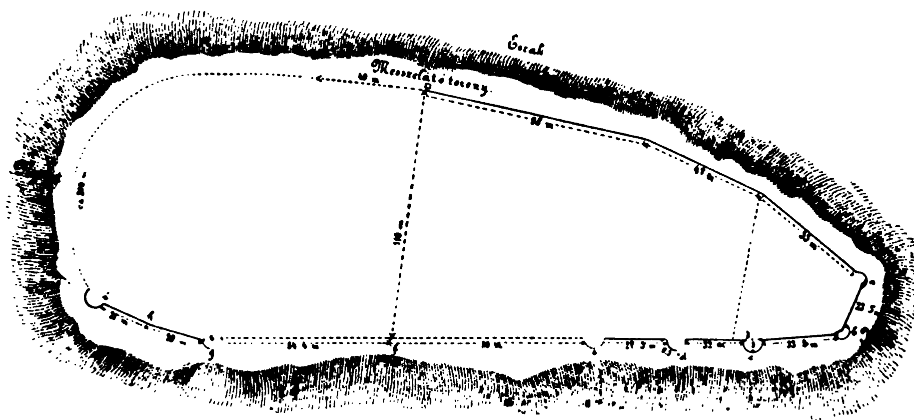

583b^3. ábra.

* 583c. A pilismaróthi római castrum alaprajza. (Arch. Ért. XIII. 40. l.)
* 583d. A sümegi római castrum alaprajza. (Arch. Ért. 1882. 17. l.)

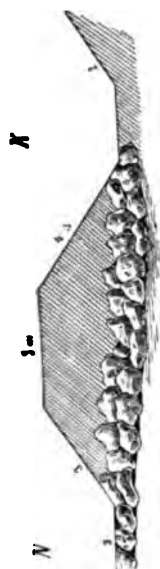

583d. ábra.

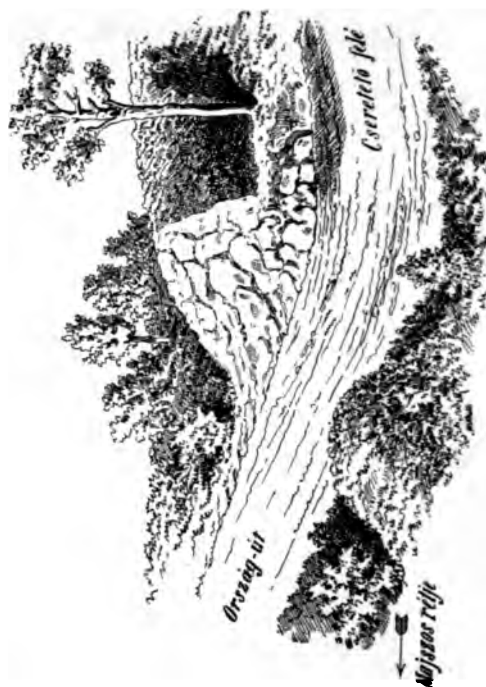

583c. ábra

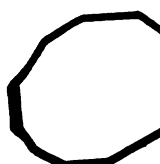
* 583e. A homoródi római castrum alaprajza. (Arch. Közl. XVIII. 18. l.)
* 583f., g. A hargitai »Ördögbarázda«. (U. o. 19. l.)
584. A zürichi körfal alaprajza. (Piper 46. l.)

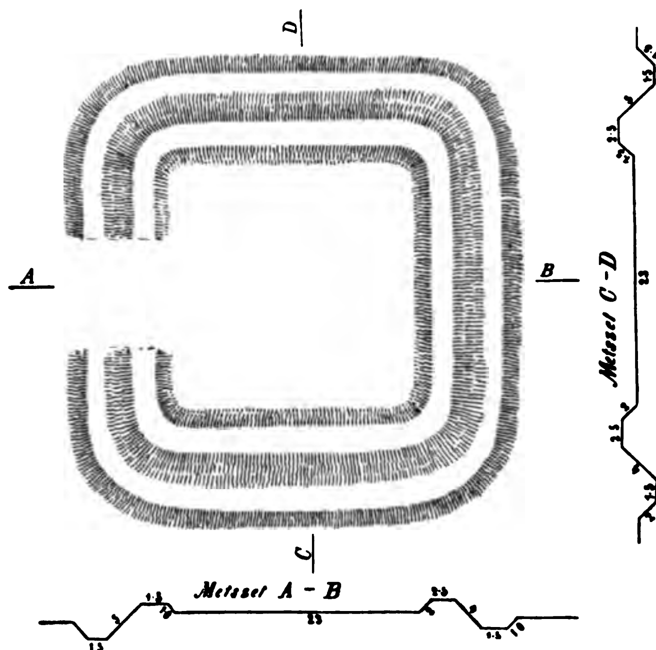
583f. ábra.

583g. ábra.

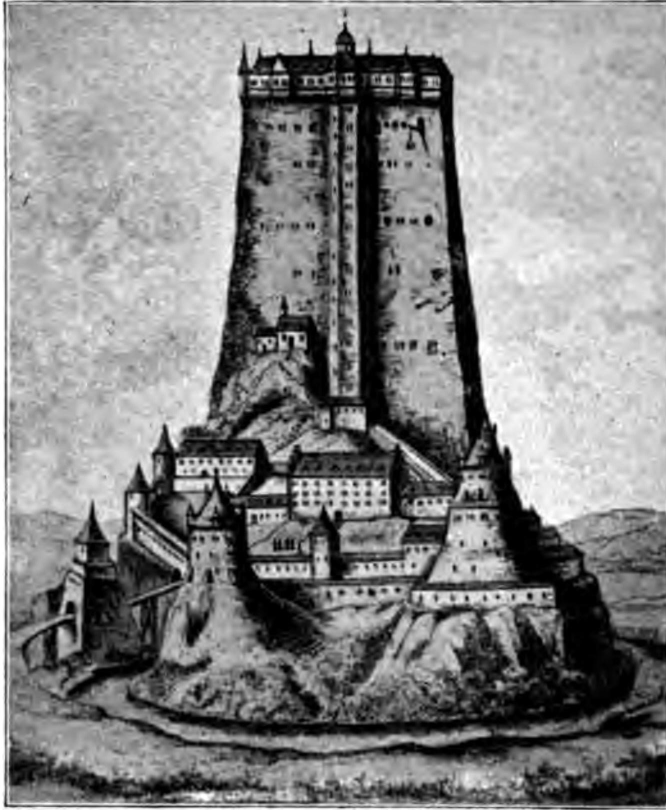

584. ábra.

583e. ábra.

585. A fleckensteini sziklába vájt vár (Elsass). (Schultz I. 12. l.)
586. A wasingsteini sziklába vájt vár (Elsass). (Näher Elsass 4. l.)

585. ábra.

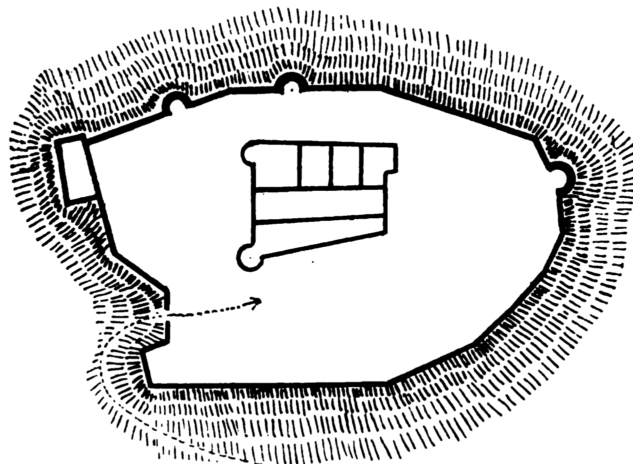

586. ábra.

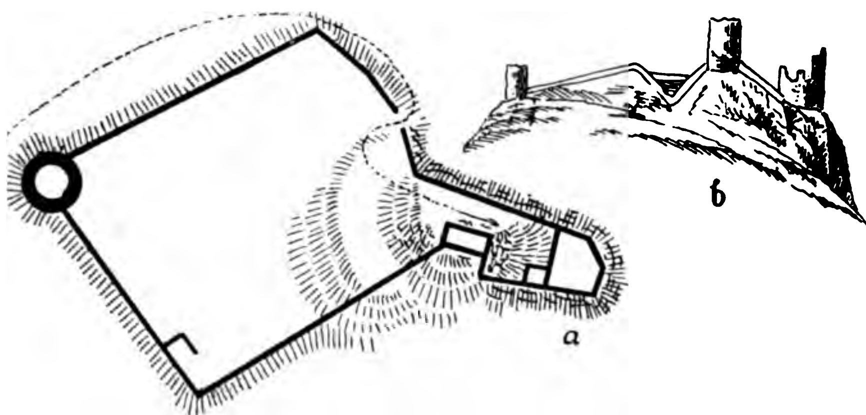
587. Berencs vár tervrajza. (Saját felvételem.)
588. A hricsói sziklába vájt vár alaprajza. (Saját felvételem.)
589a., b. Freudenburg vár a Rajna mellett. (Piper 595. l.)

588. ábra.

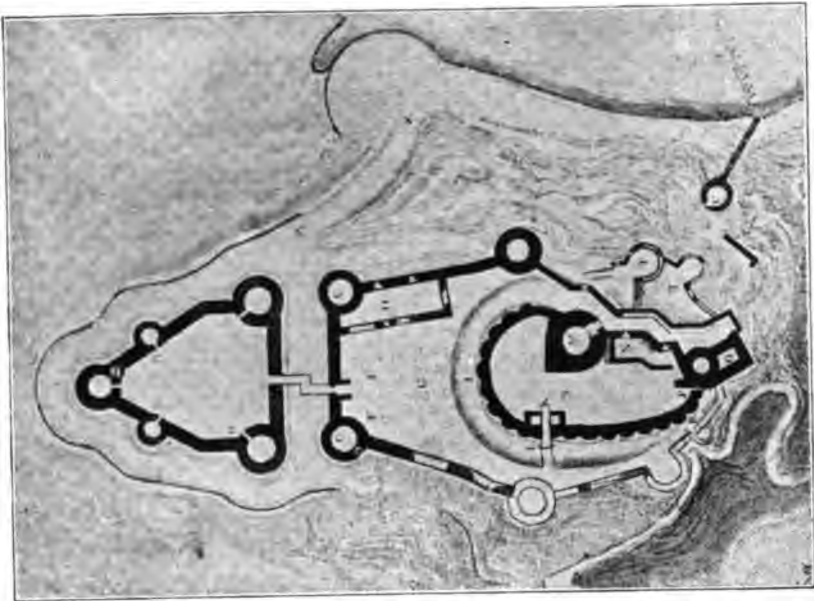

587. ábra.

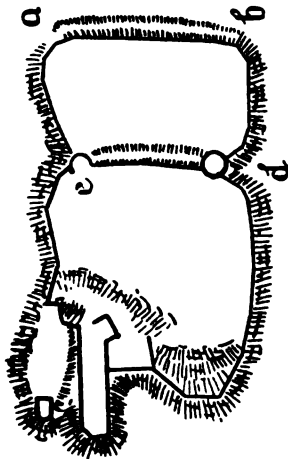

589. ábra.

590. Neudek vár alaprajza (Schweiz). (Piper 595. l.)
591. Tangenbrunn vár alaprajza (Karinthia). (Piper 595. l.)
592. Solovares vár (Schweiz). » » »
593. Gaillard vár (Francziaország) alaprajza. (Viollet 75. l.)

593. ábra.

590. ábra.

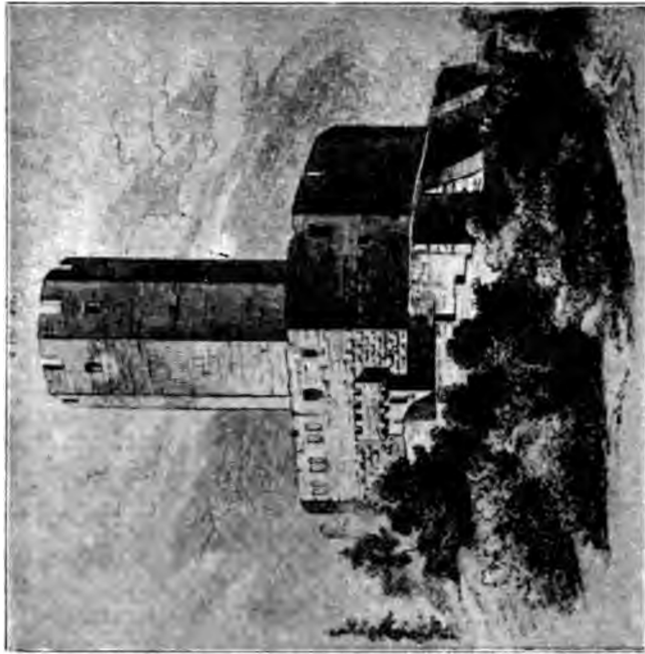

591. ábra.

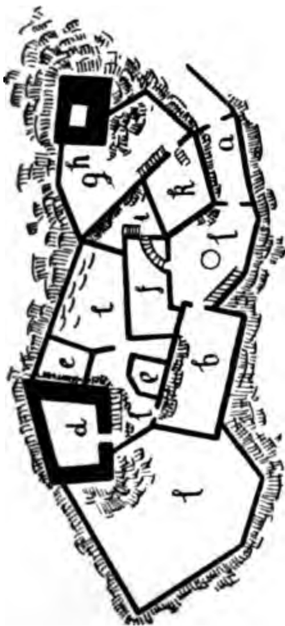

592. ábra.

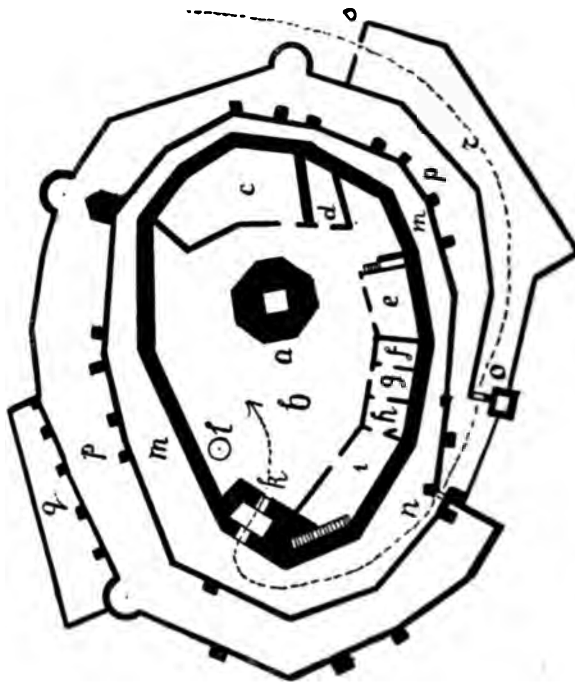
594. St-Ulrich vár (Wasgau) alaprajza. (Piper 603. l.)
595—596. Steinsberg vár (Baden). (Krieg 88. l.)

596. ábra.

594. ábra.

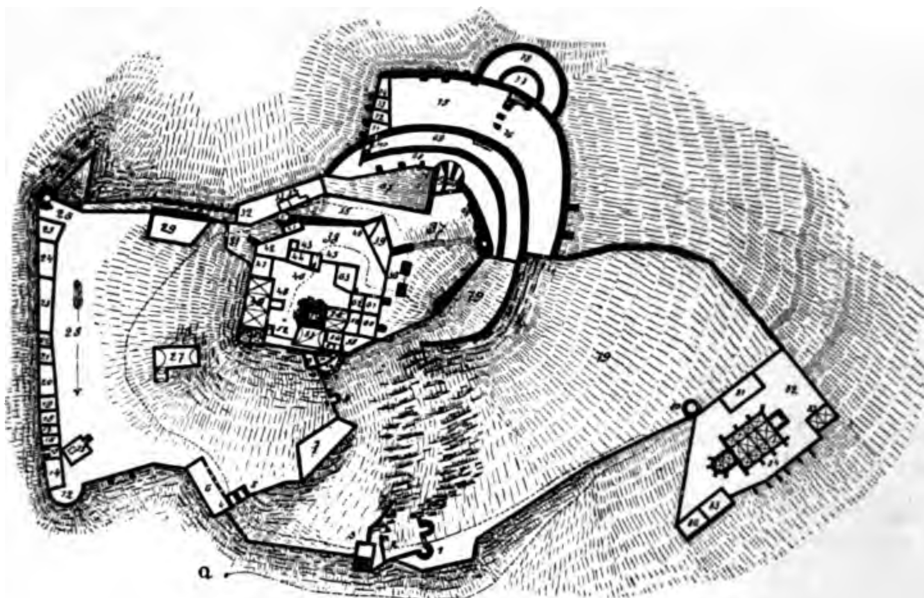

595. ábra.

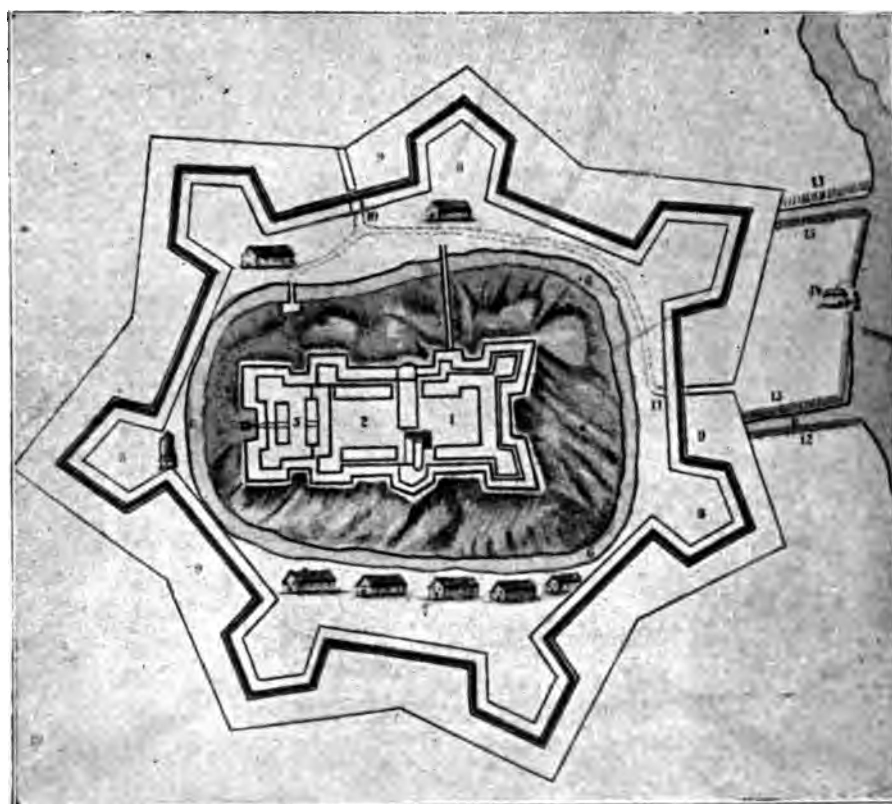
597. Trencsényi vár alaprajza. (Saját felvételem.)

A) Feljáró.
1. Ágyutorony.
2. Elzáró fal.
3. Emeletes kapucsarnok katonai laktanyával.
4. Kapucsarnok.
5. Őrtorony.
6. Kapu.
7. Katonai laktanya.
8. Kis vérttorony.
9. Lakószoba.
10. A várösvényre szolgáló lőrés.
11. Lakószoba.
12. Vérttorony.
13. Kut.
14. Gazdasági épület.
15. Kis román kápolna.
16.–25. Gazdasági épületek.
26. Sarokfaltorony.
27. Lőportár (sziklába vájva).
28. Előudvar.
29. Cavalier.
30. Sikátor.
31.
32. Sikátor.
33.–34. Lakószoba (34. erős fal mögött ágyuk, sarkán őrtorony.)
35. Sikátor.
36. Híd.
37. Sikátor.
38. Sikátor.
39.–41. Lakószoba (39-nél lépcső).
42. Víztartó.
43. Lakószoba.
44.
45. Kapucsarnok.
46.
47. Lakószoba.
48. Konyha, mellette pincze.
49. Lovagterem.
50.–51. Lakószoba.
52. Nyilt lépcső, alatta bohócz szobája.
53. Palotaőrség szobája, fölötte bejárás az
54. Öregtoronyba.
55. Kápolna.
56.–57. Lakószoba.
58. Kápolna mögötti fal, a várösvényre néző ágyurésekkel. (V. ö. 324. ábra.)
59.–63. Lakószoba.
64.
65.–66. Bástya ágyuréssel (V. ö. 323. ábra).
67.
68.–69. Falköz (sikátor).
70. Lépcső a sikátorfal végén figyelőtorony nyomaival.
71.–74. Fedett kamara ágyukkal (72. nyilt folyosó).
75. Sikátor.
76. A malombástyát a 2-ik sikátorral összekötő buvóajtó.
77. Bástyatorony szélmalommal.
78. Bástyatorony és árok.
79.
80. Kerektorony (a bejárás kezdete).
81. Plébánialak.
82.
83. Elhagyott kápolna (jelenleg raktár).
84. Városi templom.
85.–86. Sekrestyés lakása.

597a. Munkács vára. (Hunfalvy J. Magyarország és Erdély II. 284. l.)

597. ábra.

597a. ábra.

597b. Munkács vára. (Hunfalvy J. Magyarország és Erdély II. 284. l.)
598. Varasd vár (gr. Erdődyek tulajdona). (Ezeréves Magyarorsz. 138. l.)
599. Gács vár (gr. Forgácsoké). (Saját felvételem.)

597b. ábra.

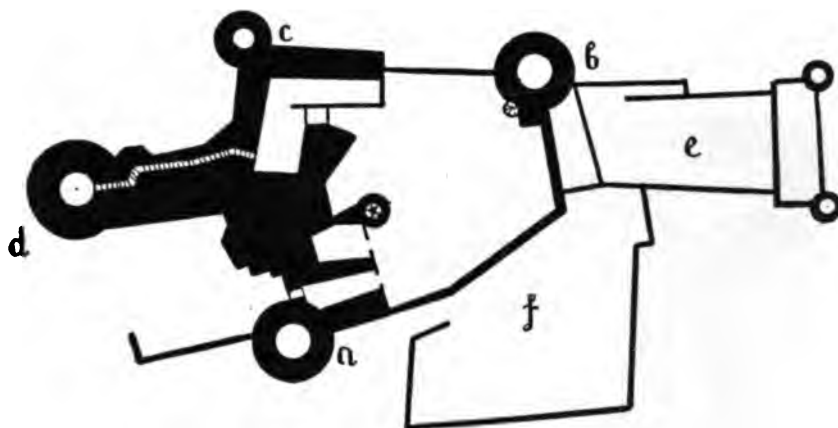

598. ábra.

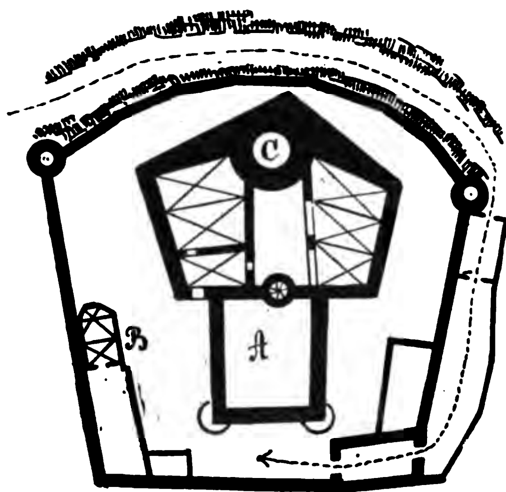

599. ábra.

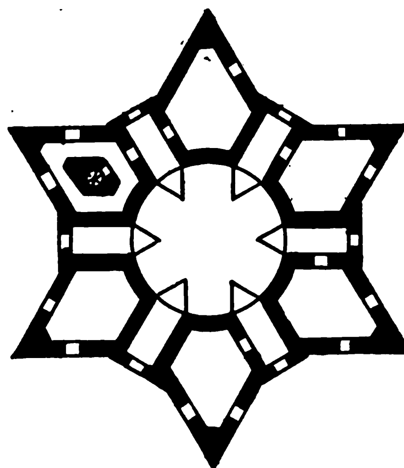
600. Hartenburg vár tervrajza (Mainz mellett). (Piper 283. l.)
601. Schwalbach vár tervrajza (Schweitz). (Piper 311. l.)
602. Sternburg vár tervrajza (Csehország). (Osztr. Magy. Mon. XII. 343.)
603. Bulle vár (Schweitz). (Näher Feudalzeit 78. l.)

600. ábra.

601. ábra.

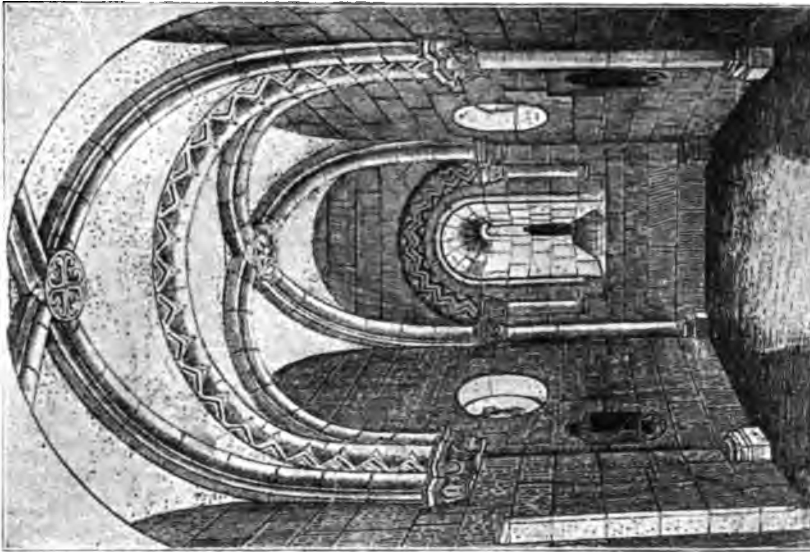

602. ábra.

603. ábra.

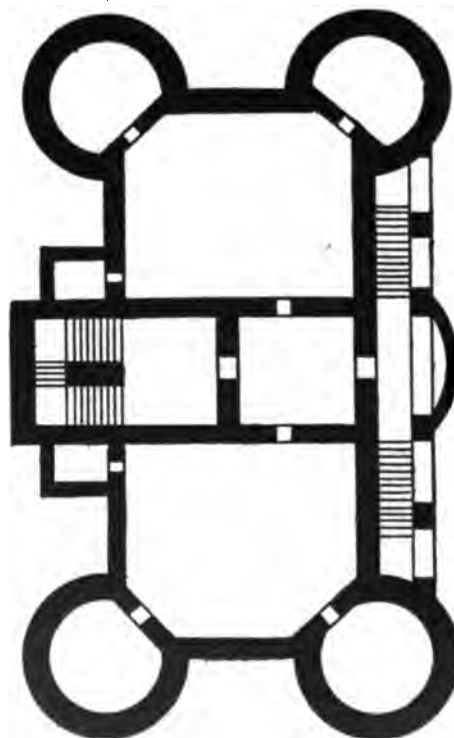
604. Lausanne vár. (Näher Feudalzeit 78. l.)
605. Burgundi typusu vár alaprajza. (Saját felvételem.)
606. (L. a következő lapon.)
607. Conisborough vár kápolnája (Anglia). (Klark I. 443. l.)

607. ábra.

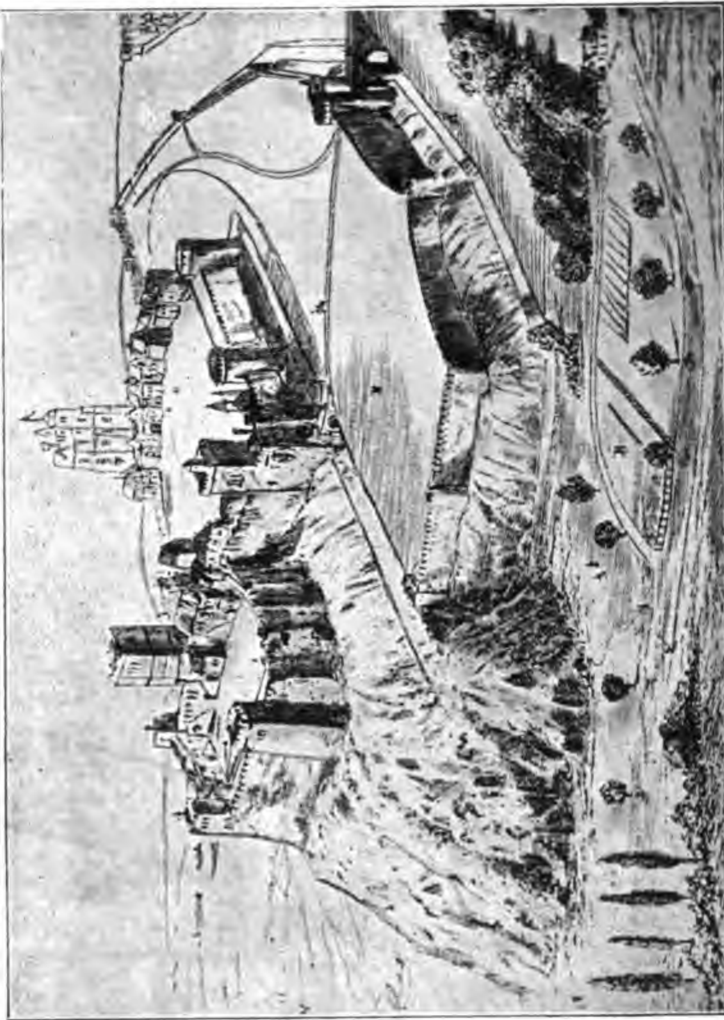

604. ábra.

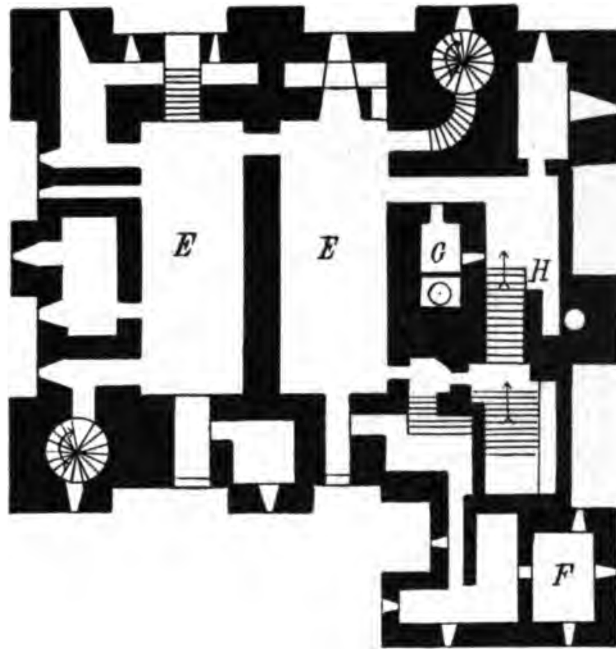
605. ábra.

606. Nottingham vár (Anglia). (Klark II. 336. l.)

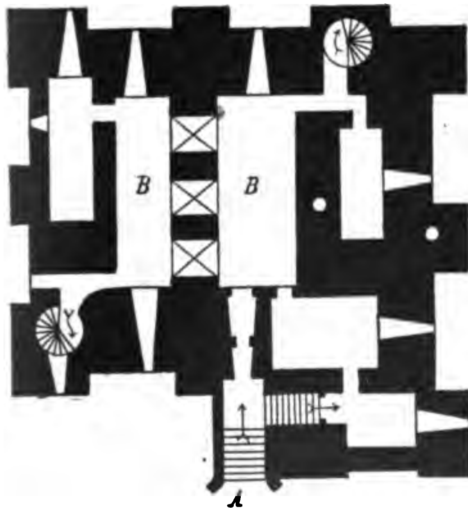

606. ábra.

608.
609. Dower keep földszinti és elsőemeleti alaprajza (Anglia). (Klark II. 16., 18.
610.

610. ábra.

608. ábra.

609. ábra.

611. A newcastlei keep (Anglia). }
612. A chamboi-i keep (Normandia). } (De Caumont II. 346., 350. l.)
613. Árpád követsége Szvatopluknál. (Képes Krónika. V. ö. Szilágyi S. Magyar nemz. tört. I. 103. l.)

611. ábra.

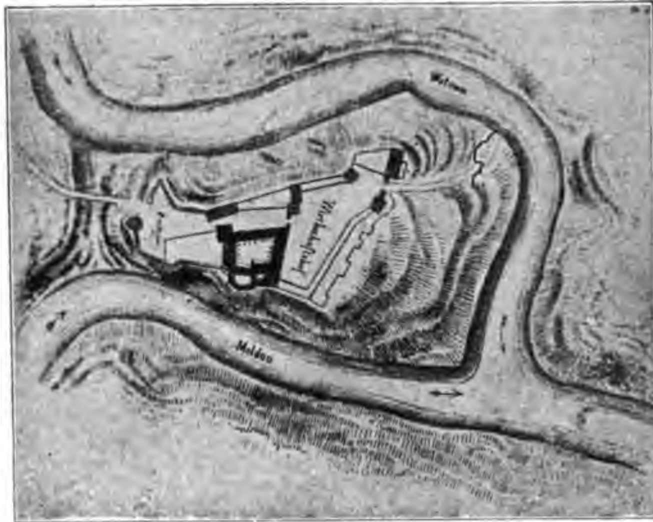

612. ábra.

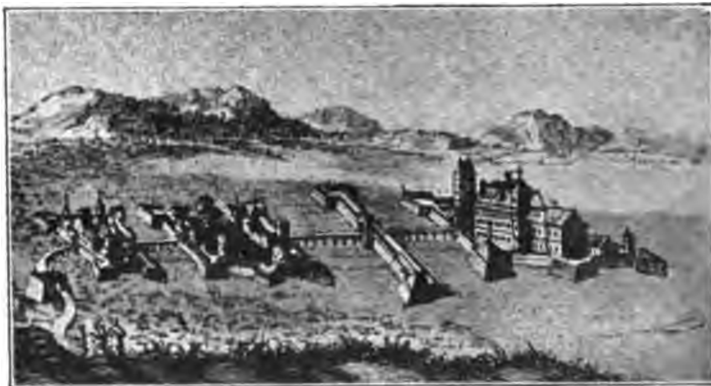

613. ábra.

614. A klingerbergi vizi vár (Csehország). (Schulz I. 14. l.)
615. Ecsed vár. (Pirksteiner 52. l.)

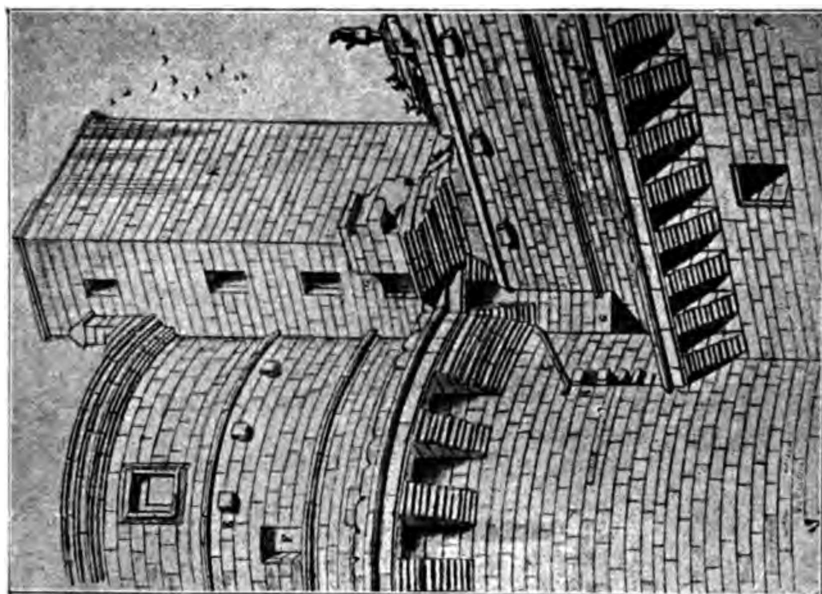

614. ábra.

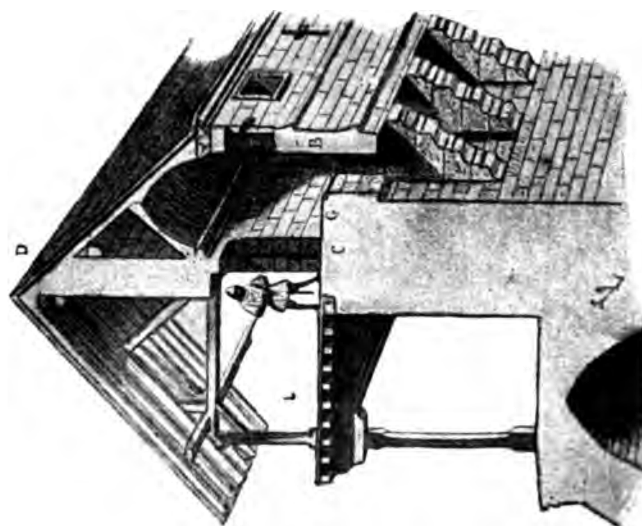

615. ábra.

616. Pierrefonds vár faszerkezetű folyosója. (Viollet 120. l.)
617. A pierrefondsi kőfal és torony. (Viollet 123.)

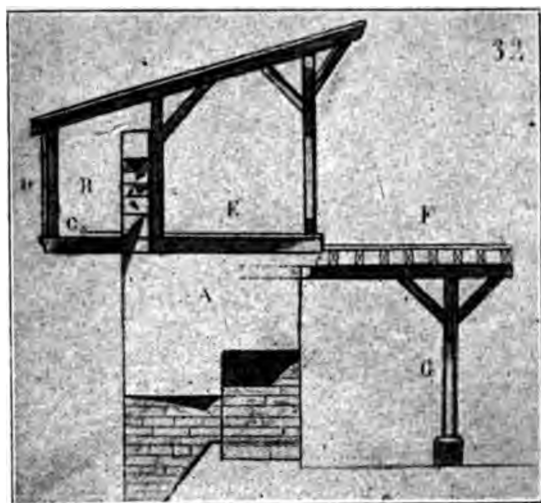

617. ábra.

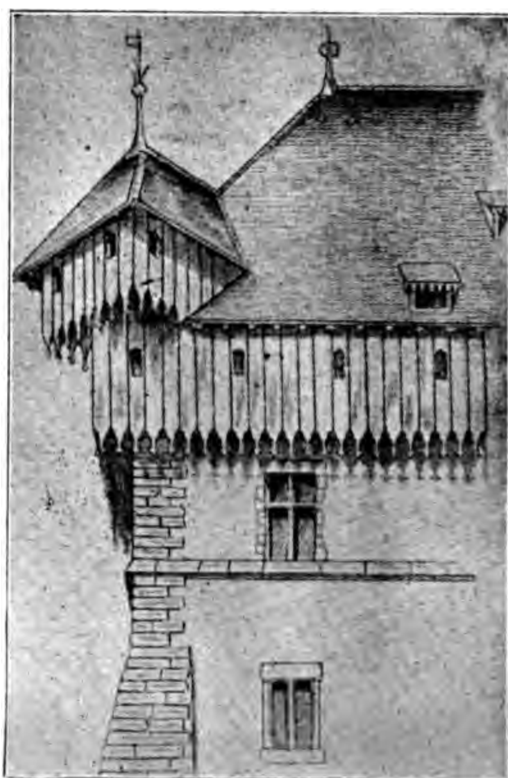

616. ábra.

618. A védőfolyosó átmetszete. (Viollet 119. l.)
619. Védőfolyosóval ellátott ház. (Essenwein 443. l.)

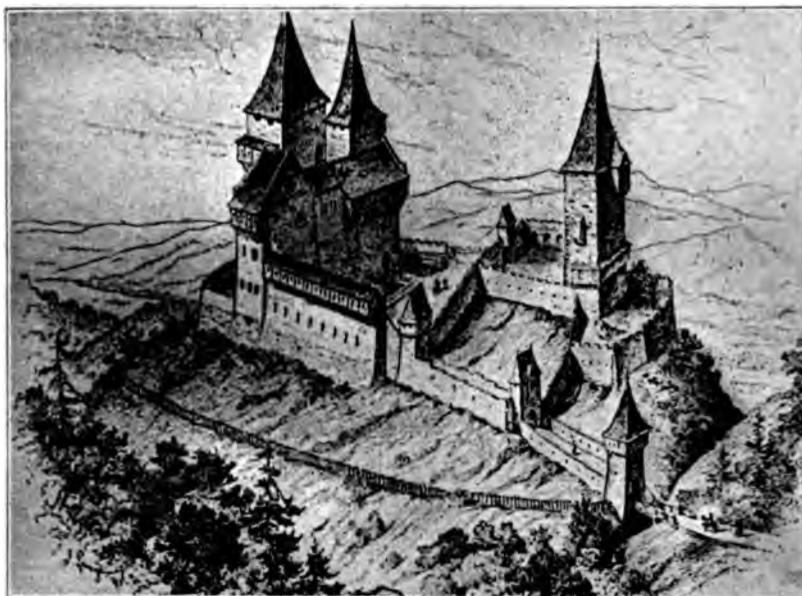

618. ábra.

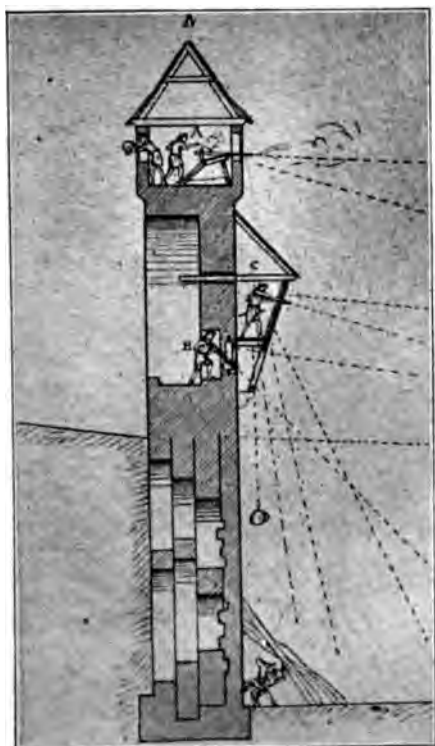

619. ábra.

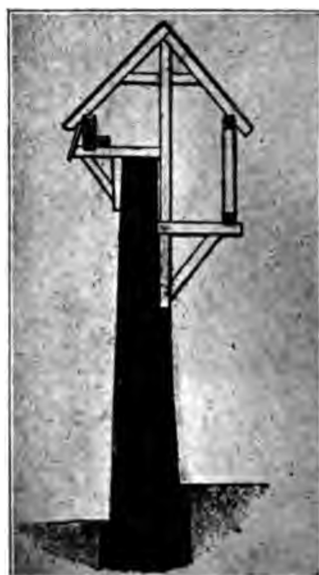
620. Habsburg vár (reconstruálva). (Langl 41. l.)
621. (L. a következő lapon.)
622. A nürnbergi Laufer-kapu melletti körfal átmetszete. (Essenwein 202. l.)
623. A diexi Szt-Márton fal átmetszete. (Essenwein 204. l.)

620. ábra.

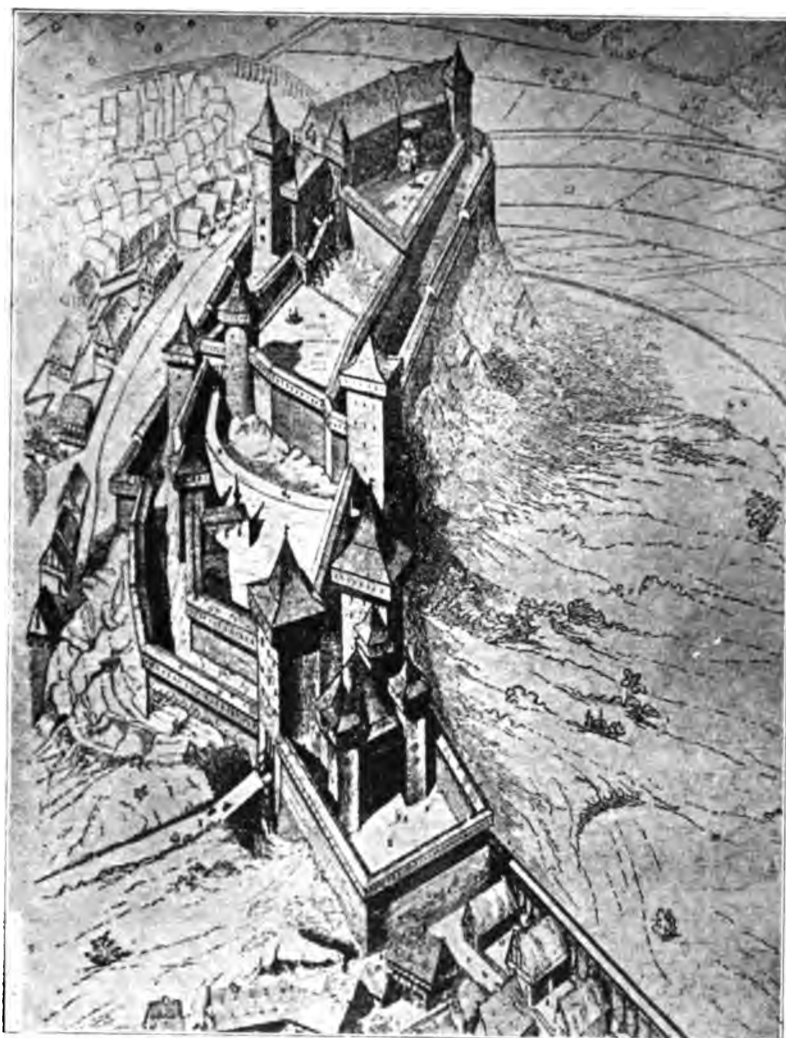

622. ábra.

623. ábra.

621. A nürnbergi várfalak és tornyok védőfolyosóval. (Essenwein 82. l.)

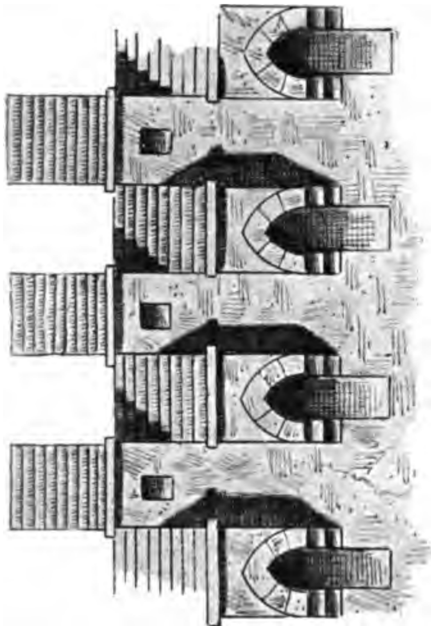

621. ábra.

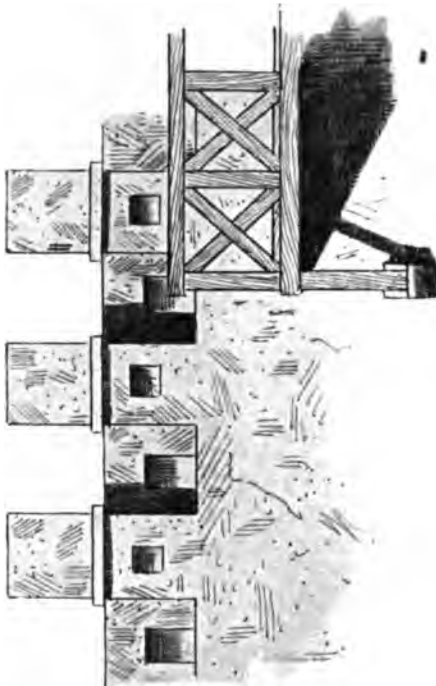
624. A grafenbachi védőfolyosó átmetszete. (Lind I. 241. l.)
625. A diakovári körfal külső látképe. (Wiener Bauhütte S. II. 52. 1867.)
626. » » » belső látképe. (Wiener Bauhütte S. II. 52. 1867.)
627. » » » átmetszete. (Wiener Bauhütte S. II. 52. 1867.)

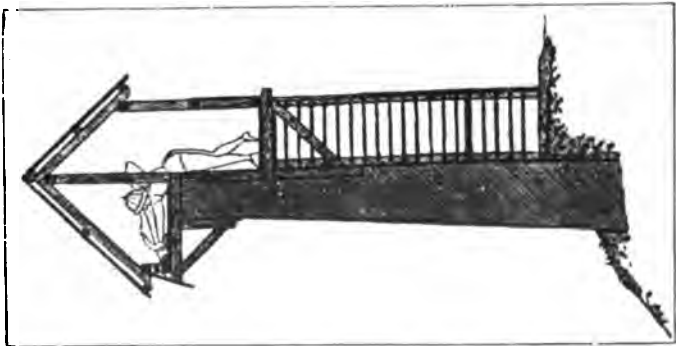
627. ábra.

625. ábra.

626. ábra.

624. ábra.

628. Római kori gyertyatartó. (De Caumont I. 293. l.)
630. Csillár emberi testtel, szarvasagancstartóval. (Saját tulajdonom.)
631. Román gyertyatartó. (Cori 102. l.)
636. Fali gyertyatartó. (Hirt. 212. l.)

628. ábra.

636. ábra.

630. ábra.

631. ábra.

629. Vascsillár (renaissance). (Hirt 30. l.)
632. Csúcsíves gyertyatartó. (Saját tulajdonom.)
633. Renaissance gyertyatartó. (Saját tulajdonom.)
634. A Miksa császár halottas szobájában alkalmazott XV. századbeli lámpa. (Cori 105. l.)
635. XV. századbeli cselédlámpa. (Saját tulajdonom.)

632. ábra.

633. ábra.

635. ábra.

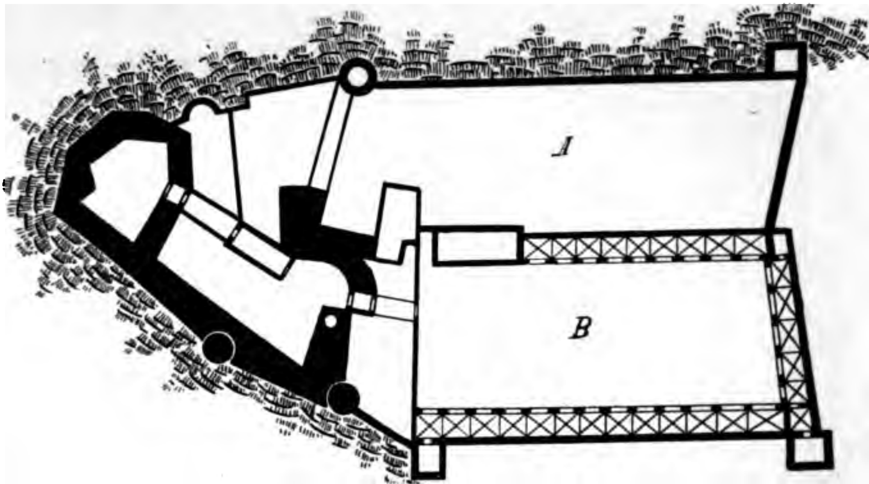
634. ábra.

629. ábra.

637. A rosenburgi (Ausztria) vár loggiáinak tervrajza. (Osztr.-Magy. Mon. 53. füz. 624. l.)

*638. Szalánczvár. (Myskovszky V. felvételei a Műemlékek Orsz. Bizottságának birtokában); *a)* délnyugati oldalról; *b)* 1640-ben (Arch. Ért. XXXV., 7. l.)

637. ábra.

638b. ábra.

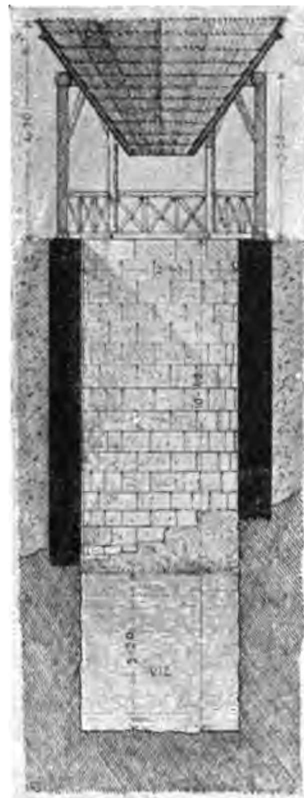

638a. ábra.

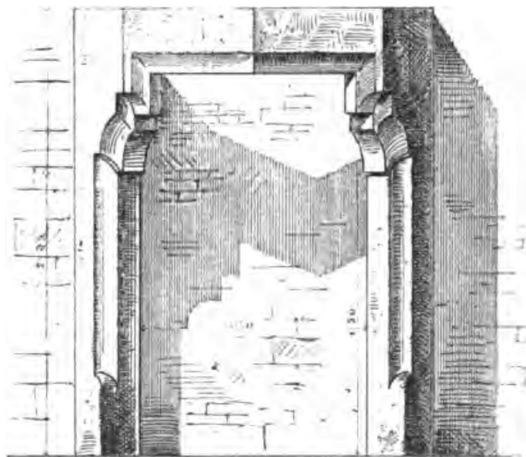
* 638. Szalánczvár *c—d)* a kandalló egykor és most, *f)* a vízfogó (Arch. Ért. XXV., 74. l.).

638c. ábra.

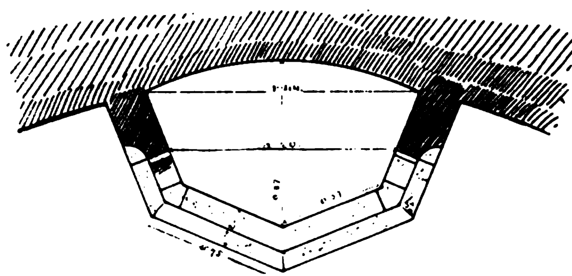
638f. ábra.

638d. ábra.

* 638. Szalánczvár *e)* a kandalló alaprajza.

* 639. Nagy Sáros vár (Myskovszky V. felvételei a Műeml. Orsz. Biz. birt.); *a)* a kaputorony, *b)* a vár alaprajza.

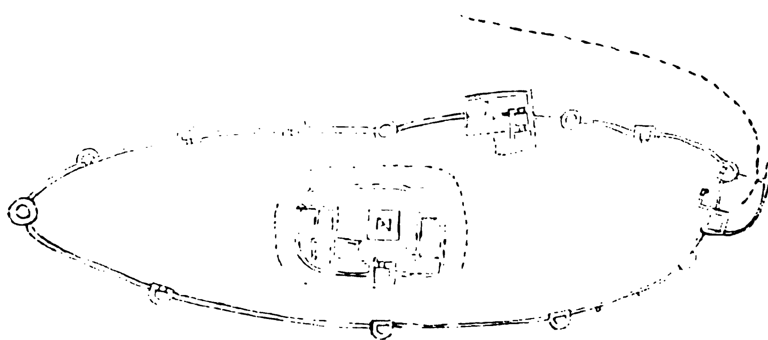

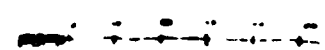

638e. ábra.

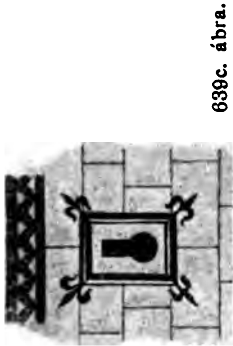
639a. ábra.

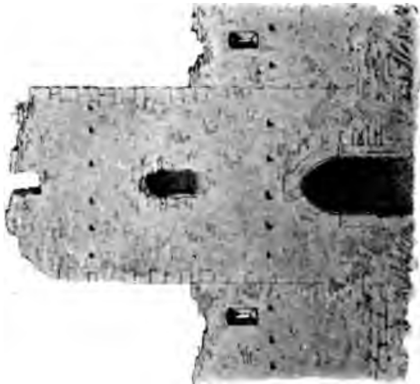

639b. ábra.

* 639. Nagy Sáros vár. *c—f)* bástyatornyok.

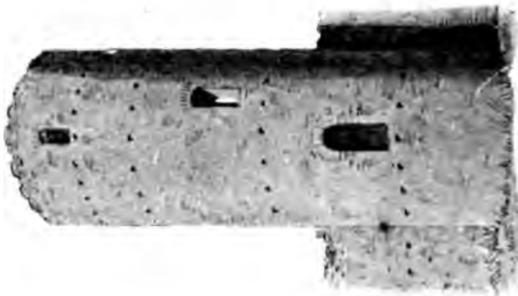

639c. ábra.

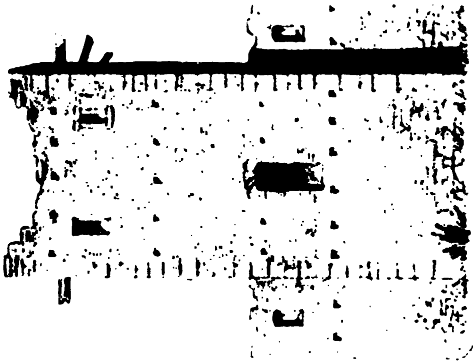

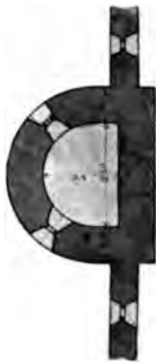
639f. ábra.

639e. ábra.

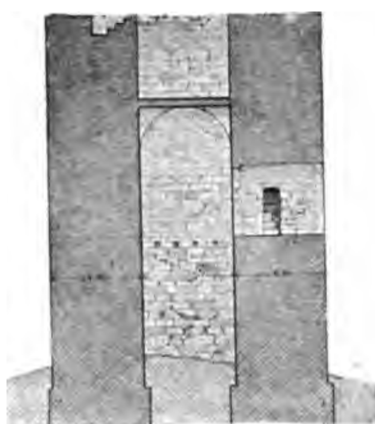

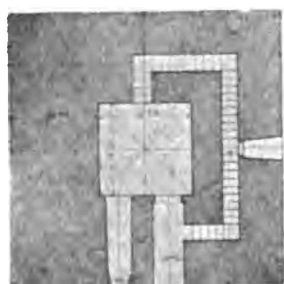

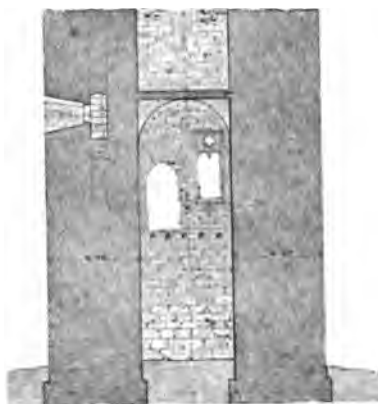
639d. ábra.

* 639. Nagy Sáros vár. *g—h)* Öregtorony.
* 640. Regécz vár. (Myskovszky V. felvételei a Műeml. Orsz. Biz. birt.); *a)* a vár nyugati oldalról.

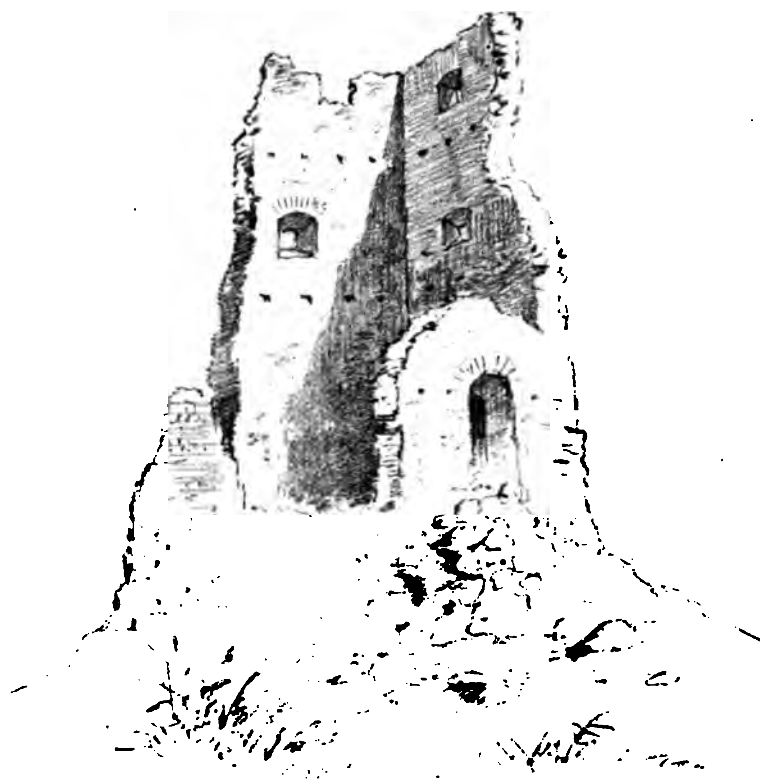
639g. ábra.

639h. ábra.

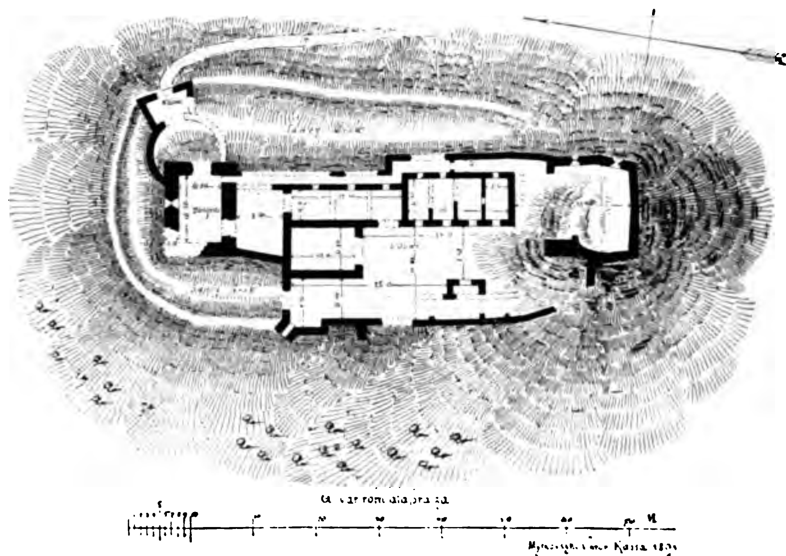

640a. ábra.

*640. Regécz vár. *b)* Az öregtorony déli oldala, *c)* alaprajz.

640b. ábra.

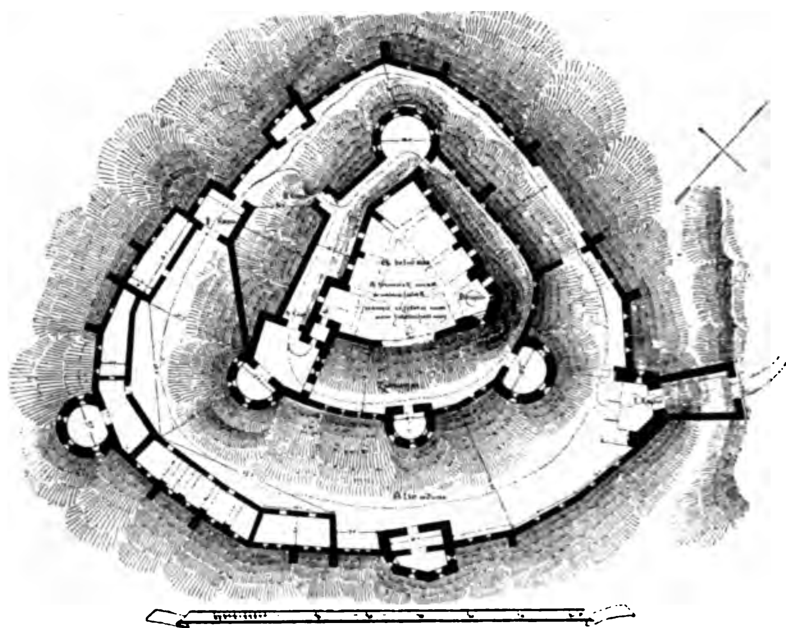

640c. ábra.

* 641. Zboró vár *(a)* déli oldalról és *(b)* alaprajz. (Myskovszky V. felvételei a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

641a. ábra.

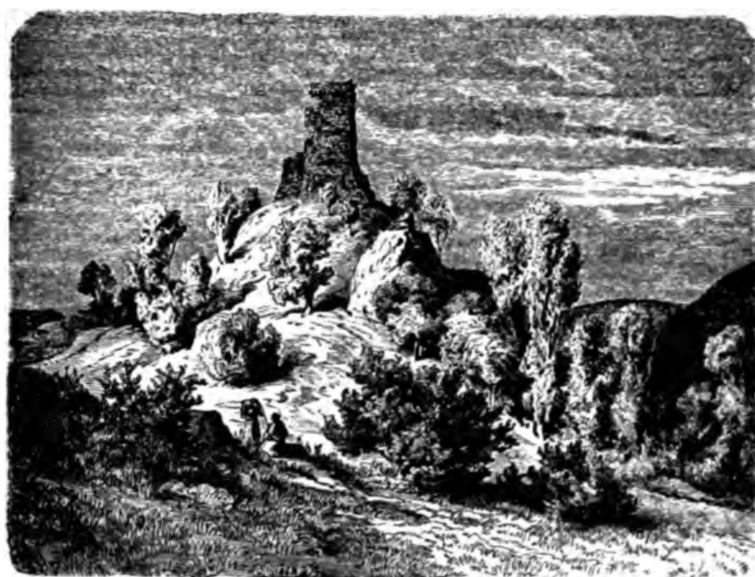

641b. ábra.

* 642. Bálványos vár, *a)* nyugatról, *b)* öregtorony. (Orbán B. III. 83, 82.)

642a. ábra.

642b. ábra.

* 642. Bálványos vár. *c)* alaprajz. (Orbán B. III. 86.)
* 643. A sepsi-szentgyörgyi templomkastély. (Orbán B. III. 46. l.)

642c. ábra.

643. ábra.

* 644. Az illyefalvi templomkastély. (Orbán B. III. 35. l.)
* 645. A bölöni templomkastély. (Orbán B. III. 23. l.)

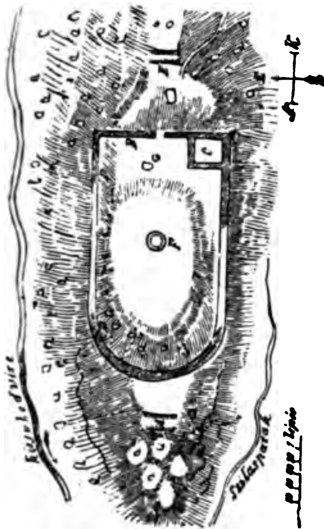

644. ábra.

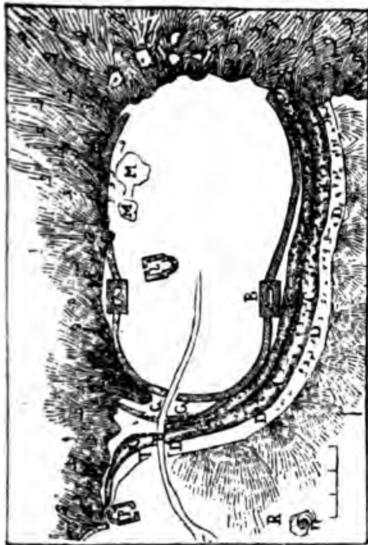

645. ábra.

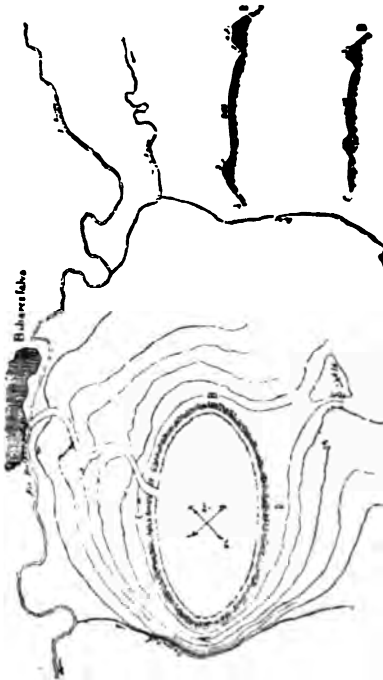
* 646. Rabsonné vára. (Orbán B. I. 137. l.)
* 647. Firtos vár. (Orbán B. I. 127. l.)
* 648. A bibarczfalvi Tiborcz vár. (Erdélyi Múz. 1895. 241. l.)
* 649. Kustély vára. (Erdélyi Múz. 1895. 245. l.)

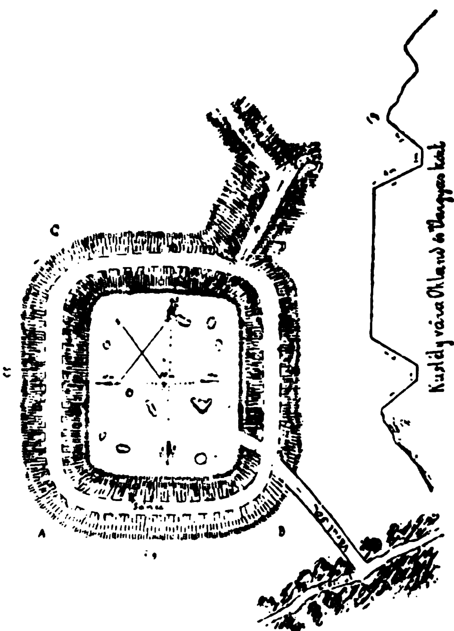
646. ábra.

647. ábra.

648. ábra.

649. ábra.

* 650. Az ojtozi Rákóczi-vár. (Orbán B. III. 127. l.)
* 651. *a)* A sz.-udvarhelyi Csonkavár (Székely támadt). (Orbán B. I. 56., 59. l.)

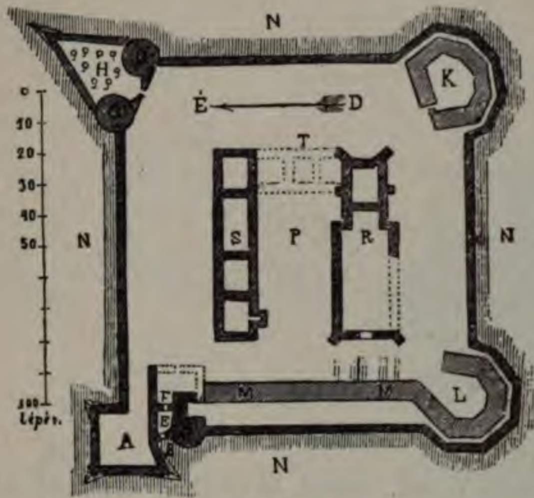
650. ábra.

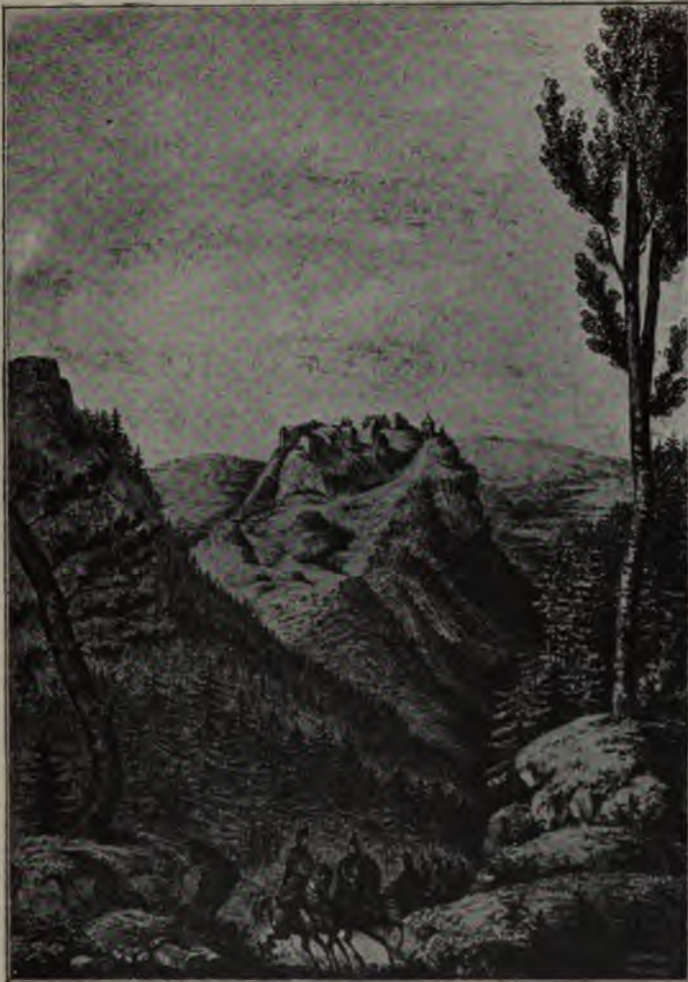
651a. ábra.

*651. *b)* A székelyudvarhelyi Csonkavár (Székely támadt). (Orbán B. I. 56., 59. l.)

*652. *a)* Murányvár. (A néh. szerző birtokában volt kép és alaprajz után.)

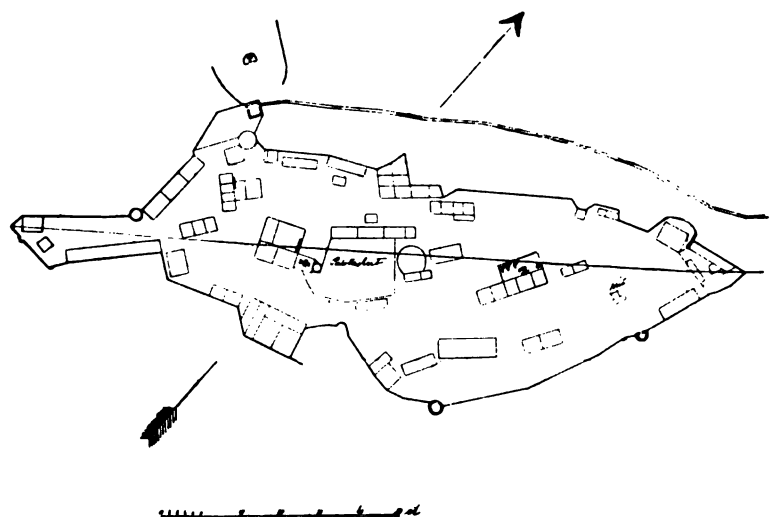

651b. ábra.

652a. ábra.

652. *b)* Murányvár. (A néh. szerző birtokában volt kép és alaprajz után.)
653. Keresd vár. (Osztr. Magy. Mon. I. 185. l.)
* 654. Sümeg vár, *a)* nyugoti oldalról. (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

652b. ábra.

653. ábra.

654a. ábra.

* 654. Sümeg vár, *b)* alaprajz. (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)
* 655. Csobáncz vár, *a)* nyugoti és *b)* északkeleti oldalról. (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

654b. ábra.

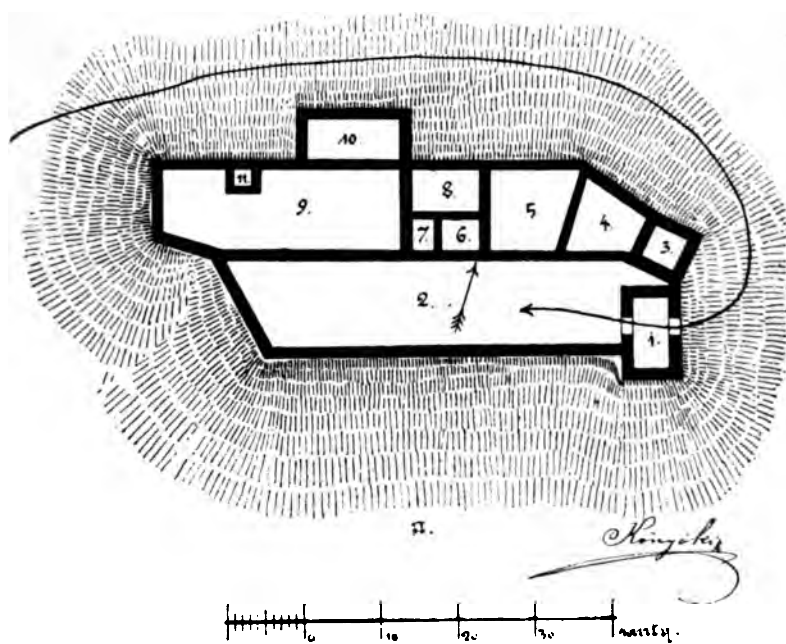
655a. ábra.

655b. ábra.

* 656. *a—b)* Tátika. (Könyöky J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)
* 657. Szigliget, *a)* északi oldalról. (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

656a. ábra.

656b. ábra.

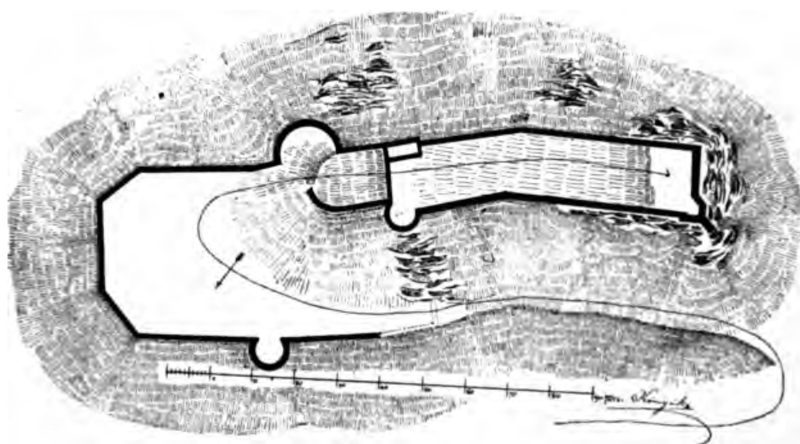
657a. ábra.

* 657. Szigliget, *b)* keleti oldalról, *c)* alaprajz. (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

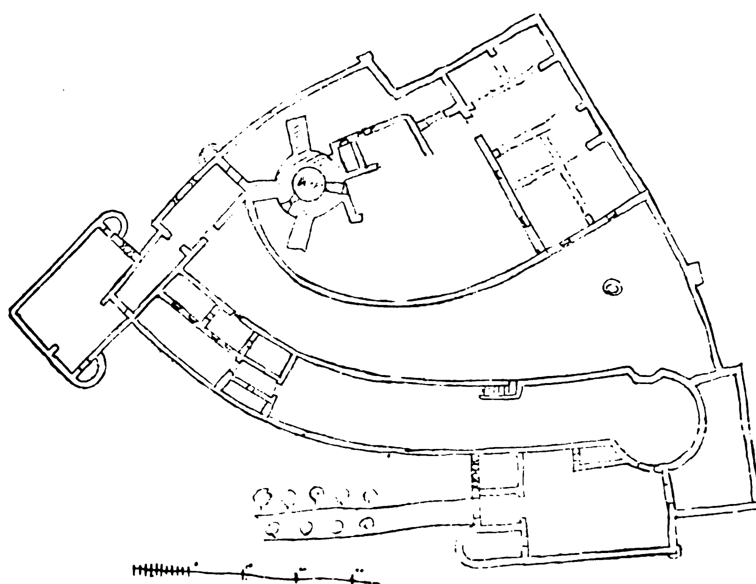
658. Lubló alaprajza. (A néh. szerző birtokában volt felvétel után.)

657b. ábra.

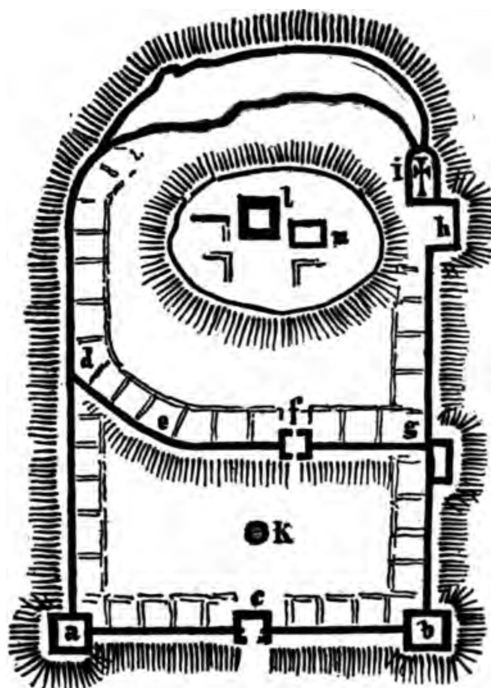

657c. ábra.

658. ábra.

* 659. Kőhalom alaprajza. (Pulszky-Album 132. l.)
* 660. Boldogkő vár nyugoti oldalról. (Myskovszky V. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birtokában.)

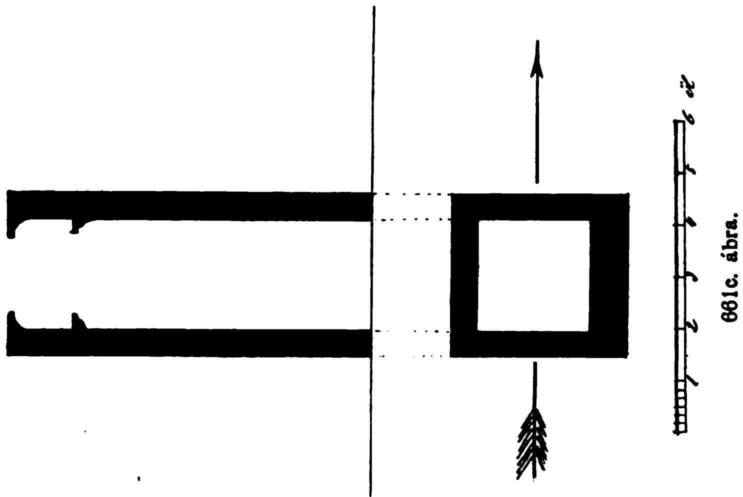

659. ábra.

660. ábra.

* 661. A köpcsényi torony, *a)* északnyugoti, *b)* délkeleti oldalról, *c)* átmetszet és alaprajz. (Modrovich János felvétele 1872. A Műeml. Orsz. Biz. birt.)

661c. ábra.

661a. ábra.

661b. ábra.

* 662. Korlátkő, *a)* délkeleti és *b)* nyugoti oldala. (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

* 664. A nagytapolcsányi Kővár délnyugati oldala, Nyitra m. (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

662a. ábra.

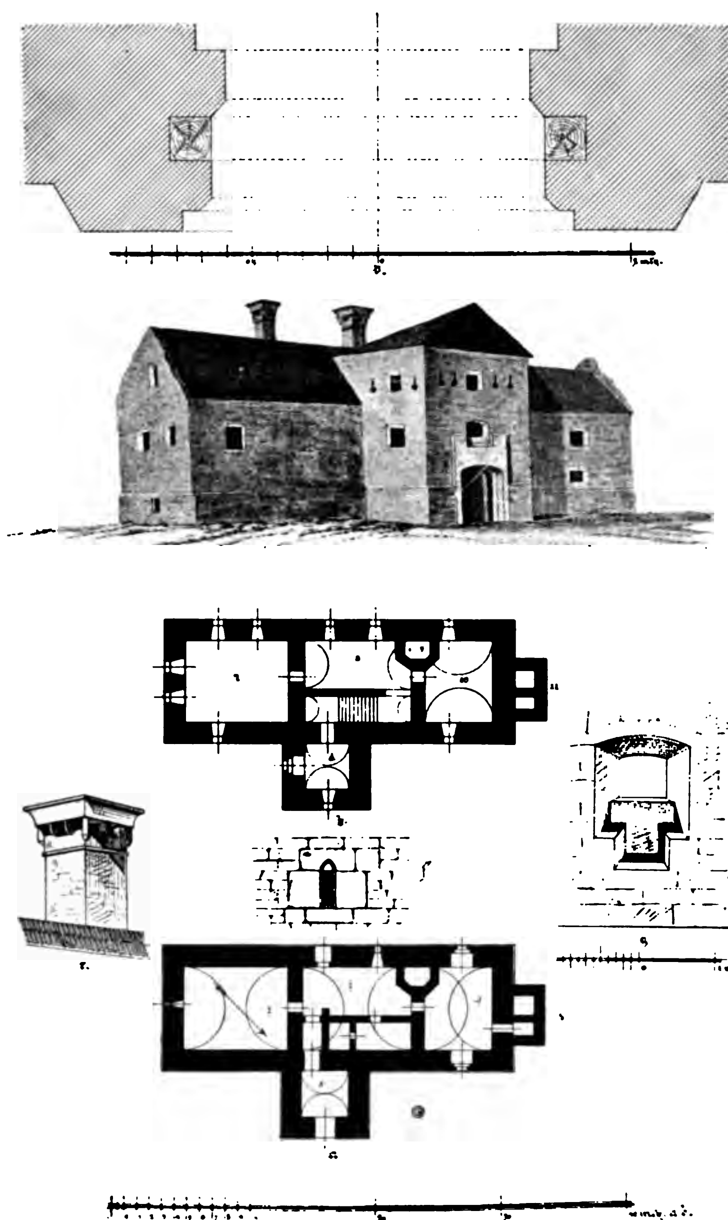

662b. ábra.

664. ábra.

* 663. Simony vár. (Bars m.) (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

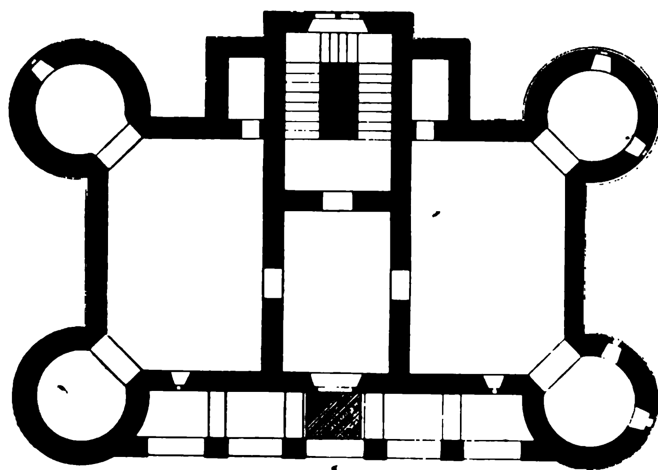

663. ábra.

* 665. Micsinye (Zólyom m.), *a)* átmetszete, *b)* alaprajza. (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

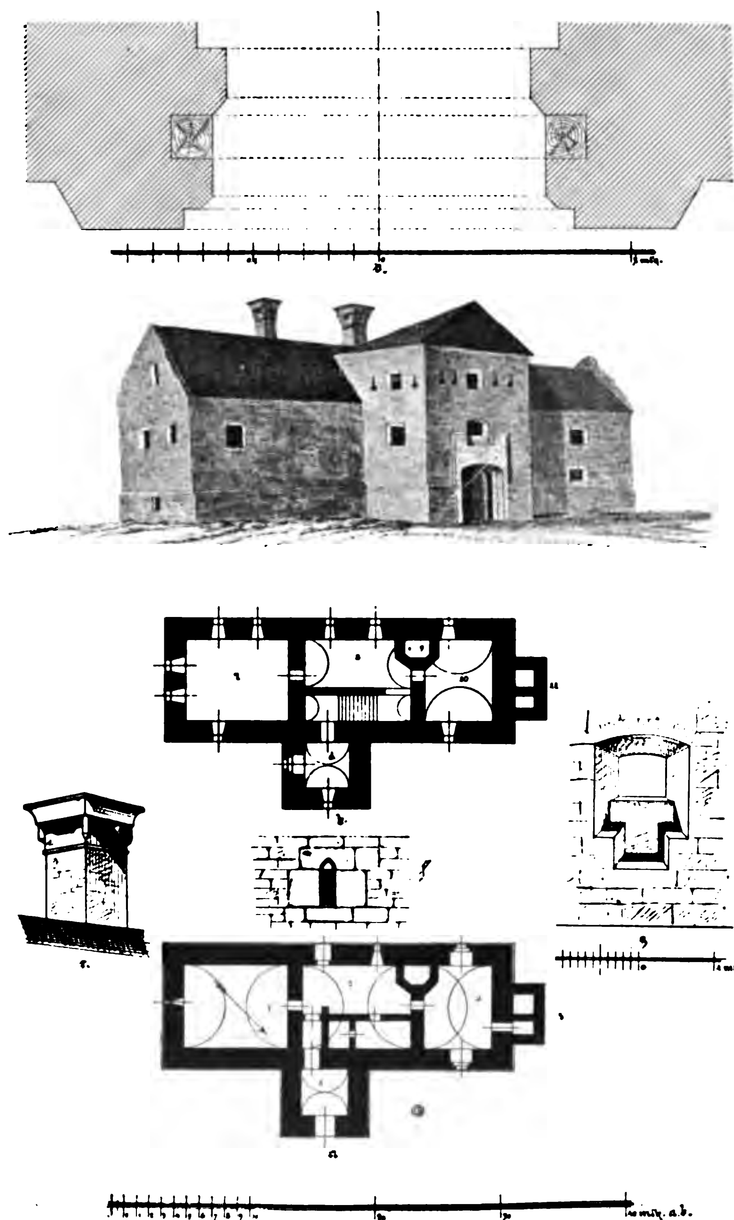

665a. ábra.

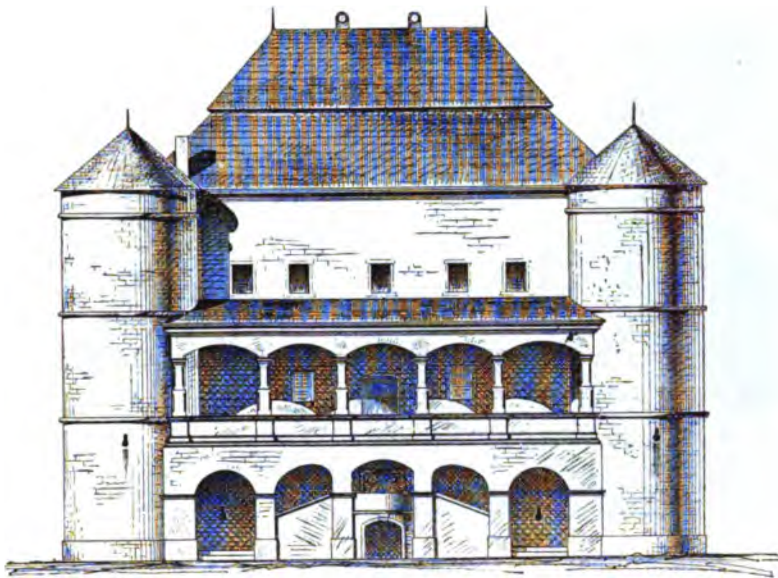
665b. ábra.

* 663. Simony vár. (Bars m.) (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

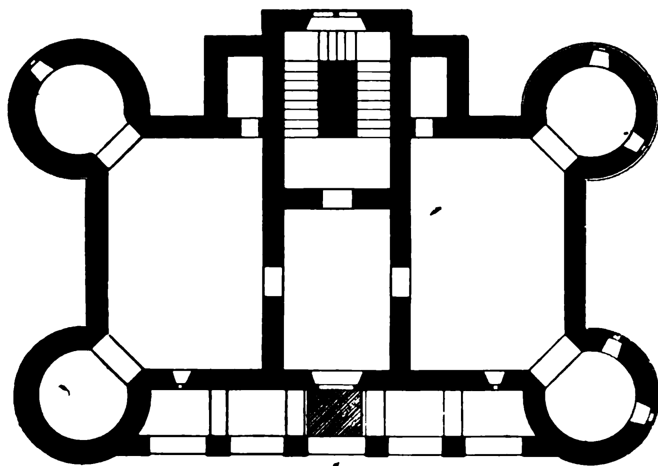

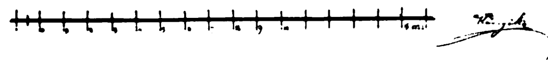
663. ábra.

* 665. Micsinye (Zólyom m.), *a)* átmetszete, *b)* alaprajza. (Könyöki J. felvétele a Műeml. Orsz. Biz. birt.)

665a. ábra.

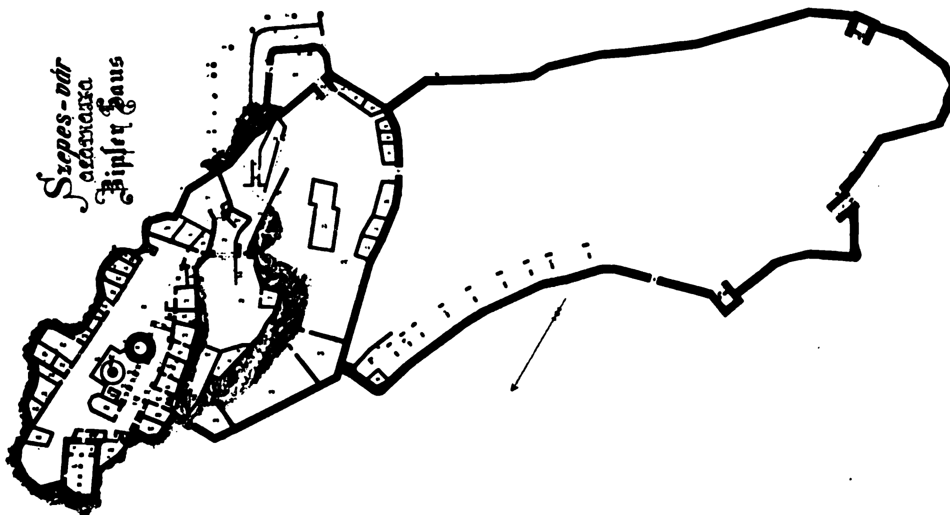

665b. ábra.

* 666. *a)* Szepesvár (a néh. szerző birtokában volt fénykép után), *b)* tervrajz.
(Hradszky I. Szepesvár és környéke.)

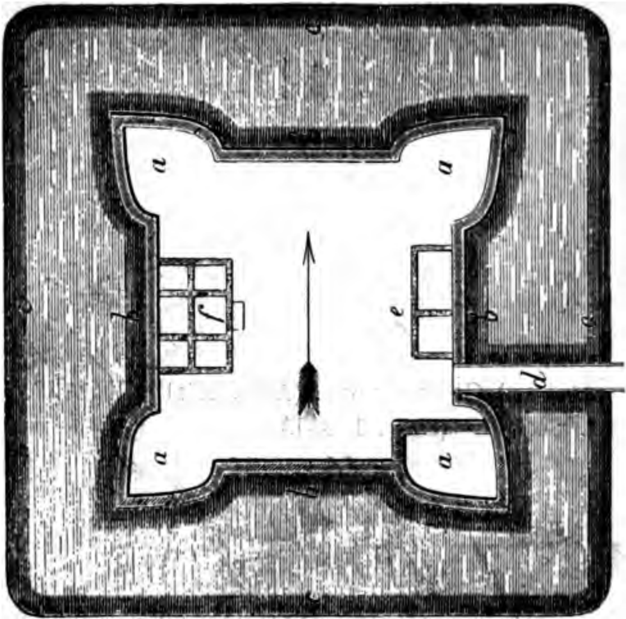

666a. ábra.

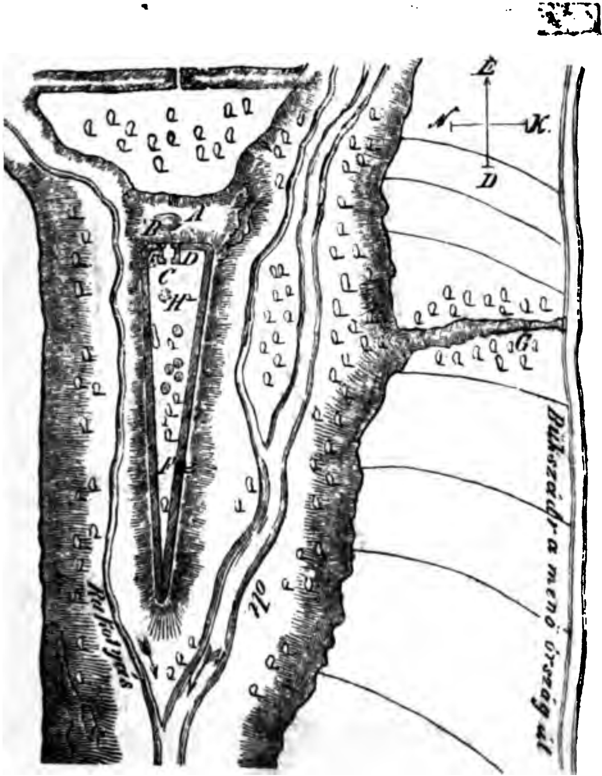

666b. ábra.

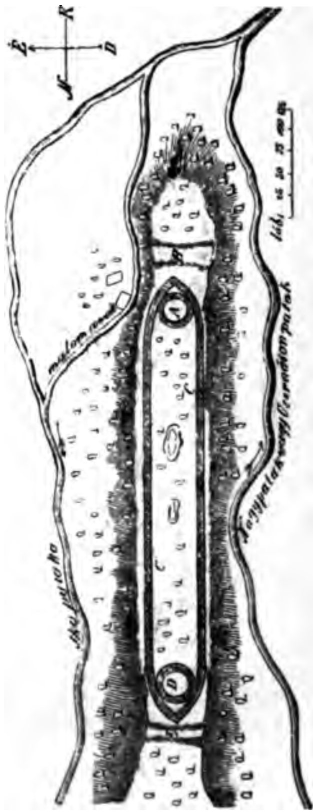
* 667. A bükszádi Vápavár (Háromszék) alaprajza. (Orbán III. 61. l.)
* 668. Ikavár (Háromszék) alaprajza. (Orbán III. 98. l.)
* 669. Várhegy (Székelybánja) alaprajza Háromszéken. (Orbán B. III. 162. l.)

669. ábra.

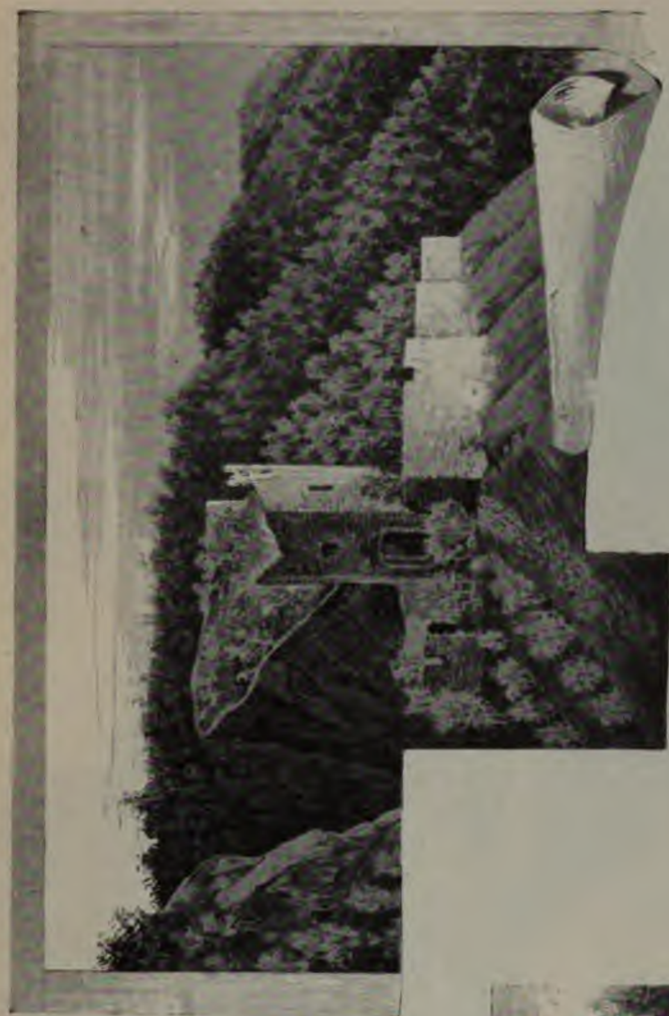

667. ábra.

668. ábra.

* 670. *a – b)* Gerencsér vár. (Arch. Közl. XXII. 130. l.)
* 671. Csókakő. (U. o. 144. l.)

671. ábra.

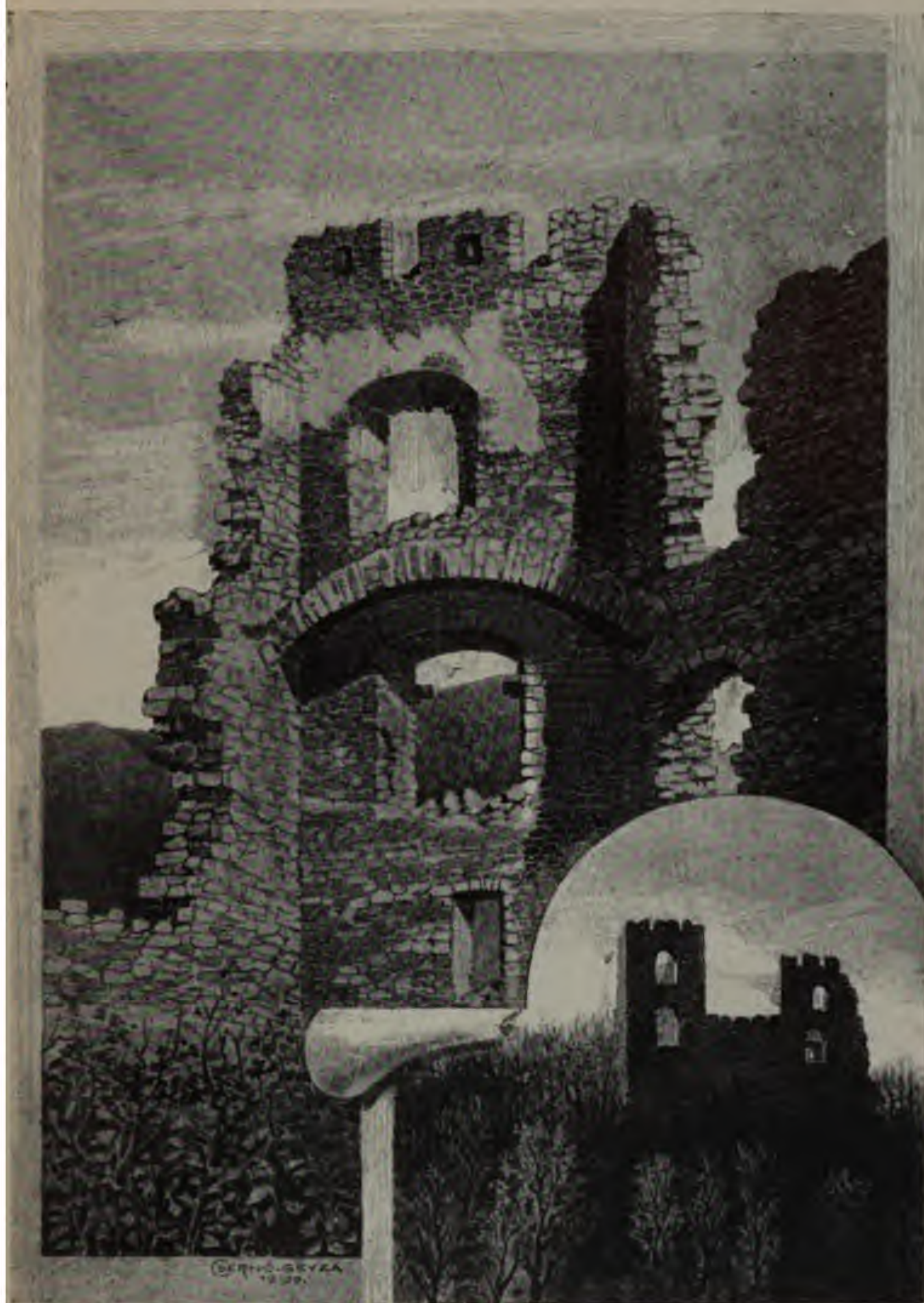

670a. ábra.

670b. ábra.

*672. Vitán vár. (Arch. Közl. XXII. 133. l.)

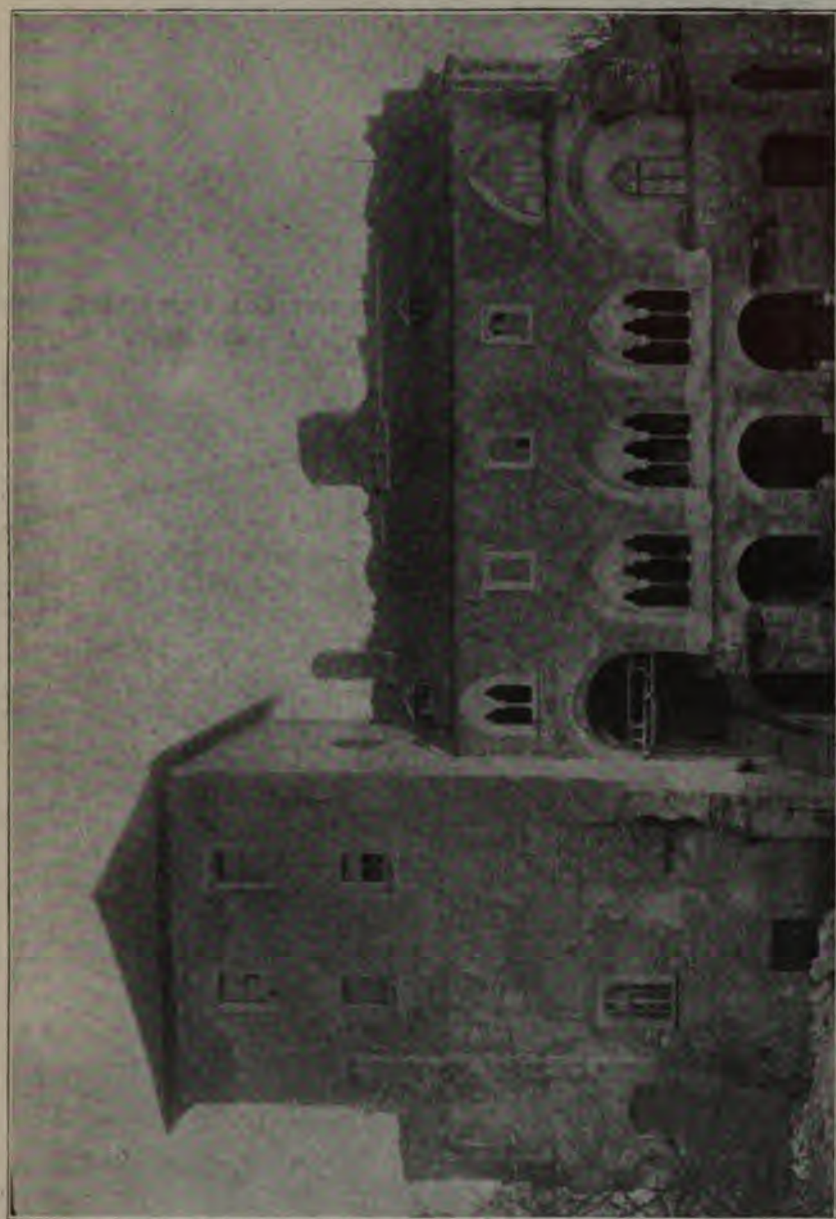
672. ábra.

* 673. Gesztes. (Arch. Közl. XXII. 139. l.)

673. ábra.

*674. Tata. (Arch. Közl. XXII. 152. l.)

674. ábra.

* 675. A brassai Fehértorony. (Sigerus E. Aus alter Zeit, Hermanstadt, 1904.)
* 676. A brassai »Schwarzgässer«-kapu. (Sigerus id. műve után.)

675. ábra

676. ábra.

	Korona
XV. kötet: Táblákkal. 1886.	5.60
XVI. » 18 táblával. 1890.	9.—
XVII. » Számos ábrával. 1895.	4.—
XVIII. » 14 fénynyomatu és számos fametszetü ábrával. 1895.	6.—
XIX. » Számos ábrával. 1895.	5.—
XX. » » » 1897.	6.—
XXI. » » » 1899.	13.—
XXII. » » » 1899.	8.—
Béla király névtelen jegyzőjének könyve. Fordította Szabó Károly. II. kiadás. Javította Fejérpataky László	1.50
Bunyitay Vincze. A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Egy rajz és két fénynyomattal	2.—
— A mai Nagyvárad megalapítása. (Nagyvárad 1692-iki rajzával)	—.40
— Biharvármegye oláhjai s a vallás-unio	1.60
— Szilágymegye középkori műemlékei	—.60
Erdy János dr. A boszna és szerb régi érmek. 63 rézmetszettel és egy kőrajzzal	1.40
— De Tabulis ceratis in Transylvania repertis. (Erdélyben talált viaszos lapok.) Hat táblával	1.—
— Erdélyben talált viaszos lapok (Tabulae ceratae) és magyar őstörténeti vizsgálatok. Öt kőnyomattal	10.—
— Régiségtani közlemények. Nyolcz kőrajzi táblával	1.—
Gelcich József. Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. A raguzai állami, a bécsi cs. és kir. titkos és egyéb levéltárakban levő okiratokból összeállította —. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Thallóczy Lajos	10.—
Hampel József. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban. I. rész. 200 képes táblával és a szövegben 48 ábrával	10.—
II. rész 162 képes táblával és a szövegben 95 ábrával	12.—
Hazai okmánytár. (Codex diplomaticus Patrius Hung.) Szerkesztette Nagy Imre. VIII. kötet	6.—
Honfoglalás kútfői. A magyar —. A honfoglalás ezredéves emlékére. Szerkesztették Pauler Gyula és Szilágyi Sándor	35.—
Ipolyi Arnold. A deákmonostori XIII. századi román basilika. Hely- és műtörténeti monographia. Hat táblázattal	2.—
— A középkori magyar festészet emlékeiből. A szepesváraljai XIV. századi történeti falfestvény	—.40
— A középkori szobrászat Magyarországon	—.80
— A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Képatlaszszal (folio)	20.—
— Ugyanaz. Nagy folio kiadás. (Négy szinezett képtáblával és számos szövegközti fametszettel	60.—
Karácsonyi János. A hamis, hibáskeletü és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig	2.80
— A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Első és második kötet. Egy-egy kötet	9.—
Ugyanaz. Harmadik kötet 1. és 2. fele	9.—
Lanciani Rudolf. A régi Róma	6.—
Lipp Vilmos. A keszthelyi sirmezők. 363 rajzzal	3.20
— A keszthely-dobogói sirmező	—.20
Margalits Ede dr. Horvát történelmi rapertorium. Két kötet	30.—
Mátray Gábor. Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Hangjegyekkel. Papirkötésben	2.—
Nyáry Jenő báró. Az aggteleki barlang mint őskori temető. (Mon. hung. arch. aevi praehistorici) 1 tervrajzzal, 3 fénynyomatu táblával és 335 szövegbeli fametszettel	6.—

Korona

Ortvay Tivadar dr. A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. Történet-topographiai tanulmány. Egy térképpel 1.80
— A praehistoriai kőszerszámok régészeti jellegéről —.60
— Egy állítólagos római mediterraneum Pannoniában. Egy térképpel 1.—
— Kritikai adalékok Margum történetéhez —.50
— Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Két kötet 10.—
— Margum és Contra-Margum (Castra Augusta Flaviana, vagy Constantia) fekvéséről. Forrásaik és újabban helynyomozások alapján —.80
— Összehasonlító vizsgálatok a római és ... praehistorikus kőszerszámok eredete és régisége körül. Első rész: A kőszerszámok eredete —.50
Második rész: A kőszerszámok régisége 1.20

Pesty Frigyes. Magyarország helynevei, történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. kötet 6.—

Pulszky Ferencz. A rézkor Magyarországban. Huszonegy ábrával 2.40

Régészeti emlékek. Magyarországi — (Monumenta Hungariae Archaeologica.) I—IV. kötet. Tartalma:

I. kötet. 1. rész: Henszlmann Imre. Pécsnek középkori régiségei. I. rész. A pécsi székesegyháznak építészete. 8 képtáblával és számos fametszettel 4.—
2. rész: Henszlmann II. rész. A pécsi székesegyháznak domborművei. 8 képtáblával és számos fametszettel 4.—

II. kötet. 1. rész: Henszlmann Imre. Pécsnek középkori régiségei. III. rész. Első és második függelék a pécsi székesegyház monographiájához és a pécsi ... számára. 8 képtáblával és számos fametszettel 4.—
2. rész: Henszlmann Imre. A bécsi 1873. évi világtárlat magyarországi kiállításának régészeti osztálya. 10 táblával és 277 fametszettel 10.—

III. kötet. 1. rész: Dr. Rómer Flóris Ferencz. Régi falképek Magyarországon. 13 ... színezett képtáblával és számos fametszettel 15.—
2. rész: Henszlmann Imre. Lőcsének régiségei. 16 táblával és 88 fametszettel 12.—

IV. kötet. 1. rész: Myskovszky Viktor. Bártfa középkori műemlékei. A Szent-Egyed templomának művészeti leírása. 9 fényrnyomatú táblával és számos fametszettel 10.—
2. rész: Myskovszky Viktor. Bártfa középkori műemlékei. A városház s a város erődítményeinek művészeti leírása. 8 fényrnyomatú táblával és számos fametszettel 8.—

Reissenberger L. és Henszlmann I. A nagyszebeni és segesvári régi templom. Egy térképpel, képtáblával és számos szövegbeli fametszettel 8.—

Réthy László. Corpus Nummorum Hungariae. (Magyar egyetemes éremtár.) I. kötet: Árpádházi királyok kora. Első füzet. 38 táblával 10.—

Rómer Flóris. A régi Pest. Történelmi tanulmány 3.—

Rupp Jakab. Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Két térképpel 4.—

Ruskin. Velencze kövei. 3 kötet 20.—

Torma Károly. A limes Dacicus felső része. Hat fametszettel és egy térképpel 1.80
— Az Aquincumi amphitheatrum északi fele. (Ásatás ...) 3 fametszettel és négy fényrnyomatú táblával 4.—
— Adalék észak-nyugoti Dacia föld- és helyiratához. Három táblával 1.—
— Repertorium Dacia régiségtani és felirattani irodalmához. (Repertorium ad Literaturam Daciae Archaeologicam et Epigraphicam.) 1.50

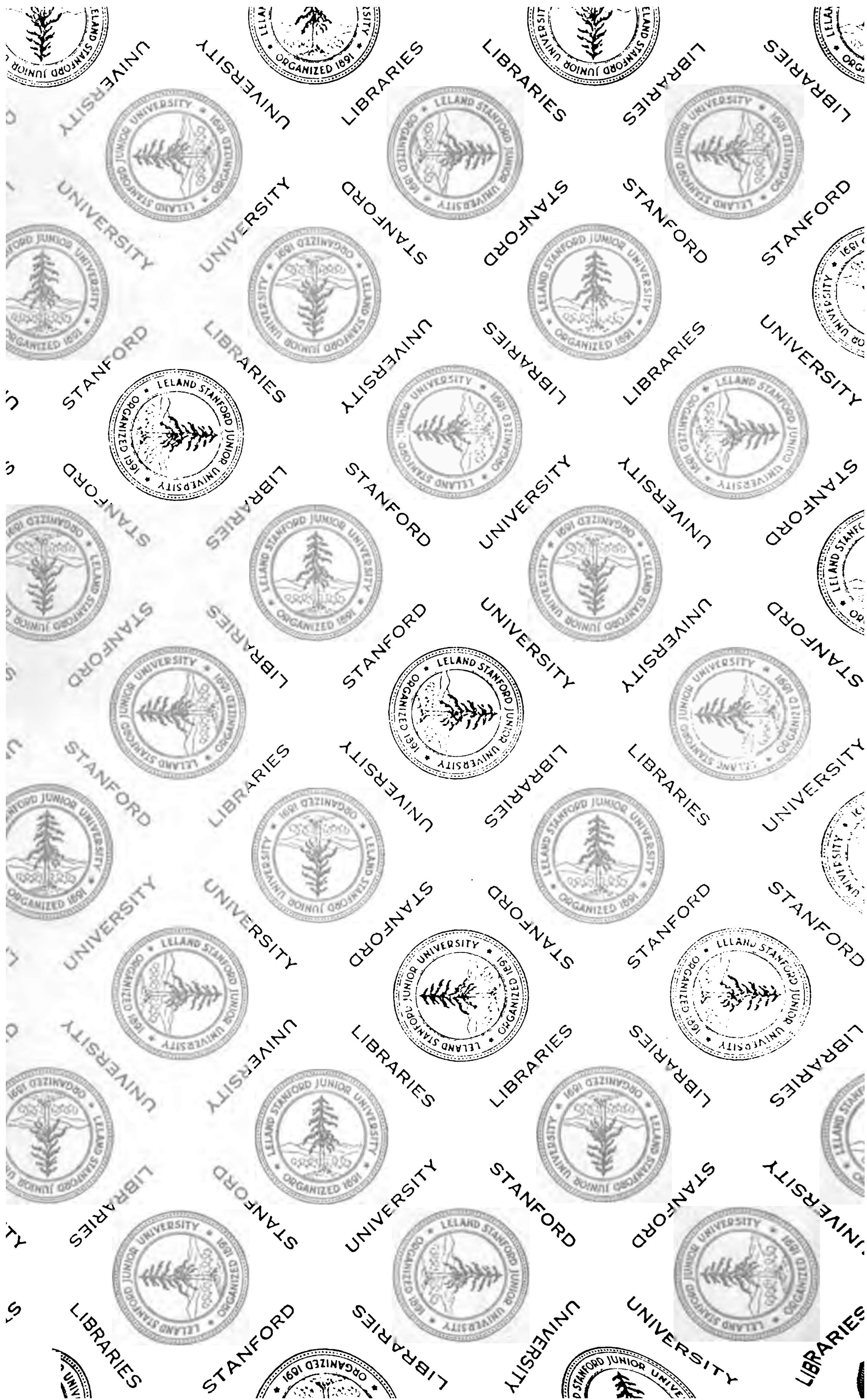
MEGRENDELHETŐK:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓHIVATALÁBAN.

STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES
LELAND STANFORD JUNIOR UNIVERSITY
ORGANIZED 1891

DATE DUE			